

The Ramakrishna Mission
Institute of Culture Library

Presented by

Sri Brahmabrata Bhattacharya

5

4 7 10 2

BOOK IV.

THE

ASHTĀDHYĀYĪ OF PĀNINI.

TRANSLATED INTO ENGLISH

BY

178

SRISA CHANDRA VASU, B. A.,

Provincial Civil Service, N. W. P.

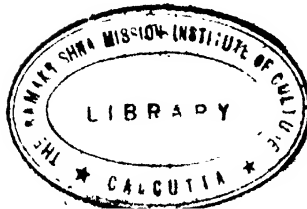
Benares.

PUBLISHED BY SINDHU CHARAN BOSE,

at the Panini Office,

1896.

(All rights reserved.)

TO THE

Hon'ble Sir John Edge, Bt., Q. C.,

CHIEF JUSTICE OF THE NORTH-WESTERN PROVINCES,

THIS WORK

IS,

WITH HIS LORDSHIP'S PERMISSION,
AND IN RESPECTFUL APPRECIATION OF HIS LORDSHIP'S
SERVICES TO THE CAUSE OF ADMINISTRATION OF
JUSTICE AND OF EDUCATION

IN

THESE PROVINCES,

Dedicated

BY HIS LORDSHIP'S HUMBLE SERVANT

THE TRANSLATOR.

RMIC LIBRARY	
Acc. No. 47102	
Class No. 191.25	
Date	25.7.62
St. Card	K.S
Class.	G.G
Cat.	✓
Rk Card	
Checked	✓

ओ३म् ।

अथ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

BOOK FOURTH.

CHAPTER FIRST.

ङ्वाप्प्रातिपदिकात् ॥ १ ॥ पदानि ॥ ङी-आप्-प्रातिपदिकात् ॥

वृत्तिः ॥ अधिकारोऽयम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम आपञ्चमाध्यायपरिसमाप्ते ङ्याप्प्रातिपदिकादित्येष तद्वदितव्यम् ॥

1. (From this point forward as far as the end of Book Fifth, whatever we shall treat of, should be understood to come), after what ends with the feminine affixes ङी, or आप्, or after a Nominal stem.

This is an 'adhikāra' aphorism pure and simple. It simply consists of terms which other aphorisms, in order to complete their sense, are under the necessity of borrowing. In other words, this sūtra points out the base प्रकृति to which the affixes beginning with सु treated of in the next sūtra, and ending with कप् (V. 4. 151), are to be applied.

The sūtra consists of three words. The term ङी is a common name for the three affixes ङीप्, ङीष्, and ङीन् ॥ The term आप्, is the common name for the three affixes राप्, डाप् and ञाप् ॥ These are feminine affixes and are taught from sūtra 4 to 65 of this chapter. The word प्रातिपदिक means 'a Nominal stem' and has been defined in sūtra I. 2. 45, 46, i. e. that which is possessed of a meaning, not being a root or an affix ; or what ends with a Kṛit or a Tad-dhita affix. The word ङ्वाप् प्रातिपदिकात् is a Samāhāra-dvandva or Collective aggregate of these three words.

Q. All affixes are placed after the base (See Sūtra III. 1. 2) ; the affixes treated of in the last Book were to be placed after the root ('dhātu'); the remaining affixes taught in Books Fourth and Fifth, will therefore, be placed after all such bases प्रकृति which are not roots (dhātu); and such bases remaining are prātipadika and feminine words. What is then the necessity

of making this sūtra, when these prātipadika &c., are the only bases left to us to apply the affixes taught herein-after ?

A. To this we reply, the necessity of making this sūtra arose from the following considerations : that the word *उच्चात् प्रतिपदिकान्* should qualify the words 'वृद्ध' 'अवृद्ध,' 'the letter अ,' 'अनुज्ञादि,' and 'झञ्,' wherever used in the following sūtras. So that, where a rule says : "let such an affix be applied to a Vṛiddha word," we must understand it to mean, "let such an affix be applied to a Vṛiddha word which is a prātipadika, or which ends with 'ii' or 'āp'; and not to every Vṛiddha word." The principal aphorism, besides the present, which regulates the application of Taddhita affixes, is IV. 1. 82, which declares :—"The taddhita affixes, on the alternative of their being employed at all, come after the word that is signified *by the first of the words in construction.*" Thus IV. 1. 157 says;—"The affix *किञ्* is added, according to the opinion of Northern Grammarians, in the sense of 'descendant,' after a word which is entitled to the designation of Vṛiddham, provided it does not end with a Gotra affix." Thus the idea, 'the son of Amragupta,' may be expressed either by the phrase 'आम्रगुप्तस्यापत्यम्'; or by adding the affix 'phiñ' to the first of the word in construction, viz, 'āmraguptasya,' which is a Vṛiddha word (I. 1. 73). But can we apply the affix 'phiñ' to the first of the word in construction in the following, 'ज्ञानम् ब्राह्मणानामपत्यम्,' because the word 'jñānām' the genitive plural of 'jñā,' is a Vṛiddha word ? Certainly not, because the word 'prātipadikāt' must be read into this sūtra IV. 1. 157, and the affix 'phiñ' should be added after that Vṛiddha word which is in its crude-form also a Vṛiddham, and not that which becomes Vṛiddham only in construction. Now the prātipadika of 'jñānām' is 'jñā,' the latter is not a vṛiddham, therefore, the rule does not apply to it. So also the word 'jñā' is a vṛiddham in its prātipadika state ; but in the following phrase, it loses its vṛiddha nature ; 'ज्ञथे ब्राह्मणोरपत्यम्' meaning 'the son of two wise Brāhman ladies'. Still the affix 'phiñ' must be added to the word 'jñyor,' because its prātipadika is a vṛiddha word. (2) Similarly the word 'अवृद्ध' (sūtra IV. 1. 160 ; 'the affix phiñ is applied diversely to a non-vṛiddha word, according to the opinion of the Eastern Grammarians') must be qualified by the word 'prātipadika'; otherwise it would lead to similar incongruous results as in the last aphorism. (3) Similarly the word अन् in Sūtra IV. 1. 95 ('the affix इञ् is added after a word which ends in the letter अ') must be qualified by the word 'prātipadika'; that is to say, the word in its crude-form must end in अ, and not necessarily when it is in construction. If it were not so ; then the affix 'इञ्' will apply only to the word 'दक्षस्य' in 'दक्षस्थापत्यम्' but will not apply to the words 'दक्षयोः,' or 'दक्षानाम्' in the phrases 'दक्षयोरपत्यम्' or 'दक्षानामपत्यम्' ॥ But the affix 'इञ्' applies to all these three words,

(4). Similarly the word 'अनुसन्ततिः' in IV. 2. 44, (the affix 'अम्' is added to a word which has the grave accent on its beginning), must be qualified by the word prâtipadika. That is, the word in its crude form must have the grave accent on its initial, though in construction, it may or may not have grave accent. Otherwise, the affix 'इम्' will apply to the words 'वाचः' and 'स्वचः' which in construction are anudâtâdi as in 'वाचो विकारः' 'स्वचो विकारः' (VI. 1. 168); but which in their crude-forms (वाक्, स्वच्) are udâtâdi. And conversely, the affix 'अम्' will not apply to the word 'सर्वेषाम्' which in construction is udâtâdi, as, 'सर्वेषाम् विकारः,' but which in its crude-form is anudâtâdi.

(5). Similarly the word 'द्व्यचः' in IV. 4. 7, (the affix 'उन्' is employed after words consisting of two vowels, when the sense is that of crossing), must be qualified by the word prâtipadika. That is, the word in its prâtipadika state must consist of two vowels, though in construction it may consist of more than two syllables. Otherwise, this affix will not apply to the word घटेन in the phrase 'घटेन तरति,' while it will apply to the words 'वाचा' and 'स्वचा' in the phrases, 'वाचा तरति,' 'स्वचा तरति.' But this is undesirable.

Q Why have we employed the word 'ny-âp' in the aphorism? Is not the word prâtipadika wide enough to include the words ending with the feminine affixes, by virtue of the paribhâshâ:—"A prâtipadika denotes, whenever it is employed in grammar, also such a crude-form as is derived from it by the addition of an affix denoting gender."?

A. Not so. The paribhâshâ you quote applies to that case, where there is a rule, relating to an individual word-form, given in the Sûtra itself. In other words, "this paribhâsha is applicable when a word is employed in grammar which either denotes prâtipadikas generally (as the word 'prâtipadika' does in this sûtra) or denotes a particular prâtipadika, (such as the words युवा, खलति, पलित, बलित, and जरति, in II. 1. 67)." That is, in II. 1. 67, the masculine form yuvâ, also includes the feminine : but not so every-where. Moreover the words, डी, आप् have been employed in the Sûtra, in order to make the Taddhita affixes applicable to feminine words ending in long ई (डी) or long आ (आप्). Thus the feminine of 'काल', and 'हरिण' is, 'काली', and 'हरिणी', the feminine of 'खट्वा' and 'माला' is 'खट्वा' and 'माला'. After these words we can apply the Taddhita affix तरप् : as 'कालितरा', 'हरिणितरा', 'खट्वातरा', and 'मालातरा' ॥

Now, had we not used the word 'ny-âp' in the Sûtra, and wished to express the same idea as is done, say, by the word 'kalitarâ,' we could not have got this form at all.

Q. The word काल takes डीप् by IV. 1. 42; to which when त्रप् is added, the vowel is shortened by VI. 3. 43; and we shall get the form कालित्वा ॥ Why do you then say that the Taddhita affixes could not be applied, but for the words ण्य-ः ?

A. To this we answer, that by the rule of vipratishedha, the Taddhita would have debarred the feminine. Thus, when feminine alone is meant and not comparison, we shall have काली ; and when comparison alone is meant and not feminine, we shall have कालत्वर; but when both feminine and comparison are meant, then would arise the difficulty; and according to the general maxim, the Taddhita would have debarred the feminine. But by using the word ण्य-ः, it is shown that first the feminine affixes are to be added, and then the comparison making affixes.

स्वौजसमौद्गुष्टाभ्यांभिस्ङेभ्यांभ्यस्ङसिभ्यांभ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप् ॥ २ ॥
पदानि ॥ सु-औ-जस्, अम-औद्-शस्, दा-भ्यां-भिस्, ङे-भ्यां-भ्यस्, ङसि-भ्यां-भ्यस्,
ङस् ओस्-आम्, ङि-ओस्-सुप् (ङ्याप्प्रातिपदिकान्) ॥

वृत्तिः ॥ ङ्याप्प्रातिपदिकान् स्वादयः प्रत्ययाः भवन्ति ॥

2. (After what ends with the feminine terminations डी or आप, or after a Nominal stem the following case affixes are employed for declension) :—

	Singular.	Dual.	Plural.
1st.	su (s)	au	jas (as)
2nd.	am	auṭ (au)	śas (as)
3rd.	ṭā (ā)	bhyām	bhis
4th.	ṇe (e)	bhyām	bhyas
5th.	ṇasi (as)	bhyām	bhyas
6th.	ṇas (as)	os	ām
7th.	ni (i)	os	sup (su)

In the above affixes, letters like ङ in सु are 'anubandhas' employed either for the sake of facility of pronunciation, or as distinguishing marks. The final ण् is employed for the sake of forming the pratyāhāra सुप्, which is the collective name for the above 21 case-affixes. The force and meaning of these affixes have already been explained in a former part of this work ; and therefore, need not be repeated here. We shall now give examples of the application of these affixes to words formed by डीप्, as, कुमारी ; by डीष् as, गौरी ; by डीन् as चाङ्गरी ; by दाप् as खट्वा ; by डाप् as बहुराजा ; and by चाप् as कारीष-गन्ध्या ; and lastly to a prātipadika. as. वृषद् ।

कुमारी ।

	Singular	Dual	Plural
1st	कुमारी	कुमार्यौ	कुमार्यः
2nd	कुमारीम्	कुमार्यौ	कुमारीः
3rd	कुमार्या	कुमारीभ्याम्	कुमारीभिः
4th	कुमार्यै	कुमारीभ्याम्	कुमारीभ्यः
5th	कुमार्याः	कुमारीभ्याम्	कुमारीभ्यः
6th	कुमार्याः	कुमार्योः	कुमारीणाम्
7th	कुमार्याम्	कुमार्योः	कुमारीषु

खट्वा ।

1st	खट्वा	खट्वे	खट्वाः
2nd	खट्वाम्	खट्वे	खट्वाः
3rd	खट्वाया	खट्वाभ्याम्	खट्वाभिः
4th	खट्वायै	खट्वाभ्याम्	खट्वाभ्यः
5th	खट्वायाः	खट्वाभ्याम्	खट्वाभ्यः
6th	खट्वायाः	खट्वायोः	खट्वाणाम्
7th	खट्वायाम्	खट्वायोः	खट्वासु

इषद् ।

1st	इषद्	इषदौ	इषदः
2nd	इषदम्	इषदौ	इषदः
3rd	इषदा	इषद्भ्याम्	इषदाभिः
4th	इषदै	इषद्भ्याम्	इषद्भ्यः
5th	इषदः	इषद्भ्याम्	इषद्भ्यः
6th	इषदः	इषदोः	इषदाम्
7th	इषदि	इषदोः	इषदसु

The words गौरी and शार्ङ्गरी are declined like कुमारी ; and बहुराजा and कारीपगन्ध्या are declined like खट्वा ॥

स्त्रियाम् ॥ ५३ ॥ पदानि ॥ स्त्रियाम् ॥

वृत्तिः ॥ अधिकारोच्यम् । यद्विस् ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः स्त्रियामित्येव तद्वदितव्यम् ॥

3. When feminine nature is to be indicated, the affixes which we shall treat of hereinafter must be employed.

This is an adhikāra sūtra pure and simple. The phrase 'when feminine nature is to be indicated', must be read in all the following aphorisms upto 81 inclusive. The anuvṛitti of the word 'prātipadika' should be read into this sūtra, from the first sūtra, not so, however, the anuvṛitti of the words 'ङी-आप्' ; for we are now going to form words by the application of ङी and आप् affixes.

अजाद्यतष्टाप् ॥ ४ ॥ पदानि ॥ अजादि-अतः-टाप् (स्त्रियाम् ङ्याप्प्रा०) ॥

वृत्तिः ॥ अजादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽकारान्ताश्च प्रातिपदिकान् स्त्रियां टाप् प्रत्ययो भवति ॥

4. The affix टाप् is employed to indicate feminine nature, after the Nominal-stem 'aja' &c, and after the stems ending in short अ ॥

Of the affix टाप्, the letters ट् and प् are इत्, the real affix is आ ॥ The letter प् indicates that the affix has anudatta accent (III. 1. 4); the letter ट् is employed to distinguish this affix from चाप् and डाप् ॥

The words अज &c, are given below. Thus अज 'a he goat,' अजा 'a she-goat'. The words ending in short अ are such as, देवदत्ता whose feminine will be देवदत्ता ॥ The word अन् is used in the aphorism, the indicatory न् shows (I. 1. 70) that the short अ having one mâtira should be taken; and not the long आ ॥ Prâtipadikas that end in long आ, such as कीलालपा or शुभया (III. 2. 74) do not form their feminine by taking टाप्, but are both masculine and feminine. Thus, शुभयाः कीलालपाः ब्राह्मणी 'the auspicious-going, nectar-drinking Brâhmâni'. Had the feminine of such words been formed by टाप्, then the case-affix स् of the nominative singular would have been elided after them (VI. 1. 68).

Following are the words belonging to the अजादि class :—

1. अज	अजा	2. एडक	एडका	3. कोकिल	कोकिला
4. चटक	चटका	5. अश्व	अश्वा	6. मूषिक	मूषिका

N. B. The above words denote 'jâti' or kind and though they end in short अ in the masculine, they would have taken, but for the present sûtra, the affix 'insh' (IV. 2. 63) in the feminine.

7. बाल	बाला	8. होड	होडा	9. पाक	पाका
10. वस्त्र	वस्त्रा	11. मन्द	मन्दा	12. विलात	विलाता

N. B. The above six words are descriptive of age, and though they end in short अ in the masculine, but for the present sûtra, they would have taken the affix 'डीप्' (IV. 1. 20) in the feminine.

13. पृथ्वापहरण,	पृथ्वापहरणा;	14. अपरापहरण	अपरापहरणा;

N. B. These two words are formed by the affix लुङ्, and being दिन्, would have taken डीप् (IV. 1. 15) but for this sûtra.

15. संफल,	संफला;	16. भस्त्रफल;	भस्त्रफला;
17. अजिनफल,	अजिनफला;	18. शणफल,	शणफला;
19. पिण्डफल,	पिण्डफला;	20. त्रिफल,	त्रिफला;

N. B. The above words ending in 'phala' would have taken the affix णिष् (IV. I. 64) but for their enumeration in the 'ajādi' class ; 'त्रिफला' when a Dvigu Compound forms its feminine as त्रिफला ; when a Bahuvrīhi Compound, its feminine is त्रिफली ॥

21. सत्पुष्प,	सत्पुष्पा;	22. प्राक्पुष्प,	प्राक्पुष्पा;
23. काण्डपुष्प,	काण्डपुष्पा;	24. प्रान्तपुष्प,	प्रान्तपुष्पा;
25. शतपुष्प,	शतपुष्पा;	26. एकपुष्प,	एकपुष्पा;

The above words ending in पुष्प would have taken णिष् by IV. I. 64.

27. शूद्र शूद्रा

B. N. But the feminine of शूद्र is शूद्री when the meaning is 'the wife of a śūdra' ; so also when the word शूद्र is compounded with the word महत् as, महाशूद्री 'a woman of 'महाशूद्र' class'.

The term 'महाशूद्र' is applied to the caste of Abhīras : and this compound word would have taken the affix 'दाप्' by the rule of tadanta vidhi given in I. I. 72, but for the vārtika, viz 'शूद्रा चामहत पूर्वा जातिः' It might be objected that the tadanta vidhi cannot apply here on the strength of the following maxim :—"That which cannot possibly be anything but a prātipadika does not denote that which ends with it, but it denotes only itself". Therefore, the word 'śūdra' which cannot be anything but a prātipadika, does not denote 'mahā-śūdra'. This objection is futile : the very fact of this vārtika indicates by implication (jñāpaka), that with regard to the application of the feminine affixes, the tadanta-vidhi is valid and does apply. Thus we have the forms like अतिपीवरी अतिपीवरी and अतिभवती

28. कुक्ष कुक्षा 29. उष्णिह् उष्णिहा 30. देवविष् देवविशा

N. B. The above words end in consonants and would not have taken 'दाप्' but for their being included in the 'भजादि' class.

31. ड्येष्ट ड्येष्टा 32. कनिष्ठ कनिष्ठा 33. मध्यम मध्यमा

B. N. The above words denoting matrimonial relation would have taken the affix 'णिष्' by IV. I. 46.

34. अमूल अमूला The word 'mūla' preceded by the negative particle नाह, would have otherwise taken 'णिष्' by IV. I. 64.

ऋन्नेभ्योऽङीप् ॥ ५ ॥ पदानि ॥ ऋत्-नेभ्यः, ङीप्, (स्त्रियाम् ङङाप्प्रा०) ॥
वृत्तिः ॥ ऋकारान्तेभ्यो नकारान्तेभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति ॥

5. The affix ङीप् is employed, in forming the feminine, after Nominal stem ending in ऋ or in ॠ ।

Of the affix ङीप्, the letter ङ् is taken in order to make a common term with ङीष् and ङीन् ; and the प् is taken to distinguish ti from those

affixes; the real affix is ई । Thus, कर्तृ—*f.* कर्त्री; हर्तृ—*f.* हर्त्री; हण्डिन्—*f.* हण्डिनी; छविन्,—*f.* छविनी ॥

उगितश्च ॥ ६ ॥ पदानि ॥ उगितः, च, (स्त्रियां डीप्) ॥

वृत्तिः ॥ उण् इन् यच्चभवति यथा कथाञ्चित् तदुगिच्छद्भरूपं, तदन्तात् स्त्रियां डीप् प्रत्ययो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ धातोर्गुणितः प्रतिषेधोदक्तव्यः ॥ वार्त्तिकम् ॥ अञ्चते धोपसंख्यानम् ॥

6. And after what has an indicatory 'uk' (उ, ऋ or लृ) the affix डीप् is employed, in denoting the feminine.

The उक् is a pratyāhāra meaning उ, ऋ and लृ । Wherever it is possible to make these letters indicatory, in whatever way it may be, that word-form is called उगित् । That which ends with such a word is meant here. A prātipadika pure and simple, not formed by an affix, may be उगित्, thus the pronoun भवतु among the sarvanāmas: an affix may be उगित् as the affixes क्तवतु and शतृ, and therefore, the words formed by these affixes will be उगित्; similarly a letter may be उगित् as हृ meaning तृ in VI. 4. 127, ("तृ is the substitute of the final of an inflective base ending in अर्धन् &c")

Thus, भवतु 'honored' sir.—*f.* भवती 'madam'. Applying the rule of tadantavidhi, we have अतिभवतु—अतिभवती 'most exalted lady'. Similarly पचतु (formed by adding शतृ III. 2. 124), forms the feminine पचन्ती, the नुच comes by VII. 1. 82. So also यजन्ती 'a female sacrificing'; अर्धतु अर्धती 'a mare'.

Vārt:—Prohibition must be stated in the case of verbal roots having an indicatory 'uk'. Thus the roots ऋसु 'to fall down', ध्वसु 'to fall down' have indicatory उ; and we get from these roots, the prātipadikas like उखासन्तु and पर्णध्वन्तु, (III. 2. 76). The उखासन्तु ब्राह्मणी, पर्णध्वन्तु ब्राह्मणी ॥ Here, the feminine is not formed by adding डीप् ।

Vārt:—The prātipadikas ending with the verb 'anchu', however, take the affix डीप् । As, प्राञ्ची, प्रतीञ्ची, उरीञ्ची ॥

वनो र च ॥ ७ ॥ पदानि ॥ वनः, र, च, (स्त्रियां डीप्) ॥

वृत्तिः ॥ वन्नन्ताद्यातिपरिक्रात् स्त्रियां डीप् प्रत्ययोभवति रेफश्चान्तादेशः ॥

वार्त्तिकम् ॥ वनो न ह्रस्वः ॥

7. The affix 'डीप्' is added, in forming the feminine to the stems that end in the syllable वन्, and र is the substitute of the final of such syllable.

Thus धीवन् (Uṇādi IV. 115) *f.* धीवरी 'a female artisan'; पीवन् *f.* पीवरी 'a young woman, a stout woman', शर्वन् *f.* शर्वरी 'night' (शु + वनिन् III. 2. 75) lit. that which destroys light, So also परलोकवृक्षरी ॥

Words ending in वन् are formed by the affixes ड्वनिप्, (III. 2. 103) वनिप् and वनिप् (III. 2. 74). These words end in न् and consequently would have taken डीप् even by IV. 1. 5; the necessity of the present sūtra arose in order to teach the change of न् into र् in case of words ending in वन् ॥

Vārt.—If the affix वन् is ordained to be added to a word ending in श्, (a letter of हश् pratyāhāha), and is thus immediately preceded by a soft consonant then this rule does not apply, that is to say, there is neither the application of the affix डीप् nor the change of न् into र् ॥ Thus सहयुध्वन् is both masculine and feminine as, सहयुध्वा ब्राह्मणः or ब्राह्मणी 'a Brāhman brother or sister in arms'. In शर्वन् the वन् is preceded by र् which is a letter of हश् class, but as वन् is not ordained to be applied to शर् but to शृ, and we get the र् indirectly by guṇa, the vārtika does not apply to such a case. Hence शर्वरी ॥

पादोऽन्यतरस्याम् ॥ ८ ॥ पदानि ॥ पादः, अन्यतरस्याम् (स्त्रियां डीप्) ॥
वृत्तिः ॥ पादन्तान् प्रातिपदिकान्यतरस्यां स्त्रियां डीप् प्रत्ययो भवति ॥

8. The affix 'डीप्' is optionally employed in the feminine, after a Nominal-stem ending with word 'pād.'

The word पाद् becomes पाड् when final in certain Bahuvrihi compounds (V. 4. 140). Thus द्विपान् is both masculine and feminine, or it may optionally form its feminine by long ई (डीप्). In the latter alternative, the form will be द्विपेयी, the word पाद् being replaced by पड् by VI. 4. 130, (as read with I. 4. 18). Similarly त्रिपान् or त्रिपेयी ; चतुष्पाड् or चतुष्पेयी ॥

दावृचि ॥ ९ ॥ पदानि ॥ दाप्, ऋचि, (स्त्रियां पादः) ॥
वृत्तिः ॥ ऋचिवाच्यायां पादन्तान् प्रातिपदिकान् स्त्रियां दाप् प्रत्ययो भवति ॥

9. The affix दाप् is employed in the feminine, after a Nominal-stem ending with the word 'pād', when the word denotes a verse of the Rig-Veda.

This debars डीप् ॥ Thus द्विपदा ऋक् 'a Rik verse consisting of two quarter verses'; similarly त्रिपदा ऋक्, चतुष्पदा ऋक् ॥ Why do we say "when denoting a Rik verse"? Observe द्विपेयी देवदत्ता 'Devadattā (a woman) having two feet'.

न षट् स्वस्त्रादिभ्यः ॥ १० ॥ पदानि ॥ न, षट्, स्वस्त्रादिभ्यः, (स्त्रियाम्) ॥
वृत्तिः ॥ षट् संज्ञकेभ्यः स्वस्त्रादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रीप्रत्ययो न भवति ॥

10. The feminine affixes are not employed after the stems called 'षट्' (I. 1. 24), and after 'स्वस्त्र' &c.

This prohibits all feminine affixes that would otherwise have present themselves. Thus पञ्च ब्राह्मण्य. 'the five Brāhmaṇi ladies'. So also सप्त, अष्ट, दश &c are feminine as well as masculine. The following words belong to the

Svasrādi class :—स्वसा 'a sister', बुहिता 'a daughter'; ननान्वा 'a husband's sister', याता 'a husband's brother's wife', माता 'a mother', तिस्रः 'three'. चतस्रः 'four'.

मनः ॥ ११ ॥ पदानि ॥ मनः (डीप् स्त्रियां) ॥

वृत्तिः ॥ मन्त्रन्तात्प्रातिपदिकान् डीप् प्रत्ययो न भवति ॥

11. The affix डीप् is not employed after a Nominal-stem ending in the syllable मन् ॥

By IV. 1. 5, prātipadikas ending in मन् would have taken the affix डीप्, in as much as they end in न्; but the present sūtra prohibits that. Thus शमन् 'a string' is both neuter and feminine; and is declined as follows :—I. s. शमा; d. शमानौ, pl. शमानः ॥ Similarly पामा, पामानौ, पामानः ॥

Here by using the term मन् we mean words formed by an affix whose effective element is मन्, such as the affix मनिन् (Uṇādi IV. 144) in the words शमन् (शे + मनिन्) and पामन्; as well as words which end in मन् which does not represent an affix. This is done on the strength of the following paribhāsha :—अनिनसमन ग्रहणार्थवता अनर्थकेन च तदन्तर्विधिं प्रयोजयन्ति ॥ "Wherever अन् or इन् or अस् or मन्, when they are employed in grammar denote by I. 1. 72 something that ends with अन् or इन् or अस् or मन्, there अन्, इन्, अस्, and मन represent these combinations of letters both in so far as they possess, and also in so far as they are void of, a meaning." Therefore, words like सीमन् and अतिमहिमन्, where मन् is not an affix, but an integral part of the word, are also governed by the present sūtra. Thus, सीमा, सीमानौ, सीमानः अतिमहिमा, अतिमाहमानौ and अतिमहिमानः ॥

अनो बहुव्रीहेः ॥ १२ ॥ पदानि ॥ अनः, बहुव्रीहेः, (स्त्रियां डीप् न) ॥

वृत्तिः ॥ अत्रन्ताद् बहुव्रीहेः स्त्रियाम् डीप् प्रत्ययो न भवति ॥

12. The affix डीप् is not employed to denote the feminine, after a Bahuvrīhi compound ending in अन् ॥

This refers to those Bahuvrīhi compounds in which the penultimate is not elided. Of the Bahuvrīhi compounds which lose their penultimate letter, it is optional to employ this affix or not; as it will be taught in IV. 1. 28. Thus सुपर्वन् 'possessed of beautiful joints' is both masculine and feminine. As सुपर्वा, सुपर्वाणौ, सुपर्वाणः; so also सुशर्मा, सुशर्माणौ and सुशर्माणः ॥ In these cases the penultimate अ of वन् or मन् is not elided. See VI. 4. 137.

Why do we say "after Bahuvrīhi compounds"? Because after any other compounds, this rule will not apply. As आत्तराजन् is an Avyayibhāva compound, its feminine will be अत्तराजी ॥

डावुभाभ्यामन्यतरस्याम् ॥ १३ ॥ पदानि ॥ डाप्, उभाभ्यां, अन्यतरस्यां, (मनः अनोबहुव्रीहेः स्त्रियां) ॥

वृत्तिः ॥ डाप् प्रत्ययो भवति उभाभ्यां मनन्तात्प्रातिपदिकान्ताच्च बहुव्रीहेरन्यतरस्याम् ॥

13 The affix डार्प् comes optionally after both these, viz. the Nominal-stem ending in मन्, and a Bahuvrihi compound ending in अन् ॥

Of the affix डार्प्, the letter ड् indicates that the affix is to be added after the elision of the टि (I. 1. 64) of the base. Thus पामन् + डार्प् = पाम् + आ = पामा, This being an optional rule we have 1. s पामा d, पाम् or पामानौ, p, पामाः or पामानः ; similarly with सीमा, as, सीमा, सीमे or सीमानौ, सीमाः or सीमानः ॥

So also in Bahuvrihi compounds ending in अन्. As :—

बहुराजा,	बहुराजे or बहुराजानौ,	बहुराजाः or बहुराजानः ॥
बहुतक्षा,	बहुतक्षे or बहुतक्षाणौ,	बहुतक्षाः or बहुतक्षाणः ॥

Why do we say “optionally” ? So that the option may apply to sūtra IV. 1. 7 also; i. e. when a prātipadika ending in वन्, which can be regarded as ending in अन्, is a Bahuvrihi compound, then the change of न into र् and the application of डीप् are optional · we may apply the affix डार्प् instead. As :— बहुधीवा or बहुधीवरी ; बहुपीवा or बहुपीवरी ॥

अनुपसर्जनात् ॥ १४ ॥ पदानि ॥ अन् उपसर्जनात् ॥

वृत्तिः ॥ यस्मिन् ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामोऽनुपसर्जनादित्येवं तद्विहितव्यम् ॥

14. The following rules apply to a Nominal-stem which is not a subordinate term in a compound.

This is an adbhikāra aphorism pure and simple, and has governing force upto IV. 1. 77: and prohibits the application of affixes to ‘upasarjanas’. That is to say, whatever we shall treat of hereafter, is to be understood to apply to such terms only, which are not upasarjana or a subordinate term in a compound. (I. 2. 43). Thus the next sūtra declares “the affix णिप् is added in forming the feminine after what ends in short अ, if the affix with which it ends has an indicative इ, & c.” Thus the word कुरुचर is formed by the affix इ (III.) 2. 16), and ends in अ. The feminine of this word will be formed by डीप् as कुरुचरी, similarly मद्रचर—f मद्रचरी । But if these words being the last members of a compound, are treated as upasarjana (I. 2. 43), then they will not take the affix डीप् in the feminine. Now in a Bahuvrihi compound, all the component members are upasarjana, (II. 2, 35) ; therefore, the feminine of such compounds will not take डीप् ॥ Thus, बहुकुरुचरा or बहुमद्रचरा मधुरा ॥ Similarly IV. 1, 63 says, “the affix डीप् is added after words denoting jāti” as, कुक्कुडी, शुकी ॥ But where these words are upasarjana, ‘fish’ will not be added : as, बहुकुक्कुडा बहुशुकी मधुरा ॥

As a general rule, tadanta-vidhi (I, 1, 72) does not apply to compounds ; but the present sūtra indicates by implication that the tadanta-vidhi applies to compounds for the purposes

of the application of feminine affixes. For had it not been so, there would have been no necessity of making the present sūtra ; for a rule applicable to a simple word as such, would not have applied to it when it was part of a compound—whether subordinate (upasarjana), or principal (pradhāna). But the present sūtra indicates that the tadanta-vidhi does apply, if the word does not become a subordinate member, but is regarded as the principal member, of a compound.

The feminine of कुम्भकार or नगरकार will be कुम्भकारी or नगरकारी, in as much as the second member here is pradhāna : the word 'kumbha-kāra' being formed by अण् (III. 2, 1), and thus making it possible to apply डीप् by IV. 1. 15. The affix अण् referred to in the next sūtra refers to the kṛit-affix अण् (III. 2, 1), as well as to the Taddhita affix अण् ॥

दिङ्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नज्मात्रच्तयप् ठक् ठञ्कञ्करपः ॥ १५ ॥ पदानि ॥
दित्-ढ-अण्-अञ्-द्वयसच्-दघ्नच्-मात्रच्-तयप्-ठक्-ठञ्-कञ्-करपः (अतः स्त्रियाम् डीप्) ॥

वृत्तिः ॥ दिङ्दिभ्य प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां डीप् प्रत्ययो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ नञ्प्रतीककृद्युनतरुणतनुनानामुपसंख्यानम् ॥

15. The affix डीप् is added, in the feminine, after the Nominal-stems ending in short अ, if the affix with which it ends has an indicative ट्, or if the affix be ढ, or अण्, or अञ्, or द्वयसच्, or दघ्नच्, or मात्रच्, or तयप्, or ठक्, or ठञ् or कञ् or क्वरप् ॥

The word अतः 'ending in short अ' is understood here by anuvṛitti from IV. 1. 4 ; and qualifies the affixes above-mentioned, wherever necessary. This debar the affix टाप of IV. 1. 4. We shall give example of each *seriatim* (1) Thus, m., कुरुचर f., कुरुचरी m., मद्रचर f., मद्रचरी (चर+ई=चर्+ई ; the final अ is elided by VI. 4. 148.) The word kuru-chara is formed by ट (III. 2. 16). of which ट् is indicative.

Q. It might be objected, "why is not the affix डीप् added after the words पचमान, formed by the affix शानच् (III. 2. 124) in as much as this affix is a substitute of लट् ; and because लट् has an indicative ट्, therefore, its substitute will also be supposed to have an indicative ट् (I. 1. 57)."

A. To this we reply, 'the affix लट् is not दिन् as it has two indicative letters, ल् and ट्'.

Q. If that be so, affixes like ल्युट् should also be called no दिन् affixes, as they have also two indicative letters.

A. To this we reply, that if ल्युट् be not regarded दिन्, then the indicative ट् of ल्युट् finds no scope any where: as the indicative ट् of लट् has its scope in sūtra III. 4. 79. Therefore, the feminine of पचमान will be पचमाना ॥ Similarly, the indi-

catory ड् of augments will not cause the application of the affix डीप्; thus पठिता विद्या ॥ Here the feminine of पठिता is formed by आ and not इ. This is indicated by sūtra IV. 3. 23, which says "augment तुद् is added to the affixes दुप् and दुपल्". If the इ of तुद् could have made the affix टित् for the purposes of this present sūtra; the anubandha इ had been unnecessarily added to the affixes दु and दुल् in the above.

(2) Of words ending in ढ we have, m, सौपर्णेय f. सौपर्णेयी so also f. वैनतेयी. The ढ stands for the affix ढक्; and it is replaced by एय् (VII. 1. 2). Thus सुपर्णा + ढक् (IV. 1. 120) = सुपर्णा + एय् = सौपर्णेय (VII. 2. 118). There is no affix which is merely ढ without any indicatory letters; and denoting the feminine; the only affix, as said above, is ढक् ॥ Therefore, the following maxim does not apply here:—"When a term void of anubandhas (indicatory letters) is employed in grammar, it does not denote that which has an anubandha attached to it", and we cannot say that the ढ of this sūtra refers to the anubandha-less ढ of V. 3. 102 which is always Neuter.

(3) Of words in अण्, we have already said that the affix अण् here refers to both the Kṛit and the Taddhita affix 'aṇ'. Thus with the kṛit affix 'aṇ' we have कुम्भकार and नगरकार (III. 2. 1), the feminine of which is कुम्भकारी and नगरकारी ॥ With the Taddhita affix 'aṇ' we have औपगव (IV. 1. 92), the feminine of which is औपगवी ॥ Sometimes words formed by the addition of the affix ण are operated upon as if they were formed by अण् ॥ Thus चोरी, तापसी are the feminine of चोर and तापस (IV. 4. 62), sometimes words formed by ण are not so treated, as शण्डा, मोष्टा (IV. 2. 57).

(4) Words formed by अम् as औत्सी f. औत्सी, औत्सपान, f. औत्सपानी (IV. 1. 86). Though by IV. 1. 73 the affix डीन् would have come after the words ending in अम्, the re-employment of this affix in the present sūtra is for the purpose of preventing the application of the affix डीप् which would have presented itself by IV. 1. 63; that is even when 'jāti' is indicated, 'ṇish' is not to be employed here.

(5) The three affixes इयसच्, इयस्, and मायस् are added by V. 2. 37; as, ऊरुइयसी, ऊरुइयसी, ऊरुमात्री 'reaching to the thigh'. Similarly जानुइयसी, जानुइयसी, जानुमात्री ॥

(6) So also with words formed by तयप् (V. 2. 42). As पञ्चतयी 'of which the parts are five' so also दशतयी ॥

(7) So also with words ending in ढक् (IV. 4. 1) as, आक्षिकी 'a female dicer', शालाक्षिकी. The ढ is replaced by इक् (VII. 3. 50).

(8) Similarly with words ending in ढस् (V. 1. 18): as, लावणिकी 'elegant'. The affixes ढक् and ढस् are separately enumerated in this sūtra, in order to exclude the affix ढन् &c. For had the word ढ merely been used, then it would have meant all the three affixes ढक्, ढन् and ढस्, which is not desired.

(9) Similarly with words ending in क्त् (III. 2. 60) as, वाङ्मयी. वाङ्मयी ॥

(10) So also with words ending in क्वरप् (III. 2. 163) as इत्थरी 'swift', नभरी ॥

Vārt :—In addition to the foregoing, there should have been the enumeration of the affixes नञ् and स्तञ् (IV. 1. 87) and ईकृ (IV. 4. 59) and ययुन् (III. 2. 56) and of the words तरुण and तलुन 'a youth'. Thus स्त्रीणी 'a female', पौंस्त्री 'a male', शान्तीकी 'a female spear bearer', आढ्यकरणी 'enriching ; तरुणी or तलुनी 'a young woman'.

यञश्च ॥ १६ ॥ पदानि ॥ यञः, च, (स्त्रियां डीप्) ॥

वृत्तिः ॥ यञन्ताच्च प्रातिपदिकान् स्त्रियां डीप प्रत्ययो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ अपत्यग्रहणं कतव्यम् ॥

16. The affix डीप् is employed, in denoting the feminine, after a Nominal-stem ending in 'यञ्' (IV. 1. 105).

Thus गार्ग्य + डीप् = गार्ग्य + ई (VI. 4. 148) = गार्ग्य + ई (VI. 4. 150) = गार्गी 'a female descendant of Garga'; so also वात्सी ॥

Vārt :—This rule applies when the affix यञ् denotes a descendant, and not otherwise. Therefore ई will not be applied to form the feminine of द्वीप्य of द्वीप + यञ् (IV. 3. 10). Its feminine will be द्वीप्या 'living on or relating to an island'.

The separation of this sūtra from the last, (for the affix यञ् could well have been included in the same), is for the sake of the subsequent aphorisms, in which the anuvṛtti of यञ् only runs and not of others.

प्राचां स्फ स्तद्धितः ॥ १७ ॥ पदानि ॥ प्राचां, स्फः, तद्धितः, (यञः स्त्रियां) ॥
वृत्तिः ॥ प्राचाप्राचार्याणां संतन यञन्तान् स्त्रियां स्फः प्रत्ययो भवति स च तद्धितसंज्ञः ॥

17. In the opinion of the Eastern Grammarians, the affix 'shpha' is employed after what ends with the affix 'yañ', and it is to be regarded as a Taddhita affix.

Of this affix स्फ the letter ष् is indicatory (I. 3. 6), and shows that the words formed by this affix will take 'nish' (IV. 1. 41). The feminine nature is here manifested by these two affixes jointly, viz by 'shpha' and 'nish'. The object of saying that 'shpha' is to be regarded as a taddhita affix, is that the word so formed may get the designation of prātipadika (I. 2. 46). The affix क is replaced by the substitute आयन (VII. 1. 2). Thus गार्ग्य + स्फ + डीप् = गार्ग्यायनी ; so also वात्स्यायनी ॥ This being an optional rule, we have in the alternative, गार्गी and वात्सी ॥

The word सर्वत्र "every where", of the next sūtra is to be read into this, by a process inverse to that of anuvṛtti, in order to prohibit the applica-

tion of those rules even which would otherwise debar this. Thus IV. 1. 75 says :—‘the affix **चाप्** comes after **भावव्य**’ ॥ Here **भावव्य** ends in **यम्**, and by IV. 1. 16, the word **भावव्य** would have taken the affix **नृप**: IV. 1. 75 debarred this. But according to Eastern Graminarians, here also the affix ‘shpha’ will be added. Thus **भावव्यायनी** ॥

सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः ॥ १८ ॥ पदानि ॥ सर्वत्र, लोहितादि कतन्तेभ्यः, (यञः स्त्रियांष्फ)

वृत्तिः ॥ सर्वत्र लोहितानिभ्यः कतपर्यन्तेभ्यो यञन्तेभ्यः स्त्रियां ष्फः प्रत्ययो भवति ॥

18. The affix ‘shpha’ is invariably added in the feminine after the words beginning with ‘lohita’ and ending with ‘kata’, when they take the affix **यान्**.

The words **लोहित** &c. are a subdivision of Gargādi class (IV. 1. 105). The present sūtra makes the application of the affix **ष्फ**, compulsory while it was optional in the last. The word **कत** refers to the independent **prātipadika** **कत** in the said subdivision, which follows immediately after the word **कपि**, and not to the word **कुरुकत** of the same class, where the word **कत** is not an independent full nominal-stem but a member only. Thus **लोहित्यायनी**, **शाशित्यायनी** **बाभ्रव्यायनी** ॥

Kārikā कण्वास्तु शकलः पूर्वः कतादुत्तर इष्यते ।

पूर्वोत्तरो तदन्ताक्षी ष्फाणौ तत्र प्रयोजनम् ॥

For the purposes of the application of **ष्फ** and **अण्**, the word **शकल** which is enumerated in the **Gaṇapāṭha** after the word **कण्व** (See IV. 1. 105) should be regarded as if it stood immediately *before* **कण्व** and *after* **कत** ॥ Thus we have **शाकल्यायनी** (with **ष्फ**), and **शकलाः** with **अण्**, meaning **शाकल्यस्थेने छात्राः** ‘the pupils of Sākalya’.

कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च ॥ १९ ॥ पदानि ॥ कौरव्य-माण्डूकाभ्याम्; च, (स्त्रियांष्फ) ॥

वृत्तिः ॥ कौरव्य माण्डूक इत्येताभ्यां स्त्रियां ष्फः प्रत्ययो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ कौरव्यमाण्डूकयोरसुरेष्टसंख्यानम् ॥

19. The affix ‘shpha’ is added, in the feminine, after the words **कौरव्य** and **माण्डूक** ॥

The word **कौरव्य** is formed by adding the affix **प्य** to the base **कुरु** (IV. 1. 151); this word, ending in **अ**, would have formed its feminine by **दाप्** (IV. 1. 4), but for the present sūtra. So also by IV. 1. 119, the word **माण्डूक** is formed by **अण्** added to **मण्डूक**; and the feminine of **māṇḍûka** would have been formed by **नृप** (IV. 1. 15), but for the present aphorism, which supersedes that affix. Thus **कौरव्यायनी**, **माण्डूकायनी** ॥

How do you explain the form **कौरवी** in the phrase **कौरवी सेना** ?

We explain it by saying that कौरवी is not the feminine of कौरव्य; but of कौरव, formed by adding अण् to कुरु by sūtra IV. 3. 120.

Vārt.—The word आसुरि should be enumerated along with kauravya and māṇḍūkya. Thus आसुरायणी ॥ The word आसुरि is formed by the affix इष् added to the word असुर; the word 'āsuri' would, therefore, have taken the affix अण् in forming the further derivative (IV. 2. 112). But according to the opinion of Patanjali, the word, 'āsuri' should form its further derivative (called also शबिक) by taking the affix छ (IV. 2. 114). Thus आसुरीयः कल्पः (तेन प्रोक्तम्) ॥

वयसि प्रथमे ॥ २० ॥ पदानि ॥ वयसि, प्रथमे, (स्त्रियां डीप्)

वृत्तिः ॥ प्रथमे वयसि यस्यातिपदिकं भुस्यावर्त्तते ततः स्त्रियां डीप् प्रत्ययो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ वयस्यचरमइतिवक्तव्यम् ॥

20. The affix 'डीप्' is employed, in the feminine, after a Nominal-stem ending in अ and denoting early age.

The word वयः means the condition of the body as dependent upon time; such as, youth, old age &c. Words expressive of early age form their feminine by ई, though ending in अ ॥ Thus, कुमारी 'a girl'. किशोरी 'a young girl' बर्करी 'a she-kid'.

Why do we say denoting 'early age'? Observe स्यविरा 'an old woman'; वृद्धा 'an old woman'. Why do we say ending in अ? Observe शिशु, which is both masculine and feminine.

Vārt.—The sūtra should have been अचरमे वयसि 'words expressive of not old age'? Thus वधूदी 'a young woman', चिरण्डी 'a young woman'. These words denote the second stage of life, and not the first, i. e. they denote women who have attained their maturity.

How do you explain the form कन्या 'a girl'? This is an exception, and Pāṇini himself uses the word 'kanyā' showing that it is a valid form; as in sūtra IV. 1. 116.

The words like उत्तानशया 'an infant girl that does not know how to lie down properly' लोहितपादिका 'a female infant whose feet are still tender and red' do not directly, but metaphorically, express age, and hence are not governed by this rule.

द्विगोः ॥ २१ ॥ पदानि ॥ द्विगोः, (स्त्रियां डीप्) ॥

वृत्तिः ॥ द्विगुसंज्ञकान् प्रातिपदिकान् स्त्रियां डीप् प्रत्ययो भवति ॥

21. The affix 'डीप्' comes in the feminine after a Nominal-stem ending in short अ, which is a 'Dvigu' compound.

Thus वृषापूली, पञ्चपूली ॥ But we find त्रिफला 'the three myrobalans', because this is one of the words spoken of as 'अज &c' (IV. 1. 4).

अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्योनतद्धितलुकि ॥ २२ ॥ पदानि ॥ अपरिमाण-
विस्त-आचित-कम्बल्येभ्यः, न, तद्धित-लुकि, (डीप् द्विगोः) ॥

वृत्तिः ॥ अपरिमाणान्ताद् द्विगोर्विस्ताचित कम्बल्यान्ताच्च तद्धितलुकि सति डीप् प्रत्ययो न भवति ॥

22. The affix डीप् is not employed, when a Taddhita affix is elided, after a Dvigu compound ending in a word not denoting a mass or measure ; or in 'bista', 'āchita', and 'kambalya'.

This debars 'nīp' which otherwise would have presented itself by virtue of the last sūtra. The words विस्तः 'a weight of gold equal to 80 Raktikas', आचितम् 'a measure of 10 cart-loads or 80,000 tolaḥs'; and कम्बल्यः 'a measure', all denote measure; and are the only words expressing measure to which this rule applies. The word परिमाण means 'measure', as distinguished from संख्या 'a Numeral', See V. I. 19, &c.

Thus पञ्चाश्व is a Dvigu compound, meaning 'purchased for five horses.' Here the Taddhita affix षञ् (V. I. 37) giving the sense of 'purchased with' has been elided by V. I. 28. This compound does not end in a word denoting parimāṇa technically so called or a measure. The feminine of this word will not be formed by डीप् but by टाप्, thus, पञ्चश्वी 'a female purchased for five horses'.

The words denoting 'time' or 'number' are not words denoting 'measure' as understood in this sūtra by the word 'parimāṇa'. Thus, द्विवर्षी, 'a two years old female child', त्रिवर्षी 'a three years old female child' (V. 2. 37 *Vart.*) So also द्विशता 'a female purchased for two hundreds', similarly त्रिशता ॥ So also with the words विस्त &c. As द्विविस्ता 'purchased for two bistas', त्रिविस्ता, व्याचिता, त्रयाचिता, द्विकम्बल्या, and त्रिकम्बल्या, &c.

Why do we say 'not ending in a word denoting a Parimāṇa or a 'measure'?' Observe द्वादशी, त्रयादशी "a female purchased for two or three āḍhaka". Here āḍhaka means a measure equal to 7 lb. 11 oz. avoird.

Why do we say 'when a Taddhita affix is elided'? In 'Samāhāra' Dvigu' compounds, the affix 'nīp' will apply. Thus पञ्चाश्वी 'an aggregate of five horses', so also दशाश्वी ।

काण्डान्तात् क्षेत्रे ॥ २३ ॥ पदानि ॥ काण्ड-अन्तात्, क्षेत्रे, (द्विगोः तद्धितलुकि डीप् न) ॥

वृत्तिः ॥ काण्डशब्दान्ताद् द्विगोस्तद्धितलुकि सति क्षेत्रे वाच्ये डीप् प्रत्ययो न भवति ॥

23. The affix डीप् is not employed after an adjectival Dvigu compound, ending in the word 'काण्ड', where the Taddhita affix is elided, when the compound means a field.

Thus द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः 'a division of a field of the measure of two kân-
das.' Here, the word द्विकाण्ड is a Dvigu compound ending in 'kânḍa'; the
Taddhita affixes denoting measure enjoined by V. 2. 37, have been elided by
the *vartika* 'प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम्' given under the same sūtra. The feminine,
therefore, of this word will not be formed by 'nīp' but by दाष्; so also त्रिकाण्डा
क्षेत्रभक्तिः ॥

The term 'kânḍa' is a word expressive of non-measure ; and, therefore,
the prohibition contained in the last sūtra applies to it ; the present sūtra is
made to regulate this prohibition. That is to say, the prohibition contained in
the last sūtra is not universally applicable in the case of Dvigu compounds
ending in 'kânḍa'; it applies to cases where the compound refers to superfi-
cial land measure. Therefore we have, द्विकाण्डी रज्जुः 'a rope two kânḍas long';
त्रिकाण्डी रज्जुः 'a rope three kânḍas long'.

पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्याम् ॥ २४ ॥ पदानि ॥ पुरुषात्, प्रमाणे, अन्यतरस्याम्,
(द्विगोः तद्धितलुकिनडीष्) ॥

वृत्तिः ॥ प्रमाणे यः पुरुषशब्दस्तदन्ताद् द्विगोस्ताद्धितलुकि सति अन्यतरस्यां न डीष् प्रत्ययो भवति ॥

24. The affix 'डीष्' is not optionally employed
after a Dvigu compound, where the Taddhita affix is elided,
when the compound ends in the word 'purusha', referring to
measure.

Thus द्विपुरुषा or द्विपुरुषी परिखा 'a mote two *purusha* wide' so also त्रिपुरुषी
or त्रिपुरुषा &c. The present sūtra ordains an option where IV. 1. 22 would have
made the prohibition universal. Why do we say 'when referring to measure'?
Observe द्विपुरुषा 'a female purchased in exchange for two males; No option
is allowed here. Where the Taddhita affix is not elided, the present rule does
not apply. Therefore in Samāhāra Dvigu we have द्विपुरुषी or त्रिपुरुषी ॥

बहुव्रीहेरुधसो डीष् ॥ २५ ॥ पदानि ॥ बहुव्रीहेः, ऊधसः, डीष् (स्त्रियां) ॥
वृत्तिः ॥ ऊधस् शब्दान्ताद् बहुव्रीहेः स्त्रियां डीष् प्रत्ययो भवति ॥

25. The affix 'डीष्' is employed, in the feminine, after
a Bahuvrīhi compound ending in the word ūdhas an 'udder'.

Thus the Bahuvrīhi compound of कुण्ड 'a bowl' and ऊधस् will be कुण्डो-
धस्; then the final of ūdhas is replaced by the substitute अनङ् (V. 4. 131);
thus we have कुण्डोधन्; which would have been liable to the rules IV. 1. 12, 13.
ante; the present sūtra enjoins डीष् instead. Thus कुण्डोऽध्नी (VI. 4. 134) 'a
woman with full bosom'; घटोऽध्नी 'a cow with udders like jars'.

Why do we say 'after a Bahuvrīhi compound'? Observe प्राप्ता ऊधः = प्रा-
प्ताः (II. 2. 4) which is a Tatpurusha compound.

The Sûtra IV. 1. 28 also is debarred in this case: for though the penultimate अ is elided by the VI. 4. 134, yet rule IV. 1. 28 does not apply here.

The substitution of अन् for the final of ऊधस् takes place only then, when the feminine nature is to be expressed and not otherwise. Therefore in the masculine we have बहुधा पर्जन्यः 'the big-bosomed cloud'.

संख्याव्ययादेर् डीप् ॥ २६ ॥ पदानि ॥ संख्या-अव्यय-आदेः, डीप् (बहुव्रीहे रूपसः स्त्रियां) ॥

वृत्तिः ॥ संख्यादेरव्ययादेश्च बहुव्रीहेरूपसशब्दान्तात् डीप् प्रत्ययो भवति ॥

26. The affix डीप् comes in the feminine, after a Bahuvrîhi compound ending in 'ûdhas', beginning with a Numeral or an Indeclinable.

This sûtra ordains 'ûip', where by the last sûtra there would have been 'ûish'. Thus द्वी + ऊधस् + अनङ् + डीप् (V. 4. 131) = द्व्यूध्री 'having two udders'; so also त्र्यूध्री, 'having three udders'. The above are Bahuvrîhi compounds beginning with a Numeral. Similarly अत्यूध्री 'many-uddered.'; निर्यूध्री 'having no udders.'

Why do we say 'beginning with'? So that the rule may apply to compounds like द्विविधोऽध्री and त्रिविधोऽध्री, in which the words 'dvividha' and 'trividha', though not Sankhyâ are words which *begin* with a Sankhyâ.

दामहायनान्ताच्च ॥ २७ ॥ पदानि ॥ दाम-हायनान्तात्, च, (स्त्रियां डीप् संख्या बहुव्रीहेः) ॥

वृत्तिः ॥ संख्यादेर्बहुव्रीहे र्दामशब्दान्ताद्धायनशब्दान्ताच्च स्त्रियां डीप् प्रत्ययो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ हायना वयसि स्मृतः ॥

27. The affix डीप् comes, in the feminine, after a Bahuvrîhi compound beginning with a Numeral, and ending with the words dâman 'a rope', and hâyana 'a year'.

The word दामन् was liable to be operated upon by three rules, by, IV. 1. 13 ordaining डाप्, by IV. 1. 11 prohibiting totally the affixing of डीप् and IV. 1. 28 ordaining ûip optionally: the present sûtra ordains ûip to the exclusion of all those rules. As द्विशस्त्री 'a (mare) bound by two ropes'. त्रिशस्त्री ॥

Similarly हायन would have taken long आ by IV. 1. 4, this ordains long ई ॥ Thus द्विहायनी 'two years (old girl)', त्रिहायणी; चतुर्हायणी ॥

Vârt:—The word 'hâyana' must denote 'age', for the purposes of this sûtra. Therefore we have no ûip here :—द्विहायना शाला 'a hall of two years existence'. So also त्रिहायना and चतुर्हायना ॥ Moreover in these latter cases the न is not changed into ण; for when हायन denotes 'age', it is then only that the न is changed into ण and not otherwise.

अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम् ॥ २८ ॥ पदानि ॥ अनः, उपधा-लोपिनः-अ-
न्यतरस्यां (बहुव्रीहे डीप्) ॥

वृत्तिः ॥ अन्नन्तो यो बहुव्रीहेरुपधालोपो तस्मादन्यतरस्यां डीप् प्रत्ययो भवति ॥

28. The affix डीप् optionally comes after that Bahuvrīhi compound, which ending in the syllable अन् loses its penultimate अ ॥

Thus बहुराजन् is a Bahuvrīhi compound ending in अन्; in applying णिप्, it loses its penultimate by VI. 4. 134 (अलोपोऽनः there is elision of अ of अन् when a bha affix follows). Thus बहुराज्ञी 'having many kings'. In the alternative, when णिप् is not added, we may add the affix डाप् by IV. 1. 13. Thus बहुराजा, बहुराजे, बहुराजाः ॥ Or we may apply the prohibition 'contained in IV. 1. 12 and have बहुराजा, बहुराजानौ, बहुराजानः ॥ when the penultimate is not elided we cannot apply the affix डीप् at all: in cases of such compounds there are only two forms of the feminine noun as सुपर्वा, सुपर्वे, सुपर्वाः or सुपर्वा सुपर्वाणी, सुपर्वाणः ॥ That is to say we apply IV. 1. 13 and 12 only; for in the case of सुपर्वन् &c. rule VI. 4. 137 prevents the elision of the penultimate न्; (न संयोगाद्भवनन्तान्, there is not elision of the अ of अन् when it comes after a conjunct consonant ending in व or न) ॥

नित्यम् संज्ञाछन्दसोः ॥ २९ ॥ पदानि ॥ नित्यं, संज्ञा, छन्दसः (अनउपधा-
लोपिनोऽन्यतरस्यां डीप्)

वृत्तिः ॥ अन्नन्ताद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनः संज्ञायां विषये छन्दसि चनित्यं डीप् प्रत्ययो भवति ॥

29. The affix डीप् necessarily comes in the Chhandas and in forming Names, after that Bahuvrīhi compound which ending in the syllable अन् loses its penultimate अ ॥

This is an exception to the last rule; for while that enjoined the optional, the present enjoins the compulsory application of the affix डीप् ॥ Thus सुराज्ञी 'the city called Surājñi'; अतिराज्ञी 'the city of Atirājñi'. Similarly in the Chhandas we have गौः पञ्चरात्री, एकरात्री, द्विरात्री 'a cow having five udders, one udder, or two udders'. एकगृध्रां समानगृध्रां ॥

केवलमामक-भागधेयपापापरसमानार्थकृतसुमङ्गलं भेषजाच्च ॥ ३० ॥ पदानि ॥
केवल-मामक-भागधेय-पाप-अपर-समान-आर्थकृत-सुमङ्गल-भेषजात, च, (संज्ञाछ-
न्दसोः डीप् स्त्रियां) ॥

वृत्तिः ॥ केवलादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः संज्ञायांछन्दसि विषये स्त्रियां डीप् प्रत्ययो भवति ॥

30. The affix डीप् necessarily comes in denoting the feminine, after the following Nominal-stems when employed to express a Name or in the Chhandas:—केवल, मामक, भागधेय, पाप, अपर, समान, आर्थकृत, सुमङ्गल and भेषज ॥

The phrase **संज्ञा छन्दसोः** of the last sūtra is understood here also. Thus **केवली** in the Chhandas, as opposed to **केवला** in the ordinary language, when not denoting a Name; so also **मामकी** and **मामिका**; **भागधेयी** as **मित्रावरुणयोर्भागधेयी** and **भागधेया**; **पापी** and **पापा**; **अपरी** as **उताऽपरोऽभ्योमघवा विजिग्ये**; (Rigveda I. 1. 13) and **अपरा**; **समानी प्रवाणी** and **समाना**; **आर्यकृती** and **आर्यकृता**; **सुमङ्गली** (Rigveda X. 85. 33) **सुमङ्गला**; **भेषजी** and **भेषजा** ॥ **सुमङ्गल** takes **डीप्** also by IV. 1. 41, as belonging to Gaurādi class No. 86.

रात्रेऽञ्जासौ ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ रात्रेः, च, अजसौ, (संज्ञा छन्दसोः डीप्) ॥

वृत्तिः ॥ जसुविषयावन्यत्र संज्ञायां छन्दसि च रात्रिवाचसात् डीप् प्रत्ययो भवति ॥

वाचिकम् ॥ अजसादिभित्तिवक्तव्यम् ॥

31. The affix **डीप्** comes after the word **रात्रि** in the Chhandas, and in denoting a Name, except when the affix **जस्** (nominative plural) is added.

Thus **या रात्री सृष्टा, रात्रीभिः** (3rd pl); (Rigveda X. 127. 1. I. 35. 1) but in the nominative plural we have **रात्रयः**, the regular plural of the word **रात्रि**, as in the sentence **यास्ता रात्रयः**, instead of **रात्र्यः** ॥

Vārt :—According to Kātyāyana, **नीप्** is not added, not only when we apply the nominative plural termination **जस्**; but in all other terminations beginning with **जस्** also. Thus **रात्रिं सहोषित्वा**; here in the accusative singular case also the **डीप्** is not employed.

But how do you explain the form **रात्र्यः** in the following **तिमिरपटलैरशुण्डिताश्च रात्र्यः**; This 'rātrya' is the nominative plural of 'rātri' which is formed by the feminine affix **नीप्**; and not by **नीश्**. The forms evolved by adding **डीप्** or **नीप्** are one and the same, except with regard to accent; that formed by **नीश्** has udātta accent on the final: the other has it on the initial. The word **रात्रि** is formed by the kṛit affix **त्रिप्** (Un. IV. 67), and therefore, it is a word which is governed by IV. 1. 45 because it is a word falling in bahuvadi class, by virtue of the general subrule "a word ending with the vowel **इ** of a kṛit affix, other than **क्लिप्** belongs to Bahuvadi class; some say that every word ending in **इ**, if it has not the force of the affix **क्लिप्** belongs to this class". Therefore it takes **डीप्** in forming the feminine.

अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ अन्तर्वत्-पतिवतः, नुक् ॥

वृत्तिः ॥ अन्तर्वत् पतिवतोर्नुक् भवति डीप् च प्रत्ययः ॥

32. The augment **नुक्** is added to the words **अन्तर्वत्** and **पतिवत्**, when the affix **डीप्** is added to form the feminine.

This sūtra points out the base and teaches the addition of the augment **नुक्** ॥ When this augment is added, (and it must be added at the end,

by sūtra I. 1. 46), the forms become अन्तर्वन् and पतिवन्; and these words must take णिप् by virtue of IV. 1. 5, if not by this sūtra. Thus we have अन्तर्वन्नी and पतिवन्नी ॥ This irregular formation of the feminine is employed only then, when the sense of the words so formed is 'a pregnant female' and 'one whose husband is living' respectively. Therefore we have not the above forms in the following:—प्रथते त्वया पतिमती पृथिवी; here the word पतिमती qualifies the word पृथिवी and has not the sense of 'having the husband living', therefore its formation is regular. Similarly when the sense is not of 'a pregnant female', the feminine will not be अन्तर्वन्नी; in fact there will be no affixing of वन् (मनुप्). Because मनुप् is added to words possessing certain attribute, as described in V. 2. 94, while the word अन्तर has the sense of location, and can never be in apposition with the sense of अस्ति "having" as required by V. 2. 94. The word अन्तर would not therefore take मनुप् ॥ It does so irregularly by this sūtra. The म is changed to व by VIII. 2. 9 in अन्तर्वन् ॥ The change of म to व in पतिवन् is however irregular.

The augment नृक् is optionally added to these words in the Vedas:—
as सान्त्वन्नी or सान्त्वन्ती देवानुपैत् ॥ पतिवन्नी or पतिवन्ती तरुणवत्सा ॥

पत्युर्नोयज्ञसंयोगे ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ पत्युः, नः, यज्ञसंयोगे, (स्त्रियां) ॥

वृत्तिः ॥ पतिशब्दस्य नकारादेशः स्त्रियां विधीयते ॥

33. The substitute न् replaces the final इ of पति before the feminine affix डीप्, when the word so formed means 'a wife, who takes part in the sacrifices of her husband'.

Thus पत्नि त्वाचं यच्छ ॥ The feminine पत्नी means legitimate wife, she who is entitled to take part in the sacrifices of her husband. The word यज्ञसंयोग is an Instrumental Tatpurusha compound and means "related through sacrifice" i. e. who shares the fruits of and is entitled to participate in, the sacrifices of her husband. But when the sense is not that of 'wife', the feminine of पति will be पति as ग्रामस्य पतिरियं ब्राह्मणी 'this Brahmani is the head or mistress of this village'. If the word पत्नी means 'the wife who takes part in the sacrifices of her husband', it cannot be applied to the wife of a Sūdra, for a Sūdra cannot perform a sacrifice, *a fortiori* not his wife? The term पत्नी is, however, extended to the wife of a Sūdra also, by analogy, as the marriage of a Sūdra also takes place by offering sacrifice to Fire and making it a witness.

विभाषासपूर्वस्य ॥३४॥ पदानि ॥ विभाषा, सपूर्वस्य (पत्युर्नः, स्त्रियां, अनुपसर्जनस्य) ॥

वृत्तिः ॥ पतिशब्दान्तस्य प्रातिपदिकस्य सपूर्वस्यानुपसर्जनस्य स्त्रियां विभाषा नकारादेशो भवति डीप् तु लभ्यत एव ॥

34. In forming the feminine with the affix डीप्, न् is optionally the substitute of the final इ of पति, when the latter is preceded by another word.

The word सपूर्वस्य means when the word पति is not an upasarjana, but stands at the end of a compound. Thus वृद्धपतिः or वृद्धपत्नी; स्थूलपतिः or स्थूलपत्नी ॥ This is an example of aprāpta-vibhāṣā. Because it is free from the limitations of 'yajña-sanyoga' of the last sūtra. Why do we say when it is preceded by another word? Observe पतिरियं ब्राह्मणी ग्रामस्य, 'this Brahman lady is the mistress of the village.' Here the feminine is पति and not पत्नी ॥

नित्यंसपत्न्यादिषु ॥ ३५ ॥ पदानि ॥ नित्यं, सपत्नी-आदिषु, (पत्युर्नः स्त्रि०)
नतः ॥ सपत्न्यादिषु नित्यं षट्युर्नकारदेशो भवति डीप् तु लभ्यत एव ॥

35. In forming the feminine with the affix डीप्, the word पति always takes the substitute न्, in the words like 'सपत्नी' and the rest.

This enjoins the necessary and not optional substitution of न् for the final इ of पति, before the affix डीप्, in the cases of certain words. The word 'या' is used in the aphorism for the sake of precision. Thus सपत्नी, एकपत्नी ॥ The compound of the following words with पत्नी are governed by this rule:— (मान 'equal' 2 एक 'one', 3 वीर 'hero', 4 पिण्ड 'a cake', 5 भ्रातृ 'brother' 6 पुत्र 'a son', 7 शस 'a slave' (this only in the Chhandas).

पूतक्रतोरैच ॥ ३६ ॥ पदानि ॥ पूतक्रतोः, ऐच, (स्त्रियां डीप्)
नतः ॥ पूतक्रतुशब्दस्य स्त्रियमैकारदेशो भवति डीप् प्रत्ययः ॥

36. In forming the feminine, the letter ऐ is the substitute of the final of the word पूतक्रतु, when the affix डीप् is added.

Thus पूतक्रतायै 'the wife of Pūtakratu'. This and the two succeeding cases, are in a way more intimately connected with IV. 1. 48, inasmuch as the sense of the feminine words must be that of 'wife of', otherwise these rules will not apply. Thus if the meaning is not that of 'wife of', the word हतुः will be both masculine and feminine as well, meaning 'she by whom sacrifices (कृतवः) are sanctified (पूताः)'.

वृषाकप्यग्निकुसितकुसीदानामुदात्तः ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ वृषाकपि-अग्नि-कुसित-कुसीदानां, उदात्तः (ऐ डीप् स्त्रियां) ॥

नतः ॥ वृषाकप्यादीनामुदात्त एकारदेशो भवति स्त्रियां डीप् च प्रत्ययः ॥

37. In forming the feminine with the affix डीप्, the letter ऐ having udātta accent is the substitute of the finals of वृषाकपि, अग्नि, कुसित and कुसीद ॥

The words वृषाकपि and कुसीद have udātta accent on the middle vowel (Phit Sū II. 19), the feminine of these has udātta, however, on the final. The words 'agni' and the rest have the udātta on the final (Phit sū I. 1), their substitute ऐ will necessarily be udātta, by the rule of sthānivat bhāva, even if the present sūtra had not explicitly declared it to be so. Thus वृषाकपायी (Rig Veda X. 86. 13) 'the wife of Vṛishakapi', अग्नायी, (Rig Ved. I. 22. 12) the wife of 'Agni', कुसितायी 'wife of Kusita', कुसितायी 'the wife of Kusidai. The present rule only applies when the sense of the feminine word is that of 'wife of'. Otherwise we have वृषाकपिः स्त्री 'the women Vṛishakapi' and not वृषाकपायी ॥ For the accent of the word वृष, See VI. 1. 203.

मनोरौवा ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ मनोः, औ, वा, (ऐ उदात्तः स्त्रियांङीप्) ॥

वृत्तिः ॥ मनुशब्दात् स्त्रियांङीप् प्रत्ययो भवति औकारश्चन्तादेशः ऐकारश्चोदात्तः ॥

38. In forming the feminine with the affix ङीप्, औ is optionally the substitute of the final of मनु, (as well as the udātta ऐ) ॥

The phrases ऐ and उदात्त are understood. The force of वा is to make the substitution optional. Thus we have three forms, मनायी or मनायी or मनुः, all meaning 'the wife of Manu. The word मनु has udātta accent on the first vowel, as it is formed from मन् by the affix उ (Uṇ I. 10), which by Uṇ I. 9 is treated as having an indicatory न्, and affixes having indicatory न् throw the accent on the first syllable. (VI. I. 197)

वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तोः ॥ ३९ ॥ पदानि ॥ वर्णाद्, अनुदात्तात्, तोपधात्, तः, नः (वा ङीप्स्त्रियां) ॥

वृत्तिः ॥ वर्णवाचिनः प्रातिपदिकादनुदात्तात्तात्कारोपधाद्वाङीप् प्रत्ययो भवति, तकारस्य च नकारदेशो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ पित्राङ्गानुपसंख्यानम् ॥ वार्तिकम् ॥ असितपलितयोः प्रातिषेधः ॥

वार्तिकम् ॥ छन्दसिक्तमित्येके ॥ भाषायामपीष्यते ॥

39. The affix ङीप् is optionally employed after a Nominal-stem expressive of colour, ending in a gravely accented vowel, and having the letter न् as its penultimate letter: and the letter न् is substituted in the room of न् ॥

Thus of एत 'variegated'; the feminine is एता or एनी 'variegated', so श्वेता or श्वेनी 'black', हरिता or हरिणी 'green'. All these words have udātta accent on the first vowel either by Rule VI. 1. 197 (अित्यादिर्नित्यम् "word formed by affixes having an indicatory न् or न् have udātta accent on the first vowel";)

because these words are formed by the Uṇadi affixes तन् (Uṇ III. 86) and इतन् (III. 93), or by the Phiṭ sūtra II. 10 (वर्णानां :तणतितितान्तानाम् “of words expressive of colour and ending in तण, or ति or नि or त, the udâtta accent falls on the first vowel”).

Why do we say “expressive of color”? Observe प्रहता, प्रहता ॥ These words are also acutely accented on the first syllable, by rule VI. 2. 49 (गतिरनन्तरः “the first word retains its natural accent in a compound of a *gati* word with a word formed by the affix *kta*”). But as these words do not express color, their feminine does not take *nīp*.

Why do we say “ending in a gravely accented vowel?” Observe ध्वेता ‘white.’ Here though the word expresses ‘color’, yet it has acute (instead of grave) accent on the final (by rule of Phiṭ sūtra I. 21 घृतादीनां च “the words *ghṛita* &c. have udâtta on the final”).

Why do we say “having the letter त as its penultimate letter”? Otherwise the affix *nīsh* will be employed in forming the feminine.

The words for the application of this rule must end in the letter अ in the masculine. Otherwise this rule will not apply. As शितिव्राह्मणी ‘a black Brahmanī woman’. Here शिति is a word expressive of color, it has a penultimate त, has anudâtta accent on the final (VI. 1. 197) as it is formed by the affix क्तिन्; but as it does not end with अ, its feminine is not formed with *nīp*.

Vārt.—The affix *nīp* comes also after the word पिशाङ्ग; as, पिशाङ्गी ‘of tawny color’.

Vārt.—There is prohibition in the case of the words असित and पलित; as असिता ‘black’ and पलिता ‘grey’.

Vārt.—According to some, the substitute कृष् replaces the final of these two words असित and पलित in the Vedic literature. As असिक्री (Rig Veda IX. 73. 29); पलिक्री (R. Veda V. 2. 4). According to some authorities, these latter forms are valid in literature other than the Vedic :—As गतो गणस्तूणमसिक्रिकानाम् ॥

अन्यतोडीष् ॥ ४० ॥ पदानि ॥ अन्यतः, डीष्, (वर्णादनुदात्तान् स्त्रियां) ॥

वृत्तिः ॥ वर्णवाचिनः प्रातिपदिकादनुदात्तान्ताद् स्त्रियां डीष् प्रत्ययो भवति ॥

40. The affix डीष् is employed in the feminine after every other word expressive of color and ending with an anudâtta accent.

The word वा of IV. 1. 38 does not govern this sūtra. The word अन्यतः means in other cases than those governed by the last aphorism i.e. after words which have *not* त as penultimate. The difference between *nīp* and *nīsh* affixes consists in accent, the former being gravely accented (III. 1. 4) and the latter acute. Thus सारङ्गी, कल्माषी, शबली ॥

When the word does not express color, this rule does not apply. As खट्वा 'a bed-sted'.

When the word does not end with a gravely accented vowel, this will not apply, as, कृष्णा, कपिला ॥

विद्गौरादिभ्यश्च ॥ ४१ ॥ पदानि ॥ ष-इत्-गौर-आदिभ्यः, च, (स्त्रियां डीष्) ॥
वृत्तिः ॥ विद्भ्यः प्रार्तिपार्श्वकोभ्यां गौरादिभ्यश्च स्त्रियां डीष् प्रत्ययो भवति ॥

41. The affix डीष् is employed in forming the feminine after words ending with affixes which have an indicative ष् and after the words गौर and the rest.

Thus by Sūtra III. 1. 145 (शिल्पिनि ष्वन्) the affix ष्वन् is added to a root, to form noun of agency, denoting an artist. The feminine of the words so formed, will take णिष्. As, नर्तकी 'an actress', खनकी 'a digger'; रञ्जकी 'a dyer'. So also the words गौर &c; as गौरी, मत्सी । The following is the list of words belonging to Gaurādi class.

1 गौर, 2 मत्स्य, 3 मनुष्य, 4 शूद्र, 5 पिङ्गल 6 हय, 7 गवय, 8 सुकय, 9 कृष्य, 10 पुट, 11 तृण 12 द्रुण, 13 द्रोण; 14 हरिण, 15 कौकण, (काकण,) 16 पटर, 17 उकण, (आमल) 18 आमलक, 19 कुवल, 20 बिम्ब, 21 बदर, 22 फकरक (कर्कर) 23 तर्कार, 24 शर्कार, 25 पुष्कर, 26 शिखण्ड, 27 सलह 28 शष्कण्ड 29 सनन्द 30 सुषम, 31 सुषव 32 आलिन 33 गडुज, 34 बाण्डश 35 आढक, 36 आनन्द, 37 आश्वत्थ 38 सपाट, 39 आखक (आपक्षिक), 40 शष्कुल, 41 सूर्य (सूर्म) 42 शूर्प, 43 सूच, 44 शूष (पूष) 45 शूथ, 46 सूष, 47 मेथ, 48 वल्गक, 49 धानक, 50 सल्लक, 51 मालक, 52 मालत, 53 साल्वक, 54 वेतस, 55 वृक्ष (वृ-स) 56 अतस, 57 उभय, 58 भुङ्ग, 59 मह, 60 मठ, 61 छह, 62 पेश, 63 मेह, 64 श्वन् 65 तभन्, 66 अनडुही, 67 अनडुही, 68 । एषणः करणे । 69 देह, 70 देहल, 71 काकादन 72 गवादन, 73 तेजन, 74 रजन, 75 लवण, 76 औशहमानि (औशाहमानि) 77 गौतम (गो-तम) 78 पारक, 79 अयस्थुण (अयःस्थुण) 80 भौरिकि, 81 भौलिकि, 82 भौलिङ्गि, 83 यान 84 मेध, 85 आलम्बि, 86 आर्लाज, 87 आलधि, 88 आलशि, 89 केवाल, 90 आपक, 91 आरट, 92 नट, 93 टोट, 94 नोट, 95 मूलाट, 96 शातन, 97 पोतन, 98 पातन, 99 पाडन (पानट) 100 आस्तरण, 101 अधिकरण, 102 अधिकार 103 अमहायणी (आमहायणी) 104 प्रत्यवरोहिणी 105 सेचन, 106 सुमङ्गलास्त्रेज्ञायाम् । 107 अण्डर 108 सुन्दर, 109 मण्डल, 110 मन्थर, 111 मंगल 112 पट, 113 पिण्ड, 114 षण्ड, 115 ऊर्द, 116 गुरद, 117 शम, 118 सुद, 119 औड (आर्द) 120 हह (हृह) 121 पाण्ड, 122 भाण्डल (भाण्ड) 123 लोहाण्ड, 124 कदर, 125 कन्दर, 126 कल, 127 तरुण, 128 तलुन, 129 कल्माष, 130 बृहत्, 131 महत्, 132 सोम, 133 सौधर्म । 134 रोहिणी नक्षत्रे । 135 रेवती नक्षत्रे । 136 बिकल, 137 निष्कल 138 पुष्कल । 139 कटाच्छ्रोणिवर्चने । पिप्पल्यादयश्च । 140 पिप्पली, 141 हरितकी (हरीतकी) 142 कौशातकी, 143 शनी, 144 बरी, 145 शरी, 146 पृथिवी, 147 क्रोष्ट, 148 मातामह, 149 पितामह, 150 सुगेढ, 151 सुब, 152 सूर्य, 153 सकलूक, 154 आलिगि, 155 पावन, 156 एत, 157 विटक, 158 भट्ट, 159 दहन, 160 कन्द, 161 कण ॥

N.B.—The word गौर though denoting color, is finally acute by virtue of this sūtra ; the word मत्स्य &c. being jāti words having a penultimate ष would

not have taken णिप् (IV. 1. 63) but for this sūtra; श्वन् and तक्षन् would have taken डाष् (IV. 1. 13), एषण is formed by ल्युट् and would have taken णिप् (IV. 1. 15) इष्यंतऽनया = एषणी 'a balance, a probe'. गौतम would take णिन् also by IV. 1. 73. Similarly it may be shown why the several words have been included in this list. By the *vartika* मातरि विष्व given under IV. 2. 36, the affix आसह in मातासह is treated as having an indicatory ष ॥ The word मातासह will take डीष् because it is चित्; its inclusion in the list of Gaurādi indicates that the rule of डीष् application, because a word is चित्, is not universal (अनित्यः चित् लक्षणे डीष्) ॥ Therefore we have forms like वंष्ट्रा &c.

जानपदकुण्डगोण स्थलभाजनागकालनीलकुशकामुककवराद् वृत्त्यमात्रवपनाकृति माश्राणा स्थौल्यवर्णानाच्छादनाऽयोविकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ जानपद-कुण्ड-गोण-स्थल-भाज-नाग-काल-नील-कुश-कामुक-कवरात्, वृत्ति-अमत्र-अवपन-अकृतिमा-श्राणा-स्थौल्य-वर्ण-अनाच्छादन-अयोविकार-मैथुनेच्छा-केशवेशेषु (स्त्रियां डीष्) ॥

वृत्तिः ॥ जानपदादिभ्य एकादशभ्यः प्रातिपदिकेभ्य एकादश वृत्त्यादिष्वर्थेषु यथासंख्यं डीष् प्रत्ययो भवति ॥

42. The affix डीष् is employed after the eleven words 'jānapada' &c. in the sense of 'profession' &c. respectively; i. e. after the words 1. जानपद 2. कुण्ड, 3. गोण, 4. स्थल 5. भाज, 6. नाग, 7. काल, 8. नील, 9. कुश, 10. कामुक, and कवर; the affix डीष् is employed when the sense is that of 1. 'profession or living' 2. 'a bowl', 3. 'a sack or vessel for keeping grain', 4. 'a natural spot of ground'; 5. 'a cooked food or rice-gruel', 6. 'stout', 7. 'black-coloured', 8. 'blue-coloured other than cloth', 9. 'a plough-share', 10. 'a libidinous female', 11. 'a fellet or braid of hair', respectively.

Thus जानपदी 'a profession', otherwise जानपदी, the difference being in accent only. For this word is formed by adding the affix अच् to janapada, by sūtra IV. 1. 86, as it belongs to Utsadi class of words: in forming the feminine the affix डीष् will be added in this latter case, thus throwing the acute accent on the first syllable.

(2) So also कुण्डी 'bowl-shaped vessel', otherwise कुण्डा 'a name of Durga'. (3) गोणी 'a sack' यत्र धान्यादि प्रक्षिप्य नीयते otherwise गोणा, a particular name. (4) स्थली 'a place not prepared by artificial improvement'; otherwise स्थला as स्थलयोदकं परिगृह्णन्ति ॥ (5) बीजा 'cooked', otherwise भाजा, (6) नागा 'a stout woman', otherwise नागा ॥ The word नाग when a guṇa-vachana word i. e. a word expressive of quality, in the sense of 'stoutness', takes the affix णिष् in the feminine; otherwise णप् when expressing general qualities. When it is a jati-

vachana word it takes डीष् under all circumstances. (7) काली 'a black-coloured female', otherwise काला 'cruel' (8) नीली 'a blue-coloured animal or indigo' The word धनाच्छादन in the sūtra is rather too wide, it should be confined to the two senses above indicated i. e. when it applies to a plant called indigo or to animals'. Such as नालगौः, or नीली वडवा; or when it denotes appellative as नीली ॥ In other cases we have नीला 'a blue-coloured cloth'. (9) कुशी 'a plough share', otherwise कुशा 'a rope or a kind of grass' (10) कामुकी 'a libidinous or lustful woman' otherwise कामुका 'a woman desirous of wealth'. (11) कबरी 'a fillet or braid of hair', otherwise कबरा 'mixed, variegated'.

शोणात् प्राचाम् ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ शोणात्, प्राचाम् (स्त्रियां डीष्) ॥

वृत्तिः ॥ शोणशब्दात्प्राचामाचार्याणां मतेन स्त्रियां डीष् प्रत्ययो भवति ॥

43. The affix डीष् is employed in the feminine according to the opinion of the Eastern Grammarians, after the word शोण ॥ 41, 102

Thus शोणी or शोणा वडवा 'a red or bay mare'. By *Phit Sūtra* II. 10 referred to already in IV. 1. 39 the udatta in शोण falls on the first syllable, and by IV. 1. 40 it would have taken डीष् always; but the present sūtra makes a *niyama* rule and restricts the application of डीष् according to the opinion of Eastern Grammarians only, and not of others.

वोतो गुणवचनात् ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ वा, उतः, गुण वचनात् (स्त्रियां डीष्) ॥

वृत्तिः ॥ गुणवचनान् प्रतिपदिकाद् उकारान्तात् स्त्रियां वा डीष् प्रत्ययो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ वसुशब्दाद् गुणवचनान् डीबायुशक्तार्थम् ॥

वा० ॥ खरुसयोगोपधात्प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

44. The affix डीष् is optionally employed in the feminine after a word ending in short उ, and being expressive of a quality.

The word गुणवचनः means what expresses quality: i. e. "words not being words formed by primitive or secondary affixes, or other words entitled to the name of *saṅkhyā* or *sarvañāman*, or *jāti*, or compound words, provided they are words denoting qualities and capable of being used as adjectives qualifying substantives as the word शुक्ल is, not as the word रूप, which though it expresses a quality, cannot be used as an adjective." (*Guide to Paṇini*). Thus from पटु 'dexterous', we have पट्वी or पटुः (without a feminine affix); so मृदुः or मृद्वी 'soft'. Why do we say 'ending in a short उ'? Observe शुचिरियं ब्राह्मणी 'this Brahmana lady is pure'. Why do we say "expressive of a quality?" Observe आलुः 'a mouse' (both masculine and feminine).

Vārt :—After the word वसु when expressive of a quality, the affix णिप् is employed in the feminine; in order to make the first syllable acutely ac-

cented. As, वस्वी ॥ वसु is formed by उ (Vñ I. 10) and is âdyudâtta because the उ is निन् ॥

Vârt.:—Prohibition must be stated after the word स्वरु, and words though ending in short उ, have conjunct consonant as penultimate. As स्वरुरियं ब्राह्मणी 'a Brahmanî who chooses her own husband'. Similarly पाण्डु is both gender, as ण्ड् is a conjunct consonant. As पाण्डुरियं ब्राह्मणी ॥

The word Guṇa गुणः 'quality' has been thus defined :—

सत्ये निविशतेपेति पृथग् जातिषु वृद्धये ।
आधेयश्चाक्रियाजश्च साऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥

बहुादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥ पदानि ॥ बहु-आदिभ्यः, च, (स्त्रियां वा-डीष्) ॥

वृत्तिः ॥ बहु इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां वा डीष् प्रत्ययो भवति ॥

45. And the affix डीष् is optionally employed in the feminine after the words बहु and the rest.

As बहुः or बह्वी ॥ The following are the words belonging to the Bahvâdi class —

1 बहु, 2 पद्मति, 3 अञ्चति, 4 अङ्कति, 5 अंहति, 6 शक्ति, (शक्ति), 7 शक्तिः शस्त्रे, 8 शारि, 9 वारि, 10 राति 11 राधि, 12 शाधि, 13 अहि, 14 कपि, 15 यष्टि, 16 मुनि, 17 इतः प्राच्यगान् । 18 कृदिकारादन्तिनः । 19 सर्वतोऽन्तिनर्थादित्येके । 20 चण्ड, 21 अराल, 22 कृपण, 23 कमल, 24 विकट, 25 विशाल, 26 विशङ्कट, 27 भरुज, 28 ध्वज, 29 चन्द्र-भागान्द्यम् (चन्द्रभागा नद्याम्) 30 कल्याण, 31 उदार, 32 पुराण, 33 अहन्, 34 क्रोड, 35 नख, 36 खुर, 37 शिखा, 38 बाल, 39 शफ, 40 मुद् ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ तेन । 43 भग, 44 गल, 45 राग इत्यादि ॥

The affix ñish also comes optionally after words ending in short इ being the names of the limbs of animals ; as, धमनिः or धमनी ॥ So also after the vowel इ of a kṛit affix, not क्तिन् (III. 3. 94), as रात्रि or रात्री ॥ Some say that the feminine affix ñish may come after any word ending in इ, if it has not the force of the affix क्तिन् ॥ The word बहु is a guṇa-word and would have *optionally* taken ñish even by the last sūtra, its specification here is for the subsequent sūtra, by which it *necessarily* takes ñish in the Chhandas. It is an Ākṛitigaṇa

नित्यं छन्दसि ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ नित्यं, छन्दसि, (बहुादिभ्यः स्त्रियां डीष्) ॥

वृत्तिः ॥ बहुादिभ्यः छन्दसि विषये नित्यं स्त्रियां डीष् प्रत्ययो भवति ॥

46. The affix डीष् is always employed in the Vedic literature, in forming the feminine of the words बहु and the rest.

Thus बह्वीषु हिल्वा प्रपिबन् ॥ Here बह्वी is the name of a herb.

The word नित्य 'always' is used in the aphorism, more for the sake of the subsequent sūtra, which it governs than for this sūtra. For the word

'optionally' does not govern this, and the aphorism even without the word 'nitya' ? would have been a necessary rule and not optional : for आरम्भसामर्थ्यादेव नित्योच्चारिः सिद्धः, योगारम्भश्चिन्त्य योजनः ॥

भुवश्च ॥ ४७ ॥ पदानि ॥ भुवः, च, (छन्दसि नित्यं स्त्रियां डीष्) ॥

वृत्तिः ॥ छन्दसि विषये स्त्रियां भुवो नित्यं डीष् प्रत्ययो भवति ॥

47. The affix डीष् is always employed in the Chhandas in forming the feminine, after the word भु ॥

Thus विम्बी, प्रम्बी, सुम्बी, शम्बी ॥

But why not so in the case of स्वयम्भूः ? Because it ends in long ऊ, while विम्बी &c. are feminine of विभु &c. ending in short उ ॥ In fact the word उत्तः "after a word ending in short उ" of Sûtra IV. 1. 44 governs this also. The word भुवः is the ablative case of भु irregularly formed by the substitution of उवङ्; this form being confined to sûtras only.

पुंयोगादाख्यायाम् ॥ ४८ ॥ पदानि ॥ पुंयोगात्-आख्यायां, (स्त्रियां डीष्) ॥

वृत्तिः ॥ पुंयोगाद्धेतो र्व्यातिपदिकं स्त्रियां वर्त्तते पुंस आख्याभूतं तस्मान् डीष् प्रत्ययो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ गोपालकादीनां प्रतिषेधः ॥

वार्त्तिकम् ॥ सूर्योद्देवतायां चाब् वक्तव्यः ॥

48. The feminine affix डीष् comes after a word when it expresses the name of a wife in relation to her husband.

Relation (yoga) with a male (punsâ) is called पुंयोग ॥ Thus the wife of गणक 'an astrologer' is called गणक्री, so also महामात्री 'the wife of a chief minister', प्रष्टी 'the wife of a chief'; प्रचरी &c. Thus the word गणक means an astrologer, a calculator or a mathematician; and the wife of such a person will be expressed by the word गणक्री ॥ But if a woman is herself an astrologer &c, she will be called गणका (by टाप्) &c. Therefore when matrimonial relation is not denoted, this sûtra will not apply.

Why do we say 'in relation to a husband'? Observe देवदत्ता यज्ञदत्ता 'two women of the names of Devadattâ, and Yajñadattâ, not wives of Devadatta and Yajñadatta.'

Why do we say "आख्या or a name"? The word formed will be the name of a woman whose husband is possessed of the quality denoted by the word, and not that the woman possesses that quality. In the case of a woman, therefore, the word is merely a Name or a Designation, and has no reference to the etymological meaning of the word. Moreover, the omission of the word आख्यायाम् would have made the sûtra ambiguous, for the phrase पुं योगाद् also means 'an effect produced by union with a man' such as pregnancy. And words परिसृष्टा and प्रजाता would have required ई and not आ ॥

Vārt :—Prohibition must be stated in the case of words like गोपालिका and the rest. Thus गोपालिका 'the wife of a cow-herd'.

Vārt :—The affix चाप् comes after सूर्ये in denoting the wife of Sūrya, when she is a celestial being. As सूर्या 'the celestial wife of the god Sūrya', while सूरि will denote a human wife of Sūrya, such as, Kunti &c. The affix चाप् makes the word acutely accented on the final : for the word सूर्य has acute on the initial, and had ङीष् been only prohibited and no specific affix ordained, then दाप् would have applied, and it would have left the accent unchanged. Hence a distinct affix चाप् is ordained.

इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययव यवनमातुलाचार्याणामानुक् ॥४९॥ पदानि ॥
इन्द्र-वरुण-भव-शर्व-रुद्र-मृड-हिम-अरण्य-यव-यवन-मातुल-आचार्याणाम्, आनुक्,
(स्त्रियां ङीष्) ॥

वृत्तिः ॥ इन्द्रादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति आनुक् चागमः ॥

वार्त्तिकम् ॥ हिमारण्ययोर्महत्वे ॥ वार्त्तिकम् ॥ यवाहोषे ॥

वा० ॥ यवनालिप्याम् ॥ वा० ॥ उपाध्यायमातुलाभ्यां वा ॥

वा० ॥ आचार्यादणत्वेच ॥ वा० ॥ अयंक्षत्रियभ्यां वा ॥

वा० ॥ मुद्रलाच्छन्नसि लिच ॥

49. The augment आनुक् is added to the Proper Nouns इन्द्र, वरुण, भव, शर्व, रुद्र, and मृड, and to the words हिम 'snow', अरण्य 'a forest', यव 'barley', यवन 'a Yavana', मातुल 'a maternal uncle', and आचार्य 'a preceptor', before the feminine affix ङीष् ॥

The present sūtra teaches two things, the addition of the augment आनुक् (आन्) and secondly the feminine affix ङीष् ॥ Out of the above words, in case of those about which matrimonial relation is desired to be expressed, i. e. the Proper Nouns up to मृड, the present sūtra teaches only the addition of the augment आनुक्, for in their case, the affix ङीष् would follow by force of the preceding Sūtra. In the case of the remaining words, it teaches both these things.

Thus इन्द्राणी 'the wife of Indra', वरुणानी 'the wife of Varuṇa', भवानी 'the wife of Bhava', शर्वाणी 'the wife of Śarva', रुद्राणी 'the wife of Rudra', मृडाणि 'the wife of Mṛḍa'.

Vārt :—Of the words हिम and अरण्य, there is the augment आनुक् in the sense of greatness. Thus हिमानी 'a glacier, much snow', अरण्यानी 'a great forest'. Otherwise these words are always Neuter and never take feminine.

Vārt :—After the word यव 'barley' the feminine affix and the augment are added in the sense of fault. The fault consists in its imitating barley

while not being a barley. In fact the word denotes a new and inferior sort of grain. Thus यवानी “a kind of grain, oat”.

Vart :—After the word यवन, the affix and the augment are added in the sense of handwriting. Thus यवनानी ‘the written character of the Yavanas’.

Vart :—Of the words मातुल ‘a maternal uncle’, and उपाध्याय ‘a preceptor’, when the feminine affix comes to express the wife thereof, the augment आनुक् is optional. Thus मतुलानी or मातुली ‘the wife of a maternal uncle’ उपाध्यायानी or उपाध्यायी ‘the wife of a preceptor’.

Vart :—And there is not the change to the lingual ण् of the dental न् of the augment आनुक् (VIII. 4. 2) after the word आचार्य ॥ Thus आचार्यानी or आचार्या ‘the wife of a preceptor’.

Vart :—After the words अर्य and क्षत्रिय this rule applies optionally : when the matrimonial relation is not intended but the word retains its own sense. Thus अर्याणी or अर्या ‘the female of the Arya or Vaishyā class’, क्षत्रियाणी or क्षत्रिया ‘a female of the Kshatriya class’. When matrimonial relation is to be expressed, then only डीष् is added. As अर्या ‘the wife of a Vaishya’, क्षत्रिया ‘the wife of a Kshatriya’.

Vart :—In the Chhandas, the affix डीष् with the augment आनुक् is added to the word मुहल; and the affix is treated as if it had an indicatory ल् ॥ The force of the indicatory ल् is to make the vowel preceding the affix, take the acute accent (VI. 1. 193 लिति). Thus रथारभून् मुहलानी गविष्टो ॥ (Rig Veda X. 102. 2).

क्रीतात्करणपूर्वात् ॥ ५० ॥ पदानि ॥ क्रीतात्, करण-पूर्वात्, (स्त्रियां डीष्) ॥
वृत्ति ॥ क्रीतशब्दान्तात् प्रातिपदिकात् करणपूर्वात् स्त्रियां डीष् प्रत्ययो भवति ॥

50 The affix डीष् is employed in the feminine after a compound word ending in क्रीत, the first member of the compound being the name of the means wherewith the thing is bought.

The word करणपूर्वम् means that compound in which the करण or ‘means’ is the first member. Thus वस्त्रक्रीती ‘a female bought in exchange for cloth’; so also वसनक्रीती ‘a female bought in exchange for dress’.

Why do we say “when the first member of the compound is the name of the means”? Observe सुक्रीता ‘well purchased’, दुष्क्रीता ‘ill-purchased’. But why is not the affix डीष् employed in धनक्रीता in the following verse :—
सा हितस्य धनक्रीता प्राणेऽपि गरीयसी ‘she purchased in exchange of riches is more dear to him than life’. Here the word क्रीत has first taken the affix दाप् form-

ing क्रीता and then this feminine word is compounded with धन ॥ The general rule is गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सहसमासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः "Gati, Kārakas and Upapadas are compounded with bases that end with Kṛit-affixes, before a case termination or a feminine affix has been added to the latter". The word धनक्रीता is an exception, founded on the diversity allowed by कर्तृकरणे कृता बहुलम् (II. 1. 32).

कादल्पाख्यायाम् ॥ ५१ ॥ पदानि ॥ काद्, अल्पाख्यायाम्, (करणपूर्वात् डीष् स्त्रियां) ॥

वृत्तिः ॥ करणपूर्वाद्यातिपदिकात् क्तान्तल्पाख्यायां डीष् प्रत्ययो भवति ॥

51. The affix डीष् is employed after a compound Nominal-stem in which a name denoting the means wherewith, is the first member, and the second member is a word formed by the Participle क्त, when the sense is that of 'a small quantity'.

The word करण पूर्वात् 'preceded by a noun denoting the means where with', of the last sūtra governs this also. The participle in क्त, must be preceded by a noun in the instrumental case, and the sense conveyed by क्त, to the action should give the sense of 'little', in connection therewith. The अल्पाख्या-याम् of the sūtra qualifies the whole word. Thus अन्नविलिप्ति द्योः 'a sky covered slightly with clouds', सूपविलिप्ति पात्रे 'a dish slightly covered with soup'.

Why do we say when the sense is that of 'little'? Observe चन्दनानुलिप्ता ब्राह्मणी "a Brāhmani lady covered with sandal essence?"

बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् ॥ ५२ ॥ पदानि ॥ बहुव्रीहेः, च, अन्त-उदात्तात्, (कात् स्त्रियां डीष्) ॥

वृत्तिः ॥ बहुव्रीहिर्योऽन्तोदात्तस्तस्मात् स्त्रियां डीष् प्रत्ययो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ अन्तोदात्ताज्जातप्रतिषेधः ॥ वा० ॥ पाणिगृहीत्यासीनामर्थ विशेषे ॥

वा० ॥ अबहुनश्चसुकाल सुखादिपूर्वाविति वक्तव्यम् ॥

52. The affix डीष् is employed in the feminine after that Bahuvrīhi compound, which ending with a word formed by the affix क्त, has an acute accent on the last syllable.

The word क्तान् of the last aphorism governs this also. This sūtra applies to those Bahuvrīhi compounds in which the first member is a *svānga* word. But if the antecedent member is not a *svānga* word, then the application of the rule is optional. As शंसिभिन्नी 'having a rent on the temporal bone', ऊरुभिन्नी 'having a rent on the thigh'. गलकोष्ठी (गलमुष्कृतमस्या), केचाष्टनी ॥ By II. 2. 36 Vārt जातिकालसुखादिभ्यः परवचनम्, the Nishīhā stands in the second place, otherwise by II. 2. 36 it ought to have formed the first member of the

compound. The words शंस &c. are jāti words, and by VI. 2. 170, the acute is on the final.

Why do we say "after a Bahuvrīhi compound?" Observe वाक्पतिता which is an Ablative Tatpuruṣa compound (II. 2. 38). The compounding is by II. 1. 32, and it has acute on the final by VI. 2. 144.

Vārt:—Prohibition must be stated in the case of the participle जाता 'born', which is also acutely accented on the final. Thus दन्तजाता 'a female who has cut her teeth,' स्तनजाता 'a female whose breast has been developed'. See II. 2. 36 *Vārt*.

Vārt:—In the case of words पाणिगृहीती &c, the affix is employed in certain senses only. Thus पाणिगृहीती 'a wife'; (अग्निसाक्षिकं यस्याः पाणिगृह्यते); but पाणिगृहीता 'a woman whose hands have been taken, but not before the sacred fire, a concubine &c.'

Vārt:—Exception must be stated in the case of compounds, the antecedent member of which is any one of the following words:—बहु, नम्र, सु, words denoting time, सुख &c. Thus बहुकृता, अकृता, सुकृता, मासजाता, सवत्सरजाता, सुखजाता or दुःखजाता &c.

Bahuvrīhi compounds get acute accent on the final syllable when they fall under the rules VI. 2. 170 and the following.

अस्वाङ्ग पूर्वपदाद्वा ॥ ५३ ॥ पदानि ॥ अ-स्वाङ्ग-पूर्वपदात्, वा, (अन्तोदात्तात् कात् बहुव्रीहेः स्त्रियां डीष्) ॥

वृत्तिः ॥ अस्वाङ्ग पूर्वपदादन्तोदात्तात् कान्तात् बहुव्रीहेः स्त्रियां वा डीष् प्रत्ययो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ बहुलं संज्ञाछन्दसोऽस्ति वक्तव्यम् ॥

53. The affix डीष् is optionally employed in the feminine after a Bahuvrīhi compound ending in क्त, having acute accent on the final, the antecedent word not being a word denoting a part of the body.

The words अन्तोदात्तात् and कान्तात् govern this sūtra. This aphorism lays down an option, where by the last aphorism, it would have been compulsory. Thus शार्ङ्गजग्ध, is a word having acute accent on the final (VI. 2. 170), but as the first portion of this Bahuvrīhi is not a *Svāṅga* word, but a *jāti* word, its feminine will be शार्ङ्गजग्धी or शार्ङ्गजग्धा ॥ So also पलाण्डुभक्षिणी or पलाण्डुभक्षिता and सुरापिती or सुरापिता ॥

Why do we say 'when the first member of the compound is not a *svāṅga* word'? Observe शंसभिन्नी, ऊरुभिन्नी which admit of only one form.

If the final is not acutely accented, the rule will not apply. As वृक्षच्छन्ना and वसनच्छन्ना which are not acutely accented on the final (See VI.

2. 170), because the first member is a word denoting dress or आच्छादन, which is especially excepted from the scope of rule VI. 2. 170.

Vart. :—Diversely in the Chhandas and in Names. As प्रबद्धविलूनी or बृद्धविलूना ॥

स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् ॥ ५४ ॥ पदानि ॥ स्वाङ्गात्, च, उपसर्जनात्, असंयोग-उपधात्, (वा स्त्रियां डीष्)

वृत्तिः ॥ स्वांग्यदुपसर्जनमसंयोगोपधं तदन्तात्प्रातिपदिकान् स्त्रियां डीष् प्रत्ययो भवति ॥

वास्तविकम् ॥ अंगगात्रकण्ठेभ्य इति वक्तव्यम् ॥

54. And the feminine affix डीष् comes optionally after what ends with the name of a part of the body, when the word is a subordinate member in a compound, and has not a conjunct for its penultimate letter (i. e. the final अ is not preceded by a double consonant).

The *Anuvṛitti* of the words बह्व्री हे, कान्तादन्तोशान्तात् does not extend to this aphorism. But the *anuvṛitti* of the word वा 'optionally' does extend to this Sūtra. Thus चन्द्रमुखी or चन्द्रमुखा, अतिकेशी or अतिकेशा ॥ The word अति-ज्ञा is a Tatpurusha compound meaning अतिक्रान्ता केशान्, and केशा is upasarjana y I. 2. 44.

Why do we say "what ends with the name of a part of the body"? Observe बहुयथा 'having much barley'. Why do we say "subordinate in a compound"? Witness अशिखा "without crest" (where the शिखा is not subordinate or epithetical). Why do we say "not having a conjunct for its penultimate letter"? Witness सुगुल्फा, संपार्श्वी ॥

Vart. :—This rule applies to a compound ending with the word अङ्ग, गात्र and कण्ठ, though in all these, the penultimate is a double consonant. Thus बह्व्री or मृदङ्गा; सुगात्री or सुगात्रा, स्निग्धकण्ठी or स्निग्धकण्ठा ॥

The word स्वाङ्ग has a technical meaning as given in the following verse :—

अद्रव्यं सूर्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् ।

अतस्त्वं तत्तद्वृष्टं चेत् तेन चेत् तत्तथायुतम् ॥

A word denoting a thing which not being a fluid, is capable of being perceived by the senses because of its having a form, is स्वाङ्ग; it must exist as a living being, but not produced by a change from the natural state; or though found elsewhere actually, had previously been known as existing in only a living being, or is found to have actually the same relation to the being as is in, as a similar thing has to a living being.

नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाश्च ॥ ५५ ॥ पदानि ॥ नासिका-उदर-ओष्ठ-
जङ्घा-दन्त-कर्ण-शृङ्गात्, च, (स्वांगात् स्त्रियां वा डीप्) ॥

वृत्तिः ॥ नासिकाद्यन्तात्प्रातिपदिकात् स्त्रियां वा डीप् प्रत्ययो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ पुच्छाद्येति वक्तव्यम् ॥ वार्तिकम् ॥ कबरमणिविषशरेभ्योनित्यम् ॥

वा० ॥ उपमानात्पक्षाच्च पुच्छाच्च ॥

55. And the feminine डीप् comes optionally after compounds ending with नासिका 'a nose,' उदर 'belly,' ओष्ठ 'lip' जङ्घा 'leg,' दन्त 'a tooth,' कर्ण 'ear,' and शृङ्ग 'horn'.

This is an exception to the last and the succeeding sūtra. Some of the words above given are either such which have a conjunct penultimate letter, and thus beyond the scope of IV. 1. 54; or they are polysyllabic words and thus covered by IV. 1. 56. Though this rule is an exception to 54 and 56; yet it is qualified by IV. 1. 57. Thus तुङ्गनासिका or तुङ्गनासिकी, तिलोदरी or तिलोदप, बिम्बोद्री or बिम्बोद्या, दीर्घजंघी or दीर्घजंघा, समदन्ती or समदन्ता, चारुकर्णी or चारुकर्णा, तीक्ष्णशृङ्गी or तीक्ष्णशृङ्गा ॥

Vārt :—So also after the word पुच्छ 'tail'. As कल्याणपुच्छा or कल्याणपुच्छी ॥

Vārt :—The affix *nish* comes necessarily and not optionally after compounds of पुच्छ with कबर, मणि, विष and शर ॥ As, कबरपुच्छी 'a peahen मणिपुच्छी, विषपुच्छी, 'a scorpion' and शरपुच्छी ॥

Vārt :—So also the feminine affix *nish* is necessarily employed after the words पक्ष and पुच्छ when used as a simile or as objects of comparison. As उलूकपक्षी सेना, उलूकपुच्छी शाला ॥

न क्रोडादियह्वचः ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ न, क्रोड-आदि-बहु-अचः, (स्त्रियां डीप्) ॥
वृत्तिः ॥ क्रोडाद्यन्ताद् बहुजन्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां डीप् प्रत्ययो न भवति ॥

56. The feminine affix डीप् does not come after a Nominal-stem which denoting a part of the body, belongs to the class क्रोडा 'the flank &c, of a horse', nor when the word is a stem of more than two syllables.

The class क्रोड &c. is ākriti-gaṇa, that is a class of words constituted by usage. The following are some of the examples:—As कल्याणक्रोडा, कल्याण खुरा, कल्याणपोला, कल्याणबाला, कल्याणशका, कल्याणगुहा, कल्याणघाणा ॥ So also सुभगा, सुगला, &c. Of the case where the word is polysyllabic, the examples are सुजघना, पृथुजघना, महाललाटा, ॥ The word क्रोडा is feminine itself, and in the Bahu-vrihi the feminine sign of the first member is elided by pungvad-bhāva, and क्रोडा is shortened to क्रोड because it is an upasarjana (I. 2. 48),

सहनञ् विद्यमानपूर्वाच्च ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ सह-नञ्-विद्यमान-पूर्वात्, च, (स्त्रियां डीप् न) ॥

वृत्तिः ॥ सह नञ् विद्यमानइत्येवं पूर्वान् प्रातिपदिकान् स्त्रियां डीप् प्रत्ययो न भवति ॥

57. The affix डीप् does not come in the feminine after a Nominal-stem denoting a part of the body, when the word is subordinate in a compound, preceded by the word सह 'with', नञ् 'not', or विद्यमान 'having'.

Thus सकेषा, भकेषा विद्यमानकेषा ॥ So also सनासिका भनासिका or विद्यमान-नासिका ॥ The last example shows, that the present rule governs also IV. 1. 55 ante: as well as IV. 1. 54

नखमुखात्संज्ञायाम् ॥ ५८ ॥ पदानि ॥ नख-मुखात्, संज्ञायां, (स्त्रियां डीप् न) ॥
वृत्तिः ॥ नखमुखान्तात्प्रातिपदिकान्संज्ञायां स्त्रियां विषये डीप् प्रत्ययो न भवति ॥

58. The feminine affix डीप् is not employed after नख, and मुख, when (the word at the end of which they stand) is a Name.

Thus शूर्प + नखा, = शूर्पणखा, Śārpaṇakhā the sister of Rāvaṇa'. The न् is changed into ण् by VIII. 4. 3 (शूर्पपशत् संज्ञायामगः) ॥ So also वज्रणखा, गौरमुखा, कालमुखा &c. Why do we say 'when denoting a Name'? Witness ताम्रमुखी कन्या 'a copper-faced damsel', or चन्द्रमुखी 'moon-faced'

दीर्घजिह्वी च छन्दसि ॥ ५९ ॥ पदानि ॥ दीर्घजिह्वी, च, छन्दसि ॥
वृत्तिः ॥ दीर्घजिह्वी इति छन्दसिविषये निपात्यते ॥

59. The form दीर्घजिह्वी 'long-tongued' is irregularly formed in the Chhandas.

The word दीर्घजिह्वी is the feminine of दीर्घजिह्व but as the latter has a conjunct consonant for its penultimate, the feminine affix डीप् would not have applied to it by IV. 1. 54. The present aphorism enjoins डीप् ॥ Thus दीर्घजिह्वी in the sentence दीर्घजिह्वी वै देवानां हव्यमलेद् ।

The word च 'and' in the aphorism is used in order to draw in the word संज्ञा from the last, so that the word *dirgha-jihvī* is always a Name. Moreover by using the feminine form *dirgha-jihvī* in the sūtra, it is indicated that the application of डीप् is necessary and not optional, as was the case in the last sūtras.

दिक्पूर्वपदान् डीप् ॥ ६० ॥ पदानि ॥ दिक्-पूर्वपदान्, डीप्, (स्त्रियां) ॥
वृत्तिः ॥ दिक् पूर्वपशत्प्रातिपदिकान् डीप्, प्रत्ययो भवति ॥

60. The feminine affix डीप् comes after a Nominal stem which is preceded by a word signifying direction.

This aphorism over-rules all the rules and prohibitions contained in sūtras 54 to 58. Whereever by those rules there would have been डीप्, the present enjoins डीप् instead. Though the form will be the same, the difference will be in the accent ; the affix डीप् being anudatta (III. 1. 4). Thus प्राङ्मुखी or प्राङ्मुखा, प्राङ्नासिकी or प्रांनासिका, But not so in प्राङ्मुखा ; or प्राङ्कोडा or प्राङ्जघना because these words do not take डीप् (by IV. 1. 56), therefore they never give occasion to the application of डीप् ॥ The sūtra ought to be read as if it contained two rules (1) the affix डीप् comes after a compound the first member of which is a word denoting direction and the second is a svānga word or is the word नासिका &c. the penultimate not being a conjunct consonant, (2) but डीप् is not added to Compounds ending in क्रीड &c. or in a word of more than two syllables. In other words the sūtra may be translated "डीप् is the substitute of डीप् when the first member is a word denoting direction". Therefore the affix डीप् will come only there, where else the affix डीप् would have come and not otherwise. This is the reason why the anuvṛitti of डीप् is taken in the next sūtra (IV. 1. 61) and not that of डीप् ॥

वाहः ॥ ६१ ॥ पदानि ॥ वाहः, (डीप् स्त्रियां) ॥

वृत्तिः ॥ वाहन्तात्प्रातिपदिकात् स्त्रियां डीप् प्रत्ययो भवति ॥

61. The feminine affix डीप् comes after a Nominal-stem ending with the word वाह ॥

The anuvṛitti of डीप् is to be taken in this aphorism and not that of डीप्, though the latter was nearer. The word वाह is formed from the root वाह् with the affix णि (III. 2. 64). The word वाह is never found alone, but as ends of compounds, hence we apply the rule of *tadanta*, and have translated it by 'saying a "word ending in vāh." Thus दिव्यौही 'sustaining the demon.' This form is thus evolved :—दिव्य + वाह + डीप् = दिव्य + ऊह + आह + डीप् (VI. 4. 132 वाह ऊह, Uṭh is the samprasāraṇa of vāh, when this is a *bha*) = दिव्य + ऊह + डीप् (VI. 1. 108) संप्रसारणाच्च 'after a samprasāraṇa if a vowel follow, the form of the prior is the single substitute', = दिव्यौही (VI. 1. 89 एव्येधव्यूहसु 'vṛiddhi is the single substitute when *eti*, *edhati* or *ūth* follow'). Similarly प्रवौही 'a young heifer training for the plough.'

सख्यशिश्नीति भाषायाम् ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ सखी-अशिश्नी, इति, भाषायां ॥

वृत्तिः ॥ सखी अशिश्नी इत्येतावन्तौ डीपन्तौ भाषार्या निपात्येते ॥

62. The forms सखी and अशिश्नी are irregular forms ending in डीप् found in secular (or vernacular as opposed to (Vedic) Sanskrit.

Thus सखीयं मे ब्राह्मणी, and नास्याः शिशारस्तीति = अशिश्नी ॥ Why do we say

in vernacular Sanskrit? Observe सखा सप्तपरी भव and अक्षिशुमिव मामयं शिशुरभिमन्यते ॥

Sometimes we find these forms in the Vedas also, though rarely, as आधेनवो धुनयन्तामशिन्धी ॥ सखी सप्तपरी भव ॥

जातेरस्त्री विषयादयोपधात् ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ जातेः, अस्त्रीविषयात्, अयोपधात्, (स्त्रियां डीष्) ॥

वृत्तिः ॥ जातिशब्धि यत्प्रातिपदिकं न च स्त्रियामिव नियतमस्त्री विषयमयकारोपधंच तस्मात् स्त्रियां डीष् प्रत्ययो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ योपधप्रतिषेधे हय गवय मुकय मत्स्यमनुष्याणाम् प्रतिषेधः ॥

63. The feminine affix डीष् comes after a word denoting a jāti or species when it does not express in its original meaning a feminine, and which moreover has not the letter य् for its penultimate.

The word जाति was defined under Sūtra I. 2. 52. Thus कुक्कुटी 'a hen'; सूकरी 'a she-hog'; ब्राह्मणी 'Brāhmaṇi'; वृषली 'a woman of the Śūdra caste', नाडायनी 'a woman of Nadayana class', चारायणी 'a Chârāyaṇi', कदी 'a woman of Brahmins who read the Kaṭha', बह्वृची 'a woman of the class of Brahmins who read the Rig Veda'.

Why do we say "expressive of a jāti"? Observe मुण्डा 'shaven' (where the word expresses not a jāti but a quality). Why do we say "not invariably feminine"? Witness मक्षिका 'a fly' (supposed to breed without a male). Why do we say "not having the letter य् for its penultimate?" Witness क्षत्रिया 'a female of the Kshatriya class'.

Vārt:—In excluding words that have the letter य् as penultimate, there is not involved the exclusion of the following words which have a penultimate य् viz, गवय 'the Bos Gaveans', हय 'horse', मुकय 'a sort of animal', मत्स्य 'a fish', and मनुष्य 'a man'. Thus गवयी, हयी, मनुषी, (VI. 4. 150 हस्तद्धितस्य 'there is elision of the य् of a taddhita affix coming after a consonant, when long ई follows') मत्सी ॥ The य् of matsya is elided by the vārtika 'मत्स्यस्य ज्ञाप्' ॥ See also VI. 4. 149. All these words are also included in the class गौरादि (IV. 1. 41.) and would have taken डीष् independently of this vārtika.

Another definition of jāti is :—

प्राहुर्भावविनाशाभ्यां सत्वस्य युगपद्गुणैः ।

असर्वलिगां बह्वयीं तां जातं कवयो विदुः ॥ (See translation under I. 2. 52)

पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च ॥ ६४ ॥ पदानि पाक-कर्ण-पर्ण-पुष्प-फल-मूल-वाल-उत्तरपदात्, च (स्त्रियां डीष्) ॥

वृत्तिः ॥ पाकादि उत्तरपदाज्जातिवाचिनः प्रातिपदिकान् स्त्रियां डीष् प्रत्ययो भवति ॥ पुष्पफलमूलोत्तरपदान् नु यतेतिष्यते तद्वजादिषु पठ्यते ॥ यथा सप्ताक्काण्डप्रान्तशतैकोऽयः पुष्पान् ॥

संभस्त्राजिनक्षत्र पिण्डेभ्यः फलात् ॥ मूलान्नमः ॥

64. And the feminine affix डीष् comes after the Nominal-stem expressive of jāti, followed by the following, पाक 'cooked', कर्ण 'ear', पर्ण 'leaf', पुष्प 'flower', फल 'fruit', मूल 'root', and बाल 'youth'.

Here the affix applies to words which in their original sense denoted females and therefore were not provided by the last sūtra. Thus ओदनपाकी शंकुहर्णी. बालपर्णी, शंखपुष्पी, रासीफली र्धमूली, and गोबाली ॥

When, however the affix डीष् is not intended to be applied to compounds ending with फल, पुष्प, and मूल, then those compounds will fall under Ajādi class (IV. 1. 4) ; such as संफला, भस्त्रफला, सत्पुष्पा, अभूला &c.

इतो मनुष्यजातेः ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ इतः, मनुष्य-जातेः, (स्त्रियां डीष्)

वृत्तिः ॥ इकारान्तात्प्रातिपदिकान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियां डीष् प्रत्ययो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ इम उपसंख्यानमजात्यर्थम् ॥

65. The feminine affix डीष् comes after a Nominal-stem ending in short इ denoting classes or races of men.

Thus अवन्ती 'women of Avanti', कुन्ती 'women of Kunti', दाक्षी 'Dākshī'. Thur अवन्ति + ड्यङ् (IV. 1. 171) आवन्त्यः 'men of Avanti'. In the feminine this affix by IV. 1. 176 is elided. दाक्षी "the female descendants of Plaksha". Why do we say "ending in short इ" ? Witness विद् 'Vaishya', दरत् 'Darat'. Why do we say "of men" ? Witness तिनितिः 'partridge'. Though the anuvṛitti of the word जानि could have been read into this aphorism from IV. 1, 63, its repetition here indicates that डीष् is to be applied even when the penultimate letter is य्. Thus अदिमयी ॥

Vārt:—This rule applies to words ending in the taddhita affix इस् (IV. 2. 80) though they do not denote a jāti. Thus सौतेगमी, मौनचिन्नी ॥ The affix इस् here referred to is the quadruply significant affix taught in IV. 2. 80 and ordained to come after सुतंगम &c, and does not denote a jāti.

ऊङुतः ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ ऊङ्, उतः, (मनुष्यजातेः स्त्रियां) ॥

वृत्तिः ॥ उकारान्तात्प्रातिपदिकान्मनुष्यजातिवाचिनः प्रातिपदिकान् स्त्रियामुङ् प्रत्ययो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ अप्राणिजातेभ्यारज्जवासीनामिति वक्तव्यम् ॥

66. After a Nominal-stem ending in short उ, not having the letter य् as its penultimate letter, and being expressive of races of men, the affix in the feminine is ऊङ्.

The anuvṛitti of the words मनुष्यजाति and अयोपधान् should be read into the sūtra to complete it. Thus कुरूः 'a female of the country of the Kurus' ब्रह्मबन्धुः "a Brahmani of the class of the fallen Brahmins so called", जीवबन्धुः "a woman of the Jīvabandhu class",

Thus कुरु + ण्य = कौरव्यः IV. 1. 172, and this affix is elided by IV. 1. 176 in the feminine.

The indicatory letter इ in ऊङ् is to distinguish this affix in Sûtras like नाङ् धात्वोः (VI. 1 175), for had the affix been enunciated merely as ऊ, then the Sûtra VI. 1. 175 would have run as ना धात्वोः and the sense would have been ambiguous, for we could not have known what affix was particularly meant there.

The long ऊ is taught to debar the affix कप्, for a short उ would have also given the form ककु (कुरु + उ = कुरु) ॥ The long ऊ therefore, indicates that the affix कप्, enjoined by V. 4 154, in Bahuvrihis, will not apply in the feminine forms ब्रह्मबन्धुः and the like, by the rule of vipratishedha.

Why do we say "not having the letter ष् as its penultimate"? Witness अश्वर्युष्मादानी 'a woman of the class of Brahmanas versed in the Yajur Veda'.

Vârt:—The affix ऊङ्. comes under similar conditions after words denoting non-animate jâti, except the words रज्जु &c. Thus अलाहूः 'the bottle-gourd'; कर्कन्धूः 'the jujube tree.' Why do we say "non-animate"? Witness कृकवाकुः 'a kind of lizard.' Why do we say "except the word rajju &c" Witness रज्जुः 'rope'; हसुः 'cheek' &c.

बाह्वन्तात्संज्ञायाम् ॥ ६७ ॥ पदानि ॥ बाहु-अन्तात्, संज्ञायाम्, (स्त्रियां ऊङ्) ॥
वृत्तिः ॥ बाहुशब्दान्ता त्वातिपदिकात्संज्ञायां विषये स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति ॥

67. The feminine affix ऊङ् comes in denoting a Name, after a Nominal-stem ending with the word बाहु ॥

Thus भद्रबाहुः 'Bhadrabâhû'; जालबाहुः &c. Why do we say in "expressing a Name"? Observe वृत्तबाहुः 'a woman having rounded hand' which is an attributive word. In other words, when the compound is a name, बाहु takes, long ऊ in the feminine.

पङ्गोश्च ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ पङ्गोः, च, (स्त्रियां ऊङ्) ॥
वृत्तिः ॥ पङ्गुशब्दान्ता स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति ॥
पार्त्तिकम् ॥ अश्वसुरस्योकाराकारलोपश्च वक्तव्यः ॥

68. The feminine affix ऊङ् comes after the word पङ्गु 'lame'.

As पङ्गु 'a female lame'.

Vârt:—The feminine affix ऊङ् is added to अश्वसुर, and thereby there is elision of the letter उ and of the letter अ of the word. As अश्वः 'mother-in-law' This debars the puṇyoga ङीष् of IV. 1. 48.

ऊत्तरपदादौपम्ये ॥ ६९ ॥ पदानि ॥ ऊह-उत्तरपदात्, औपम्ये ॥
वृत्तिः ॥ ऊत्तरपदात्प्रातिपदिकादौपम्ये गम्यमाने स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति ॥

69. The feminine affix ऊह comes after a stem ending in ऊह when comparison with something (expressed by the first term) is meant.

Thus कदलास्तम्भोरुः 'a female with thighs like plantain-stem'. नासोरुः 'a female with thighs like the nose of an elephant'; करभोरुः 'a female with thighs like the ulnar or tapering fleshy side of the hand'.

Why do we say "when expressing an object of comparison"? Witness वृत्तोरुः स्त्री 'a woman with round thighs'. The word करेणुकोरुः "thigh like the proboscis (कर) of an elephant (कोरुणु)" is a poetic irregularity in the following विषकोरु च कोरुकोरुभिः ॥

संहितशफलक्षणवामादेश्च ॥ ७० ॥ पदानि ॥ संहित, शफ, लक्षण, वामादेः च ॥
वृत्तिः ॥ संहित शफ लक्षण वाम इत्येवमादेः प्रातिपदिकारूपशान् स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति ॥
वार्तिकम् ॥ संहितसहाभ्यां चेति वक्तव्यम् ॥

70 The feminine affix ऊह comes in the Vedas after the word ऊह when the words संहित 'accompanied or joined', शफ 'a hoof', लक्षण 'a mark,' and वाम 'handsome' precede it.

This aphorism applies, when no comparison is intended. As संहितोरुः 'a female whose thighs are joined (e. g. from obesity)'. शफोरुः 'whose thighs are put together like the two hoofs on a cow's foot', लक्षणोरुः 'whose thighs are marked', वामोरुः 'with handsome thighs.'

Vārt.—So also with the words संहित and सह. As संहितोरुः and सहोरुः ॥

कद्रुकमण्डल्योश्छन्दसि ॥ ७१ ॥ पदानि ॥ कद्रु, कमण्डल्योः, छन्दसि ॥
वृत्तिः ॥ कद्रुशब्दात्कमण्डलुशब्दाच्च छन्दसि विषये स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति ॥
वार्तिकम् ॥ गुग्गुलुमधुजतुपतयालूनामिति वक्तव्यम् ॥

71. The feminine affix ऊह comes in the Vedas after the words कद्रु 'tawny,' and कमण्डलु 'a water pot.'

Thus कद्रुश्चै सुपर्णी च ॥ मात्मकमण्डलं शुद्राय दद्यात् ॥

Why do we say "in the Vedas." Witness कद्रुः and कमण्डलुः ॥

Vārt.—So also after the words गुग्गुलु, मधु, जतु and पतयालुः ॥ Thus गुग्गुलुः,

मधुः, जतुः, and पतयालुः ॥

संज्ञायाम् ॥ ७२ ॥ पदानि ॥ संज्ञायाम् ॥
वृत्तिः ॥ कद्रुकमण्डलुशब्दाभ्यां संज्ञायां विषये स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । अच्छन्तोर्थं द्यक्षतम् ॥

72. The feminine affix ऊह comes in denoting a Name, after the word कद्रु and कमण्डलु.

This rule applies to other than Vedic forms. Thus कद्रूः 'a female named Kadrû wife of Kâśyapa', कमण्डलूः 'Kamaṇḍalû'. Why do we say "in denoting a Name"? Observe कद्रूः 'the tawny color.' कमण्डलूः 'a water-gourd.'

शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ शार्ङ्गरवादि, अञः, ङीन् ॥

वृत्तिः ॥ शार्ङ्गरवादिभ्योऽमन्तेभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीन् प्रत्ययो भवति ॥

73. The feminine affix ङीन् comes after the words शार्ङ्गरव and the rest, and that which ends with the affix अञ् ॥

Thus शार्ङ्गरवी 'a Sârṅgrava woman', कापटवी 'a Kâpatava woman'. So also after a word formed with the affix अञ् (as ordained in S. 86, and 104 &c. of this chapter), as, बैरी 'a female descendant of Bida'. और्वी 'a female descendant of Urva'. This sūtra applies to words expressing jāti or kind. In other words, this aphorism debar the affix ङीप् of IV. 1. 63 &c. where it came after jāti-vāchaka words; but it does not debar that ङीप् which is employed in describing the relation of wife, such as, the ङीप् of IV. 1. 48.

The difference between ङीप् and ङीन् consists in accent only, the resultant forms otherwise being the same. The words formed by ङीन् will have udātta accent on the first syllable स्त्रिन्यादिनिर्मित्यम् (VI. 1. 197 a word ending with an affix having an indicative ङ् or न् has udātta accent on the first syllable) : while the word formed by ङीप् will have acute accent on the affix. Thus बैरी 'a female descendant of Bida', and बैरी 'the wife of Baida'.

The following is a list of Sârṅgaravādi class words:—

1 शार्ङ्गरव, 2 कापटव, 3 गौगुलव, 4 ब्राह्मण, 5 बैर, 6 गौतम ॥ These words are formed by the affix अञ् the first four being formed by the अञ् of (IV. 1. 83) from शृङ्गर, कपट, गुग्गुलु and ब्राह्मन्; the word गौतम is formed from गौतम by the अञ् of IV. 1. 114. This word is also included in Gaurādi class IV. 1. 41. 7 कामण्डलेय, 8 ब्राह्मण्डलेय, 9 आनिषेय, 10 आनिधेय, 11 आशीकेय ॥ These are formed by ङक् (IV. 1. 123) except kâmaṇḍaleya which is formed by ङम् (IV. 1. 135). 12 वात्स्यायन, 13 मौञ्जायन ॥ These are formed by फक् of IV. 1. 101 and IV. 1. 99, and denote castes or Gotra. 14 कैकसेय is also formed by ङक् (IV. 1. 123). 15 काव्य 16 शैल्य are formed by ज्यङ् (IV. 1. 171). 17 एहि, 18 पर्येहि are formed by इन् added to आ + इह 'to try', and परि + आ + इह (Uṇ IV. 117 सर्व धातुभ्य इन्) 19 आभ्रमरथ्य is formed by यञ् (IV. 1. 105). 20 औदपान is formed by अण् (IV. 3. 76). 21 अराल, 22 चण्डाल, 23 वनण्डः are jāti words. 24 भोगवन्, 25 गौरितन् ॥ These take ङीन् when denoting a Name. These words are formed by the affix मतुप्, and are consequently उणिन्, and should have taken ङीप् (IV. 1. 6). This ordains ङीन् ॥

Q. The word भोग is formed by यञ् and गौरि is formed by इञ् (IV. 1. 95), both are ādyuddātta owing to ङ् (VI. 1. 197). When मतुप् is added, the accent remains unchanged, for *matuṣ* being पिन् is anudātta (III. 1. 4), There-

fore whether डीप् be added or डीन् to these words, it makes no difference in the accent, for they remain âdyudâtta. Where is the necessity of including these two words in this list.

Ans. To this we reply चादिषु नित्यम् ह्रस्वार्थम् ॥ For had these words taken डीप् of IV. 1. 6, then the long ई would have been optionally shortened before the affixes च &c. by VI. 3. 45. But by taking डीन् the shortening is compulsory (VI. 3. 43), and not optional. Because the च in the sūtra उगितश्च (VI. 3. 45) has the force of the word शक्ति, and means the नदी words formed by adding ई to उगिन् words, by enunciating the word उगिन् are optionally shortened. Therefore IV. 1. 6 where the word उगिन् is used is governed by this rule of optional shortening, and not the words formed by डीन् ॥

26 नृ 27 नर. The word नृ would have taken डीप् by IV. 1. 5, and नर would have taken डीप् as it denotes a jāti. These words take vṛiddhi before डीन्, the form being नारी in both cases.

यङश्चाप् ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ यङः, चाप् ॥

वृत्तिः ॥ यङन्तात्मातिपदिकान् स्त्रियां चाप् प्रत्ययो भवति । अयं यङश्च सामान्यप्रत्ययमेतन् ॥
वास्तिकम् ॥ वाच यङः ॥

74. The feminine affix चाप् comes after a stem which is formed by the affix य्यङ् or व्यङ् ॥

The affix यङ् here denotes and includes both the affixes य्यङ् (as taught in S. 171 of this chapter) and व्यङ् (See 78) as it is the common element of both. Thus आम्बश्या 'a woman of the race of Ambashṭhya', सौमित्र्या 'a woman of the race of Sauvīrya', कौसल्या 'a woman of the race of Kausalya'.

Similarly व्यङ् formed words, as, कारीषगन्ध्या, वाराह्या ; बालाक्या ॥

Vārt.—The affix चाप् comes in the feminine after a word ending with the affix यप् when the letter ष immediately precedes such yañ. As शार्कराक्ष्य 'a female descendant of Sarkarāksha', पौत्तिमाश्या 'a female descendant of Pūtimāshya', गौकाक्ष्या 'a female descendant of Gokasha'. These words belong to Gargādi class (IV. 1. 105), and by sūtra 16 would have taken डीप् ॥

The ष of the affix चाप् is for the sake of forming a common term आप् with डाप् and टाप् ; and the च regulates the accent making the final acute (VI. 1. 163). The word गौकाक्ष्य is included in Krauḍhādi list (IV. 1. 80) and takes the augment व्यङ् in the feminine, and hence it would have taken चाप् by force of the present sūtra and need not be included in the Vārtika. There is no Samprasāraṇa of the य when पुत्र or पति is added to this word (VI. 1. 13), the form being गौकाक्ष्यपुत्रः and नौ गौकाक्षीपुत्रः ॥

आवट्याश्च ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ आवट्यात्, च, (स्त्रियां चाप्) ॥

वृत्तिः ॥ आवट्याश्च स्त्रियां चाप् प्रत्ययो भवति ॥

75. And the feminine affix चाप् comes after the word आवट्य ॥

The word अवट् belongs to Gargādi class (IV. 1. 105) which after taking यप्, would have taken डीप् (IV. 1. 16). Thus आवट्या 'a female descendant of Avata'. But आवट्यायनी will be the proper form according to the Eastern Grammarians. See aphorism IV. 1. 17.

तद्धिताः ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ तद्धिताः ॥

वृत्तिः ॥ अधिकारोऽयम् । आपञ्चमाध्यायपरिसमाप्त्योर्निष् ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तद्धितसंज्ञास्ते वेदितव्याः ॥

76. The Taddhita-affixes are treated of here after.

This is an adbhikāra or governing sūtra. Up to the end of the Fifth Book, all the affixes that will be taught, are to be understood to have the name of Taddhita. Thus the affix ति taught in the very next sūtra. As युवतिः The word so formed is called Prātipadika. The word तद्धिताः is in the plural number, and not exhibited in the singular, like the words प्रत्ययः (III. 1. 1) &c; and it, therefore, indicates that it includes also affixes which are not especially taught in this book. Such as वृद्धिर्वा त्र्यम् ॥ अभाति पश्चाद् डिमच् ॥ As पार्थिव, अग्नि, आदिम, पश्चिम ॥ See Vārt IV. 3. 23. The word Taddhita is used in Sūtras like कृतद्धितसमासाश्च I. 2. 46.

यूनस्तिः ॥ ७७ ॥ पदानि ॥ यूनः, ति ॥

वृत्तिः ॥ युवन्शब्दात्प्रातिपदिकान् स्त्रियां निः प्रत्ययो भवति । स च तद्धितसंज्ञो भवति ॥

77. The feminine affix ति comes after the Nominal-stem युवन् and this affix gets the name of Taddhita.

As युवतिः 'a young maid'. By IV. 1. 5, डीप् would have been otherwise employed, the present sūtra debars it. The word युवति ending in इ does not take the affix डीप् of IV. 1. 65, for the affix ति itself is a feminine-making affix though a Taddhita : or the word युवन् may be regarded as a non-jāti word and hence IV. 1. 65 would not apply.

अणिञोरनार्षयोर्गुरुपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे ॥ ७८ ॥ पदानि ॥ अण् इञोः अनार्षयोः, गुरुपोत्तमयोः, ष्यङ्, गोत्रे ॥

वृत्तिः ॥ गोत्रे यावणिञौ विहितावनार्षौ तदन्तयोः प्रातिपदिकयोर्गुरुपोत्तमयोः स्त्रियां ष्यङोदेशो भवति । निर्दिश्यमानस्यादेशो भवन्तीत्यणिञोरेव विज्ञायते ॥ उत्तमशब्दः स्वभावात् त्रिप्रभृतीनामन्यश्चरमाह उत्तमस्य सतीपशुपोत्तमं, गुरुः उपोत्तमं यस्य तद्गुरुपोत्तमं प्रातिपदिकम् ॥

78. In Patronymies used in a narrower sense (counting first from the grand-child), which are formed with the affixes अण् and इञ्, the feminine is formed by substituting

य (व्यङ्) for the अ and इ of those affixes and adding the long आ under IV. 1. 74; provided that they do not denote Rishi clans, and have a prosodially long syllable preceding the last syllable,

The wording of this aphorism requires a little analysis. It consists of five words: (1) अणिमोः 'of अण् and इम्,' (2) अनाद्योः 'of non-rishi' (3) गुरु-पोतमयोः 'having a heavy vowel as *upottama* i. e. last but one,' (4) व्यङ् 'the substitute is shyah' (5) गोत्रे 'in denoting gotra.' That is to say, the gotra affixes अण् and इम् are replaced by व्यङ् before the feminine affix चाप्, in those words which denoting non-rishi gotras, have a heavy vowel as last but one. The word *uttama* meaning last letter, being formed by the superlative affix *tama*, implies that the word must be of at least three syllables. Therefore, the present sūtra does not apply to forms like राक्षि &c.

Of the substitute व्यङ् the letter ष and ङ् are indicatory, the real affix is य, the letter ष differentiating this affix from ज्यङ् and the letter ङ् affording a common hold for both. In forming the feminine we shall have to add चाप् by IV. 1. 74. Thus करीषगन्धि 'having the smell of dung-cake', is the name of a person. In forming a patronymic from this word, we add the affix अण् ॥ Thus करीषगन्धि + अण् (IV. 1. 92) Replace this affix by व्यङ् and we have कारीषगन्ध्या ॥ कुमुदगन्धिः gives us कौमुदगन्ध्या ॥ Similarly with words taking the affix इम् (as taught in sūtra अतइम् IV. 1. 75): as वाराहिः gives us वाराह्या, so also बालाक्या ॥

Why do we say 'of अण् and इम्' ? Witness आर्तभाग from कृतभाग ॥ Here the word कृतभाग belongs to बिसाहि gaṇa, and therefore by IV. 1. 104, it would take the affix अम् in forming gotra patronymic: this affix अम् is not replaced by व्यङ्, and the feminine is by long ई (IV. 1. 15); for though, its last vowel but one is heavy, it is a non-rishi gotra word, yet it does not fulfil the other condition of taking the affix अण् or इम् ॥

Why do we say 'of non-rishi gotras' ? Witness वासिष्ठी and वैश्वामित्री ॥ Why do we say 'whose last vowel but one is heavy' ? Observe औपगवी and कापदवी ॥ Why do we say 'denoting Gotra' ? Witness आहिच्छत्री 'born in Ahichhatra', कान्यकुब्जी 'born in Kanyakubja'.

गोत्रावयवात् ॥ ७९ ॥ पदानि ॥ गोत्र-अवयवात् (स्त्रियां व्यङ्) ॥

वृत्तिः ॥ अणिमोर्ल्येव । गोत्रावयवा गोत्राभिमतः कुलाख्याः पुणिकपुणिकमुखरप्रसूतयः, स्ततो गोत्रे विहितयोरणिमोः स्त्रियां व्यङ्गदेशो भवति ॥

79. After a word denoting a non-principal gotra, व्यङ् is the substitute of अण् and इम्, in the feminine, even though the syllable preceding the final be not prosodially long.

The phrase अणित्रोः of the last sūtra governs this also, not so, however, the word अगुरुपोत्तमः ॥ The phrase गोत्रावयव means insignificant or non-famous gotras. i. e. names of kulas i. e. कुलाख्या, such as families like पुणिक, भुणिक, मुखर which are not famous and are not included in the gotra list. Thus पाणिक्वा, भौणिक्या and मौख्या ॥

The word अवयव in the sūtra has various significations, one sense being 'separate from', another being 'part of', and 'individual members' &c. If the last sense be taken, then we can evolve forms like दैवदत्त्या याज्ञदत्त्या ॥ These forms may also be explained by taking them as belonging to the कौड्यादि class of the next aphorism. In short, those who wish to apply this aphorism to the immediate descendant, such as 'the son or daughter', and not to a gotra descendant, which means a grandson and down ; can also do so.

In fact the word गोत्रावयव is equal to अवयवगोत्र or अप्रधानगोत्र and is a carmadhârāya samāsa, namely gotras not enumerated in the प्रवराध्यायः ॥ These are, however, technically called कुल ॥

कौड्यादिभ्यश्च ॥ ८० ॥ पदानि ॥ कौडि-आदिभ्यः, च, (स्त्रियां प्यङ्)
वृत्तिः ॥ कौडि इत्येवमादिभ्यश्च स्त्रियां प्यङ् प्रत्ययो भवति । अगुरुपोत्तमार्थ आरम्भः । अनणिमर्थश्च ॥

80. The affix प्यङ् comes in the feminine after the words कौडि and the rest.

This rule applies even where the syllable next to the final is not heavy, and even where the word does not take the affix अण् or इष् ॥ In fact यङ् is not a substitute here but an augment. Thus कौड्या 'a female Krauḍi', लड्या 'a female Lāḍi'. The following is the list of Krauḍādi words :—

1 कौडि, 2 लाडि, 3 व्याडि, 4 आपिशलि, 5 आपक्षिति. These are formed by इष् IV. 1. 95). 6 चापयत्, 7 चेटयत् (चैटयत्), 8 शैकयत् (शैकयत्) 9 वैल्ययत् (वैकल्पयत्), These are formed by the affix अण् ॥ 10 सौधातकि. This is formed by इष् with the substitute अकङ् (IV. 1. 97) added to सुधात् ॥ 11 सूतयुवत्याम्. The word सूत takes प्यङ् when denoting a grown-up maiden as सूत्याः ; otherwise सूता 'a daughter', formed by टाप्, or सूती by डीष् denoting a jāti. 12 भोज क्षत्रिये ॥ This ebars डीष् of jāti as भोज्याः, otherwise टाप् as भोजाः (भोजयति). 13 यौतकि. 14 कौदि, 5 भौरिक्की. 16 भौलिकि. 17 शाल्मलि, 18 शालास्थलि, 19 कापिष्ठलि, 20 गौकक्ष्य (गौलक्ष्य) ॥ All these except the last are formed by इष्, the last is formed by यङ् of Garg-di class.

दैवयज्ञि शौचिवृक्षि सात्यमुग्निं काण्ठेविद्धिभ्यो, अन्यतरस्याम् ॥ ८१ ॥ पदानि ॥
दैवयज्ञि, शौचिवृक्षि, सात्यमुग्नि, काण्ठेविद्धिभ्यः, अन्यतरस्याम् ॥
वृत्तिः ॥ दैवयज्ञि शौचिवृक्षि सात्यमुग्नि काण्ठेविद्धि इत्येतेषामन्यतरस्यां प्यङ् प्रत्ययो भवति ॥

81. The affix प्यङ् optionally comes after the words दैवयज्ञि, शौचिवृक्षि, सात्यमुग्नि and काण्ठेविद्धि ॥

These words end in the affix इप्, and the word gotra is not understood in the sūtra. In the case of gotra descendants, the substitute shyañ would have come by IV. 1. 78. but whereas by that sūtra it would have been compulsory, the present aphorism makes it optional. But if the sūtra be taken to apply to 'immediate descendants' as opposed to gotra descendants, then this is a new rule altogether and not a rider to IV. 1. 87. In the alternative when ष्यङ् is not added, डीप् will be added by rule IV. 1. 65 *ante*. Thus वैवयस्या or वैवयसी, so also शौचिवृक्षी or शौचिवृक्षी, सात्यमुख्या or सात्यमुखी, काण्डेविद्धा or काण्डेविद्धी ॥

समर्थानां प्रथमाद्धा ॥ ८२ ॥ पदानि ॥ समर्थानां, प्रथमात्, वा ॥

वृत्तिः ॥ अयमप्यधिक्रियते, समर्थानामिति च, प्रथमादिति च वेति च, स्वार्थिकप्रत्ययावधिश्चायमधिकारः । प्राग्दिशो विभक्तिरिति यावत् । स्वार्थिकेषु हास्योपयोगो नास्ति, विकल्पापि तन्त्रानवस्थितः, के चिन्नित्यने-
व भवन्ति । लक्षणवाक्यानिः—तस्यापत्यं, तेन रक्तं रागात्, तन्नभव, इत्येवमासीनि भविष्यन्ति । तेषु सामर्थ्ये
सति प्रथमनिर्विष्टादेव विकल्पेन प्रत्ययो भवतीति वेदितव्यम् ॥ समर्थानामिति निर्द्धारणे षष्ठी । समर्थानां
मध्ये प्रथमं प्रत्ययप्रकृतित्वेन निर्द्धारिते ॥

82. The Taddhita affixes, on the alternative of their being employed at all, come after the word that is signified by the first of the words in construction in an aphorism.

All the three words, viz. (1) समर्थानां 'of the words in construction' (2) प्रथमात् 'after the first ; (3) वा 'on the alternative', exert a governing influence on the subsequent aphorisms, up to the aphorisms which leave to the words their own denotation : that is to say, up to the end of the second chapter of the fifth Book ; before the beginning of the sūtra प्राग्दिशो विभक्तिः (V. 3. 1). The present sūtra as a whole, of course, has no applicability to the affixes which leave to the words their own denotation (स्वार्थिक) ; for the latter affixes are in many cases compulsory and not optional, as are the affixes to be taught hereafter in Book Fourth and the first and second chapters of Book Fifth.

These affixes will come after the word, that is signified by the first of the words in construction, in an aphorism. Thus IV. 1. 92 declares तस्यापत्यम् 'his son'. Here the first word is तस्य 'his', therefore, the affixes forming the patronymics will come after the word signified by 'his' : i. e. after the word in the genitive case. As 'उपगोरपत्यं = ओपगवः 'the son of Upagu'. Here the affix अण् comes after the word उपगु which is the first word representing 'tasya' in the genitive case in the sentence उपगोरपत्यम् ॥ Similarly in the sūtra तेनरक्तं रागात् (IV. 2. 1) ; here the first word is तेन, therefore, the affix will be added to the word in the instrumental case in a sentence representing the word तेन 'by which' ; as कषायेण रक्तं वस्त्रं = काषायवस्त्र, 'Kāshāya is a cloth, coloured

by *Kashāya*. Similarly in sūtra तत्र भवः 'there staying' (IV. 3. 53,) here the first word is तत्र, 'there', in the locative case, therefore the affix will be optionally added to the word in the locative case in a sentence, representing the word तत्र 'there' : as लुङ्गे भवः=लौगः "who stays in Srughna'.

The word समर्थानाम् is the genitive plural of समर्थ, and the force of the genitive is that of specification or 'nirdhāraṇa':—i. e. 'among the words in construction, the *first* is specifically pointed out as the *prakṛiti* or base, to which the affix is to be added'. Why do we say "among the words in construction"? Witness कम्बल उपगोरपत्यं देवदत्तस्य 'the blanket of Upagu; the son of Devadatta'. Here the two words उपगोरपत्यं are not in construction, for उपगोः governs कम्बलः, and अपत्यं is governed by देवदत्तस्य ॥ Why do we say "after the first"? So that the affix may come after the first word उपगोः in the genitive case, and not after अपत्यं which is in the nominative case. Why do we say "in the alternative"? Because the same idea may also be expressed by a sentence; thus we may say उपगोरपत्यं, instead of the Taddhita formed word औपगवः ॥ The same idea may also be expressed by a compound word (samāsa); as उपगवपत्यम् 'the son of Upagu'. In fact, the samāsa rule here is not superseded by Taddhita-rule, as it otherwise would have been by I. 4. 2. because the anuvṛitti of अन्यतरस्याम् is understood here: so that in the alternative when the Taddhita affix is not employed, the samāsa rules will find scope.

This sūtra has been thus rendered by Dr. Bohtlingk: "when henceforth the meaning is specified in which an affix is to be added, then one should know that the rule applies to the first of those words which are associated with one another in sense, and that the affix is optional".

प्राग्दिव्यतोऽण् ॥ ८३ ॥ पदानि ॥ प्राक्, दिव्यतः अण् ॥

वृत्तिः ॥ प्राग्ग्रीष्मस्तुषारद्वन्द्वं यान्त ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामोऽण्प्रत्ययस्तत्र भवतीति वेदितव्यम् ॥

83. The affix अण् should be understood to come after whatever we shall teach hereafter upto the aphorism tena divyati &c.

Up to aphorism IV. 4. 2, the affix अण् has a governing influence, except where it is specifically superseded by any particular rule. This aphorism may be looked upon either as an adhikāra sūtra or a paribhāṣhā sūtra or a vidhi sūtra. The application of this aphorism will be illustrated throughout the next three chapters. Thus in IV. 1. 92 तस्यापत्यम् we read the present aphorism and add the affix अण् in the sense of 'his son'. As औपगवः 'the son of उपगुः'; कापटवः 'the son of Kapaṭu'.

This affix has various meanings, such as, a patronymic (IV. 1. 92),

coloured with (IV. 2. 1), sidereal time (IV. 1. 3), revealed sāma-veda (IV. 1. 7), covered car (IV. 2. 10) &c.

अश्वपत्यादिभ्यश्च ॥ ८४ ॥ पदानि ॥ अश्वपत्यादिभ्यः, च ॥

वृत्तिः ॥ अश्वपत्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः प्राग्शीव्यतीयेष्वर्थेष्वण् प्रत्ययो भवति ॥

84. The affix अण् comes after the Nominal-stems 'aśvapati' &c, in the various mentioned senses taught antecedently to tena dīvyati &c.

This is an exception to the next aphorism, by which the affix ण्य would have come after words ending with 'pati.' The present sūtra enjoins अण् instead. Thus अश्वपति + अण् = आश्वपतम् (VII. 2 117 तद्धितेष्वचामादि 'when a Taddhita affix follows with an indicatory झ् or ण्, there is vṛddhi in the room of the first vowel among the vowels'). The इ of पति is elided by VI. 4. 148 यस्येति च where long ई follows, and when a Taddhita affix follows, there is elision of the इ or ई, or अ or आ, of a *bha*.)

The following is a list of words belonging to अश्वपत्यादि class :—

1 अश्वपति, 2 ज्ञानपति, 3 शतपति, 4 धनपति, 5 गणपति, 6 स्थानपति, 7 यज्ञपति, 8 राष्ट्रपति, 9 कुलपति, 10 गृहपति, (पशुपति) 11 धान्यपति, 12 धन्वपति, 13 बन्धुपति, 14 धर्मपति, 15 सभापति, 16 प्राणपति, 17 क्षेत्रपति ॥

दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः ॥ ८५ ॥ पदानि ॥ दिति, अदिति, आदित्य, प-
ति-उत्तरपदान्, ण्यः ॥

वृत्तिः ॥ दिति अदिति आदित्य इत्येतेभ्यः पत्युत्तरपदाच्च प्रातिपदिकाल्प्राग्शीव्यतीयेष्वर्थेषु ण्यः प्रत्ययो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ यमाचेति वक्तव्यम् ॥ वार्त्तिकम् ॥ वाङ्मतिपितृमतां छन्दस्यपसंख्यानम् ॥

वार्त्तिकम् ॥ पृथिव्या आम्नौ ॥ वार्त्तिकम् ॥ देवायाम्नौ ॥ वार्त्तिकम् ॥ बहिषटिलोपश्च ॥

वार्त्तिकम् ॥ ईककृच ॥ वार्त्तिकम् ॥ ईकम् छन्दसि ॥ वार्त्तिकम् ॥ स्थामोकारः ॥

वार्त्तिकम् ॥ लोमोपत्येषु बह्वु ॥ वार्त्तिकम् ॥ सर्वत्र गोरजादिप्रत्ययप्रसङ्गे यन् ॥

वार्त्तिकम् ॥ ण्यादयोर्विशेषलक्षणादपवासात्पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

85. The affix ण्य comes, in the various senses taught here-in-after antecedently to tena dīvyati &c, after the Proper Names, Diti, Aditi, and Aditya; and that which has the word पति at its final member.

Thus दिति + ण्य = दैत्यः 'the son of Diti.' आदित्यः 'the descendant of Aditi', आदित्यम् 'sacred to Aditya.' Similarly with words ending with पति, as प्रजापति + ण्य = प्राजापत्यं; so also सेनापत्यम् ॥

Vārt.—So also after the word यम; as, याम्यम् ॥

Vārt.—In the Chhandas, after the words वाच्, मति and पितृमन् ॥ As वाच्यम् (Vs. 13, 58.) मात्यम् and पितृमत्यम् ॥

Vārt :—The affixes अ and अच् come after the word पृथिवी ॥ Thus पृथिवी + अ = पार्थिव; पृथिवी + अच् = पार्थिव ॥ The resulting forms are the same, but the feminine of the former will be पार्थिवा by IV. 1. 4, and that of the latter पार्थिवी applying IV. 1. 15.

Vārt :—The affixes यस् and अस् come after the word देव 'a god'. As दैव्यम् or दैवम् 'divine'.

Vārt :—There is elision of the टि of बहिस्, and there is the affix यस्; as बहिस् + यस् = बाह्यः 'external'. *Vārt* :—and the affix ईकृक् may be employed. As बहिस् + ईकृक् = बाह्यीकः 'external'. (VII. 2. 118 किति च, there is vṛddhi of the first vowel when the Taddhita affix has an indicative कृ). *Vārt* :—In the Chhandas it takes the affix ईकृस् as बाह्यीकः the difference being in the accent (VI. 1. 197).

The word बहिस् is an अव्यय, and the above vārtika declares that its टि portion is elided. This very fact indicates by implication, that the टि of other Avyayas need not necessarily be elided before those affixes, before which the base is called भ *bha*. In fact the following vārtika अव्यायानाञ्च (the टि of the *avyaya* base is elided) given under sūtra VI. 4. 144 (the टि of the base *bha* is elided when a *taddhita* affix follows) is not a universal rule. Thus from the *avyaya* आरात् we get आराती &c; here the टि is not elided.

Vārt :—Of the word स्थामन् the टि is replaced by अ as अश्वत्थामः ॥

Vārt :—The टि of लोमन् is replaced by अ in the plural when the patronymic affixes follow; as उडुलोमाः, शरलोमाः ॥ Why do we say in the plural number? Witness औडुलोमिः, शारलोमिः (IV. 1. 99).

Vārt :—When an affix beginning with a vowel presents itself after the word गो, let the affix यन् be substituted for it. Thus what is descended (or produced, &c) from गो is expressed by गव्यम् (VI. 1. 79). Why do we say 'beginning with a vowel'? Observe गोभ्यो हिनं or आगतं = गौरुप्यम् and गोमयम् ॥

Vārt :—These affixes पञ्च &c, taught in this sūtra will come, to the exclusion of all the other affixes hereinafter taught, which are employed in especial senses. Thus अण् is employed especially to denote a descendant. But after the words शिति &c अण् will not be employed, but पञ्च, as दैव्य "a descendant of शिति". So also दानस्यस्यम् = (दानस्यतीनाम् समुहः), to the exclusion of IV. 2. 37 &c. In fact the rule विप्रतिषेधे परकार्यम् (I. 4. 2) does not hold good here.

If that be so, how do you explain the form दैतेयः ॥ This word is not directly formed from the word शिति but from शिती, the feminine of the word शिति, formed by the affix डीप् (IV. 1. 45, the word शिति being formed by the कृति affix क्तिन् and therefore it will take डीप् in the feminine). To the feminine word शिती is added ढक् and we get दैतेयः ॥ The Paribhāṣā प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम् (a rule of grammar which applies to a masculine applies also

to the same word in the feminine) is not of universal application, as this very illustration shows. Others consider the form *इनेय* as incorrect, as not to be found either in the Mahābhāṣya or any Vārtika.

उत्सादिभ्योऽञ् ॥ ८६ ॥ उत्स-आदिभ्यः, अञ् ॥

वृत्तिः ॥ उत्सादिभ्यः प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेष्वञ् प्रत्ययो भवति । अणस्तदपवासानां च बाधकः ॥
वार्तिकम् ॥ ग्रीष्मादच्छन्दसीति वक्तव्यम् ॥

86. The affix *अञ्* comes after the word *उत्स* &c. in the various senses taught antecedently to *tena-dīvyati* &c.

This debars the affix *अण्* taught in IV. 1. 83 as well as the especial affixes here-in-after taught. Thus *उत्स + अञ् = औत्सः*, *औत्सानः* ॥ The following is the list of words belonging to *उत्सादि* class.

1 उत्स, 2 उद्दान, 9 विकार, 4 विनद, 5 महानद 6 मदानस, 7 महाप्राण, 8 तरुण, 9 तनुन । 10 वष्कयासे । 11 पृथिवी, 12 धेनु, 13 पंक्त, 14 जगती, 15 त्रिष्टुप्, 16 अनुष्टुप्, 17 जनपद, 18 भरत, 19 उशीर, 20 मीष्म, 21 पीलुकुण, । 22 उदस्थान देशे । 23 पृष देश, 24 भल्लक्रीय, 25 रथन्तर, 26 मर्धदिन, 28 बृहन्, 28 महन्, 29 सत्त्वन्, 30 कुरु, 31 पञ्चाल, 32 इन्द्रावसान, 33 उष्णिह, 34 ककुम्, 35 सुवर्ण, 35 देव, 37 मीष्मादच्छन्दसि ॥

Vārt :—The word *ग्रीष्म* in the above list, takes this affix, when it does not mean ‘a metre of prosody’. Therefore it is not so here : *ग्रीष्मी त्रिष्टुप्* ‘The Graishmi Tristup metre’. But *ग्रीष्मः* ‘belonging to summer’. The word *छन्दस्* here means ‘metre’, and not Veda. The word *वष्कयासे* = *वष्कय असे*, the phrase *असे* meaning *असमासे*, (स being the name given to समास by Ancient Grammarians). Thus the compound will be *गोवष्कयि* ॥ The *Paribhāṣā* *महणवता प्रातिपदिकेन तदन्त विधिप्रतिषेधः* does not apply here. Therefore, *tadantavidhi* applies here and we have *आधिनवम्* (*अधेनुनाम् समूहः*) ॥ The word *उदस्थान* takes *अञ्* when meaning a ‘place’ : as *औदस्थानो देशः* ; otherwise *औदस्थनिः* ‘the son of Udashthāna.’ The word *पृषन्* takes *अञ्* when meaning ‘a share,’ otherwise it will take *अण्*, as *पार्षतोऽंशः* ॥

स्त्री पुंसाभ्यां नञ् क्त्वौ भवनात् ॥ ८७ ॥

वृत्तिः ॥ धान्यानां भवने इति वक्ष्यति । तस्य प्रागित्यनेनैव संबन्धः प्राग्भवनसंज्ञादनायेर्थास्तेषु स्त्री शब्दास्तुमुद्राब्दाश्च यथाक्रमं नञ्क्त्वौ प्रत्ययौ भवतः ॥

87. The affixes *नञ्* and *क्त्वौ* come after the words *स्त्री* and *पुंस* respectively, in the senses specified in the aphorism reckoning from this one as far as “*dhānyānām bhavane kshetre khañ*” (V. 2. 1).

Thus *स्त्री + नञ् = क्त्वौ* ‘feminine.’ The sense of the affixes taught in the Fourth Book, and Chapter I of the Fifth Book, are various, Therefore

the word स्त्रीणम् will have all those various significations; thus, it will mean either स्त्रीषुभवे (IV. 3. 53) 'existing in females,' or स्त्रीणां समूहः (IV. 2. 37) 'a collection of females;,' or स्त्रीभ्यआगतं (IV. 3. 74) 'what has come from females'; or स्त्रीभ्यो हितं (V. 1. 5) 'suitable for females' &c.

Similarly पुंस + क्त्व = पौंस्त्वम् 'masculine, or existing in males, or a collection of males, or what has come from males, or suitable for males &c.'

These affixes, however, are not to be employed in the sense of the affix वत् taught in V. 1. 115. For Pāṇini himself uses the form पुंवत् (and not पौंस) in sūtra VI. 3. 34, thus indicating by implication (ज्ञापक) that in the sense of वत्, the affix स्तम् is not to be used. Thus स्त्रीवत्, ॥ The forms स्त्रीत्वं, स्त्रीता, पुंस्त्वं and पुंस्त्वा are exceptional. See V. 1. 121. The स् of पुंस is elided before स्तम् by VIII. 2. 23. had it not been elided, one affix नम् would have been taught in the sūtra, and not two.

द्विगोर्लुगनपत्ये ॥ ८८ ॥ पदानि ॥ द्विगोः, लुक्, अनपत्ये ॥

वृत्तिः ॥ द्विगोर्यः संबन्धी निमित्तत्वेन तद्धितः प्रागङ्गीकृत्यतीयाऽपत्यप्रत्ययं वर्जयित्वा तस्य लुग्नवति ॥

88. A Taddhita affix, ordained to come on account of the relation of the words being that of a Dvigu compound, is elided by luk, when it has the sense of the various affixes taught antecedent to tena divyati &c, but not so, the affix having the sense of a Patronymic.

The phrase प्रागङ्गीकृतः of IV. 1. 83 governs this aphorism also, and not the phrase भवनात् of the last. Thus पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः = पञ्चकपालः 'prepared in five cups.' Similarly दशकपालः "prepared in ten cups." द्विवेदः 'he who studies two Vedas.' त्रिवेदः "who studies three Vedas." Here the affixes denoting संस्कृतं (IV. 2. 16), and ञीति (IV. 2. 59) have been elided. Why do we say "not so when the affix denotes a Patronymic."? Observe द्वेदेवदन्तिः 'a descendant of two Devadattas.' त्रैदेवदन्तिः 'a descendant of three Devadattas,' Here the patronymic affix is not elided, though the compound is a Dvigu.

Why do we say "when it has the sense of the various affixes taught antecedent to tena divyati?" Observe द्वेपारायणिकः ॥

The Dvigu compound with the sense of a Taddhita affix is formed under II. 1. 51. The affix will not, therefore, be elided where it does not give rise to a Dvigu compound. Thus पञ्चकपालस्थेऽं = पाञ्चकपालम् ॥ Or the genitive case in द्विगोः may be taken as sthāna-shashtī, the sense being 'there is the substitution of लुक्-elision in the room of Dvigu,' the word Dvigu being here taken by metonymy for the affix which gives rise to Dvigu. Of course, when two words have blended into a Dvigu compound, the affixes will not be elided

after such a word, because it becomes a prātipadika like others, as पांचकपालम् ॥ If so, how is the affix elided in पञ्चकपाल्याम् संस्कृतः = पञ्चकपालः ? This is not so ; there is no Taddhita added, and the word पञ्चकपाल can never be analysed into पञ्चकपाल्याम् संस्कृतः, ॥ If the latter sense is to be expressed, we must use a sentence, and no single word. In fact three are the only valid forms, and they arise without adding of any Taddhita affix to पञ्चकपाली, viz पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः, पञ्चकपाल्यां संस्कृतः, and पञ्चकपालः (a Samāhāra Dvigu). A Samāhāra and a Taddhitārtha Dvigu of these are analysed in the same way, while the third पञ्चकपाल्याम् संस्कृतः will always remain a वाक्य and never give rise to a Taddhita.

How do you explain the non-elision of the affix in त्रैविद्यः, पाञ्चनदः and षाट्कुलः ? The word त्रैविद्यः does not mean तिस्रो विद्या अधीते but त्र्येवयवा विद्या, त्रिविद्या, त्रिविद्यामधीते = त्रैविद्यः ॥ Similarly पाञ्चनदः does not mean पंचसु नदीषु भवः but पंचानाम् नदीनाम् समाहारः = पंचनदः, पंचनदे भवः = पांचनदः ॥ So also with षाट्कुलं ॥

Why the affix is not elided in पंचभ्यो गङ्गाभ्य आगतं = पंचगङ्गरूप्यम् or पंचगङ्गामयम् ? Because the elision of those affixes only take place which begin with a vowel.

गोत्रेऽलुगचि ॥ ८९ ॥ पदानि ॥ गोत्रे, अलुक्, अचि ॥

वृत्तिः ॥ यस्माद्गोत्रे गोत्रइत्यादिना येषां गोत्रप्रत्ययानां लुगुक्तस्तेषामजाते प्राग् दीप्यतीत्ये विषयभूते प्रतिषिद्धते ॥

89. The luk-elision of Patronymic (Gotra) affixes in the plural, which have been enjoined by Sūtras II. 4. 63 and the rest, is prohibited, when the affix has an initial vowel, and it has the sense of the various affixes taught antecedent to tena divyati &c (IV. 4. 2).

Thus the plural of गार्ग्य is गर्गाः (II. 4. 64). But the disciples of गर्गाः will be formed by the affix छ (IV. 21. 114) which is a prāgdivyattīya affix, and for the purposes of adding this affix the base will be considered to be गार्ग्यः as if there was no elision. Thus गार्ग्याः + छ = गार्गीयाः (VII. 1. 2 and VI. 4. 151), and not गरीयाः. Similarly वात्सीयाः, आत्रयीयाः, खारपायणीयाः disciples of Vātsyas, Ātreyas, Khārpāyaṇas.

Why do we say “गोत्रे” i. e. “when the Gotra affix is elided”? Observe कौबलम्, बादरम् ॥ Here the affix denoting “fruit” is elided by लुक् by Sūtra IV. 3. 163. Then when the prāgdivyattīya affix अण् is added, the luk-elision is maintained. Thus the fruit of बदरी is बदरम्; from which बादरम् ‘belonging to or coming from the jujube-fruit.’

Why do we say “having an initial vowel”? Observe गर्गेभ्य आगतम् = गर्गरूप्यम् and not गार्गरूप्यम्; and गर्गमयम्; and not गार्गमयम् ॥ Here the affix रूप्य,

prâgdivyatiya affix taught in sūtra IV. 3. 81 does not begin with a vowel; therefore it is added to गर्ग and not गार्ग्य ॥ Similarly the next affix ब्र (IV. 3. 82).

Why do we say "when it has the sense of a prâgdivyatiya affix"? 'hus गर्गेभ्यो हितम् = गर्गीयम् 'who is fit for the Gargas'. Here the affix छ (V. 1.) has the sense of 'suitable for that', as taught in Sūtra V. 1. 5 not one of the prâgdivyatiya senses. Hence the *luk* elision is maintained.

The Gotra-affixes are taught to be elided in the plural only: and then after such supposed elision a Singular or Dual Person is intended, this rule will still apply and there will be no elision. Thus बिद् will form its Gotra derivative by अम् (IV. 1. 104) as बिद् + अम् = बैद् ॥ The plural of बैद् will be बिदाः by the elision of अम् ॥ One yuvan or two yuvan descendants of these बिदाः will be formed by the affix इम् (IV. 1. 95), for the application of which the word बिदाः will be supposed not to have lost its अम्, therefore इम् will be added to बैद्, thus बैद् + इम्; then this इम् is elided by II. 4. 58. The resultant form is बैदः, बैदो ॥ The many descendants (in the plural) of one बैदः or two दः will be बिदाः ॥

यूनि लुक् ॥९० ॥ पदानि ॥ यूनि लुक् (अचि)

गुन्तिः ॥ प्राग् दीव्यत इति वर्तते । अचीति च । प्राग्दीव्यतीयेऽजायै प्रत्यये विवक्षिते बुद्धिस्थेऽनुस्पन्ते एव प्रत्ययस्य लुक् भवति । तस्मिन्निवृत्ते सति यो यतः प्रामोति स ततो भवति ॥

90. There is *luk* elision of the Yuvan Patronymic forming affix (IV. 1. 163) when a prâgdivyatiya affix beginning with a vowel is to be added.

The elision of the Yuvan affix must take place mentally; having done which, we should then look out for the proper Prâgdivyatiya affix to be added to the word-form thus remaining. Thus the Patronymic (Gotra) of काण्डाहन्तः काण्डाहन्ति (IV. 1. 95) formed by adding इम् ॥ The Yuvan form of the latter, by Sūtra IV. 1. 150) will be काण्डाहन्तः ॥ When we intend to add a Prâgdivyatiya affix to this last word, (e. g. an affix having the sense of "the pupils of";) we should first mentally elide the Yuvan affix ण (IV. 1. 150) from this word काण्डाहन्तः ॥ Having done which we get the form काण्डाहन्ति; and it is with regard to this form काण्डाहन्ति that we should search out what is the proper pupil-denoting affix: and that by sūtra IV. 2. 112 is अण् ॥ Thus काण्डाहन्ति + अण् = काण्डाहन्ताः 'the pupils of Phāṇṭāhṛitas'. Had we in the *first* instance applied the pupil denoting affix to the Yuvan word काण्डाहन्तः, such affix would have been छ and not अण्, for the latter is ordained for those cases only where the word ends with the Gotra affix इम् (IV. 2. 112).

Similarly the Patronymic of भार्गवित् is भार्गविति (IV. 1. 25). The

Yuvan of भागवित्ति is भागवित्तिकः (IV. 1. 148). The pupils of Bhāgavittika will be भागवित्ताः by adding the affix अण् (IV. 2. 112).

Similarly the Patronymic of तिक is तैकायनि formed by क्तिञ् (IV. 1. 154). The Yuvan of तैकायनि is तैकायनीय formed by the affix छ (IV. 1. 149). The word denoting the pupils of तैकायनीय will be formed by adding छ (IV. 2. 114) not to this word, but to तैकायनि ॥ Thus तैकायनीयाः ॥

Similarly the Patronymic of कपिञ्जलाह is कपिञ्जलाहिः (IV. 1. 95). The Yuvan derivative of the latter will be कपिञ्जलायः (IV. 1. 151). The word denoting pupils of the कपिञ्जलाय will be कपिञ्जलावाः (IV. 2. 112).

Similarly Patronymic from ग्लुचुक is ग्लुचुकायनिः (IV. 1. 160), the Yuvan of the latter is ग्लेचुकायनः (IV. 1. 83); the word denoting the pupils of the latter is ग्लेचुकायनाः by (IV. 2. 112 formed from ग्लुचुकायनि) ॥ Why do we say "an affix beginning with a vowel"? Observe फाण्डाहतकृत्यम् and फाण्डाहतमयम् ॥ Why do we say "a Prāgdivyatiya affix"? Observe भागवित्तिकाय हितं = भागवित्तीयम् ॥ (See the last Sūtra).

फक्फिओरन्यतरस्याम् ॥ ९१ ॥ पदानि ॥ फक्-फिओः, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ फक्फिओर्युवप्रत्ययोः प्राग्दीव्यतीयेऽजासौ प्रत्यये विवक्षितेऽन्यतरस्यां लुप् भवति ॥

91. There is optionally luk-elision of the Yuvan affixes फक् and फिक् when a Prāgdivyatiya affix beginning with a vowel is to be added.

By the last sūtra, all Yuvan affixes were told to be elided. The present sūtra declares an option in the case of the Yuvan affixes फक् and फिक्. Thus the patronymic of गर्ग is गार्ग्य (IV. 1. 105); the Yuvan of गार्ग्य is formed by फक् (IV. 1. 101) गार्ग्यायणः ॥ The word denoting the pupils of Gārgyaṇa will be गार्गीया or गार्ग्यायणीयाः; वात्सीयाः or वात्सयायनीयाः ॥ Similarly of the affix फिक् (IV. 1. 156). Thus from यस्क, the Patronymic is यास्क (IV. 1. 112). The Yuvan of the latter is यास्कायनि (IV. 1. 146). The pupils of Yāskāyani will be called यास्कीया or यास्कायनीयाः ॥

तस्यापत्यम् ॥ ९२ ॥ पदानि ॥ तस्य-अपत्यम् ॥

वृत्तिः ॥ अर्थनिर्देशाय, पूर्वैरुत्तरश्च प्रत्ययेऽभिसंबध्यते । तस्येति षष्ठीसमर्थादपत्येत्तस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, प्रकृत्यो भवति प्रकृत्यर्थविशिष्टव्यवहारार्थोऽपत्यमात्रश्चेह गृह्यते ॥

92. The affix अण् mentioned in IV. 1. 83 and those which follow it denote 'the descendant of some one'.

This sūtra points out the meaning of the affixes; and it refers to the affixes that have preceded, beginning from अण् (IV. 1. 83) e. g. अण्, ण्य, अम् &c and to the affixes that follow. The affixes herein taught have the force of denoting descendant, when they are added to the word in construction which

is in the genitive case. The translation given by Dr. Ballantyne of this aphorism is:—"Let the affixes already mentioned or to be mentioned come optionally in the sense of *the offspring thereof*, after what word ending with the sixth case-affix and having completed its junction (with whatever it may require to be compounded with), is in grammatical relation there to".

Thus we may either use the sentence उपगोरपत्यम्; or by adding अण् (IV. 1. 83) to the word उपगु (which has the 6th. case-affix in construction in the above sentence), form औपगवः "the offspring of Upagu". आश्वपतः (IV. 1. 84) 'the offspring of अश्वपति', दैत्यः (IV. 1. 85) 'the offspring of Diti' औत्सः (IV. 1. 86) "the offspring of Utsa". स्त्रेणः (IV. 1. 87) 'the offspring of a woman'. पौत्रः (IV. 1. 87) 'the offspring of a man'.

The Universal sūtra तस्येदम् (IV. 3. 120) will include this अपत्य also for the word इदम् may be applied to any-thing like अपत्यं, समूहः, विकारः, निवासः &c. Since by that rule IV. 3. 120 अण् &c, may be applied in the sense of *apatyam* also, what is the necessity of this present sūtra? The present sūtra is made in order to debar those affixes like छ, (IV. 3. 114) which debar the affix अण् &c in the case of तस्येदम् ॥ How can an अशेषिक affix debar a शेषिक affix? The उत्सर्ग affixes अण् &c are treated like शेषिक for this purpose. Thus these affixes अण् (IV. 1. 83-87) debar the छ in the Vṛddham under certain circumstances. Thus भानोरपत्यं=भानवः, so also श्यामगवः from श्यामगुः (श्यामा गावोऽस्य) ॥

Kārikā तस्येदमित्यपत्येपि बाधनार्थं कृतं भवेत् ।

उत्सर्गः शेष एवासी वृद्धान्यस्य प्रयोजनम् ॥

एको गोत्रे ॥ ९३ ॥

वृत्तिः ॥ अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रं. तस्मिन् विवक्षिते भवेन प्रत्यपत्यं प्रत्ययोरपत्यप्रसङ्गे नियमः क्रियते । गो-
त्रे एक एव भवति, सर्वेऽपत्येन युज्यन्ते ॥

93. The one and the same affix is employed when a more distant descendant, how low so-ever, is to be denoted.

The word Gotra is defined in Sūtra IV. 1. 152 and means the offspring beginning with the grandson. There would have arisen the application of a separate affix in denoting the descendant of every one of such persons; the present sūtra declares a restriction. Thus the son of गर्मः is गर्मि (IV. 1. 95). The son of गर्मिः (or in other words the grandson of गर्म) is गर्म्यः (IV. 1. 105). This is formed by a Gotra affix. Now the son of गर्म्यः will also be called गर्म्यः, no new affix will be added. In fact, in denoting the Gotra descendants how low soever, the affix यञ् will be added to the word गर्म, though there may be several intermediate descendants. Thus the sūtra restricts the application of the affix. Or in another view of the matter, it may be said to restrict the

base to which the affix is to be added. Thus the son of गार्ग्य will be formed by adding the affix इञ् not to the base गार्ग्य (which would have been the case were IV. 1. 92 strictly applied), but to the base गर्ग ॥ So that *one* base is to be taken and adhered to throughout, in applying Gotra affixes.

गोत्राद्यून्यस्त्रियाम् ॥ ९४ ॥ पदानि ॥ गोत्रात्, यूनि, अस्त्रियाम् ॥

वृत्तिः ॥ अयमपि नियमः यून्यपत्ये विवक्षितं गोत्रादेव प्रत्ययो भवति, न परमप्रकृत्यनन्तरयुक्त्वः ॥

94. When a descendant of the description denoted by Yuvan (IV. 1. 163) is intended to be expressed, a new affix is attached, only after what already ends with an affix marking a descendant as low at least as a grandson (gotra): but in the Feminine the word is not termed Yuvan, and no new affix is added.

This is also a *niyama* or restrictive rule. Thus the Yuvan of गार्ग्य is गार्ग्यायणः (IV. 1. 101). Similarly वात्स्यायणः, शाक्यायणः, ह्यक्षायणः, औपगविः, नाड्यायनिः ॥

Why do we say "but in the Feminine the word is not termed Yuvan"? Observe राक्षी which is the feminine of राक्षिः (Gotra) as well as of राक्षायणः (Yuvan). Similarly ह्यक्षी feminine of ह्यक्षिः and ह्यक्षायणः ॥ In short, Yuvan affixes are not added in the feminine. If it is intended to denote a feminine descendant of the kind Yuvan, the feminine word formed by Gotra affix will denote such a descendant also.

What is here prohibited i. e. is the term Gotra superseded by the term Yuvan? If it is a *niyama* rule, there will be no *niyama* with regard to the feminine, as the prohibition is contained in the same sentence. Therefore in the feminine, the Yuvan affix will not get the designation of Gotra, because Gotra-name is debarred by Yuvan Name. Therefore the sūtra should be divided in two, e. g. गोत्राद् यूनि प्रत्ययो भवति (2) ततोऽस्त्रियाम् ॥ (1) After a Gotra-formed word a new affix is added in denoting a Yuvan descendant, (2) but not so in the feminine. In fact the name Yuvan is prohibited in the feminine, therefore, the feminine will be known Gotra always and never by Yuvan.

अत इञ् ॥ ९५ ॥

वृत्तिः ॥ तस्यापत्यमित्येव । अकारान्तात्मातिपरिकादिञ् प्रत्ययो भवति ॥

95. The affix इञ् comes after a Nominal-ster which ends in short अ, in denoting a descendant.

This debarbs अण् (IV. 1. 83). Thus दक्षस्यापत्यं = राक्षिः 'descendant Daksha'. Why do we say short अ (for this is the force of the letter न् added to अ, by I. 1. 69 and 70)? The descendant of शुभेयाः or कीलालपाः (words which end in long आ) will not be formed by the affix इञ् ॥

The descendant of इशरथ by this sūtra is शाशरथिः, but the form शाशरथ formed by अण् is also met with. As “प्रदीयताम् शाशरथाय मैथिली” ‘Give Sita to the son of Dasaratha.’

बाह्वादिभ्यश्च ॥ ९६ ॥ पदानि ॥ बाहु-आदिभ्यः, च ॥

वृत्तिः ॥ बाहु इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽपत्ये इङ् प्रत्ययो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ संभूयोम्भसोः सलोपश्च ॥

वा० ॥ बाह्वादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं गोत्रभावे लौकिके ततोऽन्यत्र तेषां प्रतिषेधः ॥

वा० ॥ संबन्धिशब्दानां च तत्सङ्गशास्त्रातिषेधः ॥

96. The affix इङ् is added in the sense of a descendant, after the words ‘Bāhu’ &c.

Thus बाह्विः “a descendant of the clan of Bāhu.” The words ‘Bāhu &c, either do not end in short अ, thus making the last rule inapplicable; or if they end in short अ, then some other rule would have prohibited the application of इङ्. Hence the necessity of the present sūtra.

This is a class of words recognizable only by the form (आकृतिगण).

1 बाहु, 2 उपबाहु, 3 उपवाकु, 4 निवाकु, 5 शिवाकु, 6 वटाकु, 7 उपनिन्दु (उपविन्दु) 8 वृषली, 9 वृकला, 10 खडा, 11 बलाका, 12 मूषिका, 13 कुशाला, 14 भगला (छगला) 15 ध्रुवका, 16 ध्रुवका, 17 सुमित्रा, 18 सुमित्रा, 19 पुष्करसद्, 20 अनुहरन्, 21 वेवशान्, 22 अपिशर्मन्, 29 भद्रशर्मन्, 24 सुशर्मन्, 25 कुनामन्, 26 सुनामन्, 27 पञ्चन्, 28 सान्, 29 अष्टन्, 30 अमिलौजसः सलोपश्च, 31 सुधावन्, 32 उरुचु, 33 शिरस्, 34 माष, 35 ग्राशविन्, 36 मरीची, 37 क्षेमवद्धिन्, 38 शङ्खलतोदिन्, 39 खरनादिन्, 40 नगरमदिन्, 41 प्रातारमदिन्, 42 लोमन्, 43 अजीगर्त, 44 कृष्ण, 45 युधिष्ठिर, 46 अर्जुन, 47 साम्ब, 48 गद, 49 प्रद्युम्न, 50 राम, 51 उरुङ्ग, 52 उरुङ्गः संज्ञायाम्, 53 संभूयोम्भसोः सलोपश्च, 54 वृक, 55 इडाल, 56 सलक ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ तेन । 57 सात्वतिः 58 जाड्विः 59 ऐन्द्रशर्मिः 60 राजधेनविः इत्यादि ॥

Vārt:—The words बाहु &c must be Proper Names, being heads of Gotras from whom clans take their name: otherwise the affix इङ् will not be applied. Thus the son of a private person called बाहु will be बाह्वः ॥

Vārt:—The operations to be effected upon words denoting relation are prohibited with regard to the same word-forms when denoting Proper Names. Thus the offspring of श्वशुर meaning ‘father-in-law’ is श्वशुर्मः, but when it means a person called Śvaśura, then the derivative will be श्वाशुरिः ॥

The च in the sūtra indicates that other words not included in the list also take this affix. Thus जाम्बिः, ऐन्द्रशर्मिः, आजधेनविः, आजबन्धविः, औदुलोभिः ॥

सुधातुरकञ्च ॥ ९७ ॥ पदानि ॥ सुधातुः अकङ्, च ॥

वृत्तिः ॥ सुधातृशब्दात्पत्ये इङ् प्रत्ययो भवति तत्संभियोगेन च तस्याकङ्गदेशो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ व्यासवरुनिवाक्छण्डालविम्बानामिति वक्तव्यम् ॥

97. The affix इम् is placed after the word sudhātṛi in denoting the descendant, and the ऋ of sudhātṛi is replaced by the substitute अकङ् before this affix.

Thus सुधातृपत्यम् = सौधातृकिः 'the descendant of Sudhātṛi.'

Vārt.—The substitute अकङ् replaces the finals of व्यास, वरुड, निषाह चण्डाल and विन्ध when the Patronymic इम् is to be added. Thus वैयासकिः वारुडकिः निषाहकिः, चाण्डालकिः, वैन्धकिः ॥

गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च फञ् ॥ ९८ ॥ पदानि ॥ गोत्रे, कुञ्जादिभ्यः, च फञ् ॥
वृत्तिः ॥ गोत्रसंज्ञके ऽपत्ये वाच्ये कुञ्जादिभ्यश्च फञ् प्रत्ययो भवति ॥

98. The affix 'chphañ' comes after the words 'Kuñja' &c, when a remoter descendant (called Gotra) is to be denoted.

This debars इम् ॥ Of the affix चफञ् the letter ञ् is for the sake of distinguishing this affix from the affix फञ्; such as in sūtra V. 3. 113, by which the words ending in affix चफञ् take the further affix च् (ञ्च), in order to form a complete word. The letter ञ् of this affix causes Vṛiddhi (VII. 2. 117). Then remains फ् which by sūtra VII. 1. 2, is replaced by आयन् ॥ Thus कुञ्ज + चफञ् = कौञ्ज + आयन् + ञ = कौञ्जायन. This is not a complete word as yet. We must add च् by sūtra V. 3. 113. Thus the full word is कौञ्जायन्यः 'the grandson or a lower descendant of Kuñja' dual of it is कौञ्जायन्यौ, plural is कौञ्जायनाः; the affix ञ्च being elided by II. 5. 62, in the plural, it being an affix of the तद्वाज class (IV. 1. 174). Similarly ब्रौधायन्यः, ब्रौधायन्यौ, ब्रौधायनाः ॥

Why do we say "when a Gotra descendant is to be denoted?" Observe कौञ्जिः "the son of Kuñja". Here इम् is added by IV. 1. 95 in denoting immediate descendant. There is difference in the accent of these words, in the different numbers. Thus in the singular and dual, the accent will be regulated by the latter ञ् of the affix ञ्च which is added in those numbers. But this affix being elided in the plural, the accent there will be regulated by the letter च् of चफञ् ॥ That is to say, in the singular and dual, the udātta will fall on the first syllable (VI. 1. 197); in the plural, it will fall on the last syllable (VI. 1. 164).

The word गोत्रे of this sūtra governs the succeeding sūtras up to aphorism IV. 1. 112: so that all the affixes taught in these fifteen sūtras denote grandsons or descendants lower than that.

1 कुञ्ज, 2 ब्रध्न, 3 शङ्ख, 4 भस्मन्, 5 गण, 6 लोमन्, 7 दाद, 8 शाक, 9 शुण्डा, 10 शुभ, 11 विषाह, 12 स्कन्ध, 13 स्कम्भ, 14 शकट, 15 कुम्भा, 16 शिव, 17 शुभं-
वि ॥

नडादिभ्यः फक् ॥ ९९ ॥

वृत्तिः ॥ नड इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो गोत्रापत्ये फक् प्रत्ययो भवति ॥

99. The affix फक् comes, in denoting a Gotra descendant, after the Nominal-stems नड and the rest.

Thus नाडायनः (नड + फक् = नाड + आयन VII. 2. 118 and VII. 1. 2). Similarly चारायणः "the grandson or a lower descendant of Naḍa or Chara". But the son of नड will be नाडिः (IV. 1. 95).

The word शलंक् is changed to शलंक before this affix. Thus शालंकायनः ॥ The word शालंकिः occurs in पैलादि class II. 4. 59, the Yuvan affix is, therefore, elided after it, thus शालंकिः is a common name for 'father' and 'son'. It takes इच् by IV. 1. 96, as belonging to Bāhvādi class which is an Akṛti-gaṇa. The word अग्निशर्मन् takes फक् when denoting the वृषगण gotra, e. g. अग्निशर्मायनः = वार्ष्ण-गण्यः ; otherwise the form will be अग्निशर्मः ॥ The word कृष्ण will form कार्ष्णायनः when a Brāhmaṇa is meant ; otherwise कार्ष्णिः, so also राणायनः = वासिष्ठः, otherwise शणिः ॥ The word क्रौष्टु is changed to क्रौष्ट as क्रौष्टायनः ॥

1 नड, 2 चर, (वर) 3 बक्, 4 भुञ्ज, 5 इतिक, 6 इतिश, 7 उपक्, 8 एक, 9 ल-
मक् । 10 शलंक् शलंक् च । 11 सप्रल, 12 वाजप्य, 13 तिक । 14 अग्निशर्मन्वृषगणे । 15 प्राण
16 नर, 17 सायक, 18 शस, 19 मित्र, 20 द्वीप, 21 पिङ्गर, 22 पिङ्गल, 23 किंकर, 24 कि-
ङ्कल, 25 कातर, 26 कातल, 27 काश्यप (कुश्यप) 28 काश्य, 29 काव्य (काव्य) 30 अज,
31 अमुष्य (अमुष्म) 32 कृष्णरणी ब्राह्मणवासिष्ठे । 33 अमित्र, 34 लिगु, 35 चित्र, 36 कुमार,
37 क्रौष्टु क्रौष्ट च । 38 लोह, 39 कुर्ग, 40 स्तम्भ, 41 शिशपा, 42 अम्र, 43 नृण, 44 शकट,
45 सुमनस, 46 सुमत, 47 मिमत, 48 ऋच, 49 जलंधर, 50 अन्धर, 51 युगंधर, 52 हंसक,
53 इण्डिन्, 54 हस्तिन्, 55 पिण्ड, 56 पंचाल, 57 चमसिन्, 58 सुकृत्य, 59 स्थिरक, 60
ब्राह्मण, 61 चटक, 62 बद्ध, 63 अश्वल, 64 खरप, 65 लङ्क, 66 इन्ध, 67 अन्न, 68 कामुक,
69 ब्राह्मदत्त, 70 उदुम्बर, 71 शोण, 72 अलोह, 73 इण्डप, 74 जन्, 75 अश्वक, 76 वान-
प्य, 77 नाव्य, 78 अन्वजन्त, 79 अन्तजन, 80 इक्ष्वा, 81 अंशक, 82 याम, 83 काम, 84 शत ॥

हरितादिभ्योऽञ् ॥ १०० ॥ पदानि ॥ हरित-आदिभ्यः, अञ् ॥

वृत्तिः ॥ हरितादिर्विशद्यन्तर्गणः । हरितादिभ्यो ऽञ्न्तेभ्योपत्ये फक् प्रत्ययो भवति ॥

100. The affix फक् comes after the words हरित &c, when they end in the affix अञ् (IV. 1. 104).

The words हरित &c, form a subdivision of बिद् class, which class by IV. 1. 104 takes the affix अञ् in forming Gotra words. Thus the Gotra descendant of हरित will be हारित (हरित + अञ्). The son of हारित will be formed by this sūtra and not by IV. 1. 95. Thus हारित + फक् = हारितायनः "the son of Hārita or the great-grandson of Hārita". In fact, the force of the affix फक् of this Sūtra is that of a Yuvan affix, though it is taught in the chapter of Gotra affixes ; because according to the general rule IV. 1. 98 one Gotra affix can be only added to a word, and the word हारित being already formed by a Gotra affix

अस् will not take again another Gotra affix फक् ॥ Therefore, फक् is here a Yuvan-affix.

यन्निप्रोश्च ॥ १०१ ॥ पदानि ॥ यस्-इओः, च, (फक्) ॥

वृत्तिः ॥ यन्न्तादिमन्ताश्च प्रातिपदिकास्पत्ये फक् प्रत्ययो भवति ॥

101. The affix फक् is added in denoting a descendant after a Nominal-stem ending in the affixes यस् and इस् ॥

The फक् of this sūtra has, like that of the preceding sūtra, the force of a Yuvan affix, since it is to be added to words formed by the Gotra affixes यस् and इस् ॥ Thus गर्ग + यस् (IV. 1. 105) = गार्ग्यः ॥ गार्ग्य + फक् = गार्ग्यायणः ॥ दक्ष + इस् = दक्षिः ; दक्षि + फक् = दक्षायणः ॥ It is not every word which ends in यस् or इस् which takes the Yuvan affix फक् ; but only that word where the affix यस् or इस् has the force of a Gotra affix. Thus the affix यस् is added by IV. 3. 10 to denote proximity to a sea. As द्वीप + यस् = द्वीप्यः ॥ This word will not take the affix फक् ॥ Similarly by IV. 2. 80 the affix इस् is added to the words सुतंगम &c, the force of the affix being चानुरर्थिक ॥ Thus सौतंगमिः. This word will not take the affix फक् ॥

शरद्धच्छुनकदर्भाद्भृगुवत्साग्रायणेषु ॥ १०२ ॥ पदानि ॥ शरद्धत्, शुनक, दर्भा-
त्, भृगु, वत्स, आग्रायणेषु (फक्) ॥

वृत्तिः ॥ गोत्र इत्येव । शरद्धन् शुनक दर्भ इत्येतेभ्यो गोत्रापत्ये फक् प्रत्ययो भवति यथासंख्यं भृगुवत्सामा
यणेष्वर्थेष्वपत्यविशेषेषु ॥

102. The affix फक् comes in denoting a Gotra descendant after the words 'saradvat', 'sunaka', and 'darbha', when they denote the descendants of Bhṛigu, Vatsa and Agrāyana respectively.

Thus शरद्धातायनः = भार्गवः otherwise शरद्धत् (formed by अम्) शौनकायनः = वात्स्यः ; otherwise शौनकः, दार्भायणः = आग्रायणः, otherwise दक्षिः, (formed by इम् IV. 1. 95).

The words शरद्धन् and शुनक belonging to बिदादि class would by IV. 1. 104 have taken the affix अम् in denoting Gotra, the present sūtra prohibits that in certain cases and enjoins फक् instead.

द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम् ॥ १०३ ॥ पदानि ॥ द्रोण, पर्वत, जीवन्तात्, अ-
न्यतरस्याम् (फक्) ॥

वृत्तिः ॥ गोत्र इत्येव । द्रोणादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो गोत्रापत्यऽन्यतरस्यां फक् प्रत्ययो भवति ॥

103. The affix फक् comes, in the sense of a Gotra descendant, optionally after the words 'Drona,' 'parvata,' and 'jivanta.'

This debars इञ् of IV. 1. 95. Thus द्रौणायनः or द्रौणि, पार्वतायनः or पार्वतिः
अवन्तायनः or अवन्तिः ॥

The affix कञ् is employed in denoting a remote (gotra) offspring and not an immediate descendant or son. How is then अद्वत्यामा the son of Droṇa, called द्रौणायनः and not द्रौणिः in the phrase “अद्वत्यामा द्रौणायनः”? The द्रौण here does not refer to the Droṇa of the Mahabhârât, but to some ancient founder of a clan of that name, and his descendants were called द्रौणायनाः ॥ In modern times, by an easy error, Aśvatthâmâ was called Drauṇâyana, owing to the similarity of sounds.

अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योऽञ् ॥ १०४ ॥ पदानि ॥ अनृषि-आनन्तर्ये, बिदा-दिभ्यः, अञ् ॥

वृत्तिः ॥ गोत्रइत्येव । बिदादिभ्यो गोत्रापत्येऽप्रत्ययो भवति । ये पुनरनृषिषाब्दाः पुत्रादयस्तेभ्योऽनन्तरापत्य एव भवति । अनृष्यानन्तर्यइत्यस्यायमर्थः, अनृषिभ्योऽनन्तरे भवतीति ॥

104. The affix अञ् comes after the words ‘Bida’ &c, in denoting a remote (Gotra) descendant: but after those words of this class which are not the names of ancient sages, the affix अञ् has the force of denoting immediate descendant.

This Sûtra consists of four words: अनृषि “non-Rishi or not being the name of a sage”; आनन्तर्ये “in expressing an *immediate* descendant.” बिदादिभ्य “after Bidâdi words” अञ् “the affix अञ्.” Thus of the words falling in Bidâdi class, the words like पुत्र ‘son,’ कुहित्र daughter, ननान्वृ ‘sister-in-law’ are common nouns and not names of Rishis. When the affix अञ् is added to these words, it has the force of denoting immediate descendant. Thus पुत्र + अञ् = पौत्रः ‘grand-son.’ कुहित्र + अञ् = शंहित्रः “daughter’s son.” But when added to other words which express the names of Rishis, the affix अञ् makes the Gotra descendants. Thus बिद + अञ् = बैदः ‘the grandson or a descendant lower than that of Bida.’

How in a context relating to Gotra affixes, we come to this two fold meaning of this sūtra? To this we reply, that the phrase अनृष्यानन्तर्ये should be thus construed. The word ‘anrishi’ is in the ablative case, the case affix being elided. The word आनन्तर्य is the same as अनन्तर the affix ष्यङ् being added without change of significance. Therefore the words like पौत्र &c. denote the *immediate* (anantara) descendant of पुत्र &c, and do not denote a remote descendant (gotra), nor a descendant in general. Therefore, the above phrase means:—‘after a Bidâdi word which is not the name of a Rishi, the affix ‘an’ is added in denoting an *immediate* descendant.’

Q. Another way of explaining the phrase is this, the word 'ānantarya' is equal to 'nairantarya' = 'uninterrupted succession.' Therefore, where there is an uninterrupted succession of Rishis between the first name and the person to be designated by a Patronymic, there the affix 'añ' will not be added. Thus the word कश्यप belongs to the Bidādi class. 'Indrabhū' a seventh descendant of Kaśyapa, will not be denoted by काश्यप formed with अञ्, because between इन्द्रभू and कश्यप, there is an unbroken series of Rishis, but by अण् of IV. 1. 114. Therefore the following phrase will be valid इन्द्रभूः सप्तमः काश्यपानाम् ॥ For अञ् is elided in the plural by II. 4. 64, but काश्यपानाम् is plural of काश्यप formed with the general patronymic अण् of IV. 1. 114 and hence not elided.

A. This explanation is not to be preferred, merely in order to explain the word काश्यपानाम् in इन्द्रभूः सप्तमः काश्यपानाम् ॥ The general Patronymic क्वप्ति affix अण् of IV. 1. 114 is not debarred by this अञ् ॥ Therefore काश्यप with अञ् will denote इन्द्रभूः, which may also be denoted by काश्यप formed with अण् ॥ For had the above explanation been correct, then विश्वामित्र the grandson of Kusika could never be called कौशिकः (formed with अञ्), for both Gādhi the father of Viśvāmitra, and Kuśika the grand-father were Rishis.

In denoting an immediate descendant or a descendant in general, the Rishi words बिद् &c, will take other appropriate affixes. Thus बिद् forms बैदि 'a descendant of Bida' by IV. 1. 96 इञ् and not by क्वण् of IV. 1. 114, because बिद् is supposed to belong to the Akṛtigaṇa of Bāhvādi.

1 बिद्, 2 उर्व, 3 कश्यप, 4 कुशिक, 5 भरद्वाज, 6 उपमन्त्र, 7 किलात, 8 कन्र्ष (किर्ष) 9 विश्वानर, 10 क्वप्तिषेण (क्वटिषेण) 11 कृतभाग, 12 हयम्भ, 13 मियक, 14 आपस्तम्ब, 15 कूचवार, 16 शरद्वत्, 17 शुनक (शुनक्) 18 धेनु, 19 गोपवन, 20 शिशु, 21 बिन्दु, 22 भोगक, 23 भाजन, 24 शमिक, 25 अश्ववतान, 26 इयामाक, 27 इयानक, 28 इयावलि, 29 इयापर्ण, 30 हरित, 31 किशस, 32 बह्यस्क, 33 अर्कक्षुष (अर्कलूक) 34 बभ्योग, 35 विष्णु, 36 वृद्ध, 37 प्रतिबोध, 38 रचित, 39 रथीतर (रथन्तर) 40 गविष्ठिर, 41 निषाद, 42 शबर, 43 अलस, 44 मर, 45 मृडाकु, 46 सृपाकु, 47 मृदु, 48 पुनर्म, 49 पृक्, 50 रुहितु, 51 ननान्, 52 परस्त्री परशु च । 53 किलालप, 54 सम्बक्, 55 इयावक ॥

The word परस्त्री in the above list is replaced by परशु when taking the affix अञ् ॥ Thus परस्त्रिया अपत्यं = पारशवः (the son of a Brāhmaṇa begotten on a Śūdra woman, who though married to the Brāhmaṇa is परस्त्री 'a strange woman' owing to the great difference of race).

The word परस्त्री occurs in अनुशक्तिकारि (VII. 3. 20) and कन्याप्यादि (IV. 1. 126) classes also. Therefore when the sense is 'a son begotten on another's wife' who is also called परस्त्री, the form will be पारस्त्रेण्यः, with double vṛiddhi of both members by VII. 3. 20: which does not take place in the case of पारशवः ॥

गर्गादिभ्यो यञ् ॥ १०५ ॥

वृत्तिः ॥ गोत्रादित्येव । गर्गादिभ्यो गोत्रापत्ये यञ् प्रत्ययो भवति ॥

105. The affix यञ् comes, in the sense of Gotra descendant, after the words 'Garga' &c.

Thus गार्ग्यः, 'the grandson or a still lower descendant of Garga', so also वात्स्यः &c.

1. गर्ग, 2 वत्स, 3 वाजसे । 4 संस्कृति, 5 अज, 6 व्याघ्रपान्, 7 विदधन्, 8 प्राचीनयोग, 9 अगस्ति, 10 पुलस्ति, 11 जमस, 12 रेभ, 13 अग्निवेश, 14 शंख, 15 शद, 16 शक, 17 एक, 18 धूम, 19 अवट, 20 मनस्, 21 धनंजय, 22 वृक्ष, 23 विश्वावसु, 24 जरमाण, 25 लेहित, 26 शंसित, 27 बभ्र, 28 वल्गु, 29 मण्डु, 30 गण्डु, 31 शकु, 32 लिशु, 33 गुहलु, 34 मन्तु, 35 मशु, 36 अलिगु, 37 जिगीषु, 38 मनु, 39 तन्तु, 40 मनाथी, 41 सूनु, 42 कथक, 43 कन्थक, 44 क्रक्ष, 45 तक्ष (वृक्ष) 46 तनु, 47 तरुक्ष, 48 तलुक्ष, 49 नण्ड, 50 वतण्ड, 51 कपिकत, 52 कत, 53 कष, 54 भूत, 55 कुरुकत, 56 अनडुह, 57 कवि, 58 पुरुकुत्स, 59 शक्ति, 60 कण्व, 61 शकल, 62 गोकक्ष, 63 अगस्थ, 64 कुण्डिनी 65 यज्ञवल्क्य, 66 पर्णवल्क, 67 अभयजात, 68 विरोहित, 69 वृषगण, 70 रहूगण, 71 शण्डिल, 72 वर्णक (चणक) 73 खुलुक, 77 मुल्ल, 75 मुसल, 76 जमदग्नि, 77 पराशर, 78 जतूकर्ण (जातूकर्ण) 79 महित, 80 मन्वित, 81 अश्वमेध, 82 शर्कराश, 83 पूतिमाष, 84 स्थूरा, 85 अहरक (अररक) 86 एलाक, 87 पिङ्गल, 88 कृष्ण, 89 गालन्ध, 90 उलूक, 91 तितिक्ष, 92 भिषज (भिषज्) 93 भिषणज, 94 भडित, 95 भाण्डत, 96 दल्भ, 97 चकित, 98 चिकित्सित, 99 देवहू, 100 इन्द्रहू, 101 एकल, 102 पिप्पल, 103 बृहरि, 104 सुलेहिन्, 105 सुलामिन्, 106 उक्थ, 107 कुटिषु, 108 संहित, 109 पथ, 110 कण्ठ्य, 111 भुव, 112 कर्कोटक, 113 रक्ष, 114 प्रचूल, 115 बिलम्ब, 116 विष्णुज ॥

The word मनु is found in the लेहितादि sublist of this class. It ought to take ष्क after यञ् in the feminine by IV. 1. 18, how then the form मानवी in मानवी प्रजा ? The affix यञ् comes in denoting a Gotra offspring, but in denoting a descendant in general, this affix will not come, and hence no shpha also. If so, then why the immediate descendant of जमदग्नि is called जामदग्न्यः which is a Name of Parasúram the son of Jamadagni, or why Vyāsa the son of Parāśara is called पारशर्यः ? These are exceptions formed by गोत्र रूपाध्यायः i. e. by superimposing of Gotra-form on these. Their proper apatyā forms are by कण्ठ्यण् (IV. 1. 114) i. e. जामदग्नः and पारशरः ॥

मधुबध्नोर्ब्राह्मणकौशिकयोः ॥ १०६ ॥ पदानि ॥ मधु, बध्नोः, ब्राह्मण-कौशिकयोः (यञ्) ॥

वृत्तिः ॥ मधुब्राह्मणबध्नौ ब्राह्मण गोत्रापत्ये यञ् प्रत्ययो भवति यथासंख्ये ब्राह्मण कौशिके वाच्ये ॥

106. The affix यञ् comes, in the sense of a Gotra descendant, after the words मधु and बध्न when the words so formed mean 'Brāhmaṇa' and 'a Kausika' respectively.

Thus मध्व्यः = ब्राह्मणः 'Brāhmaṇa.' Otherwise मधवः "son of Madhu." बध्न्यः = कौशिकः Otherwise बध्नवः ॥

The word बभ्रु belongs to the Gargādi class, so it would have taken yañ by the last sūtra also. The present sūtra declares a restriction, viz. बभ्रु takes यञ् only then when कौशिक is denoted. Its being read in the Gargādi class serves another purpose : as it belongs to the sub-class लोहितानि, the rule IV. 1. 18 becomes applicable to it ; so that its feminine is formed by ण्. Thus बाभ्रव्यायणी ॥ In fact, it would have been better, if in the body of the Gaṇapātha, instead of writing बभ्रु alone, there was बभ्रु कौशिके ॥ It would have saved the repetition of it in the present sūtra.

कपिवोधादाङ्गिरसे ॥ १०७ ॥ पदानि ॥ कपि, बोधात्, आङ्गिरसे ॥

वृत्तिः ॥ कपिवोधशब्दाभ्यामाङ्गिरसेऽपत्यविशेषे गोत्रे यञ् प्रत्ययो भवति ॥

107. The affix 'यञ्' comes in the sense of a Gotra descendant, after the words कपि and बोध, when the special descendants of the family of Angiras are meant.

Thus कपि + यञ् = काप्यः 'the grand-son or a still lower descendant of 'Kapi' of the family of Angiras.' So also बौधः ॥

Why do we say of the family of Angiras? Observe कापेयः (IV. 1. 122) "the gotra-descendant of Kapi" so also बौधिः formed by इञ् because it is a Non-Rishi word or because it belongs to Bāhvādi (IV. 1. 96) class.

The word कपि occurs in Gargādi class. The present sūtra declares a restriction i. e. the 'yañ' is to be applied only when Angirasa descendant is meant. It is included in the Gargādī class also for the purpose of applying IV. 1. 18. Thus काप्यायनी "grand-daughter or a still lower descendant of Kapi."

वतण्डाच्च ॥ १०८ ॥ पदानि ॥ वतण्डात्, च, (गोत्रे, यञ्) ॥

वृत्तिः ॥ आङ्गिरस इत्येव । वतण्डशब्दादाङ्गिरसेऽपत्यविशेषे गोत्रे यञ् प्रत्ययो भवति ॥

108. The affix 'यञ्' comes in the sense of a Gotra descendant, after the word 'वातण्ड,' when meaning a descendant of Angirasa.

Thus वातण्ड्यः = आंगिरसः, otherwise वातण्डः ॥ .

The word वतण्ड occurs both in the Gargādi class (IV. 1. 105) and in the Śivādi class (IV. 1. 112). It would have taken both affixes अञ् and यञ्. The present sūtra declares that when it means an Angirasa, then वतण्ड will not take अञ् of the शिवानि class : and when it does not mean Angirasa, then it takes both these affixes e. g. वातण्ड्यः and वातण्डः any descendant of Vātaṇḍa.

लुक् स्त्रियाम् ॥ १०९ ॥

वृत्तिः ॥ आङ्गिरस इत्येव । वतण्डशब्दादाङ्गिरस्यां स्त्रियां यञ् प्रत्ययस्य लुभवति ॥

109. The affix 'यञ्' is luk-elided in the feminine after the word 'वतण्डी' when meaning a female descendant of Angirasa.

Thus from वतण्डः we get वतण्ड्य in the masculine. In the feminine the यञ् is elided by luk, and we have वतण्ड्य + डीन् (IV. 1. 73) = वतण्डी "a female descendant of Vataṇḍa of the clan Aṅgīrasa." Why do we say "of Aṅgīrasa?" Observe वतण्ड्यायनी formed with 'shpha' under lohitādi rule (V. 1. 18). When वतण्ड takes क् under Śivādi class, its feminine is वतण्डी ॥ Though the word is formed with अण् yet in the feminine, there is not य्यङ् substitution (IV. 1. 78), because Vataṇḍa is a Rishi-Name.

अंश्वादिभ्यः फञ् ॥ १० ॥

वृत्तिः ॥ आङ्गिरस इति निवृत्तम् । अंश्वादिभ्यो गोत्रापत्ये फञ् प्रत्ययो भवति ॥

110. The affix 'फञ्' comes, in the sense of a Gotra descendant, after the words अंश्व &c.

The anuvṛtiti of Aṅgīrasa does not extend to this aphorism. Thus अंश्व-न-फञ् = अंश्व-न-आयन (VII. 1. 2) = आंश्वायनः (VII. 2. 117) 'the grandson or a still lower descendant of Aśva'. Similarly आदमायनः 'There are some words in this class which already have taken a patronymic affix, e. g. आत्रेय, वैल्य, and आनङ्ग ॥ After these words the affix फञ् of course has the force of a Yuvan affix. The word आत्रेय is formed by अत्रि + ठक् (IV. 1. 122), वैल्य = विलि (a Rajarshi)-ल-य्यङ् (IV. 1. 171), and आनङ्ग = अनङ्ग + यञ् (IV. 1. 105). The word शय takes षाण् only when it denotes an Atreya, as शयायनः, otherwise शायिः with इञ् or शायः with अण् ॥ The word जात takes 'षाण्' only when the offspring of a male is to be denoted, as जातस्यापत्यं = जातायनः but जाताया अपत्यं = जातियः with ठक् ॥ The word आत्रेय takes 'षाण्' when denoting a Bhāradvāja, as आत्रेयायनः, otherwise it will take the affix इञ्, which will be elided by II. 4. 28, leaving the form आत्रेयः ॥

The words भरद्वाज आत्रेये of the above list mean that when a person born in Atri Gotra is adopted by a person belonging to Bhāradvāja Gotra, then the affix is to be added, he of course is an Atreya but gets a new Gotra of Bhāradvāja. Thus भारद्वाजायनः, otherwise the form will be भारद्वाजः with अञ् of IV. 1. 104.

1 अंश्व 2 अहमन् 3 शंख 4 शूद्रक 5 विह 6 पुट 7 रोहिण 8 खर्जूर (खजूर) 9 खण्डार 10 वस्त 11 पिङ्गल 12 अडिल 13 अण्डिल 14 अडित 15 अण्डित 16 प्रकृत 17 रामोद 18 क्षान्त 19 काश 20 तीक्ष्ण 21 गोलोक 22 अर्क 23 स्वर 24 स्फुट 25 चक्र 26 अविष्ट 27 पविष्ट 28 पवित्र 29 गोमिन् 30 दयान 31 धूम 32 धूम 33 वाग्मिन् 34 विश्वानर 35 छुट 36 शप आत्रेये 37 जन 38 जड 39 खड 40 शीघ्र 41 अर्ह 42 कित 43 विशांप 44 विशाल 45 गिरि 46 चपल 47 चुप 48 शसक 49 वैल्य 50 (वैल्य) पाण्ड 51 धर्म 52 आनङ्ग 53 पुंसि जाते 54 अर्जुन 55 महत 56 सुमनस् 57 कुर्मन् 58 नम 59

(मनस्) प्रान्त 60 ध्वन 61 आत्रेय भरद्वाज 62 भरद्वाज आत्रेये 63 उत्स 64 आतव 65 कितव 66 वह
67 धन्य 68 पाह 69 शिव 70 खदिर 71 भण्डक 72 ग्रीवा 73 कुल 74 काण 75 नड 76
वीक्ष्य, 77 वह, 78 खड, 79 नत्त 80 ओजस्त, 81 नम ॥

भर्गात्रैगतै ॥ १११ ॥

वृत्तिः ॥ भर्गशब्दादपत्ये विशेषे त्रैगतै गोत्रे फञ् प्रत्ययो भवति ॥

111. The affix 'फञ्' comes in the sense of a Gotra descendant, after the word भर्ग, when the meaning is a Traigarta.

Thus भर्गायणः = त्रैगतः ; otherwise भार्गः (IV. 1. 95).

शिवादिभ्योऽण् ॥ ११२ ॥ पदानि ॥ शिव-आदिभ्यः, अण् ॥

वृत्तिः ॥ गोत्र इति निवृत्तम् । अतः प्रभृति सामान्येन प्रत्यया विज्ञायन्ते । शिवादिभ्योऽपत्येऽण् प्रत्य-
यो भवति ॥

112. The affix अण् comes in the sense of a descendant, after the words शिव &c.

The anuvṛtti of the word गोत्रे (IV. 1. 98) does not extend to this sūtra. The affixes taught hereafter are generic patronymic affixes. The affix अण् debars इम् &c. Thus शिव-अण् = शैवः 'a descendant of Śiva'. Similarly प्रोष्ठः ॥

The word तक्षन् 'a carpenter' occurs in this class ; being a common noun denoting an artisan. it would have taken the affix इम् by IV. 1. 153 ; the present sūtra prevents that. It does not, however, prevent the application of ण्य ordained by IV. 1. 152. Thus तक्षन्-अण् = तक्षण् ॥ तक्षन्-ण्य = तक्षण्यः ॥ The ष्य is elided by VI. 4. 134. The word 'गंगा' occurs in this class, as well as in Subhrādi class IV, 1. 123) and Tikādi (IV. 1. 154). There are thus three forms of this word :—गाङ्गः ; गाङ्गायनिः and गाङ्गेयः ॥ The word विपाशा occurs in this class as well as in Kuñjādi class (IV. 1. 98) It has thus two forms : वैपाशः and वैपाशायन्यः with chphañ.

The affix अण् will come after a word consisting of two syllables, when it is the name of a river: the affix ढक् (IV. 1. 121) would have debarred the तन्नामिक अण् of (IV. 1. 113) in case of patronymics formed from river names. However, it is not so, because of this prohibition. The Patronymic from the river name त्रिवेणी would be formed by अण् (IV. 1. 113), as त्रिवेणः but this is replaced by त्रिवणः ॥

1 शिव 2 प्रोष्ठ 3 प्रोष्ठिक 4 चण्ड 5 जम्भ 6 भूरि 7 हण्ड 8 कुवार 9 ककुम् (ककुभा) 10 अन-
भिम्भान 11 कोहित 12 सुख 13 संधि 14 मुनि 15 ककुस्थ 16 कहोड 17 कोहड 18 कहुय 19 कहुय
20 रोध 21 कपिजल (कुपिजल) 22 खंजन 23 वतण्ड 24 हृणकर्ण 25 क्षरिहृ 26 जलहृ 27 पल्लि

28 पथिक 29 पिष्ट 30 हैहय 31 पार्थिका 32 गोपिका 33 कपिलिका 34 जटिलिका 35 बधिरिका 36 मंजीरक 37 38 मांजरक 39 वृष्णिक 40 खंजार 41 खंजाल 42 कर्मारं 43 रेख 44 लेख 45 आलेखन 46 विश्ववण 47 रवण 48 वर्तनाक्ष 49 मीवाक्ष 50 विटप 51 पिटक 52 पिटाक 53 तक्षाक 54 नभाक 55 ऊर्णनाभ 56 जरस्कार 57 पृथा 58 उल्क्षप 59 पुरोहितिका 60 सुरोहितिका 61 सुरोहिका 62 आर्य-ध्वज (अर्यध्वेत) 63 सुविष्ट 64 मसुरकर्ण 65 मयूरकर्ण 66 खर्जूरकर्ण 67 खटूरक 68 तक्षन् 69 ऋष्टिपणे 70 गंगा 71 विपाश 72 यस्त 73 लह्य 74 ब्रुह्य 75 अयःस्थूल 76 तूणकर्ण (तूण कर्ण) 77 पर्ण 78 भल-न्न 73 विरूपाक्ष 80 भूमि 81 इला 82 सपत्नी 83 ह्यचो नद्याः 84 त्रिवेणी त्रिवर्ण च ॥ 85 गोफिलिक, 86 रोहितिक, 87 कबोध, 88 गोभिलिक, 89 राजल, 90 तडाक, 91 बडाक, 92 परल ॥ It is an आकृतिगण ॥

अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः ॥ ११६ ॥

वृत्ति ॥ वृद्धवस्याच्चादिस्त्वाद्रप् । अवृद्धाभ्यः इति शब्दधर्मः । नदीमानुषीभ्य इत्यर्थधर्मः, स्तेनाभेदाद्यकृतयो निर्दिश्यन्त । तन्नामिकाभ्य इति सर्वनाम्ना प्रत्ययप्रकृतेः प्रत्ययवर्गः । अवृद्धानि यानि नदीनां मानुषीणां च नामधेयानि तेभ्यो ऽपत्येऽण् प्रत्ययो भवति । ढको ऽपवादः ॥

113. The affix अण् comes, in the sense of a descendant, after words which are the names of rivers, or women, when such words are not Vriddham words; and when they are used as names and not as adjectives.

The word Vriddham in the sūtra, does not mean the technical Patronymic of that name as defined in other Grammars and used in Sūtras like IV. 1. 166, but means the Vriddham as defined in this Grammar i. e. a word whose first syllable is a Vriddhi letter (I. 1. 73). The word अवृद्धाभ्य shows the *orthography* of the word to which the affix is to be added. The word नदीमानुषीभ्यः declares the *meaning* of that word and both attributes refer to one and the same base, i. e. orthographically the base should have a Vriddhi letter in the first syllable, and etymologically it should denote a man or a river. The word तन्नामिकाभ्यः applies both to the base and the affix.

Thus यमुना—यामुनः 'a son of the Yamunā.' इरावन् 'son of the Irāvati.' वैतस्तः 'son of the Vitastā.' नार्मदः 'son of the Narmaddā.' These are all *names* of rivers. Similarly शैक्षितः 'son of Śikshitā' चैन्तित 'son of चिन्तित' ॥

Why do we say 'when not a Vriddha word'? Observe चान्द्रभाग्याया अपत्यं = चान्द्रभागेयः; so also वासवदत्तेयः formed by ढक् (IV. 1. 120). Why do we say being 'names of rivers or women.' Observe सौपण्यः and वैततेयः ॥ Why do we say "when it is a *name*?" Observe शोभनाया अपत्यं = शोभनेयः 'the son of a beautiful woman.'

ढक् (IV. 1. 120) is the general affix by which patronymics are formed from feminine bases. The present sūtra is an exception to that.

अण्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च ॥ ११४ ॥ ऋषि, अन्धक, वृष्णि, कुरुभ्यः च ॥

वृत्तिः ॥ ऋषयः प्रसिद्धा वसिष्ठादयः । अन्धका वृष्णयः कुरुव इति वंशाख्या । ऋष्यादि कुर्वन्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽपत्ये ऽणमन्त्ययो भवती, ञोऽपवादः ।

114. The affix अण् comes, in the sense of a descendant, after a Nominal-stem denoting the name of a Rishi, or the name of a person of the family of Andhaka, Vrishni, and Kuru.

This debars the affix इम् ॥ The Rishis are like Vasishṭha, Viśvamiṭra &c. Thus वासिष्ठः, वैश्वामित्रः ॥ So also आकल्कः, राण्यसः being persons belonging to the family of Andhaka; and वासुदेवः, आनुरुद्धः being persons belonging to the family of Vṛishṇi, and नकुलः, साहदेवः being persons belonging to the family of Kuru.

The word आवि is the name of a Rishi, in forming its Patronymic, the present sūtra enjoins अण्; but IV. 1. 122 enjoins ङ्क्; thus there being a conflict, we apply the maxim of interpretation contained in I. 4. 2. So that the Patronymic of आवि will be formed not by अण् but by ङ्क् ॥ Thus अविः ॥ Similarly उमसेन a person of Andhaka family, forms its patronymic औमसेन्यः IV. 1. 152 by ण्य; and not by अण्, so also वैश्वकसेन्य 'son of Vaishvakṣena' a person of Vṛishṇi, family; so also भिमसेन्यः 'son of Bhimasena' a person of Kuru family.

Note.—The words or sabdās are eternal; how is it then that rules applying to them should be made dependant upon their occurring in particular families or not, when families themselves are non-eternal? In other word, how a rule affecting a permanent object is conditioned by an impermanent adjunct? To this, some reply that Pānini has by mere coincidence (and not as cause and effect) classified certain definite number of words as belonging to certain families, and then the rule made applicable to them. Moreover a permanent object is sometimes designated by an impermanent object: as the permanent time is designated by the name of Saka. Others say that the families of Andhaka &c., are also permanent, and the words 'Nakula' 'Sahadeva' &c., found therein are, of course, permanent.

मातुस्तस्य्यासंभद्रपूर्वायाः ॥ ११९ ॥ पदानि ॥ मातुः, उत्तः, संख्या, सम्, भद्र, पूर्वायाः ॥

वृत्तिः ॥ मातृशब्दस्य्यासंभद्रपूर्वायापत्ये ऽण् प्रत्ययो भवति, उकारश्चान्तरेशः ।

115. The affix अण् comes in the sense of a descendant, after the word mātṛi when it is preceded by a Numeral, or by the words सम् or भद्र; and the letter उ is substituted for the final ऋ of mātṛi.

Thus from द्विमातृ we have द्वैमातुरः "son of two mothers i. e. son of one and adopted by another." द्विमातृ + अण् = द्वैमातृ + उ + अ = द्वैमातृ + उ + र् + अ (I. 1. 51.) Similarly चाण्मातुरः, सामातुरः, and भाद्रमातुरः ॥

This sūtra is made in order to teach the substitution of short उ for the

कृ of मातृ ; for the word मातृ would have taken the affix अण् by the general rule IV. 1. 83. The sūtra contains the word पुर्यायाः in the feminine gender, showing by implication that the rule applies where the word मातृ denotes female. Thus संमिमीते = संमातृ 'he who measures together'. Its patronymic will be संमात्रः 'son of a fellow-measurer'; because here the word मातृ does not mean 'mother', but a 'measure'. Nor the word धान्यमातृ 'barley measurer' will be affected by this rule. Why do we say "when preceded by a Numeral &c." Observe सौमात्रः 'son of Sumātri'. The word वैमात्रेयः is formed by IV. 1. 123 is belonging to Śubhrādī class.

कन्यायाः कनीन च ॥ ११६ ॥

वृत्तिः ॥ कन्याशब्दादपत्येऽण् प्रत्ययो भवति ढकोपवादः । तत्सन्नियोमेन कनीनशब्दादेशो भवति ॥

116. The affix अण् comes in the sense of a descendant, after the word कन्या, and when this affix is added, कनीन is the substitute of 'Kanyâ'.

Thus कन्याया अपत्यं = कनीनः 'the son of a virgin' viz Karna or Vyasa'. This debars the ढक् of IV. 1. 121. The word कन्या means a virgin, the son of a virgin is produced by immaculate conception. मुनिदेवतामाहात्म्याद् वा पुंयोगेऽपि कन्यात्वं जहाति, यथा कुन्ती, यथा सत्यवती ॥

विकर्ण, शुङ्ग, छगलद्वत्सभरद्वाजात्रिषु ॥ ११७ ॥ पदानि ॥ विकर्ण, शुङ्ग, गलात्, वत्स, भरद्वाज, अत्रिषु ॥

वृत्तिः ॥ विकर्णशुङ्गछगलशब्देभ्यो यथासंख्यं वत्सभरद्वाजात्रिष्वपत्यविशेषेण्वण्प्रत्ययो भवति ॥

117. The affix अण् comes after the words विकर्ण, शुङ्ग, and छगल, when the sense is a descendant of the family of Vatsa, Bharadvāja and Atri respectively.

Thus वैकर्णः = वात्सः otherwise वैकर्णिः ॥ शौङ्गः = भारद्वाजः, otherwise शौङ्गिः ॥ गलः = आत्रेयः, otherwise छागलिः ॥

In some texts the word शुंगा is used and not शुंग ॥ The former being a minine word, its Patronymic will be शौङ्गेयः, by IV. 1. 120 when it does not mean a descendant of भरद्वाजः ॥

पीलाया वा ॥ ११८ ॥

वृत्तिः ॥ पीलाया अपत्ये वाण् प्रत्ययो भवति ॥

118. The affix अण् comes optionally after the word ला in denoting a descendant.

The word पीला being the name of a female would have taken अण् by

IV. 1. 113; but this अण् would have been prohibited by IV. 1. 121 as it is a dissyllabic feminine word. Hence the necessity of the present sūtra. Thus पैलः or पैलयः 'son of Pīlā.'

ढक् च मण्डूकात् ॥ ११९ ॥

वृत्तिः ॥ मण्डूकशब्दादपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति ॥

119. The affix ढक् comes optionally in the sense of a descendant after the word मण्डूक as well as the affix अण् ॥

Thus we get three forms, मण्डुक + ढक् = माण्डूक्यः; मण्डूक + अण् = माण्डूकः; मण्डूक + इम् = माण्डुकिः ॥

स्त्रीभ्यो ढक् ॥ १२० ॥

वृत्तिः ॥ स्त्रीग्रहणेन दादादिप्रत्ययान्ताः शब्दा गृह्यन्ते । स्त्रीभ्योऽपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति ॥
वार्त्तिकम् ॥ वडवाया वृषे वाच्ये ॥ वार्त्तिकम् ॥ अण् कुञ्चाकोकिलास्मृतः ॥

120. Words ending in the feminine affixes take the affix ढक् in forming their Patronymic.

The word स्त्री in the aphorism means 'words ending in the feminine affixes दाप् &c.' That is, words ending in long आ and ई of the feminine. Thus विनता + ढक् = वैनतेयः (IV. 1. 2). So also सौपर्णेयः "Son of Vinatā or Suparnā" But ऐडविडः and शरदः formed by अण् meaning sons of इडविड and शरद, for though these words are feminine, they do not end in feminine affixes.

Vārt :—The affix ढक् comes after वडवा when meaning वृष ॥ Thus वाडवेयः = वृषः "bull." Here 'ḍhak' has not the patronymic force. The patronymic will be वाडवः 'the son of a mare.'

Vārt :—The feminine words कुञ्चा and कोकिला take the affix अण् in forming the patronymic. Thus क्रौञ्चः "the son of a curlew." कोकिलः "the son of a cuckoo."

द्व्यचः ॥ १२१ ॥ पदानि ॥ द्वि-अचः (स्त्रीभ्यां ढक्) ॥

वृत्तिः ॥ द्व्यचः स्त्रीप्रत्ययान्तादपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति ॥

121. The affix 'ढक्' comes in the sense of a descendant, after a word ending in a feminine affix and consisting of two vowels.

Thus दत्ताया अपत्यं = दत्तेयः 'son of Dattā', गोपेयः "son of Gopī". This debars the अण् of IV. 1. 113.

Why do we say 'having two vowels?' Observe दामुनः 'son of दामुना', which is a trisyllabic word, and not dissyllabic.

इतश्चानिजः ॥ १२१ ॥ पदानि ॥ इतः, च, अन्, इजः ॥

वृत्तिः ॥ चकारो द्व्यच इत्यस्यानुकर्षणार्थः । इकारान्ताद्यातिपदिकारिप्रत्ययान्तादपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति ॥

122. The affix 'ढक्' comes, in the sense of a descendant, after a dissyllabic Nominal-stem ending in short इ, but not, however, after a word ending in the patronymic affix इम् ॥

The anuvṛtti of 'stri' does not extend to this aphorism. The force of the word च in the sūtra is to draw the anuvṛtti of the word ङ्यच्: of the last sūtra. Thus अत्रियः 'the son of Atri'. नधेयः 'the son of निधिः' ।

Why do we say "after a word ending in short इ"? Observe शक्तिः "son of दक्ष" ॥ Here दक्ष though a dissyllabic word, yet ends in अ ॥

Why do we say 'not ending in the patronymic affix इम्'? Observe शशायणः 'son of शक्ति' ॥ Here though शक्ति is a dissyllabic word ending in short इ, it does not take the affix ढक् for इ here is the affix इम् (IV. 1. 95.); so also लक्षायणः ॥ Why do we say 'having two vowels'? Observe मरीचः "son of मरीचिः"

शुभ्रादिभ्यश्चः ॥ १२३ ॥ पदानि ॥ शुभ्र-आदिभ्यः, च (ढक्)

वृत्तिः ॥ शुभ्र इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ढक् प्रत्ययो भवति ।

123. The affix 'ढक्' comes in the sense of a descendant after the stems शुभ्र &c.

This debarbs इम् and other affixes. The word च in the sūtra shows that some words not occurring in the list of शुभ्रादि may take the ढक्, as it is an आकृतिगणः ॥ For though the words गंगा, पांडव are not in the list, we find still forms like गंगेयः, पाण्डवेयः &c.

Thus शुभ्रस्यापत्यं = शात्रेयः ॥

1 शुभ्र, 2 विष्ट पुर (विष्टपुर) 3 ब्रह्मकृत, 4 शतद्वार, 5 शलायल, (शलायल) 6 शलाकाभृ, 7 लेखाभृ, (लेखाभृ), 8 विकसा, (विकास), 9 रोहिणी, 10 रुक्मिणी, 11 धर्मिणी, 12 दिशू, 13 शालुक, 14 अजवरित, 15 शकाधि, 16 विमाल, 17 विधवा, 18 शुक्र, 19 विश, 20 देवतर 21 शकुनि, 22 शुक्र, 23 उग्र, 24 ज्ञातल (शतल) 25 बन्धकी, 26 सुकण्डु, 27 विस्त्रि, 28 अतिथि, 29 गोदन्त, 30 कुशाम्ब, 31 मकष्ट, 32 शाताहर, 33 पवटुरिक, 34 सुनामन्, 35 लक्ष्मणश्यामयोर्वारिण्ड 36 गोधा, 37 कृकालस, 38 अणीब, 39 प्रवाहण, 40 भरत (भारत) 41 भरम; 42 मृकण्डु, 43 कर्पूर, 44 इतर, 45 अन्यतर, 46 आलीढ, 47 सुदन्त, 48 सुदक्ष, 49 सुवक्षस्, 50 सुशामन्, 51 कटु, 52 तुर, 53 अकशाय, 54 कुमारिका, 55 कुवारिका, 56 किशोरिका, 57 अम्बिका, 58 जिह्वाशिव, 59 परिधि, 60 वायुश्च; 61 शकल, 62 शलाका, 63 खड्ग, 64 कुबेरिका, 65 अशांका, 66 गन्धपिङ्गला, 67 खडोन्मना, 68 अनुदष्टिन्, (अनुदष्टि) 69 जरातिन्, 70 बलीवर्तिन्, 71 विप्र, 72 बीज, 73 जीव, 74 ध्वन्, 75 अश्मन्, 76 अश्व, 77 अजिर, 78 शलावर, 79 शलाका, 80 कृकाल, 81 भरत, 82 मयटु, 83 ककल, 84 स्थूल, 85 मकथु, 86 यमटु, 87 कटु, 88 मृकण्ड, 89 गुह, 90 रुह, 91 कुशोरिका, 92 शवल, 93 अजिन ॥

विकर्णकुपीतकात्काश्यपे ॥ १२४ ॥ पदानि ॥ विकर्ण, कुपीतकात् काश्यपे ॥

वृत्तिः ॥ विकर्णशब्दात्कुपीतकशब्दात् काश्यपे उपत्यविशेषे ढक् प्रत्ययो भवति ।

. 124. The affix ढक् comes after the words 'Vi-karna' and 'Kushita', when they mean the descendants of Kāsyapa.

Thus वैकर्णेयः and कौषीतकेयः = काश्यपः; otherwise we have वैकर्षिः and कौषीतकिः formed by IV. 1. 95.

भ्रुवो बुक् च ॥ १२५ ॥ पदानि ॥ भ्रुवः, बुक्, च (ढक्)

वृत्तिः ॥ भ्रुवङ्गादपत्येढक् प्रत्ययो भवति, तत्सन्नियोगेन च बुगागमः ।

125. The affix 'ढक्' comes in the sense of a descendant, after the word भ्रू and the augment बुक् is added when this affix is to be applied.

Thus भ्रू + ढक् = भ्रू + बुक् + ढक् (I. 1. 46) = भ्रुव् + ढक् = भ्रुवियः (VII. 1. 2)

कल्याण्यादीनामिनङ् ॥ १२६ ॥ पदानि ॥ कल्याणी-आदीनाम्, इनङ् ॥

वृत्तिः ॥ कल्याणी इत्यवमासीनां शब्दानामपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति, तत्सन्नियोगेन च इनङादेशः ॥

126. The affix 'ढक्' comes in the sense of a descendant, after the words कल्याणी &c. and the substitute इनङ् takes the place of the final of these words before this affix.

In the case of those words in this list which end in a feminine affix, the present sūtra teaches merely the substitution of इनङ्, for they would have taken the affix ढक् by IV. 1. 120. But in the case of other words, the Sūtra teaches both the substitution of इनङ् and the addition of ढक् ।

Thus कल्याणी + ढक् = कल्याणिन् + ढक् = कल्याणिन्यः 'son of Kalyāṇi.' सुभगा + ढक् = सुभागन् + ढक् = सुभागिन्यः ॥ Similarly दाम्भगिन्यः ॥ In these last two words, there is Vṛiddhi of both the initial vowel उ and the second vowel अ of भ. This is done by the special rule VII. 3. 19.

1 कल्याणी, 2 सुभगा, 3 दुर्भगा, 4 बन्धकी, 5 अनुग्राष्टि, 6 अनुसृति (अनुसृष्टि) 7 जरती, 8 बलीवर्षी, 9 ज्येष्ठा, 10 कनिष्ठा, 11 मथ्या, 12 परस्त्री ॥

कुलदाया वा ॥ १२७ ॥ पदानि ॥ कुलदायाः, वा (ढक्)

वृत्तिः ॥ कुलदाया अपत्येढक् प्रत्ययो भवति, तत्सन्नियोगेन च वा इनङादेशो भवति । आदेशार्थं वचनं प्रत्ययः पूर्वगव सिद्धः ।

127. The affix 'ढक्' comes in the sense of a descendant, after the word कुलदा, and इनङ् is optionally the substitute of the final before this affix.

The word कुलदा means literally one who wanders (अवति) from one family (कुल) to another, i. e. an unchaste woman. This sūtra is made to teach substitution only, for कुलदा would have taken ढक् by the general rule IV. 1. 120. Thus कुलदा + ढक् = कुलदिन् + ढक् = कौलदिन्यः or कौलदेयः 'son of an unchaste woman.' This word कुलदा being a word denoting contempt, will take also the affix ढक् by IV. 1. 131. Thus कौलदेयः ॥

चटकाया ऐरक् ॥ १२८ ॥ पदानि ॥ चटकायाः, ऐरक् ॥

वृत्तिः ॥ चटकाया अपत्ये ऐरक् प्रत्ययो भवति । वार्त्तिकम् ॥ चटकाश्चिन्ति वक्तव्यम् । वार्त्तिकम् ॥ खि-
यामपत्ये लुक्प्रत्ययः ॥

128. The word चटका takes the affix ऐरक् in forming the patronymic.

Thus चाटकैरः 'son of Chaṭakā'.

Vārt:—So also after the masculine word चटक ॥ Thus चाटकैरः 'son of Chaṭakā'.

Vārt:—In forming a descendant denoting a female, there is luk-elision of the affix. Thus the female descendant of चटका will be चटका, the दाप् being added as belonging to Ajādi class IV. 1. 4.

गोधाया दूक् ॥ १२९ ॥ पदानि ॥ गोधायाः, दूक् ॥

वृत्तिः ॥ गोधाया अपत्ये दूक् प्रत्ययो भवति ॥

129. The affix 'दूक्' comes in the sense of a descendant after the word गोधा ॥

Thus गोधा + दूक् = गौधेर ॥ Of the affix 'ḍhrak', the letter दू is replaced by एय् (VII. 1. 2), कृ causes Vṛiddhi (VII. 2. 118) and makes the udātta accent fall on the final (IV. 1. 165). Thus the real affix is एय्र, but the य् is elided by VI. 1. 66 and so the affix that is actually added is ऐर ॥

This word गोधा occurs in the Śubhrādi class IV. 1. 123, also, thus it takes the affix 'ḍhak' as well. Thus गौधेयः ॥

आरगुदीचाम् ॥ १३० ॥ पदानि ॥ आरकृ, उदीचाम् (गोधायाः) ॥

वृत्तिः ॥ गोधाया अपत्ये उदीचामाचार्याणां मतेन आरकृ प्रत्ययो भवति ॥

130. The affix 'आरकृ', comes in the sense of a descendant after the word 'गोधा,' according to the opinion of Northern Grammarians.

Thus गौधारः ॥ It might be objected that the आरकृ contains the letter आ unnecessarily, for रकृ would have served the purpose as well, because गोधा ends in long आ already. The objection is valid in the case of गोधा, but the very fact that Pāṇini uses this affix आरकृ, shows by implication, that there are other words also which take this affix, and in whose case the affix रकृ would not suffice. Thus the words जड and णड also take this affix, as जाडारः, पाण्डारः ॥ The mention of the name of Northern Grammarians is for the sake of showing respect only.

क्षुद्राभ्यो वा ॥ १३१ ॥ पदानि ॥ क्षुद्राभ्यः, वा (दूक्) ॥

वृत्तिः ॥ शुद्रा अङ्गहीना धर्महीनाश्च । अर्थपनेन तत्रभिधायन्यः स्त्रीलिङ्गाः प्रकृतयो निर्दिश्यन्ते । शुद्राभ्यो वापत्ये ढक् प्रत्ययो भवति ॥

131. The affix 'ढक्' comes optionally, in the sense of a descendant, after the feminine words denoting mean objects.

The anuvṛtti of ढक् is to be read in this sūtra, and not of आरक्, though the latter immediately precedes it. The word शुद्रा means those who are defective or wanting in any bodily limb or organ, or who are low in social status and religious principles. This sūtra debars ढक् which would come in the other alternative. Thus काणिरः 'the son of an one eyed woman', or काणेशः, वासिरः or वासेशः 'son of a female-slave'.

पितृष्वसुइछण् ॥ १३२ ॥ पदानि ॥ पितृष्वसुः, छण् ॥

वृत्तिः ॥ पितृष्वसुशब्दादपत्ये छण्प्रत्ययो भवति ॥

132. The affix 'छण्' comes in the sense of a descendant, after the word 'पितृ-ष्वसु'.

This debars अण् ॥ Thus पितृष्वसु + छण् = पितृष्वस्रीयः 'the son of the father's sister'. The छ of the affix is replaced by ईय ॥

ढक्कि लोपः ॥ १३३ ॥

वृत्तिः ॥ पितृष्वसुष्वस्य ढक्कि परतो लोप भवति ॥

133. The final vowel of 'पितृ-ष्वसु' is elided when the affix 'ढक्', in the sense of a descendant, is added.

Thus पितृष्वसु + ढक् = पितृष्वसेशः ॥ This sūtra indicates by jñāpaka that the word पितृष्वसु takes the affix 'ḍhak' also.

मातृष्वसुश्च ॥ १३४ ॥ पदानि ॥ मातृष्वसुः, च (छण्, ढक्कि लोपः) ॥

वृत्तिः ॥ पितृष्वसुरित्येतत्पेक्षते, पितृष्वसुर्युक्तं तन्मातृष्वसुरपि भवति । छण्प्रत्ययो ढक्कि लोपश्च ॥

134. So also, after the word 'मातृष्वसु' the affix 'छण्' is added, and the final is elided when 'ढक्' follows, in forming patronymics.

The Sūtras IV. 1. 132, 133 above apply to मातृष्वसु also. As मातृष्वस्रीयः or मातृष्वस्येशः 'the son of a mother's sister'.

चतुष्पादो ढञ् ॥ १३५ ॥ पदानि ॥ चतुष्-पादभ्यः, ढञ् ॥

वृत्तिः ॥ चतुष्पादभिधायिनीभ्यः प्रकृतिभ्योऽपत्ये ढञ्प्रत्ययो भवति ॥

135. The affix 'ढञ्' comes in the sense of a descendant, after the bases denoting quadrupeds.

This debars अण् &c. Thus कमण्डलु + ढञ् = कामण्डलेयः (IV. 4. 147, the being elided before ढ). So also शैतिबाहयेः and जाम्बयः from शैतिबाहु and जम्बु ॥

गृष्ट्यादिभ्यश्च ॥ १३६ ॥ पदानि ॥ गृष्टि-आदिभ्यः, च (ढञ्) ॥

वृत्तिः ॥ गृष्ट्यादिभ्यः शब्देऽभ्योपत्ये ढञ्प्रत्ययो भवति ।

136. The affix 'ढञ्' comes, in the sense of a descendant, after the words 'गृष्टि' &c.

This debars अण् and ढक् &c. Thus गार्ह्यः, हार्ह्यः ॥ The word गृष्टि when it means 'a cow' will of course get the affix ढञ् by the last Sūtra. The present sūtra applies when it does not mean a four-footed animal, but means 'a woman who has one child only'.

1 गृष्टि, 2 हृष्टि, 3 बलि, 4 हलि, 5 विभि, 6 कुट्टि, 7 अजवस्ति, 8 मित्रयु ।

राजश्वशुराद्यत् ॥ १३७ ॥ पदानि ॥ राज-श्वशुरात्, यत् ॥

वृत्तिः राजन्श्वशुरशब्दाभ्यामपत्ये यत्प्रत्ययो भवति ॥

137. The affix यत् comes in the sense of the descendant, after the words 'राजन्' and 'श्वशुर'.

This debars अण् and अञ् respectively. Thus राजन्यः (IV. 4. 168) 'a person of Kshatriya class'. This is the special meaning of the word; it does not mean 'the son of a Rājā.' The word राजनः will mean 'the son of a King.' So also श्वशुर्यः 'son of the father-in-law.'

क्षत्राद्यः ॥ १३८ ॥

वृत्तिः ॥ क्षत्रशब्दावपत्ये घः प्रत्ययो भवति ॥

138. The affix 'gha' comes, in the sense of a descendant, after the word 'Kshattrā.'

Thus क्षत्रियः 'a Kshatriya.' This is also a class name. The son of क्षत्र will be क्षात्रिः ॥ The affix घ here should not be confounded with the technical घ which means the affixes त्रप् and तमप् (I. 1. 22).

कुलात्खः ॥ १३९ ॥

वृत्तिः ॥ कुलशब्दान्तात् प्रातिपदिकात्केवलाद्यापत्ये खः प्रत्ययो भवति ॥

139. The affix 'kha' comes, in the sense of a descendant, after the Nominal-stem 'kula' and a compound word that ends in 'kula.'

In the next sūtra, it will be taught that the word कुल when not preceded by any other word, takes the affixes 'yat' and 'ḍhakañ.' That indicates by implication that the present sūtra applies to the simple word कुल and to the words ending in कुल also. Thus कुलीनः, आर्यकुलीनः, श्रेष्ठियकुलीनः ॥

अपूर्वपदान्यतरस्यां यङ्ढकञौ ॥ १४० ॥ पदानि ॥ अपूर्वपदान्. अन्यतरस्यां यत्, ढकञौ ॥

वृत्तिः ॥ अविग्रमानं पूर्वपदे यस्य तदपूर्वपदं समाससंबन्धिनः पूर्वपदस्याभावेन कुलशब्दो विशेष्यते । अपूर्वपदात्कुलशब्दादप्यन्तरस्यां यत् ढक् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । ताभ्यां मुक्ते खोपि भवति ॥

140. The affixes 'यत्' and 'ढक्' come optionally after the word 'kula,' when it is not preceded by any other word which gets the designation of pada (I. 4. 14).

The word अपूर्वपद means when the word 'kula' is not the last member of a compound. Thus कुल्यः, कौलेयकः ॥ By the use of the word 'optionally,' we get the affix ख also. Thus कुलीनः ॥ The word कुल्यः has udatta on the first syllable (VI. 1. 213).

The word पद has been defined in I. 4. 14. The word बहु is not a pada. Therefore बहुकुल will take these affixes. Thus बहुकुल्यः, बाहुकुलेयकः and बहुकुलीनः ॥

महाकुलादञ् खञौ ॥ १४१ ॥ पदानि ॥ महा-कुलात्, अञ्, खञौ, ॥

वृत्तिः ॥ अन्यतरस्यामित्युनवर्तते । पक्षे खः ।

141. The affixes 'अञ्' and 'खञ्' come optionally after the word 'mahâkula.'

Thus महाकुलः, महाकुलीनः and महाकुलीनः ॥ The last is formed by the affix ख of IV. 1. 139.

दुष्कुलाद्ढक् ॥ १४२ ॥ पदानि ॥ दुष्कुलात्, ढक् ॥

वृत्तिः ॥ दुष्कुलशब्दादपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति ।

142. The affix 'ढक्' comes optionally, in the sense of a descendant, after the word 'dushkala.'

Thus दुष्कुलेयः ॥ By the force of the word 'optionally' we get ख also. Thus दुष्कुलीनः ॥

स्वसुदछः ॥ १४३ ॥ पदानि ॥ स्वसुः, छः ॥

वृत्तिः ॥ स्वसृशब्दादपत्ये छः प्रत्ययो भवति ॥

143. The affix 'chha' comes in the sense of the descendant, after the word स्वसृ ॥

This debars अण् ॥ Thus स्वस्रीयः 'the sister's son.'

भ्रातुर्व्यञ्च ॥ १४४ ॥ पदानि ॥ भ्रातुः, व्यञ्च, च ॥

वृत्तिः ॥ भ्रातृशब्दादपत्ये व्यञ्च प्रत्ययो भवति । चकाराच्छञ्च ॥

144. The affix 'vyat' also comes, in the sense of a descendant, after the word 'भ्रातृ' ॥

By the force of the word च in the sūtra, we get the affix छ as well.

This debars अण् ॥ Thus भ्रातृव्यः or भ्रात्रीयः 'the brother's son'. The त् of व्यन् regulates the accent, making it svarita.

व्यन्सपत्ने ॥ १४५ ॥ पदानि ॥ व्यन्, सपत्ने (भ्रातुः) ॥

वृत्तिः ॥ भ्रातृशब्दाद् व्यन्प्रत्ययो भवति समुदायेन चैर्मित्रः सपत्ने उच्यते ॥

145. The affix 'vyan' comes after the word 'भ्रातृ' when the sense is that of 'an enemy'.

The word सपत्ने means 'enemy'. The sense of descendant is not connoted by this affix. The difference between व्यन् and व्यन् is in accent (VI. 1. 185 and VI. 1. 197). Thus पाप्मना भ्रातृव्येण "by the sinful enemy". भ्रातृव्यः कण्टकः "the enemy is a thorn".

रेवत्यादिभ्यष्टक् ॥ १४६ ॥ पदानि ॥ रेवती-आदिभ्यः, ठक् ॥

वृत्तिः ॥ रेवतीत्येवमादिभ्योऽपत्यं ठक् प्रत्ययो भवति ॥

146. The affix 'ठक्' comes, in the sense of a descendant, after the words रेवती &c.

This of course debars ठक् &c. Thus रेवती + ठक् = रेवतिकः 'the son of Revati'. So also आश्वपालिकः (VII. 3. 50)

1 रेवती, 2 अश्वपाली, 3 मणिपाली, 4 हारपाली, 5 वृकवज्जिन्, 6 वृकवन्धु, 7 वृकमाह, 8 कर्णमाह, 9 वृण्डमाह, 10 कुक्कूदाक्ष, 11 (ककुदाक्ष) 12 चामरमाह,

गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च ॥ १४७ ॥ पदानि ॥ गोत्रस्त्रियाः कुत्सने, ण, च (ठक्) ॥

वृत्तिः ॥ अपत्यं पात्रमृभति गोत्रं गृह्यते । गोत्रं या स्त्री तदभिधायिनः शब्दादपत्ये णः प्रत्ययो भवति ; चकारादृक्च, कुत्सने गम्यमाने । पितुरसंविज्ञाने मात्रा व्यपदेशोपत्यस्य कुत्सा ॥

147. And when contempt is to be expressed, the affix ण comes, in the sense of a descendant, after a feminine word denoting a Gotra-descendant.

By the force of the word च in the sâtra we get the affix ठक् also. When one's father is not known, and he is called by a name derived from his mother, it casts a slur upon his legitimacy ; hence such an epithet is a कुत्सा or 'a defamatory or contemptuous epithet'. Thus गार्गी is a female gotra-descendant. Her son will be called गार्गः, as गार्गः जाल्मः ॥ So also गार्गिकः ॥ Similarly the son of ग्लुचुकायनी will be ग्लुचुकायनः and ग्लुचुकायनिकः ॥

This affix being added to a Gotra word has the force of a Yuvan affix,

Why do we say 'a Gotra descendant'. Observe कारिकेयो जाल्मः (formed by ठक् IV. 1. 120). Why do we say 'female descendant? Observe औपगवि जाल्मः ॥ Why do we say 'when contempt is meant'? Observe गार्गेयो माणवकः which is to be explained as गार्गी अपत्यं पुमान् युवा भवति ॥ मातामहादेहपक्षपाथोयं प्रयोग इति नास्ति कुत्सा ॥

वृद्धाद्ठक्सौवीरेषु बहुलम् ॥ १४८ ॥ पदानि ॥ वृद्धात्, ठक्, सौवीरेषु, बहुलम् ॥

वृत्तिः ॥ वृद्धात्सौवीरगोत्रास्पत्ये बहुलं ठक् प्रत्ययो भवति कुत्सने गम्यमाने ॥

Kārikā भागपूर्वपक्षे विात्तर्हितीयस्तार्णबिन्दवः ॥

तृतीयस्त्वाकशापेयो गोत्राद्ठग्बहुलं ततः ॥

148. When contempt is to be expressed, the affix 'ठक्' is diversely added in the sense of a descendant after a Vriddha word denoting Sauvira Gotras.

Thus भागवित्तिकः 'the son of Bhāgavitti'. So also तार्णबिन्दविकः formed from तृणबिन्दु + अण् (IV. 1. 83) तार्णबिन्दवः, and then adding ठक् ॥ In the alternative we have the affix फक् (IV. 1. 101) as भागविचायनः, so also तार्णबिन्दवः ॥ The word भकशाप belongs to Subhrādi class IV. 1. 123 : and forms आकशापेयः, his son will be आकशापेयिकः or आकशापेयिः ॥ Of course, when contempt is not expressed, we have भागविचायनः only.

The operation of this sūtra is, in fact, confined to the three words भागवित्ति, तार्णबिन्दव, and आकशापेय as given in the kārikā.

Q. What is the necessity of using the word 'Vriddha' in the sūtra, for the anuvṛtti of the word 'gotra' is understood in the sūtra, and a Sauvira class Nominal-stem formed with a Gotra affix will necessarily have a Vriddhi letter in its first syllable? The word Vriddha is employed in the sūtra to stop the anuvṛtti of स्त्रियाः ; for had 'Vriddha' not been used, then with the anuvṛtti of गोत्र from the last sūtra, there would have come the anuvṛtti of स्त्रियाः also, but by using 'Vriddha' the anuvṛtti of 'Gotra' only is taken, and not that of 'striyāh'.

Why do we say "of the Sauviras"? Observe औपगविर्जालम् ॥ Why do we say 'in denoting contempt'? Observe भागविचायनो माणवकः ॥ Why do we say 'diversely'? The word बह्वु indicates the anomalous nature of these four sūtras IV. 1. 147 to 150. Thus the first of these viz IV. 1. 147 only denotes contempt, the last of these viz IV. 1. 150, denotes 'Sauvira' only and not contempt ; whilst the middle two namely IV. 1. 148 and 189 denote both 'contempt' and 'Sauvira'.

फेड्छ च ॥ १४९ ॥ पदानि ॥ फेः, छ-च (कुत्सने-सौवीरेषु) ॥

वृत्तिः ॥ फिन्मन्तात्प्रातिपदिकान्सौवीरगोत्रास्पत्ये छः प्रत्ययो भवति चकाराद्ठक् कुत्सने गम्यमाने ॥

Kārikā यमुन्द्श्च सुयामा च वार्षायणिः फिम् स्मृताः ।

सौवीरेषु च कुत्सायां द्वौ योगौ शब्दवित् स्मरेत् ॥

189. When contempt is to be expressed, the affix छ (as well as the affix ठक्) comes in the sense of a des

endant, after a Nominal-stem ending in the affix किञ् and denoting a Sauvīra Gotra.

Thus the son of यमुन्द् will be यामुन्दायनिः formed by the affix किञ् (IV. 1. 154) as this word belongs to Tikādi class. The son of Yāmundāyani will be either यमुन्दायनीयः or यामुन्दायनिकः ॥

But when contempt is not to be expressed, the son of यामुन्दायनिः will be यामुन्दायनिः ॥ Thus यामुन्दायनि + अण् = यामुन्दायनि + 0 (II. 4. 58) = यामुन्दायनिः ॥

So also when persons of Suvīra country are not meant, छ is not added, Thus तैकायनिः ॥

The केः of the sūtra refers to किञ् and not to किन्, for a stem formed by किन् will not have a Vṛiddhi letter in the first syllable and will not be called 'Vṛiddham'; and the anuvṛitti of this word is understood in the sūtra.

According to the Kārikā, three किञन्त stems, all belonging to Tikādi class, are only governed by this sūtra viz यमुन्द्, सुयामा and वार्षायाणिः ॥ The son of यष is Vārshyāyaṇi.

फाण्डाहृतिमिमताभ्यां णकिञौ ॥ १५० ॥ पदानि ॥ फाण्डाहृति-मिमताभ्यां-ण-किञौ (सौवीरेषु) ॥

वृत्तिः ॥ फाण्डाहृतिमिमताभ्यां सौवीरविषयाभ्यामपत्ये णकिञौ प्रत्ययो भवतः ॥

150. The affixes ण and कि come, in the sense of a descendant of a person belonging to Suvīra country, after the words Phāntāhṛiti and Mimata.

This debars कक् । By the rule of composition in II. 2. 34, the word मित consisting of less syllables than फाण्डाहृत, ought to have been placed first. Its not being placed first in this sūtra indicates, that Sūtra I. 3. 10 does not apply here. So that both the affixes ण and किञ् are applied to each of these words, and not one to each respectively, Thus फाण्डाहृतः or फाण्डाहृतायनिः ; नैमतः or नैमतायनिः ॥

When not denoting Sauvīra Gotras, we have फाण्डाहृतायनः and नैमतायनः (by कक् ॥ See IV. 1. 101 and IV. 1. 99). The word मित belongs to Naḍādi-class. (IV. 1. 99).

कुर्वादिभ्यो ण्यः ॥ १५१ ॥ पदानि ॥ कुरु-आदिभ्यः, ण्यः ॥

वृत्तिः ॥ कुरु इत्थेवमादिभ्यः शस्तेभ्योऽपत्ये ण्यः प्रत्ययो भवति ॥

151. The affix ण्य comes, in the sense of a descendant after the words 'Kuru' &c.

Thus कुरु + ण्य = कौरव्यः ॥ So also गार्ग्यः ॥ The word कुरु takes the affix ण्य by IV. 1. 172, so that the form कौरव्य is evolved both under the present

sûtra and sūtra 172; but the difference in these two words is this. The word कौरव्य formed by the प्य of IV. 1. 172, loses its affix in the plural, because प्य of IV. 1. 172 is a Tadrâja affix (see II 4. 62): but the word कौरव्य formed by the present sūtra retains its affix in the plural. As कौरव्यः ॥ The word कौरव्य occurs in the Tikâdi class (IV. 1. 154), and it takes as such the affix किम्. As कौरव्यादयिः ॥

The word रथकार occurs in this class and it means the caste known as Rathakâra. Rathakâra is a caste a little lower than the twice-born. See Yājñavalkya Smṛiti, V. 95. But when the word रथकार means a person who makes chariots, that is an artisan, it will take the affix प्य not by this Sūtra, but by the succeeding sūtra.

The word केशिनी occurs in this class. Its derivative will be केशिन्यः ॥ There will not be पुन्रवद्भवा as required by VI 3. 34 &c. For had there been पुन्रवद्भवा, then by भस्ये तद्धिते, all Bha bases will become पुन्रवद् before a taddhita affix except इ ॥ Therefore केशिनी + प्य = केशिन् + प्य ॥ At this stage rule VI. 1. 144 will appear and cause the elision of दि and we shall have केशिन्-प्य = केश्यः ॥ But this is not the form desired, hence the word केशिनी is read with the feminine affix in the list.

The word वेन takes this affix in the Vedic literature. Therefore, the form वैन्य in the modern Sanskrit is incorrect.

The word वामरथ occurs in this class. With the exception of accent, it is treated in every other respect like a word of Kaṇvâdi class, a subdivision of Gargâdi (IV. 4. 105). Thus disciples of वामरथः will be formed by the affix अण् (IV. 2. 111). As वामरथ्य + अण् = वामरथः (VI. 1. 105). The plural will be वामरथाः (II. 4. 64). The feminine gender will be वामरथी (IV. 1. 16) or वामरथ्यायनी (IV. 1. 17). The Yuvan will be वामरथ्यायनः (IV. 1. 101). So also it will take अण् when the sense of collection &c is expressed (IV. 3. 127): as वामरथानि ॥ But as to accent, it will not be like Kaṇvâdi words, for while those words being formed by the affix यम् will have udâtta on the first syllable (VI. 1. 197) the accent of वामरथ्य will be governed by प्य ॥

- 1 कुरु, 2 गर्गर (गर्ग), 3 मङ्गुष, 4 अजमार (अजमारक), 5 रथकार, 6 वावृक, 7 सभाजः क्षत्रिये, 8 कवि, 9 विमति (मति), 10 कापिञ्जलादि, 11 वाक् (or वाक्) 12 वामरथ, 13 पितृमन्, 14 इन्द्रजाती, (इन्द्रजालि), 15 एजि*, 16 वातकि*, 17 रामोष्णीषि, 18 गणकारि, 19 कैद्योदि, 20 कुद, 21 घालका (घालका), 22 सुर, 23 पुर, 24 एरका (सरक), 25 शुभ्र, 26 अभ, 27 र्भ, 28 केशिनी, 29 वेनाच्छन्सि, 30 शूषणीय, 31 इथावनाथ, 32 इथावथ, 33 इथावपुत्र, 34 सख्यकार, 35 वडभीकार, 36 पायिकार*, 37 मूढ, 38 शकन्धु, 39 शङ्क, 40 शाक, 41 शाकिन्, 42 शालीन*, 43 कर्तु, 44 हर्तु, 45 इन्, 46 पिण्डी (इनपिण्डी), 47 वामरथस्य कण्ठादिचस्वरवर्जम्. (is a Vartika). 48 विस्फोटक, 49 काक, 50 स्फाण्डक, 51 घातकि, 52 धेनुजी, 53 बुद्धिकार.

सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च ॥ १५२ ॥ पदानि ॥ सेनान्त, लक्षण, कारिभ्यः, च (ण्यः) ॥

वृत्तः ॥ सेनान्तान् प्रतिपदिकाल्लक्षणशब्दान् कारिवचनेभ्यश्चापत्ये ण्यः प्रत्ययो भवति । कारिसङ्घः कारु-
णां तन्तुवायादीनां वाचकः ॥

152. The affix 'ण्य' comes in the sense of a descendant, after a Nominal stem ending in 'senâ,' after the word 'lakshana,' and after words denoting artisans.

The word कारि means 'handicrafts,' such as weavers, barbers, potters &c. Thus कारिण्यः, हारिण्यः, लक्षण्यः, तान्तुवाय्यः, कौम्भकार्यः, नापत्यः ॥

उदीचामिञ् ॥ १५३ ॥ .

वृत्तः ॥ सेनान्तलक्षणकारिभ्यो ऽपत्ये इम् प्रत्ययो भवति उदीचां मतेन ॥

153. According to the opinion of Northern Grammarians, the affix 'इञ्' comes in the sense of a descendant, after the words ending in 'senâ,' the word 'lakshana,' and words expressing artisans.

Thus कारिणेनः, हारिणेनः, लक्षणिः, तान्तुवायिः, कौम्भकारिः ॥ As to the word तक्षण 'carpenter.' See IV. 1. 112. It will have तक्षणः and तक्षण्यः, but will not take इम् ॥ The word नापित being a Vṛiddha, non-gotra word, will take किम् under IV. 1. 157 according to the Northern Grammarians, as नापितायनिः ॥

तिकादिभ्यः किञ् ॥ १५४ ॥

वृत्तिः ॥ तिके इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽपत्ये किम् प्रत्ययो भवति ॥

154. The affix 'किञ्' comes, in the sense of a descendant, after the words तिक &c.

Thus तैकायनिः, कैतवायनिः ॥ The word वृष occurs in this class. In taking this affix, it adds an intermediate य as वाप्यायनिः ॥ The word कौरव्य occurs in this class, and denotes a Kshatriya: because it is immediately preceded by the word औरस = उरसा हेति = उरसः क्षत्रियः, his son will be aurasa with, अम् which ends in an affix denoting a Kshatriya (IV. 1. 168). But the word कौरव्य formed by the affix ण्य of IV. 1. 150 will take the affix इम् and not किम् of this Sûtra. See II. 4. 58 and 68.

1 तिक, 2 कितव, 3 संज्ञा, 4 बाल (बाल) 5 शिखा, 6 उरस् (उरस), 7 शाश्व (शाश्व) 8 सैन्धव, 9 वसुन्ध, 10 रूप्य, 11 ग्राम्य, 12 नील, 13 अमिच, 14 गौकश्य, 15 कुरु (कुरु) 16 हेवरय, 17 तैतल (तैतिल) 18 औरस (औरस), 19 कौरव्य, 20 भौरिकि, 21 भौरिकि, 22 चौरव्यत, 23 चैटयत, 24 शकियत (शैकियत) 25 सैतयत, 26 वाजवत (वाजवत K.) 27 चन्द्रमस, 28 शुभ, 29 गङ्गा, 30 वरेण्य, 31 सुषामन्, 32 आरुद्र (आरुद्र), 33 वल्लका, 34 खल्यका (खल्या; खल्य) 35 वृष, 36 लोमक, 37 उद्वत्त (उद्वत्त) 38 य-

न, 39 सुयामन्, 40 कश्य (कश्य), 41 भीत, 42 जाजल, 43 रस, 44 लायक, 45 ध्वजवर, 46 वसु, 47 बन्धु, 48 आबन्धका (as well as आबन्धका).

कौसल्यकार्मार्याभ्यां च ॥ १५५ ॥ पदानि ॥ कौसल्य-कार्मार्याभ्यां च (किम्) ॥

वृत्तिः ॥ कौसल्यकार्मार्याभ्यामपत्ये किम् प्रत्ययो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ इगुकोसलकर्मरच्छाग वृषाणां दुह ॥

155. The affix किम् comes in the sense of a descendant after the words Kausalya, and Kārmārya.

This debars इम् ॥ Thus कौसल्यायनिः and कार्मार्यायनिः ॥ These words, however, do not mean "the son of कौसल्य or कार्मर्य," but they mean "the son of कोसल, and कर्मर," because of the following Vārtika

Vārt.—The words इगु, कोसल, कर्मर, छाग and वृष take the augment दुह before the affix किम् ॥ Thus हागव्यायनिः, कौसल्यायनिः, कार्मार्यायनिः, छाग्यायनिः and वार्यायनिः ॥

अणो द्वयचः ॥ १५६ ॥

वृत्तिः ॥ अणन्तात् द्वयचः प्रातिपदिकादपत्ये किम् प्रत्ययो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ त्यरासीनां वा किम् वक्तव्यः ॥

156. The affix 'phiñ' comes, in the sense of a descendant, after a dissyllabic word ending in the affix 'अण्'.

This debars इम् ॥ Thus कार्त्रायणिः 'son of Kārtra,' हात्रायणिः 'son of a Hārtra,'

Why do we say "which ends in the affix अण्"? Observe दाक्षायणः 'son of Dākṣhī' (IV. 1. 101). Why do we say a 'dissyllabic word'? Observe औपगविः 'son of औपगव' ॥

Vārt.—The pronouns 'tyad &c.' optionally take the affix किम् or अण् ॥ Thus त्यादायनिः or त्यादः, दादायनिः or दादः, तादायनिः or तादः ॥

उदीचां वृद्धादगोत्रत् ॥ १५७ ॥ पदानि ॥ उदीचां, वृद्धात्, अगोत्रात् (किम्) ॥

वृत्तिः ॥ वृद्धं वृद्धरूपमगोत्रं तस्मादपत्ये किम् प्रत्ययो भवति उदीचायाचार्याणां मतेन ॥

157. According to the opinion of Northern Grammarians, after words with a Vriddhi in the first syllable, when it is not a Gotra-name, the affix 'phiñ' is employed in the sense of a descendant.

Thus आभ्रगुप्तायनिः "son of आभ्रगुप्त," घामरसायनिः 'son of घामरस' ॥ नापिता-
ननिः 'son of a barber.' This latter is formed in spite of IV. 1. 152, because rule 1. 4. 2 applies here.

Why do we say 'according to the opinion of Northern Grammarians'? Observe आभ्रगुप्तिः. Why do we say 'after a word having a Vriddhi in the first syllable'? Observe दाहवतिः 'son of दाहवत्.' Why do we say 'not being a Gotra-name'? Observe औपगविः ॥

वाकिनादीनां कुक्च ॥ १५८ ॥ पदानि ॥ वाकिन-आदीनां, कुक्च (फिश्) ॥

वृत्तिः ॥ वाकिन इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽपत्ये फिश् प्रत्ययो भवति सस्त्रिययोगेन चैषां कुगागमः ॥

158. The augment क् (Kuk) is added to the words Vākina &c. when the patronymic affix 'phiñ' follows.

This वाकिनकायनि; गारेधकायनिः ॥ This debars इश् &c. But if the anuvṛtti of उद्गीचां is read into this 'aphorism, then it becomes an optional rule. In that case we have in the alternative :—वाकिनि; गारेधिः ॥

1 वाकिन, 2 गारेध (गारेध K.) 3 कार्कष (कार्कष्य K.), 4 काक, 5 लङ्का, 6 चर्मि-विणोर्नलोपश्च ॥

पुत्रान्तादन्यतरस्याम् ॥ १५९ ॥

वृत्तिः ॥ पुत्रान्ताद्यातिपदिकायः फिश्प्रत्ययस्तास्मिन् परहृते अन्यतरस्यां कुगागमो भवति पुत्रान्तरस्य ॥

159. The augment 'कुक्' optionally comes after a stem ending with the word pūtra, when the patronymic affix 'phiñ' follows.

The anuvṛtti of the words "according to the opinion of Northern Grammarians when the word has a Vṛddhi in the first syllable" must be read into this sūtra. Of course, a word ending in पुत्र cannot be a Gotra-word, for a Gotra word means a grandson or a still lower descendant. Hence a word ending in पुत्र having Vṛddhi in the first syllable will take the affix फिश् by IV. 1. 157; the present aphorism only rules that it takes the augment कुक् optionally.

Thus we have three forms :—गार्गीपुत्रकायनि; or गार्गीपुत्रायनि; or गार्गीपुत्रिः ॥

So also वात्सीपुत्रकायनि; वात्सीपुत्रायनि; and वात्सीपुत्रिः ॥

प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलम् ॥ १६० ॥ पदानि ॥ प्राचाम्, अवृद्धात्, फिन्, बहुलम् ॥

वृत्तिः ॥ अवृद्धाच्छब्दरूपापत्ये फिन् प्रत्यया भवति बहुलं प्राचां मतेन ॥

160. According to the opinion of Eastern Grammarians, after a stem not having a Vṛddhi vowel in the first syllable, the affix 'phiñ' is diversely employed in the sense of a descendant.

Thus ग्लुचुकायनि; or ग्लौचुकिः 'son of Gluchuka', ॥ अहिबुम्बकायनि; or आहि-बुम्बिः ॥ Why do we say, "not having a Vṛddhi in the first syllable"? Observe राजवन्तिः ॥ The words प्राचाम्, बहुलं and अन्यतरस्याम् all denote optional rules, so the employment of any one of them would have here sufficed. Why two are used in this sūtra viz. प्राचां and बहुलं? The mention of Grammarians is made as a token of respect, and बहुलं is used to express the non-uniformity of the sūtra construction. In some places this affix फिन् is not at all added, as वासिः, लसिः ॥

मनोजातावय्यतो पुक् च ॥ १६१ ॥ मनोः-जातौ, अङ्ग-यतौ, पुक् च ॥

वृत्तिः ॥ मनुष्यादयम् यत् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतस्तस्मात्त्रियोगेन पुगागमः समुदायेन वैजातिर्गम्यते ॥

Kārikā अपत्ये कुस्तिने मूढे मनोरोत्सार्गिकः स्मृतः ।

नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिद्धति माणवः ॥

161. The affixes अङ्ग and यत् come after the word 'Manu', and the augment पुक् is added when these affixes follow, provided that, the whole word so formed denotes a class name (jāti).

Thus मनु + पुक् + अङ्ग = मानुषः "a man or man-kind". So also मनुष्य formed with यत् ॥ These affixes here have not the force of Patronymics hence they are not dropped in the plural, as मानुषाः "men". When the descendant is to be expressed, we have the affix अण् as मनु + अण् = मानवः 'son of Manu', as in मानवी प्रजा ॥ So also the word माणव, there न is changed into ण and denotes the descendant of Manu, with the sense of contempt as well as dullness implied.

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् ॥ १६२ ॥

वृत्तिः ॥ पौत्रप्रभृति अपत्यं तद्गोत्रसंज्ञं भवति ॥

162. A descendant, being a grandson or a still lower offspring, is called Gotra.

When an offspring, with reference to a person, is the son's son of that person or lower than that, it is called Gotra. Thus the son of 'Garga' will be गार्गिः, and the son or grandsons &c of गार्गिः with reference to Garga will be गार्ग्यः ॥ Similarly वास्वः ॥

Why do we say 'a grandson or a still lower descendant'? The immediate descendants or the son will not be called Gotra. Thus कौञ्जिः, गार्गिः ॥

जीवति तु वंश्ये युवा ॥ १६३ ॥ पदानि ॥ जीवति, तु, वंश्ये, युवा (अपत्यं-पौत्रप्रभृति) ॥

वृत्तिः ॥ अभिजनप्रबन्धो वंशः । तत्रभवो वंश्यः पित्रादि, तस्मिन् जीवति सति पौत्रपभृत्यपत्यं युवसंज्ञं भवति ॥

163. But when one in a line of descent beginning with a father (and reckoning upwards) is alive, the descendant of a grandson or still lower descendant is called Yuvan only.

The word वंश means an uninterrupted series of family descent—or 'a line'. One who occurs in such a line, like father &c, is called वंश्यः ॥ When such

a vaṅśya is alive, then the descendant of a grandson &c is called Yuvan. The phrase पौत्रप्रभृत्यपत्य in the sūtra should be construed as पौत्रप्रभृतेर् यद् अपत्यम् 'He who is the descendant of a grandson &c' In the last sūtra, however, this phrase पौत्रप्रभृत्यपत्यं was properly construed by putting the word पौत्रप्रभृति in the case of apposition with अपत्यम् meaning "a descendant being a grandson &c." Thus the word Yuvan will be applied to a person who is at least fourth in the order of descent, from the *propositus* with reference to whom the derivative is made. Thus गर्गः being the head, we have गर्गः

अपत्यम् — { गर्गः (son or putra)
गर्ग्यः (Gotra)
गार्ग्यायणः (Yuvan) if Gārga or Gārgi &c

be alive). The force of the word तु, in the sūtra is that it will be called Yuvan only, and not Gotra as well.

भ्रातरि च ज्यायसि ॥ १६४ ॥ पदानि ॥ भ्रातरि, च, ज्यायसि (जीवति-अपत्य-पौत्रप्रभृति-युवा) ॥

वृत्तिः ॥ भ्रातरि ज्यायसि जीवति कनीयान् युवसंज्ञो भवति पौत्रप्रभृतेरपत्यम् ॥

164. When an elder brother is alive, the younger brother gets the title of Yuvan, being the descendant of a grandson &c.

Even when a वंश्वः like father &c is not alive (and a brother is not vaṅśya), the younger brother gets the designation of yuvan, when the elder brother is alive; thus:

गर्गः (dead)
|
गार्गिः (dead)
|
गर्ग्यः (dead)
|

| |
गर्ग्यः   गार्ग्यायणः

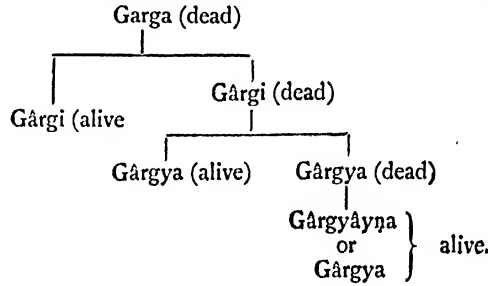
The word वंश्वः is confined to ancestors like father &c, so a brother can never be a vaṅśya, because he is not the source from which the other brother arises. This sūtra applies to cases when Vaṅśya is not meant. Thus Gārgyāyana is the name of the younger brother with reference to the elder brother, Gārgya; similarly Vātsyāyana, Dākṣāyana, and Plākṣāyana.

वान्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति ॥ १६५ ॥ पदानि ॥ वा, अन्यस्मिन्, स-पिण्डे, स्थविरतरे, जीवति (अपत्य-पौत्र प्रभृति युवा) ॥

वृत्तिः ॥ भ्रातुरन्यस्मिन्सपिण्डे स्थविरतरे जीवति पौत्रप्रभृतेरपत्यं जीवंश्च युवसंज्ञं वा भवति ॥

165. The living descendant of a grandson &c is called optionally a Yuvan, when a more superior sapinda other than a brother is alive.

The sapinda relationship extends up to seven degrees. The word *स्यविर* means 'superior', and *स्यविरतर* is comparative and means 'more superior', that is to say, superior both by *degree* of descent and by *age*. The word *जीवति* is again read in this aphorism, though there is the anuvṛitti of *जीवति* also from IV. 1. 163. This *जीवति* of the sūtra qualifies the word descendant, the *जीवति* which is understood by context qualifies the word sapinda thus :—

Here the uncle or the brother of a grand-father being alive, the descendant is optionally called Yuvan or Gotra.

वृद्धस्य च पूजायाम् ॥ १६६ ॥ पदानि ॥ वृद्धस्य, च, पूजायाम् (वा-युवा) ॥

वृत्तिः ॥ अपत्यमन्तर्हित वृद्धमिति शास्त्रान्तरे परिभाषणादुक्तं वृद्धमित्युच्यते । वृद्धस्य युवसंज्ञा वा भवति पूजायां गम्यमानायाम् । संज्ञासामर्थ्यादुक्तं युवमत्ययेन पुनरुच्यते ॥

166. The Gotra is sometimes optionally regarded as Yuvan, when respectful reference to him is intended.

The word Vṛiddha is another term for Gotra. As तत्र भवान् गार्ग्ययणः or गार्ग्यः "you honored Gargyāyana or Gārgya". This sūtra is in fact a Vārtika and not a sūtra of Pāṇini. Similarly तत्र भवान् वात्स्यायनः or वात्स्यः, तत्र भवान् दाक्षायणः or दाक्षिः ॥

Why do we say 'when respectful reference is intended'? Observe, वात्स्यः and गार्ग्यः ॥ The definition of Vṛiddham as given by other Grammarians is अपत्यमन्तर्हित वृद्धम् ॥

यूनश्च कुत्सायाम् ॥ १६१ ॥ पदानि ॥ यूनः, च, कुत्सायाम्- (वा-युवा) ॥

वृत्तिः ॥ कुत्सायां गम्यमानायां युनो वा युवसंज्ञो भवति ॥

167. The Yuvan is optionally spoken of as Gotra, when contemptuous reference to him is intended.

Thus गार्ग्यो जात्मः or गार्ग्ययणो जात्मः ॥ When contempt is not intended, the only form is गार्ग्ययणः ॥ This is also a Vārtika and not a sūtra.

जनपदशब्दात्क्षत्रियादम् ॥ १६८ ॥ पदानि ॥ जनपदशब्दात्क्षत्रियात् अम् ॥
 वृत्तिः ॥ जनपदशब्दो यः क्षत्रियवाची तस्मात्पत्ये ऽम् प्रत्ययो भवति ॥
 वार्तिकम् ॥ क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदशब्दात्तस्य राजन्यपत्यवत् ॥

168. The affix अम् comes in the sense of a descendant, after a word, which while denoting a country, expresses also a tribe of Kshatriyas.

Thus पाञ्चालः 'the son of Pañchala', so also ऐक्षवाकः and वैदेहः are Kshatriyas who live in that country. Of course, when the word is only expressive of Kshatriya, but not of the name of a country, अम् will not be used but अण् ; the difference being in the accent. Thus द्रौह्यवः 'the son of Drūhya'; पौरवः 'the son of Puru.' Why do we say when it expresses Kshatriyas? Observe ब्राह्मणस्य पञ्चालस्यापत्यं = पाञ्चालिः, (IV. 1. 95) 'the son of Pañchāla a Brahmana'; so also वैदेहिः ॥

Vart:—Let the same affix, which comes when the sense is that of the progeny, be added to a word denoting a country named after Kshatriyas, to denote the king thereof. Thus पञ्चालनाम् राजा = पाञ्चालः 'the king of the Kshatriyas called Pañchāla or of the country of Pañchālas'. So also वैदेहः, 'the king of the Kshatriyas or of the country of Videha'.

The words Pañchāla &c. originally are names of Kshatriya tribes only, secondarily they have been applied to the country inhabited by those tribes, because the Taddhita affix denoting 'the country inhabited by them,' is elided by IV. 2. 81. Thus the same word पञ्चाल comes to denote the Kshatriya tribe as well as the country called Pañchāla. It will make practically little difference to consider words like Pañchāla &c. as *original* (not *derivative*) name of countries as well as of Kshatriyas. In fact, Pāṇini himself considers them in the same light in this sūtra, and does not think them to be derivative words, in spite of his own sūtra IV. 2. 81. These words when denoting a country are always in the plural, as पञ्चालः, in denoting the Kshatriya, they are in the singular.

साल्वेयगान्धारिभ्यां च ॥ १६९ ॥ पदानि ॥ साल्वेय-गान्धारिभ्यां च (अम्) ॥
 वृत्तिः ॥ साल्वेयगान्धारिशब्दाभ्यामपत्ये ऽम् प्रत्ययो भवति ॥

169. The affix अम् comes in the sense of a descendant after the words 'Sālveya' and 'Gāndhāri'.

Both these are names of countries and denote also Kshatriyas as well. Therefore, by sūtra IV. 1. 171 they having a Vṛddhi in the first syllable, would have taken the affix 'ñyah', the present sūtra enjoins 'añ' instead. Thus साल्वेयः 'the son of Sālveya, or the king of Sālveya', गान्धारः 'the son of Gāndhāri

or the king of Gāndhārī?' The vārtika under Sūtra IV. 1. 168 given above applies here also, i. e. the affix denotes also 'the king there of'

द्व्यञ्जमगधकलिङ्गसूरमसादङ् ॥ १७० ॥ पदानि ॥ द्व्यञ्च्-मगध-कलिङ्ग-सूरमसादे-
अण् (जनपदशब्दात्-क्षत्रियात्) ॥

वृत्तिः ॥ जनपदशब्दात् क्षत्रियाभिधायिनो द्व्यञ्चो मगध कलिङ्ग सूरमस इत्येतेभ्यश्चापत्येऽणप्रत्ययों भवति ॥

107. The affix अण् comes, in the sense of a descendant, after dissyllabic words, and the words 'Magadha', 'Kalinga' and 'Sūramasa', when they are the names of countries as well as of Kshatriyas.

This debars अञ् ॥ Thus आङ्, बाङ्; मागधः, कलिङ्गः, and सौरमसः 'the son as well as the king of Anga, Banga, Magadha, Kalinga and Suramasa.' Similarly औण्ड्, सौह्मः ॥ The Vārtika 'तस्यराजनि' given above applies to this also, as आङ्गो राजा, गान्धारो राजा &c.

वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ज्यङ् ॥ १७१ ॥ पदानि ॥ वृद्ध-इत्-कोसल-अजादात्, ज्यङ्
(जनपदशब्दात्-क्षत्रियात्) ॥

वृत्तिः ॥ जनपदशब्दात्क्षत्रियादित्येव । वृद्धाच्च प्रातिपदिकादिकारान्ताच्च कोसलाजादशब्दायां चापत्ये ज्यङ् प्रत्ययो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ पाण्डोर्जनपदशब्दात् छत्रियाद् डण् वक्तव्यः ॥

171. The affix 'ज्यङ्' comes in the sense of a descendant, after a word having a Vridhhi in the first syllable, and after a word ending in short इ, and after the words 'Kosala' and 'Ajāda', when they are the names of countries and Kshatriyas.

This debars अञ् ॥ Thus, to give example of Vridhhi words, अम्बशुभः सौवीर्यः 'the sons or kings of Ambashtha and Sauvira'. Similarly to take words ending in short इ, we have आवन्त्यः and कौन्त्यः 'the son or kings of Avanti and Kunti'. These are words ending in short इ ॥ So also कौसल्यः and आजाद्यः, which are neither Vridhhas nor end in short इ ॥

Vārt.—The affix 'ḍyaṇ' comes after the word 'Pāṇḍu' when it is the name of a country as well as of a Kshatriya tribe. Thus पांड्वः, otherwise it will be पांडवः ॥ See IV. 1. 74.

कुरुनादिभ्यो ण्यः ॥ १७२ ॥ पदानि ॥ कुरु-नादिभ्योः, ण्यः ॥

वृत्तिः ॥ जनपदशब्दात्क्षत्रियादित्येव । कुरुशब्दान्नादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्योऽण्यः प्रत्ययो भवति ॥

172. The affix ण्य comes after the word 'Kuru', and a word beginning with न, when these words denote a country, being the name of a Kshatriya tribe also.

This debars 'an' and 'an'. Thus कौरव्यः, नैषधः 'the son of Kuru and Nishadha'. The affix denotes 'the king there, of' also, as कौरव्यो राजा ॥ How do you explain the form नैषधोर्हति चैवम्? This is an ârchaic or Vedic form. How then in सनैषधस्यार्थपतेः सुतायां? This is a poetic license.

साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिङ् ॥ १७३ ॥ पदानि ॥ साल्वावयव-प्रत्यग्रथ-
कलकूट-अश्मकात्, इङ् ॥

वृत्तिः ॥ जनपदशास्त्रात् क्षत्रियादित्येव ॥ साल्वावयवेभ्यः प्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिव्यञ्जने इङ् प्रत्ययो
भवति ॥

Kārikā उदुम्बरास्तिलखला मद्रकारा युगन्धराः ।

भुलिङ्गाः शारङ्गडाश्च साल्वावयवसंज्ञिताः ॥

173. The affix इङ् comes in the sense of a descen-
dant, after a word which denotes any subdivision of the coun-
try of Sâlva ; and after the words 'Pratyagratha', 'Kalakûta',
and 'Asmaka', when these are names of countries and of
Kshatriya tribes.

The word साल्वा is the name of a Kshatriya woman, her son will be
साल्वेयः (IV. 1. 121) formed by ङङ् ; also साल्वः formed by अङ् ॥ The dwelling
place of साल्व will be also साल्वः which is the name of a country.

The sub-divisions of the country called साल्व are six, viz Udumbarâh, Tilakhalâh, Madrakarâh, Yugandharâh, Bhulingâh and Śaradaṇḍâh. The patro-
nymic from these will be : औदुम्बरिः, तिलखलिः, माद्रकारिः, युगन्धरिः, भौलिङ्गिः and शारदण्डिः ॥
So also the affix 'iñ' will be added to the words 'Pratyagratha' &c. As
प्रात्यग्रथिः, कालकूटिः and आश्मकिः ॥ The affix has the force also of 'the king there
of'. As औदुम्बरो राजा ॥ According to Mahâbhâshya, the words Busa, Ajamiḍha,
and Ājakanda also take this affix, as बौसः, आजमीढिः and आजकान्दिः ॥

ते तद्राजाः ॥ १७४ ॥

वृत्तिः ॥ तेषामाद्यस्तद्राजसंज्ञा भवन्ति ॥

174. These (viz the affixes अङ् IV. 1. 168 &c) are
called Tadrâja ('the king there of') affixes.

The affixes treated of in these six sūtras 168 to 173 are called
Tadrâja. The pronoun ते refers to these only and not to all the affixes
treated of before S. IV. 1. 168 ; for they have the special designation of Gotra
and Yuvan see II. 4. 62. The illustrations of these have already been given
under each of the above six aphorisms.

कम्बोजाल्लुक् ॥ १७५ ॥ पदानि ॥ कम्बोजात्-लुक् (तद्राजस्य) ॥

वृत्तिः ॥ कम्बोजात् प्रत्ययस्य लुक् भवति ॥

वार्तिकम् ॥ कम्बोजादिभ्यो लुक्चनं चोल/वर्धम् ॥

175. After the word 'Kamboja', there is elision by 'luk' of the Tadrâja affix.

Namely the affix **अम्** which would have come after the word **कम्बोज** because it denotes a country as well as a Kshatriya tribe, is elided. Thus **कम्बोजः** 'The king of Kamboja'.

Vârt:—It should be stated rather 'after Kamboja and the like', because we find the affix elided after 'Cholâ' &c. Thus **चोलः** 'the king of Cholâs'. So also **केरलः शक्रः, यवनः** ॥

स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च ॥ १७६ ॥ पदानि ॥ स्त्रियाम्, अवन्ति-कुन्ति-कुरुभ्यः, च ॥

वृत्तिः ॥ अवन्तिकुन्तिकुरुवाब्देभ्य उत्पन्नस्य तद्राजस्य स्त्रियामभिधेयायां लुग्भवति ॥

176. In denoting a feminine name, the Tadrâja is elided after the words Avanti, Kunti and Kuru.

That is to say the affix 'nyañ'. (IV. I. 171) after the word 'Avanti' and 'Kunti', and the affix 'nya' after the word 'Kuru' are elided when the word to be formed is the name of a female. Thus **अवन्ती, कुन्ती** and **कुरुः** 'a daughter or princess of Avanti, Kunti or Kuru'. The word **कुरु** takes **ऊङ्** in the feminine by IV. I. 66. Why do we say 'in denoting the feminine'? Observe **भावन्त्यः, कौरव्यः** and **कौन्त्यः** ॥

अतश्च ॥ १७७ ॥ पदानि ॥ अतः-च (स्त्रियाम्, लुक्) ॥

वृत्तिः ॥ अकारप्रत्ययस्य तद्राजस्य स्त्रियामभिधेयायां लुग्भवति ॥

177. In forming the feminine of a word which ends in the masculine in the Tadrâja affix **अ**, the affix is **luk**-elided.

Thus *m. शौरसेनः, f. शूरसेनी*; *m. माद्रः, f. मद्नी* ॥ The word **अतः** of the sūtra should not be construed by the rule of *tadanata vidhi* (I. I. 72). If so construed it will mean "a Tadrâja affix ending in **अ** is elided". There have been taught five Tadrâja affixes, namely 'añ (**अं**)', 'añ (**अः**)', 'nyañ (**यं**)', 'nya (**यः**)' and 'in (**इ**)'. Of these the first four all end in **अ**; therefore all these four affixes should be elided in the feminine. But this is not the meaning of the author; for had it been so, there would have been no necessity of the previous sūtra, for then the present sūtra would have covered the case of 'Avanti', 'Kunti' and 'Kuru'. But the very fact of this sūtra IV. I. 176 indicates by **ज्ञापकः** that the *tadanta vidhi* does not apply here. Therefore, the feminine of **आम्बुजा** is **आम्बुजा**, of **सौवीर्यः** is **सौवीर्या** ॥

नप्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः ॥ १७८ ॥

वृत्तिः ॥ प्राच्येभ्यो भर्गादिभ्यो यौधेयादिभ्यश्चात्पन्नस्य लङ् भवति । अतश्चेत्यनेन स्त्रियां लुक् प्राप्तः प्राति-
षिद्धतिः ॥

178. The Tadarāja affix is not elided in the feminine, if it forms the names of the Kshatriyas of the East, or it comes after the word 'Bhargā' &c and 'Yaudheya' &c.

This sūtra debar the elision of the Tadrāja affix अ (required by the last sūtra). Thus पार्श्वाली, वैदेही, आंगी, वांगी, नागधी these being all Eastern people dwelling in countries east of the Śarāvati river. Similarly of भर्ग &c. Thus भार्गी, क्रावर्षी, कैकेयी ॥ So also of यौधेय &c. Thus यौधेयी, शौभ्रेयी and शौक्रेयी ॥ The Tadrāja affixes taught above are five, but besides these there are others taught in the fifth Adhyāya (V. 3. 112 to 119). The word यौधेय is formed by such an affix (V. 3. 177 अच्). The present rule, therefore, indicates by implication, that the rule of elision contained in IV. 1. 177 applies not only to the Tadrāja affixes taught in this chapter, but to the Tadrāja affixes taught in V. 3. 112 to 119. Thus the Tadrāja affix अण् in (V. 3. 117) added to पशु &c. is elided in the feminine: e. g. m. पार्श्वः f पार्श्वी, m आसुरः f असुरी—&c.

1 भर्ग, 2 करुष (करुष), 3 कैकेय, 4 कम्भीर, 5 सत्त्व, 6 सुस्थाल, 7 उरस (उरस and उरस). 8 कौरव्य.

1 यौधेय, 2 कौकेय, 3 शौभ्रेय, 4 ज्यावाण्य (यावाण्य), 5 धौतैय (धौतैयः धौतैय) 6 विगर्त, 7 भरत, 8 उशनिर, 9 नातैय ॥

ओ३म् ।

अथ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

BOOK FOURTH.

CHAPTER SECOND.

तेन रक्तं रागात् ॥ १ ॥

वृत्तिः ॥ तेनेति तृतीयासमर्थाद्वागविशेषवाचिनः शब्दाद्भक्तमित्यतास्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

1. The affix अण् already ordained (IV. 1. 83) comes after the name of a colour in the sense of “colored thereby”.

The verb रङ्ज् means to change white into another color. That by which a thing is coloured is called रागः ‘color’. तेन ‘by which’, i. e. after a word in the instrumental case in construction, being the name of a particular colour. Thus कषायेण रक्तं वस्त्रं = काषायम् ‘a cloth coloured of a dull red’. So also मोजिष्ठम्, कौसुम्भम् ॥

Why do we say रागात् “after the name of a color”? Observe देवदत्तेन रक्तं वस्त्रम्, here the affix अण् will not come after the word ‘Devadattena’, for though it is in construction in the instrumental case, yet it is not the name of a colour.

In the sentence “काषायो गर्भस्य कर्णो, हरिश्चै कुक्कुटस्यादौ” the words काषाय and हरिश्च are used metaphorically.

From this sūtra up to IV. 2. 12 inclusive, the affixes are to be added to the word which is in the instrumental case in construction in a sentence (IV. 1. 82): as in the last chapter, the affixes were added to a word in the genitive case.

लाक्षा रोचना शकल कर्दमादृक् ॥ २ ॥ पदानि ॥ लाक्षा, रोचना, शकल, कर्दमात्, उक् ॥

वृत्तिः ॥ लाक्षादिभ्यो रागवचनेभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो रक्तमित्येतस्मिन्नर्थे उक् प्रत्ययो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ नील्या अन् वक्तव्यः ॥ वा० ॥ पीतात् कन् वक्तव्यः ॥

वा० ॥ हरिश्चामहारजनाभ्यामभ्रवक्तव्यः ॥

2. The affix ठक् comes, in the sense of colored thereby, after the words lākshâ, rochanâ, sakala, and kardama, (which being names of colours, are in the instrumental case in a sentence).

This debars अण् ॥ Thus लाक्षाया रक्तं वस्त्रं = लाक्षिकम्, so also रौच्यनिकम्, शाकलिकम् and कार्दमिकम् ॥

According to the opinion of Patanjali, the affix अण् also comes after शकल and कर्दमः । Thus शाकलम् and कार्दमम् ॥ According to Mahâbhâshya the words शकल and कर्दम do not occur in the sūtra, but are given in the Vārtika.

Vārt:—The affix अण् comes after नीलीः as नील्या रक्तं = नीलं वस्त्रं ॥

Vart:—The affix कन् (I. 3. 8) comes after पीत, as पीतेन रक्तं = पीतकम् ॥

Vārt:—The affix अञ् comes after हरिद्रा and महाराजन, as हारिद्रम् and माहाराजनम् ॥

नक्षत्रेण युक्तः कालः ॥ ३ ॥

वृत्तिः ॥ तृतीयासमर्थान् नक्षत्रविशेषवाचिनः शब्दाद् युक्त इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । वासो युक्तः, कालश्चेत्स भवति ॥

3. The affix अण् already ordained 1V. 1. 83 comes after a word in the instrumental case in construction, which is the name of a lunar mansion, to signify a time connected with the asterism.

A time is said to be connected with an asterism when the moon is in conjunction with any one of such asterism. Thus पुष्य, तिष्य, मघा &c are lunar asterisms, when the moon is in any one of these asterisms, then the affix is added to the name of such asterism in order to denote time of such conjunction. Thus पुष्य + अण् = पौषः (VI. 4. 149) e. g. पौषिरात्रिः "the night in which moon is in Pushya". So also माघी रात्रिः ; पौषमह 'the month in which the moon is full in Pushya i. e. December'. so also माघमह 'the month Māgha' &c.

Why do we say नक्षत्रेण 'connected with the asterism'? Observe चन्द्र-मसा युक्ता रात्रिः ॥ Why do we say काल 'time'? Observe पुष्येण युक्तश्चन्द्रमाः ॥

लुबविशेषे ॥ ४ ॥ पदानि ॥ लुप्-अविशेषे ॥
वृत्तिः ॥ पूर्वेण विहितस्य प्रत्ययस्य लुप् भवति अविशेषः ।

4. The affix above ordained is elided by lup, when there is no specification.

That is the affix enjoined by the preceding aphorism is elided if no specification is to be understood of a particular portion of time such as

night &c. Thus अद्यः पुष्यः 'to day belongs to the asterism Pushya' meaning that to-day the moon is in conjunction with Pushya ; but by 'to-day' neither the day time in particular nor the night time in particular is meant, but both alike. The time is day and night, when there is no specification of such time, whether it is day or night, then there is elision.

संज्ञायां स्रवणाश्वत्याभ्याम् ॥ ५ ॥

वृत्तिः ॥ स्रवणशब्दादश्वत्याशब्दात्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुप् भवति संज्ञायां विशेष्ये ॥

5. The affix above ordained is elided by lup, after the words Śravaṇa and Asvatha, when the whole word so formed is an appellation, and there is specification of time.

Thus स्रवणा रात्रिः, अश्वत्यो मुहूर्तः "the night called Śravaṇā ; the Muhūrta called Aśvattha". The affix being elided by 'lup', why should not I. 2. 51 apply here ? We should say स्रवणाः रात्रिः and not स्रवण रात्रिः. The reason is that स्रवणा is an irregularly formed word, as Pāṇini himself uses it in sūtra IV. 2. 23. Why do we say 'when it is a Name or Sañjñā'? Observe भावणी or आश्वत्थी रात्रिः ।

द्वन्द्वान्छः ॥ ६ ॥ पदानि ॥ द्वन्द्वात्-छ ॥

वृत्तिः ॥ नक्षत्रद्वन्द्वात्तृतीयासमर्थाद्युक्ते काले छः प्रत्ययो भवति विशेष्ये वा विशेष्ये च ॥

6. The affix छ comes after the Dvandva compound of the names of lunar mansions, when it is in the instrumental case in construction, to signify time connected with the asterism whether there be a specification or not.

Thus राधानुराशीया रात्रिः, तिष्यपुनर्वसुवीर्यम् ॥ So also when there is no specification : as अद्य राधानुराशीयम्, अद्य तिष्यपुनर्वसुवीर्यम् ॥ The affix here in these two last cases is not elided, though there is no specification of time, because the present sūtra, being a subsequent sūtra, will debar IV. 2. 4 which ordains lup (I. 4. 2).

वृष्टं साम ॥ ७ ॥

वृत्तिः ॥ तेनेति तृतीयासमर्थाद् वृष्टं सामेत्येतास्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यद् वृष्टं साम चेत्तद्वति ॥

7. The affix अण् (IV. 1. 83) comes, after a word in construction in the Instrumental case, in the sense of seen—the thing seen by the one whose name is in the Instrumental case, being the Śāma Veda.

Thus कुरुञ्चन वृष्टं = कौञ्चं साम "the portion of the Śāma seen by (or revealed to) Kuruñcha." So also वासिष्ठम्, वैश्वामित्रम् ॥

कलेढक् ॥ ८ ॥ पदानि ॥ कलेः-ढक् ॥

वृत्तिः ॥ कलिशब्दास्तृतीयासमर्थाद् वृष्टं सामेत्येतस्मिन्नर्थे ढक् प्रत्ययो भवति ॥
 वार्त्तिकम् ॥ सर्वत्राग्निकलिभ्यांङ् वक्तव्यः ॥ वार्त्तिकम् ॥ वृष्टे सामनि अण् वाङ्ङवतीति वक्तव्यम् ॥
 वार्त्तिकम् ॥ जाते चार्थे योन्येन बाधितः पुनरप्यधीयते स वाङ्ङवतीति वक्तव्यम् ॥
 वार्त्तिकम् ॥ तीयादीकक् स्वार्थे वा वक्तव्यः ॥ वार्त्तिकम् ॥ न विद्यायाः ॥
 वार्त्तिकम् ॥ गोत्रारङ्गवविष्यते ॥

Kārikā

वृष्टे सामनि जाते च द्विरङ्ङिङ्ङा विधीयते ।

तीयादीकक् न विद्याया गोत्रारङ्गवविष्यते ॥

8. The affix ढक् comes, in the sense of Sāma-Veda seen, after the word 'Kali', being in the instrumental case in construction.

This debars अण् ॥ Thus कलिना वृष्टं साम = कालेयं ॥ "The Sāma Veda revealed to Kali". This sūtra is really a Vārtika and not a sūtra of Pāṇini.

Vārt:—The affix 'ḍhak' comes always after अग्नि and कलि; not merely in the sense of Sama-Veda seen. Thus अग्निना वृष्टं साम = आग्नेयम् 'the Sama-Veda revealed to Agni'. अग्नौ भवे = आग्नेयम् 'who stays in Agni' (IV. 3. 53) अग्ने-रागतं "what has come from Agni" = आग्नेयम् (IV. 3. 74) &c. Similarly कालेयम् means 'the Sama-Veda seen by Kali, he who stays in Kali, what has come from Kali &c.,

Vārt:—The affix अण् is optionally treated as if it had an indicatory इ when the sense is that of Sama-Veda seen. Thus उशनसा वृष्टं साम = औशनसम् or औशनम् (the force of इन् being to elide the णि portion; VI. 4. 143).

Vārt:—The affix अण् in the sense of 'born', is optionally treated as इन्, provided that it be that अण् which being debarred by IV. 3. 11, is re-ordained by IV. 3. 16. The affix अण् governs all sūtras up to IV. 4. 2 by force of IV. 1. 83.; but it is debarred by ढक् of IV. 3. 11, and is re-ordained in IV. 3. 16. Thus शतभिषजि जातः = शतभिषः or शतभिषजः ॥

Vārt:—The affix ईकक् comes, optionally, without changing the sense, after words ending in तीयः ॥ Thus द्वितीयकम् or द्वितीयकम्, तर्तीयकम् or तृतीयकम् ॥

Vārt:—Not so when it qualifies विद्या, as द्वितीया or तृतीया विद्या ॥

Vārt:—The affix वुम् IV. 3. 126 has the force of "Sama-Veda seen" when it comes after a Gotra-word. This औपगवकम् or कापटवकम् 'the Sāma-Veda seen by Aupagava, or Kāpaṭava'. The affix वुम् comes after a word denoting a Gotra or Charaṇa.

वामदेवाङ्, ड्यङ्, ड्यौ ॥ ९ ॥ पदानि ॥ वामदेवात्-ड्यत्-ड्यौ ॥

वृत्तिः ॥ वामदेवशब्दात् तृतीयासमर्थाद् वृष्टं सामेत्येतस्मिन्नर्थे ड्यत् ड्य इत्येतौ प्रत्ययो भवतः ॥

Kārikā

सिद्धे यस्येतिलोपेन किमर्थं ययतो डितौ ।

महणं मासतर्थाद् भूहामदेव्यस्य नञ्स्वरः ॥

9. The affixes ड्यत् and ड्य come in the sense of the Sâma-Veda seen, after the word Vâmadeva, being in the Instrumental case in construction.

This debars अण् ॥ Thus वामदेवेन वृष्टं साम = वामदेव्यं or वामदेव्यं ॥ The indicatory त् in 'dyat' shows that य has svarita accent (VI. 1. 125).

Q. What is the use of the indicatory ड् ?

Ans. The final syllable is elided when a डित् affix is added, by VI. 4. 143.

Q. The final अ of वामदेव would have been elided without making this affix डित्, by the rule VI. 4. 148, then what is the use of making this affix डित् ?

Ans. Well, the author here indicates by jñapaka, the existence of these two maxims of interpretation, viz. Paribhashas निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य "when a term void of anubandhas is employed, it does not denote that which has an anubandha attached to it". तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य "when a term with one or more anubandhas is employed it does not denote that which, in addition to those, has another anubandha attached to it".

For had य and यत् been only taught instead of 'dya' and 'dyat', then by rule VI. 2. 156 the final of such word, with the negative particle अ, would take udâtta on the final, but that is not the case. Therefore अवामदेव्यं is not finally acute, but has acute on the first syllable, taking the accent of the Indeclinable (VI. 2. 2). As अवामदेव्यं ॥

परिवृतो, रथः ॥ १० ॥ पदानि ॥ परिवृतः रथः ॥

वृत्तिः ॥ तेनेति तृतीयासमर्थात्परिवृत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविरहितं प्रत्ययो भवति, योसौ परिवृतो रथश्चेत्स भवति ॥

10. The affix अण् comes, after a word in the Instrumental case in construction, in the sense of 'surrounded' the thing so surrounded being 'a chariot'.

Thus वस्त्रेण परिवृतो रथः = वास्त्रः "a chariot surrounded with cloth". So also कान्मलः, चार्मणः ॥ Why do we say 'the thing so surrounded being a chariot?' Observe वस्त्रेण परिवृतः कायः 'the body surrounded with cloth' the word परिवृत means covered from all sides. The affix will not be used if the chariot is not completely surrounded. As छात्रैः परिवृतो रथः ॥

पाण्डुकम्बलादिनि ॥ ११ ॥ पदानि ॥ पाण्डु-कम्बलात्-इनिः ॥

वृत्तिः ॥ पाण्डुकम्बलशब्दान् तृतीयासमर्थात् परिवृतो रथ इत्येतस्मिन्नर्थे इनि प्रत्ययो भवति ॥

11. The affix इनि comes after the word पाण्डुकम्बल, being in the third case in construction, in the sense of 'surrounded', the thing so surrounded being 'a chariot'.

This debars अण् ॥ Thus पाण्डुकम्बली रथः 'a carriage covered with a white woolen blanket'. The word पाण्डुकम्बल means the housing of a royal elephant. The form पाण्डुकम्बलिन् would have been obtained by the affix हनि of V. 2. 115, the present sūtra is made in order to debar the affix अण् ॥

द्वैपवैयाघ्रादश्च ॥ १२ ॥ पदानि ॥ द्वैप-वैयाघ्रात्-अञ् ॥

वृत्तिः ॥ द्विपिष्याघ्रयोर्विकारभूते चर्मणी द्वैपवैयाघ्रे, ताभ्यां तृतीयासमर्थाभ्यां परिवृतो रथ इत्येतस्मिन्नर्थे ऽञ् प्रत्ययो भवति ॥

12. The अञ् comes after the words 'dvaipa' and 'vaiyâghra' being in the third case in construction, in the sense of 'surrounded', the thing so surrounded being 'a chariot'.

Thus द्वैपेन परिवृतो रथः = द्वैपः 'a car covered with a tiger's skin'. So also वैयाघ्रः ॥ This affix अञ् debars अण्, the difference between these two being in accent only.

कौमारपूर्ववचने ॥ १३ ॥ कौमार-अपूर्व-वचने ॥

वृत्तिः ॥ कौमारं इत्येतरणप्रत्ययान्तं निपात्यते ऽपूर्ववचने ॥

Kārikā कौमारपूर्ववचने कुमार्या अण्वधीयते ।
अपूर्वत्वं यदा तस्याः कुमार्या भवतीति वा ॥

13. The word 'kaumāra' is irregularly formed by adding the affix अण्, when meaning 'virginity'.

Thus कौमारो भर्ता = अपूर्वपति कुमारीमुपपन्नः 'the husband of a virgin' i. e. one whose wife was given to him in marriage while she was a maid (not a widow). So also कौमारी भार्या = कुमारी अपूर्वपतिः पतिमुपपन्ना "a virgin wife" i. e. a wife who is taken in marriage while she was a maid (not a widow). In both these cases the word refers to the woman.

The word कौमार is formed by adding अण् to कुमारी ॥ Thus कुमार्याम् भवः = कौमारः; तस्य स्त्री कौमारी भार्या ॥

तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः ॥ १४ ॥ पदानि ॥ तत्र-उद्धृतम्, अमत्रेभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ तत्रेति सप्तमीसमर्थादमत्रेभ्यः शब्दावुद्धृतमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

14. The affix अण् already ordained (IV. 1. 83) comes in the sense of 'placed thereon' after words denoting vessels, when such words are in the locative case in construction.

The word तत्र means, 'thereon' i. e. a word in the seventh case in construction. अमत्रे means 'vessels'; उद्धृतम् means 'placed', or literally the 'refuse

of dinner'. Thus शरावेषूजतः = शाराव ओदनः "boiled rice placed on a dish." So also माल्लिकः, कार्परः ॥

Why do we say "after a word denoting vessel"? Observe पाणवुद्ध ओदनः 'boiled rice placed on the hand'.

The word तच्च, denoting 'a word in the locative case in construction', governs the six subsequent sūtras upto IV. 2. 20 inclusive.

स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते ॥ १५ ॥ पदानि ॥ स्थण्डिलात्-शयितरि-व्रते ॥
वृत्तिः ॥ स्थण्डिलशब्दात्सप्तमीसमर्थात् शायितर्यभिधये यथाविहितं प्रत्ययो भवति, समुदायेन चैव व्रतं गम्यते ॥

15. The affix अण् already ordained (IV. 1. 83) comes after the word स्थण्डिल being in the seventh case in construction, in the sense of 'a sleeper thereon', and the whole word so formed denotes 'a person performing a vow'.

Thus स्थण्डिले शयितुं व्रतमस्य = स्थाण्डिलः 'a person who has taken the vow to sleep on the bare ground' i. e. an ascetic or a Brahmachâri.

Why do we say 'vow'? Observe स्थण्डिले शेते ब्रह्मरत्नः 'Brahmadatta sleeps on the bare ground', not as a matter of vow, but of necessity or pleasure. The word व्रत means a 'vow or an observance ordained by religious codes'.

संस्कृतं भक्षाः ॥ १६ ॥ पदानि ॥ संस्कृतम्-भक्षाः ॥
वृत्तिः ॥ तत्रति सप्तमीसमर्थात्संस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्संस्कृतं भक्षाभित्ते भवन्ति ॥

The affix अण् comes after a word ending in the locative case, to denote 'what is prepared therein'—if that which is so prepared be 'granular food'.

Thus भ्राष्ट्रे संस्कृता भक्षा = भ्राष्टः 'a cake fried in the pan'. Similarly कालशाः कौम्भाः ॥ Why do we say "if it means food"? Observe पुष्पपुटे संस्कृतो मालागुणः ॥

शूलोखाद्यत् ॥ १७ ॥ पदानि ॥ शूल-उखात्-यत् ॥
वृत्तिः ॥ शूलशब्दानुखाशब्दाच्च सप्तमीसमर्थात्संस्कृतं भक्षा इत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति ॥

17. The affix यत् comes in the sense of prepared food, after the words शूल and उखा ending in the locative case.

This debars अण् (IV. 1. 83). As शूले संस्कृतं = शूल्यं 'roasted on a spit'—i. e. meat. So also डैद्यम् 'flesh boiled in a pot'.

दध्मृक् ॥ १८ ॥ पदानि ॥ दध्मः-ठक् ॥
वृत्तिः ॥ दध्मशब्दान् सप्तमीसमर्थात्संस्कृतं भक्षा इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ॥

18. The affix **ठक्** comes, in the sense of prepared food, after the word 'dadhi' ending in the locative case in construction.

Thus दधनि संस्कृतं = दधिकम् 'made of coagulated milk'. This form will be evolved by IV. 4. 3, but the दधिकं formed by that rule means दध्ना संस्कृतं i. e. anything prepared or seasoned with curd; while the दधिकं of this sūtra means 'curd itself seasoned with salt or, pepper'.

उदश्वितोऽन्यतरस्याम् ॥ १९ ॥ पदानि ॥ उदश्वितः, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ उदश्विच्छब्दान् सप्तमी समर्थात् संस्कृतं भक्षा इत्यतस्मिन्नर्थेऽन्यतरस्यां ठक् प्रत्ययो भवति ॥

19. The affix **ठक्** comes in the sense of 'prepared food', optionally after the word **उदश्वित्** ending in the locative case in construction.

Thus औदश्वित्कम् (VII. 3. 51), or औदश्वितम् by अण् ॥

क्षीराड्ढम् ॥ २० ॥ पदानि ॥ क्षीरात् ढम् ॥

वृत्तिः ॥ क्षीराड्ढात्सप्तमीसमर्थात्संस्कृतं भक्षा इत्यतस्मिन्नर्थे ढम् प्रत्ययो भवति ॥

20. The affix **ढञ्** comes in the sense of 'prepared food', after the word 'Kshîra' ending in the locative case in construction.

This debars अण् ॥ Thus क्षीरे संस्कृता = क्षेरेयी यन्मृः 'milky gruel'.

सास्मिन्पौर्णमासीति संज्ञायाम् ॥ २१ ॥ पदानि ॥ सा-अस्मिन्-पौर्णमासी-इति संज्ञायाम् ॥

वृत्तिः ॥ सति प्रथमासमर्थाद् अस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थं पौर्णमासी चञ्भवति ॥

21. The affix **अण्** comes after the name of a full-moon-night, to denote the division of time in which the night falls.

The word **स** means 'that'. It is in the nominative case, therefore by IV. 1. 82 it means that "after a word in the first case in construction". **अस्मिन्** 'in it' i. e. in the sense of a seventh case. **पौर्णमासीति** "if the word in the first case in construction is the name of a full-moon night". The word **इति** after **पौर्णमासी** is used for the sake of clearness. The word **संज्ञायाम्** does not occur in the original sūtras of Pāṇini; but is added by a Vartika; and means 'if the word so formed is an appellative', i. e. if it is the name of a month, a half-month and a year. The whole sūtra therefore literally translated means "the affix **अण्** already ordained (IV. 1. 83) comes in the sense of a 7th case affix, after a word in the 1st case in construction, if that word is the name

of a full-moon-night, provided that the whole word so formed is an appellation of a month, a half-month or a year”.

Thus पौषी पौर्णमासी अस्मिन् = पौषो मासः ‘the month Paus i. e. that month in which the moon is full in the asterism Pushya’. Similarly पौषऽर्द्धमासः and पौषः संवत्सरः ॥ But not so in the following पौषी पौर्णमासी अस्मिन् दशरत्ने, because daśarâtra is not a month or a fortnight or a year.

The words इति and संज्ञायाम् have the same force here, namely, they make the word an appellative. The word संज्ञायाम् added to the sūtra by the Vārtika is a redundancy.

The word पौर्णमासी is formed by adding अण् to पूर्णमास ॥ Or it may be evolved in this way:—पुर्णे माः = पूर्णमाः, पूर्णमास इयम् = पौर्णमासी ॥ The word मा means “moon”.

आग्रहायण्यश्वत्थादृठक् ॥ २२ ॥ पदानि ॥ आग्रहायणी, अश्वत्थात्-ठक् ॥

वृत्तिः ॥ सास्मिन्पौर्णमासीति सर्वमनुवर्तते । आग्रहायणीशब्दादश्वत्थशब्दाच्च प्रथमासमर्थात्पौर्णमास्युपाधि काश् अस्मिन्निति सप्तम्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ॥

22. The affix ठक् comes in the sense of the locative case after the words ‘agrahāyanī’ and ‘asvattha’ ending in the first case-affix in construction and being the name of a full-moon night.

The words सास्मिन्पौर्णमासीति of the last sūtra govern this also. This debars अण् ॥ Thus आग्रहायणिको मासः ‘the month called Agrahāyanika i. e. in which the moon is full in the asterism of Agrahāyana. Similarly आश्वत्थिकः ॥

विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः ॥ २३ ॥ पदानि ॥ विभाषा, फाल्गुनी, श्रवणा-कार्तिकी-चैत्रीभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ फाल्गुन्यादयः पौर्णमासीशब्दास्तेभ्यो विभाषा ठक् प्रत्ययो भवति, सास्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायामित्येतस्मिन् विषये ॥

23. The affix ठक् optionally comes after the words ‘Phālgunī’, ‘Sravanā’, ‘Kārtikī’ and ‘Chaitrī’ being the names of full moon nights, the whole word so formed being a Name denoting a division of time (a month, a fortnight or a year) in which the moon is full.

Thus फाल्गुनः or फाल्गुनिकः, श्रावणः or श्रावणिकः, कार्तिकः or कार्तिकिकः, चैत्रः or चैत्रिकः ॥ This optionally ordains ठक् instead of अण् ॥

सास्य देवता ॥ २४ ॥ पदानि ॥ सा-अस्य, देवता ॥

वृत्तिः ॥ सेति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं. प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थं देवता चेत् सा भवति ॥

24. The affix **अण्** (IV. 1. 83) is added to the name of a deity when something is to be spoken of as his.

सा = 'after a word in the 1st case in construction' अस्य 'in the sense of a sixth case'. देवता 'if the word in the first case is the name of a deity'. Thus इन्द्रो देवताऽस्य = ऐन्द्रम् 'oblation sacred to Indra'. Similarly आदित्यम् 'oblation belonging to Aditya'. So also बार्हस्पत्यम्, प्राजापत्यम् ॥ Why do we say "after the name of a deity"? Observe, कन्यादेवताऽस्य, no affix is added to कन्या ॥ In the sentences ऐन्द्रोऽमन्त्राः and आग्नेयो वै ब्रह्मणा देवतयेति the affix is added by analogy.

The whole phrase साऽस्य देवता governs up to sūtra IV. 2. 35. Though the word स was understood in this sūtra by anuvṛtti from sūtra IV. 2. 21, its repetition is for the sake of indicating that the anuvṛtti of संज्ञा does not extend to it. The affix ordained by this sūtra has the force of indicating 'lord of oblations like Puroḍāśa &c offered in a sacrifice'.

कस्येत् ॥ २५ ॥ पदानि ॥ कस्य, इत् ॥

वृत्तिः ॥ कस्य इकारदेशो भवति प्रत्ययसन्निधौ ॥

25. The short इ is the substitute of the final अ of क, when the affix is added,

Thus क + अण् = कि + अण् = कै + अ = कायं "oblation sacred to Ka". As कायं हविः, कायमककपालं निर्वपेत् ॥

शुक्राद् घन् ॥ २६ ॥ पदानि ॥ शुक्रात्-घन् ॥

वृत्तिः ॥ शुक्रशब्दास्सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे घन् प्रत्ययो भवति ॥

26. The affix घन् comes in the sense of "that its deity", after the word 'Sukra.

This debars अण् (IV. 1. 83). Thus शुक्र + घन् = शुक्रियम् हविः (VII. 1. 2) 'an oblation belonging to Śukra'. Thus शुक्रियोऽभ्यायः ॥

अपोनप्त्रपाञ्चपुत्र्यां घः ॥ २७ ॥ पदानि ॥ अपः नप्त्, अपाम् नप्त्भ्याम् घः ॥

वृत्तिः ॥ अपोनप्त् अपान्नप्त् इत्येताभ्यां घः प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये ॥

27. The affix घ comes after the words 'aponaptṛi' and 'apannaptṛi', in the sense of 'that its deity'.

This debars अण् ॥ Thus अपोनप्त्रियं हविः or अपान्नप्त्रियम् ॥ The words अपोनप्त् and अपान्नप्त् are the names of two deities; these words irregularly assume the form ending in नप्त् when the affix is to be added.

छ च ॥ २८ ॥ पदानि ॥ छ, च ॥

वृत्तिः ॥ अपोनप्त् अपान्नप्त् इत्येताभ्यां छकारः प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये ॥

वार्तिकम् ॥ छप्रकरणे पैङ्गाक्षीपुत्रादिभ्य उपसंख्यानम् ॥

वार्तिकम् ॥ शतरुद्राच्छब्दघञ् ॥

28. Also 'Chha' is added to 'Aponaptri' and 'Apānnaptri' in the sense of 'that its deity'.

The affix छ also comes in the sense of "that its deity" after the word Aponaptri and Apānnaptri. This debars अण् ॥ Thus अपोनपत्रीयं or अपान्नपत्रीयम् 'oblation sacred to Aponapât or Apānnapât'. This is made a separate sūtra, in order to prevent the application of rule I. 3. 10. For if it was included in the last, the sūtra would have run thus: "The affixes घ and छ come after Aponaptri and Apānnaptri", the meaning of which according to maxim I. 3. 10 would have been "the affix घ comes after Aponaptri, and छ after Apānnaptri". But this is not what the author intended. Hence two distinct sūtras.

Vārt:—The affix छ comes after the words वैगाक्षीपुत्र &c. As, वैगाक्षी-पुत्रीयम्, तार्णबिन्द्वीयम् ॥

Vārt:—The word शतरुद्र takes घ and छ both: e. g. शतरुद्रीयम् and शतरुद्रियं ॥

महेन्द्राद् घाणौ च ॥ २९ ॥ पदानि ॥ महेन्द्रात्, घ, अणौ च ॥

वृत्तिः ॥ महेन्द्रशब्दाद् घाणौ प्रत्ययौ भवतः, चकारच्छब्ध, सास्य देवतेत्यास्मिन्विषये ॥

29. The affix घ, and अण् as also the affix छ, come after the name Mahendra, in the sense of "this its deity".

As महेन्द्रीयम्, महेन्द्रियम् and माहेन्द्रम् 'oblation sacred to Mahendra'.

सोमाद् ऋण् ॥ ३० ॥ पदानि ॥ सोमात्, ऋण् ॥

वृत्तिः ॥ सोमशब्दाद् ऋण्प्रत्ययो भवति सास्यदेवतेत्यास्मिन्विषये ॥

30. The affix ऋण् comes after the name 'Soma', in the sense of "this its deity".

This debars अण् ॥ The ण् of ऋण् causes Vṛiddhi. The ण् causes the affixing of डीप् in the feminine. Thus सौम्यं हविः, सौम्यं सूक्तम्, सौमी ऋक् ॥ सौम्य + डीप् (IV. 1. 15) = सौम + ई (VI. 4. 150) = सौमी ॥

वायवृत्तुपित्रुपसो यत् ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ वायु-ऋतु, पितृ-उपसः, यत् ॥

वृत्तिः ॥ वाय्वादिभ्यः शब्दभ्यो यत्प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यास्मिन्विषये ॥

31. The affix यत् comes after the names 'Vâyu', 'Ritu' 'Pitri' and 'Ushas', in the sense of "this its deity".

This debars अण् ॥ As, वायव्यम्, ऋतव्यम्, पित्र्यम् and उपस्यम् ॥ The form पित्र्यम् is thus evolved पितृ + यत् = पितृ + रीङ् + यत् (VII. 4. 27) = पित्र्यम् (VI. 4. 148). The पित्र्यम् has udatta on the first syllable by VI. 1. 213.

द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वद् अग्नीपोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ द्यावा, पृथिवी, शुनासीर, मरुत्वद्, अग्नी-पोम, वास्तोष्पति-गृह, मेधात्-न-छ, च ।

वृत्तिः ॥ द्यावापृथिव्यादिभ्यश्छः प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये ॥

32. The affix छ comes also in the sense of 'this its deity', after the names 'Dyâvâ Prithivî', 'Sunâsîra', 'Maruttvat', 'Agnîshoma', 'Vâstoshpati' and 'Grihamedha'.

This debars अण् &c. Thus द्यावापृथिवीयम् or द्यावापृथिव्यम् 'belonging to the Gods Heaven and Earth'. शुनासीरीयम् or शुनासीर्यम् 'belonging to Śuna (Wind) and Sîra (Sun)'. मरुत्त्वतीयम् or मरुत्त्वत्यम् ॥ अग्निषोमीयम् or अग्निषोम्यम् ॥ वास्तोष्पतीयम् or वास्तोष्पत्यम् ॥ गृहमेधीयम् or गृहमेध्यम् ॥

अग्ने ढक् ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ अग्नेः, ढक् ॥

वृत्तिः ॥ अग्निशब्दात् ढक् प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये ॥

वार्तिकम् ॥ प्राण्दीव्यतीयेषु तद्धितार्थेषु सर्वत्राग्निशब्दात् ढक्त्वन्त्यः ॥

33. The affix ढक् comes in the sense of 'this its deity', after the name Agni.

Thus अग्निदेवताऽस्य = अग्नेयोऽष्टकपालः ॥

Vart:—The affix 'ḍhak' always comes after the words Agni and Kali, in the various senses of the affixes called Prâgdivyatiya. See IV. 2. 8.

कालेभ्यो भववत् ॥ ३४ ॥ पदानि ॥ कालेभ्यो-भववत् ॥

वृत्तिः ॥ कालविशेषवाचिभ्यः शब्देभ्यो भववत्प्रत्यया भवन्ति सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये । कालादुच्यते प्रकरणे भवे प्रत्यया विधास्यन्ते ते सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे तथैवेत्यन्ते, तर्क्यमिदमुच्यते ॥

34. After words expressive of time, the affixes denoting 'who stays there' (IV. 3. 11 to IV. 3. 53), come also in the sense of 'this its deity'.

Thus by IV. 3. 11 (read with IV. 3. 53), the affix ढम् comes after the words expressive of time, in the sense of 'who stays there'. The same affix will also come in the sense of साऽस्य देवता ॥ Thus मासे भवं = मासिकम् (मास + ढम् = मास = इक VII. 3. 50); अर्द्धमासिकम्, सांवत्सरिकम्, वासन्तम् (IV. 3. 16), प्रावृषेण्यम् (IV. 3. 17): meaning 'monthly', 'half monthly', 'annual', 'vernal', and 'rainy'. The words will also mean 'an oblation sacred to a month i. e.' as मासो देवताऽस्य मासिकम् ॥ &c.

महाराजप्रोष्ठपदादृढम् ॥ ३५ ॥ पदानि ॥ महाराज-प्रोष्ठपदात्, ढम् ॥

वृत्तिः ॥ महाराजशब्दात्प्रोष्ठपदशब्दाच्च ढम् प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये ॥

वार्तिकम् ॥ ढम्प्रकरणे तत्तस्मिन्वर्तत इति नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानम् ॥

वार्तिकम् ॥ पूर्णमासावण् ॥

35. The affix ढम् comes, in the sense of 'this its deity', after the words 'Mahârâja' and 'Proshthapada'.

Thus महाराजो देवताऽस्य = महाराजिकम्, प्रोष्ठपदिकम् ॥

Vårt :—After the words नवयज्ञ &c the affix ढञ् comes in the sense of 'that exists in it'. As नवयज्ञोऽस्मिन् वर्तते = नावयज्ञिकः कालः ॥ So also पाकयज्ञिकः &c.

Vårt :—After the word पूर्णमास, the affix अण् comes in the same sense. As पूर्णमासोऽस्यां वर्तते = पौर्णमासी तिथिः 'the day in which the full-moon occurs.'

पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः ॥ ३६ ॥ पदानि ॥ पितृव्य-मातुल-मातामह, पितामहाः ॥

वृत्तिः ॥ पितृव्यादयो निपात्यन्ते ॥

वार्षिकम् ॥ अवेर्गुग्धे सोढवूसमरीसचोवक्तव्याः ॥

वार्षिकम् ॥ तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ प्रत्ययौ वक्तव्यौ ॥ वार्षिकम् ॥ पिञ्ज-छन्दसि ङिञ् ॥

36. The words 'pitri-vya, a father's brother', 'mātula, a mother's brother', 'mātāmaha, a mother's father' and 'pitāmaha, a father's father' are irregularly formed.

We can infer from these forms, what were the affixes, having what indicative letters, *employed* in what sense and coming after what cases of the base. Thus if any rules need be formed, we may enunciate the following rules :—पितृमातृभ्यां भ्रातरि व्यङ् डुलच् "the affixes व्यन् and डुलच् come respectively after the words pitri and mātṛi in the sense of his brother'. Similarly the second rule will be ताभ्यां पितरि ङामहच्, मातृरपिञ्च 'and the affix ṅamahach comes, in the sense of their father; and their feminine is formed as if the affix had an indicative ण् ॥ Thus पितृव्यं, मातुलः, पितामहः (f. पितामही), मातामह (f. मातामही) ॥

Vårt :—The affixes सोढ, वूस, and मरीसच् come after the word अवि, in the sense of 'milk'. As अवेर्गुग्धम् = अविसोढम् or अविवूसम् or अविमरीसम् ॥

Vårt :—The affixes पिञ्ज and पेज come after the word तिल, in the sense of fruitless. As निष्फलस्तिलः = तिलपिञ्जः and तिलपेजः ॥

Vårt :—The affix पिञ्ज is treated like ङिञ् in the Chhandas. As तिल्पिञ्जः ॥

तस्य समूहः ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ तस्य, समूहः ॥

वृत्तिः ॥ तस्येति षष्ठीसमर्थात्समूह इत्येतस्मिन्मर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

वाचकम् ॥ गुणादिभ्यो ग्रामञ्चक्तव्यः ॥

37. An affix is added to a word, when the sense is 'a collection thereof'.

The affix अण् (IV. 7. 83) already taught, is added to a word in the 6th case in construction, in the sense of collection. What is the example of this? In order to apply the affix अण्, we must apply it to those words only, to which the special rules hereinafter taught do not apply. In other words, the affix अण् is added in the sense of collection thereof, to a word which denotes a conscious being, which has udātta accent on the first syllable, which

does not end with a Gotra-affix, and which is not a word specifically mentioned in the subsequent sūtras. For, a word expressing a non-conscious being, will take the affix ढक् by IV. 2. 47, a word having anudatta on the first syllable will have the affix अस् IV. 3. 44, a Gotra word will take वुञ् IV. 2. 39 and especial words like केदार &c take यस् &c. Making all these exclusions, the example we get is :—काकानां समूहः = काकम् 'a collection of crows' वाकम् ॥ The phrase तस्य समूहः of this aphorism governs all the subsequent sūtras up to sūtra IV. 2. 51 inclusive.

Vārt.—The affix मानच् comes after the words गुण् &c. As गुणमानः 'a collection of qualities', करणमानः &c. The following is some of such words :—गुण, करण, तत्त्व, शब्द, इन्द्रिय, &c. It is an ākṛitigaṇa.

भिक्षादिभ्योऽण् ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ भिक्षा आदिभ्यः, अण् ॥
वृत्तिः ॥ भिक्षेत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽण् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये ॥

38. The affix अण् comes, in the sense of 'collection thereof', after the words 'bhikṣhā' &c.

The repetition of the word अण् in this sūtra, though its anuvṛitti was here, is for the sake of removing the operation of any obstructing rule.

Thus भिक्षाणां समूहः = भैक्षम् 'what is collected in the shape of alms'. So also गर्भिणी + अण् = गर्भिण् + अण् (the masculine form of a Bha is substituted, when a Taddhita affix follows without an indicatory ढ, भस्याढ तद्धिते) = गर्भिणः (VI. 4. 164). In the case of युवति, the word however is not changed to its masculine form. Thus युवतीनां समूहः = यौवतम् 'a collection of young women'.

1 भिक्षा, 2 गर्भिणी, 3 क्षेत्र, 4 करीष, 5 अङ्गार, 6 चर्मन् (चर्मन् according to some texts) 7 सहस्र, 8 युवति, 9 पद्माति, 10 पद्मति, 11 अधर्वन्, (also अर्वन् K.) 12 रुक्षिणी, 13 भूत, 14 विषय, 15 श्रोत्र, also 16 धर्मन्

गोत्रोक्षोष्टोरभ्राजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद् वुञ् ॥ ३९ ॥ पदानि ॥ गोत्र,
उक्ष, उष्ट्र, उरभ्र, राज, राजन्य, राजपुत्र, वत्स, मनुष्य-अजाद्-वुञ् ॥

वृत्तिः ॥ गोत्रादिभ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये ॥

वास्तिकम् ॥ वृद्धाद्येति वक्तव्यम् ॥

39. The affix वुञ् comes in the sense of 'collection thereof', after a word denoting a patronymic, and after 'ukshān', 'ushtra', 'urabhra', 'rājan', 'rājanya', 'rājaputtra', 'vatsa', 'manushya' and 'āja'.

The word गोत्र is used here in its popular and not technical sense, meaning any descendant or offspring. Thus औपगवकम्, औक्षकम्, (VI. 4. 144) औष्ट्रकम्, औरभ्रकम्, राजकम्, (VI. 4. 144) राजन्यकम्, राजपुत्रकम्, वात्सकम्, मानुष्यकम्, भाजकम्, ॥ The final य of मनुष्य and राजन्य is not elided when the affix अक् is added (VI. 4. 150)

Vart.—Also after the word वृद्ध; e. g. वार्द्धकम् 'a collection of old men'.

केदाराद्यञ्च ॥ ४० ॥ पदानि ॥ केदारात्, यञ् च ॥

वृत्तिः ॥ केशरशब्दाद् यञ्प्रत्ययो भवति, चकाराद् बुञ् च, तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये ॥
वार्तिकम् ॥ गणिकायाश्च यञ्प्रत्ययः ॥

40. The affix यञ् as well as the affix बुञ्, comes after the word केदार, in the sense of 'collection thereof'.

This debarb ठक् of IV. 2. 47. Thus केदाराणाम् समूहः = कैदार्यम् or केशरकम् ॥

Vart.—The affix यञ् comes after गणिका e. g. गणिक्यम् ॥

ठञ् कवचिनश्च ॥ ४१ ॥ पदानि ॥ ठञ् कवचिनः, च ॥

वृत्तिः ॥ कवचिन्शब्दाद् ठञ् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये ॥

41. The affix ठञ् comes, in the sense of 'collection thereof', after the word 'Kedâra', and also after the word 'Kavachin'.

Thus कावचिकम् (VI. 4. 144); and कैदारिकम्. We read the anuvṛtti of केशर in this Sûtra, by virtue of the word च

ब्राह्मणमाणववाडवाद्यन् ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ ब्राह्मण, माणव-वाडवात्-यन् ॥

वृत्तिः ॥ ब्राह्मणादिभ्यः शब्देभ्यो यन्प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये ॥
वार्तिकम् ॥ यन्प्रकरणे पृष्ठानुपसंख्यानम् ॥ वार्तिकम् ॥ अह्नः खः क्रतौ ॥
वार्तिकम् ॥ पथ्या णस्यन्त्यः ॥ वार्तिकम् ॥ वातातूलः ॥

42. The affix यन् is added, in the sense of 'collection thereof', after the words 'brâhmana', 'mânava', and 'vâdava'.

The indicatovy न् of यन् makes the word take udâtta accent on the first syllable (VI. 1. 197). Thus ब्राह्मण्यम्, माणव्यम्, वाडव्यम् ॥

Vart.—Also after the word पृष्ठ e. g. पृष्ठयः ॥

Vart.—The affix ख is added to अह्न, in the sense of a 'sacrifice'. e. g. अहीनः 'a collection of days of sacrifice'. Otherwise the form is आह्नः by अञ् see IV. 2. 45.

Vart.—The affix णस् comes after पशु, e. g. पार्श्वम् 'a collection of axes'. The final उ of पशु is not changed by guṇa into ओ before the affix, because the word पशु is treated as a pada-word (I. 4. 16) and not a Bha-word.

Vart.—The affix क्ल is added to वात e. g. वातूलः 'a collection of winds' or a mad-man'.

ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल् ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ ग्राम, जन-बन्धु-सहायेभ्यः-तल् ॥

वृत्तिः ॥ ग्रामादिभ्यस्तल्प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये ॥
वार्तिकम् ॥ गजाचेति वक्तव्यम् ॥

43, The affix 'tal' comes, in the sense of 'collection thereof', after the words 'grāma', 'jana', 'bandhu' and 'sahāya'.

Thus ग्रामता 'a collection of villages'. The words ending in तल् are all feminine. So also जनता 'a collection of persons', बन्धुता 'a collection of relatives', and सहायता 'a collection of allies'.

Vārt:—The affix 'tal' comes after गज also e. g. गजता 'a collection of elephants'.

अनुदात्तादेरञ् ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ अनुदात्तादेः, अञ् ॥

वृत्तिः ॥ अनुदात्तादेः शब्दादञ् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये ॥

44. The affix अञ् comes, in the sense of 'collection thereof', after the words having anudatta on the first syllable.

Thus कपोतानां समूहः = कापोतम्, मायूरम्, तैत्तिरम् ॥

खण्डिकादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥ पदानि ॥ खण्डिकादिभ्यः च ॥

वृत्तिः ॥ खण्डिका इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो ऽञ् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये ॥

Kārikā अञ्सिद्धिरनुदात्तादेः कोऽर्थः क्षुद्रकमालवात् ।

गोत्राद्वञ् न च तक्षेत्रं तदन्तान् च सर्वतः ॥

ज्ञापकं स्यात्तदन्तस्ये तथा आपिशलेर्विधिः ।

सेनायां नियमार्थं च यथा बाध्यत चाञ् बुम्ना ॥

वार्तिकम् ॥ क्षुद्रकमालवात्सेनासंज्ञायाम् ॥

45. The affix अञ् comes, in the sense of 'collection thereof' after the words 'Khandika &c.

This sūtra applies to words having anudatta on the first syllable, and being names of non-living things. e. g. खण्डिकम्, वाडवम् ॥

The word क्षुद्रकमालवं is included in this list. It is a Dvandva compound of two words क्षुद्रक and मालव, denoting tribes of Kshatriyas. The Tadrāja affix अञ् (IV. 1. 168) is elided after the first, and ज्यञ् (IV. 1. 171) after the second word which is a Vṛiddham. When these two words form a compound, the acute falls on the final (VI. 1. 223), the initial of this compound is therefore, anudatta : and therefore by the last sūtra IV. 2. 44, this word would have taken अञ् ; where is the necessity of its being included in this list ? It is to exclude the वुञ् of IV. 2. 39 which comes after a Gotra word. But will not the subsequent अञ् (IV. 2. 44) debar the preceding वुञ् (IV. 2. 39) by the rule of paratva ? Moreover, a collection or aggregate of two Gotra words will not be called Gotra, as an aggregate of countries is not called a 'country' for the application of janapada rule, as काशिकोसलीयाः does not take वुञ् and there will not apply tadanta vidhi to the compound word क्षुद्रकमालव, which ends in a gotra word ? To this we reply, that the fact of the inclusion

of this word in the list, is an indication of the existence of these two rules : (1) that **हुञ्** affix supersedes a *subsequent* affix in cases of conflict. Thus **औपगव** and **कापदव** are anudātādī words because formed by **अण्** (III. 1. 2), and require therefore **अञ्** by IV. 2. 44, but **हुञ्** supersedes it, and we have **औपगव-कम्** and **कापदवकम्** ॥ The second rule is: (2) that in **सामूहिक** affixes there is tad-antavidhi in spite of the prohibition contained in vārtika under I. 1. 72. As **वानहस्तिकं, गौधेनुकम्** ॥ The complete sentence in the Gaṇapāṭha is **क्षुद्रकमालवान् सेनासंज्ञायाम्**, the first portion denotes the existence of the above two rules, the second portion **सेना** &c restricts the application of the rule. The affix is added when it is the name of a **सेना** 'army' and not otherwise. As **क्षौद्रक-मालवी सेना**, otherwise **क्षौद्रकमालवकं** ॥ The existence of above corollaries is proved by the sūtra of the Grammarian Āpīsālī also **धेनुरनात्रि ठकमुत्पादयति** 'the affix **ठक्** comes after **धेनु** in denoting collection thereof, when not preceded by the negative particle **नञ्**', therefore, when preceded by any other word, the affix will apply.

1 खण्डिक (खण्डिका K.), 2 वडबा, 3 क्षुद्रकमालवात्सेनासंज्ञायाम् (a Vārttika to 4, 2, 45), 4 भिक्षुक, 5 शुक्, 6 उलूक, 7 श्वन्, 8 अहन्, 9 युगवरञ्च, (वरञ्चा v. 1.; युग, वरञ्चा K.), 10 हलबन्ध (वग्धा).

चरणेभ्यो धर्मवत् ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ चरणेभ्यः धर्मवत् ॥

वृत्तिः ॥ चरणशब्दाः कठकलापादयः, तेभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यः समूहं धर्मवत् प्रत्यया भवन्ति ॥

वार्तिकम् ॥ चरणाद्र्मात्राययोरिति ॥

46. After the name of a Vedic School, the affixes which denote the rule of that School, come also in the sense of 'collection thereof'.

The Vedic Schools or Charaṇas are like **कठ, कलाप** &c. The affixes denoting the rule of the School are those taught in Sūtra IV. 3. 126 &c. The word **धर्म** does not occur in the Sūtra IV. 3. 126, or any where else, but it occurs in the following *ishti* under that Sūtra :—**चरणद्र्मात्राययोः ॥** Thus **कठानां धर्म = काठकम्**, so also **कठानां समूहः = काठकम्** ॥ Similarly **कालापकम्, छान्ोग्यम्, औक्धिक्यम्** and **आथर्वणम्** ॥

अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् ॥ ४७ ॥ पदानि ॥ अचित्त-हस्ति-धेनोः-ठक् ॥

वृत्तिः ॥ अचित्तार्थेभ्यो हस्तिधेनुशब्दाभ्यां च ठक् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये ॥

वार्तिकम् ॥ धेनोरनञ इति वक्तव्यम् ॥

47. The affix **ठक्** comes, in the sense of 'collection thereof', after the names of things without consciousness, and after 'hasti' and 'dhenu'.

This debarb **अण्** and **अञ्** ॥ The **अपूपानां समूहः = आपूपिकम्** ॥ The affix **ठक्** is replaced by **इक्** (VII. 3. 50) or **क्** (VII. 3. 50). Thus **हस्तिकम्, धेनुकम्, शाई-कुलिकम्** ॥

Vārt:—Not so, if the word धेनु is preceded by the negative particle नञ् ॥ As आधेनवम् ॥ (See IV. 2. 45).

केशाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम् ॥ ४८ ॥ पदानि ॥ केश-अभ्याम-यञ्छौ-
अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ केश अभ् इत्येताभ्यां यथासंख्यं यञ् छ इत्येतौ प्रत्ययौ भवतोऽन्यतरस्यां तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये ॥

48. The affixes 'yañ' and 'chha' come optionally in the sense of 'collection thereof', respectively after the words केश and अभ् ॥

Thus केशानां समूहः = कैश्यम् or कैशिकम् (IV. 2. 47), अभ्यानां समूहः = आभ्यम् (IV. 1. 63) अभ्यीयम् ॥

पाशादिभ्यो यः ॥ ४९ ॥ पदानि ॥ पाशादिभ्यः यः

वृत्तिः ॥ पाशादिभ्यो यः प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये ॥

49. The affix 'ya' comes, in the sense of 'collection thereof', after the words पाश &c.

Thus पादया, तृण्या &c. These words are feminine.

1 पाश, 2 तृण, 3 धूम, 4 वात, 5 अङ्गार, 6 पाटल (पाटलका K.), 7 पोत, 8 गल, 9 पिटक, 10 पिटाक, 11 शकट, 12 हल, 13 मट (नड K.), 14 वन, also 15 बालक.

खलगोरथात् ॥ ५० ॥ पदानि ॥ खल-गो-रथात्-य ॥

वृत्तिः ॥ खलगोरथशब्देभ्यो यः प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये ॥

50. The affix 'ya' comes in the sense of 'collection thereof', after the words 'Khala', 'Go' and 'Ratha'.

Thus खल्या, गव्या and रथ्या ॥ These three words have not been included in the पाशादि class, in order that rule IV. 2. 51 should apply to them.

इनित्रकट्यच्च ॥ ५१ ॥ पदानि ॥ इनि-त्र-कट्यच्चः, च ॥

वृत्तिः ॥ खलगोरथशब्देभ्यो यथासंख्यम् इनि च कट्यच्च इत्येतं प्रत्यया भवन्ति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये ॥

वार्त्तिकम् ॥ खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः ॥ वार्त्तिकम् ॥ कमलादिभ्यः खण्डच्च प्रत्ययो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ नरकरितुरङ्गाणां स्कन्धच्च प्रत्ययः ॥

वार्त्तिकम् ॥ पूर्वादिभ्यः काण्डः प्रत्ययो भवति ॥

51. The affixes 'ini', 'tra' and 'katyach' come in the senses of 'collection thereof', respectively after the word 'khala', 'go' and 'ratha'.

Thus खलिनी, गोत्रा, रथकट्या ।

Vārt:—The affix इनि comes after the words खल &c. Thus डाकिनी, कुण्डलिनी, कुटुम्बिनी, ॥

Vart:—The affix खण्डच् comes after the words Kamala &c. As कमल-खण्डम्, अम्भोजखण्डम् ॥ कमल, अम्भोज, पद्मिनी, कुमुद, सरोज्, नलिनी, कैरविणी belong to this class. These are आकृतिगणः ॥

Vart:—The affix स्कन्धच् comes after the words नर, करि, and तुरङ्ग ॥ As, नरस्कन्धः, करिस्कन्धः and तुरङ्गस्कन्धः ॥

Vart:—The affix काण्ड comes after the words पूर्व &c. Thus पूर्वकाण्डम्, तृणकाण्डम्, कर्मकाण्डम् ॥

विषयो देशे ॥ ५२ ॥ पदानि ॥ विषयः, देशे ॥

वृत्तिः ॥ समूह इति निवृत्तम् । षष्ठीसमर्थविभक्तिरनुवर्तते । तस्येति षष्ठीसमर्थान् विषय इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, योसौ विषयो देशश्चेत्स भवति ॥

52. The affix अण् (IV. 1. 83) comes after a word in the sixth case in construction, in the sense of 'any body's sphere', if a country is indicated by such sphere.

The anuvṛtti of समूहः (IV. 2. 37) does not extend further: but the anuvṛtti of तस्य (IV. 2. 37) is to be read into it. The whole sūtra thus becomes तस्य विषयो देशे 'his sphere—in denoting a country'. The word विषय 'sphere, topic' has many significations. Sometime it means an estate, as विषयो लब्धः 'a village has been acquired'. Some time it means an object of perception, as चक्षु विषयो रूपं 'color is the object of sight &c'. Therefore the word देश has been used in the Sūtra, in order to fix the particular meaning of the word विषय ॥

Thus शिबीनां विषयो देशः = शैवः 'The country within the sphere of the Śibi'. So also औद्ः &c. Why do we say 'if a country is meant'? Observe देवदत्तस्य विषयोऽनुवाकः ॥

राजन्यादिभ्यो बुञ् ॥ ५३ ॥ पदानि ॥ राजन्यादिभ्यः, बुञ् ॥

वृत्तिः ॥ राजन्यादिभ्यः शब्देभ्यो बुञ् प्रत्ययो भवति विषयो देशइत्येतस्मिन्नर्थे ॥

53. The affix बुञ् comes after the words rajanya &c, in the same sense.

This debars अण् ॥ Thus राजन्यानां विषयो देशः = राजन्यकः, देवायनकः ॥ It is an आकृतिगणः ॥

1 राजन्य, 2 आनृत*, 3 बाभ्रव्य*, 4 शालङ्कायन, 5 देवयात (देवयातवः देवयान.), 6 अग्नीड, 7 वरत्रा*, 8 जालंधरायण, 9 राजायन*, 10 तेलु*, 11 आत्मकामेय, 12 अम्बरीष-पुत्र, 13 वसाति, 14 बेल्वन. 15 शैलूष, 16 उदुम्बर, 17 सीव्*, 18 बेल्वज (बैल्वज) 19 आर्जुनायन, 20 संप्रिय, 21 शक्ति, 22 ऊर्णनाभ. 23 आभीत, 24 वैतिल, 25 वाचक, ॥

भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तलौ ॥ ५४ ॥ पदानि ॥ भौरिक्यादि, ऐषु-कार्यादिभ्यः, विधल्, भक्तलौ ॥

वृत्तिः ॥ भौरिक्यादिभ्य ऐषुकार्यादिभ्यश्च यथासंख्यं विधत् भक्तश्च इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो, विषयो देश इत्यतस्मिन्विधेयः ॥

54. The affixes 'vidhal' and 'bhaktal' come respectively after the words 'Bhauriki', and 'Aishukari &c' in the sense of 'sphere of country'.

This debars अण् ॥ Thus भौरिकिविधः, वैषेयविधः &c. ऐषुकारिभक्तः, सारस्वा-
यनभक्तः &c.

1 भौरिकि, 2 भौलिकि, 3 चौरयत*, 4 चैटयत (चौटयत), 5 काणिय, 6 वाणिजक, 7
वालिकाज्य (वाणिकाज्य; वालिज, वालिज्यक), 8 सैकयत (सौकयत.), 9 वैकयत. 10 वैषेय.

1 ऐषुकारि, 2 सारस्वायन (सारसायन), 3 चान्द्रायण, 4 द्वासायण, 5 वषासायण
(वषायण), 6 भौडायन, 7 जौलायन, 8 खाडायन, 9 हासनिधि, 10 हासनिचायण, 11 शौद्रा
यण (शौद्रायण), 12 शाभायण, 13 शायण्डायन*, 14 साक्ष्यायण, 15 शौभायण, 16 सौवीर,
17 सौवीरायण*, 18 शायण्ड, 19 शौण्ड, 20 शायण्ड, 21 वैश्वमानव, 22 वैश्वधेनव, 23 नड
(नड) 24 सुण्डदेव, 25 विश्वदेव (विशदेव and वैश्वदेव), 26 सापिण्ड. 27 शौण्डि, 28
सायण्ड, 29 अलायन, 30 औलालयत.

सोस्यादिरिति छन्दसः प्रगाथेषु ॥ ५५ ॥ पदानि ॥ सः, अस्य, आदिः, इति-
छन्दसः-प्रगाथेषु ॥

वृत्तिः ॥ स इति प्रथमासमर्थाद्व्योति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थे छन्दश्चेत्तदादिर्भ-
वति, यत्तद्व्योति निर्दिष्टं प्रगाथाभेदे भवन्ति ॥

वार्तिकम् ॥ छन्दसः प्रत्ययविधानेन पुंसके स्वार्थे उपसंख्यानम् ॥

55. The affix अण् (IV. 1. 83) added to the names
of Metres, indicates a Pragātha beginning therewith.

The words of this sūtra require a little explanation. सः 'that' i. e. a word in construction in the first case. अस्य 'its' i. e. this gives the meaning of the affix. आदिः 'beginning'; this qualifies the base or prakṛiti. The word इति is added for the sake of precision. छन्दसः 'after the name of a metre'. This points out the base. प्रगाथेषु 'in the sense of Pragātha'. This qualifies the meaning of the affix. To put it in other words, the sūtra means, that the affix अण् is added to the name of a metre, when that metre is the beginning of a Pragātha, and the whole word so formed means a Pragātha beginning with that metre. Thus पङ्क्ति is the name of a metre, adding अण् to it we get पङ्क्तिः which means "a Pragātha beginning with the metre Pankti". Similarly आनुबुधः, जागतः &c.

Why do we say "beginning"? If the metre is in the middle or end of a 'Pragātha' the affix will not be employed. Why do we say 'after the

name of a metre'? The affix will not be added to a word which is in the beginning of a Pragâtha. Why do we say 'in the sense of a Pragâtha'? The affix will not be added, if the metre is the beginning of an Anuvâka &c and not of a Pragâtha. Pragâtha is the name of a particular kind of Mantra or Hymn. यच्च हे ऋचौ प्रगयनेन तिष्ठः क्रियन्ते, स प्रगायनात् पकर्षणानात् वा प्रगाय इत्युच्यते ॥

Vârt:—The affix अण् is added to the name of a metre in a self-descriptive sense without changing the meaning of it; and the word so formed is in the neuter gender. As, त्रैष्टुभम् 'the metre Trishṭubha', जागतम् &c.

संग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्यः ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ संग्रामे, प्रयोजन, योद्धृभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ प्रयोजनवाचिभ्यो योद्धृवाचिभ्यश्च शब्देभ्यः प्रथमासमर्थेभ्योऽस्त्येति षष्ठ्यर्थे संग्रामेऽभिधेये यथा विहितं प्रत्ययो भवति ॥

56. The same affix अण् indicates, when it is added to a word which denotes either the object of a battle or the warrior of a battle, a battle fought for that object or by that warrior as a leader.

The phrase सोऽस्य is understood here; showing that the word in construction to which the affix is to be added must be in the first case: and must be the name of the "object" प्रयोजनः, or of the "warrior" योद्धृ ॥ The whole word so formed must denote a 'battle'. Therefore, the word संग्राम gives the meaning of the affix.

This भद्रा प्रयोजनस्य संग्रामस्य = भद्रः "A battle fought for Bhadrâ". So also सौभद्रः "a battle fought to gain Subhadra". Similarly अहिमाला योद्धारोऽस्य संग्रामस्य = आहिमालः 'battle led by Ahimâlâ warriors' So also स्यान्नाम्नः, भारतः ॥

Why do we say "in the sense of a battle?" Observe सुभद्रा प्रयोजनस्य संग्रामस्य 'Subhadra is the object of this gift'. Here no affix is added. Why do we say 'after a word denoting an object or a warrior?' Observe, सुभद्रा प्रेक्षिकाऽस्य संग्रामस्य ।

तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ तत्-अस्याम्, प्रहरणम्, इति-क्रीडायाम्, णः ॥

वृत्तिः ॥ तदिति प्रथमासमर्थ्यास्यामिति सप्तम्यर्थे णः प्रत्ययो भवति. यस्तदिति निर्दिष्टं प्रहरणं चेतन्नवति, यदस्यामिति निर्दिष्टं क्रीडा चेत्सा भवति ॥

57. The affix ण added to the name of a weapon, indicates a game played with that weapon.

The sūtra literally translated means: 'that is the weapon in this, denoting play; the affix ण is added' i. e. to a word in the first case in construction,

denoting the name of a weapon ; ण is added to denote a play. Thus वण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां = राण्डा "a game played with sticks". So मौष्टा "a game played with fists".

Why do we say 'a weapon' ? Observe माला भूषणमस्यां क्रीडायाम् 'the garland is an ornament in this play'. Here no affix is added to माला ॥ Why do we say 'in denoting a game'? Observe:—खड्गः प्रहरण मस्यां सेनायाम् 'the sword is the weapon in this army'. These words are as a rule in the feminine gender (IV. 1. 4 and 15), the feminine being formed by आ ॥

घञः सास्यां क्रियेति घः ॥ ५८ ॥ पदानि ॥ घञः सा-अस्याम् क्रिया-इति-अः ॥
वृत्तिः ॥ घञन्तात्क्रियावाचिनः प्रथमासमर्थस्यामिति सप्तम्यर्थे स्त्रीलिङ्गे अः प्रत्यया भवति ॥

58. The affix अ, added to a noun of action ending in the affix घञ्, denotes an action occurring in that.

These words are also feminine. The meaning of the words of the aphorism is:—घञः "after a word ending in the affix घञ्"; सा 'that', अस्यां 'in it', the feminine gender shows that the word is also feminine. क्रिया "action"; this qualifies the sense of the affix. To put it in other words, the sūtra means, "After a word ending in घञ्, expressing an action, being in the 1st case in construction, the affix अ is added in the sense of a 7th case-affix, the resultant word being in the feminine gender".

Thus अथेनपातोऽस्यां वर्तते = अथेनपाता, so also तैलपाता ॥ The nasal is added by VI. 3. 71. Thus अथेनपातां मृगया 'a chase with hawks to bring down or fell the prey'. तैलपाता स्वधा "an oblation to the ancestors in which sesamum is thrown".

The repetition of सास्यां in this sūtra, though its anuvṛitti could have been obtained from the last sūtra, indicates that this is a general rule, and not one confined to "games" only. Thus वण्डपातोऽस्यां तियोवर्तते = राण्डपाता तिथिः; मौसलपाता तिथिः ॥

तदधीते तद्वेद ॥ ५९ ॥ पदानि ॥ तद्-अधीते-तद्-वेद ॥

वृत्तिः ॥ तदिति द्वितीयासमर्थधीते वेद इत्येतयोरर्थं योर्यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

59. The affix अण् (IV. 1. 83) comes after a word denoting 'some subject of study', in the sense of 'who has studied that or who understands that'.

In others words, the sūtra means that the affix is added to a word in the accusative case in construction, denoting a person who studies or knows, that. As छन्दोऽधीते = छान्दसः 'who studies Prosody'. वैयाकरणः (VII. 3. 3) 'who knows grammar'. So also नैदक्तः, नैदित्तः 'who knows the causes'. भौहूर्त्तः, भौस्यात् ॥

The word तद् is repeated in this sūtra, in order to show a distinction between one who studies and who understands.

ऋतूक्यादिसूत्रान्ताद्ठक् ॥ ६० ॥ पदानि ॥ ऋतु-उक्थादि-सूत्रान्ताद्-ठक् ॥

वृत्तिः ॥ ऋतुविशेषवाचिभ्य उक्थादिभ्यश्च सूत्रान्ताच्च ठक्प्रत्ययो भवति तदधीते तद्देहेत्यस्मिन्विषये । अणोपवादः ॥

वार्तिकम् ॥ सूत्रान्तादृक्लपादेरिष्यते ॥ वार्तिकम् ॥ विद्यालक्षणकल्पान्तादिति वक्तव्यम् ॥

वार्तिकम् ॥ विद्या च नाङ्गक्षेत्रधर्मसंसर्गविपूर्वा ॥

वार्तिकम् ॥ आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेश्वष्टग्वक्तव्यः ॥

वार्तिकम् ॥ अनुसूक्त्यलक्षणे च ॥ वार्तिकम् ॥ इकन्पशोचरपरात् ॥

वार्तिकम् ॥ द्यतपथेः चिकन् पथो बहुलम् ॥

60. The affix ठक् comes in the sense of 'one who studies or one who understands', after the name of a sacrifice, after 'uktha &c', and after a stem ending with the word 'sūtra'.

This debars अण् ॥ Thus आग्निष्टोमिकः 'who understands or studies Agnishtoma Sacrifice'. राजपेयिकः, भौक्यिकः, लौकायतिकः, वार्तिककृषिकः, साग्रहसूचिकः ॥

Ishti :—If a word ending in 'sūtra', begins with the word 'Kalpa', the affix अण् is added and not ठक्. Thus : काल्पसूत्रः 'who studies Kalpa-sūtra'.

Vārt :—This affix comes after words ending in विद्या, लक्षण and कल्प, as वायसविधिकः, सार्वविधिकः, गौलक्षणिकः, आश्वलक्षणिकः, मातृकल्पिकः, पाराशरकल्पिकः ॥

Vārt :—Not so if the word विद्या is preceded by the words अङ्ग, शत्र, धर्म, संसर्ग and चि ॥ As अंगविद्यामधीते = अङ्ग विद्या, क्षात्रविद्या, धर्मविद्या, सांसर्गविद्या, वैविद्यः ॥ All these are formed by अण् and not ठक् ॥

Vārt :—The affix ठक् comes in the same sense after names of stories (आख्यान), narratives (आख्यायिका), and after the words इतिहास and पुराण ॥ As दावक्रीतिकः, धैर्यकृतिकः, वासवराजिकः, सीमनोत्तरिकः, ऐतिहासिकः, पौराणिकः ॥

Vārt :—The affix ल comes in the same sense, after words beginning with सर्व, and स, and after Dvigu compounds. As सर्वदेवः, सर्वतन्त्रः, सवार्तिकः, ससंमहः, द्विदेवः पञ्चव्याकरणः ॥

Vārt :—The affix ठक् comes in the same sense after the words असू, लक्ष्य, and लक्षण; As अनुसूनामग्रन्थ स्तमधीते = आनुसूकः, लासिकः, लाक्षणिकः ॥

Vārt :—The affix इकन् comes in the same sense after a compound word ending in पश्; as, पूर्वपश्चिकः ॥

Vārt :—The affix चिकन् comes diversely in the same sense, after the compound words द्यतपथ, and द्यद्विपथ. As द्यतपथिकः f. द्यतपथिकी IV. 1. 41), द्यद्विपथिकः (f. द्यद्विपथिकी). By the force of the word 'diversely' we get the affix अण्, as द्यतपथः and द्यद्विपथः ॥

1 उक्थ, 2 लोकायत, 3 न्याय, 4 न्यास, 5 पुनरुक्त, 6 निरुक्त, 7 निमित्त, 8 द्वि-
पथ, 9 उद्योतिष (द्विपथी, उद्योतिषि) 10 अनुपद्, 11 अनुकल्प, 12 यज्ञ, 13 धर्म, 14 च-

र्षा, 15 क्रमेतर, 16 भ्रमण, 17 संहिता, 18 परक्रम (पर।क्रम) 19 संघट्ट संघात
also संघट 20 वृत्ति, 21 परिषद्*, 22 संघट्ट, 23 गण, 24 गुण (गुणागुण st. गण, गुण),
25 आयुर्वेद. 26 अनुगुण.

क्रमादिभ्यो जुन् ॥ ६१ ॥

वृत्तिः ॥ क्रम इत्येवमादिभ्यः षाब्देभ्यो जुन्प्रत्ययो भवति तदधीते तद्वेदेत्यस्मिन्विषये ॥

61. The affix जुन् comes, in the sense of “who studies or who knows”, after the words ‘Krama &c’.

This debarb अण् ॥ Thus क्रमकः (VII. 1. 1) परकः &c. The words 1 क्रम, 2 पर, 3 शिक्षा, 4 मीमांसा, 5 सामन् belong to this class.

अनुब्राह्मणादिनिः ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ अनु, ब्राह्मणात् इनिः ॥

वृत्तिः ॥ अनुब्राह्मणशब्दादिनिः प्रत्ययो भवति तदधीते तद्वेदेत्यस्मिन्विषये ॥

62. The affix ‘ini’ comes in the sense of “who studies or who knows”, after the word ‘anubrāhmanā’.

This debarb अण् ॥ The word अनुब्राह्मण means ‘a book in the imitation of or similar to a Brāhmana book’. He who studies an अनुब्राह्मण is called अनुब्राह्मणिन्, which word is thus declined :—अनुब्राह्मणी, अनुब्राह्मणिनी, अनुब्राह्मणिनः &c. The affix इनि also has the force of मनुष्, and by Sūtra V. 2. 115 अत इनि ढनी, this word अनुब्राह्मण might have taken both the affixes इनि and ढन् in the sense of मनुष् ; but as a matter of fact, it only takes इनि in that sense.

वसन्तादिभ्यष्टक् ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ वसन्तादिभ्यः, ठक् ॥

वृत्तिः ॥ वसन्त इत्येवमादिभ्यष्टक्प्रत्ययो भवति तदधीते तद्वेदेत्यस्मिन्विषये । अणोपवाहः ॥

63. The affix ठक् comes in the sense of “who studies or who knows”, after the words ‘vasanta &c.’

This debarb अण् ॥ As, वासन्तिकः ‘who studies the book relating to Spring’. वार्षिकः &c ॥ 1 वसन्त, 2 वर्षा, 3 शरद्, 4 हेमन्त, 5 शिशिर, 6 प्रथम, 7 गुण, 8 चरम, 9 अनुगुण, 10 अपर्वन्, 11 अथर्वन् 12 मीष्म,

प्रोक्ताल्लुक् ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ प्रोक्तात्-लुक् ॥

वृत्तिः ॥ प्रोक्तप्रत्ययान्ताश्चेत्येदिमोहस्पन्स्य लुग्भवति ॥

64. After the title of a work, which is named after the Announcer thereof, the affixes denoting “who studies or who knows that” are elided by ‘luk’.

This sūtra may be rendered in the following way also :—“ There is लुक् of these affixes after a word ending with an affix denoting announcer”. The affixes denoting प्रोक्त or the first propounder are taught in IV. 3. 101 &c. Thus पाणिनिना प्रोक्तम् = पाणिनीयम् ‘the system of Grammar enounced by Pāṇini’.

पाणिनीयमधीते = पाणिनीयः, so also भाषिणः ॥ The difference between the word पाणिनीयं meaning the system of Grammar, and पाणिनीयं formed with अण्, meaning who studies that Grammar, would consist in the accent, and the formation of the feminine. As पाणिनीया ब्राह्मणी ॥ For had there been no elision expressly enjoined by this sūtra, in forming the feminine, डीप् would be required by IV.1.15, as the word would end in अण्; and the accent of the word would be finally acute (अण् being acute by the universal rule of affix-accent III. 1. 3). But when the affix is elided, the feminine is formed by राप्, the accent is on the middle, owing to the छ affix. (Phiṭ Su II. 19)

सूत्राच्च कोपधात् ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ सूत्रात्-च-कोपधात्-(लुक्) ॥

वृत्तिः ॥ सूत्रवाचिनः ककारोपधादुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुग्भवति ॥

वार्षिकम् ॥ संख्याप्रकृतेरिति वक्तव्यम् ॥

65. The affix denoting "who studies that or who knows that" is elided by luk, after the title of a sūtra work, having क् as penultimate.

Thus अष्टकं is the title of Pāṇini sūtra. Those who study अष्टकं will be called also अष्टकः, as अष्टकाः पाणिनीयाः 'those who study, the Ashtaka'. So also दशका वैयाकरणरीयाः, त्रिकाः काशकृत्स्नाः ॥

Vārt:—The elision takes place only where the title is formed by a numeral: as in the examples above given. Thus महावार्तिकं सूत्रमधीते = महावार्तिकः, so also कालाप्रकः ॥

Why do we say 'having क् for its penultimate'? Observe चतुष्टयमधीते = चतुष्टयः ॥ This sūtra applies, of course, to those words which are not formed by affixes denoting श्रोक्त or the Announcer.

छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ छन्दो-ब्राह्मणानि-च-तत्-विषयाणि-(श्रोक्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ श्रोक्तग्रहणमनुवर्तते । छन्दांसि ब्राह्मणानि च श्रोक्तप्रत्ययान्तानि तद्विषयाण्येव भवन्ति ॥

66. The affixes denoting the announcer, when added to Chhandas and the Brāhmaṇas, express this relation only.

The word श्रोक्त is to be read into this sūtra. The force of the affixes denoting announcer (IV. 3. 101), when used after a word denoting a Vedic Text or a Brāhmaṇa, is that of expressing "one who studies" or "one who knows". तद्विषयाणि means "this relation", i. e. the subject treated of in this section, namely, the relation of अभ्येतृ or वेदितृ ॥ In other words, the affixes, which ordinarily denote 'announcer', have the force of "one who studies or one who knows" when added to Veda-Text or Brāhmaṇas. That is, a श्रोक्त affix should not be added to a Veda or a Brāhmaṇa, except when an अभ्येतृ or

वित् affix follows it, and as such latter affixes are always elided by IV. 2. 94, it follows that a प्रोक्त affix when added to a Veda or a Brāhmaṇa, means "he who studies or knows the Veda announced by". In fact there is no affix which can denote merely the "announcer of a Veda, perhaps because the Vedas are eternal and no one can be its announcer only, but must be one who has studied it and known it, in order to qualify him to promulgate it.

Thus from the word कठ, the name of a Veda-Text, we get कठाः meaning 'those who study or know Kaṭha Veda'. The word is thus formed. To the word कठ we add the affix णिन् denoting announcer, by IV. 3. 104 : then we elide it by IV. 3. 107, leaving the bare word कठ, then we add अण्, which again we elide by IV. 2. 64. कठ-णिनि = कठ-णि-० (IV. 3. 107) ; कठ-अण् = कठ (IV. 2. 64) Plural कठाः "those who study the Veda announced by Kaṭha".

Other examples to illustrate this sūtra are : मूढः (IV. 3. 101) 'who study the Veda announced by Muda'. पिप्पलाहः, आर्षाभिनः (IV. 3. 104) वाजसनेयिनः (IV. 3. 106) "who study the Veda announced by Pippalāda, Richāva, or Vājasaneyā". Similarly with words denoting a Brāhmaṇa-Text. Thus : ताण्डिनः (IV. 3. 104), भाल्लविनः (IV. 3. 105), शाव्यायनिनः (IV. 3. 105) ऐतरेयिणः (IV. 3. 105) "who study the Brāhmaṇas announced by Tāṇḍya, Bhallava, Śātyāyana, or Aitareya".

Why is the word Brāhmaṇa which is also Chhandas, used separately in this sūtra? In order to include only a certain limited number of Brāhmaṇa-Texts to the benefits of this rule, and not all. Thus it will not apply to the Brāhmaṇa announced by Yājñyavalkya. Thus याज्ञवल्क्येन प्रोक्तानि ब्राह्मणानि = सप्तवल्क्यानि ॥ Similarly सौलभानि ॥ These Brāhmaṇas being of recent origin, the presumption of eternity does not apply to them, See IV. 3. 105.

The word च meaning "and" is employed in the sūtra. It has the force of applying this rule to some other cases not specially mentioned in the sūtra. Thus it will apply to some Kalpa Texts and Sūtra Texts also. Thus काश्यपिनः, कौशाकिनः "who study or know the Kalpa texts announced by Kāśyapa or Kuśika" so also sūtra : as, पाराशरिणो भिक्षवः "the Bhikshus who study the Sūtras promulgated by Parasara". शैलालिनो नदाः कर्मन्दिनः, कृशद्विनः &c.

Why do we say "Chhandas and Brāhmaṇas"? Because the प्रोक्त affix after any other word will have its own significance, pure and simple ; as, णिनीयं व्याकरणम् ॥ पैत्रीकल्पः ॥

The Quadruply-significant affixes.

तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नास्ति ॥ ६७ ॥ पदानि ॥ तद्-अस्मिन्-अस्ति-इति-देशे तत्-नास्ति ॥

श्रुतिः ॥ तद्विधिं प्रथमासमर्थान्स्मिन्निति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थमस्ति चेत्तद्वति, तदस्मिन्निति निर्दिष्ट देशाभेदस्तन्नामा भवति ॥

67. (An affix is placed after a word expressive of anything) in the sense of—"that thing is in this"—the place taking a name therefrom.

The words of this aphorism require a detailed examination. सद् 'that', i. e. the word in construction to which the affix is to be added must be in the nominative case. अस्मिन् "in this"—this gives the meaning of the affix; अस्ति "is" this qualifies the sense of the base. इति is added merely for the sake of distinctness, serving the same purpose as quotation marks in modern writing. देशेन नान्मि "a country having that name"; this qualifies the sense of the affix. The sense is:—"the affixes already taught or to be taught, come after a word being in the nominative case in construction, in the sense of the location, when the whole word so formed denotes the name of a country in which that thing exists".

This sūtra and the three subsequent sūtras are in fact one, though divided into four, for purposes of convenience. The affixes having the sense of these four sūtras, are called चतुर्धिक "quadruple significant".

Thus उदुम्बरा अस्मिन् देशे सन्ति = औदुम्बरा: Audumbara--the country in which there are glomerous fig trees. Similarly बालुवजः, पार्वतः &c. all these words are formed by the universal affix अण् (IV. 1. 83).

This sūtra debarb the मत्वधीय affixes.

तेन निर्वृत्तम् ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ तेन-निर्वृत्तम् ॥

वृत्तिः ॥ तेनेति वृत्तीयासपर्यान्निर्वृत्तमित्यस्मिन्निषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

68. After a word in the third case in construction, an affix is added, in the sense of 'completed by him', when the whole word so formed is the name of a country.

The phrase देशे तन्नाम्नि of the last sūtra governs this and the two subsequent sūtras. By these four sūtras the names of countries are formed from various substantives. Thus कुशाम्बेन निर्वृत्ता = कौशाम्बी नगरी "the city of Kauśāmbī, completed by Kuśāmba". Similarly साहस्री परिक्षा "a mote completed by a thousand (gold coins) or persons". A place is named after the means or the person, by which or through whom it is established.

तस्य निवासः ॥ ६९ ॥ पदानि ॥ तस्य-निवासः ॥

वृत्तिः ॥ तस्येति षष्ठीसमपर्यान्निवास इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति देशानामपेक्षे गम्यमाने ॥

69. After a word in the sixth case in construction, an affix is added, in the sense of 'his dwelling-place'; the whole word expressing the name of a country.

The sūtra literally means "his dwelling place". A place is sometimes named after the people whose habitation it is, Thus क्षैवः "the country of

the Sibus", औदिष्टः ॥ कृञ्जुनावान्निवासौ देशः = आर्जुनावः ॥ The word कृञ्जुनावां = कृञ्जी-
नौर्वेषः ॥

अदूरभवञ्च ॥ ७० ॥ पदानि ॥ अदूरभवः-च ॥

वृत्तिः ॥ पूर्वा समर्थ विभक्तिः नुवर्तते । तस्येति षष्ठीसमर्थाददूरभव इत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

70. And lastly a place is named after whatever is found near it.

In this aphorism the word, to which the affix is to be added, is not shown. The word तस्य must, therefore, be supplied from the last sūtra. It means, therefore, "an affix is added to a word in the genitive case in construction, in the sense of not far off" the whole word being the name of a place. Thus विदिशाया अदूर भवं = वैदिशम् is the city in the neighbourhood of which the river Vidiśā flows. So also हैमवतम् ॥

The च has the force of combining the sense of all the three previous aphorisms with this; so that the four sūtras 67, 68, 69 and 70 form but one complete sūtra, and the meaning denoted by these will be understood in the subsequent aphorisms.

ओरञ् ॥ ७१ ॥ पदानि ॥ ओः-अञ् ॥

वृत्तिः ॥ उवर्णान्तात्प्रातिपदिकाद्यथाविहितं समर्थविभक्तियुक्तादञ् प्रत्ययो भवति, तदस्मिन्स्तीत्येवमादि-
व्यर्थेषु । अणोपवादः ॥

71. The affix अञ् comes after a stem ending in उ or ऊ, (in the four-fold senses given above).

This of course debars the universal affix अण् (IV. 1. 83). Thus आरड्वम् from अरड् 'a tribe of Kshatriyas'; काक्षतवम् from कक्षत्, and कार्कटेलवम् from कर्कट-
देहः ॥ But from इक्षु we have इक्षुमती 'the river Ikshumati, named after the sugar-
canes near it'. Here we add the affix मत्प् taught in the subsequent sūtra IV. 2. 85, which debars अञ् by the rule of a subsequent debarring the prior when both are of equal force (I. 4. 2). The affix अञ् governs the six sūtras upto IV. 2. 77. The difference between अञ् and अण् consists in the accent.

मतोश्च बहुजङ्गात् ॥ ७२ ॥ पदानि ॥ मतोः-च-बहुच्-अङ्गात्-(अञ्) ॥

वृत्तिः ॥ बहुज् अङ्गं यस्यासौ बहुजङ्गो मनुप् तदन्तात्प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । अणो-
पवादः ॥

72. The affix अञ् comes in the quadruple sense after a word which ends in the affix मनुप्, and whose stem is polysyllabic.

The word बहुजङ्ग is a compound of बहुच् meaning literally 'many vowels' i. e. polysyllabic, and of अङ्गः meaning stem. A word which, exclusive

of the affix मनुप्, consists of more than two syllables, takes the affix अञ् ॥ This debars अण् ॥ Thus ऐषुकावतम्, सैषुकावतम् ॥

Why do we say "after a polysyllabic stem"? Observe आहिमतम् यावमतम् ॥ Here though the word अहिमन् ends in the affix मनुप्, yet the अङ्ग or the stem viz. अहि, is a word of two syllables only, hence these words take अण् in forming names of countries. In fact, the word बह्वच् qualifies the word अङ्ग, as it stands without the affix मनुप्, and not the word inclusive of that affix. Therefore मालावतां निवासः = मालावतम् by अण् ॥

बह्वचः कूपेषु ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ बह्वचः-कूपेषु-(अञ्) ॥
वृत्तिः ॥ बह्वचः प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः कूपेष्वभिधेयेषु ॥

73. The affix अञ् comes in the quadruple sense, after a polysyllabic Nominal stem when 'a well' is to be designated.

This debars अण्. Thus दीर्घवरत्रेण निर्वृत्तः कूपः = दीर्घवरत्रः "a well completed by Dirghavaratra". So also कापिलवरत्रः ॥

उदक् च विपाशः ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ उदक्-च-विपाशः-(अञ्) ॥
वृत्तिः ॥ विपाश उत्तरे कूले ये कूपास्तत्राभिधेयश्च अञ् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः ॥

74. The affix अञ् comes in the quadruple sense, after any Nominal stem in denoting 'a well' situated on the northern bank of the river Vipāsā.

This debars अण्; and it applies to all words whether polysyllabic or not. Thus हात्तः "a well completed by Datta", गौतः &c.

Why do we say on the "northern bank"? Because if a well is situated on the southern bank of the river Vipāsā, then the affix अण् will apply as हात्तः and गौतः, the difference being in the accent. This sūtra illustrates the refined distinctions drawn by the author, and the importance attached to accents in former times.

संकलादिभ्यश्च ॥ ७५ ॥ पदानि ॥ संकलादिभ्यः-च-(अञ्) ॥
वृत्तिः ॥ संकल इत्येवमादिभ्यो ऽञ् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । अणोपवादः ॥

75. The affix अञ् comes after the words sankala &c, in the above four-fold sense.

This debars अण् ॥ The word संकलः is equivalent to संगतः कलः ॥ Thus हांकलः, पांकलः &c.

1 संकल, 2 पुष्कल, 3 उचाम*, 4 उडुप, 5 उड्वेप (उड्वप), 6 उडुद, 7 कुम्भ, 8 निधान (विधान), 9 सुवक्ष, 10 सुवच, 11 सुभूत, 12 सुपूत*, 13 सुनेत्र, 14 सुमङ्गल*, 15 सुपिङ्गल, 16 सूत*, 17 सिकत (सिकता), 18 पूतिक (पूतिका; पूतीकी), 19 पूलास, 20 कूलास, 51 पलास, 22 निवेश, 23 गंवष,

24 गम्भीर, 25 इतर, 26 आन्*, 27 अहन्, 28 लोमन्, 29 वेमन्, 30 वरुण (चरण), 31 बहुल, 32 स-
याञ्च, 33 अभिविक्त, 34 गोहन्, 35 राजभून्, 36 भल्ल, 37 मल्ल*, 38 माल. also 39 शर्मन्,
40 गृह, 41 भूत.

स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राशु ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ स्त्रीषु-सौवीर-शाल्व-प्राशु-(अञ्) ॥

वृत्तिः ॥ ङ्याप्प्रातिपदिकादम् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः सौवीरे स्त्रीलिङ्गे देशे वाच्ये साल्वे प्राशि ॥

76. So also when the place is situate in the lands of the Sauvîra, or Sâlva or of the Eastern people; and the word in these cases is always feminine.

The word सौवीर &c, are attributes of देशेत्तन्नाम्नि (IV. 2. 67): so also the word स्त्रीषु ॥ Thus दातामित्री "the city founded by Dattāmītra" (in Sauvîra). So also वैधूमाम्री (in Sâlva) काकन्वी, माकन्वी. माणिचरी, जारुषी (in Eastern countries).

सुवास्त्वादिभ्यो ऽण् ॥ ७७ ॥ पदानि ॥ सुवास्त्वादिभ्यः (अण्) ॥

वृत्तिः ॥ सुवास्तु इत्येवमादिभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः ॥

77. The affix अण् comes after the words सुवास्तु &c, in the four-fold sense.

This debars the affix अञ् which would have otherwise come by IV.2.71 and 73. Thus सुवास्तोरवूरभवं नगरं=सौवास्तवम् ॥ So also वार्णवम् ॥ The use of the word अण्, though its anuvṛitti came from IV. 1. 83, is for the sake of indicating that this sūtra debars sūtra IV. 2. 85. Thus सौवास्त्वरी नही ॥

1 सुवास्तु, 2 वर्ण, 3 भण्डु, 4 खण्डु (कण्डु), 5 सेवालिन (सेचालिन), 6 कर्पूरिन,
7 शिखण्डिन, 8 गर्त, 9 कर्कश, 10 शकटीकर्ण (शकीकर्ण), 11 कृष्णकर्ण (कृष्ण), 12 कर्क,
13 ककन्धुवती (कर्कन्धू), 14 गोह (गोह्य and गाहि), 15 अहिसक्थ 16 वृत् ॥

रोणी ॥ ७८ ॥ पदानि ॥ रोणी-(अण्) ॥

वृत्तिः ॥ रोणीशब्दादण्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः ॥

78. The affix अण् comes after राणा in the fourfold sense.

This debars अञ् of IV. 2. 74. This sūtra consists of one word रोणी in the nominative case. As a general rule all words to which affixes are to be added are put in the ablative case in these sūtras. The fact of this exceptional treatment of the word रोणी indicates that this word takes अण् under all circumstances, whether alone, or forming part of a compound. In fact, the nominative case in this sūtra is a very ingenious explanatory artificiality. Thus रौजः, भाजकरोजः or सैहिकरोजः

कोपधाच्च ॥ ७९ ॥ पदानि ॥ कोपधात्-च-(अण्) ॥

वृत्तिः ॥ कक्रापोपधाच्च प्रातिपदिकादण्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः ॥

79. The affix अण् comes in the fourfold sense after a stem having क् for its penultimate.

This debars अण् which would have come by IV. 2. 71 and 73. Thus कार्णच्छिद्रिकः कृषः ॥ कार्णवेष्टकः ॥ कार्कवाकवम्, वैशाङ्कवम् ॥

बुच्छणकठजिलसेनिरदअण्ययफक्फिअज्यककठको अरीहणकृशाश्वदयकुमुद-
काशतृणप्रेक्षाश्मसखिसङ्काशबलपक्षकर्णसुतङ्गमप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः ॥ ८० ॥
पदानि ॥ बुञ्-छण्-क-ठञ्-इल्-श-इनि-र-ठञ्-ण्य-य-फक्-फिञ्-इञ्-ज्य-कक्-ठको; अ-
रीहण-कृशाश्व-ऋदय-कुमुद-काश-तृण-प्रेक्ष-अदम-सखि-सङ्काश-बल-पक्ष-कर्ण- सुत
ङ्गम-प्रागदिन्-वराह-कुमुदादिभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ बुञ्जद्वयः सप्तदश प्रत्यया, अरीहणादयोऽपि सप्तदशैव प्रातिपदिकगणाः । आदिशब्दः प्रत्येकमपि
सम्बध्यते । सत्र यथासख्यं सप्तदशाभ्यः प्रातिपदिकगणेभ्यः सप्तदश प्रत्यया भवन्ति चातुर्थिकाः ॥ यथाः—
(1) अरीहणादिभ्यो बुञ् प्रत्ययो भवति ॥ (2) कृशाश्वदिभ्यश्छण्प्रत्ययो भवति ॥ (3) ऋदयादिभ्यः कः
प्रत्ययो भवति ॥ (4) कुमुदादिभ्यश्छक्प्रत्ययो भवति ॥ (5) काशादिभ्य इल् प्रत्ययो भवति ॥ (6) तृणा
दिभ्यः शः प्रत्ययो भवति ॥ (7) प्रेक्षादिभ्य इनिप्रत्ययो भवति ॥ (8) अदमादिभ्यो र प्रत्ययो भवति ॥
(9) सख्यादिभ्यो ढञ् प्रत्ययो भवति ॥ (10) संकाशादिभ्यो ण्य प्रत्ययो भवति ॥ (11) बलादिभ्यो यः प्र-
त्ययो भवति ॥ (12) पक्षादिभ्यः फक् प्रत्ययो भवति ॥ (13) कर्णादिभ्यः फिञ् प्रत्ययो भवति ॥ (14)
सुतङ्गमादिभ्य इञ् प्रत्ययो भवति ॥ (15) प्रगदिन्नादिभ्यो ज्यः प्रत्ययो भवति ॥ (16) वराह-
दिभ्यः कक् प्रत्ययो भवति ॥ (17) कुमुदादिभ्यश्चक् प्रत्ययो भवति ॥

80. In the above four senses are added the follow-
ing 17 affixes after the following 17 classes of words respec-
tively :—

1. बुञ् (= अक्) after अरीहण &c. 2. छण् (= ईक्) after कृशाश्व &c. 3. क after
ऋदय &c. 4. ठञ् (= ईक्) after कुमुद &c. 5. इल् after काश &c. 6. स (or श) after तृण
&c. 7. इनि (= इन्) after प्रेक्ष &c. 8. र after अदमन् &c. 9. ढञ् (= एय्) after सखि &c.
10. ण्य (= य) after संकाश &c. 11. य after बल &c. 12. फक् (= आयर्न) after पक्ष &c.
13. फिञ् (= आयनि), after कर्ण &c. 14. इञ् (= इ) after सुतङ्गम &c. 15. ज्य (य) after प्रगदिन्
&c. 16. कक् (= क्) after वराह &c. 17. ठक् (= ईक्) after कुमुद &c.

The above affixes बुञ् &c. are applied to the above classes of words.
आदि is to be added to every one of the above seventeen words. The first part
of the sūtra upto ठक् gives the seventeen affixes, and the latter part gives the
seventeen word-class. The allotment or assignment of affixes is made by
I. 3. 10.

The examples of the above are :—

(1) अरीहणकम्, अरीहणकम् (2) काशाश्वीयः, आरदीयः, (3) ऋदयकः, न्यमोधकः, (4)
कुमुदिकम्, शक्करिकम्, (5) वाशिर्लम्, काशिर्लम्, (6) तृणसैः, नवसैः, (7) प्रेक्षिन्, हलकिन्, (8)
अभर्तः, (9) सौख्यम्, सौख्यस्तेयम्, 10 सांकाशम्, काम्पिलम्, (11) बल्यैः, कर्ण्यैः, (12) पा-
शायणैः, सौषाभणैः, (13) कर्णायनिः, वसिष्ठायनिः, (14) सौतङ्गनिः, मौनिचिस्तिः, (15) वराह
(16) वाराहकम्, पालाशकम्, and (17) lastly कुमुदिकम् ॥

The word शिरीष will be seen, by referring to the above lists, to occur in three classes viz अरीहणादि, (36), कुमुदादि (14), and वराहादि (3), Moreover it is governed by the general affix अण् also in the quadruple sense, according to the opinion of Patanjali. And because it occurs in the वरणादि class (IV. 2. 82), therefore this universal अण् (IV. 1. 83) will be elided after it. As we have already shown before under I. 2. 51 when शिरीषवन was formed from शिरीषाः ॥

1 अरीहण, 2 ब्रूयण, 3 ब्रूयण*, 4 भगल, 5 उलन्, 6 किरण, 7 सांपरायण, 8 क्रोष्ट्रायण, 9 औ-
ष्ट्रायण*, 10 वैगर्तायण, 11 मैत्रायण, 12 भास्त्रायण, 13 वैमतायन (also वैमत्तायन), 14 गौमतायन
(गो), 15 सौमतायन, 16 सौसायन, 17 धौमतायन*, 18 सौमायन*, 19 ऐन्द्रायण*, 20 कौन्द्रायण*,
21 खाडायन, 22 खाण्डिल्यायन, 23 रायस्वोष, 24 विपथ, 25 विपाश, 26 उड्ण्ड, 27 उड्ण्चन,
28 खाण्डवीरण (खाण्ड), 29 वीरण, 30 काशकृष्ण (काश), 31 जाम्बवत (वन्त), 32 शिशापा,
33 रैवत (रैवत), 34 बिल्व (बैल्व K.) 35 सुयज्ञ, 36 शिरीष, 37 बधिर, 38 जम्बु, 39 खदिर,
40 सुधर्मन् (सुधर्म K.), 41 दलतू*, 42 भलन्दन*, 43 खण्डु*, 44 कनल* (कलन), 45 यज्ञवल्त*.
46 सार, 47 वैगर्तायण (sic) and 48 खाण्डायन.

1 कृशाश्व, 2 अरिष्ट, 3 अरिष्टम (अरीश्व), 4 वेदमन्, 5 विशाल, 6 लोमश*, 7 रोमश*, 8 रोमक,
9 लोमक*, 10 शबल, 11 कूट, 12 वर्चल*, 13 सूर्वचल*, 14 सुकर, 15 सुकर, 16 प्रतर (प्रतर), 17
सहृष, 18 पुरग, 19 पुराग*, 20 सुख, 21 धूम, 22 अजिन, 23 विनत (विनता, वनिता),
24 अवनत, 25 विकुम्भास (v. l. कुविधास; विकुपास), 26 पराशर*, 27 अरुन्, 28 अयस्*, 29 मीर-
ल्य, 30 यूकर* (मीरल्याकर). 31 रोमन्, 32 बर्बर, 33 अवयास and अयावस्

1 ऋदय, 2 न्यमोध, 3 शर (शिरा), 4 निलीन, 5 निवास, 6 निवात, 7 निधान, 8 निबन्ध (v. l.
निबन्धन), 9 विबद्ध, 10 परिगूढ, 11 उपगूढ, 12 असनि, 13 सित, 14 मत*, 15 वेदमन्*,
16 उक्षादमन्, 17 अदमन्*, 18 स्थूल, 19 बाहु (स्थूलबाहु), 20 खदिर, 21 शर्करा, 22 अनडुह, 23
अरडु*, 24 परिवंश, 25 वेणु, 26 वीरण, 27 खण्ड, 28 ण्ड*, 29 परिवृत्त, 30 कर्वम, 31 अंशु.

1 कुमुद, 2 शर्करा, 3 न्यमोध, 4 इक्कट (इक्कट, उक्कट), 5 सक्कट, 6 कक्कट, 7
गर्त, 8 बीज, 9 परिवाप, 10 निर्यास*, 11 शकट*, 12 कच*, 13 मधु*, 14 शिरीष, 15 अश्व*, 16
अश्वस्थ, 17 बल्लज, 18 यवाष, 19 कूप, 20 विककृत, 21 दशमाम. 22 कण्टक, 23 पलाश,
24 चिक, 25 कत.

1 काश, 2 पाश (वाश), 3 अश्वस्थ, 4 पलाश, 5 पीठुक्षा (पीठुष), 6 चरण, 7 वास, 8 नड,
9 वन, 10 कर्म, 11 कथकूल*, 12 ककूट, 13 गुहा, 14 बिस (विश and विस), 15 तृण, 16 कर्पूर, 17
बर्बर*, 18 मधुर*, 19 मृह (गृह) 20 कपिल्य*, 21 जतु, 22 शीपालः 23 नर, 24 कंटक.

1 तृण, 2 नड, 3 मूल*, 4 वन, 5 पर्ण, 6 वर्ण, 7 वराण*, 8 बिल*, 9 पुल*, 10 फल*, 11,
वर्जुन*, 12 अर्ण, 13 सुवर्ण*, 14 बल, 15 चरण, 16 बुस. 17 जन, 18 लव.

1 प्रेक्षका, 2 हलका (फलका), 3 बन्धुका. 4 ध्रुवका, 5 क्षिपका 6 न्यमोध, 7 इक्कट (इर्कट)
8 कक्कट (कर्कट), 9 संकट, 10 कट*, 11 कूप*, 12 बुक*, 13 पुक*, 14 पुट*, 15 मह (महा), 16 परि-
वाप*, 17 यवाष* (d.i. यवास), 18 ध्रुवका*, 19 गत*, 20 कूपक (कूपका) 21 हिरण्य*. 22 बुधका,
23 सुकटा, 24 मक्कट, 25 मुक.

1 अदमन्, 2 बुष (also बुष), 3 ऊष (रूष and रुष), 4 मीन, 5 नड, 6 दर्भ, 7 वृन्द, 8 गुह*,
9 खण्ड, 10 मग, 11 शिखा, 12 कौट (काट), 13 पाम (पाम!), 14 कन्*, 15 कान्*, 17 गह्व*, 18
गुड*, 19 कूडल*, 20 पीन*. 21 गह्व*.

1 सखि, 2 अग्निदत्त, 3 वायुदत्त, 4 सखिदत्त, 5 गोपिल (गोहित and गोहिल), 6 भल्ल
7 प ल (भल्लपाल st. भल्ल, पाल), 8 चक्र (चर्क), 9 चक्रवाक*, 10 छगल, 11 अशोक, 12 करवीर,
13 वासव*, 14 वीर*, 15 पूर*, 16 वज्र*, 17 कुशीरक*, 18 सोहर (शोहर; सोकर), 19 सरक (सकर),
20 सरस, 21 समर*, 22 समल, 23 सुरस, 24 रोह, 25 तमाल, 26 कदल, 27 सप्तल, 28 चक्रपाल,
29 चक्रवाल, 30 वक्रपाल, 31 उशीर ॥

1 संकाश, 2 कम्पिल, 3 कम्भीर (कम्भर), 4 समीर, 5 सूरसेन (सूर), 6 सरक*, 7 सूर*, 8
सुपान्थिन् (rightly सुपान्थिन्), पन्थ (सक्थ!) च, 9 श्रुप (श्रुथ), 10 अंश, 11 अङ्ग*, 12 नासा*, 13
पलित*, 14 अनुनाश*, 15 अम्भन्, 16 कूट, 17 मलिन, 18 वश*, 19 कुम्भ*, 20 शीषे*, 21 विरत
(चिरन्त; विरत!), 22 समल*, 23 सीर*, 24 पञ्जर*, 25 मन्थ*, 26 नल*, 27 रोमन*, 28 लोमन्*,
29 पुलिन*, 30 सुपरि*, 31 कटिपि, 32 सकर्णक*, 33 वृष्टि*, 34 तीर्थ, 35 अगस्ति, 36 विकर*,
37 नासिका, 38 एग, 39 चिकार, 40 विरह,

1 बल, 2 चुल (बुल), 3 नल*, 4 हल*, 5 वट*, 6 लकुल*, 7 उरल*, 8 पुल*, 9 मूल*,
10 डल, 11 डुल, 12 वन, 13 कुल, 14 तुल, 15 कवल,

1 पक्ष, 2 तुक्ष*, 3 तुष, 4 कुण्ड*, 5 अण्ड, 6 कम्बलिका (कम्बालिक), 7 बलिक*, 8 चित्र
9 अस्ति*, 10 पथिन् पन्थ च (also पान्थायन), 11 कुम्भ, 12 सीरक (सीरज), 13 सरक, 14 सकल
(सलक), 15 सरस, 16 समल, 17 अतिश्वन् (स्वन्), 18 रोमन्, 19 लोमन्, 20 हस्तिन्*, 21 मकर*,
22 लोमक, 23 शीषे*, 24 निवात*, 25 पाक*, 26 सिंहक, 27 अंकुश*, 28 सुवर्णक, 29 हंसक
(हंसका), 30 हिसक*, 31 कुत्स*, 32 बिल*, 33 खिल, 34 यमल, 35 हस्त, 36 काल*, 37 सकर्णक
(सकण्डक), 38 अश्मन्, 39 अस्तिबल ॥

1 कर्ण, 2 वसिष्ठ, 3 अर्क, 4 अर्कलुष (लूष), 5 ब्रुपद (डुपर), 6 आनुडुह्य (अन), 7 पाञ्चजन्य,
8 स्फिज, 9 कुम्भी*, 10 कुन्ती*, 11 जित्वन् (जित्व), 12 जीवन्त (जीवन्ती), 13 कुलिश, 14 आण्डी-
वत (आण्डीवत्), 15 जव*, 16 जैव*, 17 आनक*, 18 अलुश, 19 शल, 20 स्थिरा ॥

1 सुतंगम, 2 मुनिचित (चित्), 3 विप्रचित (चित्), 4 महाचित्*, 5 महापुत्र, 6 स्वन*,
7 श्वेत, 8 खडिक (गडिक) 9 शुक्र, 10 विप्र, 11 वीजवापिन्, 12 अर्जुन, 13 श्वन्, 14 अजिर,
15 जीव, 16 खण्डिन*, 17 कर्ण*, 18 विप्रह*,

1 प्रगदिन्, 2 मगदिन्, 3 मवदिन् (शरदिन्), 4 कविल (कलिव), 5 खण्डित (खडिव),
6 गदित (गदिव), 7 चूडार, 8 मडार (मार्जार), 9 मन्हार*, 10 कोविदार ॥

1 बराह, 2 पलाश, 3 शिरीष, 4 पिनद्ध, 5 निबद्ध, 6 बलाह*, 7 स्थूल (स्थूण), 8 विहग्य,
9 विजग्य, 10 विभग्न, 11 निमग्न*, 12 बाहु, 13 खरि, 14 शर्करा, 15 विनद्ध, 16 विरुद्ध, 17 मूल ॥

1 कुमुद, 2 गोमय, 3 रथकार, 4 दशग्राम, 5 अश्वस्थ, 6 शालमलि (ली), 7 शिरीष, 8 मुनि-
स्थल, (स्थूल), 9 कुण्डल, 10 कूट, 11 मधूकर्ण, 12 पासकुन्द*, 13 शुचिकर्ण, 14 मुषुकर्ण, 15 कुन्द ॥

जनपदे लुप् ॥ ८१ ॥ पदानि ॥ जनपदे लुप् ॥

* वृत्तिः ॥ देशे तन्नाम्नीति यथाचतुरार्थिकः प्रत्ययो भवति, तस्य देशविशेषे जनपदेऽभिधेये लुप् भवति ॥

81. The name of a kingdom is formed by the *lup* elision of these affixes, (when the name of the people without the change of number and gender, is at the same time the name of the kingdom).

The words within bracket in the above sūtra are added by the reader together of this sūtra with sūtra I. 2. 51. Dr. Otto Böhtlingk the learned

ranslator of Pāṇini in German, has done so, and I think this addition is necessary for the elucidation of the sūtra. The aphorism literally means : The quadruply significant affix is elided, when the *place* (देश) to be named is a kingdom (जनपद). Thus पंचालानां निवासो जनपदः=पंचालः । So also कुरवः, तस्याः, अक्षाः, वक्षाः, मगधाः, सुक्षाः, पुष्पाः ॥

Why is there no lup-elision of the affix in the following examples : औदुम्बरो जनपदः 'the Kingdom in which there are fig-trees'. वैदिशो जनपदः &c ? Because here the words औदुम्बरः and वैदिशः are not *names* of Kingdom, but are used merely as epithets. In fact the phrase तन्नाम्नि is understood here also.

वरणादिभ्यश्च ॥ ८२ ॥ पदानि ॥ वर्णादिभ्यश्च ॥

वृत्तिः ॥ वरण इत्येवमादिभ्य उत्पन्नस्य चातुरार्थिकस्य प्रत्ययस्य लुब् भवति ॥

82. Also after the word वरण &c, the affix denoting locality becomes elided, but the number and gender are not changed.

After the words वरण the quadruply significant affix is elided by लुप् ॥ The origination of this rule is for the sake of what is not a kingdom (or जनपद), to which the last rule applies. Thus वरणानामदूरमेव नगरं=वरणाः "the city (not a kingdom) not far from the place Varanā", So also शृङ्गी, शास्मलयः ॥

The word च in the sūtra implies that this rule applies even to words other than those which are given in the list of वरणादि ॥ As कटुकबदरी "a city near to bitter Badari tree".

1 वरणा, (वरण), 2 शृङ्गी, 3 शास्मलि, 4 शृण्डी*, 5 श्याण्डी*, 6 पर्णी, 7 ताम्रपर्णी, 8 गोहर्षो गोहो, पूर्वो गोहो, पूर्वो गोहो, अपरेण गोहो, 9 आलिङ्गपायन, 10 जानपदी (जालपदी; जालपद) 11 जम्बू*, 12 पुष्कर*, 13 चम्पा*, 14 पम्पा*, 15 बल्लु, 16 उज्जयिनी (उज्जयिनी), 17 गया, 18 मथुरा, 19 तक्षशिला, 20 उरसा (उरशा) 21 गोमती*, 22 बलभी*, 23 कटुकबदरी (with कन्दुक), 24 शरीषा, 25 काञ्ची, 26 सशण्डी, 27 वणिक्, 28 वैणिक, Is an आकृतिगण ॥

शर्कराया वा ॥ ८३ ॥ पदानि ॥ शर्करायाः-वा (लुप्) ॥

वृत्तिः ॥ शर्करावाद्वात्पन्नस्य चातुरार्थिकस्य प्रत्ययस्य वा लुब् भवति ॥

83. Optionally after the word शर्करा, the quadruply significant affix is lup-elided.

Why do we say "Optionally"? The word शर्करा occurs in the classes कुमुदादि (2) and वराहादि (14) (IV.2.80 classes 4 and 16), and must necessarily take the affixes षच् and कक् taught therein: for had it not taken those affixes absolutely, their would have been no necessity of inserting this word in those classes. The present rule, therefore, teaches by implication, that the word शर्करा takes the general affix भण्, besides the above two especial affixes, denoting locality

And when the word takes this universal affix (IV 1. 83), there the option is allowed, not otherwise. Thus शर्करा + अण् = शार्करैम्, शर्करा + अण् लुप् = शर्करा ॥

ठक्छौ च ॥ ८४ ॥ पदानि ॥ ठक्-छौ-च ॥

वृत्तिः ॥ शर्कराशब्दादठक् छ इत्येतौ प्रत्ययौ भवतश्चानुरार्थिकौ ॥

84. The affix ठक् and छ come after the word शर्करा in the quadruple sense.

Thus of the word शर्करा there are altogether six forms denoting locality, namely two formed by this sūtra, two by the last, and two by the sūtra IV. 2. 80. Thus शर्करा, शार्करैम्, शार्करैकम् (formed by ठक्), शार्करैकम् (formed by कक्), शार्करैकम् (formed by ठक्), and शर्करीयम् (by छ).

नद्यां मतुप् ॥ ८५ ॥ पदानि ॥ नद्याम्-मनुप् ॥

वृत्तिः ॥ नद्यामभिधेयायां मतुप्प्रत्ययो भवति चानुरार्थिकः ॥

85. The affix मतुप् is added in denoting a river.

When the name of a river is to be designated by something which is found near it, we add the affix मतुप् (मन् and वन्). Thus उदुम्बरवती, मशार्कवती, वीरगोवती, पुष्करवती, इक्षुमती, ईमती ॥ See VI. 3. 119 by which the अ is lengthened in these words, and VI. 1. 219 by which the udātta is placed on this vowel. See VIII. 2. 10 by which मन् becomes वन् ॥

The affix मतुप् is not however employed in forming the river-names भागीरथी and भैरवथी, which are formed by अण् added under IV. 2. 68.

मध्वादिभ्यश्च ॥ ८६ ॥ पदानि ॥ मध्वादिभ्यः-च ॥

वृत्तिः ॥ मधु इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो मतुप्प्रत्ययो भवति चानुरार्थिकः ॥

86. The affix मतुप् is added to the words मधु &c in the four senses given above.

The origination of this rule is for the sake of what is not a river. As मधुमान्, निसवान् &c.

1 मधु, 2 बिस, 3 स्थाणु, 4 वेणु, 5 कर्कन्धु, 6 शमी, 7 कीर (कीरी) 8 हिम, 9 किशरा, 10 शर्वाण (शर्पणा) 11 मरुन्, 12 बार्दली, 13 शर, 14 इष्टका, 15 आसुति, 16 शक्ति, 17 आसन्नी, 18 शकल, 19 शालका, 20 आमिषी (आमिषी) 21 इक्षु, 22 रोमन्, 23 रुटि (मुटि हटि) 24 हृष्य 25 तसालि, 26 खड (खडा) 27 वट, 28 वेद (वेदा) 29 रम्य, 30 ऋक्ष, 38 मरुन्, 32 शर्वापाद.

कुमुद-नड-वेतसेभ्यो इमनुप् ॥ ८७ ॥ पदानि ॥ कुमुद-नड-वेतसेभ्यः-इमनुप् ॥

वृत्तिः ॥ कुमुद नड वेतस इत्येतेभ्यः शब्देभ्यो इमनुप् प्रत्ययो भवति चानुरार्थिकः ॥

वार्तिकम् ॥ महिषाद्येति वक्तव्यम् ॥

87. The affix ण्यनुप् comes after the words कुमुद, नड and वेतस, in the above four senses, and the final of these words is elided before this affix.

Thus कुमुद्वान्, नङ्गान्, वेतस्वान् ॥

Vart :—So also after the word महिष, as महिष्मान् ॥

नङ्गशादाद् ड्लच् ॥ ८८ ॥ पदानि ॥ नङ्ग-शादात्-ड्लच् ॥

वृत्तिः ॥ नङ्गशादशब्दाभ्यां ड्लच् प्रत्ययो भवति चातुरार्थिकः ॥

88. The affix ड्लच् comes after नङ्ग and शाद् in the four senses given above, the final of the words being elided.

Thus नङ्गलम् and शाङ्गलम् ॥

शिखाया वलच् ॥ ८९ ॥ पदानि ॥ शिखाया-वलच् ॥

वृत्तिः ॥ शिखाशब्दशङ्खल्यं प्रत्ययो भवति चातुरार्थिकः । यथासंभवमर्थसंबन्धः ॥

89. The affix वलच् comes after the word शिखा in the above four-senses.

Thus शिखावलम् 'the city Sikkhā-vala' lit. 'crested as a peacock'. The word शिखा takes वलच् by V. 2. 111, the affix having the same force as मनुष् V. 2. 94, ('whose it is' or 'in whom it is'). That वलच् should be distinguished from the present, in as much as, the latter is employed in making names of locality, not so the affix taught in Book V.

उत्करादिभ्यश्छः ॥ ९० ॥ पदानि ॥ उत्करादिभ्यः-(छः) ॥

वृत्तिः ॥ उत्कर इत्यवमादिभ्यश्छः प्रत्ययो भवति चातुरार्थिकः ॥

90. The affix छ comes after the words उत्कर &c, in the four senses:

As उत्करीयम्, शक्करीयम् ॥

1 उत्कर, 2 संकल, 3 शकर, 4 पिप्पल, 5 पिप्पलीमूल, 6 अश्वमन्, 7 सुवर्ण (सुवर्ण) 8 खलाजि-
न, 9 तिक, 10 कितव, 11 अणक*, 12 त्रिवण*, 13 पिचुक, 14 अश्वत्थ, 15 काश, 16 क्षुद्र (शकाक्षुद्र
st. काश, क्षुद्र) 17 भस्त्रा, 18 शाल, 19 जन्त्या, 20 अजिर (अजिन) 21 अश्वमन्, 22 उत्क्रोश, 23 क्षान्त
(क्षान्त) 24 खरि, 25 शूर्पणाय, 26 दयावनाय, 27 नैवाकव (नैव, वक्) 28 तृण°, 29 वृक्ष
30 शाक*, 31 पलाश, 32 विजिगीषा*, 33 अनेक, 34 आसप, 35 फल*, 36 सं-
पर*, 37 अर्क, 38 गर्त, 39 अग्नि, 40 वैराणक*, 41 इडा, 42 अरण्य, 43 निशान्त°, 44 पर्ण, 45 नीचा-
यक°, 46 शंकर, 47 अवरोहित, 48 क्षार°, 49 विशाल, 50 वेन्न, 51 अरीहण°, 52 खण्ड, 53 वातागर
54 मन्थणार्ह°, 55 इन्द्रवृक्ष, 56 नितान्तवृक्ष, (नितान्तावृक्ष; नितान्त, वृक्ष) 57 आर्द्रवृक्ष. 58 तुणव, 59
अन्य, 60 मऊव, 61 अर्जुनवृक्ष.

नडादीनां कुक् च ॥ ९१ ॥ पदानि ॥ नडादीनाम्, कुक्-च (छः) ॥

वृत्तिः ॥ नङ्ग इत्यवमादीनां कृगागमो भवति, 'छ'श्च प्रत्ययश्चातुरार्थिकः । यथासंभवमर्थसंबन्धः ॥
वार्तिकम् ॥ कृङ्गाया ह्रस्वत्वं च । तक्षन्लोपश्च ॥

91. The augment कुक् comes after the words नङ्ग &c, when the affix छ follows in the above four senses.

To the words नड &c. the same affix is added, with the insertion of a क after the stem. As नड+कुक+छ=नडकीयम्; वृक्षकीयम्, &c.

The words कुञ्चा and तक्षन् belong also to this class. In the case of कुञ्चा the long vowel is shortened, and in the case of तक्षन् the न् is elided : e. g. कुचकीयम्, तक्षकीयम् ॥

1 नड, 2 वृक्ष, 3 विल्व, 4 वेणु, 5 वेत्र, 6 वतस, 7 इक्षु, 8 काष्ठ, 9 कपोत, 10 तृण, 11 कुञ्चा (कुञ्चाया) ह्रस्वत्वं च, 12 तक्षन् नलोपश्च.

शेषे ॥ ९२ ॥ पदानि ॥ शेषे ॥

वृत्तिः ॥ शेष इत्यधिकारोऽयम् । यानित ऊर्ध्वं प्रत्ययाननुक्रमिष्यामः, शेषेऽर्थे ते वेदितव्याः ॥

92. The affixes taught hereafter, have senses other than those mentioned above.

The suffixes that will be taught now have senses other than those already taught in the previous aphorisms. "Let a meaning, other than those of which 'progeny' (IV. 1 92) was the first mentioned, and the quadruple signification', the last, be called शेष or the remainder"—and in that remainder of senses, too, let there be the affix अण् &c. 'Thus चाक्षुषं 'visible' viz. colour which is apprehended by vision' from चक्षुष्; श्रवणः 'audible' viz. sound, from श्रवण, औपनिषद्: 'treated of in Upanishad' i. e. soul, सार्वदः from दृषद्व, 'ground on a stone' i. e. flour of a fried corn, चातुरं 'ridden in by four person' viz. a cart; चातुर्दशम् 'who is seen on the fourteenth day of the moon' viz. a goblin; मालाखलः 'pounded in a mortar' viz. barley; आश्वः 'drawn by horses' viz. a chariot. (Adapted from Dr. Ballantyne's Laghukaumudi).

The regulating influence of the expression शेषे "in the remainder" extends from this aphorism forward as far as IV. 3. 134. The affixes छ &c taught hereafter, do not come in the sense of 'progeny' &c, but they have, every one of them, all the senses of जात 'being born' (IV. 3. 25), प्रोक्तः (IV. 3. 101), आगतः (IV. 3. 74) &c. निवासः (IV. 3. 89), &c कृतः &c (IV. 3. 38).

Thus क्षौन्नः means "born in Srughna (IV. 3. 25), or done in Srughna, or bought in Srughna, or obtained in Srughna, or skillful in Srughna (IV. 3. 38), or abundant in Srughna (IV. 3. 39), or suited to Srughna (IV. 3. 41), or staying in Srughna (IV. 3. 53), or what has come from Srughna (IV. 3. 74) or which has its rise in Srughna (IV. 3. 83), a road leading to Srughna (IV. 3. 85) a messenger going to Srughna (IV. 3. 85), a gate facing Srughna or from which men go out to Srughna (IV. 3. 86) a book relating to the History of Srughna (IV. 3. 87), an inhabitant of Srughna (IV. 3. 89), a person whose ancestral home is at Srughna (IV. 3. 90)"

राष्ट्रावारपाराद् घञौ ॥ ९३ ॥ पदानि ॥ राष्ट्र-अवारपारात्-घ-ञौ ॥

वृत्तिः ॥ राष्ट्र-अवारपार इत्येताभ्यां यस्मात्संख्यं घञानित्येतां प्रत्यया भवतः ॥

वार्तिकम् ॥ विगृहीतादपीष्यते ॥ वार्तिकम् ॥ विपरीताद्य ॥

93. The affixes *gha* and *kha* are respectively added after the words राष्ट्र and अवारपार ॥

The affix इय is substituted for घ, and ईन for ख (VII. 1. 2). Thus राष्ट्रियः 'born &c. in a country', अवारपारीणः 'who or what goes or extends to both banks'.

Vārt.—The affix ख comes also when the words अवार and पार are taken separately; as well as when compounded inversely: e. g. अवारीणः 'belonging to this bank of the river', पारीणः 'belonging to the other bank', पारवारिणः 'belonging to the other bank as well as to this'. Here as well as in several of the subsequent aphorisms, merely the stems and their appropriate affixes are given; the sense of these affixes are those of 'being born' &c. to be taught hereafter in IV. 3. 25 and sūtras that follow it.

"There shall now be mentioned derivatives which end with those affixes the first whereof is घ, and the last where of are ख्यु (IV. 3. 24), with specification of the original term to which the application of those affixes is appropriate; and their varieties of meaning, such as 'being produced therefrom' IV. 2. 25, and the like, shall be mentioned; and the declensional cases in connection with which the affixes are appropriately applicable". (Dr. Ballantyne's *Laghu Kaumudi*).

ग्रामाद्यखञौ ॥ ९४ ॥ पदानि ॥ ग्रामात्, य-खञौ ॥

वृत्तिः ॥ ग्रामराज्याय खञ् इत्येताौ प्रत्ययो भवतः ॥

94. The affixes य and खञ् (ईन) come after the word 'grāma'.

As ग्राम्य and ग्रामीणः, 'a rustic'.

कत्त्रयादिभ्यो ढकञ् ॥ ९५ ॥ पदानि ॥ कत्ति-आदिभ्यो-ढकञ् ॥

वृत्तिः ॥ कत्ति इत्येवमादिभ्यो ढकञ् प्रत्ययो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ कुल्याया यलोपश्च ॥

95. The affix ढकञ् (एयक) comes after the words कत्ति &c.

As कत्त्रियकः, औग्मेयकः &c.

1 कत्ति, 2 उम्भि, 3 पुष्कर, 4 पुष्कल, 5 मोदन, 6 कुम्भी, 7 कुण्डिन, 8 नगरी (नगर) 9 मा-
हिष्मती, 10 वनेती, (चर्मण्वती) 11 उख्या, 12 ग्राम, 13 कुड्याया (कुल्याया) यलोपश्च, 14 वज्जी,
15 भक्ति.

कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु ॥ ९६ ॥ पदानि ॥ कुल-कुक्षि-ग्रीवाभ्यः, श्व-
भासि-अलङ्कारेषु ॥

वृत्तिः ॥ कुलकुक्षिप्रीवासङ्घेभ्यो यथासंख्यं भन् अस्ति भर्त्तृकार इत्येतेषु जातादिष्वर्थेषु ढक्प् प्रत्ययो भवति ॥

96. The same affix ढक्प् is added to the words कुल, कुक्षि and प्रीवा, when the whole words so formed mean respectively, 'a dog', 'a sword' and 'an ornament'.

The force of the affix, as already told above, is to denote 'produce' &c. (IV. 3. 25 &c): but the whole word has specific significance. As कौल्यकः = a dog (lit. pertaining to a family); कोक्ष्यकः = a sword (lit. remaining in a sheath), घवेयकः = a necklace. When not having these meanings, the regular derivatives from these words are formed by अण् as, कौलः, कोक्षः and घवः ॥

नद्यादिभ्यो ढक् ॥ ९७ ॥ नद्यादिभ्यः, ढक् ॥

वृत्तिः ॥ नदी इत्येवमादिभ्यो ढक्प्रत्ययो भवति ॥

97. The affix ढक् (पर्ये) comes after the words 'nadi' &c, in the remaining senses (i. e. IV. 3. 25. &c).

Thus नदिय, 'pertaining to a river', माहियम् earthen', &c.

1 नदी, 2 मही, 3 वाराणसी, 4 भावस्ती, 5 कौशाम्बी, 6 वनकौशाम्बी (वनको) 7 काशपरी 8 काशफरी (फारी) 9 खादिरी, 10 पूर्वनगरी, 11 पाठा (पावा) 12 माया (मावा) 13 शाल्वा (साल्वा) 14 शर्वा, 15 सेतकी (वासेनकी) 16 वडबाया वृषे, 17 शाल्वा.

The word पूर्वनगरी occurs in the above list. Its derivative will be पूर्व-नगरेयम् ॥ But some say, it is composed of three words पूर्व-वन-गिरि and they apply the affix to each of them separately. As पूर्वरेयम्, वानेयम् and गिरेयम् ॥

दक्षिणापश्चात्पुरसस्यक् ॥ ९८ ॥ पदानि ॥ दक्षिणा, पश्चात्, पुरसः, त्यक् ॥

वृत्तिः ॥ दक्षिणा पश्चात् पुरस् इत्येतेभ्यस्त्यक् प्रत्ययो भवति शेषिकः ॥

98. After the words 'dakshinâ', 'paschât' and 'purâs' the affix 'tyak' (त्ये) is added in the remaining senses.

As दक्षिणात्यः 'pertaining or produced in the south'; पश्चात्यः 'occidental', पुरस्त्यः 'oriental'.

कापिड्याः ष्फक् ॥ ९९ ॥ पदानि ॥ कापिड्याः, ष्फक् ॥

वृत्तिः ॥ कापिडीशब्दान् ष्फक् प्रत्ययो भवति शेषिकः ॥

वाचिकम् ॥ बाह्वृद्धिर्वाचिकेभ्यश्चैवक्तव्यम् ॥

99. After the word 'Kâpisi', the affix 'shphak' is added in the remaining senses: (the feminine being formed by ऊष् IV. 1. 41).

Thus कापिशायनं मधु, कापिशायनी द्राक्षा 'a liquor'.

Vart.—So also after बाहलि, उर्वि and पर्वि as, बाह्यायनी, औशायनी, पार्श्यायनी ॥ This debars वुष् of IV. 2. 125.

रङ्गोरमनुष्येऽण् च ॥ १०० ॥ पदानि ॥ रङ्गोः-अमनुष्ये-अण्-च-(ष्फक्) ॥
वृत्तिः ॥ रङ्कुशब्दादण् प्रत्ययो भवति, चकारात्ष्फक्च शेषिकोऽमनुष्येभिधेये ॥

100. After the word रङ्कु the same affix 'shphak' as well as the affix अण् is added, in the remaining senses, when the meaning is a non-human being.

As रङ्गवो गौः or रङ्गवायणो गौः but रङ्गवको मनुष्यः (IV. 2. 134).

Q. The word रङ्कु belongs to कच्छादि class (IV. 2. 133); and when a human being is to be denoted, then by IV. 2. 134, it will take the affix अण्, and when a non-human being is to be designated, then it will take अण् by rule IV. 2. 133; then where is the necessity of the present sūtra by which अण् is enjoined when a non-human being is to be designated? To this the reply is that the force of the negative affix in amanuysa is that of इव; i. e. अमनुष्य = मनुष्य सदृशः "a being like man, but not man". The word अमनुष्य does not mean 'anything which is not a man'. For had this been its meaning, then a blanket is also a thing which is not a man, and in denoting a blanket, we should add ष्फक्; but we never do so. When blanket is to be denoted we add अण् of IV. 2. 133, as इङ्गवः "a woolen blanket". When we want to denote a *living* being other than man, then we add अण् and ष्फक् of this sūtra. The अण् is repeated in this sūtra, for the purpose also of showing that otherwise अण् would have been debarred by the special affix ष्फक् ॥

The word रङ्कु is the name of a country, it would have taken अण् under the universal rule IV. 1. 83, but this is debarred by वुष् of IV. 2. 125, and वुष् is debarred by ङष् of IV. 2. 119, and ङष् is debarred by अण् of IV. 2. 132, as it has क् as penultimate, the present sūtra debar that and ordains अण् and ष्फक् ॥

द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् ॥ १०१ ॥ पदानि ॥ द्यु, प्राग्-अपाग्-उदक्-प्रतीचो-यत् ॥

वृत्तिः ॥ दिव् प्राक् अपाच् उदच् प्रत्यच् इत्येतेभ्यो यत्प्रत्ययो भवति शेषिकः ।

101. After the words 'div', 'prāch', 'apāch', 'udach' and 'pratyach', the affix यत् is added in the remaining senses.

Thus दिव्यम्, प्राच्यम्, अपाच्यम्, उदीच्यम्, (IV. 4. 130) and प्रतीच्यम् ॥ For accent see VI. 1. 213. When these words are used as Indeclinables, and denote time, they take also the affixes 'tyu' and 'tyul', c. g. प्राक्तनम् (IV. 3. 25). The word अपाच् means south.

कन्थायायुक् ॥ १०२ ॥ पदानि ॥ कन्थायाः ङक् ॥

वृत्तिः ॥ कन्थाशब्दादङ्क प्रत्ययो भवति शेषिकः ॥

102. After the word 'Kanthâ', comes the affix ठक् in the remaining senses.

As कान्थिकः ॥

वर्णो बुक् ॥ १०३ ॥ पदानि ॥ वर्णो-बुक् ॥

वृत्तिः ॥ कन्थाया इत्येव । वर्णो या कन्था तस्या बुक् प्रत्ययो भवति शेषिकः ॥

103. To the same stem is added the affix बुक् when it treats about some thing which is to be found in the land of Varnu.

The Varṇu is the name of a river, and the country near it is also called Varṇu, the affix denoting country being elided by IV. 2. 81. Thus कान्थिकम् ॥

अव्ययात्त्यप् ॥ १०४ ॥ पदानि ॥ अव्ययात्-त्यप् ॥

वृत्तिः ॥ अव्ययात् त्यप् प्रत्ययो भवति शेषिकः ॥

Kārikā अमहकवतसित्रेभ्यस्त्यप्प्रविधियोंऽव्ययात्स्मृतः ।

निनिर्भ्यां ध्रुवगत्याश्च प्रवेशो नियमे तथा ॥

वार्षिकम् ॥ त्यप्नेर्ध्रुवे ॥ वार्षिकम् ॥ निसो गते ॥ वार्षिकम् ॥ आविसिद्धन्वसि ॥

वार्षिकम् ॥ अरण्याणोवक्तव्यः ॥ वार्षिकम् ॥ दूरित्यः ॥ वार्षिकम् ॥ उचारादहम् ॥

104. The affix 'tyap' comes after an Indeclinable, in the remaining senses.

This rule is too wide. The affix त्यप् is restricted to the following Indeclinables:—अमा 'together', इह 'here', कु 'where', those that end in तसि (V. 3. 7) and च (V. 3. 10). As अमात्यः 'a minister', इहत्यः, कुत्यः, ततस्त्यः, तत्तत्यः &c.

Why do we say 'its application should be restricted'? Observe: औपरिट्, पौरस्तः, पारस्तः formed from the Indeclinables उपरि, पुर, and पार; moreover, the Indeclinables, that are Vṛiddha (i. e. having आ, ऐ and औ in the first syllable), take the affix छ in the same sense. As, आरातीय ॥

Vārt.—The त्यप् is added to नि, in the sense of "fixed" as, नित्यम् = ध्रुवम् ॥

Vārt.—The त्यप् is added to निस् in the sense of 'going'. As निष्पः "Chandālas &c who have gone out of the caste".

Vārt.—The त्यप् is added to the word आविस् in the Vedas: As, आवि-द्यो वर्जते ॥

Vārt.—The affix ञ comes after अरण्यः c. g. आरण्यः क्षुमनसः ॥

Vārt.—The affix एत्य comes after दूर, c. g. दूरित्यः पथिकः ॥

Vārt.—The affix आहस् comes after उचर c. g. औत्तराहः ॥

**ऐषमोह्यः श्वसोऽन्यतरस्याम् ॥ १०५ ॥ पदानि ॥ ऐषमस्-ह्यस्-श्वसो-अन्यत-
रस्याम् ॥**

वृत्तिः ॥ ऐषमस् ह्यस् श्वस् इत्येतेभ्योऽन्यतरस्यां त्यप् प्रत्ययो भवति शेषिकः ॥

105. The affix *त्यप्* is added optionally after the words 'aishamas', 'hyas', and 'svas'; in the remaining senses.

As ऐषमस्त्यम् or ऐषमस्तनम् (IV. 3. 23), ह्यस्त्यम् or ह्यस्तनम् (IV 3. 23); श्वस्त्यम् or श्वस्तनम् (IV. 3. 23) or शौवस्तिकम् (IV. 3. 15). The word 'svas' takes the augment *नुद्* also, hence the above three forms.

तीररूप्योत्तरपदादञ् औ ॥ १०६ ॥ पदानि ॥ तीर-रूप्य-उत्तर-पदात्-अञ्-औ ॥
वृत्तिः ॥ तीरोत्तरपदाद् रूप्योत्तरपदाच्च प्रातिपदिकाद्यथासंख्यमञ् अ इत्येतां प्रत्यया भवतः शेषिकाः ॥

106. The affix *अञ्* comes after a word ending with *तीर*, and the *ञ* comes after a word ending with *रूप्य*; in the remaining senses.

This debars *अण्* ॥ Thus काकतीरम्, पादुलतीरम्, वार्करूप्यम्, शैवरूप्यम् ॥ The words formed by *अञ्*, take the affix *ङीप्* in the feminine (IV. 1. 15); those in *अ* take the affix *दाप्* (IV. 1. 4). The sūtra is not enunciated as *तीररूप्यान्तात्*, for had it been so, the affix would apply to बहुरूप्य also, where *रूप्य* is final, but cannot be called *uttara-pada*, as 'bahu' is not a *pada* but is an affix V. 3. 68. Therefore, we have बाहुरूप्यम् formed by *अण्* ॥

दिक्पूर्वपदादसंज्ञायाम् अः ॥ १०७ ॥ पदानि ॥ दिक्-पूर्वपदात्, असंज्ञायाम्-अः ॥
वृत्तिः ॥ असंज्ञायामिति प्रकृतिविशेषणम् । दिक्पूर्वपदात्प्रातिपदिकादसंज्ञा विषयाद् अः प्रत्ययो भवति शेषिकः ॥

107. The affix *अ* comes in the remaining senses, after a word preceded by another that signifies 'direction', provided the compound is not a Name.

To a stem, whose first member is a word denoting direction, and which is not a Name, the affix *अ* is added, forming the feminine in *आ* ॥ The word *असंज्ञायाम्* qualifies the 'base'. This debars *अण्* ॥ Thus पूर्वशाला + अ = पूर्वशालः (VI. 4. 148, VII. 2. 117) 'who is in the eastern hall'. Similarly शक्तिशालः, आपरशालः ॥

Why do we say "when not a Name"? Observe, from the word पूर्वेषु-कामशमी (II. 1. 50) we have पूर्वेषुकामशमैः (VII. 3. 14), The example illustrates, how first a compound of *Tatpuruṣa* kind is formed by the words पुन + इषु-कामशमी; "Ishukānshamī-in-the-East"; the whole being the name of the city.

Then when the Taddhita affix is added to this word, the first vowel is not vṛddhied, as is the general rule VII. 2. 117; but the first vowel of the second member of the compound is vṛddhied, viz the letter इ of इषुकामशमी by rule VII. 3. 14. Similarly अपरैषुकामशमैः “who is in Ishukāmashami-in-the-West”.

The word ‘पक्’ is used in the sūtra for the sake of percision, for had the sūtra been विकृपूर्वसंज्ञायां, there would rise the doubt, whether the the word-form विकृ was meant, or words denoting विकृ were meant. In fact the स्वरूपविधि is debarred by the use of the word ॥ For had it meant विकृ; the rule would have applied to words like विग्माजः &c.

मद्रेभ्योऽम् ॥ १०८ ॥ पदानि ॥ मद्रेभ्यो-अम् ॥

वृत्तिः ॥ विकृपूर्वसंज्ञायां प्रत्ययो भवति शैथिकः ॥

108. The affix अम् is added to the word मद्रे, preceded by a word denoting direction; in the remaining senses.

Thus पूर्वमद्रेः ॥ १०८ ॥ अपरमद्रेः ॥ १०९ ॥ Here contrary to the examples in the preceding sūtra, the initial vowel is vṛddhied by VII. 3. 13 which makes a special exception in the case of the word मद्रे ॥

उदीच्यग्रामाच्चवहुचोन्तोदात्तात् ॥ १०९ ॥

वृत्तिः ॥ विग्रहणं तिवृत्तम् । उदीच्यग्रामवाचिनः प्रातिपदिकाद् बहुचोन्तोदात्तात् अम् प्रत्ययो भवति शैथिकः ॥

109. The affix अम् comes in the remaining senses, after a word consisting of more than two syllables, having udātta accent on the final, being the name of a village of the peoples of the North.

The governing force of the word विकृ ceases here. The अम् debars अम् ॥ Thus शैवपुरम्, मौण्डपुरम् ॥

Why do we say “village of north-folk”? Observe माथुरम् formed by अम्; difference in accent.

Why do we say “consisting of more than two syllables”? Observe धूर्जो-धूर्जम् ॥

Why do we say “being oxytone”? Observe शार्करीयानम् ॥ Here धा is udātta by VI. 1. 194, taking लिट् accent.

प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण् ॥ ११० ॥

वृत्तिः ॥ प्रस्थोत्तरपदान् पलद्यादिभ्यः ककारोपधाच्च प्रातिपदिकाण् प्रत्ययो भवति शैथिकः ॥

110. The affix अण् comes, in the remaining senses after a word ending with प्रस्थ, after the words पलदी &c, and

after a word having a penultimate क, whether these words express villages of North folk or not.

This debarbs the अण् of the last aphorism. Thus माद्रीप्रस्थः, माहकीप्रस्थः, पालद्ः, पारिषद्ः, नैलिनकः, चैद्यातकः ॥

In the class Paladyâdi, those words which denote villages of वाहीक, will not take इष् or मिद् affix of IV. 2. 117; but will take the affix अण् of this rule. Such as the words गौष्टी and नैतकी ॥

The word गोमती occurs in Paladi class, and consequently it does not take the affix वृष् (IV. 2. 123) which it would otherwise have taken by reason of its being a Vṛiddha word ending in long ई ॥

The word वाहीक has a penultimate क, but it is recited in Paladi class, showing that it does not take the affix छ of IV. 2. 114 though it is a Vṛiddha word.

The affix अण् is repeated in this sūtra, (though its anuvṛitti comes from IV. 1. 83), in order to exclude the application of any rule which might have debarred the general अण् ॥

1 पलदी, 2 परिषद्, 3 रोमक, 4 वाहीक, 5 कलकीट (मलकीट) 6 बहुकीट (बाहुकीट) 7 आलकीट, 8 कमलकीट, 9 कमलकीकर, 10 कमलभिदा, 11 गौष्टी, 12 नैतकी (नैतकी), 13 परिखा, 14 ब्रूरेतेन, 15 गामती, 16 पदचर, 17 उदयान (उदयानि) 18 धकूलोम, 19 सकूलोमन् ॥

कण्वादिभ्यो गोत्रे ॥ १११ ॥

वृत्तिः ॥ गोत्रमिह न प्रत्ययार्थो न च प्रकृतिविशेषणं, तर्हि येन संबध्यते, कण्वादिभ्यो गोत्रे यः प्रत्ययो विशिस्तस्तस्मै एवाण् प्रत्ययो भवति शैषिकः ॥

111. The affix अण् comes after the patronymics formed from कण्व &c.

Here the word गोत्रे does not qualify the sense of the base, nor does it give the sense of the affix. It simply means "that after a word ending with the affix which has been ordained after the words Kaṇva &c, in denoting a Gotra or Family-name; the affix अण् is employed in the remaining senses." This debarbs the affix छ (IV. 2. 114). Thus कण्वाः "the pupils of Kāṇva". गौकक्षाः (IV. 1. 105).

Why do we say "when denoting Family-names?" Thus the word कण्व, when it means कण्व दैवताऽस्य, forms its secondary derivative कण्वीयम् by छ ॥

The Kaṇva-class is a sub-class of Gargādi. The Family-names from कण्व and गौकक्ष are कौण्व्य and गौकाक्ष्य by rule IV. 1. 105. To this, the affix अण् is added. कौण्व्य + अण् = कौण्वः (VI. 4. 148 and VI. 4. 152).

इअश्च ॥ ११२ ॥ पदानि ॥ इअः, च-(अण्) ॥

वृत्तिः ॥ गोत्रे य इअः विशिस्तस्तस्मात्पातिपादिकाण्प्रत्ययो भवति शैषिकः ॥

112. After a Family-name formed by इञ्, the affix अण् is added in the remaining senses.

This debars अण् ॥ Thus from दक्ष we have Patronymic दक्षि, from which दक्षा: "the pupils of Dakshi"; दक्षा; माहका: ॥ The final इ is elided before अण् by VI. 4. 148.

Why do we say "denoting a family-name"? Observe सौतङ्गनिः, a word formed by इञ् of IV. 2. 80, not denoting a family, but having the four-fold sense of IV. 2. 68-70. The further derivative from this will be सौतङ्गनीयम् by छ (IV. 2. 114).

न द्वयच्चः प्राच्यभरतेषु ॥ ११३ ॥ पदानि ॥ न-द्वयच्चः, प्राच्य-भरतेषु (अण्) ॥
वृत्तिः ॥ द्वयः प्रातिपदिकात्प्राच्यभरतगोत्रादिमन्तादण् प्रत्ययो न भवति ॥

113. The affix अण् is not however added to a word which, though ending in the Patronymic affix इञ्, consists of two syllables, when it is the family name of Eastern people or of Bharata.

This sūtra debars अण् which would have come by the last sūtra. The result being, that the words answering to the description given in this aphorism, form the शैषिक derivatives by the affix छ (IV. 2. 114). Thus पौष्कीया, काशीयाः from पौष्कि, काशि ॥ Why do we say "consisting of two syllables"? Observe पान्नागारा, formed by अण् from पान्नागारि ॥

Why do we say "when it denotes the family-names of East folks or Bharata"? Observe : दक्षाः from दक्षि ॥

Q. How do you form काशीय when by rule IV. 2. 116, the proper form would be काशिकी or काशिका ?

Ans. The word काशि of sūtra 116 refers to a country because it occurs with चेदि, while the काशि of the example under the present aphorism is a Family-name.

The Bharatas belong also to the East-Folk or Prāchyas. Their separate mention here indicates by Jñāpaka or inference, that wherever Prāchya is used in these sūtras, it does not include the Bharatas. See. II 4. 66.

वृद्धाच्छः ॥ ११४ ॥ पदानि ॥ वृद्धात्-छः ॥
वृत्तिः ॥ वृद्धात्प्रातिपदिकाच्छः प्रत्ययो भवति शैषिकः ॥

114. After a word called Vridhdha, the affix छ is added in the remaining senses.

The word गोत्र does not govern this sūtra. This is a general rule. The Vridhdha is defined in I. 1. 73 &c. This debars अण् ॥ Thus from गार्ग्य we

have गामीय (VI. 4. 148 & 152). So also वान्सीयः, शालीयः, मालीयः ॥

This rule being a subsequent one, debars the following preceding rules, in case of conflict of rules (I. 4. 2) 1. The rule relating to Indeclinables (104), 2. The rule relating to words ending in तीर and रूप्य (106) 3. The rule relating to Villages of North-folk (109), 4. The rule relating to penultimate क (110). Thus.

इह—इहय्य; but आरात्—आरातीयः करवतीर—कारवतीरम्; but वायसतीर—वायसतीरीयः चणारूप्य—चणारूप्यम्; but माणिरूप्य—माणिरूप्यकः (IV. 2, 21) शिवपुर—शैवपुरम्; but वाड-वकर्—वाडवकर्षीयः, निलीनक—नैलीनकः; but औलूक—औलूकीयः ॥

भवतष्टकछसौ ॥ ११५ ॥ पदानि ॥ भवतः, ठक्-छसौ ॥

वृत्तिः ॥ भवच्छब्दाद् वृद्धान् ठक्छसौ प्रत्ययौ भवतः शैषिकौ ॥

115. The affix ठक् and छस् come after the Vriddha word भवत्, in the remaining senses.

The word भवत् is a Vriddha word because it belongs to tyadādi class (I. 1. 74). This rule debars छ of the last aphorism. In the affix, छस्, the final स् is indicatory, showing that the word भवत् before this affix gets the designation of Pada पद (I. 4. 16). Thus भवत्+ठक्=भावत्कः; भवत्+छस्=भवरीयः ॥

But when the word भवत् is not treated as Vriddha, then it takes the general affix अण्; as भावतः ॥ This is the case when भवत् is derived by affixing शतृ to भू ॥

काश्यादिभ्यष्टञ्जिठौ ॥ ११६ ॥ पदानि ॥ काश्यादिभ्यः-ठञ्-जिठौ ॥

वृत्तिः ॥ काशि इत्येवमादिभ्यष्टञ् जिठ् इत्येते प्रत्ययौ भवतः शैषिकौ ॥

वार्तिकम् ॥ आपसादिपूर्वपदास्कालन्तान् ॥

116. The affixes ठञ् and जिठ् come, in the remaining senses, after the words काशि &c.

In the affixes ठञ् and जिठ्, the इ is replaced by इक्, the other letters are anubandhas. The form in both cases will be the same, but there is a distinction in the feminine. Those formed by ठञ् will take डीप् (IV. 1. 15), the others will take शप् (IV. 1. 4). Thus काशिका or काशिकी, बैदिका or बैदिकी ॥

The word वृद्धान् is to be read in to this sūtra. Those words in the list which are not वृद्ध will take the affixes, by virtue of being so classified.

The word देवदत्तः occurs in the list of words. It gets the designation of वृद्ध by I. 1. 75. Thus देवदत्तिकः ॥ But when it is the name of a Vāhika village, it is not a Vriddha word. The secondary derivative then will be देवदत्तः ॥

Q. In the Māhābhāṣya it is said that a Proper name is optionally

treated as a Vṛiddha, and it gives example of देवदसीयाः or देवदसाः ॥ So then देवदसः is a Vṛiddha word and will take these affixes,

Ans. No. In that very passage of Mahābhāṣya it is further stated that the option in the case of Proper-Names is allowed only for the purposes of the application of the affix छ (IV. 2. 114) and not the affix इञ् and मिट् ॥

Vārt :—This affix comes after compound words ending in काल and preceded by आपत्, ऊर्ध्व and तद् ; as आपत्कालिकी or °का, और्ध्वकालिकी or °का, तत्कालिकी or °का ॥

1 काशि, 2 वैदि (वैरी) 3 सांयाति*, 4 संवात, 5 अद्युत, 6 सोदमान (सोहमान) 7 शकुल-
८, 8 हस्तिकर्षू, 9 कुनामन् (कुशामन्, 10 हिरण्य, 11 करण, 12 गोवासन (गोधाशन) 13 भारङ्गी*, 14 अरिदम, 15 अरिच*, 16 देवदस, 17 दशमाम (दसमाम) 18 शौवावतान (शौधावतान) 19 युवराज, 20 व्रपराज, 21 देवराज, 22 सोदन*, 23 सिन्धुमिच, 24 वासमिच, 25 सुधामिच*, 26 सोममिच*, 27 छा-
ममिच*, 28 सधमिच*, 29 आपत्तादिपूर्वपदान् (आपद्, ऊर्ध्व, तद्) कालान्तात्, 30 संज्ञा, 31 भौरिकि,
32 भौलिङ्गि, 33 सर्वमिच, 34 साधुमिच ॥

वाहीकग्रामेभ्यश्च ॥ ११७ ॥ पदानि ॥ वाहीक-ग्रामेभ्यः च, (उञ् मिटौ) ।

वृत्तिः ॥ वाहीकग्रामवाचिभ्यो वृद्धेभ्यश्च मिटौ प्रत्ययौ भवतः शैषिकौ ॥

117. The affixes उञ् and मिट् come, in the remaining senses, after the Vṛiddha words denoting the villages of Vāhika.

The word वृद्धात् is to be read into this sūtra. This debarb the affix छ (IV. 2. 114). Thus शाकलिकी or शाकलिका, मान्यविकी or मान्यविका ॥

विभाषोऽशीनरेषु ॥ ११८ ॥ पदानि ॥ विभाषा-उशीनरेषु (उञ्-मिटौ) ।

वृत्तिः ॥ उशीनरेषु ये वाहीकग्रामास्तत्राचिभ्यो वृद्धेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो विभाषा-उञ् मिटौ प्रत्ययौ भवतः ॥

118. The affixes उञ् and मिट् come optionally in the remaining senses, after Vṛiddha words denoting Vāhika villages situated in Uśīnara.

Thus आहजालिकी, °लिका and °लीया; so also सौदर्शनिकी, सौदर्शनिका and सौ-
दर्शनीया ॥

ओर्देशे उञ् ॥ ११९ ॥ पदानि ॥ ओः, देशे, उङ् ।

वृत्तिः ॥ उवर्णान्ताद् देशवाचिनः प्रातिपदिकान् उञ् प्रत्ययौ भवतः शैषिकः ॥

119. The affix उञ्, comes in the remaining senses, after a Nominal-stem denoting a locality and ending in उ ॥

The phrase 'वृद्धात्' does not govern this sūtra. For had it been understood in this aphorism, there would have been no necessity of repeating it in the next.

Thus देशादकर्षकः, शाबरजम्बुकः ॥ Why do we say देशे 'denoting a coun-
try'? Observe पत्रवाः 'the pupils of पद्' formed by अप् ॥

In the previous sūtras, the anuvṛitti of वृम् and ञिह both were current ; hence the repetition of वृम् in this sūtra, because we could not take the anuvṛitti of वृम् from the last sūtra without drawing the anuvṛitti of ञिह ॥

वृद्धात्प्राचाम् ॥ १२० पदानि ॥ वृद्धात्-प्राचाम्-(उञ्) ।

वृत्तिः ॥ ओर्देश इत्येव । उवर्णान्ताद् वृद्धात्प्राचाम्वाचिनः प्रातिपदिकार्द्धम् प्रत्ययो भवति शैषिकः ॥

120. The affix उञ् comes in the remaining senses after a vṛiddha word ending in ङ and denoting a locality of the East-folks.

The phrase ओर्देशे is here understood. Thus भाट्टकञ्चुकः, शाकञ्चुकः नापितवास्तुकः ॥

The affix उञ् would have been valid by the last sūtra also, the present sūtra makes a नियम or restriction, showing that in the case of words denoting places of East, the rule applies to those words only, which are Vṛiddha. Therefore it does not apply to मल्लवास्तु, from which we have मल्लवास्तवः ॥

धन्वयोपधाद्वुञ् ॥ १२१ पदानि ॥ धन्व-य-उपधात्-वुञ् ॥

वृत्तिः ॥ धन्ववाचिनो यकारोपधाच्च देशाभिधायिनो वृद्धात्प्रातिपदिकार्द्धम् वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः ॥

121. The affix वुञ् comes in the remaining senses, after a vṛiddha word denoting a locality, which has the letter य as its penultimate, and after a vṛiddha place-name denoting a waste or desert place.

The words वृद्धात् and देशे are understood here. The word धन्व means a waste or desert. Thus परिधन्वकः, ऐरावतकः are examples of धन्व ॥ Similarly सांकाश्यकः and काम्पिल्यकः are examples of य penultimate.

प्रस्थपुरवहान्ताच्च ॥ १२२ पदानि ॥ प्रस्थ-पुर-वहान्तात्-च-(वुञ्) ।

वृत्तिः ॥ प्रस्थपुर वह इत्येवमन्ताद्देशवाचिनः प्रातिपदिकार्द्धम् वृद्धाद्वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः ॥

122. The affix वुञ् comes, in the remaining senses, after a Vṛiddha word denoting a locality and ending with प्रस्थ, पुर or वह.

This debars छ (IV. 2. 114). Thus मालप्रस्थकः, नान्दीपुरकः, कान्तिपुरकः, पैलु-पहकः, फाल्गुनीवहकः ॥

The words ending in पुर would have taken the affix वृम् by the next sūtra also, but as that sūtra is restricted to the countries of the East, this sūtra is general in its scope,

रोपधेतोः प्राचाम् ॥ १२३ पदानि ॥ र-उपधा-रौतोः-प्राचाम् ।

वृत्तिः ॥ रोपधादीकारान्ताच्च प्राग्देशवाचिनो वृद्धाद्वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः ॥

123. The affix वृत्त comes in the remaining senses, after a Vriddha word denoting a locality of the East-folk, the word having a penultimate र or ending in ई ॥

This debars छ ॥ Thus पादलिपुत्रकाः, ऐकचक्रकाः ॥ So also with words ending in ई ॥ As, काकन्दी—काकन्दकः, माकन्दी—माकन्दकः (VI. 4. 148).

Why do we say प्राचाय् 'of the East-folk'? Observe राज्ञामित्रीयः formed by छ. The त् in ईत् in the sūtra is for the sake of distinctness.

जनपदतदवध्योश्च ॥ १२४ ॥ पदानि ॥ जनपद-तद्-अवध्योः च-(वृत्त) ॥
वृत्तिः ॥ वृद्धाजनपदवाचिनस्तदवधिवाचिनश्च प्रातिपदिकावृत्तम् प्रत्ययो भवति शैषिकः ॥

124. The affix वृत्त comes in the remaining senses, after a Vriddha word denoting an inhabited kingdom, or a limit of such kingdom.

The phrases वृद्धान् and देशे are understood here, being qualified by जनपद and तदवधि ॥ This debars the affix छ ॥ Thus आभिसारकः and आदर्शकः are examples of जनपद ॥ And औपुष्टकः and द्यामायनकः from औपुष्ट and द्यामायन two uninhabited countries, are illustrations of जनपदावधि ॥

The अवधि or limit of an inhabited country or जनपद must be a country and not a village. This is so, in order to prevent, by anticipation, the application of छ by IV. 2. 137 to words like त्रिगर्श which is an arid desert : as त्रिगर्शकः ॥ The word तदवधि means either "the boundary of that (जनपद)" or "that which itself is a boundary".

अवृद्धादपि बहुवचनविधायत् ॥ १२५ ॥ पदानि ॥ अवृद्धात्-अपि-बहुवचन-विधायत्-(वृत्त) ॥

वृत्तिः ॥ अवृद्धाद् वृद्धाच्च जनपदान् तदवधिवाचिनश्च बहुवचनविधायत्प्रातिपदिकावृत्तम् प्रत्ययो भवति शैषिकः ॥

125. The affix वृत्त comes in the remaining senses, even after a word which is not a Vriddha, and which is always plural, when it denotes an inhabited country or a limit of such country, as well as after such Vriddha words.

The words जनपद and तदवधि are to be read into the aphorism. This debars छ and अण् ॥ Thus from अङ्गाः, वङ्गाः and कलिङ्गाः which are non-Vriddha Kingdom denoting words, always having a plural form, we have आङ्गकः, वाङ्गकः and कालिङ्गकः ॥ Similarly अजमीनाः and अजकन्दाः are non-Vriddha always plural words, denoting boundary of kingdom; we have from them आजमीनकः and आजकन्दकः ॥ The affix will apply, of course to Vriddha जनपद word by the last sūtra, though these be always plural in form. Thus रार्वकः and जाम्बकः from रार्वः and

जात्याः ॥ So also to Vriddha words denoting limit of a Kingdom : कालंजराः—कालंजरकः, वैकुलिशाः—वैकुलिशकः ॥

The word विषय is used in the sūtra to indicate that the word should be plural in essence, having no corresponding singular form. Therefore the rule will not apply to वर्तन्यः plural of वर्तनी ॥ The derivative from it will be वार्तनः ॥

The word अपि is used in the sūtra to indicate that Vriddha-words which would have taken बुम् by the last sūtra are not debarred by this sūtra, when they are plural in form. This debarring would have taken place, by the rule of interpretation known as तत्क्रोण्डिन्यायः; but for the use of the word अपि ॥ This maxim or nyāya is thus explained in Padamanjari :—पूर्वसूत्रे हि जनपदसामान्ये वृद्धात् बुम् विहितः, यथा ब्राह्मणसामान्ये रथधानः इह तु बहुवचनविषयविशेषेऽवृद्धाद् बुम्, यथा कौण्डिन्ये तत्क्रान्, ततश्च बहुवचनादपि वृद्धाद् बुम्प्रियात् आरभ्यमाणोऽवृद्धाद् बुम् वृद्धाद् बुम्प्रोवाधकः स्यादित्यपि शब्देन समुचीयते इत्यर्थः ॥

कच्छाग्निवक्त्रगतोत्तरपदात् ॥ १२६ ॥ पदानि ॥ कच्छ-अग्नि-वक्त्र-गर्त-उत्तरपदात्-(बुम्) ।

वृत्तिः ॥ कच्छाद्युत्तरपदाद् देशवाचिनः प्रातिपदिकाद्याद् वृद्धाद्वृद्धाच्चबुम् प्रत्ययो भवति शेषिकः ॥

126. The affix बुम् comes in the remaining senses after a word, whether Vriddha or not, denoting a locality and having as its second term the words 'kachehha', 'agni', 'vaktra' and 'garta'.

This debars छ and अण् ॥ As सारकच्छकः, पौष्पलीकच्छकः, काण्डाप्रकः, वैशुजाप्रकः ऐन्द्रवक्त्रकः, सैन्धुवक्त्रकः, बाहुगर्तकः and चाकगर्तकः ॥

The word उत्तरपद in the sūtra should be read with every one of the words कच्छ &c.

धूमादिभ्यश्च ॥ १२७ ॥ पदानि ॥ धूमादिभ्यः-च-(बुम्) ।

वृत्तिः ॥ धूमादिभ्यो देशवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो बुम् प्रत्ययो भवति शेषिकः ॥

127. The affix बुम् comes, in the remaining senses, after the words dhūma &c, denoting country.

This debars अण् &c. धौमकः, स्वाण्डकः &c. The word पाथेय occurs in the list. It would have taken बुम् by IV. 2. 121 as it has य as penultimate. Its mention here shows that it need not denote a locality for the application of this affix. Similarly the words विदेह and आनर्त being names of जनपद would have taken बुम् by 124 ante; here in this list, therefore, they do not denote country. Thus विदेहानां क्षत्रियाणां स्वं = विदेहकम् "the property of Videha Kshatriyās". So also आनर्तकम् ॥ The word समुद्र occurs in the list. It takes the affix when the

derivative word means a 'ship' or a 'sailor'. Thus सामुद्रिका नौः and सामुद्रको मनुष्यः ॥ Otherwise not : सामुद्रम् "Oceanic water".

1 धूम, 2 वडण्ड (खडण्ड and खण्ड) 3 शशाङ्ग, 4 अर्जुनाव (अर्जुनाद्) 5 माहकस्थली, 6 आनकस्थली*, 7 माहिषस्थली*, 8 मानस्थली (माषस्थली) 9 अहस्थली*, 10 मद्रुकस्थली*, 11 समुद्र स्थली, 12 शण्डायनस्थली, 13 राजस्थली, 14 विदेह, 15 राजगृह, 16 साम्राजाह, 17 शण्ड, 18 (शिष्य) 18 मित्रवर्ध (मित्रवर्ध; मित्र, बल) 19 भक्षाली*, 20 मद्रकूल, 21 आजीकूल (आजीकूल) 22 ब्राह्मण, 23 ब्राह्मण, 24 संस्त्रीय (संहीय) 25 बर्बर, 26 बर्बर, 27 गर्त (वर्षगर्त) 28 आनर्त, 29 माठर, 30 पाथेय, 31 घोष, 32 पल्ली (बल्ली) 33 भाराज्ञी, 34 धार्तराज्ञी, 35 आवय, 36 तीर्थ (अवयात तीर्थ) 37 कलातलौरीर्षु, 38 समुद्रान्नावि मनुष्ये च, 39 कुक्षि, 40 अन्तरीय (अन्तरीप) 41 द्वीप, 42 अरुण, 43 उज्जयनी, (उज्जयिनी) 44 पट्टार*, 45 शक्तिपापय, 46 साकेत, 47 घोषस्थली, 48 भक्षस्थली, 49 गर्तकूल, 50 मानबल्ली, 51 मुराज्ञी ॥

नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः ॥ १२८ ॥ पदानि ॥ नगरात्-कुत्सन-प्रावीण्ययोः-(बुझ)

वृत्तिः ॥ नगरशब्दाद्बुझ् प्रत्ययो भवति शेषिकः कुत्सने प्रावीण्ये च गम्यमाने ॥

A. केनायं वृत्तिः पन्था गात्रे पश्मालिधूसरः ? B. इह नगरे मनुष्येण ॥ A. संभाव्यतएतन्नागरकेण ॥ पौराहि नागरका भवन्ति ॥ A. केनेद् लिखितं चिह्नं मनोनिष्ठविकाशि यद् ? B. इह नगरे मनुष्येण ॥ A. संभाव्यतएतन्नागरकेण ॥ प्रावीणा हि नागरका भवन्ति ॥

128. The affix बुझ् comes after the word 'nagara' in the remaining senses, when censure or praise is implied.

The word कुत्सने which is equivalent to निम्नं or 'blame or censure'; and प्रावीण्यं which means नैपुण्य "dexterity", qualify the sense of the affix.

Thus नागरकः 'a knave, a cunning person, or a skillful person'. The word literally means 'a town-born, or town-bred', but by the usage of language, it always denotes a person having the vices or virtues of a town, such as a thief or an artist.

Why do we say "when censure or dexterity is implied"? Observe नागराः ब्राह्मणाः 'the Nagara Brāhmaṇas'.

अरण्यान्मनुष्ये ॥ १२९ ॥ पदानि ॥ अरण्यात्-मनुष्ये-(बुझ्) ॥

वृत्तिः ॥ अरण्यशब्दाद्बुझ् प्रत्ययो भवति शेषिको मनुष्येऽभिधेयः ॥

वार्तिकम् ॥ पञ्चम्यायन्यायविहारमनुष्य इति ध्वनि वक्तव्यम् ॥

129. The affix बुझ् comes, in the remaining senses, after the word अरण्य, in the sense of a man.

This debars the affix ज. Thus आरण्यकः मनुष्यः 'a forester'.

Vārt.—It should be stated rather that the affix बुझ् is added to अरण्य in the sense of 'a way' 'a lesson, or doctrine (Upanishad)' 'a maxim' 'a play or game' 'a man' and 'an elephant'. Thus आरण्यकः पन्थाः, अभ्यासः, न्यायः, विहारः, मनुष्यः or हस्ती ॥

Vārt :—Optionally when the sense is that of a cow-dung as आरण्याः or आरण्यका गोमयाः ॥

Why do we say 'when having these senses'? Otherwise the affix will be अण्. As आरण्याः पशवः 'wild beasts'.

विभाषा कुरुयुगन्धराभ्याम् ॥ १३० ॥ पदानि ॥ विभाषा-कुरु-युगन्धराभ्याम्-(बुञ्)
वृत्तिः ॥ कुरु युगन्धर इत्येताभ्यां विभाषा बुञ् प्रत्ययो भवति शैबिकः ॥

130. The affix बुञ् comes optionally in the remaining senses, after the words 'Kuru', and 'Yugandhara'.

Thus कौरवर्कः or कौरवैः, यौगन्धरकः or गौगन्धरैः ॥ These words denote जनपद or inhabited countries, and therefore by sūtra IV. 2. 125 they would always have taken the affix बुञ्. The present sūtra makes the application of बुञ् optional and not obligatory. The word कुह occurs in the list of कच्छादि class (IV. 2. 133). By virtue of its being so classified, it will take अण् also. And when it means man or something found in men, it will take necessarily, not optionally, the affix बुञ् by virtue of sūtra IV. 2. 134. As कौरवको मनुष्यः, कौरवक-मस्य हसितम् ॥ This aphorism therefore, teaches option regarding कुह with these restrictions, while it teaches option absolutely with regard to the word युगन्धरः ॥

मद्रवृज्योः कन् ॥ १३१ ॥ पदानि ॥ मद्र-वृज्योः-कन् ।

वृत्तिः ॥ मद्रवृजिशब्दाभ्यां कन् प्रत्ययो भवति शैबिकः ॥

131. The affix कन् comes in the remaining senses, after the words 'madra' and 'vriji'.

This debars बुञ्, though the words denote inhabited countries. Thus मद्रकः 'born in Madra', वैजिकः ॥

कोपधादण् ॥ १३२ ॥ पदानि ॥ क-उपधात्-अण् ।

वृत्तिः ॥ ककारोपधात् प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति शैबिकः ॥

132. The affix अण् comes in the remaining senses after a word denoting a place and having the letter क as its penultimate.

This debars बुञ् in the case of words which denote जनपद or inhabited countries. Of course the words which do not denote जनपद, will have taken अण् even without this rule. Thus आर्षिकः "born in ऋषिकाः." So also माहिषिकः ॥

The affix अण् will apply even when the word ends in उ, and would have otherwise taken इञ् by IV. 2. 119. Thus ऐश्वाकः "born in इश्वाकु" ॥ The word ऐशे is understood in this sūtra.

कच्छादिभ्यश्च ॥ १३३ ॥ पदानि ॥ कच्छादिभ्यः-च-(अण्) ।

वृत्तिः ॥ कच्छ इत्येवमादिभ्यो वशावादिभ्योऽणप्रत्ययो भवति ॥

133. The affix अण् comes, in the remaining senses, after the words kachchha &c denoting places.

The word देशे is understood here. This debars बुम् &c. Thus काच्छः, सैन्धवः, वार्णवः &c. The words कच्छ &c. are not invariable plural words, because by the next sūtra, it is shown that these words may signify men and their habits &c. The word विजापक occurs in this list. It would have taken अण् by the last sūtra also, because it has क as its penultimate. Its mention in the list is for the sake of the subsequent sūtra by which it takes बुम् also under certain conditions.

1 कच्छ, 2 सिन्धु, 3 वर्ण, 4 गन्धार, 5 मधुमत्, 6 कम्बोज, 7 कश्मीर, 8 साल्व, 9 कुह, 10 अनुवण्ड (अणु, अण्ड, खण्ड) 11 द्वीप, 12 अनूप, 13 अजवाह, 14 विजापक, 15 कलुत्तर (कुलून) 16 रङ्कु॥

मनुष्यतत्स्थयोर्बुम् ॥ १३३ ॥ पदानि ॥ मनुष्य-तत्स्थयोः बुम् ॥

वृत्तिः ॥ मनुष्ये मनुष्यस्थे च जातादौ प्रत्ययार्थे कच्छादिभ्यो बुम् प्रत्ययो भवति ॥

134. The affix बुम् comes after the words kachchha &c. in the senses of born &c. when the meaning is a 'man' or 'what exists in man'.

This debars अण् ॥ Thus काच्छकः 'a man born in Kutch'. काच्छकस्य हसितं जल्पितम् ॥ 'His joke or talk is of Kutch or a Kutch-laughter'. काच्छिका चूडा ॥ Similarly सैन्धवको मनुष्यः, सैन्धवक्रमस्य हसितं जल्पितम्, सैन्धविका चूडा ॥

Why do we say "when meaning man or what exists in man?" Observe काच्छो गौः 'The cow of Kutch'. सैन्धवो वार्णवः ॥

अपदातौ साल्वात् ॥ १३४ ॥ पदानि ॥ अपदातौ-साल्वात्-(बुम्) ॥

वृत्तिः ॥ अपदातावेव मनुष्ये मनुष्यस्थे साल्वशब्दाद् बुम् प्रत्ययो भवति ॥

135 The affix बुम् comes after the word साल्वा in the senses of being born &c when denoting a man or what exists in man, provided that it does not mean a foot-soldier.

The word साल्वा which occurs in the कच्छादि class, would have taken बुम् by the last sūtra, when the sense was that of a man or some human attribute. The present sūtra makes a restriction. Thus साल्वाको मनुष्यः, साल्वाक्रमस्य हसितं जल्पितं &c. But साल्वा पशति व्रजति 'the Sālva foot soldier goes.'

गोयवाम्बोश्च ॥ १३५ ॥ पदानि ॥ गो-यवाम्बोः-च-(बुम्) ।

वृत्तिः ॥ गवि यवाम्बां च जातादौ प्रत्ययार्थे साल्वशब्दाद् बुम् प्रत्ययो भवति शैषिकः ॥

136. The affix बुम् comes in the remaining senses of being born &c, after the words साल्वा, when the word signifies 'a cow' or 'a barley gruel'.

This debars अण् of IV. 2. 133. Thus सालुको गौः "the cows born in Salva". सालुका यवाणुः 'the barley gruel of Sálva'. In other cases we have सालुम् ॥

गर्त्तौत्तरपदाच्छः ॥ १३७ ॥ पदानि ॥ गर्त्त-उत्तरपदाद् छः ।

वृत्तिः ॥ गर्त्तौत्तरपदादेशाच्चिनः प्रातिपदिकाच्छः प्रत्ययो भवति शैषिकः ॥

* 137. The affix छ comes in the remaining senses after a Nominal-stem denoting a place and having the word गर्त्त as its second term.

This debars अण् ॥ The word हेक्षे is to be read into the sūtra. This rule being a subsequent one debars the affixes टञ् and झिच् of sūtra 117 ante. Thus वृकगर्तीयम्, शृगालगर्तीयम्, इवादिगर्तीयम् 'born in porcupine's hole &c'. The word उत्तरपद is used in the sūtra, so as to prevent the application of the rule to a word which ends in गर्त्त, but is preceded by the affix बहु, as बाहुगर्तम् ॥ Here बहु is an affix (V. 3. 68) and not a pada.

गहादिभ्यश्च ॥ १३८ ॥ पदानि ॥ गहादिभ्यः-च-(छः) ।

वृत्तिः ॥ गह इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्छः प्रत्ययो भवति शैषिक ॥

138. The affix छ comes in the remaining senses after the words gaha &c.

This debars अण् &c. Thus गह्नीयः, 'belonging to a cave'. अन्तःस्थीयः &c.

In the list of गहादि occurs the following "मध्यमभ्यन्ते चाण् चरणे". It means "The word मध्य becomes changed into मध्यम when the affix छ is to be added. Thus मध्यमीयाः ॥ But when the sense is that of a Veda-school or Charaṇa, the affix अण् is added instead of छ as माध्यमाः ॥" The word मध्यम here has the restricted sense of 'the middle of the earth', and not any middle generally. Thus मध्यमयिः means पृथिवीमध्ये भवो ॥ So also when the affix अण् is applied in the case of चरण, it has the sense of निवास of sūtra IV. 3. 89 and not all the other senses. Thus त्रयः प्राच्या, त्रय औसीच्या, त्रयो माध्यमाः "three Charaṇas dwell in the East, three in the West, and three in the Middle". The words मुखतस् and पार्श्वतः occur in the list. They have the affix तस्, but before the affix छ the स् of तस् is elided. Thus मुखतीयम् and पार्श्वतीयम् ॥

The augment कृक् is added to जन and पर before the affix छ ॥ As जनकीयम्, परकीयम् ॥ The same augment is added to the word हेव also as, हेवकीयम् ॥

The affix छण् comes after the words वैण् &c. No list of such words is given. It is an आकृतिगणः ॥ Thus वैणकीयम्, वैवकीयम्, औत्तरपदकीयम्, प्रास्थकीयम्, माध्यमकीयम् ॥ &c.

1 मह, 2 अन्तःस्थ, 3 सम, 4 विषम, 5 मध्यममध्यमं चण चरणे 6 उत्तम, 7 अङ्ग, 8 वङ्ग, 9 मगध, 10 पूर्वपक्ष, 11 अपरपक्ष, 12 अधम शाख 13 उत्तमशाख, 14 एकशाख, 15 समानशाख, 16 समानग्राम*, 17 एकग्राम, 18 एकवृक्ष, 19 एकपलाश, 20 इष्टुम, 21 इष्टुनीक (इष्टुनी) 22 अवस्यन्वन (अवस्यन्नी and अवस्कन्ध) 23 कामप्रस्थ, 24 खाडायन (शाडिकाडायनि; खाडायनि and खाण्डायनी) 25 कोटि-रणि (कावेरणि and कामवेरणि) 26 लावेरणि*, 27 सौमिचि*, 28 शैशिरि, 29 आसुन्*, 30 वैवशर्मि (वैवशर्मन्) 31 औति, 32 आहिंसि, 33 आमिन्नि, 34 व्याडि, 35 बैजि (वैरजि), 36 अष्टयश्चि, 37 आ-नुशंसि, 38 शौजि, 39 आग्रिशर्मि, (अग्रिशर्मन्) 40 भौजि, 41 वाराटकि (आराटकि), 42 वाल्मीकि, 43 क्षेमवृद्धि (क्षेमवृद्धिन्), 44 आश्वत्थि, 45 औष्माहमानि*, 46 एक, 47 विन्न्वि*, 48 वल्ताम*, 49 हंस*, 50 तन्त्वम*, 51 उचर, 52 अनन्तर (अन्तर), 53 मुख्यपार्श्वतसोलोपः (also मुख्यतीय and पार्श्व सीय), 54 जनपरयोः कुक् च (also जनकीय and परकीय), 55 वृत्त्य च, 56 वणुकादिभ्यश्छण्. 57 आसुरि, 58 सौवि, 59 पारकि. It is an आकृतिगण ॥

प्राचां कटादेः ॥ १३९ ॥ पदानि ॥ प्राचाम-कटादेः ।

वृत्तिः ॥ प्राग्देशवाचिनः कटादेः प्रातिपदिकाच्छ प्रत्ययो भवति शैथिकः ॥

139. The affix छ comes in the remaining senses, after the words beginning with कट denoting the places of the East-folk.

The word देशे is understood here also. The word प्राक् of the sūtra qualifies देशे ॥ This debars अण् ॥ Thus कटनगरीयम्, कटपोषीयम्, कटपल्लवीयम् ॥

राज्ञः क च ॥ १४० ॥ पदानि ॥ राज्ञः-क-च-(छः) ॥

वृत्तिः ॥ राज्ञः ककारश्चान्तादेशो भवति छश्च प्रत्ययः ॥

140. The letter क is the substitute of the final of the word राजन्, when छ is added,

This sūtra only teaches substitution: for राजन् would have taken छ by IV. 2. 114. Thus राजकीयम् ॥ The word देशे does not govern this sūtra, not being appropriate.

वृद्धादकेकान्तखोपधात् ॥ १४१ ॥ पदानि ॥ वृद्धात्-अक-इक-अन्त-खोपधात्-(छः)

वृत्तिः ॥ वृद्धादेशवाचिनो ऽक इक इत्यवमन्तात् खकारोपधाच्च प्रातिपदिकाच्छ प्रत्ययो भवति ॥

141. The affix छ comes in the remaining senses after a Vriddha word denoting a place and ending with अक or इक, or having ख as its penultimate.

The word देशे must be read into the sūtra. This debars the अण् of Sūtra 132 ante: as well as the affixes ordained by Sūtras 117 and 123.

Thus अकः—पारोहणकीयः, शौषणकीयम् ॥ इकः—आश्वपथिकीयम्, शास्त्रिकीयम् ॥ खोपधात्—कौटिलिखीयम्, आयामखीयम् ॥

Vart:---The words सौसुक &c. are also governed by this rule though they end in उक् ॥ Thus सौसुकीयम्, मौसुकीयम्, ऐन्द्रवेणुकीयम् ॥

कन्थापलदनगरग्रामहृदोत्तरपदात् ॥ १४२ ॥ पदानि ॥ कन्था-पलद-नगर-ग्राम-हृद-उत्तरपदात्-(छ) ॥

वृत्तिः ॥ कन्थाद्युत्तरपदशेषवाचिनो वृद्धात्प्रातिपदिकत्वे छः प्रत्ययो भवति शैषिकः ॥

• 142. The affix छ comes in the remaining senses after the Vriddha words, having the words kanthâ, palada, nagara, grâma and hrada, as second terms.

This debars the other affixes such as ढम् and जिह् of 117 ante Thus शशिकन्धीयम्, माहिकिकन्धीयम्, शशिकपलीयम्, माहिकिकपलीयम्, शशिनगरीयम्, माहिकिनगरीयम्, शशिग्रामीयम्, माहिकिग्रामीयम्, शशिहृदीयम्, माहिकिहृदीयम् ॥

पर्वताच्च ॥ १४३ ॥ पदानि ॥ पर्वतात्-च-(छः) ॥

वृत्तिः ॥ पर्वतशब्दाच्च छः प्रत्ययो भवति शैषिकः ॥

143. The affix छ comes after the word पर्वत in the remaining senses.

This debars अण् ॥ Thus पर्वतीयो राजा “the hill-king”. पर्वतीयः पुरुषः ‘the hill man’.

विभाषा अमनुष्ये ॥ १४४ ॥ पदानि ॥ विभाषा-अमनुष्ये-(छः) ॥

वृत्तिः ॥ पर्वतशब्दाच्च छः प्रत्ययो भवति वाऽमनुष्ये वाच्ये ॥

144. The affix छ optionally comes in the remaining senses after the word पर्वत when it does not denote a man.

Thus पर्वतीयानि or पार्वतानि फलानि ‘hill fruits’, पर्वतीयमुत्कम् or पार्वतमुत्कम् ‘hill water’.

Why do we say अमनुष्ये ‘not-human’? Observe पर्वतीयो मनुष्यः where there is no option allowed.

कृकणपर्णाद्भारद्वाजे ॥ १४५ ॥ पदानि ॥ कृकण-पर्णात्-भारद्वाजे-(छः) ॥

वृत्तिः ॥ कृकणपर्णशब्दाभ्यां भारद्वाजेशेषवाचिभ्यां छः प्रत्ययो भवति शैषिकः ॥

145. The affix छ comes in the remaining senses after कृकण and पर्ण when denoting the country of Bharadvâja.

The word देशे is understood here also. The word भारद्वाज does not here mean Gotra, but country. Thus कृकणीयम् and पर्णीयम् ॥

Why do we say “denoting country of Bharadvâjas?” Observe कार्कणम्, पार्णम् &c.

अथ चतुर्थोऽध्यायस्य तृतीयः पादः ।

BOOK FOURTH.

CHAPTER THIRD.

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च ॥ १ ॥ पदानि ॥ युष्मद्-अस्मदोः-अन्य-तस्याम्-
खञ् च ॥

वृत्तिः ॥ युष्मदस्मदोः खञ् प्रत्ययो भवति शेषिकः चकाराच्छञ् ॥

1. The affix खञ् also comes optionally in the remaining senses, after the words 'yushmad' and 'asmad.'

The regulating power of the word देशे ceases. The word च indicates that the affix may be छ as well. The word "optionally" shows that the general affix अण् may also be employed. Thus there are three affixes, खञ्, छ and अण्, and hence there being no equal enumeration, the rule of mutual correspondence (I. 3. 10) does not apply.

The words युष्मद् and अस्मद् are Vṛiddha, as they belong to Tyadādi class (I. 1. 74), and would have taken छ by IV. 2. 114; the present sūtra enjoins three affixes for each. Thus युष्मद्-1-अण् = युष्माक + अण् (IV. 3. 2) = यौष्माकः युष्मद्-1-छ = युष्मद्-1-ईय = युष्मदीयः (VII. 1. 2). युष्मद्-1-खञ् = युष्माक-1-ईन (IV. 3. 2) = यौष्माकीणः (VII. 1. 2, and VIII. 4. 2). So also आस्माकः, अस्मदीयः and आस्माकीनः ॥

तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ ॥ २ ॥ पदानि ॥ तस्मिन् अणि-च-युष्माक-आ-
स्माकौ ॥

वृत्तिः ॥ तस्मिन्नित साक्षाद्विहितः खञ् निर्दिश्यते न चकारानुकुटञ्छः । तस्मिन्त्वभि अणि च युष्मदस्म-
दोर्यथासंख्यं युष्माक अस्माक इत्येतावद्विशौ भवतः ॥

2. When this affix खञ् is added and when अण् is added, then युष्माक and अस्माक are the substitutes of युष्मद् and अस्मद् ॥

The pronoun तस्मिन् refers to the visible affix खञ्, and not to the understood affix छ which was drawn into the last sūtra by the word च ॥

Why does the rule of mutual correspondence (I. 3. 10) not apply here, there being two affixes, two words, and two substitutes? This, however, is not

done, because the sūtra can be divided into two separate aphorisms: as (1) तस्मिन् खामि युष्मदस्मरोयुष्माकास्माकौ भवतः (S) ततोऽणि च ॥ i. e. (1) when खञ् is added, युष्माक and अस्माक are the substitutes of युष्मद् and अस्मद् respectively (2). So also when अण् follows.

As for illustrations, see the preceding Sūtra, e. g. यौष्माकीणः, आस्माकीनः with खञ्, and यौष्माकः and आस्माकः with अण् ॥ This substitution does not take place when छ is added, as युष्मदीयः and अस्मदीयः ॥

तवकममकावेकवचने ॥ ३ ॥ पदानि ॥ तवक-ममकौ-एकवचने ॥

वृत्तिः ॥ एकवचनपरयोर्युष्मदस्मरोस्तवक ममक इत्येतावद्वैशो भवतो यथासंख्यं तस्मिन्खामि अणि च परतः ॥

3. In expressing one individual, तवक and ममक are the substitutes of 'yushmad' and 'asmad' respectively, when खञ् and अण् follow.

As तावकीनः 'belonging to thee', मामकीनः "belonging to me." तावकः and मामकः ॥ But when the affix is छ, the form will त्वदीयः, मदीयः.

The word एकवचने should not be construed as meaning the affix of the singular number, as the affix सु ॥ Because the affix of the singular is always elided (लुक्) after these words, and by rule I. 1. 63, there will not be the application of this rule. This difficulty is, however, got over by explaining the word एकवचने as equal to एकार्थे ॥

अर्धाद्यत् ॥ ४ ॥ पदानि ॥ अर्धात्-यत् ॥

वृत्तिः ॥ अर्धशब्दाद् यत् प्रत्ययो भवति शैषिकः ॥

4. The affix यत् comes after the word अर्ध in the remaining senses.

This debars अण् ॥ Thus अर्धम् 'belonging to half.'

Vart:—When it has a prior term the affix ङञ् is used. As बालियार्द्धिकम्, (बाल्ययंवस्तु = बालियं) ॥ गौतमार्द्धिकम् ॥

परावराधमोत्तमपूर्वाच्च ॥ ५ ॥ पदानि ॥ पर-अवर-अधम-उत्तम-पूर्वात्-च ॥

वृत्तिः ॥ पर अवर अधम उत्तम इत्येवंपूर्वाधार्याद्यत् प्रत्ययो भवति शैषिकः ॥

5. The affix यत् comes, in the remaining senses, after the word 'ardha', when preceded by 'para', 'avara', 'adhama', and 'uttama'.

Thus परार्द्धम्, अवरार्द्धम्, अधमार्द्धम्, उत्तमार्द्धम् ॥

Q. Why do we say पूर्वात् 'preceded by'? Its use seems to be superfluous. If the sūtra stood as परावराधमोत्तमेभ्यः, it would have given the same sense. For the अर्धात् being supplied from the last sūtra, the whole sūtra

would have been परावराधमोत्समेभ्योऽर्धात् यत् which must mean 'preceded by para &c.'.

A. The words पर and अवर have meanings other than that of दिक् or direction. As परं सुखं 'highest pleasure.' अवरं सुखं 'lowest pleasure.' Therefore, when these words पर and अवर denote direction, then by the subsequent rule, the affix would have been always ठञ् and यत् ॥ The employment of the term पूर्व in the sūtra, prevents the application of the affix ठञ् even when the words denote direction.

According to the Vārtika सपूर्वपदाद् ठञ् given under the last sūtra, the word अर्थ preceded by any word would have taken ठञ्, hence the necessity of this sūtra ordainig यत्, when the first terms are पर &c.

दिक्पूर्वपदाद् ठञ् ॥ ६ ॥ पदानि ॥ दिक्-पूर्व-पदात्-ठञ्-च ॥

वृत्तिः ॥ दिक्पूर्वपदादन्तात्प्रातिपदिकात् ठञ् प्रत्ययो भवति चकाराद्यञ् शैविकः ॥

6. And the affix ठञ् also (as well as यत्) comes in the remaining senses after the word 'ardha,' when the prior term denotes a direction.

By च, the affix यत् is also used. This debars अञ् ॥ Thus पूर्वार्धम् पौर्वाधिकम्, दक्षिणार्धम् or दक्षिणाद्रिकम् ॥

The word पद् is used in the sūtra in order to prevent ambiguity. Had the sūtra stood merely as दिक्पूर्वाद ठञ्, it might have meant (I.1.68), 'Ardha preceded by the word दिक् takes ठञ् also', for then स्वरूपविधि would have applied, and लग्ध जातः would have taken the affix.

ग्रामजनपदैकदेशाद् अञ् ठञौ ॥ ७ ॥ पदानि ॥ ग्राम-जनपद-एकदेशात्-अञ्-ठञौ ॥

वृत्तिः ॥ दिक्पूर्वपदादित्येव । ग्रामैकदेशवाचिनो जनपदैकदेशवाचिनश्च प्रातिपदिकादिक्पूर्वपदादन्ताद् अञ् ठञौ प्रत्ययो भवतः शैविकौ यतोपवासे ॥

7. The affixes अञ् and ठञ् come in the remaining senses after the word 'ardha', preceded by a word denoting direction, when a particular portion of a village or an inhabited country is meant.

The phrase दिक्पूर्वपदात् is to be read into the sūtra. This debars यत् ॥ Thus इमे खल्वस्माकं ग्रामस्य जनपदस्य वा पौर्वार्धाः or पौर्वाधिकाः "Those verily belong to the eastern half of our village or country". So also दक्षिणार्धाः or दक्षिणाधिकाः ॥ The word पौर्वाध्याः = ग्रामस्य पूर्वस्मिन्नर्द्धे अवाः and is a Taddhitārtha compound.

मध्यान्मः ॥ ८ ॥ पदानि ॥ मध्यात्-मः ॥

वृत्तिः ॥ मध्यशब्दान्मः प्रत्ययो भवति शैविकः ॥

वार्षिकम् ॥ आदिद्येति वक्तव्यम् ॥ वार्षिकम् ॥ अवोधसोर्लोपश्च ॥

8. After the word मध्य there is the affix म in the remaining senses.

This debars अण् ॥ As मध्यमः "middlemost".

Vārt:— So also after the word आदि ॥ As आदिमः "Adam, or born in the beginning".

Vārt:—So also after the words अवस् and अधत्, the final स् being elided. As अवमस्, अधमस् ॥

अ सांप्रतिके ॥ ९ ॥ पदानि ॥ अ-साम्प्रतिके ॥

वृत्तिः ॥ अकारः प्रत्ययो भवति मध्यशब्दात्सांप्रतिके जातायां प्रत्ययार्थे ।

9. The affix अ comes in the remaining senses after the word 'madhya', the meaning being 'fit' or 'proper.'

The word सांप्रतिक means 'equity, propriety, right, fit'. As नातिशीघ्रे नाति ह्रस्वं मध्यं काष्ठम् "the proper piece of wood—neither too long nor too short". मध्ये वैयाकरणः "the fit Grammarian, neither too refined nor too dull". मध्यास्त्री "a proper wife".

द्वीपादनुसमुद्रं यञ् ॥ १० ॥ पदानि ॥ द्वीपात्-अनुसमुद्रम्-यञ् ॥

वृत्तिः ॥ समुद्रसमीपे यो द्वीपस्तस्माद् यञ् प्रत्ययो भवति शेषिकः ॥

10. The affix यञ् comes, in the remaining senses, after the word द्वीप, which is near the sea.

The word द्वीप occurs in the list of Kachchhādi (IV. 2. 133), and would have taken अण्; and by sūtra IV. 2. 134, it would have taken वुञ् also. The present sūtra debars both those affixes, when the word द्वीप means अनुसमुद्र or 'near the sea'.

Thus द्वेष्यम् 'living on or relating to an island'. As द्वेष्य अवन्तोऽनुचरन्ति यकम् ॥

Why do we say अनुसमुद्रं? Observe द्वेषकम् or द्वेषम् (IV. 2. 133 and 134). The word 'anu-samudra' is an Aavyayibhāva compound (II. 1. 15).

कालाद्ठञ् ॥ ११ ॥ पदानि ॥ कालात्-ठञ् ॥

वृत्तिः ॥ कालविशेषवाचिनः प्रातिपदिकात् ठञ् प्रत्ययो भवति शेषिकः ॥

11. The affix ठञ् comes in the remaining senses after the words denoting time.

This debars अण् ॥ The affix छ which comes after Vṛiddha words is prohibited by this sūtra. Thus मासिकः 'monthly' आर्द्धमासिकः, 'bi-monthly', सांस्वारिकः 'annual'.

The words which denote time even indirectly, also take this affix. As कादम्बपुष्पिको, त्रैहिपलालिकम् ॥ The word काल governs all the subsequent sūtras upto 25. (तत्र जातः).

आद्धे शरद्ः ॥ १२ ॥ पदानि ॥ आद्धे-शरद्ः ॥

वृत्तिः ॥ शरच्छब्दान् ठञ् प्रत्ययो भवति आद्धे ऽभिधेये शैषिकः ॥

12. The affix ठञ् comes in the remaining senses after the word शरद्, when expressing आद्धे ॥

This debars अण् (IV. 3. 16). The word आद्धे means the 'funeral oblation'; and not अद्धान् पुरुषः 'a faithful or believing person'. Thus शारदिकं आद्धं 'the autumnal Śrāddha'. When not meaning 'Śrāddha', it will be शारदम् ॥

विभाषा रोगातपयोः ॥ १३ ॥ पदानि ॥ विभाषा-रोग-आतपयोः (ठञ्) ॥

वृत्तिः ॥ रोगे आतपे चाभिधेये शरच्छब्दात् ठञ् प्रत्ययो वा भवति शैषिकः ॥

13. The affix ठञ् comes optionally in the remaining senses after the word शरद् when expressing illness or heat.

Thus शारदको रोगः 'the autumnal disease', शारदिक आतपः 'the autumnal heat or sunshine'.

Why do we say "when denoting sickness or heat"? Observe, शारदं सधि 'the autumnal curd'. This ठञ् debars the ऋतु अण् (IV. 3. 16)

निशाप्रदोषाभ्यां च ॥ १४ ॥ पदानि ॥ निशा-प्रदोषाभ्याम्-च (ठञ्) ॥

वृत्तिः ॥ निशाप्रदोषशब्दाभ्यां विभाषा ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः ॥

14. The affix ठञ् comes optionally in the remaining senses after the words 'nisā', and 'pradosha'.

This makes optional, where by sūtra IV. 3. 11. ante, the ठञ् would have been obligatory. Thus नैशम् or नैशिकम् 'nocturnal'. प्रादोषम् or प्रादोषिकम् ॥

श्वसस्तुद च ॥ १५ ॥ पदानि ॥ श्वसः-तुद-च-(ठञ्) ॥

वृत्तिः ॥ श्वः शब्दाद्विभाषा ठञ् प्रत्ययो भवति, तस्य च तुडागमो भवति ॥

15. The affix ठञ् comes optionally in the remaining senses after the word श्वस् and it takes the augment तुद् ॥

The word श्वस् takes the affix लृप् by sūtra IV. 2. 105. This sūtra ordains ठञ् ॥ When free from the scope of these rules, it takes तु and तुल affixes also by IV. 3. 23. Thus श्वस्-तुद्-ठञ् = शौवस्-तु-ठञ् (VII. 3. 3) = शौवस्तिकः "belonging to to-morrow or ephemeral". Otherwise श्वस्त्यः and श्वस्तनः ॥

सन्धिवेलाद्युत्तनक्षत्रेभ्योऽण् ॥ १६ ॥ पदानि ॥ सन्धि-वेलाद्, ऋतु-नक्षत्रेभ्यः, अण् ॥

वृत्तिः ॥ सन्धिवेलादिभ्य ऋतुभ्यो नक्षत्रेभ्यश्च कालवृत्तिभ्योऽण् प्रत्ययो भवति शैषिकः ॥

16. The affix अण् comes in the remaining senses

after the words 'sandhi-velâ' &c, and the words expressing 'season' and 'asterism.'

The word कालान् is to be read into the sūtra. All the words must be expressive of time. This debars ठम् ॥ The repetition of अण् debars छ also in the case of those words, which are Vṛiddha in this list (IV. 2. 114). Thus (1) सान्धिवेलम्, सान्ध्यम् (2) भैष्मम्, शैशिरम् (3) तैषम्, पौषम् are examples of sandhivelâ season and asterisms respectively.

The affix अण् is added to संवत्सर when denoting 'fruit' and 'festival', as सावत्सरं फलं or पर्व ॥

1 संधिवेला, 2 संध्या, 3 अमावास्या, 4 ज्योतिषी, 5 चतुर्दशी, 6 पञ्चदशी, 7 पूर्णिमासी, 8 प्रतिपद्, 9 संवत्सरात्फलपर्वणोः ॥

प्रावृष एण्यः ॥ १७ ॥ पदानि ॥ प्रावृषः-एण्यः ॥

वृत्तिः ॥ प्रावृषशब्दोऽण्यः प्रत्ययो भवति शैषिकः ॥

17. The affix एण्य comes in the remaining senses after the word प्रावृष् ॥

This debars the अण् of the last sūtra, though 'prāvṛish' is a season-denoting word. Thus प्रावृषेण्यो बलाहकः "the cloud belonging to the rainy season."

वर्षाभ्यष्टक् ॥ १८ ॥ पदानि ॥ वर्षाभ्यः-ठक् ॥

वृत्तिः ॥ वर्षाशब्दोऽठक् प्रत्ययो भवति शैषिकः ॥

18. The affix ठक् comes in the remaining senses after the word वर्षा ॥

This debars अण् of IV. 3. 16. Thus वार्षिकमनुलेपनम् ॥ The ठक् has the force of साधु &c of IV. 3. 43 here.

छन्दासि ठञ् ॥ १९ ॥ पदानि ॥ छन्दासि-(ठञ्) ॥

वृत्तिः ॥ वर्षाशब्दोऽछन्दासि विषये ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः ॥

19. In the Chhandas, the word 'varshâ' takes the affix ठञ् in the remaining senses.

This debars ठक्. The form will be the same, but there will be difference in accent. As नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृत्तु ॥ The word ऋतु here means "month," i. e. Nabha and Navasya are two rainy months.

वसन्ताब्ध ॥ २० ॥ वसन्ताब्ध-ञ्-(ठञ्) ॥

वृत्तिः ॥ वसन्तशब्दोऽछन्दासि विषये ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः ॥

20. In the Chhandas, the affix ठञ् comes in the remaining senses after the word 'vasanta.'

This debars अण् (IV. 3. 16). Thus मधुश्च माधवश्च वैसन्तिकावृत्तु ॥

हेमन्ताच्च ॥ २१ ॥ पदानि ॥ हेमन्तात्-च-(ठञ्) ॥

वृत्तिः ॥ हेमन्तशब्दाच्च छन्दसि विषये ठञ् प्रत्ययो भवति शैबिकः ॥

21. In the Chhandas, the affix ठञ् comes in the remaining senses, after the word 'hemanta.'

This debars अण् (IV. 3. 16). Thus सहद्वच सहस्यद्वच हेमन्तिकावृत्तु ॥ The making of two separate Sūtras of 20 and 21, is for the sake of the subsequent sūtra, in which the anuvṛitti of word हेमन्त only is taken.

सर्वत्राण् च तलोपश्च ॥ २२ ॥ पदानि ॥ सर्वत्र-अण्-च-तलोपः-च ॥

वृत्तिः ॥ हेमन्तशब्दाच्च प्रत्ययो भवति तत्सन्निधौ चान्ये तत्कारलोपः ॥

22. The affix अण् comes always after the word 'hemanta,' and (before this affix) the letter त् of 'hemanta' is elided.

Thus हेमन्तम् वासः 'wintery residence.' हेमन्तमुपलेपनम् ॥

The word सर्वत्र is used to show that the sūtra applies in the Chhandas as well as in the secular literature.

The word हेमन्त will take अण् by sūtra IV. 3. 16 as हेमन्ती पङ्क्तिः but there is no elision of त् there. Thus there are three forms हेमन्तः (IV. 3. 16), हेमन्तिकं (IV. 3. 21) and हेमन्तम् ॥

सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यः-ठ्यु-ठ्युलौ तुद् च ॥ २३ ॥ पदानि ॥ सायम्-चिरम्-प्राह्णे-प्रगे-अव्ययेभ्यः-ठ्यु-ठ्युलौ-तुद्-च- ॥

वृत्तिः ॥ सायमित्यादिभ्यश्चतुर्भ्योऽव्ययेभ्यश्च कालवाचिभ्यश्च दुपलौस्तस्तयोस्तुद् च ॥

वार्षिकम् ॥ चिरपक्ष्मरारिभ्यस्त्रो वक्तव्यः ॥ वार्षिकम् ॥ प्रगत्य छन्दसि गलोपश्च ॥

वार्षिकम् ॥ अप्रपञ्चाद्धिमच् ॥ वार्षिकम् ॥ अन्ताद्यन्ति वक्तव्यम् ॥

23. After the words सायं 'at eve', चिरं 'for a long time', प्राह्णे 'in the fore-noon', प्रगे 'at dawn', and after Indeclinables expressing time, there are the affixes ठ्यु and ठ्युल् and their augment is तुद् ॥

The word कालात् is understood here also. Thus सायं-न-ठ्यु = सायं-न-मुद्-न-ठ्यु = सायन्तनम् (VII. 1. 1) 'belonging to the evening'. चिरन्तनम्, 'lasting', प्राह्णेतनम् 'what is of the forenoon', प्रागेतनम् "what is of the early morn".

The word सायं is a word ending in म् and is an Indecidable. These

affixes would also come by virtue of its being an Indeclinable, after that सायं ॥ The present सायं is derived from the root स by adding the affix घञ् ॥ It always ends in ण् when these affixes are added. The word चिर always ends in ण् ॥ प्राह्ण and प्रगे always end in ए ॥

As regards Indeclinables, the examples are रोषातनम् 'belonging to the night'. दिवातनम् 'belonging to the day'.

Vart :—The affix ङ comes after the words चिर, पशून् and परारि ॥ As चिरङ्गम्, पशूङ्गम्, and परारिङ्गम् ॥

Vart :—The न् of प्रग in elided in the Chhandas before this affix ङ. as, प्रङ्गम् ॥

Vart :—The affix ङिम् comes after अघ, आदि and पश्चाद्; as, अघिम्, आदिम् and पश्चिम् ॥

Vart :—So also after अन्त, as, अन्तिम् ॥

The difference between त्थु and त्थुल् is in accent, Thus सायन्तेन and सायन्तेन, चिरन्तेन and चिरन्तेन, प्राह्णन्तेन and प्राह्णन्तेन, प्रगेन्तेन, प्रगेन्तेन, दिवातेन and दिवातेन, रोषातेन and रोषातेन ॥

विभाषापूर्वाङ्गापराङ्गाभ्याम् ॥ २४ ॥ पदानि ॥ विभाषा-पूर्वाङ्ग-अपराङ्गाभ्याम्-
(दुच-दुचलौ-तुद्-च) ॥

वृत्तिः ॥ पूर्वाह्णापराह्णशब्दाभ्यां विभाषा दुषदुषलौ प्रत्ययो भवत, तुद् च तयोरगमः ॥

24. Optionally after the words पूर्वाङ्ग and अपराङ्ग, there are the affixes त्थु and त्थुल् and their augment is तुद् ॥

In the alternative उच् of IV. 3. 11 also occurs. As पूर्वाह्णन्तेनम्, अपराह्णन्तेनम् with त्थु, or पूर्वाह्णिकम् अपराह्णिकम् with त्थान्. With त्थुल् we have पूर्वाह्णन्तेन and अपराह्णन्तेन ॥ The sign of the locative is not elided by rule VI. 3. 17. When the word is taken as incapable of having the case-affix, we have, पूर्वाह्णन्तेन or पूर्वाह्णन्तेनः ॥

तत्रजातः ॥ २५ ॥ पदानि ॥ तत्र-जातः ॥

वृत्तिः ॥ अणादयो धातयश्च प्रत्ययाः प्रकृतास्तेषामतः प्रभृत्यर्थाः समर्थविभक्तयश्च निदिश्यन्ते ॥ तत्रेति सप्तमीसमर्थाज्जात इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

25. The affixes ordained above or here after, come after a word in the 7th case in construction, in the sense of 'born or grown or originated there or then'.

The affixes अण् &c. घ &c. have been taught, but no particular sense was assigned to them. See IV. 2. 92. This sūtra gives one of the senses, and also declares the particular case in which the stem must be, to which the affix is to be added. Thus सुप्ते जातः = सुप् + अण् = सौप्तः 'born in Sruḡha'. So also माथुरः 'born in Mathura', औत्सः 'born in Utsa', औदपानः 'born in Udaḡpāna'.

शष्टिः (IV. 2. 93), अवारपारीणः (IV. 2. 93) शाकलिकः (IV. 2. 117), ग्राम्यः (IV. 2. 94), ग्रामीणः (IV. 2. 94), काचैयकः (IV. 2. 95) औम्भेयकः (IV. 2. 95).

प्रावृषष्टप् ॥ २६ ॥ पदानि ॥ प्रावृषः-ठप् ॥

वृत्तिः ॥ प्रावृद्शाब्दात्सप्तमीसमर्थाज्जात इत्येतस्मिन्नर्थे ठप् प्रत्ययो भवति ॥

26. After the word प्रावृद् being in the 7th case-affix, there is the affix ठप् in the sense of produced therein.

This debars एण्य of sūtra IV. 3. 17. The ए of ठप् is for the sake of accent. प्रावृषि जातः = प्रावृषिकः 'produced in the rainy season'.

संज्ञायां शरदो बुञ् ॥ २७ ॥ पदानि ॥ संज्ञायां-शरदाः-बुञ् ॥

वृत्तिः ॥ शरच्छब्दात्सप्तमीसमर्थाज्जात इत्येतस्मिन्नर्थे बुञ् प्रत्ययो भवति ॥

27. The affix बुञ् comes after the word शरद् in the 7th case-affix, in the sense of 'born therein,' the whole word being a name.

This debars अण् ॥ Thus शारदका र्भाः 'the grass called Śāradaka'. शारदका मुष्ठाः 'the pulse called Śāradaka.'

Why do we say संज्ञायां? Observe शारदं सस्यम् 'the autumnal crop.'

According to some, the word संज्ञायां governs all the succeeding sūtras up to IV. 3. 38.

पूर्वाह्णापराह्णाद्र्नामूलप्रदोषावस्कराद् बुन् ॥ २८ ॥ पदानि ॥ पूर्वाह्ण-अपराह्ण-आर्द्रा-मूल-प्रदोष-अवस्कराद्-बुन् ॥

वृत्तिः ॥ पूर्वाह्णादिभ्यः शब्देभ्यो बुन् प्रत्ययो भवति तच्च जात इत्येतस्मिन्विषये संज्ञायां गम्यमानायाम् ॥

28; The affix बुन् comes in the sense of 'born therein' after the words पूर्वाह्ण, अपराह्ण, आर्द्रा, मूला, प्रदोष, and अवस्कर, the whole being a Name.

Thus पूर्वाह्णकः, अपराह्णकः This debars IV. 3. 24. आर्द्रिकः, मूलकः ॥ This debars अण् of IV. 3. 16. प्रदोषकः This debars ठप् of IV. 3. 14. अवस्करकः This debars the general अण् affix.

When it is not a Name, the other affixes are employed.

पथः पन्थ च ॥ २९ ॥ पदानि ॥ पथः-पन्थ-च (बुन्) ॥

वृत्तिः ॥ पथिशब्दाद्बुन् प्रत्ययो भवति वा तच्च जात इत्येतस्मिन्विषये ॥

29. The affix बुन् comes after the word पथ, in the sense of 'produced therein', and thereby in the room of पथ, the substitute is पन्थ ॥

Thus पथि जातः = पन्थकः 'produced in the way.'

This debars the अण् ॥

अमावास्याया वा ॥ ३० ॥ पदानि ॥ अमावास्यायाः-वा-(बुन्) ॥

वृत्तिः ॥ अमावास्याशब्दाद्बुन् प्रत्ययो भवति तत्र जात इत्येतस्मिन्विषये ॥

30. The affix बुन् comes optionally after the word amâvâsyâ, in the sense of 'born therein'.

This debars अण् of IV. 3. 16. Thus अमावास्यकः or अमावास्यः ॥ This affix बुन् is applied to the word अमावस्य also, on the maxim एकदेशविकृतस्यानन्यत्वान् "That which has undergone a change in regard to one of its parts, is by no means in consequence of this change, something else than what it was before the change had taken place". Thus अमावस्यकः or अमावस्यः ॥

अ च ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ अ-च ॥

वृत्तिः ॥ अमावास्याशब्दादकारः प्रत्ययो भवति तत्र जात इत्येतस्मिन्विषये ॥

31. And the affix अ also is added to the word amâvâsyâ, in the sense of 'born therein'.

This adds a third affix to the बुन् and अण् already given. Thus अमा-वास्यः, अमावास्यकः, अमावास्यः ॥ So also after the word अमावस्य, as अमावस्यः, अमावस्यकः and अमावस्यः ॥

सिन्धुपकराभ्यां कन् ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ सिन्धु-अपकराभ्याम्-कन् ॥

वृत्तिः ॥ सिन्धुशब्दादपकरशब्दाच्च कन् प्रत्ययो भवति तत्र जात इत्येतस्मिन्विषये ॥

32. After the words 'sindhu' and 'apakara', there is the affix कन् in the sense of 'born therein'.

The word सिन्धु occurs in the Kaçchhâdi class and takes अण् and बुञ् (IV. 2. 133); and अपकर would have also taken अण् under the general rule. This sūtra debars these affixes. Thus सिन्धुकः, अपकरकः ॥

अणञौ च ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ अण्-अञौ-च ॥

वृत्तिः ॥ सिन्धुपकरशब्दाभ्यां यथासंख्यमणञौ प्रत्ययो भवतस्तत्र जात इत्येतस्मिन्विषये ॥

33. And the affixes अण् and अञ् come respectively after the words 'sindhu' and 'apakara', in the sense of 'produced therein'.

Thus सैन्धवः and आपकरः ॥

अविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढाबहुलालुक् ॥ ३४ ॥
पदानि ॥ अविष्ठा-फल्गुनी-अनुराधा-स्वाति-तिष्य-पुनर्वसु-हस्त-विशाखा-अषाढा-ब-
हुलात्-लुक् ॥

वृत्तिः ॥ अविष्ठादिभ्यः शब्देभ्यो नक्षत्रेभ्य आगतस्य जातार्थे लुक् भवति ॥
वास्तकीभ्यः ॥ लुक्प्रकरणे चित्रारवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानम् ॥

वार्तिकम् ॥ फल्गुन्यषाढाभ्यां दानौ वक्तव्यौ ॥

वार्तिकम् ॥ अविष्ठाषाढाभ्यां छणपि वक्तव्यः ॥

34. The affix denoting 'born therein' is elided by luk, after the words 'śravishthâ', 'phalgunî', 'anurâdhâ', 'svâtî', 'tishya', 'punarvasu', 'hasta', 'visâkhâ', 'ashâdhâ', and 'bahula' all denoting asterisms.

The feminine affixes are also elided after these words by I. 2. 49. Thus अविष्ठासु जातः = अविष्टः 'produced under Śravishthâ'. So also फल्गुनः, अनुराधः, स्वातिः, तिष्यः, पुनर्वसुः, हस्तः, विशाखः, अषाढः, बहूलः ॥ The 'Bahula' is another Name of the asterism कृत्तिका ॥

Vart:—So also the affix is elided after the asterisms चित्रा, रेवती and रोहिणी when the word is feminine. Thus चित्रायां जाता 'a woman produced under Chitra' will be called चित्रा ॥ So also रेवती, रोहिणी ॥ The feminine affix which would have been elided after the two words Revati and Rohiṇi, by I. 2. 49. is reordained by IV. 1. 41, because these words belong to गौतादि class.

Vart:—The affixes ट् and अन् come respectively after फल्गुनी and अषाढौ in forming the Feminine derivatives. As फल्गुनी (IV. 1. 15) and अषाढा ॥ The difference is in accent and meaning.

Vart:—The affix छण् also comes after 'Śravishthâ' and 'ashâdhâ' As अविष्टीयः and आषाढीयः ॥

स्थानान्तगोशालखरशालाच्च ॥ ३५ ॥ पदानि ॥ स्थानान्त-गोशाल-खरशालात्-च-(लुक्) ॥

वृत्तिः ॥ स्थानान्ताभ्यातिपदिकाद् गोशालशब्दाखरशालशब्दाज्जातार्थे प्रत्ययस्य लुग् भवति ॥

35. There is luk-elision of the affix denoting 'born therein' after a word ending in 'sthâna', and after the words 'gosâla' and 'kharasâla'.

Thus गोस्थाने जातः = गोस्थानः, अश्वस्थानः, गोशालः, खरशालः ॥

वत्सशालाभिजिदश्वयुक्लतभिषजो वा ॥ ३६ ॥ पदानि ॥ वत्स-शाला, अभिजि-त्-अश्वयुक्-शतभिषज-वा (लुक्) ॥

वृत्तिः ॥ वत्सशालादिभ्यः परस्य जातार्थे प्रत्ययस्य लुग् भवति ॥

36. There is optionally luk-elision of the affix denoting 'born therein' after the words 'vatsasâla', 'abhijit', 'asvayuk', and 'satabhik'.

As वत्सशालायां जातः = वत्सशालः or वात्सशालः, अभिजित् or आभिजित्, अश्वयुक् or आश्वयुजः, शतभिक् or शतभिषजः ॥ The two words वत्सशाल and वत्सशाला are both to be taken. These are all diversities of बहुल as used in the next sūtra.

नक्षत्रेभ्यो बहुलम् ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ नक्षत्रेभ्यः-बहुलम् (लुक्) ॥
वृत्तिः ॥ नक्षत्रेभ्य उक्तरस्य जातार्थे प्रत्ययस्य बहुलं लुग्भवति ॥

37. There is diversely luk-elision of the affix denoting 'born therein', after an asterism.

Thus रोहिणः or रोहिणः (IV. 3. 16) मृगशिरः or मार्गशीर्षः (IV. 3. 16).

कृतलब्धक्रीतकुशलाः ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ कृत-लब्ध-क्रीत-कुशलाः ॥
वृत्तिः ॥ सप्तमीसमर्थान् कृतारिष्येषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

38. An affix (one of those already taught) comes after a word in the seventh case-affix, in the sense of 'done there', 'obtained there', 'bought there', 'dexterous therein'.

Thus कौप्रः may mean "done in, or bought in, or obtained in, or skillful in Srughna". So also the words मायुरः, राष्ट्रियः ॥

प्रायभवः ॥ ३९ ॥ पदानि ॥ प्राय-भवः ॥
वृत्तिः ॥ सप्तमीसमर्थान् व्याप्तातिपत्तिस्त्रायभव इत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

39. After a word being in construction in the 7th case, an affix (one of those ordained already) comes in the sense of 'generally found therein'.

The word प्रायः means something less than all i. e. abundant. Thus कौप्रः 'what is abundant or mostly to be found in Srughna', = सुप्ते प्रायेण बाहुल्येन भवति. So also मायुरः, राष्ट्रियः &c.

This sūtra may appear to be superfluous as being covered by the more comprehensive sūtra सप्तभवः (IV. 3. 53). If प्रायभवः be explained as अति-स्यभवः i. e. what sometimes is to be found and sometimes not, still it will make little difference.

उपजानूपकर्णोपनीवेष्टक् ॥ ४० ॥ पदानि ॥ उपजानु-उपकर्ण-उपनीवे-ठक् ॥
वृत्तिः ॥ उपजान्वादिभ्यः शब्देभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यः प्रायभव इत्येतस्मिन्विषये ठक् प्रत्ययो भवति ॥

40. The affix ठक् comes in the sense of 'mostly to be found there,' after the words 'upajānu,' 'upakarna,' and upanīvi,' being in the 7th case in construction.

This debars अण् &c. Thus औपजानुकः, औपकर्णिकः औपनीविकः ।

संभूते ॥ ४१ ॥ पदानि ॥ सम्भूते ॥
वृत्तिः ॥ सप्तमीसमर्थान् व्याप्तातिपत्तिकान् संभूतइत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

41. After a nominal-stem or a word ending in the feminine affix क्नी and आप्, being in the 7th case in construc-

tion, an affix comes in the sense of 'adapted therein.'

Except the word 'adapted' which is the meaning of the word संभूत, all the other words of the sūtra have been supplied from the previous aphorisms. The word संभूत does not mean in this sūtra 'origin' or 'existence', for the word जात and भव already express that notion. It here means 'suitableness' 'adequacy' i. e. अवकल्पितः and प्रमाणातिरेकः ॥

Thus सुप्ते संभवति = सौप्तः 'what is suited to the country of Srughna.' So also माधुरः, राष्ट्रियः ॥ The word तत्र is understood here also.

कोशाङ्गदम् ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ कोशात्-दम् ॥

वृत्तिः ॥ कोशाङ्गदम् दम् प्रत्ययो भवति तत्र संभूतइत्यस्मिन्विषये ॥

42. The affix दम् comes after the words कोश in the sense of 'adapted to that.'

This debars अण् ॥ Thus कोशे संभूतं = कोशाय वस्त्रम् 'silken clothes.'

The word कोश means 'cocoon.' कौशेयः may literally therefore mean 'anything suited to the cocoon,' and may apply to the caterpillar as well as to the silk made out of cocoon. The word कौशेय is however कूट and means 'silken.' Nor does it mean 'suited to the sheath,' as a sword, though kośa means 'sheath' also. This sūtra would have been more properly placed after IV. 3. 134, under the heading of विकार rather than of संभूतः ॥

In fact after the sūtra एष्या-दम् (IV. 3. 159), the addition of कोशाङ्ग would have been more appropriate.

कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ कालात्-साधु-पुष्प्यत्-पच्यमा-

नेषु ॥

वृत्तिः ॥ कालविशेषवाचिभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यः साध्वादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

43. An affix comes after a word denoting time, being in the 7th case in construction, in the sense of 'being good,' 'flowering' or 'ripening therein'.

Thus हेमन्ते साधुः = हेमन्तः 'what is good or pleasant in autumn' as हेमन्तः प्राकारः शैशिरमनुलेपम् ॥ So also वसन्ते पुष्प्यन्ति = वासन्त्यः कुन्लताः 'vernal creepers i. e. which flower in spring', धैम्यः पाटलाः ॥ So also शरदि पच्यन्ते = शारदाः क्षालवः "the grains that ripen in autumn". धैम्मा यवाः 'the barley that ripens in summer'.

This sūtra teaches the base and the sense of the affix. It does not directly teach the affix. The above illustrations are examples of the affix ञ् &c.

उत्ते च ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ उत्ते, च ॥

वृत्तिः ॥ कालासि च । सप्तमीसमर्थोत्कालवाचिनः प्रातिपदिकावृत्ते यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

44. An affix comes after a word denoting time, being in the 7th case in construction, meaning 'sown therein'.

Thus हेमन्ते उप्यन्ते = हेमन्ता यवाः 'the barley sown in autumn.' धैष्मा ग्रीह्यः ॥

The separation of this sūtra from the last, is for the sake of the subsequent sūtra in which the anuvritti of उप्यन्ते only goes, which could not have been the case had this word been included in the last sūtra.

आश्वयुज्या बुञ् ॥ ४५ ॥ पदानि ॥ आश्वयुज्याः, बुञ् ॥

वृत्तिः ॥ आश्वयुजीशब्दाद् बुञ् प्रत्ययो भवति उभेयं ॥

45. The affix बुञ् comes in the sense of 'sown' after the word आश्वयुजी ॥

This debars डम् ॥ Thus आश्वयुज्या मुष्ठाः = आश्वयुजका माषाः 'the pulse sown in Āśvayujī.' It is the name of the full-moon in the Asterism of Āśvini. Āśvayuj and Āśvini are the same. Some texts read अश्वनी instead of अश्विनी ॥

ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम् ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ ग्रीष्म-वसन्तात्-अन्यतरस्याम्-
(बुञ्) ॥

वृत्तिः ॥ ग्रीष्मवसन्तशब्दाभ्यामन्यतरस्यां बुञ् प्रत्ययो भवति उभेयं ॥ ऋत्वणोपवादः ॥

46. The affix बुञ् comes optionally after the words 'grīṣma' and 'vasanta', in the sense of 'sown'.

This debars अण् (IV. 3. 16). Thus धैष्मम् or धैष्मकम् सस्यम् 'the crop sown in summer'. वासन्तम् or वासन्तकम् ॥

देयमृणे ॥ ४७ ॥ पदानि ॥ देयम-ऋणे ॥

वृत्तिः ॥ सप्तमीसमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकादेयमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यद् देयमृणं चेत् तद् भवति ॥

47. After a nominal stem being in the 7th case in construction, denoting time, an affix comes in the sense of 'being then due'; provided that the thing due be 'debt'.

Thus मासे देयमृणं = मासिकं 'a debt due in a month'. आर्द्रमासिकम्, सांवत्सरिकम् ॥ Why do we say ऋणे 'it being a debt'. Observe मासेदेया भिक्षा where no affix is added.

कलाप्यश्वत्थयवबुसादुचुन् ॥ ४८ ॥ पदानि ॥ कलापि, अश्वत्थ, यव, बुसात्, उचुन् ॥

वृत्तिः ॥ कलापि अश्वत्थ यवबुस इत्येतेभ्यः कालवाचिभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यो देयमृणमित्येतस्मिन्नर्थे बुञ् प्रत्ययो भवति ॥

48. The affix उचुन् comes in the sense of 'debt then due,' after the words कलापिन्, अश्वत्थ, and यवबुस denoting time

and being in the 7th case in construction.

The words कलपी &c are words which indirectly denote time. Thus the time in which the peacocks mate and make noise is called कलपी ॥ The time in which the asvatha tree fructifies is called अश्वत्थः ॥ The time in which barley is thrashed out is called यवकुत्त 'barley-chaff'. Thus कलपि-निकाले देयमृणं = कलापकम् 'a debt to be paid when the peacocks make noise (i. e. mating or rainy season) tails.' अश्वत्थकम् and यवकुत्तकम् ॥

ग्रीष्मावरसमाद्वुञ्ज ॥ ४९ ॥ पदानि ॥ ग्रीष्म-अवर-समात्, वुञ्ज ॥

वृत्तिः ॥ ग्रीष्मावरसमशब्दाभ्यां वुञ् प्रत्ययो भवति देयमृणइत्येतस्मिन्नर्थे ॥

49. The affix वुञ् comes in the sense of 'debt-due' after the words 'grīṣhma' and 'avarasama'.

This debars the अण् and ठञ् ॥ Thus ग्रीष्मदेयमृणं = ग्रीष्मकम् ॥ So also आवरसमकम् ॥ This affix causes Vriddhi, while वुञ् would not have done it. Hence the separate affix. The word समा is synonymous with वर्ष 'a year'. The word आवरसमकम् means either आगामिनां संवत्सराणामाद्यवत्सरे देयम् or अतीति वत्सरे देयं यद्यपि न वत्सम् ॥

संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ्च ॥ ५० ॥ पदानि ॥ संवत्सर-आग्रहायणीभ्यां-ठञ्च ॥

वृत्तिः ॥ संवत्सराग्रहायणीशब्दाभ्यां ठञ् प्रत्ययो भवति, चकाराद् वुञ्चदेयमृणमित्येतस्मिन्नर्थे ॥

वार्तिकम् ॥ संवत्सरात्फलपर्वणोरिति पठ्यते ॥

50. The affix ठञ् also (as well as वुञ्) comes after the words 'samvatsara' and 'agrāhāyaṇī' in the sense of 'debt due.'

Thus संवत्सरे देयमृणं = सांवत्सात्किं, and सांवत्सरकं ॥ आग्रहायणिकं or आमहायणिकं ॥

The word संवत्सर occurs in Sandhiveladi Class (IV. 3. 16) and takes अण् when 'fruit' or 'festivity' is meant. The present sūtra enjoins ठञ् when 'debt' is indicated.

व्याहरति मृगः ॥ ५१ ॥ पदानि ॥ व्याहरति मृगः ॥

वृत्तिः ॥ कालवाचिनः सप्तमीसमर्थोप्यातिपदिकाद् व्याहरति मृगः इत्येतस्मिन्निबन्धे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

51. An affix comes after a word in the 7th case in construction, denoting time, in the sense of 'who then wanders', and the word so formed refers to a wild beast.

Thus निशायां व्याहरति मृगः = भैरवः "an animal that wanders at night." So also प्राशोषः or प्राशोषिकः (IV. 3. 14) 'a brute that yells in the morning.'

Why do we say वृगः 'a beast'? Observe निशायां व्याहरति उलूकः ॥ Here there is no affixing. The word व्याहरति also means 'to make noise.' The Sûtra may, therefore, also be translated as : "After a word denoting time, an affix (IV. 1. 83) comes in expressing a wild beast who makes noise at that time".

तदस्य सोढम् ॥ ५२ ॥ पदानि ॥ तद्-अस्य-सोढम् ॥

वृत्तिः ॥ तदिति प्रथमासमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्प्रथमासमर्थे सोढञ्चेत्तद्वति ॥

52. An affix comes after a word in the 1st case in construction denoting time, in the sense of 'this is his habit or endurance'.

The word कालान् is understood here also. तद्=that : सोढम्=जितम् or अभ्यस्तं "endured or habituated". Thus निशा सहचरितमभ्ययनं=निशा "reading by night". तद् सोढमस्य छात्रस्य=नैशः or नैशिकः 'a student who is habituated or enured to reading by night'. So प्राशेषिक. or प्राशेषः ॥

तत्र भवः ॥ ५३ ॥ पदानि ॥ तत्र, भवः ॥

वृत्तिः ॥ तत्रति सप्तमीसमर्थान् क्वाप्प्रातिपदिकाञ्च इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

53. An affix comes after a word in the 7th case in construction, in the sense of 'who stays there'.

The anuvṛtti of कालान् ceases. The sense of भव here is 'existence', and not that of 'birth': because the sense of 'birth' is taught in sūtra तत्र जातः (IV. 3. 25). Thus, वृद्धे भवः=स्रोत्रः "who stays in Srughna". मायुरः, राष्ट्रियः ॥

The repetition of तत्र in the sūtra though its annuvṛtti could have been drawn from the previous sūtras, is for the sake of stopping the annuvṛtti of तदस्य ॥

दिगादिभ्यो यत् ॥ ५४ ॥ पदानि ॥ दिगादिभ्यः-यत् ॥

वृत्तिः ॥ दिग् इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो यत्प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये ॥
वार्त्तिकम् ॥ उक्तात्संज्ञायाम् ॥

54. The affix यत् comes in the sense of 'who stays there', after the Nominal stems दिक् &c.

This debars अण् and छ ॥ As दिशि भवं=रिश्यम् 'lying in a particular quarter', वर्ग्यम् ॥

The words मुख and जघन which ordinarily mean 'mouth' and 'hip' respectively, have not this meaning when this affix is to be added. They must refer to non-corporeal or abstract objects. As सेनामुखं 'who stays in the van of the army'. सेनाजघनम् 'who stays in the rear of the army'. In

fact, the words 'mukha' and 'jaghana' here mean the 'van' and the 'rear' of an army. The word उच्य takes this affix, when the word so formed is a Name. As उच्यया = रजस्वला, otherwise we have औच्यो, मत्स्यः ॥

1 दिक्ष्, 2 वर्ग, 3 पूग, 4 गण, 5 पक्ष, 6 धाप्य (धाप्या) 7 मित्र, 8 मेधा, 9 अन्तर, 10 पथि-
न्, 11 रहस्, 12 अलीक, 13 उखा, 14 साक्षिन्, 15 देश*, 16 आदि, 17 अन्त, 18 मुख, 19 जघन. 20
मेघ, 21 दूय, 22 उच्यस्तंतायाम्, 23 न्याय, 24 वंश, 25 वेष्ट (विश) 26 काल, 27 आकाश, 28
अनवंश. ॥

शरीरावयवाश्च ॥ ५५ ॥ पदानि ॥ शरीर-अवयवान्-च ॥

वृत्तिः ॥ शरीरावयववाचिनः प्रातिपदिकाद् प्रत्यय्यो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्निषये ॥

55. The affix यत् comes in the sense of 'what stays there' after a word denoting a part of the body.

This debars अण् ॥ As दन्तेषु भवं = दन्त्यम् 'dental i. e. what stays there, कार्यम्, ओष्ठ्यम् ॥ So also पादे भवं = पद्यं (VI. 3. 53), नासिकायां भवं = नस्यम् ॥

दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्दञ् ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ दृति-कुक्षि-कलशि-वस्ति-अ-
स्ति-अहेः ढञ् ॥

वृत्तिः ॥ दृत्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ढञ् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्निषये ॥

56. The affix ढञ् comes in the sense of 'what stays there', after the words 'dṛiti', 'kukshi', 'kalasi', vasti' 'asti' and 'ahi'.

Thus शर्तैयम् 'what stays in a leathern bag', कौशेयम्, कालशेयम्, वास्तेयम्, अस्तियम् and अहियम् ॥ अहियम् is the name of a poison. The word अस्ति is a noun and not a verb here. Its use as a Noun is to be seen in phrases like अस्तिभीरा गौः, अस्तिमान् = धनवान् ॥

ग्रीवाभ्योऽण् च ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ ग्रीवाभ्यः-अण्- च ॥

वृत्तिः ॥ ग्रीवाशब्दादण्प्रत्ययो भवति अकाराद्ढञ्च, तत्र भव इत्येतस्मिन्निषये ॥

57. The affix अण् also (as well as ढञ्) comes after the word 'grīvā' in the sense of 'what stays there'.

This debars यत् (IV. 3. 55) ग्रीवासु भवं = प्रवेयम् or भैरवम् ॥ The word ग्रीवा means blood-vessels, and as they are many, the word is used in the plural in the sūtra.

गम्भीराञ्ज्यः ॥ ५८ ॥ पदानि ॥ गम्भीरात्-ज्यः ॥

वृत्तिः ॥ गम्भीराशब्दाद् ज्यः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्निषये अणोपवाहः ॥

वार्तिकम् ॥ बहिर्देवपञ्चजनेभ्योति वक्तव्यम् ॥ वार्तिकम् ॥ चतुर्मासाद् यत् उच्यो वक्तव्यः ॥

58. The affix ज्य comes in the sense of 'who stays there', after the word 'gambhīra'.

This debars अण् ॥ गम्भीरे भवं = गाम्भीर्यम् 'gravity'.

Vārt:—So also after बहिः, देव and पञ्चजन. As बाह्यम्, देव्यम् and पाञ्चजन्यम् ॥ The final of बहिस् is elided by the vārtika under IV. 1. 85. The word 'daivya' could be also formed under another Vārtika of the same.

Vārt:—The affix ñya comes after chaturmāsa in the sense of a sacrifice; as, चातुर्मास्यानि व्रतानि, चातुर्मास्यो यज्ञः, otherwise चातुर्मासः ॥

अव्ययीभावाच्च ॥ ५९ ॥ पदानि ॥ अव्ययीभावात्-च (उच्यः) ॥

वृत्तिः ॥ अव्ययीभावसंज्ञकात् प्रातिपदिकाच्च उच्यः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्निषये ॥

59. After an Avyayībhāva Compound, the affix उच्य is employed, in the sense of 'who stays there.'

This debars अण् ॥ The affix उच्य however, does not come after every Avyayībhāva Compound, but only after the words included in the list of परिमुखादि as given in the Gaṇapāṭha.

Thus परिमुखं भवं = परिमुख्यम्, So also परिहृन्मुख्यम् ॥ Not so औपकुलम्, the word उपकुल not belonging to the class परिमुख ॥

1 परिमुख, 2 परिहृन्, 3 पयोष्ठ, 4 पशुल, 5 औपमूल, 6 खल, 7 परिसीर, 8 अनुसीर, 9 उपसीर, 10 उपस्थल, 11 उपकलाप, 12 अनुपथ, 13 अनुखड्ग, 14 अनुतिल, 15 अनुशीत, 16 अनुमाष, 17 अनुयव, 18 अनुद्रुप, 19 अनुवृष, 20 अनुगङ्गा, 21 प्रतिशाख, 22 अनुसाय ॥

अन्तःपूर्वपदादुच्य ॥ ६० ॥ पदानि ॥ अन्तःपूर्व-पदात्- उच्य ॥

वृत्तिः ॥ अव्ययीभावादिष्वेव । अन्तःशब्दो विभक्त्यर्थे समस्यते, । तत्पूर्वपदादव्ययीभावाद् उच्य प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्निषये ॥

वार्त्तिकम् ॥ समानशब्दाद् उच्य वक्तव्यः ॥

वार्त्तिकम् ॥ तशब्दे ॥

वा० ॥ अध्यात्मादिभ्यश्च ॥

वा० ॥ ऊर्ध्वदेहाच्च उच्य वक्तव्यः ॥

वा० ॥ ऊर्ध्वदेहाच्च ॥

वा० ॥ लोकोत्तरपदाच्च ॥

वा० ॥ मुखपार्श्वशब्दाभ्यां तसन्ताभ्यामीयः प्रत्ययो वक्तव्यः ॥

वा० ॥ जनपरयोः कुक्च ॥

वा० ॥ मध्यशब्दादीयः ॥

वा० ॥ मण्मीयौ च प्रत्ययौ वक्तव्यौ ॥

वा० ॥ मध्यो मध्यं दिनं चास्मात् ॥

वा० ॥ स्थासो लुग्वक्तव्यः ॥

वा० ॥ अजिनान्ताच्च ॥

Kārikā

समानस्य तशब्दे अध्यात्मादिषु चेप्यते ।

ऊर्ध्वदेहाच्च देहाच्च लोकोत्तरपदाच्च च ॥

मुखपार्श्वतसारीयः कुक्चजनस्य परस्य च ॥

ईयः कार्थो मध्यस्य मण्मीयौ प्रत्ययौ तथा ॥

मध्यो मध्यं दिनं चास्मात्स्थानो लुगजिनासाया ॥

60. After an Avyayībhāva compound, having the word अन्तर as prior term, the affix उच्य is employed, in the sense of 'who stays there.'

This debars अण् ॥ Thus आन्तर्वेदिनकम्, आन्तर्गेहिकम् ॥

Vart. :—The affix ठञ् comes after समान, as समाने भवं = सामानिकम् ॥

Vart. :—So also after a word beginning with समान, as, सामानप्रानिकम्, सामान देशिकं.

Vart. :—So also after the words अध्यात्म, &c as, अध्यात्मिकम्, आधिदैविकम्, आधिभौतिकम् ॥ The class अध्यात्मादि is Ākṣiptigana.

Vart. :—So also after ऊर्ध्वन्द्मः as, और्ध्वन्मिकः ॥ The word 'ūrdhva' is a synonym of ऊर्ध्वम् ॥

Vart. :—So also ऊर्ध्वदेह, as और्ध्वदेहिकम् ॥

Vart. :—So also after a compound having the word लोक as second term ; as, ऐहलौकिकम्, पारलौकिकम् ॥

Vart. :—The words मुख्य and पार्श्व ending in त्स, take the affix ईय; as, मुख्यतीयम्, पार्श्वतीयम् ॥

Vart. :—The affix ईय comes after जन and पर with the augment कृक्, as जनकीयम्, परकीयम् ॥

Vart. :—The affix ईय comes after मध्य, as, मधीयः ॥

Vart. :—So also the affix मण् and मीय come after मध्य; As. माध्यमम्, माध्यमीयम् ॥

Vart. :—So also the affix दिनञ् (दिनञ् in Padamanjari) comes after मध्य, whereby it becomes मध्यम् as माध्यन्दिनम् in माध्यन्दिन उपपादयति ॥

Vart. :—There is luk-elision of the affix after the word स्यात्त, as, अत्रवत्यामा ॥

Vart. :—So also there is elision after the words ending in अजिन, as वृकाजिनः, सिंहाजिनः

ग्रामात्पर्यनुपूर्वात् ॥ ६१ ॥ पदानि ॥ ग्रामात्-परि-अनु- पूर्वात् ॥

वृत्तिः ॥ ग्रामाब्दान्तादव्ययीभावात्परि अनु इत्येवंपूर्वादृष्टम् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्निषेधे ॥

61. After the word 'grāma', preceded by 'pari' or 'anu', (the whole being an Avyayībhāva), there is the affix ठञ् in the sense of 'who stays there'.

This debars अण् ॥ Thus पारिप्रायिकः, आनुप्रायिकः ॥

जिह्वामूलाङ्गुलेच्छः ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ जिह्वामूल-अङ्गुले- छः ॥

वृत्तिः ॥ जिह्वामूलशब्दादङ्गुलिशब्दाच्छः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्निषेधे ॥

62. After the words 'jihvāmūla', and 'anguli' there is the affix छ in the sense of 'what stays there'.

This debars यत् (IV. 3. 55). Thus जिह्वामूलीयम्, अंगुलीयम् ॥

वर्गान्ताच्च ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ वर्गान्तात्-च (छ)

वृत्तिः ॥ वर्गशब्दान्ताच्च प्रातिपदिकाच्च छः प्रत्ययो भवति तच्च भव इत्येतस्मिन्विषये अणोपवादः ॥

63. After a word ending with 'varga', the affix छ is employed in the sense of 'what occurs there'.

This debars अण् ॥ As कवर्गाद्यद्, चवर्गीयम् ॥

अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम् ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ अशब्दे-यत्-खौ-अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ वर्गान्तादिस्थेव । शब्दावन्यस्मिन्प्रत्ययार्थे वर्गान्ताप्रातिपदिकावन्यतरस्यां यत्खौ प्रत्ययो-भवतः ॥

64. After a word ending in 'varga', but not meaning a 'letter or word', the affixes यत् and ख are optionally employed, in the sense of 'who stays there'.

As वासुदेववर्ग्यः (by यत्), वासुदेववर्गीणः, (by ख), and वासुदेववर्गीयः (by छ) ॥
शुचिष्ठिरवर्ग्यः 'वर्गीणः' or 'वर्गीयः' ॥

Of course, when the word means 'शब्द' it takes one affix only i. e. छ ; as कवर्गीय वर्णः 'a letter belonging to क class'.

कर्णललाटात्कनलंकारे ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ कर्ण-ललाटात्-कन् अलङ्कारे ॥

वृत्तिः ॥ कर्णललाटशब्दाभ्यां कन् प्रत्ययो भवति तच्च भव इत्येतस्मिन्विषयेऽलङ्कारेऽभिधेये ॥

65. The affix कन् comes in the sense of 'what occurs there', after 'karna' and 'lalât', the word denoting an ornament.

This debars यत् (IV. 3. 55). Thus कर्णिका 'an ear-ring', ललाटिका ॥

Why do we say 'denoting an ornament, ? Observe कर्णम् 'what is in the ear', ललाटम् ॥

तस्य व्याख्यानइति च व्याख्यातव्यनाम्नः ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ तस्य-व्याख्याने-इति-च व्याख्यातव्यनाम्नः ॥

वृत्तिः ॥ तस्येति षष्ठीसमर्थार्थं व्याख्यातव्यनाम्नः प्रातिपदिकाद्व्याख्यानेऽभिधेये यथाविहितं प्रत्ययो भवति तच्च भवे च ॥

66. After the name of a subject of commentary, an affix comes in the sense of 'its commentary', as well as, in the sense of 'what occurs there'.

That by which a thing is explained is called व्याख्यान 'commentary'. The name of a thing explainable is called व्याख्यातव्यनाम्नः ॥ After such a name, being in the 6th case in construction, the affix is added. The affix means तस्यव्याख्यानं as well as तच्चभव, the latter being read into the sūtra by virtue of च ॥

Thus सुपां व्याख्यानः = सौपां ग्रन्थः 'Saupa, a book on the explanation of case-affixes'. So also तैङ्गः 'Taīṅga--a Commentary on Verbal affixes' कर्तः 'Kārta--a Commentary on kṛit affixes'. सौप &c. may also mean सुप्सु भव &c.

Why do we say व्याख्यातव्यनाम्नः 'after the name of the thing explainable'? The thing to be explained must be a Book, therefore, the affix will not apply to the name of a city &c. For example, if a model be made to describe the city of Pāṭaliputra, such a model will not be named after Pāṭaliputra by the addition of affix. Thus सुकोशला is a modal giving a description of Pāṭaliputra. This will not be called Pāṭaliputram.

The anuvṛitti of भव and व्याख्यान runs simultaneously in all the subsequent apavāda sūtras, and hence we have read the anuvṛitti of भव into this sūtra also.

बहुचोन्तोदात्ताद्ठञ् ॥ ६७ ॥ पदानि ॥ बहुचः-अन्तोदात्ताद् ठञ् ॥

वृत्तिः ॥ बहुचो व्याख्यातव्यनाम्नः प्रातिपदिकेऽन्तोदात्ताद्भवव्याख्यानयोश्च प्रत्ययो भवति ॥

67. The affix ठञ् comes in the senses of 'staying' and 'a commentary', after a polysyllabic word having udātta on the final, (the word being the name of a thing to be explained).

This debarbs अण् ॥ Thus वाक्पणात्विक् 'a commentary of the rules of changes of स and न into ष and ण' ॥ नातानत्विक् 'a commentary on (अनत्) udātta and anudātta (नत्)' ॥ The radicals षत्वणत्व and नतानत् are acutely accented on the final by the rule of a compound having accent on the final (VI. 1. 169)

Why do we say बहुचः 'polysyllabic'? Observe सौपम्, तैडम् &c. A word of two syllables will take ठक् (IV. 3. 72). So the counter example must be of words of one syllable.

Why do we say 'having acute accent on the final'? Observe सांहित् from संहिता ॥ This word has acute accent on the initial by the rule of Gati-accent (VI. 2. 49)

क्रतुयज्ञेभ्यश्च ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ क्रतु-यज्ञेभ्यः, च (ठञ्) ॥

वृत्तिः ॥ क्रतु-यो यज्ञे-यश्च व्याख्यातव्यनाम्नः प्रातिपदिकेभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थयोश्च प्रत्ययो भवति ॥

68. The affix ठञ् comes, in the senses of 'occurring', and 'a commentary', after the name of a work to be explained, provided that such work relates to a kratu or a yajña.

This debarbs ऋण् ॥ Kratu :—अग्निष्टोमिकः 'a commentary on Aginshṭoma sacrifices? राजपेयिकः, राजसूयिकः ॥ yajña:—पाकयज्ञिकः, नाभयज्ञिकः ॥

This sūtra refers to words which are not antodātta. The words 'vājapeya' and 'rājasūya' are acute in the middle.

The words क्रतु and यज्ञ mean generally the same thing i. e. 'a sacrifice', but the separate mention of यज्ञ implies that the rule applies to yajñas other than Soma-yajñas because the word 'kratu' is technically applied to Soma-sacrifices only. Thus पाकयज्ञिकः, राजपेयिकः ॥

The sūtra is in the plural to prevent the application of the affix to the word-forms 'kratu' and 'yajña' (I. 1. 68).

अध्यायेष्वेवर्षे ॥ ६९ ॥ पदानि ॥ अध्यायेषु-एव-ऋषे, (ठञ्) ॥

वृत्तिः ॥ ऋषिशाब्दाः प्रवरनामधेयानि तेभ्य ऋषिशाब्देभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थयोः प्रत्ययो भवति ॥

69. The affix ठञ् comes after the name of an explainable work called after a Rishi, in the senses of 'occurring therein' or 'a commentary thereon', when it refers to an Adhyāya only.

The word ऋषि is the name of प्रवर and those Rishis are only meant whose names are in the Pravara list. The word so formed means always an Adhyāya or Chapter of the work. The phrase व्याख्यानव्यनामः is understood in this sūtra, hence the word ऋषि means "a work the author of which is a Rishi".

Thus वसिष्ठस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा = वसिष्ठकोऽध्यायः "Vāsishtika—a chapter containing commentary on Vashishṭha". वैश्वामित्रिकः 'a chapter of commentary on Viśvāmītra'.

Why do we say meaning 'chapter'? Observe वासिष्ठी कञ् ॥

पौरोडाशपुरोडाशात् छन् ॥ ७० ॥ पदानि ॥ पौरोडाश-पुरोडाशात्-छन् ॥

वृत्तिः ॥ पौरोडाशशाब्दात्पुरोडाशशाब्दाच्च भवव्याख्यानयोरर्थयोः छन् प्रत्ययो भवति ॥

70. The affix छन् comes in the senses of 'occurring therein' and 'a commentary thereon', after the words 'pauroḍāśa' and 'puroḍāśa'.

The verses on the purification &c of Puroḍāśa 'a sacred cake', are called पौरोडाश, the commentary on such pauroḍāśa mantras will be called पौरोडाशिकः. Its feminine will be पौरोडाशिकी (IV. 1. 41). A book on Puroḍāśa cake is called पुरोडाश; a commentary there on will be पुरोडाशिकः f. पुरोडाशिकी (IV. 1. 41). The ष of the affix indicates that the feminine is formed by डीष् (IV. 1. 41). The commentary here refers to the 'mantras' or verses relating to Puroḍāśa, and not to the sacrifice.

छन्दसो यदणौ ॥ ७१ ॥ पदानि ॥ छन्दसः-यत्-अणौ ॥

वृत्तिः ॥ छन्दः शाब्दाच्चव्याख्यानयोरर्थयोर्दणौ प्रत्ययौ भवतः ॥

71. The affixes यत् and अण् come in the senses of 'occurring therein' and 'a commentary thereon', after the word Chhandas.

This debars ढक् of the following sūtra. As छन्दस्यः or छान्सः ॥

द्वयजृद्धब्राह्मणकप्रथमाध्वरपुरध्वरणनामाख्याताद् ठक् ॥ ७२ ॥ पदानि ॥ द्वयच्च-
ऋत-ब्राह्मण-ऋक्-प्रथम-अध्वर-पुरध्वरण-नाम-आख्यातात्-ठक् ॥

वृत्तिः ॥ द्वयादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो व्याख्यातव्यनामभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थयोऽठक् प्रत्ययो भवति ॥

72. The affix ठक् comes in the senses of 'occurring therein' and 'a commentary thereon', after a word of two syllables, and a word ending in short ऋ, and the words 'brāhmaṇa', 'ṛik', 'prathama', 'adhvara', 'purascharana', 'nama', 'akhyata' and 'namakhyata', being the names of explainable works.

This debars अण् and डम् ॥ 1. Dissyllabic :—ऐष्टिकः, पाशुकः ॥ 2. Ending in ऋ :—चातुर्होतृकः, पांचहोतृकः ॥ So also ब्राह्मणिकः, आर्षिकः, प्राथमिकः, आध्वरिकः, पौरध्वरणिकः, नामिकः, आख्यातिकः, नामाख्यातिकः ॥

अणुगयनादिभ्यः ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ अण्-ऋगयनादिभ्यः ॥
वृत्तिः ॥ ऋगयनादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थयोरण् प्रत्ययो भवति ॥

73. The affix अण् comes in the senses of 'occurring therein' and 'a commentary thereon' after the words 'ṛigayana' &c.

This debars डम्, ठक् and छ ॥ आर्गयनः, पाठव्याख्यानः ॥

The repetition of अण् in the sūtra, though the annuvṛitti of this affix was coming from before, is for the sake of preventing the application of any subsequent apavāda rule to the words in this list. Thus वास्तुविद्यः ॥

1 ऋगयन, 2 पठव्याख्यान, 3 छन्दोमान, 4 छन्दोभाषा, 5 छन्दोविधिति, 6 न्याय, 7 पुनरुक्त, 8 निरुक्त, 9 व्याकरण, 10 निगम, 11 वास्तुविद्या, 12 क्षत्रविद्या, 13 अन्नविद्या, 14 विद्या, 15 उत्पात, 16 उत्पाद, 17 उद्याव, 18 संवत्सर, 19 मुहूर्त, 20 उपनिषद्, 21 निमिष, 22 शिक्षा, 23 भिक्षा, 24 छन्दोवि-
जिनी 25 व्याय. ॥

तत आगतः ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ ततः, आगतः ॥

वृत्तिः ॥ तत इति पञ्चमीसमर्थादागत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति ॥

74. An affix (IV. 1. 83 &c) comes after a word being in 5th case in construction, in the sense of 'what has come thence'.

Thus ब्रुह्मदागतः = सौधनः 'what has come from Sruḥna'. माधुरः, राद्विषः ।

ठगायस्थानेभ्यः ॥ ७५ ॥ पदानि ॥ ठक्-आयस्थानेभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ आय इति स्वामिषाद्यो भाग उच्यते स यस्मिन्नुत्पद्यते तदायस्थानम् । आयस्थानवाचिभ्यः प्रा-
तिपदिकेभ्यऽठक् प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन्विषये ॥

75. After a word denoting sources of revenue, there is the affix ठक् in the sense of 'come thence'.

The word **आय** means what is the share appropriated by the lord. The source of **आय** is called **आयस्थान** ॥

This debars **अण्** and **छ** ॥ Thus **शौल्कशालिकः** 'what is derived from custom house'. **आकरिकम्** 'revenue derived from mines'.

The plural in the sūtra prevents Svarupavidhi (I. 1. 68).

शुण्डिकादिभ्यो ऽण् ॥ ७६ ॥ शुण्डिकादिभ्यः-अण् ॥

वृत्तिः ॥ शुण्डिक इत्यत्रमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन्विषये ॥

76. The affix **अण्** comes in the sense of 'thence come', after the words **शुण्डिक** &c.

This debars **ठक्** ॥ Thus **शौण्डिकः** 'excise-revenue'. **कार्कणः** ॥

The repetition of **अण्** serves the same purpose as in IV. 3. 73, **बाधक-बाधनार्थम् ॥ A§ औद्धानः ॥**

1 शुण्डिक, 2 कृकण, 3 स्थण्डिल, 4 उद्धान, 5 उपल, 6 तीर्थ, 7 भूमि, 8 तृण, 9 पर्ण. ॥

विद्यायोनिर्बन्धेभ्यो बुञ् ॥ ७७ ॥ पदानि ॥ विद्या-योनि-संबन्धेभ्यः-बुञ् ॥

वृत्तिः ॥ विद्यायोनिर्बन्धः संबन्धो येषां ते विद्यायोनिर्बन्धाः ॥ तद्वाचिभ्यः शब्देभ्यो बुञ् प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन्विषये ॥

77. The affix **बुञ्** comes, in the sense of 'thence come,' after a word denoting a person connected through the relationship of learning or family origin.

Persons related (sambandha) through learning (such as teacher and pupil), or through blood (yoni, e. g. father and son) are called **विद्यायोनिर्बन्धः** ॥ Words denoting such persons take the affix **बुञ्**. This debars **अण्** and **छ**. Thus **उपाध्यायाहागतम् = औपाध्यायकम्** 'knowledge derived from a spiritual teacher.' **शैष्यकम्**, **भाष्यार्थकम्** ॥ So also **योनिर्बन्धः** as **मातामहकः** 'wealth derived from a maternal grand-father.' **पितामहकः**, **मातुलकः** ॥

ऋतघञ् ॥ ७८ ॥ पदानि ॥ ऋतः-ठञ् ॥

वृत्तिः ॥ विद्यायोनिर्बन्धेभ्य इत्येव ॥ ऋकारान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो विद्यायोनिर्बन्धवाचिभ्यश्च ऋ प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन्विषये ॥

78. The affix **ठञ्** comes in the sense of 'come thence,' after a word ending in short **ऋ**, and denoting a person related through learning or blood.

This debars **बुञ्** ॥ Thus **होतुरागतम् = होतृकम्** 'derived from Hotri.' **पौतृकम्** ॥ So also of 'blood,' as :—**भ्रातृकम्**, **स्वाप्तृकम्**, **मातृकम्** ॥

The **त्** in **ऋत्** is for the sake of facility of pronunciation, there being no such word ending in long **ऋ** ॥

When the words do not denote relationship through learning or blood, this affix is not employed. As, सावित्रम् ॥

पितुर्यच्च ॥ ७९ ॥ पदानि ॥ पितुः-यत्-च ॥

वृत्तिः ॥ पितृशब्दाद् यत् प्रत्ययो भवति चकाराद्ऽञ्च तत आगत इत्येतस्मिन्विषये ॥

79. The affix यत् as well as ऽञ्च comes, in the sense of 'come thence,' after the word 'pitri.'

Thus पितुरागतं = पैतृकं or पित्र्यम् (VII. 4. 27. and VI. 4. 148) 'paternal—i.e. wealth inherited from father.'

गोत्रादङ्कवत् ॥ ८० ॥ पदानि ॥ गोत्रात्-अङ्कवत् ॥

वृत्तिः ॥ गोत्रप्रत्ययान्तात्प्रातिपदिकारङ्कवत्प्रत्ययविधिर्भवति तत आगत इत्येतस्मिन्विषये ॥

80. After a word ending with a patronymic affix, the rule of affix in the sense of 'thence come,' is like that relating to the affix denoting 'its mark.'

The word गोत्र in the sūtra does not mean the technical Gotra of Grammar, but a descendant—denoting affix in general. The affixes denoting अङ्क are taught in IV. 3. 126 and 127. The affix वुम् of IV. 3. 126 which comes after Gotra words, in the sense of 'this is his,' is referred to in this sūtra, not merely the affix अण् of IV. 3. 127, denoting, 'this is his mark.'

Thus औपगवानामङ्कः = औपगवकः 'the mark belonging to the descendants of Upagu.' So also कापट्यकः, नाडायनकः, चारायणकः ॥ The same words will also denote 'come there from' as आपगवेभ्य आगतम् = औपगवकम्, कापट्यकम्, नाडायनकम्, चारायणकम् (formed by वुम् IV. 3. 126).

Similarly वैदः, गार्ग्यः, शक्षः formed by अण् of IV. 3. 127 mean not only 'the mark belonging to the Vaidas, the Gārgyas, the Dākshis,' but also that which comes from the Vaidas &c. The word वत् has the force of 'complete similarity,' as in कालेभ्यो भववत् (IV. 2. 34), चरणेभ्यो धमवत् (IV. 2. 46).

हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः ॥ ८१ ॥ पदानि ॥ हेतु-मनुष्येभ्यः, अन्यतरस्या-
म्-रूप्यः ॥

वृत्तिः ॥ हेतुभ्यो मनुष्येभ्यश्चान्यतरस्यां रूप्यः प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन्विषये ॥

81. The affix रूप्य denotes that which from something has originated, when it is added to a word denoting 'cause,' or to the name of a man viewed as a cause.

The word मनुष्य is used meaning 'men as causes.' हेतु means cause or instrument. Thus समासागतं = समरूप्यम् or समीयम् by छ of IV. 2. 138 meaning 'what proceeds from a like cause.' So also विषमरूप्यम् or विषमीयम् ॥ So of men

also देवदत्तकृत्यम् or देवदत्तम् (IV. 1. 83) 'what originates with देवदत्तः', यज्ञदत्तकृत्यम् or यज्ञदत्तम् ॥

The word हेतुमनुष्येभ्यः is in the plural in the sūtra, indicating that svarupavidhi (I. 1. 68) does not apply here.

In denoting हेतु, there is employed the Instrumental case as taught in II. 3. 23 : and according to the jñāpaka in the present sūtra, the Ablative case may also be employed in denoting a हेतु, ॥ Or the use of the ablative case in the sense of हेतु, may be explained by II. 3. 25.

मयद् च ॥ ८२ ॥ पदानि ॥ मयद्-च ॥

वृत्तिः ॥ हेतुभ्यो मनुष्येभ्यश्च मयद् प्रत्ययो भवति तत् आगत इत्येतस्मिन्विषये ॥

82. After a word denoting a cause or a man viewed as a cause, there is the affix 'mayat' in the sense of 'come thence'.

Thus समयम्, विषममयम्, देवदत्तमयम्, यज्ञदत्तमयम् ॥

The इ of मयद् indicates that the feminine of these words are formed by डीप् (IV. 1. 15), as, समयी ॥ The separation of this sūtra from the last is for the sake of preventing the application of the rule of mutual correspondencce (I. 3. 10) which would have been the case had the rule stood as हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां कृत्यमयदौ ॥

प्रभवति ॥ ८३ ॥ पदानि ॥ प्रभवति ॥

वृत्तिः ॥ तत् इत्येव । पञ्चमीसमर्थान् ऊहाप्रातिपदिकात्प्रभवतीत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

83. After a Nominal-stem which is in the 5th. case in construction, an affix (one of those already taught) comes in the sense of 'what appears for the first time'.

The word तत् is understood in the sūtra. The word प्रभवति means what manifests itself, or appears for the first time. Thus हिमवतः प्रभवति = हैमवती "The Haimavati", a name of the Ganges, meaning 'which manifests itself for the first time or appears in the Snowy Range, its source being unknown'. So also हारसी "The Dārādī" i. e. the Indus appearing for the first time in Dardistan. The word प्रभवति has not the sense of उत्पत्ति, because that is included in तच्च जातः; it therefore means प्रकाशते, प्रथमतः उपलभ्यते, the source or origin being unknown.

विदूराशब्ज्यः ॥ ८४ ॥ पदानि ॥ विदूरात्-ज्यः ॥

वृत्तिः ॥ विदूरशब्दात् ज्यः प्रत्ययो भवति तत् प्रभवतीत्येतस्मिन्विषये ॥

Karika

बालवायो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव वा ।

न वै तत्रेति अश्वत्थ्याञ्जित्वरीवृषाचरेत् ॥

84. The affix **य** comes, in the sense of 'what manifests itself there', after the words 'vidûra'.

This debars अण् ॥ Thus विदूरात् प्रभवति = वैदूर्यः 'a kind of gem found at Vidûra'. The gem as a matter of fact is not found at Vidûra, but in a mountain called बालवाय ॥ Vidûra is the city where the rough stone is worked upon. In other words, it may be said that the affix is really added to बालवाय, when the latter word is replaced by विदूर; such substitute being only shown in the sūtra, the appropriate sthâni (vâlavâya) being left to inference. Or the word Vidûra may denote both the city as well as a mountain. If it be said that there is no mountain known as Vidûra, then we say that the Grammarians call Vâlavâya by the name of Vidûra, as the merchants call Benâres by the name of Jitvarî.

तद्गच्छति पथिदूतयोः ॥ ८५ ॥ पदानि ॥ तद्गच्छति-पथि-दूतयोः ॥

वृत्तिः ॥ तद्विति द्वितीयासमर्थाद्गच्छतीत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति योऽसौ गच्छति पन्थात् चेत् स भवति दूतो वा ॥

85. An affix (IV. 1. 83 &c) comes after a word, being in the 2nd case in construction, in the sense of 'what goes thereto', provided that, that which goes, is a road or a messenger.

Thus सुग्रमगच्छति = सौघ्नः "a road or a messenger that goes to Srughna." So also मायुरः ॥ The road may either lead to Srughna, or being in Srughna, be used for going.

Why do we say पथिदूतयोः "meaning a road or a messenger". Observe सुग्रं गच्छति सार्थः 'he goes to Srughna for his own sake'.

अभिनिष्क्रामति द्वारम् ॥ ८६ ॥ पदानि ॥ अभि-निष्क्रामति-द्वारम् ॥

वृत्तिः ॥ द्वितीयासमर्थादभिनिष्क्रामतीत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत् तदभिनिष्क्रामति द्वारं चेद् भवति ॥

86. An affix comes, after a word in the 2nd case in construction, in the sense of 'a door which looks towards that'.

Thus सौघ्नः 'a gate which looks towards Srughna',—as a gate of Kānyakubja. So also मायुरम्, राष्ट्रियम् ॥

Objection. The sūtra would have stood better as अभिनिष्क्रमणं द्वारं, for by using अभिनिष्क्रामति, you make the word द्वारं as if it was a being endowed with sense.

Ans. This objection may be answered by saying that the gate is the well-known instrument (करण) to the action of अभिनिष्क्रमण; and an instrument may be used as an agent to a verb: as साध्वसिच्छिनत्ति 'the sword cuts nicely.'

Why do we say द्वारम् “when it is a gate”? Observe सुपन्नभिनिष्क्रमति पुरुषः ‘a person faces towards Sruḡhna’.

अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ॥ ८७ ॥ पदानि ॥ अधिकृत्य-कृते-ग्रन्थे ॥

वृत्तिः ॥ तसिचि द्वितीयासमर्थराधिकृत्य कृतइत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तत्कृतं ग्रन्थे-
स्त भवति ॥

वार्तिकम् ॥ लुबाधयाधिकार्यस्य प्रत्ययस्य बहुलम् ॥

87. An affix comes after a word in the 2nd case in construction, in the sense of ‘made in relation to any subject,’ when the thing made is a ‘book.’

The word अधिकृत्य means ‘aiming at’ ‘alluding to, referring to.’ Thus सुभद्रामधिकृत्य कृतोग्रन्थः = सौभद्रः ‘Saubhadra or a book relating to the history of Subhadra.’ So also गौरिनिबः, यायातः, किरातार्जुनीयम् ॥

Why do we say ग्रन्थे ‘when meaning a book’? Observe, सुभद्रामधिकृत्यकृतः प्रासादः ‘a palace built in memory of Subhadra’; where there is no affix.

Vārt:—The affix is elided diversely when the book is a story. Thus वासवदत्तामधि कृत्य कृता ऽऽ खयायिका = वासवदत्ता “Vāsavadattā, a story relating to Vāsavadattā.” सुमनोहरा, उर्वशी ॥ Sometimes the elision does not take place, as भैरवी ॥

शिशुकन्दयमसभङ्गन्द्रेन्द्रजननादिभ्यश्छः ॥ ८८ ॥ पदानि ॥ शिशु-क्रन्द-यमस-
भ-ङ्गन्द्रेन्द्र-जननादिभ्यः-छः ॥

वृत्तिः ॥ शिशुकन्दादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यश्छः प्रत्ययो भवति अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ॥ अणोपवाहः ॥
वार्तिकम् ॥ द्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः ॥

88. The affix छ comes in the sense of ‘a book made relating to a subject,’ after the following words in the 2nd case in construction, viz ‘sisukranda,’ ‘yamasabha,’ the Dvandva-compounds, and the words ‘indra-janana’ &c.

The word तर् (IV. 3. 85) and अधिकृत्य कृते ग्रन्थे should be read into the sūtra. This debars अण् ॥ Thus शिशुकन्दीयः ‘a book treating of the crying of infants.’ यमसभः ‘a book relating to the court of Yama’. A Dvandva-Compound: as, भूमिकाद्यपीयः, द्येयकपोलीयः, बाह्यार्थसंबन्धीयम् प्रकरणं, वाक्यपरीयम् ॥

There is no list of इन्द्रजननादि words. They are ākritigaṇa, and must be determined by usage. Thus इन्द्रजननीयम्, प्रद्युम्नागमनीयम् &c.

Vart:—Prohibition should be stated in the case of the Dvanda-Compounds देवासुर &c. As देवासुरम् ‘the book of the wars of the Gods and Demons.’ राक्षसुरम् गौणमुच्यते ॥

The words सिधुक्रन्द् and यमसभ might have been included in the inchoate class इन्द्रजननादि ॥ The separate enumeration of these words in the sūtra, is merely for the sake of amplification.

सोऽस्य निवासः ॥ ८९ ॥ पदानि ॥ सः-अस्य-निवासः ॥

वृत्तिः ॥ स इति प्रथमासमर्थारस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्प्रथमासमर्थं निवासश्चेत्स भवति ॥

89. After a word in the 1st case in construction, an affix comes in the sense of 'this is his dwelling place'

The word स shows that the word to which the affix is to be added is in the nominative case. अस्य 'his' shows that the meaning of the affix is that of a genitive case. निवासः, shows that the first word in construction must signify a dwelling place. निवास means "a country i. e. where a person lives (nivasanti asmin)".

सुष्मो निवासोऽस्य = सौध्नः 'a present dweller of Srughna', मायुरः, राष्ट्रियः &c.

अभिजनश्च ॥ ९० ॥ पदानि ॥ अभिजनः-च ॥

वृत्तिः ॥ सोऽस्येत्येव । स इति प्रथमासमर्थारस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्प्रथमासमर्थमभिजनश्चेत्स भवति ॥

90. After a word in the 1st case in construction, an affix comes in the sense of 'this is his mother-land'.

The difference between निवासः and अभिजनः is this. Where a person lives himself for the present, that is his निवास or dwelling-place. Where his ancestors (अभिजनाः) have lived, that is his अभिजन 'native country, home or ancestral abode'. Thus सौध्नः 'a person whose ancestral home is in Srughna'. मायुरः, राष्ट्रियः ॥ The separation of this sūtra from the last is for the sake of the subsequent sūtra, in which the anuvṛtti of 'abhijana' only runs.

आयुधजीविभ्यश्छः पर्वते ॥ ९१ ॥ पदानि ॥ आयुधजीविभ्यः-छः-पर्वते ॥

वृत्तिः ॥ सोऽस्याभिजन इति वर्तते । आयुधजीविभ्य इति तार्थ्ये चतुर्थी, पर्वत इति प्रकृतिविशेषणम् । पर्वतवाचिनः प्रथमासमर्थारस्येति षष्ठ्यर्थे छः प्रत्ययो भवति ॥

91. The affix छ comes after a word denoting mountain, in the sense of 'this is his mother-land', when it is a person who lives by arms.

The word आयुधजीवी means a person who earns his livelihood by arms. The phrase सोऽस्याभिजनः is to be read into the sūtra. Thus हृद्गोलः पर्वतोऽभिजन एवमायुधजीविनां = हृद्गोलीयाः 'the mercenary soldiers whose ancestral abode is the Hṛidgola mountain'. So also अन्धकवर्त्सीयाः, रोहितगिरीयाः ॥

Why do we say आयुधजीविभ्यः ? Observe आक्षौंश ब्राह्मणाः "the Brahmanas whose native place is Rikshoda mountains". Why do we say 'mountains' ? Observe. सांकाश्यका आयुधजीविनः ॥

शण्डिकादिभ्यो अ्यः ॥ ९२ ॥ शण्डिकादिभ्यः, अ्यः ॥

वृत्तिः ॥ शण्डिक इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो अ्यः प्रत्ययो भवति सौप्त्याभिजन इत्येतस्मिन्निषये । अणोपवादः ॥

92. The affix अ्य comes in the sense of 'this is his native-land', after the words शण्डिक &c.

This debars अण् &c. Thus शाण्डिक्यः, सार्वसेन्यः &c.

1 शण्डिक, 2 सर्वसेन 3 सर्वकोश, 4 शक, 5 शट, (सट), 6 रक, 7 शङ्ख, 8 बोध.

सिन्धुतक्षशिलादिभ्यो ऽणञौ ॥ ९३ ॥ पदानि ॥ सिन्धु-तक्षशिलादिभ्यः, अण्-अञौ ॥

वृत्तिः ॥ आदिशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । सिन्धादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्तक्षशिलादिभ्यश्च यथासंख्यमणौ प्रत्ययो भवतः सौप्त्याभिजन इत्येतस्मिन्निषये ॥

93. The affixes अण् and अञ् come respectively, after the words 'Sindhu' &c and 'Takshasila' &c in the sense of 'this is his native-land'.

Thus सिन्धवः, वार्णवः ॥

Many of the words occurring in Sindhu-class, are found in Kachchh-ādi class (IV. 2. 133) also. Those words would have taken अण् by sūtra IV. 2. 133. The present sūtra prevents the affixing of णञ् (IV. 2. 134) to those words under circumstances mentioned in sūtra IV. 2. 134, when the further significance of अभिजनः is added to them.

So also तक्षशिलः, वात्सोद्धरणः &c.

1 सिन्धु, 2 वर्ण, 3 मधुमत्, 4 कम्बोज, 5 साल्व, 6 कश्मीर, 7 गन्धार, 8 किष्किन्धा, 9 उरसा (उरस), 10 इर (इर), 11 गान्धका (गन्धिका), 12 कुल्ल, 13 विरसा ॥

1 तक्षशिला, 2 वत्सोद्धरण, 3 कैमेपुर (कौमेपुर), 4 मामणी, 5 छगल*, 6 क्रोष्टुकर्ण (कर्णकोष्ठ), 7 सिंहकर्ण (सिंहकोष्ठ), 8 संकुचित, 9 किनर, 10 काण्डधार (काण्डवारण), 11 पर्वत*, 12 अवसान, 13 बर्बर, 14 कंस, 15 सरालक.

तूदीशालातुरवर्मतीकूचवाराड्ढक्छण्डञ्यकः ॥ ९४ ॥ पदानि ॥ तूदी-शालातुर-वर्मती-कूचवाराड्, ढक्-छण्-ढञ्-यकः ॥

वृत्तिः ॥ तूयादिभ्यश्चतुर्थ्यैः शब्देभ्यो यथासंख्यं चत्वार एव ढक् छण् ढञ् यक् इत्येते प्रत्यया भवन्ति सौप्त्याभिजन इत्येतस्मिन्निषये । अणोपवादः ॥

94. After the words तूदी, शालातुर, वर्मती, and कूचवार, come respectively the affixes ढक्, छण्, ढञ्, and यक् in the sense of 'this is his native land'.

This debars अण् ॥ Thus तौदेयः, शालातुरीयः, वर्मतेयः and कौचवार्यः ॥

भक्तिः ॥ ९५ ॥ पदानि ॥ भक्तिः ॥

वृत्तिः ॥ समर्थविभक्तिः प्रत्ययार्थानुवर्तते । अभिजन इति तिङ्शब्दः । स इति प्रथमासमर्थवत्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थं भक्तिश्चेत्तद्वति ॥

95. An affix (IV. 1. 83) comes after a word in the first case in construction, in the sense of 'this is his object of veneration or love'.

The word भक्ति in the sūtra means 'serving', 'worshipping' or 'loving'.

Thus वृद्धो भक्तिरस्य = वृद्धः 'a person who is loyal to Srughna'. So also माधुरः, राष्ट्रियः &c.

The anuvṛitti of the word अभिजनः ceases. The word सः and अस्य should be read into the sūtra.

अचिन्तादेशकालादठक् ॥ ९६ ॥ पदानि ॥ अचिन्तात्, अदेश-कालात्, ठक् ॥

वृत्तिः ॥ देशकालव्यतिरिक्तावचित्तवाचिनः प्रातिपदिकादठक्प्रत्ययो भवति सोऽस्य भक्तिरित्येतस्मिन्विषये; अणोपवादः ॥

96. After a word denoting a thing not having consciousness, but not being the name of a country or time, the affix ठक् is employed, in the sense of 'this is his object of devotion or love'.

This debarbs अण्; and छ also. Thus अपूपभक्तिरस्य = आपूपिकः 'a person who loves cakes'. शास्त्रलिकः, पायसिकः ॥

Why do we say 'not having consciousness'? Observe देवदत्तः ॥ Why do we say 'not being the name of a country'? Observe सौर्यः ॥ Why do we say 'not denoting time'? Observe शैर्ष्यः 'who loves Summer'.

महाराजादठक् ॥ ९७ ॥ पदानि ॥ महाराजात्, ठक् ॥

वृत्तिः ॥ महाराजशब्दाद् ठक् प्रत्ययो भवति सोऽस्य भक्तिरित्येतस्मिन् विषये । अणोपवादः ॥

97. The affix ठक् comes in the sense of 'this is his object of veneration', after the word महाराज ॥

This debarbs अण् ॥ As महाराजिकः 'who loves or serves the Mahārāja'. The difference between this ठक् and the ठक् of the last aphorism, is in accent only.

वासुदेवार्जुनाभ्यां बुद्ध् ॥ ९८ ॥ पदानि ॥ वासुदेव-अर्जुनाभ्याम्, बुद्ध् ॥

वृत्तिः ॥ वासुदेवार्जुनशब्दाभ्यां बुद्ध् प्रत्ययो भवति सोऽस्य भक्तिरित्येतस्मिन्विषये । छानोपवादः ॥

98. The affix बुद्ध् comes in the sense of 'this is his object of veneration,' after the words 'Vāsudeva' and Arjuna.

This debarbs छ and अण् ॥ Thus वासुदेवकः, अर्जुनकः ॥

Q. The word वासुदेव being the name of a Kshatriya would have taken बुद्ध् by the next sūtra, and there is no difference here between बुद्ध् and बुद्ध्, why then include the word वासुदेव in this sūtra?

A. The word वासुदेव here is the name of God (in which all dwell वसति भस्मिन्) and not the designation of a Kshatriya.

By the general rule of compounds (II. 2. 34) a word of fewer vowels is placed first, and so Arjuna ought to have been placed first. The not doing so in this sūtra indicates (jñāpaka) the existence of this rule 'that a word denoting an object of reverence is placed first.'

गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं बुम् ॥ ९९ ॥ पदानि ॥ गोत्र-क्षत्रियाख्येभ्यः-बहुलम्-बुम् ॥

वृत्तिः ॥ गोत्राख्येभ्यः क्षत्रियाख्येभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यो बहुलं बुम् प्रत्ययो भवति सोऽस्य भक्तिरित्येतस्मिन्निषेधे । भणोपवाहः ॥

99 The affix बुम् comes diversely, in the sense of 'this is his object of veneration,' after a word denoting Gotra or a Kshatriya.

This debars अण् and छ. Thus: ग्लौचुकायनक 'who loves or serves &c Gluchukāyani.' So also औपगवकः, कापटवकः ॥ Kshatriyas :—नाकुलकः, साहदेवकः, साम्बकः ॥ *

The word आख्या in the sūtra indicates that the words should be the names of *well-known* or *famous* Kshatriyas, and not of any body who is a Kshatriya by profession.

The word बहुल shows the non-universality of this rule. Thus पाणिनो नक्षत्रस्य = पाणिनीयः, पौरवीयः ॥

The word गोत्र does not mean here the Grammatical Gotra, but a word formed by a patronymic affix in general.

जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समानशब्दानां बहुवचने ॥ १०० ॥ पदानि ॥

जनपदिनाम्, जनपदवत्, सर्वम्, जनपदेन, समान, शब्दानाम्, बहुवचने ॥

वृत्तिः ॥ जनपदिनो ये बहुवचने जनपदेन समानशब्दास्तेषां जनपदवत्सर्वं भवति प्रत्ययः प्रकृतिश्च सोऽस्य भक्तिरित्येतस्मिन्निषेधे ॥

100. Of words denoting Princes (lit. who are lords of janapada) the base and affix meaning 'this is his object of veneration' are the same, in every respect, like those of a word denoting kingdom, provided that, the Prince-denoting words have, in the plural, the same form, as the kingdom-denoting words.

The words of this sūtra require a detailed analysis. जनपदिनाम् gen. plural of जनपदिन् meaning 'lord of an inhabited country' i. e. Kshatriya-Princes, बहुवचने 'in the plural', जनपदेन समान शब्दानां 'the same form as the janapada denoting word', जनपदवत् सर्वम् 'every thing is like janapada'. In other words, 'after those bases denoting Kshatriya Princes which in the plural have

the same forms as the names of the countries, the affix in the sense of veneration will be the same as will come after a janapada word.' Now the affixes denoting भक्ति as regards जनपद words are given in Sûtras IV. 2. 124 &c. and those affixes will apply here. Thus अङ्गा जनपदो भक्तिरस्य = आङ्गकः formed by वुष् of Sûtra IV. 2. 125, meaning 'who loves the country of Aṅgās' Similarly वाङ्गकः, सौह्यकः पौन्यकः ॥

Similarly अङ्गा क्षत्रिया, भक्तिरस्य = आङ्गकः formed by the same affix वुष्, with this difference of meaning 'who loves the Kshatriyas called Aṅgās'. So वाङ्गकः, सौह्यकः &c.

Why do we say 'of Kshatriyâ Princes'; (janapadinām). Observe, पञ्चाला ब्राह्मणा भक्तिरस्य = पाञ्चालाः ॥ Here the general affix अण् is employed.

The word सर्व is used in the sūtra to show that not only the affixes are the same, but the bases to which the affixes are added will be the same. In the plural, the Kshatriya and the Janapada bases have the same form, but in the singular and dual, the forms of Kshatriya-bases are different. Thus मद्रस्यापत्यं = sing. मद्रः (IV. 1. 170) dual, माद्वौ pl. मद्राः. The form मद्राः denotes both 'the Kings or Kshatriyas of Madrās' as well as 'the country called Madrās'. Thus मद्रो भक्तिरस्य = मद्रकः ॥ So also in the singular and dual, मद्राः will be the base to which the affix will be added. Thus माद्रो भक्तिरस्य माद्वौ वा भक्तिरस्य = मद्रकः ॥ Similarly वाज्यं (from वृजि IV. 1. 171), as, वाज्यो वा भक्तिरस्य वाज्यो वा भक्तिरस्य = वृजिकः ॥

Why do we say जनपदेन समान शब्दानाम् 'the word having the same sound as the janapada word'? Thus अनुषण्डो जनपदः, पौरवो राजा स भक्तिरस्य = पौरवीयः ॥ Here Paurava and Anushaṇḍa have not the same sound.

The word बहुवचने is used in the sūtra, to indicate, that, though the समान शब्दता or 'the similarity of word-form', occurs in the plural number only, yet this atideśa rule applies to the same words in the singular and dual also. For in the plural, the form will be same, because there the Tadrāja affix is elided; but in the singular and dual, the Tadrāja affix is not elided, and therefore, the word denoting a principality and the word denoting a prince will not have the same form; but this rule applies there also. As वाङ्गः or वाङ्गो भक्तिरस्य वाङ्गकः ॥

तेन प्रोक्तम् ॥ १०१ ॥ पदानि ॥ तेन प्रोक्तम् ॥

वृत्तिः ॥ तेनोति तृतीयासमर्थोऽप्योक्तमित्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

101. After a word in the 3rd case in construction, an affix (IV. 1. 83 &c). comes, in the sense of 'enounced by him'.

The word प्रोक्त means प्रकर्षेणोक्त 'preeminently spoken'. It should be distinguished from the word कृत meaning 'done or made'. For the sense of कृत

has been already taught in the sūtra कृते ग्रन्थे (IV. 3. 16). Thus अन्येन कृता मायुरेण प्रोक्ता = मायुरी वृत्तिः ॥ पाणिनीयम् 'the system of grammar enounced by Paṇini' भाषिणश्च, काशकृत्स्नम् ॥

Works like Chhandas which were made (कृतं) by nobody, but which were promulgated (प्रोक्तं) from time of time by inspired commentators, may be quoted as examples of the application of this sūtra. Or it may apply to the case of a book whose *author* is another, but whose promulgator or expounder is another. In short, speaking roughly, प्रोक्त is a 'revelation', and कृतः is a 'composition', one a revealer or prophet, the other an author.

According to some, this sūtra is almost a superfluity. They argue thus: The word प्रोक्त is formed by adding प्र to वच् and means 'to lecture' 'to teach', and also the 'means of such teaching &c'. In the first sense of 'lecturing or teaching', the affix is not found. For in every village there are persons who teach or lecture upon Kāṭha, Kalāpa &c. For example सुशर्मन् may be such a lecturer, but we do not say सुशर्मणा प्रोक्तं काठकं = सौशर्मणम् ॥ Moreover, where we find this affix employed, it is with regard to Books, for which the rule कृते ग्रन्थे is sufficient. If it be said that it should be taught for the Chhandas: that is also unnecessary, as the Vedas are not कृत but eternal, the agent only remembers them. If it be said, it refers to the sense of the Vedas, the same objection applies as to the first. But the letter of the Veda is not eternal, it is the sense that is eternal. Therefore the Rishis who revealed, for the first time, at the beginning of a Kalpa, the sense of the Veda, in appropriate language will be called its promulgators, and the works so revealed will be named after such Rishis, as काठकम्, कालापकम् and भावकम् ॥ This sūtra, however, is confined to those cases where the author of the book is one person and its promulgator is another: as मायुरी वृत्तिः ॥

तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण् ॥ १०२ ॥ पदानि ॥ तित्तिरि-वरतन्तु-खण्डिक-उखात्-छण् ॥

वृत्तिः ॥ तित्तिर्योद्विभक्तः शब्देभ्यश्छण् प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन्वचने । अणोपवादः ॥ वार्तिकम् ॥ शौनकादिभ्यश्छन्सीत्यस्यानुवृत्तेच्छन्नेधिकारविहितानां च तद्विषयतेष्यते ॥

102. The affix छण् comes in the sense of 'enounced by him', after the words 'tittiri', 'varatantu', 'khandika', and 'ukha'.

Thus तैत्तिरीयाः 'those who learn (IV. 2. 64) the Veda enounced by Tittiri'. शारतन्तुग्रीवाः, खाण्डिकीयाः, शौखीयाः ॥

According to Kāśikā this is confined to the Chhandas only. Therefore it will not apply to secular ślokas, as तित्तिरिणा प्रोक्तं श्लोकः ॥ The word Chhandas is drawn from sūtra IV. 3. 106. and तद्विषयता from IV 2 66.

काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनि ॥ १०३ ॥ पदानि ॥ काश्यप-कौशिकाभ्याम्,
ऋषिभ्याम्, णिनिः ॥

वृत्तिः ॥ काश्यपकौशिकशब्दाभ्यामृषिवाचिभ्यां णिनिः प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन्विषये । छ-
स्वापवादः ॥

103. The affix णिनि comes in the sense of 'enounced by him', after the words 'Kâsyapa' and 'Kausika' when denoting Vedic Seers.

This debars छ. The ण of णिनि is for the sake of Vṛddhi (useful in the subsequent sūtra). This is confined, like the last, to the Vedic works. Thus काश्यपः 'those who study (IV. 2. 64) the Kalpa enounced by Kâsyapa', कौशिकिनः ॥ Why do we say "Vedic Sages"? Observe इदानीन्तनेन गोत्रकाश्यपेन प्रोक्तं=काश्यपीयम् "a work enounced by a modern Kâsyapa,—one belonging to the Gotra Kâsyapa : not a Rishi'.

कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च ॥ १०४ ॥ पदानि ॥ कलापि-वैशम्पायन-अ-
न्तिवासिभ्यः, च (णिनि) ॥

वृत्तिः ॥ कलाप्यन्तेवासिनां वैशम्पायनान्ते वासिनां च ये वाचकाः शास्त्रास्तेभ्यो णिनिः प्रत्ययो भवति ते-
न प्रोक्तमित्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः ॥

Kārika

हरिद्वरेषां प्रथमस्तत्तच्छगलितुम्बुक ।

उलपेन चतुर्थेन कालापकमिहोच्यते ॥

आलम्बिभरकः प्राचां पलङ्ककमलावुभौ ।

कृत्वाभारुणितान्दवाभ मञ्जमीयाभयोऽपरे ॥

इयामायन उदीच्येषु उक्तः कठकलापिनः ।

104. After words denoting the pupils of 'Kalāpi', and 'Vaisampāyana,' the affix णिनि is employed in the sense of 'enounced by him.'

This debars अण् and छ ॥ There are four words which express pupils of Kalāpā: as, हरिद्व, छगली, तुम्बुकः, उलपः ॥ There are nine words expressing pupils of Vaisampāyana: as, आलम्बि, पलङ्क, कमल, कृत्वाभ, भारुणि, तान्दव, इयामायन, कठ, कलापी ॥

Thus हरिद्वविणः 'those who study (IV. 2. 64) the works enounced by Haridru.' तम्बुरविणः, औलपिनः and छगली takes ḍhinuk IV. 3. 109 ॥ आलम्बिनः, पालङ्गिनः, भारुणिनः, आचारीनिनः, कामलिनः, तान्द्विनः, इयामायनिनः ॥ The affix is elided after कठ (IV. 3. 107), and is replaced by अण् (IV. 3. 108) after कलापी ॥

The pupils must be direct ones, and not pupil of pupils. For had that been the meaning, Kalāpi being a pupil of Vaisampāyana, the words 'pupils of Vaisampāyana' would have included the 'pupils of Kalāpi.' But that is not so, the word Kalāpi being separately mentioned in the sūtra. So

also Kāṭha is a pupil of Vāisampāyana, and Khāḍāyana is a pupil of Kāṭha and had the sūtra applied to pupil's pupil also, then the affix णिनि would have applied to खाडायन also. But that is not the case, Khāḍāyana being mentioned in Śaunakādi class. (IV. 3. 106).

The word चरकः means वैशम्पायनः, hence चरकाः means pupils of वैशम्पायनः ॥

पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ॥ १०५ ॥ पदानि ॥ पुराण-प्रोक्तेषु-ब्राह्मण-कल्पेषु (णिनिः) ॥

वृत्तिः ॥ प्रत्ययार्थविशेषणमेतत् । तृतीयासमर्थप्रोक्ते णिनिः प्रत्ययो भवति यत्प्रोक्तं पुराणप्रोक्ताश्चब्राह्मणकल्पास्ते भवन्ति ॥

105. The affix णिनि comes in the sense of 'enounced by him,' after a word in the 3rd case in construction, when it denotes a Brāhmaṇa or a Kalpa-work enounced by ancient sages.

This sūtra further gives the sense of the affix, पुराण means 'Ancient Sages,' equivalent to पुरातन. Of Brāhmaṇa literature, the examples are, शाखायनिनः, एताराणः ॥ Kalpa work : as पञ्चकल्पः, आरुणपराजी ॥

Why do we say पुराणप्रोक्तेषु 'announced by ancient sages.'? Observe शाखवल्कानि ब्राह्मणानि, आदिमरयः कल्पः ॥ (VI. 4. 151) Yajñavalkya &c being sages of modern times. The तद् विषय affix (IV. 2. 66) will not also apply to these, because the word ब्राह्मण in IV. 2. 66 is restricted to पुराणप्रोक्त of the present sūtra.

शौनकादिभ्यश्छन्दसि ॥ १०६ ॥ पदानि ॥ शौनकादिभ्यः-छन्दसि-(णिनिः) ॥
वृत्तिः ॥ शौनक इत्येवमादिभ्यो णिनिः प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतास्त्वन्विषये छन्दस्यभिधेये । छाणो-रपवादः ॥

106. The affix णिनि comes in the sense of 'enounced by him,' after the words शौनक &c, in denoting Chhandas.

This debarbs छ and अण् ॥ Thus शौनकेन प्रोक्तमधीयते = शौनकिनः 'who study (IV. 2. 64) the Chhandas enounced by Śaunaka.' वाजसनेयिनः &c.

Why do we say 'in denoting Chhandas'? Observe शौनकीया शिक्षा 'the orthography of Saunaka.'

The word कठशाठ occurs in this list. This must always be taken as a compound for affixing this affix. After the single word कठ the affix is elided (IV. 3. 107). Thus कठशाठाभ्यां प्रोक्तमधीयते = काठशाठिनः ॥

1 शौनक, 2 वाजसनेय, 3 शार्ङ्गरव, 4 शापेय (सापेय), 5 शाखेय (शाखेय), 6 खाडायन, 7 स्कम्भ (स्कम्भ), 8 स्कन्ध, 9 देवदर्शन, 10 रज्जुभार, 11 रज्जुकण्ठ, 12 कठशाठ, 13 कषाय (कषाय) 14 तल*, 15 वण्ड*, 16 पुरुषांसक (पुरुषासक), 17 अद्वैपज (अश्वपय), 18 साङ्गरव, 19 स्कम्भ, 20 देवदत्तशाठ, 21 तलवकार.

कठचरकालुक् ॥ १०७ ॥ पदानि ॥ कठ-चरकात्-लुक् ॥

वृत्तिः ॥ कठचरकशब्दाभ्यां परस्य प्रोक्तप्रत्ययस्य लुक् भवति । कठशब्दाद्वैशम्पायनान्तेवासिभ्य इति णिने चरकशब्दादप्यणः ॥

107. The affix denoting 'enounced by him' is elided, by luk-substitution, after the words Katha and Charaka.

The word कठ would have taken णिनि as it is a वैशम्पायनान्तेवासी word and चरक would have taken the affix अण् ॥ Both are elided. Thus कठः 'who study the Chhandas enounced by Katha'. चरकाः &c.

The word 'Chhandas' qualifies this sūtra. Observe काठः चारकाः श्लोकाः ॥

कलापिनो ऽण् ॥ ८ ॥ पदानि ॥ कलापिनः-अण् ॥

वृत्तिः ॥ कलापि शब्दादण् प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन्निषेधे । वैशम्पायनान्तेवासिस्वाण्णिरपवादवार्तिकम् ॥ नान्तस्य ढिलोपे सव्रह्मचारिपीठसर्पिकलापिकुयुमितेतलिआजलिआङ्गलिलाङ्गलिशिखालिशिखण्डिसूकरसधसुपर्वणामुपसंख्यानम् ॥

108. The affix अण् comes in the sense of 'enounced by him', after the word Kalâpî.

This debars णिनि of IV. 3. 104. Thus कलापः 'who study the work enounced by Kalâpî'.

The word कलापः is thus formed :—कलापिन् + अण् ॥ Here comes in force Sūtra VI. 4. 144 which declares that इन् of कलापिन् should be elided before the taddhita affix. This elision is, however, debarred by sūtra VI. 4. 164 which declares that words ending in the affix इन् retain their form when अण् not denoting a progeny follows. Therefore कलापिन् would have retained its इन् but for this Vārtika.

Vārt :—The ढि portion of the following words is elided when a Taddhita follows :—सव्रह्मचारिन्, पीठसर्पिन्, कलापिन्, कुयुमिन्, तैतिलिन्, आजलिन्, आङ्गलिन्, लाङ्गलिन्, शिखालिन्, शिखण्डिन्, सूकरसधन्, सुपर्वण् ॥ Thus इन् being elided, we have कलापः ॥

छगलिनो ढिनुक् ॥ १०९ ॥ पदानि ॥ छगलिनः-ढिनुक् ॥

वृत्तिः ॥ छगलिनशब्दाद् ढिनुक् प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन् विषये । कलाप्यन्तेवासिस्वाण्णिनेरपवादः ॥

109. The affix ढिनुक् comes in the sense of 'enounced by him', after the word 'Chhagalin'.

The word छगलिन् being a word denoting the pupil of कलापी would have taken णिनि (IV. 3. 104). This debars that. Thus छगलिनः 'who study the Chhanda enounced by Chhagali'.

पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः ॥ ११० ॥ पदानि ॥ पाराशर्य-शिलालि-
भ्याम्-भिक्षु-नट-सूत्रयोः (णिनि) ॥

वृत्तिः ॥ णिनिरिहानुवर्तत, न दिनुक् । पाराशर्यशिलालिभ्यां णिनिः प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन्-
निषये ॥

110. The affix णिनि comes in the sense of 'enounced by him', after the words Pârâsarya and Silalin, the works enounced being Bhikshu-Sûtra and Nata-Sûtra respectively.

The affix णिनि is to be read into the sûtra and not दिनुक् ॥ The भिक्षुसूत्र and नटसूत्र are works treating of the duties of भिक्षुक 'religious mendicants' and नटः 'jugglers, dancers'.

Thus पाराशर्य + णिनि = पाराशर + णिनि (VI. 4. 152) = पाराशरिन्, 'the treatise of Pârâsarya on the duties of Bhikshus'. Similarly शैलालिन् ॥ These words, of course, have the additional sense of 'he who studies the works so enounced by Pârâsarya and Sailâlin'. See IV. 2. 66. As पाराशरिणो भिक्षवः, शैलालिनो नटाः ॥ According to some, it always expresses this relation (तद्विषयता IV. 2. 66) and never a प्रोक्त alone. These are treated metaphorically as Chhandas.

Why do we say 'denoting Bhikshu and Naṭa Sûtras'? Observe पाराशरम्, शैलालम् ॥

कर्मन्दकृशाश्वादिनिः ॥ १११ ॥ पदानि ॥ कर्मन्द-कृशाश्वात्-इनिः ॥

वृत्तिः ॥ भिक्षुनटसूत्रयोरित्येव । कर्मन्दकृशाश्वात्कृशाश्वाभ्यामिनिः प्रत्ययो भवति । अणोपवाचः ॥

111. The affix इनि comes, in the sense of 'enounced by him', the thing enounced being Bhikshu Sûtra and Nata-Sûtra, after the words 'Karmanda' and 'Kṛiśâśva'.

Thus कर्मन्दिनो भिक्षवः, 'the mendicants who study the Bhikshu-sûtra of Karmandin'. कृशादिवनो नटाः 'the actors who study the Naṭa Sûtra of Kṛiśâśvin.' Otherwise कर्मन्दकृष्य and काशादिवम् ॥ See IV. 2. 66.

तेनैकदिक् ॥ ११२ ॥ पदानि ॥ तेन-एकदिक् ॥

वृत्तिः ॥ तेनेति वृत्तीयासमर्थोदेकदिगित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

112. *An affix (IV. 1. 83 &c) comes after a word in the third case in construction, in the sense of 'in the same direction with that.'

The word एक दिक् means तुल्य दिक् i. e. a common direction. Thus सुशाम्ना एकदिक् = सौशामनी विद्युत् "a lightening, literally that which is in the same direction as the hill called the Sudâman." So ह्येववती, वैककुषी, पैलुम्ली ॥

The repetition of तेन, though it could have been supplied by anuvṛitti from IV. 3. 101, is for the sake of indicating that the anuvṛitti of the छन्दस्

which regulated all the preceding ten sūtras, does not extend to this aphorism, and therefore the तद्विषयता of IV. 2. 66 which was applied in those sūtras does not apply here.

तसिश्च ॥ ११३ ॥ पदानि ॥ तसिः, च ॥

वृत्तिः ॥ तसिश्च प्रत्ययो भवति तेनैकदिगित्येतस्मिन्विषये । पूर्वेषु घादिषु भणादिषु च प्राप्तिष्वनन्तरः प्रत्ययो विधीयते ॥

113. The affix तसि comes in the sense of 'in the same direction with that.'

This ordains another affix in addition to the previously taught अश्च &c. The words formed by this affix are Indeclinables (I. 1. 37). Thus विमवतः 'in the same direction as Himavat.' पीलुमूलतः, सुशमतः ॥

उरसो यच्च ॥ ११४ ॥ पदानि ॥ उरसो-यत्-च ॥

वृत्तिः ॥ उरः शब्दाद्यन् प्रत्ययो भवति चक्राराणांसिश्च, तेनैकदिगित्येतस्मिन् विषये ॥

114. The affix यत् as well as the affix तसि comes in the sense of 'in the same direction with that,' after the word उरस् ।

Thus उरसा एकदिग् = उरस्य or उरस्तः ॥ The तसि is read into the sūtra by force of the word च ॥

उपज्ञाते ॥ ११५ ॥ पदानि ॥ उपज्ञाते ॥

वृत्तिः ॥ तेनेत्येव । तृतीयासमर्थविपज्ञातइत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

115. After a word in 3rd case in construction, an affix is employed in the sense of 'discovered by him'.

Knowledge acquired by oneself without being taught is called उपज्ञातं, i. e. an intuition or self taught knowledge. Thus पाणिनिनोपज्ञातं = पाणिनीयम् अकालकं व्याकरणं 'the law of Grammar discovered by Pāṇini'. So also काशकृत्स्नम् गुरुलाघवम् भाषिणालम् बुष्करणम् ॥ Compare II. 4. 21. The Pāṇini's Grammar is called अकालकं as it does not define काल or tenses; गुरुलाघव is the name of the sciences of wealth (यन्त्रोपायाणां गौरवं लाघव चिन्त्यते) ॥ The word Duskaraṇa is the name of a Grammar, so-called because of the technical term दुष् occurring in it. Some say it means कामशास्त्रः ॥

कृते ग्रन्थे ॥ ११६ ॥ पदानि ॥ कृते-ग्रन्थे ॥

वृत्तिः ॥ तेनेत्येव तृतीयासमर्थकृतइत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्कृतं ग्रन्थश्चेत् भवति ॥

116. An affix comes after a word in the 3rd case in construction, in the sense of 'made', the thing made being 'a book',

Thus वररुचिना कृताः = वाररुचाः श्लोकाः 'the verses composed by Vararuchi'. So also हेकुपाशो ग्रन्थः, मैकुरादो ग्रन्थः, जादूकः ॥

Why do we say 'a book'? Observe तक्षकृतः प्रासादः 'the palace made by Taksha'.

That which one originates is called कृतः and is therefore an 'art', while knowledge of laws &c. that already exist, but are discovered for the first time by some one, is called उपज्ञातं ॥

संज्ञायाम् ॥ ११७ ॥ पदानि ॥ संज्ञायाम् ॥

वृत्तिः ॥ वृत्तीयासमर्थाकृतइत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति समुदायेन चेतुःसंज्ञाज्ञायते ॥

117. An affix comes after a word in the 3rd case in construction, in the sense of 'made by him', when the whole word is a Name.

Thus मक्षिकाभिः कृतम् = माक्षिकम्, कर्मिकम्, सारघम्, पौनिकम् ॥ All these are names of 'honey', literally 'made by a bee', मक्षिका, सरघा and पुत्तिका meaning 'a bee'. मक्षिका + अण् = मक्षिक (VI. 4. 148). The anuvṛitti of "ग्रन्थ" does not, of course, apply here.

कुलालादिभ्यो वुञ् ॥ ११८ ॥ पदानि ॥ कुलालादिभ्यः, वुञ् ॥

वृत्तिः ॥ तेन कृते संज्ञायामिति चेतस्सर्वमनुवर्तते । कुलालादिभ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति तेन कृतमित्येतस्मिन्नर्थे संज्ञायां गन्धमानायाम् ॥

118. The affix वुञ् comes in the sense of 'made by him', after the words Kulāla &c. the whole word so formed being a Name.

Thus कौलालकम् 'a porcelain' lit. 'made by a potter'. So also वारु-
जकम् ॥

* 1 कुलाल, 2 वरुड, 3 चण्डाल, 4 निषाद, 5 कर्मार, 6 सेना, 7 सिरिध (सिरिन्ध), 8 सैरिन्ध (सेन्निध), 9 हेवराज, 10 परिषद् (पर्यद्), 11 वधू, 12 मधु*, 13 रुह, 14 रुद्र, 15 अनडुह, 16 ब्रह्मन्, 17 कुम्भकार, 18 श्वपाक, 19 ध्रुव. ॥

भुद्राभ्रमरवटरपादपादञ् ॥ ११९ ॥ पदानि ॥ भुद्रा-भ्रमर-वटर-पादपात्, अञ् ॥

वृत्तिः ॥ तेन कृते संज्ञायामिति सर्वमनुवर्तते । भुद्रादिभ्यो ऽञ् प्रत्ययो भवति तेन कृतइत्येतस्मिन्विषये संज्ञायां गन्धमानायाम् । भणोपवादः ॥

119. The affix अञ् comes after the words 'kshudrā', 'bhramara', 'vatarā', and 'pādapa' in the sense of 'made by him', the whole word being a Name.

This debars अण्, there being difference in accent between अण् and अञ् ॥ Thus भुद्राभिः कृतम् = भौद्रम् 'honey' lit 'made' by a *small* bee'. So also भ्रामरञ्, वटरञ् and पादपञ् ॥

तस्येदम् ॥ १२१ ॥ पदानि ॥ तस्य-इदम् ॥

वृत्तिः ॥ तस्येति षष्ठीसमर्थादिदमित्येतस्मिन् षष्ठी यथाविहितं प्रत्ययो भवत्यापवादः पठ्यन् महोत्सर्गः ।
आदयश्च प्रत्यया यथाविहितं विधीयन्ते ॥

वार्तिकम् ॥ बह्वस्तुराणिद् च ॥ वा० अग्नीधः शरणे रण भं च ॥ वा० ॥ समिधामाधानेयेष्वञ् ॥

120. After a word in the 6th case in construction, an affix (IV. 1. 13 &c) comes, in the sense of 'this is his'.

The five universals अण् &c. (IV, 1. 83) and the affixes च &c. (IV. 2. 93) come in this sense. Thus उपगोर्दिम् = औपगवम्, 'of Upagu'. कापटवम्, राष्ट्रियम्, अवारपाराण् ॥ The affixes, however, do not come, when the word governed by the possessive case, is अनन्तर &c. Thus देवदत्तस्थानन्तरम् ॥ In short the thing possessed must be property, village, kingdom or men.

Vårt:—The verb वह takes तु (तृण् and तृष्) and अण् preceded by an इद्. As, संवेदुः स्वं = सांवहिवम् ॥

Vårt:—The affix रम् comes after अग्नीधः, in the sense of 'house', and the base gets the designation of भ ॥ As अग्नीधम् ॥ The word अग्नीध being treated as a Bha and not as a Pada, the ध is not changed to इ (VIII. 2. 39).

Vårt:—The affix 'shenyaṇ' comes after सामिध, in the sense of placing. Thus सामिधेन्यो मन्त्रः 'the verses (recited while) placing the fuel on fire', सामिधेनी (IV. 1. 41) ऋक् ॥

रथाद्यत् ॥ १२१ ॥ पदानि ॥ रथात्-यत् ॥

वृत्तिः ॥ रथस्याद्यत् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः ॥

वार्तिकम् ॥ रथसीताहलेभ्यो यद्विधायति तदन्तविधिरुपसंख्यायते ॥

121. The affix यत् comes after रथ, in the sense of 'this is his.'

This debarb अण् ॥ Thus रथस्येद् = रथ्यम् 'belonging to the chariot—i. e. wheel or the axle.' The word रथ्य is confined to describe the parts of chariot. This rule applies also to compounds ending with रथ, as, परमरथ्यम्, उत्तमरथ्यम् because of the Vårtika रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ, after रथ, सीता and हल in applying the affix यत् there is tadanta-vidhi.

पत्रपूर्वाद्ञ् ॥ १२२ ॥ पदानि ॥ पत्रपूर्वात्-अञ् ॥

वृत्तिः ॥ पत्रपूर्वाद्ग्रथस्याद्यम् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतास्मिन् विषये ॥

122. When preceded by a word denoting 'a draught animal', रथ takes the affix अञ् in the sense of 'this is his.'

This debarb यत् ॥ Thus आद्वरणं चक्रं 'the wheel of a horse-cart.' औद्गरणम् ॥ गार्धभ रथे ॥

The word वक्त्र means 'that by which any one goes' or a draught-animal, like camel. It is formed by the affix कृत् (III. 2. 182).

पत्राध्वर्युपरिषदश्च ॥ १२३ ॥ पदानि ॥ पत्र-अध्वर्यु-परिषदः, च ॥

वृत्तिः ॥ पत्रं वाहनं तद्वाचिनः प्रातिपदिकादध्वर्युपरिषच्छब्दाभ्यां चाभ्युपस्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये, ऽणोपवादः ॥

वार्त्तिकम् ॥ पत्राद्वाह्ये ॥

123. After a word denoting a draught-animal, and after the words 'adhvaryu' and 'parishad,' the affix अश् is added.

This debars अण् ॥ The पत्रं means वाहन ॥ When the sense is that of a thing to be carried, then is अश् added to a word denoting 'a draught-animal.' Thus अश्वस्येदम् वहनीयम् = आश्वम् 'a load to be or suited for being, carried by horse.' So also औष्ट्रम्, गदिभम् ॥ So also आध्वर्यवम् and पारिषदम् ॥

हलसीरादठक् ॥ १२४ ॥ पदानि ॥ हल-सीरात्-ठक् ॥

वृत्तिः ॥ हलसीराच्छब्दाभ्यां ठक् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये ऽणोपवादः ॥

124. The affix ठक् comes in the sense of 'this is his,' after the words 'hala' and 'sira.'

Thus हलस्येदम् = हलिकम्, सीरिकम् ॥

द्वन्द्वाद्बुन् वैरमैथुनिकयोः ॥ १२५ ॥ पदानि ॥ द्वन्द्वात्-बुन्-वैर-मैथुनिकयोः ॥

वृत्तिः ॥ द्वन्द्वात्संज्ञाद् बुन् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये, वैरमैथुनिकयोः प्रत्ययार्थविशेषणयोः । भणोपवादः ॥

वार्त्तिकम् ॥ वैरे देवासुपादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

125. The affix बुन् comes in the sense of 'this is his', after Dvandva compounds of words denoting 'mutual enmity', or 'matrimonial relationship'

This debars अण् and छ ॥ Thus of 'enmity' बाध्व्यशालङ्कायनिका, काकोलू-
किका ॥ Similarly of married couples as, अभिभरद्वाजिका, कुत्सकुशिकिका ॥

The Dvandva compounds of words denoting natural enemies will be singular neuter by II. 4. 9. Their secondary derivatives, however, are feminine.

Vart:—Prohibition must be stated of the word देवासुर &c. As देवासुरम् ॥
राक्षोऽसुरम् वैरम् ॥

गोत्रेच्छरणाद्बुञ्ज् ॥ १२६ ॥ पदानि ॥ गोत्र-च्छरणात्-बुञ्ज् ॥

वृत्तिः ॥ गोत्रवाचिभ्यश्छरणवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो बुञ्ज्प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये, ऽणोपवादः ॥

126. The affix बुञ्ज् comes, in the sense of 'this is his', after the words denoting Family-names or names of Vedic Schools.

This debars अण् as well छ ॥ Thus gotra:—श्लोबुकायनकम्, औपगवकम् ॥
According to Patanjali, the word चरण which ordinarily means Vedic School,

means here duties or doctrines (dharma), and traditions (āmnaya). Thus कठानां धर्म आम्नायो वा = काठकम् 'the dharma-Sutras or the tradition belonging to the school of Kaṭhas'. So also कालापकम्, मौदकम्, वैष्णवादकम् ॥

संघाङ्गलक्षणेष्वाज्यमिजामण् ॥ १२७ ॥ पदानि ॥ संघ-अङ्ग-लक्षणेषु-अज्-यज्-इजां, अण् ॥

नृत्तिः ॥ संघादिषु प्रत्ययार्थविशेषणेष्वमन्ताद् यमन्ताद् इमन्ताच्च प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति तत्त्वैर मित्येतस्मिन् विषये । पूर्वस्य वुञो उपवादः ॥

वार्त्तिकम् ॥ घोषग्रहणमत्र कर्तव्यम् ॥

127. The affix अण् comes in the sense of 'this is his', after a Patronymic word ending with the affix अज्, यज् or इज्, the words so formed expressing a multitude, a mark or a sign.

The word संघ means 'congregation'. The word लक्षण and अङ्ग should be distinguished. लक्षण means a mark which is the property of that person and forms a *distinguishing* feature of that person, as विद्या 'learning' is a लक्षण of the clan of Bidas, the Bidas being famous for learning. The word अङ्ग is a mark which shows that the thing so marked is the property of another : as a mark on a cow showing to what person or clan that cow belongs. The अङ्ग though occurring in a person or thing does not *belong* to that person or thing, as the mark of a cow does not belong to the cow, but the लक्षण is a mark which belongs to the person or thing wherein it is found.

This sūtra debarb वुञ् of the last aphorism.

Vārt :—The word घोष 'a cow-pen', should also be read along with संघ &c. Thus the words so formed denote *four* things (1) congregation, (2) mark (3) sign (4) a hamlet or cowpen. This being so, the rule of mutual correspondence according to order of enumeration (I. 3. 10) does not apply.

Thus अमन्तात् (IV. 1. 104)—बैरः 'a congregation, or mark or sign or a hamlet of the Bidas'. यमन्तात् (IV. 1. 105)—गार्ग्य + अण् = गार्गः (VI. 4. 148, 151) "a congregation, or a mark, or a sign or a hamlet belonging to the Gārgyās? इमन्तात् (IV. 1. 95),—राक्षि + अण् = राक्षः (VI. 4. 148) 'a congregation &c of the Dākshis'.

The ण् of अण् could not serve the purpose of Vṛddhi here, for all the words to which this affix is added, have Vṛddhi by virtue of the affixes अज्, यज् or इज् in which they end. The अ would have served the purpose as well, so far as Vṛddhi is concerned, but अण् is used to show that the feminine is formed by ङीप् (IV. 1. 15), Thus बैरी ॥ It further prevents पुंवङ्गाव in compounds (VI. 3. 39), as, बैरी विद्याऽन्य = बैरीविद्यः i. e. विद्वानामसाधारणी या विद्या सा वक्ष्यति स ॥

शाकलाद्वा ॥ १२८ ॥ पदानि ॥ शाकलात्, वा ॥

वृत्तिः ॥ शाकलशब्दसंघादिषु प्रत्ययार्थविशेषणेषु वाणप्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये । बुभो-
पवादः ॥

128. The affix अण् optionally comes, in the sense of 'this is his congregation, mark, sign or hamlet,' after the word शाकल ॥

This debars बुम् ॥ Thus शाकलेन प्रोक्तमधीयते = शाकलः (IV. 3. 101 and IV. 2. 64), शाकलानाम् संघः = शाकलः or शाकलकः (IV. 3. 126) meaning 'a congregation, &c of the students of the science revealed by Śākala.'

छन्दोगौक्थिकयाशिकबह्वृचनटाभ्यः ॥ १२९ ॥ पदानि ॥ छन्दोग-औक्थिक-
याशिक-बह्वृच-नटात्, भ्यः ॥

वृत्तिः ॥ संघादयो निवृत्ताः, सामान्येन विधानम् । छन्दोगादिभ्यः शब्देभ्योऽभ्यः प्रत्ययो भवति तस्येदमित्ये-
तस्मिन्विषये । बुभोपवादः ॥

129. The affix ङ्य comes in the sense of 'this is his Law or Tradition,' after the words 'chhândoga,' 'aukthika,' 'yājñika,' 'bahvricha' and 'nata.'

The anuvṛtṭi of संघ &c ceases. The ङ्य debars अण् and बुम् ॥ The phrase चरणार्धमार्त्तययोः from sūtra IV. 3. 126 is understood here and applies even to the word नटः ॥

Thus छन्दोगानां धर्मो वा ऽऽ म्नायो वा छान्दोग्यम् 'the Law or Tradition peculiar to the Chhândoga.' So also औक्थिक्यम्, याज्ञिक्यम्, बह्वृच्यम् and नाट्यम् ॥

Not having this sense we have : छान्दोगं कुलम् 'the family of Chhândoga.'

न दण्डमाणवान्तेवासिषु ॥ १३० ॥ पदानि ॥ न, दण्ड-माणव, अन्तेवासिषु ॥

वृत्तिः ॥ दण्डप्रधाना माणवा दण्डमाणवाः, अन्तेवासिनः शिष्या, स्तेष्वभिधेयेषु बुम् प्रत्ययो न भवति ॥

130. The affix बुम् is not used after a Family-name, when it denotes a 'beginner pupil', and 'a boarder pupil.'

The word दण्डमाणवः means a little naughty boy (माणव), the only means of instilling knowledge in whom is the rod (दण्ड), or whose principal sign of studentship is the 'daṇḍa' and nothing intrinsic. i. e. a mere beginner. The व is changed to ण in माणव by IV. 1. 161 kârikā, अन्तेवासिनः are pupils or boarders who live in their teacher's house. The word 'gotra' is understood here. Thus शक्ताः "the junior or the senior pupils of Dākshi." माहताः ॥ So also गौकर्षी दण्डमाणवा अन्तेवासिनोवा ॥

रैवतिकादिभ्यश्छः ॥ १३१ ॥ पदानि ॥ रैवतिकादिभ्यः, छः ॥

वृत्तिः ॥ रैवतिकादिभ्यश्छः प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये ॥

131. The affix छ comes in the sense of 'this is his', after the words रैवातिक &c.

All these words end with Gotra affixes, and require हुम् (IV. 3. 126), this ordains छ instead. Thus रैवतिकीयः, स्वापिशीयः &c.

1 रैवतिक, 2 स्वापिशी, 3 क्षेमवृद्धि, 4 गौरमीवि (गौरमीव), 5 औदमेधि (औदमेधि), 6 औदवापि (औदवाहि), 7 वैजवापि.

कौपिञ्जलहास्तिपदादण् ॥ १३२ ॥ पदानि ॥ कौपिञ्जल-हास्तिपदात्-अण् ॥
वृत्तिः ॥ कौपिञ्जलहास्तिपदशब्दाभ्यामण् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये । गोत्रबुजोपवादः ॥

132. The affix अण् comes in the sense of 'this is his', after the words 'kaupinjala' and 'hastipada'.

This debars हुम् (IV. 3. 126). Thus कौपिञ्जलः, हास्तिपदः ॥ This sūtra is really a Vārtika.

आथर्वणिकस्येकलोपश्च ॥ १३३ ॥ आथर्वणिकस्य, इकलोपः, च ॥

वृत्तिः ॥ अणित्येव । आथर्वणिकशब्दादण् प्रत्ययो भवति तस्मिन्निधेगेन चैकलोपः, तस्येदमित्येतस्मिन्विषये । चरणबुजोपवादः ॥

133. The affix अण् comes, in the sense of 'this is his', after the word 'ātharvanika', and the penultimate 'ika' is elided.

This debars हुम् (IV. 3. 126). Thus आथर्वणिकस्यायम् = आथर्वणो धर्म आत्मनोवा "the Atharvana i. e. the Law or the Tradition of the Atharvanikas". The phrase चरणाद् धर्मात्मनाययोः is understood here. This sūtra is also a vārtika.

तस्य विकारः ॥ १३४ ॥ पदानि ॥ तस्य, विकारः ॥

वृत्तिः ॥ तस्येति षष्ठीसमर्थाद्विकार इत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

134. An affix (IV. 1. 83 &c) comes after a word in the sixth case in construction, in the sense of 'a modification thereof'.

The word विकार means the change of condition of the original. The word तस्य, though its aunivṛitti could have been supplied from the previous sūtras, has been repeated here, in order to show that the governing force of शेषे (IV. 2. 92) does not extend further. The affixes taught, therefore, under शेषे (IV. 2. 92 &c). such as घ, ख &c. have not the sense of तस्य विकारः ॥

No affix has been taught here in this sūtra: the general affix अण् (IV. 1. 83) therefore will come in this sense, as well as the affixes to be taught hereafter. To give an example under this sūtra, we must take such a word which is not governed or provided for, by the subsequent sūtras. That is the

word must not denote a living animal for to it अण् (IV. 3. 154) applies; it must have udātta on the first syllable, for an anudāttādi will have अण् (IV. 3. 140); it must not have a Vṛiddhi vowel आ, ऐ, or औ in the first syllable, to which मयद् (IV. 3. 144) applies; and it must not be a word specifically mentioned in any one of the following aphorisms. Thus it applies to the words अद्मन् and भस्मन् formed by मनिन् (Uṇ IV. 146, 145) and to सुतिका formed by तिकन् (V. 4. 39) which are ādyudātta owing to निन् accent. Thus अद्मनो विकारः = आद्मनः ॥ The टि is sometimes elided. (VI. 4. 144 Vārt) As आद्मः ॥ So also भास्मनः and मार्तिकः ॥

अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः ॥ १३५ ॥ पदानि ॥ अवयवे, च, प्राणी-ओषधि-वृक्षेभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ प्राण्योषधिवृक्षवाचिभ्यः शब्देभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यो ऽवयवे यथाविहितं प्रत्ययो भवति चकारादि-कारे च ॥

135. An affix comes after a word denoting an animal, a herb and a tree, in sixth case in construction, in the sense of 'this is its part', (as well as 'this is its modification').

By the word च in the sūtra, the phrase तस्य विकारः is also read into the sūtra.

Thus कपोतस्य विकारोऽवयवो वा = कपोतः (IV. 3. 154) ॥ So also मायूरः, तैत्तिरः 'a modification, product or part of a peacock &c—viz a fan &c.' So also ओषधिः as, मूर्ध्व 'product of Murva i. e. ashes or the stalk of Murva'. So also वृक्ष, as, कारीरं meaning "the stalk or the ashes of Kārlra tree".

In the subsequent sūtras, both the words विकार and अवयव have governing force. But after words which denote non-animals, non-plants or non-trees, the affixes have only the sense of विकार ॥ This is a rather unique case of double anuvṛitti, not co-extensive in every respect.

बिल्वादिभ्यो ऽण् ॥ १३६ ॥ पदानि ॥ बिल्वादिभ्यः, अण् ॥

वृत्तिः ॥ बिल्व इत्येवमादिभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । यथायोगमन्मयदोरपवादः ।

136. The affix अण् comes in the sense of 'its modification or its part,' after the words बिल्व &c.

This debars अण् and मयद् ॥ Thus बिल्वः 'the modification or part of Bilwa.' The word गन्धधूकाः occurs in this list. It would have taken 'an' by the next sūtra also; its inclusion in the class of Bilwādi is for the sake of preventing the application of मयद् to this word.

1 बिल्व, 2 त्रीहि, 3 काण्ड, 4 मृग, 5 मसुर, 6 गोधूम, 7 इक्षु, 8 वेणु, 9 गन्धधूकाः, 10 कर्पासी
11 सारली; 12 कर्कण्डू, 13 कुवीर.

कोपधाश्च ॥ १३७ ॥ पदानि ॥ क, उपधात्-च (अण्) ॥

वृत्तिः ॥ ककारोपधात्प्रातिपदिकादम् प्रत्ययो भवति यथायोगं विकारावयवयोरर्थयोः । अत्रोपवादः ॥

137. After a word having क् as penultimate, the affix अण् comes, in the sense of modification or a part, or both, as appropriate.

This debars अम्. Thus तर्कु तार्क्यम्, तित्तिडीक, तैत्तिडीक; माण्डूकम्, शार्दूलकम्, माधूकम् ॥ The word तित्तिडीक &c have acute on the middle (Phit Su. II. 16).

अपुजतुनोः पुक् ॥ १३८ ॥ पदानि ॥ अपु-जतुनोः-पुक् ॥

वृत्तिः ॥ अपुजतुशब्दाभ्यामण् प्रत्ययो भवति विकारे. तत्सन्निधौगेन तयोः पुगागमो भवति । ओरप्रोपवादः ॥

138. The affix अण् with the augment पुक् comes in the sense of 'its modification,' after the words 'trapun' and 'jatun'.

This debars अम् (IV. 3. 139). As, अपुणो विकारः = चापुणम्; आतुणम् "modification of tin and lac." In these words denoting non-organic beings, the sense of अवयव is not denoted by the affix.

ओरश्च ॥ १३९ ॥ पदानि ॥ ओः-अश्च ॥

वृत्तिः ॥ उवर्णान्तात्प्रातिपदिकादम् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः, रणोपवादः ॥

139. The affix अश्च comes after a word ending in short उ, in the sense of 'modification or part,' (provided that the word has not grave accent on the first syllable).

Thus देवदारवम्, भाद्रदारवम् ॥ The words देवदारु and भाद्रदारु are ādy-udātta owing to Phit Su. II. 14 (पीतद्वर्थानाम्—the trees denoting soft timber trees have acute on the first).

अनुदात्तादेश्च ॥ १४० ॥ पदानि ॥ अनुदात्तादेः, च (अश्च) ॥

वृत्तिः ॥ अनुदात्तादेः प्रातिपदिकादम् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः, रणोपवादः ॥

140. The affix अश्च comes in the sense of 'modification or part,' after a word having anudātta accent on the first syllable.

This debars अण् ॥ Thus दधिस्थम्, कापिस्थम्, माहिस्थम् ॥ The word दधिस्थम् is an upapada-samāsa of दधि + स्थ, the स being changed to त् ; and it is finally acute by कृदुच्चारणप्रकृतित्तरम् ॥

पलाशादिभ्यो वा ॥ १४१ ॥ पदानि ॥ पलाशादिभ्यः-वा (अश्च) ॥

वृत्तिः ॥ पलाशादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वा ऽम् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः ॥

141. The affix अञ् comes optionally in the sense of 'modification or part', after the words पलाश &c.

Thus पौलाशम् or पालाशम् so also खौदिरम् or खादिरम्, यौवासम् or यावासम् ॥

This sūtra is an example of prāpta and aprāpta vibhāṣā. The words पलाश, खदिर, शिंशपा and स्यन्दन being gravely accented on the first syllable, the affix अञ् was obligatory by the last aphorism. This makes it optional, and is prāpta-vibhāṣā. In the case of others it is aprāpta- vibhāṣā.

1 पलाश, 2 खदिर, 3 शिंशपा, 4 स्यन्दन (स्पन्दन), 5 पूलाक*, 6 करीर, 7 क्षीरिष, 8 यवास, 9 विकङ्कत.

शम्यादृलञ् ॥ १४२ ॥ पदानि ॥ शम्याः-दृलञ् ॥

वृत्तिः ॥ शमीशब्दाद् दृलञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । अत्रोपवादः ॥

142. The affix दृलञ् comes in the sense of 'its modification or part', after the word शमी.

This debars अञ् ॥ Thus शामीलं अस्म, शामीली घृक् (IV. 1. 60).

मयद्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः ॥ १४३ ॥ पदानि ॥ मयद्-वा-एतयोः, भाषायाम्, अभक्ष्य-आच्छादनयोः ॥

वृत्तिः ॥ प्रकृतिमात्राद्वा मयद् प्रत्ययो भवति भक्ष्याच्छादनवर्जितयोर्विकारावयवयोरर्थयोर्भाषायां विषये यथायथं प्रत्ययेषु प्राप्तेषु ॥

143. The affix मयद् comes optionally after any base, in those two meanings of product and part, in secular language, when neither food nor clothing is spoken of.

Thus अश्ममयम् or आश्मनम् '(IV. 3. 134)' मूर्धामयं or मूर्धम् (IV. 3. 135).

Why do we say भाषायाम् 'in secular language'? Witness बैल्वः खादिरो वा सूपः स्यात् ॥

Why do we say 'when neither food nor clothing is spoken of'? Observe मीनः सूपः 'a soup made of kidney beans'. कार्पासम् आच्छादनम् ॥

Why the word एतयोः 'in those two meanings' is used in the sūtra, when by context, the words विकार and अवयव were to be read into the sūtra? Its use indicates that the special affixes, such as taught in IV. 3. 135, 136 &c are replaced also by मयद् ॥ Thus कपोतमयम् or कापोतम् (IV. 3. 135), लोहमयम् or लौहम् ॥

नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ॥ १४४ ॥ पदानि ॥ नित्यम्, वृद्ध-शरादिभ्यः (मयद्) ॥

वृत्तिः ॥ भाषायामभक्ष्याच्छादनव्यतिथेः । वृद्धेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः शरादिभ्यश्चाभक्ष्याच्छादनव्यतिथेर्विकारावयवयोर्भाषायां विषये नित्यं मयद् प्रत्ययो भवति ॥

144. The affix मयद् comes in the sense of its product or part, when neither food nor clothing is spoken of, invariably after Vṛiddha words, and after शर &c.

Thus after Vṛiddha—आम्रमयम्, शालमयम्, शाकमयम् ॥ After शरादि words:—शरमयम्, हर्ममयम्, मृन्मयम् ॥

Why do we use the word नित्यः 'invariably' in the sūtra, when by the mere fact of making a separate sūtra, the affix would be obligatory? The affix मयद्, according to Patanjali comes invariably after words of one syllable. That is done by using the word नित्य in the sūtra. Thus, स्वङ् मयम्, झङ् मयम्, बाङ् मयम् ॥

1 शर, 2 हर्म, 3 मृन्, 4 कुटी. 5 तृण, 6 सोम, 7 बल्लवज (बल्लवज).

गोश्च पुरीषे ॥ १४५ ॥ पदानि ॥ गोः, च-पुरीषे ॥

वृत्तिः ॥ गोशब्दात्पुरीषे ऽभिधेये मयद् प्रत्ययो भवति ॥

145. affix मयद् comes after the word गो in the sense of 'its dung.'

Thus गोमयम् 'cow dung'. Dung' is neither a modification nor a part of cow. Therefore this separate sūtra for गो ॥ Why do we say meaning 'its dung'? Observe गव्यं = milk. The affix यन् here comes in the sense of product or part. (IV. 3. 160), though strictly speaking 'milk' also is not an 'avayava' or a 'vikāra' of गो ॥

पिष्टाच्च ॥ १४६ ॥ पदानि ॥ पिष्टात्-च ॥

वृत्तिः ॥ पिष्टशब्दान्नित्यं मयद् प्रत्ययो भवति तस्य विकार इत्येतस्मिन्विषये, ऽणोपवादः ॥

146. The affix मयद् invariably comes in the sense of its product or part, after the word पिष्ट ॥

This debars अण् ॥ Thus पिष्टमयं भस्म ॥ Otherwise अण्, as पेटी घृता in the sense of तस्यैवम् ॥

संज्ञायां कन् ॥ १४७ ॥ पदानि ॥ संज्ञायां-कन् ॥

वृत्तिः ॥ पिष्टशब्दात्कन् प्रत्ययो भवति विकारं संज्ञायां विषये । मयदोपवादः ॥

147. The affix कन् comes in the sense of product, after the word पिष्ट, the whole word being a Name.

This debars मयद् ॥ As पिष्टकः ॥

व्रीहेः पुरोडाशे ॥ १४८ ॥ पदानि ॥ व्रीहेः-पुरोडाशे (मयद्) ॥

वृत्तिः ॥ व्रीहेशब्दान्मयद् प्रत्ययो भवति पुरोडाशे विकारि । विल्वाद्यणोपवादः ॥

148. The affix मयद् comes after the word व्रीहि in the sense of a 'Puroḍāsa.'

This debars अण् (IV. 3. 136). Thus ग्रीहिमयः पुरोडासः 'a sacred cake made of barley.' Otherwise त्रैहम् ॥

असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् ॥ १४९ ॥ पदानि ॥ असंज्ञायाम्, तिल-यवाभ्याम् ॥
वृत्तिः ॥ तिलयवशाब्दाभ्यामसंज्ञाविषये मयद् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः ॥

149. The affix मयद् comes in the sense of 'its product or part,' after the words 'tila' and 'yava'—the whole not being a name.

Thus तिलमयम्, यवमयम्, ॥ Why do we say असंज्ञायाम् "it not being a Name?" Observe तैलम् 'oil,' यावकः formed with कन्. (यावदिभ्यः कन् V. 4. 29)

द्व्यचक्षुच्छन्दसि ॥ १५० ॥ पदानि ॥ द्व्यचक्षुः-छन्दसि (मयद्) ॥
वृत्तिः ॥ द्व्यचक्षुः प्रातिपदिकाच् छन्दसि विषये मयद् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः ॥

150. In the Chhandas, after a dissyllabic word, the affix मयद् comes in the sense of 'its product or part.'

This ordains मयद् in the sacred literature also, secular literature being dealt with in IV. 3. 143. Thus पर्णमयः, र्धर्ममयः, शरमयः in the following यस्य पर्णमयी जुहून्भवति, र्धर्ममयम् वासो भवति, शरमयम् बहिर् भवति ॥

नोत्त्वद्वर्द्धबिल्वात् ॥ १५१ ॥ पदानि ॥ न-उत्त्वत्-वर्द्ध-बिल्वात् (मयद्) ॥
वृत्तिः ॥ उत्त्वत् प्रातिपदिकाद्वर्द्धबिल्वशाब्दाभ्यां च मयद् प्रत्ययो न भवति ॥

151. The affix मयद् does not come in the Chhandas after the dissyllabic words, having a short vowel उ in them, nor after the words 'vardhra' and 'bilwa.'

Thus मौञ्जं शिष्यम् from मुञ्ज by अण् ॥ गर्भेतुं चक्रम्, वार्ध्नी बालप्रमथिता भवति; बिल्वो ब्रह्मवर्षसकामेन कार्यः ॥

The word उत्त्वत् means 'having उत् or short u (I. 1. 70)' The rule does not apply to words containing long ऊ, as भूमयान्यध्राण ॥ The वत् in उत्त्वत् shows that the rule applies not only to words ending in उ, but also to words having उ. Had वत् not been used, the tadanta-vidhi would require the application of the rule to words ending in उ, but not to those which had उ in any other part of their form. So that the prohibition applies to वेणु also, as वेणवी यष्टिः (IV. 3. 136).

The word मुञ्ज is Ady-udatta by तृणधान्यानां (Phit II. 4): and therefore it takes the universal अण् (IV. 3. 134). The word गर्भुत् is formed by the affix वत् plus the augment मुद् (मृधाहृतः, मोमुद्च Uṇ I. 94 and 95), and is finally acute, and therefore it takes अङ् by IV. 3. 140, and forms मौञ्ज ॥ This word has

acute on the final also, as तस्या एतं गर्भितं अहं निर्धेयत् ॥ The word गर्भ is ādy-udātta by Phit II. 19. and therefore takes अण्, the feminine being formed by ङीप् (IV. 1. 15).

तालादिभ्योः ॥ १५२ ॥ पदानि ॥ तालादिभ्यः, अण् ॥

वृत्तिः ॥ तालादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । मयडादीनामपवादः ॥

152. The affix अण् comes in the sense of 'its product or part', after the words 'tāla &c'.

This debars मयट् &c. Thus तालं धनुः, बार्हिणम्, ऐन्द्रालिङ्गम् ॥

1 तालाद्भनुषि, 2 बार्हिण, 3 ऐन्द्रालिङ्ग, 4 ऐन्द्राद्विश, 5 ऐन्द्राद्युध, 6 अय (चाप, अर्ग), 7 इया-माक, 8 पीयूषा.

जातरूपेभ्यः परिमाणे ॥ १५३ ॥ पदानि ॥ जातरूपेभ्यः-परिमाणे (अञ्) ॥

वृत्तिः ॥ जातरूपं सुवर्णम् । बहुवचननिर्देशात्तद्वाचिनः सर्वे गृह्यन्ते । जातरूपवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति परिमाणे विकारे । मयडादीनामपवादः ॥

153. The affix अण् comes after a word denoting 'gold', when the sense is a weight or measure.

The word जातरूप means 'gold'. It is used in the plural in the sūtra, indicating that all words synonymous with gold are to be taken.

This debars मयट् &c. Thus हाटको निष्कः, हाटकं कार्पापणम्, जातरूपम्, ताप-नीयम् ॥

Why do we say 'meaning a measure'. Observe यद्विर्यं हाटकमयी ॥

प्राणिरजतादिभ्यो ऽञ् ॥ १५४ ॥ प्राणि-रजतादिभ्यः-अञ् ॥

वृत्तिः ॥ प्राणिवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो रजतादिभ्यश्चाम् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । अणादी-नामपवादः ॥

154. The affix अञ् comes in the sense of 'its product or part', after words expressing living beings, and after रजत &c.

This debars अण् &c. The affix अञ् has been ordained to come after those words that have anudātta in the beginning. This sūtra applies to words other than those having anudātta in the beginning.

Thus:—कापोतम्, मायूरम्, तैप्तिरम्; राजतम्, सेसम्; लौहम्, &c. In the class रजतादि those words like रजत, कण्टकार &c, which have anudātta on the beginning and would have taken अञ् by IV. 3. 140, have been enumerated to prevent the application of मयट् to them.

1 रजत, 2 सीस, 3 लोह, 4 उडुम्बर, 5 नीप (मीन्ध, नील), 6 शर, 7 रोहीनक (रोहितक), 8 विभीतक, 9 पीतशर (कपीत, शर), 10 तीव्रशर, 11 त्रिकण्टक, 12 कण्टकार.

जितञ्च तत्प्रत्ययात् ॥ १५५ ॥ पदानि ॥ जितः-च-तत्-प्रत्ययात् ॥

वृत्तिः ॥ अभिलेख । तद्विति विकारावयवयोरर्थयोः प्रत्ययमर्शः । त्रिधोविकारावयवप्रत्ययस्तदन्तात्प्रातिपदिकादम् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरेव । मयदोपवादः ॥

155. The affix अञ् comes in the sense of 'its product or part', after a word which ends with an affix having an indicatory ञ् such affix denoting 'its product or part'.

The affixes having indicatory ञ् denoting product or part, are अञ् (IV. 3. 139), टलञ् (IV. 3. 142), अञ् (IV. 3. 154) बुञ् (IV. 3. 157), डञ् (IV. 3. 159), अञ्, यञ् (IV. 5. 168). When a tertiary derivative of a word ending with these affixes is to be made, the affix अञ् is used. Thus देवदारवस्य विकारोऽवयवो वा=देवदारवम्; so also शाथित्यम्, पालाशम्, शमीलम्, कापोतम् औष्ट्रकम्, ऐण्यम्, कांस्थम्, पारशवम् ॥

Why do we say जितः? Witness बैल्वमयं. Here मयद् is used after बैल्व and the derivative is formed by अण् of IV. 3. 136. So also बैल्वमयम् ॥

क्रीतवत्परिमाणात् ॥ १५६ ॥ पदानि ॥ क्रीतवत्-परिमाणात् ॥

वृत्तिः ॥ प्राग्वतेष्टमित्यत आरभ्य क्रीतार्थे ये प्रत्ययाः परिमाणाद्विहितास्ते विकारोऽतिविद्यन्ते । परिमाणात् क्रीत इव प्रत्यया भवन्ति तस्य विकार इत्यतस्मिन्विषये । अणादीनामपवादः ॥

156. After a word denoting 'a measure', the affix expressing 'its product or part' is the same as the affix having the sense of purchased.

The affixes taught in V. 1. 18 &c are the affixes that have the force of क्रीत (V. 1. 37). These affixes come also after words denoting measure (V. 1. 19). The same affixes are employed to denote विकार, after words denoting परिमाण ॥ This debars अण् &c. Thus निष्केन क्रीतम्=नैष्किकम् (V. 1. 20); It will denote vikâra also, निष्कस्य विकारः=नैष्किकः formed by टक् (V. 1. 20). As शतैकक्रीतं=शतम् or शतिकम् (V. 1. 21), so शतस्य विकारः=शतम् or शतिकः by टक् and अञ् (V. 1. 21), सहस्रेणक्रीतं=साहस्रम् (V. 1. 27) so सहस्रस्य विकारः=साहस्रः (V. 1. 27 by अण्) ॥

The word वत् in क्रीतवत् indicates that the similarity is complete throughout. Thus Sûtra V. 1. 28 also applies, by which the affix is elided. As द्विसहस्रं or द्विसाहस्रः (V. 1. 29), द्विनिष्कः or द्विनैष्किकः ॥ The word परिमाण in this sûtra includes संख्या 'the numerals' also; while the technical word परिमाण does not include sankhyâ. See IV. 1. 22 and V. 1. 19 &c. The similarity extends even to the elision of affix (V. 1. 28) as, द्विसहस्रः, द्विसाहस्रः &c.

उष्ट्रावुञ्च ॥ १५७ ॥ पदानि ॥ उष्ट्रात्, बुञ्च ॥

वृत्तिः ॥ उष्ट्रावुञ्च प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । प्राग्यमोपवादः ॥

157. The affix **बुञ्** comes in the sense of 'its product or part', after the word 'ushtra.

This debars अञ् (IV. 3. 154). उष्ट्रस्य विकारोऽवयवो वा = औष्ट्रकः ॥

उमोर्णयोर्वा ॥ १५८ ॥ पदानि ॥ उमा-ऊर्णयोः-वा (बुञ्) ॥

वृत्तिः ॥ उमाशब्दादूर्णाशब्दाच्च वा बुञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः ।

158. The affix **बुञ्** comes optionally in the sense of 'its product or part, after the words **उमा** and **ऊर्णा**.

Thus औमञ् or औमकञ्, और्णञ् or और्णकञ् ॥

एण्या ढञ् ॥ १५९ ॥ पदानि ॥ एण्याः, ढञ् ॥

वृत्तिः ॥ एणीशब्दाद् ढञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । प्राण्यभोपवादः ॥

159. The affix **ढञ्** comes in the sense of 'its product or part,' after the feminine word **एणी** ॥

Thus ऐणेयं मांसम् 'the flesh of a female black deer.' But एणस्य मांसम् = ऐणम् 'the flesh of a male deer', formed by अञ् ॥

गोपयसोर्यत् ॥ १६० ॥ पदानि ॥ गो-पयसोः, यत् ॥

वृत्तिः ॥ गोपयः शब्दाभ्यां यत् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः ॥

160. The affix **यत्** comes in the sense of 'its product or part,' after the words **गो** and **पयस्** ॥

Thus गव्यम् (VI. 1. 79), पयस्यम् ॥

द्रोश्च ॥ १६१ ॥ पदानि ॥ द्रोः, च ॥

वृत्तिः ॥ द्रुशब्दाद्यत्प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । ओरभोपवादः ॥

161. The affix **यत्** comes in the sense of 'its product or part' after the word 'dru.'

This debars अञ् (IV. 3. 139). Thus द्रु + यत् = द्रव्यम् (VI. 1. 79).

माने वयः ॥ १६२ ॥ पदानि ॥ माने-वयः ॥

वृत्तिः ॥ द्रुशब्दान्माने विकारविशेषे वयः प्रत्ययो भवति । यतोपवादः ॥

162. The affix **वय** comes in the sense of 'its product,' after the word 'dru,' the word meaning 'a measure.'

This debars यत् ॥ As द्रव्यम् 'a measure.'

फले लुक् ॥ १६३ ॥ पदानि ॥ फले, लुक् ॥

वृत्तिः ॥ विकारवयवयोरुत्पन्नस्य फले तद्विशेषे विवक्षिते लुक् भवति ॥

163. The affix denoting 'product or part' is elided by *luk*, when such product or part is 'a fruit.'

Thus आमलक्याः फलं = आमलकी + मयद् लुक् = आमलकं 'the fruit of Myrobalans.' So also वरम् ॥ The fruit is a "product" as well as a "part" of a fruit-bearing tree.

पूक्षादिभ्योः ॥ १६४ ॥ पदानि ॥ पूक्षादिभ्यः-अण् ॥

वृत्तिः ॥ फलइत्येव । पूक्षादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः फले विकाराययत्वेन विवक्षिते ऽण् प्रत्ययो भवति । अ-
प्रोपवाहः ॥

164. The affix अण् comes in the sense of 'its product or part, it being a fruit,' after the word 'plaksha &c.'

This debars अम् ॥ Thus प्लाक्षम्, नैयमोधम् ॥

1 पूक्ष, 2 न्यमोध, 3 अम्बस्थ, 4 इङ्गुवी, 5 शिम्, 6 रुक्, 7 कक्षतु (कर्कन्धु, कर्कन्तु कक्षतु)
8 बृहती. ॥

जम्बु वा ॥ १६५ ॥ पदानि ॥ जम्बुः-चा (अण्) ॥

वृत्तिः ॥ फलइत्येव । जम्बुशब्दात्फले ऽभिधेये वाऽण् प्रत्ययो भवति । अप्रोपवाहः ॥

165. The affix अण् comes optionally in denoting a fruit, after the word 'jambû'.

This debars अम् ॥ Thus जम्बु + अण् = जाम्बवं as जाम्बवानि फलानि ॥ But when the general affix अम् is added, it is elided by IV. 3. 163. As जम्बु + अम् (IV. 3. 139) = जम्बु, as जम्बूनि फलानि (VI. 4. 8) ॥

लुप् च ॥ १६६ ॥ पदानि ॥ लुप्-च ॥

वृत्तिः ॥ वेत्येव । जम्बुः फलेभिधेये प्रत्ययस्य वा लुप् भवति । युक्तवद्भावे विशेषः ॥

वार्तिकम् ॥ लुप्प्रकरणे फलपाकशुभामुपसंख्यानम् ॥

वार्तिकम् ॥ पुष्पमूलेषु बहुलम् ॥

166. The affix denoting fruit is optionally elided by *lup* after the word 'jambû'.

The word वा is understood here. The difference between 'luk' and 'lup' elision is that in the case of 'lup', there is concordance of gender and number. See sūtra I. 2. 51. Thus जम्बु + अम्लुप् = जम्बूः, as, जम्बूः फलं ॥ Optionally जम्बुः फलं = जम्बु फलं, or जाम्बवं ॥

Vart.—There is lup-elision of the affix denoting fruit, after the words expressing deciduous plants which wither away as soon as the fruit ripens : Thus व्रीहिः—व्रीहयः, बवाः, माषाः, मुद्गाः, तिलाः ॥

Vart.—Diversely so when the affix denotes flowers and roots : as, मालिकायां पुष्पं = मलिकौ, नवमलिका जातिः; so also विशार्या मूलं = विशारी ॥ अशुमनी बृहती ॥

In the above example there is concordance. By using 'diversely', this concordance does not sometime take place. As पादलानि पुष्पाणि, शाठानि मूलानि ॥ So कदम्बं पुष्पं, अशोकम्, करवीरम्, बैलानि फलानि &c.

हरीतक्यादिभ्यश्च ॥ १६७ ॥ पदानि ॥ हरीतक्यादिभ्यः-च ॥

वृत्तिः ॥ हरीतकी इत्यवमादिभ्यः शब्देभ्यः फले प्रत्ययस्य लुक् भवति । लुकिप्राप्ते लुपो विधाने शुक्तवद्भावे क्रीप्रत्ययभ्रवणे च विज्ञेयः ॥

167. The affix denoting 'fruit' is elided by लुप, after the words 'Haritaki' &c.

Here also there is concordance (I. 2. 51), As हरीतक्याः फलं=हरीतकी instead of हरीतक ॥ So also कोशातकी, नखरजनी ॥ According to Patanjali, the concordance is with regard to gender only, the number will be governed by the sense, as हरीतकी फलं, हरीतक्यः फलानि ॥

1 हरीतकी, 2 कोशातकी, 3 नखरजनी (नखररजनी) 4 शष्कण्डी (शाकण्डी) 5 शडी, 6 शोडी, 7 श्वेतपाकी, 8 अर्जुनपाकी, 9 द्राक्षा, 10 काला, 11 ध्वाक्षा (ध्वाङ्क्षा) 12 गभीका (गर्गरिका) 13 कण्टकारिका, 14 पिप्पली*, 15 चिञ्चा* (चिम्पा), 16 शेफालका, 17 इडी. ॥

कंसीयपरशव्ययोर्गञौ लुक् च ॥ १६८ ॥ पदानि ॥ कंसीय-परशव्ययोः, यञ्-अञौ, लुक्-च ॥

वृत्तिः ॥ प्राक्क्रीताच्छेन कंसीयः । उगवादिभ्यो यत् । परशव्यः । कंसीयपरशव्यशब्दाभ्यां यथासंख्यं य-अञौ प्रत्ययौ भवतस्तस्य विकार इत्यतस्मिन्विषय, तत्संनिधौगेन च कंसीयपरशव्ययोरुक्तं भवति ॥

168. The affixes यञ्, and अञ् come respectively in the sense of 'its product', after the words 'kansīya' and 'parasavya', and there is luk-elision (of the छ and यत् affixes of those words).

The word कंसीयः is formed by छ (V. I. 1), and परशव्य is formed by adding यत् (V. I. 2). These affixes छ and यत् are elided when the affixes यञ् and अञ् are added. Thus कंसीय + यञ् = कंस + यञ् = कांस्यः so also पारशव from परशव्य thus परशव्य + अञ् = परशु + अञ् = पारशवः ॥

The words लुक् च mean 'there shall be elision'. Of what? Certainly not of the primitive, for लुक् is never applied to the elision of a base, but of an affix only (I. I. 61). It follows therefore that the elision is of the affixes of कंसीय and परशव्य ॥ Now these words have two affixes, thus. To the root कन् is added first the Uṇādi affix स (Uṇ III. 62) and we get कंस; next to कंस is added छ. So also to पर + श् is added the affix उ (Uṇ I. 33) and we have परशु, to which is then added यत् and we have परशव्य ॥ The question arises, should these affixes स and उ be also elided. The answer is 'no'. The word प्रातिपदिकात् of IV. 1. 1 is understood is this sūtra; so the elision will take place of those affixes only

which follow a prâtipadika. But स and उ are added to a Dhâtu and not a prâtipadika, hence those affixes are saved from the operation of लुक् ॥

The word पराक्षय्य being gravely accented on the first (VI. 1. 185) would have taken अम् by IV. 3. 140. The present sūtra teaches the elision only of its affix यत्, अम् being already obtained.

Q. The final य् of कसीय and पराक्षय्य will be elided by VI. 4. 148 before these taddhita affixes, and after such elision, the final य् will be elided by VI. 4. 150, where is then the necessity of this sūtra ?

A. The final य् will not be elided, because VI. 4. 150 will apply only then, when an affix beginning with long ई follows, which is not the case here.

ओ३म् ।

अथ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

BOOK FOURTH.

CHAPTER FOURTH.

प्राग्वहतेष्टक् ॥ १ ॥ पदानि ॥ प्राक्-वहतेः, ठक् ॥

वृत्तिः ॥ तद्वहति रथयुगप्रासङ्गमिति वक्ष्यति । प्रागंतस्माद्वहति संशब्दनाद्यानर्थाननुक्रमिष्यामः, ठक् प्रत्य-
यस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः ॥

वार्तिकम् ॥ ठक्प्रकरणे तदाहोते माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम् ॥

वा० ॥ आहोप्रभूतादिभ्यः ॥ वा० ॥ पृच्छतो सुस्नातादिभ्यः ॥ वा० ॥ गच्छतो परशरादिभ्यः ॥

1. The affix ठक् comes as a governing affix, in the senses enumerated hereafter up to sūtra IV. 4. 76.

This is an adhikāra sūtra. The affix ठक् bears rule from this one forward to the sūtra तद्वहति &c. Thus in the next sūtra it is said; “After a word in the third case in construction, in the sense of “who plays, digs, conquers, or is conquered.” Now this sūtra is incomplete. We must read the word ठक् into it. Thus अक्षे शीव्यति = आक्षिकः “who plays with aksha—a dicer.” अक्ष + ठक् = आक्षिकः (VII. 3. 50).

Vārt:—After the words माशब्द &c, the affix ‘thak’ comes in the sense ‘he said that.’ Thus माशब्द इत्याह = माशब्दिकः who says ‘don’t make noise,’ कार्य-
शब्दिकः ॥ This is the case of an affix added to a sentence.

Vārt:—So also after प्रभूत &c in the sense ‘he said’: as प्रभूतमाह = प्राभूतिकः,
प्राभूतिकः ॥ These are examples of affixes added to an adverb.

Vārt:—So also after सुस्नात &c in the sense ‘he asks,’ as, सुस्नातं पृच्छति
= सौस्नातिकः “Who asks, have you bathed well.” सौख्यराजिकः, सौख्यशायनिकः ॥

Vārt:—So also after परशरा &c in the sense of ‘he goes to, or commits adultery with’: as परशरान् गच्छति = पारशरिकः, गौरुतल्पिक ॥ The word तल्प here refers to “wife”.

तेन दीव्यति खनति जयति जितम् ॥ २ ॥ पदानि ॥ तेन-दीव्यति-खनति-जयति
जितम् ॥

वृत्तिः ॥ तेनेति तृतीयासमर्थार्थं दीव्यति खनति जयति जितमिच्छेतेष्वर्थेषु ठक् प्रत्ययो भवति ॥

2. The affix ठक् comes after a word in the third case in construction, in the sense of, 'he plays', 'he digs', 'he conquers' or 'he is conquered'.

Thus असैर्दिव्यति = आशिकः 'who plays with dice—a dicer'. शालाकिकः ॥
अभ्या खनति = आभिकः, कौशलिकः, अक्षैर्जयति = आशिकः, अक्षैर्जितं = आशिकम् ॥ शालाकिकम् ॥

Though the rule is couched in universal terms, yet the affix does not come after every instrumental case. Thus देवदत्तेन जितम् will not give rise to any affix, for the word देवदत्तकः is not found in usage having this sense. So also अंगुल्या खनति gives rise to no affix. Though the verbs 'divyati' &c, are in the 3rd Person Present Tense, Singular number, the derivative is not limited by these conditions. Thus आशिकौ and आशिकाः are also valid, and so also असैर्दिव्यत् will give also आशिकः ; so also आशिकस्त्वम् आशिकोऽहम् ॥ Though in a sentence the verb is generally the principal word (क्रियाप्रधान), here owing to the Taddhita affix, the instrument is taken as the principal.

संस्कृतम् ॥ ३ ॥ पदानि ॥ संस्कृतम् (ठक्) ॥

वृत्तिः ॥ तेनेति तृतीयासमर्थासंस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ॥

3. The affix ठक् comes after a word in the third case in construction, in the sense of 'refined thereby'.

The word संस्कृतम् means 'refining or enhancing the quality of a thing'. Thus दध्ना संस्कृतं = शधिकम् 'refined or made tasteful by curd'. So also शार्ङ्गवेरिकम्, मारीचिकम् ॥

The separation of this sūtra from the last, is for sake of the next sūtra, in which the anuvṛitti of संस्कृतं only runs,

कुलत्थकोपधादण् ॥ ४ ॥ पदानि ॥ कुलत्थ-कोपधात्-अण् ॥

वृत्तिः ॥ कुलत्थशब्दात्कारोपधाच्छब्दाच्च प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति संस्कृतमित्येतस्मिन्विषये ।
उकोपधादः ॥

4. After the word 'kulattha', and after words having a penultimate क्, the affix अण् is added in the sense of 'refined or prepared therewith'.

This debars ठक् ॥ Thus कौलत्थम्, तैत्तिडीकम्, हार्दभकम्, the two latter being examples of words ending in क् ॥

तरति ॥ ५ ॥ पदानि ॥ तरति (ठक्) ॥

वृत्तिः ॥ तेनेति तृतीयासमर्थात् तरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ॥

5. The affix ठक् comes after a word in the third case in construction, in the sense of 'he crosses there by over the waters'.

Thus काण्डप्लवेनतरति = काण्डप्लविकः, और्ध्वपिकः 'who crosses with a raft'.

गोपुच्छाद्ठञ् ॥ ६ ॥ पदानि ॥ गोपुच्छात्-ठञ् ॥

वृत्तिः ॥ गोपुच्छाद्वाद् ठञ्प्रत्ययो भवति तरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोपवाहः ॥

6. The affix ठञ् comes after the word 'gopuchchha', in the sense of 'he crosses thereby'.

The difference between ठक् and ठञ् is in the accent. Thus नौपुच्छिकः ॥

नौद्वयचघ्नन् ॥ ७ ॥ पदानि ॥ नौ-द्वयचः-ठन् ॥

वृत्तिः ॥ नौद्वयश्च द्वयचश्च प्रातिपदिकाद् ठन् प्रत्ययो भवति तरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोपवाहः ॥

Kārika

आकर्षात्पदिर्भञ्जादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च ।

अवासयात्किञ्चाराहेः पितः षडन्ते ठणधिकारे ॥

7. The affix ठन् comes after the word नौ and after bases having two syllables, in the sense of 'he crosses there with'.

This debars ठक् ॥ Thus नावा तरति = नाविकः 'a sailor'. So also after dissyllabic words : as, घटिकः, प्लविकः, बाहुकः ॥

The ष in घ्नन् in the sūtra is not part of the affix, but comes through sandhi rules. The feminine of बाहुकः being बाहुका ॥ In fact the indicatory ष occurs in these sūtras only IV. 4, 9, 10, 18, 53 and 74, in this book.

चरति ॥ ८ ॥ पदानि ॥ चरति (ठक्) ॥

वृत्तिः ॥ तेनेति तृतीयासमर्थोचरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ॥

8. After a word in the third case in construction, comes the affix ठक् in the sense of 'he goes on by means thereof'.

The word चरति means both to go on and to eat. Thus इभा चरति = हाधिकः 'who gets on, with being fed on curd, हस्तिनिकः 'who travels by an elephant' शाकटिकः ॥

आकर्षात्ष्ठल् ॥ ९ ॥ पदानि ॥ आकर्षात्-ष्ठल् ॥

वृत्तिः ॥ आकर्षशब्दात् ठल् प्रत्ययो भवति चरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोपवाहः ॥

9. The affix ठल् comes in the sense of 'he goes on, by means thereof' after the word 'ākarsa.'

This debars ठक् ॥ The ल् is for accept (VI. 1. 193). The ष of ठल् here is a part of the affix, contrary to what it was in sūtra 7 ante. To remove the doubt where ष is the part of an affix, and where it is not, the following mnemonic verse has been composed : "आकर्षात् पर्पादिभञ्जादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च, अवासयात्

किञ्चरतिः चितः षडेते ढगधिकारे ॥ In the six Sūtras 9, 10, 16, 31, 74, and 53, the affixes have indicative 'sh.' Here च being इन्, the feminine is formed by डीप् (IV. 1. 41). Thus आकर्षेण चरति = आकर्षिक f. आकर्षिकी ॥ आकर्ष is a touch-stone by which gold is tested.

पर्यादिभ्यः छन् ॥ १० ॥ पदानि ॥ पर्यादिभ्यः, छन् ॥

वृत्तिः ॥ परं इत्येवमादिभ्यः छन् प्रत्ययो भवति चरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोपवादः ॥

10. The affix छन् comes, in the sense of 'he goes on, by means there of' after the words 'parpa' &c.

This debars ठक्; the न् of छन् is for accent (VI. 1. 197), and ष् for डीप् (IV. 1. 41). Thus पर्विकः f. पर्विकी, अश्विकः f. अश्विकी ॥ पर्विकः f. पर्विकी ॥ The षास् is changed to षस् before this affix (VI. 3. 52).

1 परं, 2 अश्व, 3 अश्वत्य, 4 रथ, 5 जाल, 6 न्यास, 7 व्याल, 8 पाव. पञ्च ॥

श्वगणाद्ठञ्च ॥ ११ ॥ पदानि ॥ श्वगणान्, ठञ्, च ॥

वृत्तिः ॥ श्वगणशब्गाद्ठञ् प्रत्ययो भवति, अकारान् छन्, चरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठकोपवादः ॥

11. The affix ठञ् as well as the affix छन्, comes after the word श्वगण, in the sense of 'he goes on by means there of'

This debars ठक् ॥ Thus श्वगणेन चरति = श्वगणिकः 'who lives by dogs'. f. श्वगणिकी ॥ ठन्, श्वगणिकः f. श्वगणिका ॥

The form श्वगणिकः is evolved by the breach of rule VII. 3. 4. Thus श्वगण + ठञ् ॥ Here by VII. 2. 117, ञ् requires Vridhhi of अ of श्व ॥ But rule VII. 3. 4 says that instead of Vridhhi, the letter औ comes before न् in the case of श्वन् &c. The proper form, therefore, would have been शौवगणिकः ॥ The irregularity is, however, explained by saying that the prohibition contained in VII. 3. 8 which applies when श्वन् is followed by इञ्, applies also to श्वन् followed by ठञ् ॥ In fact, the rule VII. 3. 4 does not apply, whenever the word श्वन् is followed by an affix beginning with the letter इ ॥

वेतनादिभ्यो जीवति ॥ १२ ॥ पदानि ॥ वेतनादिभ्यः, जीवति ॥

वृत्तिः ॥ तेनेति तृतीयासमर्थेभ्यो वेतनादिभ्यः शब्देभ्यो जीवतित्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ॥

12. The affix ठक् comes in the sense of 'he lives thereby', after the words 'vetana &c', being in the third case in construction.

Thus वेतनेन जीवति = वैतनिकः 'who lives upon wages—a menial servant'. In the case of the word धनुर्गण्ड the affix applies to the compounds, as well as to the words forming the compound. Thus धानुर्गण्डिकः, धानुष्कः, शण्डिकः ॥

1 वेतन, 2 वाहन (वाह), 3 अर्धवाहन (अर्धवाह), 4 धनर्षण्डः 5 जाल, 6 वेष्ट (वेस), 7 उपवेष्ट (उपवेष्ट, उपवेस), 8 प्रेषण, 9 उपवस्ति (उपस्ति), 10 सुख, 11 शय्या, 12 शक्ति, 13 उपनि-
षद्, 14 उपवेष्ट, 15 स्क्रिज्* (स्क्रिज), 16 पाद्, 17 उपस्थ*, 18 उपस्थान, 19 उपहस्त*, 20 कञ् ॥

वस्नक्रयविक्रयाद्ठक् ॥ १३ ॥ पदानि ॥ वस्न, क्रय, विक्रयात्, ठक् ॥

वृत्तिः ॥ वस्नक्रयविक्रयाद्वाभ्यां तृतीयासमर्थभ्यां ठक् प्रत्ययो भवति जीवतीत्येतस्मिन्विषये । ठकोपवाहः

13. The affix ठक् comes in the sense of 'he lives thereby' after the words 'vasna', 'kraya', and 'vikraya', being in the 3rd case in construction.

This debars ठक् ॥ Thus वस्नेन जीवति = वस्निकः 'who lives by hire--hire-
ling'. In the case of क्रय and विक्रय the affix is applied to the words separately,
as well as to their compound. Thus क्रयविक्रयिकः, क्रयिकः, विक्रयिकः 'a trader'.

आयुधाच्छ च ॥ १४ ॥ पदानि ॥ आयुधात्, छ, च ॥

वृत्तिः ॥ आयुधशब्दाच्छप्रत्ययो भवति, चकाराद्छञ् जीवतीत्येतस्मिन्विषये ॥

14. The affix छ as well as ठक् comes in the sense of 'he lives thereby', after the word 'âyudha'.

Thus आयुधेन जीवति = आयुधीयः (formed by छ), or आयुधिकः (by ठक्) 'a
mercenary soldier'.

हरत्युत्सङ्गादिभ्यः ॥ १५ ॥ पदानि ॥ हरति, उत्सङ्गादिभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ तेनेत्येव । उत्सङ्गादिभ्यस्तृतीयासमर्थभ्यो हरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ॥

15. The affix ठक् comes in the sense of 'he con-
veys thereby', after the words utsanga &c. being in the third
case in construction.

The word हरति means 'to take away to or cause to reach another
place'. Thus औत्सङ्गिकः 'borne upon the hip'. औडुपिकः 'borne or transported
on a raft'.

1 उत्सङ्ग, 2 उडुप्, 3 उत्पुत (उत्पत), 4 उत्पन्न*, 5 उत्पुट*, 6 पिटक, 7 पिटाक, 8 उडप.

भस्त्रादिभ्यः छन् ॥ १६ ॥ पदानि ॥ भस्त्रादिभ्यः, छन् ॥

वृत्तिः ॥ भस्त्रेत्येवमादिभ्यस्तृतीयासमर्थभ्यो हरतीत्येतस्मिन्नर्थे छन्प्रत्ययो भवति ॥

16. The affix छन् comes, in the sense of 'he con-
veys', after the words 'bhastra &c' being in the third case
in construction,

Thus भस्त्रा हरति = भस्त्रिकः "who conveys by means of a leathern bag
a carrier". The feminine will be भस्त्रिकी (IV. 1. 41). So भ्रष्टिकः f. भ्रष्टिकी ॥ The

word **बल्ल** means a leathern bellows by which the iron is heated, or a leathern bag in which grain &c. is carried.

1 भल्ला, 2 भरट, 3 भरण (भारण), 4 शीर्षभार, 5 शीर्षेभार, 6 अंसभार, 7 अंसेभार. ॥

विभाषा विवधवीवधात् ॥ १७ ॥ पदानि ॥ विभाषा, विवध, वीवधात् ॥

वृत्तिः ॥ हरतीत्येव । विवधवीवधशब्दाभ्यां तृतीयासमर्थ्यां विभाषा छन् प्रत्ययो भवति ॥

17. The affix **छन्** comes optionally in the sense of 'he conveys', after the words 'vivadha', and 'vīvadha', being in the third case in construction.

In the alternative, the general affix **ठक्** will apply. Thus **विवधेन हरति** = **विवधिकः** f. **विवधिकी** ; So also **वीवधेन हरति** = **वीवधिकः** f. **वीवधिकी** ॥ When the affix is **ठक्**, we have **वैवधिकः** in both cases, the feminine being **वैवधिकी** ॥

The word **विवध** and **वीवध** are synonyms both meaning 'a piece of wood carried on the shoulders to carry loads, on the road.' **विवधिकः** meaning 'a carrier of loads, a pedler'. The real sūtra is **विभाषा विवधात्**, the Kāsikā has added **वीवध** from a Vārtika.

अणकुटिलिकायाः ॥ १८ ॥ पदानि ॥ अण, कुटिलिकायाः ॥

वृत्तिः ॥ हरतीत्येव । कुटिलिकाशब्दात् तृतीयासमर्थ्यां ण् प्रत्ययो भवति हरतीत्येतस्मिन्नर्थे ॥

18. The affix **अण्** comes, in the sense of 'he conveys', after the word **कुटिलिका** in the third case in construction.

Thus **कुटिलिकया हरति मृगं** व्याधं = **कौटिलिको मृगः** 'a deer which carries (or entices away) into crooked ways' or 'a hunter who hunts by coming stealthily on his prey'. **कुटिलिकया हरति भङ्गरान्** = **कौटिलिकः कर्मारः** 'a blacksmith,—who carries burning coals on an iron forge'.

The word **कुटिलिका** means 'crooked motion, and the iron-forge of the blacksmiths'.

निर्वृत्ते ऽक्षघृतादिभ्यः ॥ १९ ॥ निर्वृत्ते, अक्ष, घृतादिभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ तेनेत्येव । अक्षघृतादिभ्यस्तृतीयासमर्थ्या निर्वृत्तादित्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ॥

19. The affix **ठक्** comes, in the sense of 'completed thereby' after the words 'akshadyūta &c', being in the third case in construction.

Thus **अक्षघृतेन निर्वृत्तम्** = **अक्षघृतिकं वैरम्** 'enmity—which was growing but has been completed by gambling'. So **जानुप्रहतिकम्** ॥

1 अक्षघृत, 2 जानुप्रहत (°प्रहृत), 3 जङ्घामहत (°प्रहृत), 4 जङ्घामहत*, 5 पारस्वेहन, 6 कण्ठकमर्दन, 7 गतानुगत*, 8 गतांगत, 9 यातोपयात, 10 अनुगत. ॥

त्रेर्मन्त्रित्यम् ॥ २० ॥ पदानि ॥ त्रेः, मप्, नित्यम् ॥

वृत्तिः ॥ निर्वृत्तइत्येव, त्रितः कित्तरित्यर्थं त्रिशब्दो गृह्यते । अपन्तान्मित्यं मप् प्रत्ययो भवति ॥

20. The affix मप् comes always after the words ending in the affix त्रि, the in sense of 'completed thereby'.

The त्रि here refers to the affix 'ktri' (III. 3. 88). Thus the root दुष् takes त्रि and forms पक्त्रि, which is not a complete word, but must take the augment मप्, to form a full word. Thus पक् + त्रि + मप् = पक्त्रिमप्, 'what is completed by being cooked'. So from दुष् we have दप् + त्रि + मप् = दाक्षिमप् (VI. 1. 15): from दुष् we have कृषिमप् ॥

The word नित्य in the sūtra indicates that the affix त्रि never comes singly by itself, all words ending in 'Ktri' are invariably followed by मप् also. In fact मप् may be regarded as an invariable augment of the affix 'Ktri'.

Vart.:—After a word ending in an affix denoting 'condition', the affix इमप् is added. Thus पक्त्रि निर्वृत्तं = पाक्त्रिमप् (पक् + घञ् III. 3. 18 + इमप्), so त्यागिमप्, सेकिमप्, कुट्टिमप् ॥

अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ ॥ २१ ॥ पदानि ॥ अपमित्य-याचिताभ्याम्, कक्-कनौ ॥

वृत्तिः ॥ निर्वृत्तइत्येव । अपमित्ययाचितशब्दाभ्यां यथासंख्यं कक् कन् इत्येतौ प्रत्ययो भवतो, निर्वृत्तइत्ये-तस्मिन्नर्थे ॥

21. The affixes 'kak' and 'kan' come respectively after the words 'apamitya' and 'yāchita', when the sense is that of completion.

Thus आपमित्यकम् 'debt', and याचितकम् 'a thing begged for use'. The word अपमित्य is formed from the root मा with the prefix अप, and the suffix क्त्वा (III. 4. 19). The क्त्वा is changed to ल्यप्, and इ substituted for आ (VI. 4. 70). The word is an Indeclinable, and therefore the anuvrtti of तेन does not run here.

संसृष्टे ॥ २२ ॥ पदानि ॥ संसृष्टे, ठक् ॥

वृत्तिः ॥ तेनेत्येव । तृतीयासमर्थसंसृष्टइत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ॥

22. The affix ठक् comes, after a word in the third case in construction, when the sense is 'mixed therewith.'

The word तेन is understood here. The word संसृष्ट means unification, mixing &c. Thus इमा संसृष्ट = दाधिकम् 'smeared with curds.' मारिषिकम्, शार्ङ्गवेरिकम् कैपालिकम् ॥ The word 'sanskṛtam' (IV. 4. 3) and 'sanskṛtam' should be distinguished. The former refers to a case where by the combination of two things, a something better is produced; no such idea of bettering is to be found in संसृष्ट ॥

चूर्णादिनिः ॥ २३ ॥ पदानि ॥ चूर्णात्, इनिः ॥

वृत्तिः ॥ चूर्णशब्दादिनिः प्रत्ययो भवति संसृष्टे । ठकोपवादः ॥

23. The affix इनि comes after the word 'chūrṇa' when the sense is 'mixed therewith.'

This debars ठक् ॥ Thus चूर्णैः संसृष्टा = चूर्णिनो ऽ पूषाः 'cakes sprinkled with powder.' चूर्णिनो धानाः ॥

लवणाल्लुक् ॥ २४ ॥ पदानि ॥ लवणात्, लुक् ॥

वृत्तिः ॥ संसृष्टइत्यनेनोत्पन्नस्य ठको लवणशब्दाल्लुक् भवति ॥

24. The affix ठक् meaning 'mixed therewith', is elided by luk, after the word lavana.'

Thus लवणेन संसृष्टः = लवणः 'mixed with salt.' as लवणः सुपः 'soup mixed with salt.' So लवणं शाकं, लवणा यवयूः (I. I. 51). The लुक् elision takes place when the word लवण is used as a noun, and not as an adjective.

मुद्गादण् ॥ २५ ॥ पदानि ॥ मुद्गात्, अण् ॥

वृत्तिः ॥ मुद्गशब्दादण् प्रत्ययो भवति संसृष्टइत्येतस्मिन्विषये । ठकोपवादः ॥

25. The affix अण् comes after the word 'mudga,' when the sense is 'mixed therewith.'

This debars ठक् ॥ Thus मौद्ग ओदनः 'rice mixed with mudga-pulse.' मौद्गो यवासुः ॥

व्यञ्जनैरुपसिक्ते ॥ २६ ॥ पदानि ॥ व्यञ्जनैः, उपसिक्ते (ठक्) ॥

वृत्तिः ॥ तेनेत्येव । व्यञ्जनवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्य उपसिक्तइत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ॥

26. The affix ठक् comes, after a word denoting a condiment, being in the third case in construction, when the sense is 'sprinkled therewith.'

Thus दध्ना उपसिक्तं = दध्नाधिकम् 'sprinkled with curd,' सौपिकम्, खारिकम् ॥ Why do we say 'denoting a condiment'? Observe उदकेनोपसिक्तं ओदनः ॥

ओजः सहोम्भसा वर्तते ॥ २७ ॥ पदानि ॥ ओजः, सहः, अम्भसा-वर्तते (ठक्) ॥

वृत्तिः ॥ ओजस् सहस् अम्भस् इत्येतेभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो वर्ततइत्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ॥

27. The affix ठक् comes in the sense of 'it exists,' after the words 'ojas,' 'sahas,' and 'ambhas' being in the third case in construction.

Thus ओजसा वर्तते = ओजसिकः ह्यूरः 'a hero' lit. possessed with energy. So also :—साहसिकः 'a thief.' भाम्भसिकः 'a fish.'

तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम् ॥ २८ ॥ पदानि ॥ तत्, प्रति-अनु-पूर्वम्, ईप-लोम-
कूलम् ॥

वृत्तिः ॥ तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिः । प्रति अनु इत्येवपूर्वेष्वय ईपलोमकूलशब्देभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो वर्तते इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ॥

28. The affix ठक् comes, in the sense of 'it exists,' after 'îpa,' 'loma,' and 'kûla,' preceded by 'anu' and 'prati,' the word being in the second case in construction.

The word तद् shows that the words must be in the second case in construction. The verb वर्तते is intransitive, how can it take an object, and how can it be in construction with an objective case? The words in the accusative after the verb वर्तते are not its objects, but are used as adverbs qualifying the sense of the verb, and adverbs are always put in the accusative case. Thus प्रतीपं वर्तते = प्रातीपिकः (प्रतिगता आपो ऽस्मिन्, the आ changed to ई V. 4. 74 and VI. 3. 97) retrograde i. e. 'which is unfavourable.' So आन्वीपिकः 'favorable.' प्रतिलोमिकः 'inverse' आनुलोमिकः 'direct.' पातिकूलिकः, आनुकूलिकः The two words प्रातीपिक and आन्वीपिक mean 'unfavourable' and 'favourable' respectively.

परिमुखं च ॥ २९ ॥ पदानि ॥ परिमुखम्, च (ठक्) ॥

वृत्तिः ॥ परिमुखशब्दाद् द्वितीयासमर्थवर्तते इत्यस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ॥

29. The affix ठक् comes in the sense of 'it exists,' after the word 'parimukha,' being in the second case in construction.

Thus परिमुखं वर्तते = परिमुखिकः 'being before the face,' 'being near or present'.

The word च in the sūtra implies that the affix applies to other words also not mentioned. As परिपार्श्विकः ॥ The word परिमुख is an Avyayibhāva compound (II. 1. 12). If परि has the force of exclusion (I. 4. 88), then परिमुखिकः will mean 'a servant who always avoids the face of his master स्वामिनो मुखं वर्जयित्वा यः सेवको वर्तते,' and if परि means 'all round,' then the word will mean "a servant who is always in the presence of his master—यतः स्वामिनो मुखं ततस्ततो वर्तते" ॥

प्रयच्छति गर्ह्यम् ॥ ३० ॥ पदानि ॥ प्रयच्छति, गर्ह्यम् ॥

वृत्तिः ॥ तदिति द्वितीयासमर्थप्रयच्छतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति, वस्तुद्वितीयासमर्थं गर्ह्यं चे-
साङ्गवति ॥

वा० ॥ वृद्धेर्धुविभागे वक्तव्यः ॥

30. The affix ठक् comes after a word in the second case in construction, when the sense is 'he gives', the motive being mean.

Thus द्विगुणं प्रयच्छति = द्विगुणिकः 'a usurer who gives for the sake of double' i, e. who charges cent per cent interest. The word द्विगुण means द्विगुणार्थ 'for the sake of double'. Similarly वैगुणिकः ॥

Vart.—The word वृद्धि is changed to वृधुषि before this affix. As, वृद्धिं प्रयच्छति = वार्धुषिकः 'a usurer' 'who gives for the sake of increase' Or the word वृधुषि may be taken as a separate word synonymous with वृद्धि ॥

Why do we say गर्ह्यम् 'with a mean motive'? Observe द्विगुणं प्रयच्छति अधर्मेणः 'the debtor gives double'.

कुसीददशैकादशात् छन्दचौ ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ कुसीद, दश, एकादशात्, छन्-
छचौ ॥

वृत्तिः ॥ प्रयच्छति गर्हमित्येव । कुसीदं वृद्धि, स्तव्यं ब्रह्मं कुसीदम् । एकादशार्था दश, दशैकादशाद्वेनो-
च्यन्ते । कुसीददशैकादशाब्दाभ्यां यथासंख्यं छन् छञ् इत्येता प्रत्ययो भवतः ॥

31. The affixes छन् and छच् come respectively after the words 'kusîda' and 'dasaikâdasa', when the sense is 'he gives for a mean motive'.

The word कुसीद means 'interest'. The lending of ten (दश) on a condi-
tion that the borrower will pay eleven (एकादश) after a month is called दशैकादशः ॥
This sūtra debars डक् ॥ The difference between the two affixes छन् and छच् is in
the accent (VI. 1. 197 and 163). Thus कुसीद + छन् = कुसीदिकः fem. कुसीदिकी (VI. 1.
41). So दशैकादशिकः fem °दशैकी ॥

उञ्छति ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ उञ्छति ॥

वृत्तिः ॥ तदिति द्वितीयासमर्थोऽञ्छतीत्येतस्मिन्नर्थे डक् प्रत्ययो भवति ॥

32. The affix डक् comes, after a word in the se-
cond case in construction, when the sense is 'who gleans
that'.

Thus बह्नाञ्छति = बाहिकः 'who picks up jujubes'. इयामाकिकः, काणिकः ॥
To pick up every grain (कण) fallen on the ground is called उञ्छ ॥

रक्षति ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ रक्षति ॥

वृत्तिः ॥ तदिति द्वितीयासमर्थोऽक्षतीत्येतस्मिन्नर्थे डक् प्रत्ययो भवति ॥

33. The affix डक् comes after a word in the second
case in construction, when the sense is 'he aids or protects
that'.

Thus समाजं रक्षति = सामाजिकः 'a spectator', lit. 'who aids an assembly by
his presence'. So also सानिवेशिकः ॥

शब्दद्वर्तुरं करोति ॥ ३४ ॥ पदानि ॥ शब्द-द्वर्तुरम्, करोति ॥

वृत्तिः ॥ तद्विषये द्वितीयासमर्थांशं शब्दद्वर्तुरशब्दाभ्यां करोतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ॥

34. The affix ठक् comes after the words 'Sabda' and 'dardura', being in the second case in construction, when the sense is 'who makes a sound or a croaking'.

Thus शब्दं करोति = शाब्दिकः 'who makes a sound' i. e. a Grammarian. So शब्दुरिकः 'who makes a croaking noise like a frog (dardura)' i. e. a potter.

पक्षिमत्स्यमृगान्हन्ति ॥ ३५ ॥ पदानि ॥ पक्षि, मत्स्य, मृगान्, हन्ति (ठक्) ॥

वृत्तिः ॥ तद्विषये पक्ष्यादभ्यां द्वितीयासमर्थेभ्यो हन्तीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ॥

35. The affix ठक् comes after the words in the second case in construction denoting birds, fishes, or wild beasts, when the sense is 'who kills that'.

Thus पक्षिणो हन्ति = पाक्षिकः 'a bird-killer'. The affix applies not only to the word-forms पक्षि &c, but to words denoting birds &c. (See I. 1. 68). Therefore, we have forms शाकूनिकः, मायूरिकः, तैत्तिरिकः ॥ So also with मत्स्य, as, मात्स्यिकः, मैनिकः, शाफरिकः, शाकुलिकः ॥ So also with मृगः, as, मार्गिकः, हारिणिकः, सौकरिकः, सारङ्गिकः ॥

परिपन्थञ्च तिष्ठति ॥ ३६ ॥ पदानि ॥ परिपन्थम्, च, तिष्ठति ॥

वृत्तिः ॥ परिपन्थशब्दात्तद्विषये द्वितीयासमर्थांशं तिष्ठतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ॥

36. The affix ठक् comes also in the sense of "who stays", after the word 'paripantham', the word being in the second case in construction,

Thus परिपन्थं तिष्ठति = परिपन्थिकः यः पन्थानं वर्जयित्वा तिष्ठति, यो वा पन्थानं व्याप्य तिष्ठति 'a thief' lit. "who stays at roads, a high way man". The च in the sūtra indicates that the sense of हन्ति 'who kills' of the last, is to be connected with this sūtra by the conjunction 'and'. Thus परिपन्थं हन्ति = परिपन्थिकः ॥

The phrase 'being in the second case in construction' is understood in this sūtra, why has then the word परिपन्थम् been shown in the second case in the sūtra, for it is a mere superfluity? No, it shows the secular form of the word. The word परिपन्थ is synonymous with परिपथ, the latter, however, having other senses also.

माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ माथ-उत्तरपद, पदवी, अनुपदम्, धावति ॥

वृत्तिः ॥ माथशब्दोत्तरपदात्पातिपरिकात्पदवी अनुपर इत्येताभ्यां च धावतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ॥

37. The affix ठक् comes, in the sense of “who runs”, after a word having माथ as its second term, and after the words ‘padavî’ and ‘anupada’.

Thus शण्डमाथं धावति = शण्डमाथिकः ‘who runs on a high way’. So also शौल्कमाथिकः ॥ Similarly पादविकः, अनुपदिकः ॥ The word माथ means ‘a way’.

आक्रन्दाट्ठञ्च ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ आक्रन्दात्, टञ्, च ॥

वृत्तिः ॥ आक्रन्दन्त्येतस्मिन्नित्याक्रन्दो देशः । अथवा ऽऽकथतइत्याक्रन्द, आर्तायनमुच्यते । विशेषाभावाद् इयोरपि ग्रहणम् । आक्रन्दाशब्दादिति द्वितीयासमर्थाद्भावतीत्येतस्मिन्नर्थे टञ् प्रत्ययो भवति, चकाराट्ठक् ॥

38. The affix टञ् as well as ठक् comes after the word ‘âkranda’, being in the second case in construction, in the sense of ‘who runs’.

The word आक्रन्द means ‘a place where persons weep’ e. g. a battle-field. It also means ‘weeping’ ‘invoking’ &c. The difference between ठक् and टञ् is in the accent. Thus आक्रन्दं धावति = आक्रन्दिकैः or आक्रन्दिकः, f. आक्रन्दिकी ‘a person who runs to a place where cries of distress are heard’.

पदोत्तरपदं गृह्णाति ॥ ३९ ॥ पदानि ॥ पद, उत्तरपदम्, गृह्णाति (ठक्) ॥

वृत्तिः ॥ पदशब्द उत्तरपदं यस्य तस्मात्पदोत्तरपदशब्दात् तर्हि द्वितीयासमर्थाद्गृह्णातीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ॥

39. The affix ठक् comes in the sense of ‘who takes’, after a word having ‘pada’ as its second member, the word being in the second case in construction.

Thus पूर्वपदं गृह्णाति = पूर्वपदिकः, so also औत्तरपदिकः ॥ The word उत्तरपद is used in order to prevent the application of the rule when पद is preceded by the affix बहु ॥

प्रतिकण्ठार्थललामं च ॥ ४० ॥ पदानि ॥ प्रतिकण्ठ, अर्थ, ललामम्, च ॥

वृत्तिः ॥ प्रतिकण्ठार्थललामशब्देभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यो गृह्णातीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ॥

40. The affix ठक् comes in the sense of ‘who takes’ after the words ‘pratikantha’, ‘artha’, and ‘lalâma’ being in the second-case in construction.

Thus प्रतिकण्ठं गृह्णाति = प्रातिकण्ठिकः ॥ So also आर्थिकः, ललामिकः ॥ The word प्रतिकण्ठ here is an Avyayî-bhâva meaning कण्ठं कण्ठं प्रति, and not प्रतिगतः कण्ठं = प्रतिकण्ठ, for to the latter no affix is added.

धर्मं चरति ॥ ४१ ॥ पदानि ॥ धर्मम्-चरति (ठक्) ॥

वृत्तिः ॥ धर्मशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थाच्चरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ॥

वाचिकम् ॥ अधर्माच्चरति वक्तव्यम् ॥

41. The affix ठक् comes after the word 'dharma', being in the second case in construction, in the sense of 'who practices that'.

Thus धर्मम् चरति = धार्मिकः "religious". So also अधर्माच्चरति = अधर्माचरितः "irreligious, undutiful", by a Vārtika.

प्रतिपथमेति ठञ्च ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ प्रतिपथं, एति, ठन्-च ॥

वृत्तिः ॥ प्रतिपथशब्दात् द्वितीयासमर्थाद् एतीत्यस्मिन्नर्थे ठन् प्रत्ययो भवति, चकारादठक् च ॥

42. The affix ठन् as well as ठक् comes after the word 'prati-patham', in the second-case in construction, in the sense of 'who goes'.

Thus प्रतिपथमेति = प्रतिपथिकः or प्रातिपथिकः "who goes along the road" the ठक् causes Vṛiddhi (VII. 2. 118) whilst ठन् does not.

समवायान् समवैति ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ समवायान्, समवैति (ठक्) ॥

वृत्तिः ॥ समवायवाचिभ्यः शब्देभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यः समवैतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ॥

43. The affix ठक् comes after words in the second case in construction, denoting combination, in the sense of 'who assembles there'.

The word समवाय means 'combination, collection &c'. The word समवायान् is in the plural number in the sūtra, indicating that the svarupa-vidhi (I. 1. 69) does not apply; the affix being applied not only to the word-form समवाय but to its synonyms also. समवैति means coming together. Thus समवायान् समवैति = सामवायिकः 'who assembles in an assembly'. So also सामाजिकः, साङ्गिकः, सान्निवेशिकः ॥

परिषदो ण्यः ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ परिषद्, ण्यः ॥

वृत्तिः ॥ परिषदो ण्यः प्रत्ययो भवति समवायान्समवैतीत्येतस्मिन्निषये । ठकोपवादः ॥

44. The affix ण्य comes after the word 'parishad' in the sense of 'who assembles there',

This debars ठक् ॥ Thus परिषदं समवैति = परिषद्यः 'one present in a council, an assessor, a councillor'.

सेनाया वा ॥ ४५ ॥ पदानि ॥ सेनायाः, वा (ण्यः) ॥

वृत्तिः ॥ सेनाशब्दाद् वा ण्यः प्रत्ययो भवति समवायान्समवैतीत्येतस्मिन्नर्थे ठकोपवादः ॥

45. The affix **ण्य** comes optionally in the sense of 'who assembles there,' after the word *senâ*.

This debars **ठक्** which comes in the alternative. Thus *सेनां समवेति* = *सेन्यः* or *सैनिकः* 'a soldier, a member of an army'.

संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ संज्ञायाम्, ललाट, कुक्कुट्यौ पश्यति (ठक्) ॥

वृत्तिः ॥ ललाटकुक्कुटीशब्दाभ्यां तदिति द्वितीयासमर्थाभ्यां पश्यतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये ॥

46. The affix **ठक्** comes in the sense of 'who sees that,' after the words '*lâlâta*' and '*kukkuṭi*', in second case in construction, the whole word being a Name.

Thus *ललाटं पश्यति* = *ललाटिकः* 'a non-attentive servant' lit. 'who always looks at the fore-head of his master from a distance, keeps himself aloof, does not come near to perform any work.' So also *कौक्कुटिकः* 'a religious mendicant, a Bhikshu.' The space of ground over which a hen can fly without falling, is to be understood here by the word *कुक्कुटी* ॥ In other words, a small space of ground, for hens cannot sustain their flight for a long distance. Therefore, owing to the smallness of space, the mendicant walks looking down over the ground, and hence he is called *कौक्कुटिकः* ॥ The word also means 'a hypocrite with down-cast eyes.'

तस्य धर्म्यम् ॥ ४७ ॥ पदानि ॥ तस्य, धर्म्यं (ठक्) ॥

वृत्तिः ॥ तस्येति षष्ठीसमर्थाद् धर्म्यमित्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ॥

47. The affix **ठक्** comes after a word in the sixth case in construction, in the sense of 'its usage'.

The word *धर्म्यं* means 'usual,' 'relating to custom'. The word *तस्य* shows the case of the word. Thus *शुल्कशालाया धर्म्यं* = *शौल्कशालिकः* 'the custom-house laws or usages.' So also *आकरिकम्, आपणिकम्, गात्मिकम्* ॥

अण् महिष्यादिभ्यः ॥ ४८ ॥ पदानि ॥ अण्-महिष्यादिभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ महिषीत्येवमादिभ्यो ण् प्रत्ययो भवति तस्य धर्म्यमित्येतस्मिन्विषये । ठकोपवादः ॥

48. The affix **अण्** comes in the sense of 'its law,' after the word '*mahishî*' &c.

This debars *ṭhak*. Thus *महिष्या धर्म्यं* = *माहिषम्* 'the usages of queens.' So *प्राजावत्तम्* ॥

1 महिषी, 3 प्रजापति°, 3 प्रजावती, 4 प्रलेपिका, 5 विलेपिका, 6 अनुलेपिका, 7 पुरोहित, 8 मणिपाली, 9 अनुचारक (अनुवारक), 10 होतृ, 11 यजमान.

ऋतो ऽञ् ॥ ४९ ॥ पदानि ॥ ऋतः, अञ् ॥

वृत्तिः ॥ ऋकारान्तात्मातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति तस्य धर्म्यमित्येतस्मिन्पथे । ठकोपवादः ॥

वार्षिकम् ॥ नराद्येतिवक्तव्यम् ॥ वा० ॥ विशसितुर्इलोपश्च ॥ वा० ॥ विभाजयितुर्णलोपश्च ॥

49. The affix अञ् comes in the sense of 'its law,' after a nominal-stem ending in ऋ ॥

This debars ठक् ॥ Thus पातु धर्म्यम् = पौत्रम् 'the office of a Potri,' औद्गात्रम् 'the office or duties of an Udgâtri.' Padamanjari gives the example of होतु धर्म्यम् under this sūtra, though the word होतु occurs in the list given in the preceding sūtra. The Hotri of the preceding sūtra means a Ritvik, here it means an invoker.

Vārt :—So also after the word नरः As नरस्य धर्म्या = नारी ॥

Vārt :—So also after the word विशसितु, the इद् affix being elided. Thus विशसितु + अञ् = वैशस्त्रम् ॥

Vārt :—So also after the word विभाजयितु, its णि affix also being elided. Thus विभाजयितु + अञ् = वैभाजिवम् ॥

अवक्रयः ॥ ५० ॥ पदानि ॥ अव क्रयः (ठक्) ॥

वृत्तिः ॥ तस्येत्येव । षष्ठीसमर्थार्थवक्रय इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । अवक्रीणीत ऽनेनेत्यवक्रयः ॥

50. The affix ठक् comes in the sense of 'its tax,' after a word in the sixth case in construction.

The word अवक्रय means 'Government-tax,' 'price,' wages,' 'rent' &c, coming from the root अवक्री 'to purchase.' Thus शुल्कशालाया अवक्रयः = शौल्कशालिकः. So also आपणिकः, गौल्मिकः, आकरिकः ॥

Are not धर्म्य (IV. 4. 47) and अवक्रय the same? No. Dharmya is a legal due, and religious; while an 'avakraya' may be a tax exacted from a people by oppression, and so transgressing dharma.

तदस्य पण्यम् ॥ ५१ ॥ पदानि ॥ तद्, अस्य, पण्यम् ॥

वृत्तिः ॥ तदिति प्रथमासमर्थार्थस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं पण्यं चेत्तद्वति ॥

51. The affix ठक् comes in the sense of 'this is whose saleable commodity,' after a word in the first case in construction denoting the thing to be sold.

Thus अपूपाः पण्यं अस्य = आपूपिकः 'a cake-vendor.' So also शाष्कुलिकः मौदकिकः &c.

लवणादठञ् ॥ ५२ ॥ पदानि ॥ लवणात्, ठञ् ॥

वृत्तिः ॥ लवणशब्दादठञ् प्रत्ययो भवति तदस्य पण्यमित्येतस्मिन् विषये । ठकोपवादः ॥

52. The affix **ठञ्** comes, in the sense of 'this is whose saleable commodity,' after the word 'lavana.'

This debars **ठक्**, the difference being in accent. Thus लवणं पण्यमस्य = लावणिकः 'a salt-vendor.'

किशरादिभ्यः छन् ॥ ५३ ॥ पदानि ॥ किशरादिभ्यः, छन् ॥

वृत्तिः ॥ किशर इत्येवमादिभ्यः छन् प्रत्ययो भवति तदस्य पण्यमित्येतस्मिन्विषये । ठकोपवादः ॥

53. The affix **छन्** comes in the sense of 'this is whose saleable commodity,' after the words 'kisara' &c.

This debars **ठक्** ॥ The word किशर &c all denote perfumes. Thus किशराः पण्यमस्य = किशरिकः f किशरिकी (IV. 1 41), नरदिकः f नरदिकी ॥

1 किसर (किशर), 2 नरद, 3 नलद, 4 स्थागल*, 5 तगर, 6 गुग्गुलु, 7 उशीर, 8 हरिद्रा, 9 हरिद्रु*, 10 पर्णी*, 11 सुमङ्गल, 12 हरिद्रायणी.

शालालुनोऽन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥ पदानि ॥ शालालुनः, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ शालालुशब्दादन्यतरस्यां छन् प्रत्ययो भवति तदस्य पण्यमित्येतद्विषये । ठकोपवादः । पक्षेऽपि भवति ॥

54. The affix **छन्** comes optionally, in the sense of 'this is whose saleable commodity' after the word 'salālun'.

This debars **ठक्** which comes in the alternative. शालालु is a kind of sweet scent. Thus शालालु पण्यमस्य = शालालुकः f. शालालुकी ॥ In the alternative with **ठक्**, शालालुकी; f. शालालुकी ॥

शिल्पम् ॥ ५५ ॥ पदानि ॥ शिल्पम् (ठक्) ॥

वृत्तिः ॥ तदिति प्रथमासमर्थदस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्त्वथमासमर्थं शिल्पं चेत्तद्वदिति ॥

55. The affix **ठक्** comes in the sense of 'this is whose Art,' after a word denoting Art, in the first case in construction.

Thus मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य = मारङ्गिकः "a drummer", "an expert in playing on mṛdanga drum". So also पाणविकः, वैष्णिकः ॥

मड्डुकसर्शरादण्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ मड्डुक, सर्शरात्, अण्, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ मड्डुकसर्शरादण्यतरस्यामण् प्रत्ययो भवति तदस्य शिल्पमित्येतस्मिन्विषये । ठकोपवादः ॥

56. The affix **अण्** comes optionally in the sense of 'this is whose Art', after the words 'madduka', and 'jharjhara'.

This debars **ठक्** which comes in the alternative. Thus मड्डुकवादनं शिल्पमस्य = माड्डुकः or माड्डुकाकः, so झार्शरः and झार्शरिकः ॥

प्रहरणम् ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ प्रहरणम् (ठक्)

वृत्तिः ॥ तद्वत्येव । तदिति प्रथमासमर्थस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं प्रहरणं चे-
त्तद्वति ॥

57. The affix ठक् comes in the sense of 'this is whose weapon', after a word denoting 'a weapon', and being in the 1st case in construction.

Thus असिः प्रहरणमस्य=आसिकः 'a swordsman'. So प्रासिकः, चाक्रिकः, धानुष्कः ॥

परश्वधात् ठक् च ॥ ५८ ॥ पदानि ॥ परश्वधात्, ठक्, च ॥

वृत्तिः ॥ परश्वधशब्दान् ठक् प्रत्ययो भवति, चकारान् ठक् ॥

58. The affix ठक् as well as ठक् comes in the sense of "this is whose weapon", after the word परश्वध ॥

This affix ठक् is added by च, the difference being in accent. Thus पारश्वधिकः or पारद्वधिकः ॥ परश्वध means 'an axe'.

शक्तियष्ट्योरीकम् ॥ ५९ ॥ पदानि ॥ शक्ति-यष्ट्योः, ईकम् ॥

वृत्तिः ॥ शक्तियष्टिशब्दाभ्यामीकम् प्रत्ययो भवति तस्य प्रहरणमित्येतस्मिन्विषये । ठकोपवादः ॥

59. The affix ईकम् comes in the sense of "this is whose weapon", after the words 'sakti' and 'yashd'.

This debars ठक् ॥ Thus शक्तिः प्रहरणमस्य=शक्तीकः, So also शयीकः ॥

अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः ॥ ६० ॥ पदानि ॥ अस्तिनास्ति-दिष्टम्-मतिः (ठक्) ॥

वृत्तिः ॥ तद्वत्येव । तदिति प्रथमासमर्थस्योऽस्ति नास्ति दिष्ट इत्येतभ्यः शब्देभ्योऽस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं मतिश्चेत्तद्वति ॥

60. The affix ठक् comes in the sense of 'this is whose belief', after the words 'asti', 'nasti' and 'dishta'.

Thus अस्तिमतिरस्य=आस्तिकः 'who believes that It is' i. e. a here after. नास्तिकः 'whose belief is that there is no Here after', an athiest. दैष्टिकः 'whose belief is that it is fate', a fatalist, दिष्ट=दैव 'fate'.

The affix does not apply in the sense of belief in general, but to a particular sort of belief. Thus परलोकोऽस्ति इति यस्य मतिरस्ति स आस्तिकः, an Astika is he who believes that the Hereafter is. Contrary to him is a नास्तिकः who does not believe in a Hereafter. A person who believes what is demonstrated by proof, and nothing else, may also be called दैष्टिकः 'a positivist'. These various other senses are to be found from dictionary and general literature.

शीलम् ॥ ६१ ॥ पदानि ॥ शीलम् (ठक्) ॥

वृत्तिः ॥ तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं शीलं चे-
द्भवति ॥

61. The affix ठक् comes in the sense of 'whose habit is this', after a word in the first case in construction.

Thus अपूपभक्षणं शीलमस्य=आपूपिकः 'one whose habit is to eat cakes'. Similarly शाकुलिकः, मौदिकः ॥ The act of eating, and its habit are qualities understood in the sense of the affix.

छत्रादिभ्यो णः ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ छत्रादिभ्यः, णः ॥

वृत्तिः ॥ छत्र इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो णः प्रत्ययो भवति तदस्य शीलमित्येतस्मिन्विषये। ठकोपवाहः ॥

62. The affix ण comes in the sense of 'whose habit is this', after the words 'chhatra &c'.

This debars ठक् ॥ Thus छत्रं शीलमस्य=छात्रः 'a pupil', lit. 'whose habit is to cover (chhadan) the defects of his master'. The word स्था occurs in the list. It must always be prefixed by some upasarga; thus आस्था, संस्था, अवस्था &c.

According to Patanjali छात्र means 'a pupil, because, गुरुच्छत्रवत् गुरुणा शिष्य-
च्छत्रवत् छात्रः "a preceptor is like an Umbrella, the preceptor covers or protects the pupil like an umbrella". Or शिष्येण च गुरुच्छत्रवत् परिपाल्यः 'a pupil ought to maintain or protect his Preceptor, as an Umbrella'.

1 छत्र, 2 शिक्षा 3 प्ररोह (पुरोह), 4 स्था (आस्था, संस्था, अवस्था), 5 बुभुक्षा, 6 पुरा,
7 तितिक्षा°, 8 उपस्थान, 9 कृषि (ऋषि), 10 कर्मन्, 11 विश्वधा, 12 तपस्, 13 सत्य, 14 अनृत,
15 विशिखा*, 16 विशिका (शिखिका), 17 भक्षा*, 18 उपस्थान*, 19 पुरोडा (!)°, 20 विशा°, 21 क्षु-
क्षा*, 22 मन्द्र.

कर्माध्ययने वृत्तम् ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ कर्म, अध्ययने, वृत्तम् (ठक्) ॥

वृत्तिः ॥ तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं कर्म चे-
द्वृत्तमध्ययनविषयं भवति ॥

63. The affix ठक् comes, in the sense of "this is his act, occurring in study" after a word in the first case in construction, if such a word is an act (karma) which has occurred (vrittam) in study (adhyayana).

Thus एकमन्यदध्ययने कर्मवृत्तमस्य=एकान्यिकः 'a pupil who commits one (एक) error (अन्यत्) in reading', &c. literal translation being something like "one errorist". Similarly द्वैयन्यिकः त्रैयन्यिकः &c. He whose, in recitation, at the time of examination, there is the occurrence of one mistake or false reading,

is called ऐकान्यिकः ॥ So who commits two mistakes is called द्वैकान्यिकः ॥ In short, in giving explanatory analysis of taddhita words like ऐकान्तिकः &c, the whole phrase अभ्ययने कर्मवृत्तम् must be employed.

बहुवचपूर्वपदादठक् ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ बहुवच्, पूर्व पदात्, ठक् ॥

वृत्तिः ॥ बहुवच् पूर्वपदं यस्य तस्माद् बहुवचपूर्वपदात्पातिपादिकाद् ठक् प्रत्ययो भवति तदस्य कर्मभ्ययने वृत्तं मिल्येतस्मिन्नर्थे । ठकोपवादः ॥

64. The affix ठक् comes, in the sense of 'this is whose act occurring in study', after a compound having a polysyllabic word as a prior member.

This debars ठक् ॥ Thus :—द्वादशान्यानि कर्माण्यभ्ययने वृत्तानि अस्य = द्वादशान्यिकः 'an examinee who commits twelve mistakes in his reading'. So त्रयोदशान्यिकः, चतुर्दशान्यिकः ॥ The word अन्यत् in these sūtras means the 'error', especially in accent, i. e. he who makes an accent अनुदात्ता which ought to be udātta, or *vice versa*.

हितं भक्षाः ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ हितम्-भक्षाः (ठक्) ॥

वृत्तिः ॥ तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं हितं, चेतः प्रवर्तते तच्च भक्षाः ॥

65. The affix ठक् comes after a word expressing food, in the first case in construction, in the sense of "this is wholesome diet for whom".

The words तद् and अस्य (IV. 4. 51) are understood. The word हितं governs dative (II. 3. 13, Vart). But the sūtra is तदस्य हितं भक्षाः, the word अस्य being in the genitive case, how is this? Here अस्य should be changed to dative viz. तदस्मै हितं भक्षाः 'this for whom is wholesome diet'. The best way however, to remove this objection is to read sūtras 65, and 66 in this wise : 65 हितं भक्षाः तस्मै and दीयते नियुक्तं ॥ Thus अपुष्टभक्षणं हितमस्मै = आपुष्टिकः 'He for whom cake is good food' i. e. who eats cakes with benefit, or who is fond of cakes. So also शाष्कुलिकः, नौरिकिकः ॥ In analysing these taddhitas, such as आपुष्टिकः &c, the word हितं or its synonym, and a verb denoting eating should be employed.

तदस्मै दीयते नियुक्तम् ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ तद्-अस्मै-दीयते-नियुक्तम्-ठक् ॥

वृत्तिः ॥ तदिति प्रथमासमर्थाद् अस्मादिति चतुर्थ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं, तद्वेदीयते नियुक्तम् ॥

66. The affix ठक् comes in the sense of "to whom this is to be given right fully", after a word expressing the thing to be given, in the first (tad) case in construction, the force of the affix being that of a dative (asmai).

The word दीयते नियुक्तं means नियोगेन i. e. अव्यभिचारेण दीयते 'to be given by appointment or rightfully'. Thus अग्रे भोजनमस्मै नियुक्तं दीयते = आग्रभोजनिकः 'a Brāhmaṇa always entitled to occupy the foremost seat at dinner'. So also आर्घुपिकः 'entitled to get cakes', शाश्वलिकः ॥ Some say that the word नियुक्तं means नित्यं 'always'. According to them आर्घुपिकः would mean अपूषा नित्यमस्मै दीयन्ते 'to whom always cakes are given'.

आणामांसोदनाद्विठन् ॥ ६७ ॥ पदादि ॥ आणा-मांस-ओदनात्, विठन् ॥

वृत्तिः ॥ आणामांसोदनशब्दभ्यां विठन् प्रत्ययी भवति तदस्मै दीयते नियुक्तमित्येतस्मिन्नर्थे । ठकापवादः ।

67. The affix विठन् comes in the sense of 'to whom this is to be given rightfully', after the words आणा and मांसोदन ॥

This विठन् debars ठक् ॥ The इ of वि is for the sake of pronunciation, the ट् indicates that the feminine is formed by डीप् (IV. 1. 15). Thus आणा नियुक्तमस्मै दीयते = आणिकः f. आणिकी 'who is entitled to get rice gruel'. So also मांसोदनिकः f. मांसोदनीकी ॥

The difference between ठक् and विठन् is in accent, the former having udātta on the final (VI. 1. 165), the latter on the initial (VI. 1. 197). The feminine of ठक् and विठन् will both be formed by डीप् (IV. 1. 15). Now the affix ठक् resembles विठन् both in accent (VI. 1. 197) and in feminine (IV. 1. 15). Why was not ठक् used instead of विठन्, for it would have produced exactly the same forms? True, as regards the words आणा and मांसोदन the affix ठक् might have been employed instead of विठन् ॥ According to some, however, the affix विठन् applies to मांस and ओदन separately also. But ठक् cannot be applied to ओदन as it would cause Vṛiddhi (VII. 2. 117) which विठन् does not. Thus ओदन् + विठन् = ओदनिकः, f. ओदनिकी ॥ With ठक् the form would have been ओदनिकः which is not wanted.

The word आणा is a Past Participle (क्त) of आ 'to cook.' The आ is not changed to ष as required by VI. 1. 27. This is an anomaly. The nisthā त् is changed to ण (VIII. 2. 43). The form आना is also found, as in VI. 1. 36, and the regular form is वृत्तं = क्षीरम् (VI. 1. 27).

भक्तादन्यतरस्याम् ॥ ६८ ॥ पदादि ॥ भक्ताद्-अण्-अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ भक्तशब्दादण् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यां तदस्मै दीयते नियुक्तमित्येतस्मिन् विषये ठकापवादः ॥

68. The affix अण् comes optionally after the word bhakta, in the sense of 'to whom this is to be given rightfully.'

This debars ठक् which comes in the alternative. Thus भक्तमस्मै दीयते नियुक्तं = भक्तः ॥ In the alternative भक्तिकः 'a regularly fed' i. e. a retainer.

तत्र नियुक्तः ॥ ६९ ॥ पदानि ॥ तत्र-नियुक्तः(ठक्) ॥

वृत्तिः ॥ तत्रेति सप्तमीतमर्थान्नियुक्त इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । नियुक्तो ऽधिकृतो व्यापारित इत्यर्थः ॥

69. The affix ठक् comes, in the sense of 'appointed there,' after a word in the seventh case (tatra) in construction.

Thus शुल्कशालायां नियुक्तः = शौल्कशालिकः 'a superintendent of custom-house.' So also आकरिकः, आपार्णिकः, गौल्मिकः, दौवारिकः ॥ The word तत्रनियुक्त is a Tatpurusha compound formed by II. 1. 46. The word niyukta here has a different meaning from that in IV. 1. 60, hence its repetition here.

अगारान्ताद्ठक् ॥ ७० ॥ पदानि ॥ अगारान्तात्, ठक् ॥

वृत्तिः ॥ अगारशब्दान्तात्प्रातिपदिकाद्ठक् प्रत्ययो भवति तत्र नियुक्त इत्येतस्मिन्विषये । ठकोपवादः ॥

70. The affix ठक् comes in the sense of "appointed there," after a word ending with 'agâra.'

This debarbs ठक् । The difference is in accent and want of Vṛiddhi. Thus देवगारे नियुक्तः = देवागारिकः, कोष्ठागारिकः, भाण्डागारिकः ॥

अध्यायिन्यदेशकालात् ॥ ७१ ॥ पदानि ॥ अध्ययिनि-अदेशकालात् (ठक्) ॥

वृत्तिः ॥ तत्रेत्येव । सप्तमीसमर्थादेशवाचिनः प्रातिपदिकात्कालवाचिनश्चाध्यायिन्यभिधेये ठक् प्रत्ययो भवति ॥

71. The affix ठक् comes in the sense of "who studies there," after a word in the 7th case in construction, denoting an improper place or time.

The word अदेशकाल means the time or place of study, which is prohibited by sacred institutes. अध्यायिन् means one who studies. Thus श्मशानेऽधीते = श्मशानिकः 'who reads in a funeral ground.' चतुष्पथिकः 'who studies where four roads meet.' So also चतुर्दश्यामधीते = चातुर्दशिकः, 'who reads on the 14th lunar day.' So also आमावास्थिकः ॥

Why do we say 'improper time and place?' Observe बुध्रेऽधीते, पूर्वाह्नेऽधीते ॥

कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति ॥ ७२ ॥ वदानि ॥ कठिन-अन्त, प्रस्तार-संस्थानेषु, व्यवहरति (ठक्) ॥

वृत्तिः ॥ तत्रेत्येव । कठिनशब्दान्तात्सप्तमीसमर्थात् प्रस्तारसंस्थानशब्दाभ्यां च ठक् प्रत्ययो भवति । व्यवहरतीत्येतस्मिन्नर्थे ॥

72. The affix ठक् comes, in the sense of "who transacts business there in," after compounds ending in 'kathina

and after 'prastâra' and 'sausthâna,' being in seventh case in construction.

Thus वंशकठिने व्यवहरात = वांशकठिनिकः 'whose occupation is in a bamboo-thicket.' or 'who does what is proper to be done in such a place' i. e. तस्मिन्देशे या क्रिया यथानुष्ठेया तां तथैवानुतिष्ठेति ॥ So also ब्राध्निकठिनिकः ॥ So also प्रास्तारिकः, सांस्थानिकः ॥

निकटे वसति ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ निकटे-वसति (ठक्) ॥

वृत्तिः ॥ निकटशब्दात्सप्तमीसमर्थद्विसतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ॥

73. The affix ठक् comes in the sense of 'who dwells', after the locative word 'nikata.'

This rule applies in forming epithets, denoting such persons, who are allowed under the Sacred Institutes, to dwell near human habitations. Thus आरण्यकाः are those ascetics who are ordained to dwell in forests, at least two miles away from human habitations. नैकटिकाः are those ascetics who are allowed by the rule of their Order to live near human habitations. Thus निकटे वसत = नैकटिकः 'an ascetic.'

आवसथात् छल् ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ आवसथात्-छल् ॥

वृत्तिः ॥ तत्रेत्येव । आवसथशब्दात्सप्तमीसमर्थद्विसतीत्येतस्मिन्नर्थे छल् प्रत्ययो भवति ॥

74. The affix छल् comes in the sense of 'who dwells there,' after the word 'âvasatha' in the seventh case in construction.

The ल् of छल् is for accent (VI. I. 193), the ष् is for डीप् (IV. I. 41). Thus आवसथे वसति = आवसथिकः 'who dwells in a house' i. e. a domestic person as opposed to an ascetic. The feminine will be आवसथिकी ॥ So far was the scope of ठक् as ordained in IV. 4. I. Henceforward other affixes will be ordained.

प्राग्घिताद्यत् ॥ ७५ ॥ पदानि ॥ प्राग्-हितात्, यत् ॥

वृत्तिः ॥ तस्मै हितामिति वक्ष्यति । प्रागेतस्माद्धितसंशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो यत्प्रत्ययस्ते-ष्वधिकृतो वेदितव्यः ।

75. In each aphorism from this one forward to 'tasmai hitam' (V, 1. 5), the affix यत् bears rule.

Thus in the next sūtra तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् we must read the affix यत् ॥ रथः, युग्यः, प्रासङ्गः ॥

तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ तद्-वहति-रथ-युग-प्रासङ्गम् (यत्) ॥

वृत्तिः ॥ तद्वहति द्वितीयासमर्थेभ्यो रथयुगप्रासङ्गेभ्यो वहतीत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति ॥

76. The affix यत् comes in the sense of 'what bears it', after the words 'ratha', 'yuga', and 'prāsanga', being in the second case in construction.

Thus रथं वहति = रथ्यः 'what bears a car' a carriage-horse. Similarly युग्यः 'a yoke-bearing ox', प्रासङ्ग्यः 'being trained in a break'. प्रासङ्ग is a piece of wood placed on the neck of colts, at the time of breaking. This rule applies to compounds ending with ratha, as, परमरथ्य ॥ See IV. 3. 121, 123 also. That which carries will be called 'carrier' or वोढु therefore रथस्य वोढु will get the affix यत् by IV. 2. 120. read with IV. 3. 121. Its special mention here indicates that the affix will come, even after Dvigu compounds and will not be elided by IV. 1. 88. Thus द्वौ रथौ वहति = द्विरथ्यः ॥ The tadanta-vidhi applies to this word as we have shown under IV. 3. 121. The word युग्य has been already formed by the kṛit affix (III. 1. 121), that युग्य differs from the present, in accent when the word takes the negative particle, for that was by ल्यप् and this is by यत्, and therefore by VI. 2. 156, अयुग्यम् will be finally acute when formed by यत् ॥ The word युगं must mean 'the portion of a car' for the application of this rule, and not a cycle of time &c. Therefore not here युगं वहति राजा कलिं ह्यपरं वा ॥

धुरो यद्दहकी ॥ ७७ ॥ पदानि ॥ धुरः-यत्-ढकी ॥

वृत्तिः ॥ तद्वहतीत्येव । धुर इत्येतस्माद् द्वितीयासमर्थोद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे यत् ढक् इत्येतौ प्रत्ययौ भवत ॥

77. The affix यत् and ढक् come in the sense of 'what bears it', after the word 'dhura' in the second case in construction,

Thus धुरं वहति = धुर्यः (formed by यत्) the lengthening ordained by VIII. 2. 77 is prevented by VII. 2. 79 because धुर is Bha-stem, or धौरेयः (formed by ढक् VII. 1. 2) 'a beast of burden'. This sūtra might have stood as धुरो ढक् च, for यत् would have been read into it from IV. 4. 75.

खः सर्वधुरात् ॥ ७८ ॥ पदानि ॥ खः-सर्वधुरात् ॥

वृत्तिः ॥ तद्वहतीत्येव । सर्वधुराशब्दाद् द्वितीयासमर्थोद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति ॥

78. The affix 'kha' comes in the sense of 'what bears it', after the word 'sarva-dhura', being in accusative construction.

Thus सर्वधुरां वहति = सर्वधुरीणः (VII. 1. 2). The affix ख applies to other compounds also ending in धुर, e. g. उच्चरधुरीणः, सन्निधुरीणः ॥ The word सर्वधुर is a compound of सर्वा + धुर (II. 1. 49), the samāsānta अ being added by V. 4. 74. The word धूः being feminine, the whole compound would be feminine by II. 4. 26. The word सर्वधुरात् in the sūtra should not be taken, therefore, as regulat-

ing the gender, for though it is in the masculine gender, the affix comes after the feminine word. In fact सर्वधुर in the sūtra should be taken as a nominal-stem or pratipadika equal to सर्वधुरा ॥

एकधुराल्लुक् च ॥ ७९ ॥ पदानि ॥ एक-धुरात्-लुक् च ॥

वृत्तिः ॥ तद्वहतीत्येव । एकधुराशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति तस्य लुक् भवति ॥

79. The affix 'kha' comes in the sense of 'what bears it', after the word 'eka-dhurā' in the second case in construction, and the affix is optionally elided also.

The elision is optional. Thus एकधुरां वहति = एकधुरीणः or एकधुरः ॥ The compounding is taddhitārtha (एकां धुरं वहति) to which is added the samāsānta अ, and then the affix ख ॥

शकटादण् ॥ ८० ॥ पदानि ॥ शकटात्-अण् ॥

वृत्तिः ॥ तद्वहतीत्येव । शकटशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे ऽण् प्रत्ययो भवति ॥

80. The affix अण् comes in the sense of 'what bears it,' after the word शकट in the second case in construction.

Thus शकटं वहति = शकटः 'an ox' i. e. what bears a car. This could be evolved by तस्येवम् अण् as शकटस्य वोढ = शकटः ॥ The specification indicates that tadanta-vidhi applies here, as द्वे शकटे वहति = द्वैशकटः, and the affix is not elided (IV. I. 88).

हलसीराट्ठक् ॥ ८१ ॥ पदानि ॥ हलसीरात्-ठक् ॥

वृत्तिः ॥ तद्वहतीत्येव । हलसीराशब्दाभ्यां द्वितीयासमर्थाभ्यां वहतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ॥

81. The affix ठक् comes in the sense of 'what bears it,' after the words 'hala' and 'sira,' in the 2nd case in construction.

Thus हलं वहति = हलिकः a ploughman सैरिकः 'a plough ox.' The ठक् would have come by IV. 3. 124, the specification shows tadantavidhi and non-elision, as द्वैहलिकः, द्वैसीरिकः ॥

संज्ञायां जन्याः ॥ ८२ ॥ पदानि ॥ संज्ञायाम्-जन्याः (यत्) ॥

वृत्तिः ॥ तद्वहतीत्येव । जनीशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते ॥

82. The affix यत् comes in the sense of 'what bears it' after the word 'janī,' being in the 2nd case in construction, the whole word being a Name.

Thus जनी वहति = जन्यः 'a friend of a bridegroom,' fem. जन्याः 'a brides-maid.' The word जनी means 'bride.' जन्या lit. means 'what bears the bride' i. e. who carries the coy bride to the bride-groom at the time of play &c.

विध्यत्यधनुषा ॥ ८३ ॥ पदानि ॥ विध्यति-अधनुषा (यत्) ॥

वृत्तिः ॥ तदिति द्वितीयासमर्थाद् विद्यतीत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति न चेद्धनुष्करणं भवति ॥

83. The affix यत् comes in the sense of 'what pierces it,' after a word in the accusative case in construction, provided that, it is not a bow, with which anything is pierced.

Thus पादौ विध्यन्ति = पैद्याः (VI. 3. 53) शर्कराः, 'what pierce the feet' i. e. pebbles. ऊरव्याः कण्टकाः 'thorns' i. e. what pierce the thigh.

Why do we say "provided it is not a bow, अधनुषा"? Observe पादौ विध्यति धनुषा, no affix is added here. This exclusion of धनुष् indicates that the act of piercing must be such as not to be done by a bow &c. Therefore the affix does not apply to cases like these चौरं विध्यति, शत्रुं विध्यति ॥

धनगणं लब्ध्वा ॥ ८४ ॥ पदानि ॥ धन-गणम्-लब्ध्वा (यत्) ॥

वृत्तिः ॥ तदित्येव । धनगणशब्दाभ्यां द्वितीयासमर्थाभ्यां लब्धेत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति ॥

84. The affix यत् comes in the sense of 'who obtains it,' after the words 'dhana,' and 'gana,' being in the second case in construction.

Thus धनं लब्ध्वा = धन्यः, so also गण्यः ॥ लब्ध् is formed from लभ् by तुन्, hence it takes the accusative.

अन्नाणः ॥ ८५ ॥ पदानि ॥ अन्नात्-णः ॥

वृत्तिः ॥ अन्नशब्दाच्चादिति द्वितीयासमर्थात् लब्धेत्येतस्मिन्नर्थे णः प्रत्ययो भवति ॥

85. The affix ण comes in the sense of 'who obtains it,' after the word अन्न, in the second case in construction.

Thus अन्नं लब्ध्वा = आन्नः 'fed' 'who has obtained food.'

वशं गतः ॥ ८६ ॥ पदानि ॥ वशम्-गतः ॥

वृत्तिः ॥ वशशब्दाच्चादिति द्वितीयासमर्थाद् गत इत्येतस्मिन्नर्थे यत्यत्ययो भवति ॥

36. The affix यत् comes in the sense of 'gone,' after the word vasa, 'control' being in the second case in construction.

Thus वशगतः = वैश्यः 'come under control' i. e. subdued i. e. a dependant or servant. वशः = काम इच्छा तां प्राप्तः i. e. परेच्छानुगामी ॥

पदमस्मिन् दृश्यम् ॥ ८७ ॥ पदानि ॥ पदम्-अस्मिन्-दृश्यम् (यत्) ॥

वृत्तिः ॥ निर्देशादेव प्रथमा समर्थविभक्तिः । पदशब्दात्प्रथमासमर्थाद् दृश्यायोपाधिकादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति ॥

87. The affix यत् comes in the sense of 'in it is visible,' after the word 'pada,' being in the first case in construction.

Thus पद दृश्यमस्मिन् = पदः कर्म 'mud' lit. soft mud in which foot-mark can be seen at every step. It describes mud which is neither very hard nor very fluid, but having sufficient consistency to take the impression of the foot. So पद्याः पांसवः 'dust' for in it also the impression of the foot can be seen. It also means 'the foot-path.' The word दृश्यम् means शक्यते द्रष्टुम् this being the force of the kṛitya affix 'ya' in दृश ॥

मूलमस्यावर्हि ॥ ८८ ॥ पदानि ॥ मूलम्-अस्य-आवर्हि-(यत्) ॥

वृत्तिः ॥ मूलशब्दात्प्रथमासमर्थादावर्हिखिवमुपाधिकादस्येति षष्ठ्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति । मूलमेषामवर्हि ॥

88. The affix यत् comes in the sense of 'whose root is eradicated,' after the word 'mûla,' being in the first case in construction.

The word आवर्हि from वृह् 'to up root,' means 'uprooting,' = उत्पादनं ॥ मूलमेषामवर्हि = मूल्याः 'a kind of pulse' e. g. गुाषा । मन्नाः ॥ These cereals cannot be harvested without uprooting the whole plant. According to Padamanjari the word should be आवर्हि and not आबर्हि, with a व and not ब ॥

संज्ञायां धेनुष्या ॥ ८९ ॥ पदानि ॥ संज्ञायां-धेनुष्या-यत् ॥

वृत्तिः ॥ धेनुष्येति निपात्यत संज्ञायां विषये । संज्ञाग्रहणमभिधेयनियमार्थम् ॥

89. The word धेनुष्या is irregularly formed, being a Name.

This word is formed by adding ण्युक् and य to धेनु ॥ It has udâtta on the final. धेनुष्या means that cow (धेनु) which is given to a creditor in discharge of a debt or as a pledge to satisfy the debt from her milk. It is also called पीतबुध्वा ॥ As धेनुष्यां भवते दशमि ॥

गृहपतिना संयुक्ते ज्यः ॥ ९० ॥ पदानि ॥ गृहपतिना-संयुक्ते-ज्यः ॥

वृत्तिः ॥ निर्देशादेव तृतीया समर्थविभक्तिः । गृहपतिशब्दास्तृतीयासमर्थात्संयुक्तइत्येतस्मिन्नर्थे ज्यः प्रत्ययो भवति ॥

90. The affix ज्य comes in the sense of 'joined with', after the word 'grahapati' in the third case in construction.

Thus गृहपतिना संयुक्तः = गार्हपत्यः 'the Gārhapatya Fire' : i. e. a Fire particularly consecrated by the Householder. The word संज्ञायो of the last sūtra should be read into it, thus गार्हपत्यः means a particular Fire, and not every thing relating to a गृहपति ॥ The Fire in which husband (grihapati), together with or joined with his wife, performs sacrifice is called Gārhapatya. That sacrifice cannot be performed in Dakshināgni. Or that fire in which Grihapati hymns are recited is called Gārhapatya.

नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवद्भानाम्यसमसमित समितेषु ॥ ९१ ॥ पदानि ॥ नौ-वयो-धर्म-विष-मूल-मूल-सीता-तुलाभ्यः-तार्य-तुल्य-प्राप्य-वद्भ्य-अनाम्य-सम-समित-समितेषु ॥

वृत्तिः ॥ नावादिभ्यो ऽट्भ्यः शब्देभ्यो ऽष्टरेव तार्यादिष्वर्थेषु यथासंख्यं यत् प्रत्ययो भवति ॥

91. The affix यत् comes after the words नौ 'a boat', वयस् 'age', धर्म 'merit', विष 'poison', मूल 'a root', मूल 'capital', सीता 'a furrow', and तुला 'a balance', in the senses respectively, of "to be crossed", "like", "attainable", "to be put to death", "to be bent down", "equivalent to", "united with" and "equally measured".

The words in the above must be all in the Instrumental case in construction, for the sense of the affix shows that it should be so. Thus.

1. नावा तार्यम् = नाव्यम् 'water' 'a river', lit what can be crossed by a boat.
2. वयसा तुल्यः = वयस्यः 'a friend', lit. one alike in age.
3. धर्मेण प्राप्यम् = धर्म्यम् 'what is attainable through dharma. Could not this form have been evolved by the next sūtra धर्माद्वनपते (IV. 4. 92)? No, धर्म्यम् formed by that aphorism means 'what is consistent with dharma' 'what is just'. The present धर्म्य refers to the 'fruit', the other to the 'act'.
4. विषेण वद्धः = विष्यः 'who deserves to be put to death by poison'.
5. मूलानाम्यम् = मूल्यम् "price" lit. or to be overpowered or bent by the root". The word आनाम्य (which is formed from the root नम् 'to bow' by the affix ण्यन्त् contrary to rule III. 1. 98 which required यन्त्), means अभि-भवनीयम् 'what ought to be overpowered': hence मूल्यम् means 'the price, worth, cost', because articles like 'cloth' &c are produced by the out-lay of stock or capital (मूल); 'price' being a thing which, because it is capital plus profit, is superior to capital, and thus by price or mūlyam, the capital or mūla is overpowered.
6. मूलेन समः = मूल्यः 'purchasable' lit, 'equivalent to capital' e. g. cloth पटः i. e. equivalent acquisition resulting from the employment of capital.

7. सीतया समितं = सीत्थ्य 'a field', lit. 'measured out by furrows' according to Dr Ballantyne. The word समितं is equivalent to संगतं 'united with' according to Kāsika. सीत्थ्य therefore literally means 'a ploughed field' i. e. 'what is united with furrows'. The affix will apply also to words ending with सीता, e. g. परमसीत्थ्य, उत्तमसीत्थ्य, द्विसीत्थ्य ॥
8. तुलया सम्मितं = तुल्यम् "equal" lit. 'meted by the balance'. सम्मित means समानं, सदृशं ॥

Note :—The fruits of good deeds, like happiness &c, which are attainable or prāpya through 'dharma', may be said also dharmād anapetam because an effect must have a cause. Hence arises the doubt as to what is the difference between this and the next sūtra. The anapetam in the next sūtra means the fulfilling or following the Law established by the śāishthas, and has no reference to its fruits. Because the effect of dharma is to destroy dharma—i. e. the fruits in the shape of happiness &c lessen, and ultimately extinguish the dharma. Therefore, the fruit of dharma, which is to be taken in this sūtra, as referred to by the word prāpya, is diametrically opposed to the practising of dharma, referred to by the word anapeta of the next sūtra.

धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ॥ ९२ ॥ पदानि ॥ धर्म-पथि-अर्थ-न्यायात् अनपेते(यत्)॥

वृत्तिः ॥ निर्देशादेव पञ्चमी समर्थविभक्तिः । धर्मादिभ्यः पञ्चमीसमर्थेभ्यो अनपेतइत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति ॥

92. The affix यत् comes in the sense of 'not deviating therefrom', after the word 'dharma,' 'pathin,' 'artha' and 'nyāya' being in the ablative case in construction.

The ablative construction is inferred from its employment in the sūtra itself. Thus धर्मादनपेतं = धर्म्यम् 'just' 'not deviating from merit.' Similarly पथ्यम् ॥ शास्त्रायात् पथो यदनपेतं तम् पथ्यं, न तु तस्मादनपेतइच्चोर. 'wholesome diet,' अर्थ्यम् 'fit,' न्याय्यम् 'just, suitable.' The word संज्ञायां (IV 4. 89) governs this sūtra also, and hence the derivatives must have the above meanings.

छन्दसो निर्मिते ॥ ९३ ॥ पदानि ॥ छन्दसः-निर्मिते (यत्) ॥

वृत्तिः ॥ प्रत्ययार्थसामर्थ्यलभ्या समर्थविभक्तिः । छन्दः शब्दात्तृतीयासमर्थान्निर्मितइत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति ॥

93. The affix यत् comes in the sense of 'made,' after the word 'chhandas,' being in the Instrumental case in construction.

Thus छन्दसा निर्मितः = छन्दस्यः 'made at will.' The word छन्दस् is here synonymous with इच्छा 'will, wish, desire, fancy' &c, and does not mean 'metre or Veda.'

उरसो ऽण् च ॥ ९४ ॥ पदानि ॥ उरसः, अण्, च ॥

वृत्तिः ॥ उरः शब्दास्तृतीयासमर्थान्निर्मित इत्येतस्मिन्नर्थे ऽण् प्रत्ययो भवति चकाराद्यच्च ॥

94. The affix अण् as well as यत् comes after 'uras', in the 3rd case in construction, in the sense of 'made.'

The यत् is drawn into the sūtra by the particle च ॥ उरसा निर्मितः = औरस्त 'own son not adopted, lit. produced through the loins.' With यत् the form will be उरस्यः ॥ These words denote son, and not anything produced from the loin, because the word संज्ञायां (IV. 4. 89) governs this sūtra also.

हृदयस्य प्रियः ॥ ९५ ॥ पदानि ॥ हृदयस्य-प्रियः (यत्) ॥

वृत्तिः ॥ निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । हृदयशब्दात्पृष्ठीसमर्थात् प्रिय इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति ॥

95. The affix यत् comes in the sense of 'loved,' after the word 'hridaya,' in the genitive case in construction.

The construction is shown by the aphorism itself. Thus हृदयस्य प्रियः = हृद्यः 'pleasant to the heart.' e. g. हृद्यो देशः, हृद्यं वनम् ॥ But we cannot say हृद्यः पुत्रः, the word संज्ञायां (IV. 4. 99) governs this sūtra also, and thus restricts the meaning of the word.

बन्धने चर्षौ ॥ ९६ ॥ पदानि ॥ बन्धने-च-ऋषौ (यत्) ॥

वृत्तिः ॥ हृदयस्येत्येव । बन्धन इति प्रत्ययार्थः । तद्विशेषणमृषिग्रहणम् । बद्धते येन तत्त्वबन्धनम् । हृदयशब्दात्पृष्ठीसमर्थात्बन्धने ऋषावभिधेये यत् प्रत्ययो भवति ॥

96. The affix यत् comes in the sense of a bond, after the word 'hridaya', being in the genitive construction, when the word denotes a 'hymn'.

The word हृदयस्य is understood in the sūtra. The word बन्धन gives the sense of the affix and is qualified by the word ऋषि ॥ That by which a thing is bound is called बन्धनम् ॥ The word ऋषि means here the Veda or the Vedic hymn. Thus हृदयस्य बन्धनमृषि = हृद्यः 'the Mantra by which the heart of another can be brought under one's control', i. e. a वशीकरण मन्त्रः ॥

मतजनहलात् करणजल्पकर्षेषु ॥ ९७ ॥ पदानि ॥ मत-जन-हलात्, करण-जल्प-कर्षेषु (यत्) ॥

वृत्तिः ॥ मतादिभ्यस्त्रिभ्यः शब्देभ्यस्त्रिव्येव करणारिष्वर्थेषु यथासंख्यं यत् प्रत्ययो भवति ॥

97. The affix यत् comes after words 'mata', 'jana', and 'hala', in the senses respectively of 'means', 'gossip', and 'drawing', the words being in the sixth case in construction.

Thus मतस्य करणं=मैत्यः 'the means of acquiring knowledge'. जनस्य जल्पः=जैत्यः 'a rumour'. हलस्य कर्षः=हैत्यः 'ploughed'. So also द्विहल्यः, त्रिहल्यः, the tadanta vidhi applies रयसीताहलेभ्यो यद्विधौ ॥

तत्र साधुः ॥ ९८ ॥ पदानि ॥ तत्र-साधुः ॥

वृत्तिः ॥ तत्रेति सप्तमीसमर्थान् साधुरित्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति ॥

98. The affix यत् comes after a word in the locative construction, in the sense of 'excellent in regard thereto'.

Thus सामसु साधुः=सामन्थः (VI. 4. 168) conversant with the Sâma-Veda'. So also वैमन्थः, कर्मण्यः, शरन्थः &c. The word साधु here means प्रवीण, or योग्य 'expert' and 'fit', and does not mean उपकारक 'a benefactor or a good person'. When the sense is that of 'good', the sūtra तस्मै हितम् (V. 1. 5) will apply.

प्रतिजनादिभ्यः खञ् ॥ ९९ ॥ पदानि ॥ प्रतिजनादिभ्यः-खञ् ॥

वृत्तिः ॥ प्रतिजनादिभ्यः शब्देभ्यः खञ् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्नर्थे । यतोपवादः ॥

99. The affix खञ् comes in the sense of 'excellent in regard thereto', after the word 'pratijana' &c.

This debars यत् ॥ Thus प्रतिजने साधुः=प्रातिजनीनः (VII. 1. 2) 'suitable against an adversary', or 'who is excellent for every person'. So also एवं युगीनः, सांयुगीनः ॥

1 प्रतिजन, 2 द्वयुग, 3 संयुग, 4 समयुग, 5 परयुग, 6 परकुल, 7 परस्यकुल, 8 अमुष्यकुल, 9 सर्वजन, 10 विश्वजन, 11 महाजन, 12 पञ्चजन. ॥

भक्ताणः ॥ १०० ॥ पदानि ॥ भक्तात्, णः ॥

वृत्तिः ॥ भक्तशब्दात् णः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये । यतोपवादः ॥

100. The affix ण comes in the sense of 'excellent with regard thereto', after the word 'bhakta'.

This debars यत्; thus, भक्ते साधुः=मात्तः शालिः 'rice' lit. suitable or excellent for food. भाक्ता स्तण्डुलाः ॥

परिषदोण्यः ॥ १०१ ॥ पदानि ॥ परिषदः, ण्यः ॥

वृत्तिः ॥ परिषद्शब्दात् ण्यः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये । यतोपवादः ॥

101. The affix ण्य comes in the sense of 'excellent with regard thereto', after the word 'parishada'.

This debars यत् ॥ Thus परिषदि साधुः=पारिषद्यः ॥ The affix ण is also employed here. Thus परिषदि साधुः=पारिषदः 'one versed in the affairs of a council' 'a minister'.

कथादिभ्यष्टक् ॥ १०२ ॥ पदानि ॥ कथादिभ्यः, ठक् ॥

वृत्तिः ॥ कथादिभ्यः शब्देभ्यष्टक् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्निषये । यतोपवादः ॥

102. The affix ठक् comes in the sense of 'excellent with regard thereto', after the words 'kathâ' &c.

Thus कथार्या साधुः=काथिकः (कथा+ठक्=कथ्+ठक् VI. 4. 148=काथ्+इक् VII. 2. 116) 'a narrator of stories'. So वैकथिकः &c.

1 कथा, 2 विकथा, 3 विश्वकथा*, 4 संकथा*, 5 वितण्डा, 6 कुट्टविद् (कुट्ट विद्, कुट्टचित्) 7 अनवाद, 8 जनेवाद, 9 जानोवाद* (!) 10 वृत्ति, 11 संग्रह (सङ्ग्रह), 12 गुण, 13 गण, 14 आद्युद्देशः ॥

गुडादिभ्यष्टम् ॥ १०३ ॥ पदानि ॥ गुडादिभ्यः, ठम् ॥

वृत्तिः ॥ गुडादिभ्यः शब्देभ्यष्टम् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्निषये । यतोपवादः ॥

103. The affix ठम् comes in the sense of 'excellent with regard thereto', after the words 'gudâ &c.'

This debars यत् ॥ Thus गुडे साधुः=गौडिकः 'sugar-cane' lit. 'excellent in making sugar'. So कौलमाषिक 'a kind of pulse' lit. 'excellent for making gruel'. साक्तुकः 'barley' lit. suitable for making saktu.

1 गुड, 2 कुन्माष, 3 सक्तु, 4 अपूप, 5 मांसौदन, 6 इक्षु, 7 वेणु, 8 संग्राम, 9 संग्राम, 10 संक्राम*, 11 संग्रह, 12 प्रवास, 13 निवास, 14 उपवास. ॥

पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्दम् ॥ १०४ ॥ पदानि ॥ पथि-अतिथि-वसति-स्वपतेः दम् ॥

वृत्तिः ॥ पथ्यादिभ्यः शब्देभ्यो दम् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्निषये । यतोपवादः ॥

104. The affix दम् comes in the sense of 'excellent with regard thereto', after the words 'pathi', 'atithi', 'vasati' and 'svapati'.

This debars यत् ॥ Thus पथि साधुः=पाथेयम् (VII. 1. 2) 'provision for journey'. आतिथेयम् 'hospitality', वासतेयं 'habitable' as वासतेयी रात्रिः, स्वापतेयम् 'wealth, property'.

सभाया यः ॥ १०५ ॥ पदानि ॥ सभायाः, यः ॥

वृत्तिः ॥ सभाशब्दाच्चः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्निषये यतोपवादः ॥

105. The affix यत् comes after the word 'sabhâ' when the sense is 'excellent with regard thereto.'

This debars यत् the difference being in accent (III. 1. 3, and VI. 1. 185) Thus सभायां साधुः=सभ्यैः 'refined' lit. fit for society.

दृश्छन्दसि ॥ १०६ ॥ पदानि ॥ दः, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ सभाशब्दाच्च दः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्निषये छन्दसि । यस्यापवादः ॥

106. The affix ढ comes in the chhandas after the word 'sabhâ,' in the sense of 'excellent with regard thereto.'

This debars य ॥ Thus सभेयः in सभेयोस्य युवा यजमानस्य वीरो जायताम् 'let a refined, youthful hero be born to this sacrificer'.

समानतीर्थे वासी ॥ १०७ ॥ पदानि ॥ समानतीर्थे, वासी (यत्) ॥

वृत्तिः ॥ साधुपिति निवृत्तम् । वासीति प्रत्ययार्थः, समानतीर्थशब्दाच्चत्रेति सप्तमीसमर्थाद्वासीत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति ॥

107. The affix यत् comes in the sense of 'resident, therein', after the word 'samâna-tîrtha', in the locative construction.

The anuvṛtti of साधुः now ceases. The word तीर्थ means here गुरु 'Preceptor'. Thus समाने तीर्थे वासी=सतीर्थः (VI. 3. 87)—'a fellow-student', who both dwell under the same preceptor.

समानोदरे शयित ओ चोदात्तः ॥ १०८ ॥ पदानि ॥ समान-उदरे-शयितः, ओ-च-उदात्तः (यत्) ॥

वृत्तिः ॥ समानोदरशब्दात्सप्तमीसमर्थाच्छयित इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति ओकारश्चोदात्तः ॥

108. The affix यत् comes in the sense of 'who sleeps,' after the word 'sâmânodara' in the locative construction, and the udâtta falls on the letter ओ ॥

The word शयितः is equal to स्थितः 'remain'. Thus समानोदरे शयितः=समानोदरैः 'uterine brother' i. e. who has slept in the same womb. See VI. 3. 88.

सोदराद्य ॥ १०९ ॥ पदानि ॥ सोदरात्, यः ॥

वृत्तिः ॥ सोदरशब्दात्सप्तमीसमर्थात् शयित इत्येतस्मिन्नर्थे यः प्रत्ययो भवति ॥

109. The affix य comes after the word 'sodara,' in the sense of 'who sleeps,' the word being in the 7th case in construction.

By sūtra VI. 3. 88 समान is optionally changed to स before the word उदर when यत् follows. Thus समानोदरे शयितः=सोदरैः ॥ Here ओ is not udâtta, as it was in the last ; the udâtta here falls on य ॥

भवे छन्दसि ॥ ११० ॥ पदानि ॥ भवे-छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ तत्रेत्येव । सप्तमीसमर्थाद्भव इत्येतस्मिन्नर्थे छन्दसि विषये यत्प्रत्ययो भवति । अणादीनां घादीनां आपवादः ॥

110. The affix यत् comes in the Chhandas, after a word in the locative case in construction, in the sense of 'what stays there.'

This debars अण्, घ &c (IV. 3, 53). Those affixes also are employed in the alternative, there being much latitude of grammatical rules in the Vedas. Thus the words भवेयः and विदुष्ये in the following hymn of the Yajur Veda (16. V. 38): नमो वेद्याय च विदुष्याय च ॥ All the sūtras henceforward up to the end of the chapter, are Vedic sūtras, the word छन्दसि being understood in them all. The word भवे governs all the sūtras up to IV. 4. 118.

पाथोनदीभ्यां ड्यण् ॥ १११ ॥ पदानि ॥ पाथः-नदीभ्याम्-ड्यण् ॥

वृत्तिः ॥ पाथशब्दाद्विभक्त्या ड्यण् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्नर्थे । यतोपवादः ॥

111. The affix ड्यण् comes in the Chhandas, in the sense of 'what stays there,' after the words 'pāthas' and 'nadi,' whereby the last vowel, with the consonant following, is elided.

This debars यन् ॥ Thus पाथसि भवः = पाथ्यः, so also नाद्यः ॥ As in the following hymns : तमुखा पाथ्या वृषा, च नो रधीत नाद्यो गिरो मे ॥ पाथः means firmament.

वेशन्तहिमवद्भ्यामण् ॥ ११२ ॥ पदानि ॥ वेशन्त-हिमवत् भ्याम्, अण् ॥

वृत्तिः ॥ वेशन्तशब्दाद्विभक्त्या अण् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्निषये । यतोपवादः ॥

112. The affix अण् comes in the Chhandas in the sense of 'what stays there' after the words 'vesanta' and 'himavat.'

This debars यन् ॥ Thus वेशन्तीभ्यः स्वाहा, हैमवतीभ्यः स्वाहा ॥

स्रोतसो विभाषा ड्यङ्ङ्यौ ॥ ११३ ॥ पदानि ॥ स्रोतसः विभाषा, ड्यत्-ङ्यौ ॥

वृत्तिः ॥ स्रोतशब्दाद्विभाषा ड्यत् ड्यङ्ङ्यौ इत्येतौ प्रत्ययौ भवतस्तत्र भव इत्येतस्मिन्निषये । यतोपवादः ॥

113. The affixes ड्यत् and ड्यङ्ङ्यौ come optionally in the Chhandas in the sense of 'what stays there,' after the word 'srotas', and before these affixes the final syllable अस् of srotas is elided.

This debars यन् which comes in the alternative. As स्रोतसि भवः = स्रोत्यः or स्रोत्यः the difference being in the accent (III. 1. 3 and VI. 1. 185). The anubandha ड् causes the elision of अस् of स्रोतस् ॥ When यन् is added the form is स्रोतस्यः ॥

सगर्भसयूथसनुताद्यन् ॥ ११४ ॥ पदानि ॥ सगर्भ-सयूथ-सनुतात्, यन् ॥

वृत्तिः ॥ सगर्भसयूथसनुताद्यन् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतस्तत्र भव इत्येतस्मिन्निषये । यतोपवादः ॥

114. The affix यन् comes in the sense of 'what stays there,' after the words 'sagarbha,' 'sayûtha' and sanuta.'

This debars यत् the difference being in accent (VI. 1. 197). Thus अनुभ्राता सर्गभ्यः 'a younger brother'. अनुसखासङ्गैश्च 'a younger friend'. So also यो नः सनुत्यः उत वा जिघत्सु thief lit. 'who stays in a concealed place', sanuta meaning 'concealed' (see Rig Veda II. 31. 9). The word समान is always changed into स in the Chhandas (VI. 3. 84).

तुग्रात् घञ् ॥ ११५ ॥ पदानि ॥ तुग्रात्, घञ् ॥

वृत्तिः ॥ तुमशाब्दाद् घञ् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये । यतोपवादः ॥

115. The affix घञ् comes in the Chhandas in the sense of 'what stays there,' after the word, tugra.'

This debars णत् ॥ Thus तुम्रिणः as स्वमग्रे वृषभस् तुम्रिण्यां ॥ Which assumes the form तुम्रण tugrya also. As आवः शमम् वृषभं तुम्रणासु (Rig Veda I. 34. 15) Tugrya meaning 'sunk in the waters'. The word तुम्र means 'food, firmament, sacrifice and varishṭha'.

अग्राद्यत् ॥ ११६ ॥ पदानि ॥ अग्रात्-यत् ॥

वृत्तिः ॥ अमशाब्दाद्यत् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये ।

116. The affix यत् comes in the Chhandas in the sense of 'what stays there', after the word 'agra',

Thus अग्रे भवं = अग्रेयम् ॥ Why this separate rule, for यत् would have come after अग्र by the general rule IV. 4. 110? The repetition is to show that यत् is not debarred by घ and छ of the next sūtra, which would have been the case, had this sūtra not existed.

घञ्छौ च ॥ ११७ ॥ पदानि ॥ घञ्-छौ-च ॥

वृत्तिः ॥ अमशाब्दाद्यत् घञ्छौ प्रत्ययौ भवस्तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये ।

117. The affixes 'ghach' and 'chha' come in the Chhandas in the sense of 'what stays there', after the word 'agra.'

Thus अग्रेयम् (by यत्), अग्रियम् (by छ) and अग्रियम् (by घञ्). And अग्रियम् (by घञ्) from IV. 4. 115. See R. V. I. 13. 10 (Śāyana) इह स्वष्टारमग्रियम् ॥

समुद्राभ्राद् घः ॥ ११८ ॥ पदादि ॥ समुद्र-अभ्रात्-घः ॥

वृत्तिः ॥ समुद्रसंज्ञादभ्राब्दाद् घः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये । यतोपवादः ॥

118. The affix 'gha' comes in the Chhandas in the sense of 'what stays there', after the words 'samudra' and 'abhra'.

This debars यत् ॥ Thus समुद्रियः and अभ्रियः, as in समुद्रिया अप्सरसो मणीषि-
णम् and नानरतो अभ्रियस्येव घोषाः ॥ The word 'abhra' being a word of fewer
syllables than 'samudra' ought to have come first. Its coming as a second
member is an irregularity.

बर्हिषि दत्तम् ॥ ११९ ॥ पदानि ॥ बर्हिषि-दत्तम् (यत्) ॥

वृत्तिः ॥ भव इति निवृत्तम् । बर्हिः शब्दास्तप्तीसमर्थान्त्वितस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति ॥

119. The affix यत् comes in the Chhandas in the
sense of 'given', after the word 'barhis' in the 7th. case in
construction.

The anuvṛtṭi of तत्र भवः ceases. Thus बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु ॥ R. V. 10. 15 5

दूतस्य भागकर्मणी ॥ १२० ॥ पदानि ॥ दूतस्य-भाग-कर्मणी(यत्) ॥

वृत्तिः ॥ निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । दूतशब्दात् षष्ठीसमर्थान्त्रागि कर्मणि चाभिधेये यत्प्रत्ययो भवति ॥

120. The affix यत् comes in the Chhandas after
the word 'dūta' in the genitive case in construction, in the
sense of 'its share' or 'its duty.'

Thus दूत्यम् 'the share of a messenger or the work of a messenger'.
As यत्ने अग्रे दूत्यम् ॥ According to VI. 1. 213, the accent will be दूत्यम्, but the
accented Text reads दूत्यम् ॥

रक्षोयातूनां हननी ॥ १२१ ॥ पदानि ॥ रक्षः-यातूनाम-हननी (यत्) ॥

वृत्तिः ॥ निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । रक्षःशब्दाद्यातूनामषष्ठीसमर्थान्त्वितस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति ॥

121. The affix यत् comes in the Chhandas in the
sense of 'killer', after the words 'raksha' and 'yātu' in the
sixth case in construction.

That by which anything is killed is called हननी ॥ Thus रक्षस्य and
यातव्यं meaning 'that which kills the demons called Rakshas and Yātus'. As
यति अग्रे रक्षस्या तनः i. e. रक्षसां हननी 'O Agni thy bodies are killers of Rakshas'.
So यातव्याः तनूः ॥ The word is in the plural as a mark of respect.

रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये ॥ १२२ ॥ पदानि ॥ रेवती-जगती-हविष्याभ्यः
प्रशस्ये ॥

वृत्तिः ॥ रेवत्यादिभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यः प्रशस्ये वाच्ये यत्प्रत्ययो भवति ॥

122. The affix यत् comes in the Chhandas in the
sense of 'praising' after the words 'revatī', 'jagatī' and
'havishya' in the 6th case in construction.

The word प्रशस्य means प्रशंसन 'praising, extolling', formed by adding the
Kṛit affix क्त्वाप् to the root, with the force of भाव or 'condition'. Thus रवस्यम्, जगस्यम्

and हविष्यम् 'praising of Revati, Jagâti or Havishya'. The word हविष्यम् is thus formed हविषे हिता=हविष्याः 'things fit for offering' i. e. butter &c, (हविष् + यत् V. I. 4) हविष्यानाम् प्रशंसनं=हविष्यम् (हविष्य + यत् IV. 4. 122=हविष्य + यत् the final अ being elided by VI. 4. 148=हविष् + यत् the य being elided by VIII. 4. 64).

असुरस्य स्वम् ॥ १२३ ॥ पदानि ॥ असुरस्य, स्वम् ॥

वृत्तिः ॥ असुरशब्दात्पृष्ठीसमर्थास्त्वमित्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । अणोपवाहः ॥

123. The affix यत् comes in the Chhandas in the sense of 'property', after the word 'asura' in the 6th case in construction.

This debars अण् ॥ Thus असुर्यम् 'belonging to the Asuras'. As असुर्यं वा एतत् पार्श्वं यच्चकधृतं कुलालकृतम् 'this vessel made on a wheel by a potter belongs to the Asuras'. असुर्यं देवेभिर्धायि विश्वम् ॥ See Maitr S. I. 8. 3

मायायामण् ॥ १२४ ॥ पदानि ॥ मायायाम्-अण् ॥

वृत्तिः ॥ असुरशब्दात्पृष्ठीसमर्थान्मायायां स्वविशेषे ऽण् प्रत्ययो भवति । पूर्वस्य यतोपवाहः ॥

124. The affix अण् comes in the Chhandas in the sense of 'glamour', after the word 'asura' in the 6th case in construction.

This debars यत् ॥ असुरस्य माया = आसुरः feminine आसुरी ॥ As आसुरी माया स्वधया कृतासि ॥

तद्वानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासुलुक् च मतोः ॥ १२५ ॥ पदानि ॥ तद्वान्-आसाम्-उपधानः-मन्त्र-इति-इष्टकासु-लुक्-च-मतोः ॥

वृत्तिः ॥ तद्वानिति निर्देशादेव समर्थविभक्तिः मनुबन्तात्प्रातिपदिकात्प्रथमासमर्थानासामिति षष्ठ्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति । यत्प्रथमासमर्थमुपधानोमन्त्रश्चेत्स भवति । यत्तद्वानिति निर्दिष्टमिष्टकाश्रितं भवति । लुक्-च मतोरिति प्रकृतिनिर्हासः । इति करणस्तत्तद्विवक्षा । तद्वानित्यवयवेन समुदायो व्यपदिश्यते ॥

125. The affix यत् comes in the Chhandas, after a nominal stem, in the 1st case in construction, ending with the affix 'inatup', when the sense is "this is their mantra of putting up", provided that, the things put up are bricks: And the affix matup is elided by luk.

This sūtra requires analysis. तद्वान् is formed by adding मनुप् to तद् meaning 'having that', and refers to a noun formed by the affix मनुप् ॥ The word आसाम् is genitive plural fem. of इहं meaning 'of them'; the pronoun refers to the word इष्टका ॥ The word उपधान means 'putting up', and technically means 'used as a Mantra in the putting up of sacrificial bricks, pots &c'. मन्त्र "sacred hymn" इष्टका 'bricks'. The whole sūtra means "the affix 'yat' is used with

the force of a genitive (âsâm), after a word which ends with matup (tadvân), and denotes a mantra used in putting up of sacrificial objects; when such mantra refers to bricks: and when this affix yat is added, the affix matup is elided'. Thus वर्चस्वान् is a Mantra containing the word वर्चस् ॥ The bricks put up or collected (उपधीयते) with the recitation of वर्चस्वान् Mantra, will be called वर्चस्या (वर्चस्वत् + यत् = वर्चस् + यत् the affix यत् (मनुप्) being elided = वर्चस्, fem वर्चस्या) ॥ Thus वर्चस्या उपधाति 'he collects Varchasya bricks i. e. on which Varchasvân mantra has been pronounced'. So तेजस्या उपधाति ॥ So पयस्या, रेतस्याः ॥

Why do we say तद्वान्? The affix is not to be added to the whole Mantra. Why do we say, उपधान 'putting up'? The affix is not to be added to other Mantras such as those used in praying etc. e. g. वर्चस्वानुपस्थान मन्त्र आसामिष्टकानाम्, here there will be no affix. Why do we say Mantra? Observe अंगुलिमातुपधानो हस्त आसाम् 'these bricks are collected with hand having fingers', here there will be no affix. Why do we say इष्टकासु? Observe वर्चस्वानुपधानो मन्त्र एषां कपालानाम्, here there will be no affix, the thing collected being potsherds and not bricks.

अश्विमान्-अण् ॥ १२६ ॥ अश्विमान्-अण् ॥

वृत्तिः ॥ अश्विवाङ्गो यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति सोऽश्विमान् । अश्विमच्छावण प्रत्ययो भवति । पूर्वस्य यतोपवाङ् ।

126. The affix अण् comes in the Chhandas, after the words asvimân, to denote bricks put up with the Mantra containing the word Asvin, and the affix matup is elided.

Thus अश्विमानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानां = आश्विनः fem. आश्विनीः ॥ The word is thus formed अश्विमान् + अण् = अश्वि + अण् the matup being elided IV. 4. 125 = अश्विन् + अण् VI. 4. 164 = आश्विन ॥ Thus आश्विनैरुपधाति 'he collects Asvin bricks i. e. bricks at the time of collecting which Mantras containing अश्विन् were uttered. See Yajur Veda Tait S. 5. 3. 1. 1.

वयस्यासु मूर्ध्ना मनुप् ॥ १२७ ॥ पदानि ॥ वयस्यासु-मूर्ध्ना-मनुप् ॥

वृत्तिः ॥ वयस्वानुपधानो मन्त्रो यासां ता वयस्यास्तास्वभिधेयासु मूर्ध्ना मनुप् प्रत्ययो भवति ॥

127. The affix 'matup' is added in the Chhandas, to the word 'mûrdhanvat', in expressing bricks collected with the Mantra containing the word 'vayas'.

The word वयस्या means the bricks, the Upadhâna mantras of which contain the word वयस् ॥ The affix मनुप् debars यत् ॥ A mantra which contains both the word वयस् and मूर्धन्, that Mantra is both वयस्वान् and मूर्धन्वान् ॥ Now in denoting sacrificial bricks put up with such a mantra, the affix यत् would have come by IV. 4. 125 after both these words वयस्वान् and मूर्धन्वान् ॥ The present

sūtra ordains मनुप् after मूर्धन्यान् ॥ Thus मूर्धन्यैतीरुपधाति 'he collects Mūrdhanvati bricks'. The words वयस्याः and मूर्धन्यः denote the same object. See VI. 1. 176.

Why do we say वयस्यासु? The affix 'matup' will not be added to 'mūrdhan', if the Mantra contains only the word 'mūrdhan' and not 'vayas' also. In that case मूर्धन्याः will be the form, meaning 'bricks collected with the Mantra containing the word मूर्धन्', while मूर्धन्यः means 'bricks collected with the Mantra containing the words mūrdhan and vayas'.

The sūtra contains the word मूर्ध्निः ablative singular of मूर्धन् ॥ It ought to have been मूर्धन्वत्, for the affix matup is added to मूर्धन्वत्, the वन् being elided then by IV. 4. 125. The author has mentally elided the affix वन्, and shown in the aphorism the last stage of the word to which मनुप् is to be added.

मत्वर्थे मासतन्वोः ॥ १२८ ॥ पदानि ॥ मत्वर्थे-मास-तन्वोः (यत्) ॥

वृत्तिः ॥ यस्मिन्नर्थे मनुब्भितस्तस्मिच्छन्दसि विषये यस्म्यस्यो भवति मासतन्वोः प्रत्ययार्थं विशेषणयोः । वाचिकम् ॥ मासतन्वोरनन्तरार्थे वा ॥ वाचिकम् ॥ लुगकारेकारेफाश्च वक्तव्याः ॥

128. The affix यत् comes in the Chhandas with the force of matup, after a word in the first case in construction, the word so formed meaning a month or a body.

This debars the affix मनुप् and those having the sense of मनुप् ॥ Thus नभांसि विद्यन्ते यस्मिन् मासः = नभस्यः 'the month of clouds' i. e. June-July. So also सहस्यः, तपस्यः मध्व्यः, being the names of the months Pausha (Nov-Dec), Phal-guna (Feb-March) and Vaisākha (April-May). The word मध्व्यः is thus formed:—मधु + यत् = मधा + यत् (VI. 4. 146) = मध्व्यः (VI. 1. 79) 'the month of honey'. Similarly वोजस्या तन्वुः 'the bodies full of vigour'.

Why do we say "in denoting a month or a body"? Observe मधुमता पात्रेण भरति, here मनुप् is used.

Vārt :—The affix यत् is optionally employed when the sense is 'immediately after'. As मध्वस्मिन्नस्ति मध्वस्मिन्नन्तरमिति वा = माध्व्यः or माधवो मासः ॥

Vārt :—Sometimes the affix is elided, and sometimes the letters अ, इ and ए serve the same purpose as this affix. Thus तपः or तपस्यः, नभस् or नभस्यः, सहस् or सहस्यः, all in the neuter gender in the Chhandas. Sometimes अ serves the same purpose, e. g. इषो मासः, ऊर्जमासः ॥ Sometimes इ, as शुचिर्मासः. Sometimes ए e. g. शुक्रो मासः ॥

मधोर्ज च ॥ १२९ ॥ पदानि ॥ मधोः-अ-च ॥

वृत्तिः ॥ मधुसामान्यमर्थे अः प्रत्ययो भवति चकाराद्यश्च ॥

129. The affix अ as well as यत् comes with the force of matup, in the Chhandas, after the word मधु ॥

Thus माध्वः or मध्वः ॥ Sometimes the affix is elided, as मधुः, all these mean the month of Vaisākha. So also माधवाः, मध्व्या and मधुः meaning तदूः or body.

ओजसोऽहनि यत्सौ ॥ १३० ॥ पदानि ॥ ओजसः-अहनि-यत्-सौ ॥

वृत्तिः ॥ मत्वर्थइत्येव । ओजः शाब्दान्मत्वर्थे यत्सौ प्रत्ययौ भवतोऽह्न्यभिधेये ॥

130. The affixes यत् and सौ come with the force of matup, after the word 'ojas', when a day is meant.

Thus ओजस्यम् or ओजसीनं = अहः 'the day' lit. full of heat.

वेशोयशआदेर्भगाद्यल् ॥ १३१ ॥ पदानि ॥ वेशः-यशः-आदेः-भगात्-यल् ॥

वृत्तिः ॥ मत्वर्थइत्येव । वेशोयशसी आदौ यस्य प्रातिपदिकस्य तस्माद्वेशोयशआदेर्भगान्ताप्रातिपदिकान्मत्वर्थे यल् प्रत्ययो भवति ॥

131. The affix यल् comes in the Chhandas, with the force of matup, after the word bhaga, having the words 'vesas' or 'yajas' in the beginning.

The ल् of यल् shows that the accent falls on the vowel preceding the affix (VI. 1. 193). Thus वेशोभगो विद्यते यस्य स = वेशोर्भग्यः 'strong-fortune' so also यशोर्भग्यः 'famous-fortune'. The word वेश means 'strength': भग means 'fortune, desire, effort, greatness, virility and fame.' The word वेशोभगः may be taken as a Dvandva compound of वेशस् 'force' and भगः 'fortune.' The word वेशोभग्यः would then mean 'possessed of power and fortune'.

ख च ॥ १३२ ॥ पदानि ॥ ख-च ॥

वृत्तिः ॥ वेशोयशआदेर्भगान्ताप्रातिपदिकान्मत्वर्थे खः प्रत्ययो भवति । योगविभागो यथासंख्यनिरासार्थ उत्तरार्थश्च । अकाराद्यत् ॥

132. The affix ख also comes after the words 'vesobhaga' and 'yasobhaga', in the Chhandas, with the force of matup.

Thus वेशोभगीनः and यशोभगीनः ॥ This sūtra has been separated from last in order to prevent the application of the यथासंख्य rule (I. 3. 10). For had the sūtra been वेशोयश आदेर्भगाद् यत्सौ, as it occurs in Siddhanta Kaumudi, then the affix यल् would apply to वेशोभग, and the affix ख to यशोभगः which is not what is intended. Another reason for making it a distinct aphorism is that the anuvṛitti of ख runs in the next sūtra, not so of यल् ॥

पूर्वेः कृतमिनयौ च ॥ १३३ ॥ पदानि ॥ पूर्वेः-कृत-इन-यौ-च ॥

वृत्तिः ॥ मत्वर्थ इति निवृत्तम् । निर्देशादेव सत्वर्थविभक्तिः । पूर्वशाब्दात् तृतीयासमर्थाकृतमित्येतस्मिन्नर्थे इन य इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । अकाराद्यत् च ॥

133. The affixes **इन** and **य** as well as **ख** come in the sense of 'made by them', after the word 'purva' (forefathers) in the Instrumental case in construction.

The **ख** is read into the sūtra by force of the word **च**; the anuvṛitti of **मत्वर्थ** ceases. Thus **पूर्वैः कृतं** = **पूर्विणः** 'made by the ancestors' i. e. a road. So also **पूर्व्यः** and **पूर्वीणः** ॥ The word **पूर्वैः** in the plural means **पूर्वपुरुषाः** "past generations, ancestors". These words occur generally in the plural, and mean "roads widened by the forefathers". Thus **गम्भीरेभिः पथिभिः पूर्वणेभिः** ॥ So also, **ये ते पन्थाः सविताः पुर्यासः** (Rig I. 35. 11) Another reading of this sūtra is **पूर्वैः कृतमिनियौच**; the affixes then will be **इनि** (**इन्**), and **य**; and **ख** will be drawn in by virtue of **च** ॥ The examples then will be **पूर्विन्**; 3rd pl. **पूर्विभिः** (with **इन्**), as **पथिभिः पूर्वभिः**, or **पूर्वीणैः** (**ख**), or **पूर्व्यैः** (**य**) ॥

अङ्गिः संस्कृतम् ॥ १३४ ॥ पदानि ॥ अङ्गिः संस्कृतम् (यत्) ॥

वृत्तिः ॥ निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । अपञ्चदशतृतीयासमर्थान् संस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति ॥

134. The affix **यत्** comes in the Chhandas in the sense of 'sanctified', after the word 'apas' in the 3rd case in construction.

Thus **अप्यम्** 'offering purified with water'. As **यत्वेदमप्यं हविः** ॥ The case of construction is indicated in the sūtra itself.

सहस्रेण संमितौ घः ॥ १३५ ॥ पदानि ॥ सहस्रेण-संमितौ-घ ॥

वृत्तिः ॥ निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । सहस्रदशतृतीयासमर्थान् संमिताहृत्येतस्मिन्नर्थे घः प्रत्ययो भवति ॥

135. The affix 'gha' comes in the Chhandas, in the sense of 'like', after the word 'sahasra', in the 3rd case in construction.

The case of construction is indicated by the sūtra. Thus **सहस्रेण संमितः** = **सहस्रियः** 'like unto thousand'. As in the following verse:—**सहस्रियासोऽपां नोर्भवः ॥ अयमग्निः सहस्रियः** The word **संमित** means **तुल्य** 'equal to'. Some read the word **समित** instead of **सम्मित**, but the meaning will be the same.

मतौ च ॥ १३६ ॥ पदानि ॥ मतौ-च ॥

वृत्तिः ॥ मत्वर्थे च सहस्रदशतृतीयासमर्थान् घः प्रत्ययो भवति ॥

136. The affix 'gha' comes in the Chhandas with the force of **matup**, after the word 'sahasra'.

As **सहस्रयस्य विघते** = **सहस्रियः** ॥ This debarb the **मत्वर्थ** affixes **विनि** and **इनि** and अण् of V. 2. 102 and 103.

सोममर्हति यः ॥ १३७ ॥ पदानि ॥ सोमम-अर्हति-यः ॥

वृत्तिः ॥ निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । सोमदशतृतीयासमर्थान् अर्हतिहृत्येतस्मिन्नर्थे यः प्रत्ययो भवति ॥

137. The affix य comes in the Chhandas, after the word 'Soma', in the second case in construction, when the sense is that of 'who deserves that'.

Thus सोममर्हन्ति = सौम्या ब्राह्मणाः "The Brāhmaṇas who deserve Soma" i. e. honorable and learned, and worthy of performing sacrifices. The difference between यन् and य is in accent.

मये च ॥ १३८ ॥ पदानि ॥ मये-च (य) ॥

वृत्तिः ॥ सोमग्रहणं, यश्चानुवर्तते । मय इति मयडर्थो लक्ष्यते । सोमशब्दान्मयडर्थे यः प्रत्ययो भवति । आगतविकारावयवप्रकृता मयडर्या ॥

138. The affix य comes in the Chhandas, after the word 'Soma', with the force of the affix mayat.

The force of the affix मयड् is that of ततः आगतः (IV. 3. 74 and 82), अवकारावयव (IV. 3. 134 and 143) and प्रकृत (V. 4. 21). The case in construction will vary according to the sense. Thus सोम्यं मधुः पिबन्ति = सोममयः मधुः ॥

मधोः ॥ १३९ ॥ पदानि ॥ मधोः (यत्) ॥

वृत्तिः ॥ यशब्दो निवृत्तः । मधुशब्दान्मयडर्थे यत् प्रत्ययो भवति ॥

139. The affix यत् comes in the Chhandas, after the word 'madhu', with the force of the affix mayat.

Thus मधुव्यान् स्तोकात् = मधुमयान् ॥

वसोः समूहे च ॥ १४० ॥ पदानि ॥ वसोः-समूहे, च ॥

वृत्तिः ॥ वसुशब्दात्समूहे वाच्ये यत्प्रत्ययो भवति चकारान्मयडर्थे च । यथायोगं समर्थविभक्तिः ॥ वात्तिकम् ॥ अक्षत्समूहे छन्दसः स्वार्युपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ वसुशब्दादपि यद्वक्तव्यः ॥

140. The affix यत् comes in the Chhandas after the word 'vasu', when a collection is meant, as well as with the force of mayat.

Thus वसव्यः = समूहः 'a collection'.

Vart.—The affix 'yat' comes without changing the sense, after the word छन्दस् when reference is made to the collection of letters. Thus the word छन्दस्यः in the following sentence : "सप्तदशाक्षरं छन्दस्यः प्रजापतिवज्रो मन्त्रे विहिता". The 17 letters here referred to being ओ आवय, four; अस्तु श्रीषट्, four; यज, two; ये यजा महे five; and वषट् two ॥

Vart.—The affix यत् comes after वसु without changing the sense. As वसो गृहीतस्य बहुविधस्यैः ॥ Here वसव्यैः is equal to वसुभिः ॥ Similarly अग्निरीशो वसव्यस्य = वसोः ॥

नक्षत्राद् घः ॥ १४१ ॥ पदानि ॥ नक्षत्राद्, घः ॥

वृत्तिः ॥ नक्षत्रशब्दादयः प्रत्ययो भवति स्वार्ये ॥

141. The affix 'gha' comes in the Chhandas after the word 'nakshatra', without altering the meaning.

The anuvṛitti of समूह does not extend to this sūtra. Thus नक्षत्रिभ्यः स्वाहा = नक्षत्रेभ्यः स्वाहा ॥

सर्वदेवात्तातिल् ॥ १४२ ॥ पदानि ॥ सर्व, देवात्, तातिल् ॥

वृत्तिः ॥ सर्वदेवशब्दाभ्यां तातिल् प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये स्वार्थिकः ॥

142. The affix 'tâtil' comes in the Chhandas after the words 'sarva' and 'deva', without altering the meaning.

As सर्वतातिः and देवतातिः in the following hymns : "सविता नः सुवतु सर्वतातिम् and प्रक्षिणिदेवतातिर्मुखाणः ॥

शिवशममरिष्टस्य करे ॥ १४३ ॥ पदानि ॥ शिव, शम, अरिष्टस्य, करे (तातिल्) ॥

वृत्तिः ॥ करोतीति करः प्रत्ययार्थः । तत्सामर्थ्यलभ्या षष्ठी समर्थविभक्तिः । शिवादिभ्यः शब्देभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यः कर इत्येतस्मिन्नर्थे तातिल् प्रत्ययो भवति ॥

143. The affix 'tâtil' comes, in the Chhandas, after the word 'siva', 'sam', and 'arishṭa' in the sixth case in construction when the sense is 'he 'does'.

The word करः is equivalent to करोति formed by अच् (III. I. 134)

This shows that the construction must be genitive. With a kṛit-formed word, it has accusative force, as, शिवस्य करः = शिवं करोति ॥

Thus शिवस्य करः = शिवतातिः, So शन्तातिः and अरिष्टतातिः ॥ As याज्ञिः शन्ताती भवथो वृत्रशुर्ष (Rig I. 112. 20) शन्ताती being dual of शन्तातिः, and meaning सुखस्य कर्तारौ; so also अथो अरिष्टतातये ॥

भावे च ॥ १४४ ॥ पदानि ॥ भावे-च (तातिल्) ॥

वृत्तिः ॥ भावे चार्थे छन्दसि विषये शिवादिभ्यस्तातिल् प्रत्ययो भवति ॥

144. The affix 'tâtil' comes in the Chhandas, after the words 'siva', 'sam' and 'arishṭa', being in the 6th case in construction, the sense being that of condition.

Thus शिवस्य भावः = शिवतातिः 'the condition of blissfulness'. शन्तातिः 'the state of happiness or peace', अरिष्टतातिः ॥ Here these words have the force of Verbal nouns.

BOOK V.

THE

THE ASHTÁDHYÁYÍ OF PĀṆINI.

TRANSLATED INTO ENGLISH.

BY

SRISA CHANDRA VASU, B. A.,

Provincial Civil Service, N. W. P.

Remarks.

PUBLISHED BY SINDHU CHARAN BOSE,

at the Panini Office,

1897.

(All Rights Reserved.)

TO

Hon'ble Sir John Edge, Bt., Q. C.,

CHIEF JUSTICE OF THE NORTH-WESTERN PROVINCES,

THIS WORK

IS,

WITH HIS LORDSHIP'S PERMISSION,
AND IN RESPECTFUL APPRECIATION OF HIS LORDSHIP'S
SERVICES TO THE CAUSE OF ADMINISTRATION OF
JUSTICE AND OF EDUCATION

IN

THESE PROVINCES,

Dedicated

BY HIS LORDSHIP'S HUMBLE SERVANT

THE TRANSLATOR.

ओ३म् ।

अथ पञ्चमध्यायस्य प्रथमः पादः ।

BOOK FIFTH

CHAPTER FIRST

प्राक् क्रीताच्छः ॥ १ ॥ पदानि ॥ प्राक्, क्रीतात्, छः ॥

वृत्तिः ॥ तेन क्रीतमिति वक्ष्यति, प्रागेतस्मात्क्रीतसंशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः छप्रत्ययस्तेष्वधितो वेदितव्यः ।

1. From this one forward to 'tena-kṛitam' V. 1. 37, the affix 'chha' bears rule.

The affix छ has the various senses taught in these thirty-seven sūtras 1. 1. 1. to 37. Thus in the Sūtra तस्मैहितं 'suitable for that', V. 1. 5. the word छ must be read to complete the sense. Thus वत्सेभ्योहितो = वत्सीयो गोधुक्, करभीय उष्ट्रः, तकरभीयः, अश्वत्सीयः ॥ The limitation of the jurisdiction of छ has been indicated in the sūtra with regard to the meaning of the affix, and not with regard to the affix. As an affix, छ has no force beyond Sūtra 17, the affix इञ् being the uling affix thereafter.

उगवादिभ्यो यत् ॥ २ ॥ पदानि ॥ उ, गवादिभ्यः, यत् ॥

वृत्तिः ॥ प्राक् क्रीतादित्येव । उवर्णान्तात्प्रातिपदिकाद् गवादिभ्यश्च, यत्प्रत्ययो भवति, प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु ।

2. The affix 'yat' comes after a prātipadika ending with उ (long or short), and after the words गो and the rest, the senses of the affix being those taught upto Sūtra V. 1. 37.

The senses of Prāk-kṛtiya affixes are three viz, those taught in sūtras 1. 1. 5, V. 1. 12, and V. 1. 16. This यत् debars छ ॥ Thus शङ्कुवे हितं = शङ्कु + यत् = शङ्कुव्य (VI. 4. 146, VI. 1. 79). As शङ्कुव्यं शङ्कु, 'wood', 'fit for a stake' पिचव्यः कार्पासः ॥ is also कण्डलव्या वृत्तिका 'earth' lit. 'fit for a water-pot'.

So also after गवादि words, e. g. गव्यव्य 'suitable for cows', हविष्यव्य 'suitable for offering'.

The words सन्तुः meaning 'a kind of leather', and चरुः 'a kind of हविः offering', and सक्तुः 'a kind of food', all end in उ and are governed by this sūtra,

in spite of V. 1. 15 which applies especially to leathers, and V. 1. 4 and its vārtika which applies especially to 'offerings' and 'food modifications'. This is an example where a subsequent sūtra does not debar a prior sūtra (I. 4. 2). Thus सनङ्गु + यत् = सनङ्गुश्च चर्म, 'leather fit for making Sanangu', चरु + यत् = चरुव्या स्तण्डुलाः 'rice fit for making charu', सक्तु + यत् = सक्तव्या धानाः 'barley' fit for making Saktu'.

In the list of गवादि given hereunder, occurs नाभि नभे च, which means that नाभि is replaced by नभ when the affix यत् is added. Thus नाभय हितः = नभ्यः meaning अक्षः 'axis, axle' lit. 'fitted for the nave of the wheel'; or a wood fit to be made the nave of a wheel or अञ्जनम् the grease. When the word नाभि means 'navel' of a living being, then it will not take this यत्, but it will take the यत् of V. 1. 6. In that case, नभ will not replace नाभि; e. g. नाभि + यत् = नाभयम् 'suitable for navel' i. e. oil.

The word इवन् occurs in गवादि class. It takes samprasāraṇa, व being changed to उ, and optionally this उ is lengthened; and the udātta accent falls on the final. As इवन् + यत् = शुन् + यत् = शुन्यम् or शुन् + यत् = शुन्यम् 'fit for a dog'. Contrary to VI. 4. 144, the न् of इवन् is not elided before the taddhita affix यत् ॥

The word ऊधस् occurs in the गवादि class. Its final is replaced by अनङ्; e. g. ऊधस् + यत् = ऊध् + अन + य = ऊधन्यः कूपः 'a well'.

1 गो, 2 हविस्, 3 अक्षर, 4 विष, 5 बर्हिस्, 6 अटका, 7 स्वरा (स्वर), 8 युग, 9 मेघा, 10 कुच्छ (चक्र), 11 नाभि नभे च, 12 गुनः संप्रसारणं वा च दीर्घत्वं तत्संनियोगेन चान्तांशतत्त्वम्, 13 ऊधसोऽनङ् च, 14 कूप*, 15 खर*, 16 दर (उदर), 17 खर, 18 असुर*, 19 अश्वन् (अश्वनः अश्वः) 20 क्षर*, 21 वेद*, 22 बीज*, 23 शीत* (शीत), 24 स्कन्द् ॥

कम्बलाच्च संज्ञायाम् ॥ ३ ॥ पदानि ॥ कम्बलात्, च, संज्ञायाम् (यत्) ॥
वृत्तिः ॥ कम्बलात्प्राक्कीर्तीयेष्वर्थेषु यत्प्रत्ययो भवति, छस्यापवादः संज्ञायां विषये ॥

3. The affix यत् comes in the Prak-kṛitīya senses, after the word 'kambala', when a Name is meant.

This debars 'chha'. Thus कम्बल + यत् = कम्बल्य 'A kambalya-measure of wool' = 100 Palas of wool. This is the name of a measure, such as कम्बल्यमूर्णा पलद्यतम् ॥

Why do we say संज्ञायां? Observe कम्बलीया ऊर्णा "wool" lit. 'fit for making blanket', which is formed by छ ॥

विभाषा हविरूपपादिभ्यः ॥ ४ ॥ पदानि ॥ विभाषा, हविः, अपूपपादिभ्यः (यत्)
वृत्तिः ॥ हविर्विशेषवाचिभ्योऽपूपपादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः प्राक्कीर्तीयेष्वर्थेषु विभाषा यत् प्रत्ययो भवति ॥

4. The affix यत् comes optionally after the words denoting 'offering,' and after apūpa &c, in the sense of Prak-kṛitīya.

Thus आनिश्चं दधि, "fit for making आमिश्ता" i. e. curd:—or आमिश्चं with छ ॥ So also पुरोडाद्याः or पुरोडाशीया स्तण्डुलाः, 'suitable for making Puroḍāsa' i. e.

a kind of rice. The word हवि occurs in the गवादि class (V. 1. 2) and it necessarily takes यत्, there being no option. The हवि here, therefore, means things denoting sacrificial offerings, and not the word-form 'havi.'

So also after अपूपादि, as, अपूप्यम् or अपूपीयं, तण्डुल्यम् or तण्डुलीयं ॥

1 अपूप, 2 तण्डुल, 3 अभूष (अभुष), 4 अभ्याष, 5 अवोष, 6 अभ्येष, 7 पृथुक, 8 ओदन, 9 सूप, 10 पुष, 11 किण्व, 12 प्रसीप, 13 मुसल, 14 कटक, 15 कर्णवेष्टक, 16 इर्गल*, 17 अर्गल, 18 अन्नविकारेभ्यश्च, 19 शूप*, 20 स्तूणा, 21 वीप (वीप), 22 अभ्व, 23 पन्न, 24 कट, 25 अयः स्तूण,

Vart.—The affix यत् comes optionally after words denoting modifications of food: such as सक्तु ॥ In the case of 'saktu' however, no option is allowed. See V. 1. 2.

तस्मै हितम् ॥ ५ ॥ पदानि ॥ तस्मै, हितम् ॥

वृत्तिः ॥ तस्मादति चतुर्थीसपर्याद्धितमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

5. An affix comes after a word in the fourth case in construction, in the sense of 'good for that.'

Thus वस्तेभ्यो हितो गोधूक = वस्तीयः 'fit for calves' i. e. a cow-milker. So भवस्तीयः, पटव्यम्, गव्यम्, हविष्यम्, अपूप्यम्, अपूपीयम् ॥

शरीरावयवाद्यत् ॥ ६ ॥ पदानि ॥ शरीर, अवयवात्, यत् ॥

वृत्तिः ॥ शरीरं प्राणिकायः । शरीरावयववाचिनः प्रातिपदिकाद्यत् प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्निषये । छस्यापवादः ॥

6. The affix यत् comes in the sense of 'good for that,' after a word denoting a part of the body.

The word शरीर means animal organism. This debars छ, thus, हित्यम् 'good for the teeth.' कण्ठ्यम्, औष्ठ्यम्, नाभ्यम्, नैस्यम् such as dentrifice, snuff, oil &c. See VI. 1. 213.

खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च ॥ ७ ॥ पदानि ॥ खल-यव-माष-तिल-वृष, ब्रह्मणः, च, (यत्)

वृत्तिः ॥ खलादियो यद्यत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्निषये । छस्यापवादः ॥

7. The affix यत् comes in the sense of 'good for that,' after the word 'khala,' 'yava,' 'māsha,' 'tila,' 'vṛisha' and 'brahmap.'

This debars छ. Thus खल्यम् "suitable for threshing floor.' So also कण्ठ्यम्, नाभ्यम्, नैस्यम्, औष्ठ्यम् and ब्रह्मण्यम् ॥

No secondary derivatives can, however, be formed of the following वृष्णे हितम्, ब्राह्मणेभ्यो हितम्; the full phrases must be used in these cases, for these words take neither छ nor यत् though वृष is = वृषन्, and ब्रह्मण is = ब्राह्मण ॥

The word ख in the sūtra indicates that the rule applies to words other than those enumerated. Thus रथाय हिता = रथ्या ॥

अजाविभ्यां ध्यन् ॥ ८ ॥ पदानि ॥ अज-अविभ्याम्, ध्यन् ॥

वृत्तिः ॥ अज अवि इत्येताभ्यां ध्यन् प्रत्ययो भवति तस्यै हितमित्येतस्मिन्विषये । छत्यापवादः ॥

8 The affix ध्यन् comes in the sense of 'good for that,' after the words 'aja' and 'avi.'

This debars 'chha.' Thus अजध्या द्यौः 'the yellow jasmine called yāthi.' अविध्या द्यौः ॥

आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् खः ॥ ९ ॥ पदानि ॥ आत्मन्-विश्वजन, भोगोत्तर-पदात्, खः ॥

वृत्तिः ॥ आत्मन् विश्वजन इत्येताभ्यां भोगोत्तरपदाच्च प्रातिपदिकात्खः प्रत्ययो भवति तस्यै हितमित्येतस्मिन्विषये । छत्यापवादः ॥

वार्तिकम् ॥ पञ्चजनाकुपसंस्थानम् ॥ वार्तिकम् ॥ सर्वजनादङ् खश्च ।

वा० ॥ महाजनान्नित्यं ढस्ववक्तव्यः ॥ वा० ॥ राजाचार्याभ्यां तु नित्यम् ॥

वा० ॥ आचार्यादणत्वं च ॥

9. The affix 'kha' comes in the sense of 'good for that,' after the words 'âtman,' and 'viśvajana' and after compounds having the word 'bhoga' as their second term.

This debars छ ॥ In the sūtra, the न् of आत्मन् has not been elided, indicating that it should not be compounded with the word भोग which would have been the case otherwise. It therefore follows from this irregular construction of the sūtra, that the word भोगोत्तरपद does not apply to the words आत्मन् and विश्वजन, but these words are themselves prakṛiti. Thus आत्मन् + ख = आत्मनीनम् 'suitable for ones self' the न् of âtman, which required to be elided by VI. 4. 144, is saved by VI. 4. 169. So also विश्वजनीनम् 'suitable for all men.' The word विश्वजन must be a karmadhāraya compound, meaning 'all men,' for the application of this rule; when it is a Tatpurusha or a Bahuvrīhi compound, it will take छ. As, विश्वजनाय हितं = विश्वजनीयम्, 'beneficial for man-kind.'

Vārt.—So also after Karmadhāraya Compound पञ्चजन, e. g. पञ्चजनीनम्, otherwise पञ्चजनीयम् ॥

Vārt.—After the Karmadhāraya compound सर्वजन, there are the affixes ढस् and ख, as, सर्वजनीनं, and सार्वजनिकम्; otherwise सर्वजनीयम् ॥

Vārt.—The affix ढस् comes always after the word महाजन whether it be a Karmadhāraya or a Tatpurusha, but not so when it is a Bahuvrīhi Compound. As महाजनाय हितं = महाजानिकं ॥ In a Bahuvrīhi it will be महाजनीयः with छ ॥

Compounds having भोग as their final term, also take the affix खञ्, as, भोगीणः and पित्रभोगीणः ॥ The word भोग means 'body.' But मात्रीयः and पित्रीयः with छ, when the word भोग does not follow.

Vart :—The words राज्ञा and आचार्य followed by 'bhoga' take always the affix खञ्, as, राजभोगीणः and आचार्यभोगीणः ॥ In the case of आचार्यभोगीणः, the र is not changed into ण (VIII. 4. 2.) The words do not take the affix खञ् when used singly. As, राज्ञे हितम्, आचार्याय हितम्, no affix being employed.

सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ ॥ १० ॥ पदानि ॥ सर्व - पुरुषाभ्याम्, ण-ढञौ ॥

वृत्तिः ॥ सर्वपुरुषाभ्यां ययासंख्यं णढञौ प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये । छत्यापवादः ॥
वार्तिकम् ॥ सर्वाणस्य वा वचनम् ॥ वार्तिकम् ॥ पुरुषाद्वधविकारसमूहेननकृतेष्विति वक्तव्यम् ॥

10. The affixes ण and ढञ् come in the sense of 'good for that' after the words 'sarva' and 'puruṣa'.

This debars 'chha'. Thus सर्वस्मै हितं = सर्वम्. So also पौरुषेयम् ॥

Vart :—The affix ण comes optionally after सर्व, as, सर्वायम् or सर्वम् ॥

Vart :—The affix ढञ् comes after पुरुष when the word so formed means : 'slaughter', 'modification', 'a crowd', or 'made by him'. As पौरुषेयो वधः &c. 'man-slaughter', 'a crowd of men', 'human action', 'made by man'. e. g. पौरुषेयो ग्रन्थः 'a book written by man' contra. अपौरुषेया वेदाः 'The Vedas are non-human'.

माणवचरकाभ्यां खञ् ॥ ११ ॥ पदानि ॥ माणव - चरकाभ्याम्, खञ् ॥

वृत्तिः ॥ माणवचरकाभ्यां खञ् प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये । छत्यापवादः ॥

11. The affix खञ् comes in the sense of 'good for that', after the words 'māṇava', and 'charaka'.

This debars छ. As माणवाय हितं = माणवीनम्. So also चारकीणम् ॥

तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ॥ १२ ॥ पदानि ॥ तदर्थम्-विकृतेः, प्रकृतौ ॥

वृत्तिः ॥ प्रकृतिरुपादानकारणं, तस्यैव उत्तरमवस्थान्तरं विकृतिः । विकृतिवाचिनः प्रातिपदिकात्यकृतावभिधेयायां ययाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

12. After a word being the name of a product, the above-mentioned affix comes, to denote a thing which is the primitive that is serviceable for that.

The word प्रकृति means 'primitive or the material cause of a product'. The word विकृति means 'the product' or 'modification of such primitive'. तदर्थं 'serviceable for that' i. e. 'the primitive being serviceable for the product'. The word तदर्थं shows that the primitive must be serviceable for that particular product and nothing else. That is to say, an affix will not come to

denote any product in general, but only when the primitive is serviceable for a particular product and nothing else. The word तदर्थ shows also that the word must be in the 4th case, when the affix is added. Some read the words तस्मै हितं also into this sūtra.

Thus अङ्गारेभ्यो हितानि एतानि काष्ठानि = अङ्गारीयाणि काष्ठानि 'wood serviceable for making charcoal'; so also प्राकारीया इष्टकाः 'bricks serviceable for making a wall'. Here अङ्गारीय and प्राकारीय are formed by छ V. I, 1. Similarly शङ्खव्यं शर 'wood serviceable for a spear', पिप्पल्यः कार्पासः 'cotton plant serviceable for cotton'.

Why do we say तदर्थम् 'serviceable thereto'? Observe यवानां धानाः, धानानां सक्तवः ॥ Here there is modification of primitive, but सक्तु is the product also of other things than धानाः such as लाजा &c.

Why do we say विकृते: 'after a product'? Observe उदकार्यः कूपः, there is no affix. For कूपः 'a well' and उदक 'water' do not stand in the relation of प्रकृति and विकृति i. e. material cause and effect. As 'water' is not the modification or product of 'the well', though it is found in the well, and therefore, the affix is not employed.

Why do we say प्रकृतौ 'to denote a primitive'. Observe अस्थर्या कोशी 'a sheath serviceable for a sword'. The sword is a product of iron, but a sheath is not the primitive of the sword.

By using the words प्रकृति and विकृति it is further shown that the prakṛiti is liable to modification or vikāra.

छदिरुपधिबलेर्दृश् ॥ १३ ॥ पदानि ॥ छदि; उपाधि, बले: दृश् ॥

वृत्तिः ॥ छदिरादिभ्यः शब्देभ्यो दृश् प्रत्ययो भवति तदर्थं विकृते: प्रकृतावित्येतास्मिन्विषये ॥ छस्यापत्राहः ॥

13. The affix दृश् (+/-—एय) comes, in the sense of a primitive serviceable for a product, after the words 'chhadis', 'upadhi', and 'bali', denoting the product.

This debars छ. Thus छदिरिषेयाणि तृणानि, औपधेयं शर, बालेयास्तण्डुलाः ॥

The affix comes after the word उपधि without changing the sense. उपधीयत इत्युपधिः = रथांगम् 'part of a wheel between the nave and the circumference or the wheel itself'. The word औपधेय also means the same.

ऋषभोपानहोर्दृश्यः ॥ १४ ॥ पदानि ॥ ऋषभ, उपानहोः दृश्यः ॥

वृत्तिः ॥ ऋषभ उपानह इत्येताभ्यां दृश्यः प्रत्ययो भवति तदर्थं विकृते: प्रकृतावित्येतास्मिन्विषये ॥ छस्यापत्राहः ॥

14. The affix दृश्य (+/-—य) comes, in the sense of a primitive serviceable for a product, after the words 'rishabha' and 'upānah' denoting the products.

Thus आर्षभ्यो वत्सः, औपानह्यो मुञ्जः ॥ This 'ñya' debars 'chha'. Even when the primitive is 'leather चर्म', the affix 'ñya' will come after उपानह् irregularly debarring अञ् of V. I. 15. Thus औपानह्यं चर्म ॥

चर्मणोञ् ॥ १५ ॥ पदानि ॥ चर्मणः, अञ् ॥

वृत्तिः ॥ चर्मण इति षष्ठी । चर्मणो या विकृतिः तद्वाचिनः प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति तदर्थे विकृतेः प्रकृत्यावित्यतस्मिन्विषये । छत्यापवादः ॥

15. The affix अञ् (+/—अ) comes, in the sense of a primitive serviceable for a product, after a word expressing the product of leather.

The word चर्मणः in the aphorism is in the genitive case. This अञ् debars छ. Thus वार्द्धं चर्म and वारधं चर्म a leather serviceable for making a 'vârdhra' and 'vârata' i. e. a leather thong.

तदस्य तदस्मिन्स्यादिति ॥ १६ ॥ पदानि ॥ तद्-अस्य, तद्-अस्मिन्, स्यान् इति ॥

वृत्तिः ॥ तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः, अस्येति प्रत्ययार्थः, स्यादिति प्रकृतिविशेषणम् । इतिकरणो विवक्षार्थः । एवं द्वितीयेषु वाक्ये । सप्तम्यर्थे तु प्रत्यय इत्येतावान्विशेषः । प्रथमासमर्थात्पञ्चम्यर्थे सप्तम्यर्थे च यथा-विहितं प्रत्ययो भवति । यत्तत्प्रथमासमर्थे स्याच्चत्तद्वति । इतिकरणस्ततश्चद्विवक्षा ॥

16. The above mentioned affixes come after a word in the first case in construction, with the force of a genitive or a locative, when the word in the first case is agent of the verb 'syat';—in other words—the above-mentioned affixes have also the senses of 'very well sufficient there to' and 'very well sufficient to be made therein'.

The word तद् shows that the word in construction must be in the 1st case, the words अस्य 'of it' and अस्मिन् 'in it' show the senses of the affix, the word स्यान् 'it can be' qualifies the primitive, the word इति is for the sake of distinctness. Thus प्राकार आसाय इष्टकानां स्यान् = प्राकारीया इष्टकाः 'the bricks sufficient to raise a wall'. So also प्रासादीयं शर ॥ Similarly प्राकारोऽस्मिन्देहो स्यान् = प्राकारीया देहाः 'a place sufficient to make a wall therein'. प्रासादीया भूमिः ॥

The word स्यान् being in the Potential Mood (त्रिधि लिङ्) of अस् 'to be,' has the force of संभावन 'potentiality, sufficiency' as given in Sûtras III. 3. 154 &c. Such as when the large number of bricks makes it possible to raise a wall, we say प्राकार आसामिष्टकानां स्यान् ॥ Similarly when the quality (गुण) of a land, such as its area, situation &c, makes it possible to erect a palace therein, we say, प्रासादो स्मिन्देहो स्यान् ॥

In the examples under this sûtra, there is no modification (विकार) of

the primitive (प्रकृति) into a product, as was the case under sūtra V. 1. 12. The examples under this sūtra show merely the 'adequacy, fitness or sufficiency' of a thing for a certain purpose. Herein lies the difference between this sūtra and the previous ones.

The repetition of the word तद् twice in this sūtra shows the existence of this Grammatical maxim: अनेकस्मिन् प्रत्ययार्थे प्रत्येकं समर्थं विभक्तिः संबन्धनीयः 'when the sense of an affix is more than one, the case in construction to which the affix must be added must be shown in each case.'

Why there is no affixing in this case: प्रासादो देवदत्तस्य स्यात्? The use of इति in the Sūtra would prevent this, the force of इति being that the secular usage must be looked to in forming these derivatives.

परिखाया ढञ् ॥ १७ ॥ पदानि ॥ परिखायाः, ढञ् ॥

वृत्तिः ॥ परिखाशब्दाद् ढञ् प्रत्ययो भवति तदस्य तदस्मिन्स्थादित्येतस्मिन्नर्थे । छस्यापवादः ॥

17. The affix ढञ् (+/-एय) comes, after the word 'parikhâ' in the above senses of 'this is sufficient for that', and 'this is sufficient therein'.

This debars छ. Thus परिखेयी भूमिः 'land sufficient to make a mote thereon'.

Up to this Sūtra was the governing force of the affixes छ and णत् । Hereafter another affix will be taught.

प्राग्वतेष्टञ् ॥ १८ ॥ पदानि ॥ प्राग्वतेः, ष्टञ् ॥

वृत्तिः ॥ तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरिति वक्ष्यति । प्राग्वतस्माद्वतिसंशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमुक्तमिष्यामः ष्टञ् प्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः ॥

18. Upto Sūtra V. 1. 115 (excluding that) the affix ष्टञ् (+/-इक् or +/-क) bears rule.

The affix ष्टञ् governs all the succeeding sūtras upto तेन तुल्यं क्रिया चेद्वार and has the senses given to it in Sūtras V. 1. 37 &c. Strictly speaking the affix ष्टञ् governs only upto V. 1. 110 and not upto 115. Thus in Sūtra 7: the affix ष्टञ् must be read, as पारायणिकः, तौरायणिकः, चान्द्रायणिकः ॥

आर्हाद्गोपुच्छसंख्यापरिमाणादृक् ॥ १९ ॥ पदानि ॥ आ-अर्हान्-अ-गो-पुच्छसंख्या-परिमाणात् -दृक् ॥

वृत्तिः ॥ तद्वर्हेतीति वक्ष्यति । आ एतस्माद्वर्हसंशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमुक्तमिष्यामः दृक् प्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः गोपुच्छादीन्वर्जयित्वा । अभिविधाययमाकारः तेषां ह्यर्थेऽपि दृक् भवत्येव ॥

Kārikā

ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः ।

आद्यामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्या बाह्या तु सर्वतः ॥

19. Upto Sūtra V. 1. 63, inclusive, the affix ठक् (+/-—इक् or +/-—क) bears rule, with the exception of the word 'gopuchchha'; or a Numeral, or a word denoting a measure of capacity.

Strictly speaking ठक् governs upto sūtra V. 1. 65. The word आर्हाद् is made up of आ + अर्हान्. The force of आ here is अभिविधि or inclusive, so that in the Sūtra तद्वर्हति (V. 1. 63) also, the ठक् will be employed. The affix ठक् debars ४३॥ The sense will be the same as given in V. 1. 37 &c. the difference between ठक् and ४३ being in accent only. Thus निष्कया क्रीतं = नैष्किकम्, So also पाणिकम् ॥

But गोपुच्छेन क्रीतम् = गौपुच्छिकम्, the accent falling on गौ; so also with words denoting Numbers and Measures, as पौष्टिकम्, प्रास्थिकम्, कौडविकम् ॥

The word परिमाण in this sūtra has its technical signification, and not its etymological sense. Technically परिमाण does not include संख्या, etymologically it does. Pāṇini has used this word परिमाण in some sūtras in its technical sense, in others in its etymological sense. Thus in sūtras IV. 1. 22, and V. 1. 19 the technical sense is taken, while in sūtras IV. 3. 156 and V. 1. 57 the etymological sense is meant. Technically परिमाण means सर्वतो मानं or a measure of capacity, and surface namely length and breadth and height or depth, such as ग्रह्यः &c, i. e. a cubic measure and a square measure. In this sense it is to be distinguished from the measures of length or lineal measure, technically called प्रमाण, such as a वितस्व 'a cubit' &c, on the one side, and the measures of weight, technically called उन्माण such as पल, &c on the other side. In short उन्माण means a measure of weight or gravity, परिमाण means a measure of volume or capacity, प्रमाण means a lineal measure, and a संख्या is beyond all these.

असमासे निष्कादिभ्यः ॥ २० ॥ पदानि ॥ असमासे-निष्कादिभ्यः (ठक्)

वृत्तिः ॥ आर्हादित्येव । निष्कादिभ्यः शब्देभ्यो ऽसमासे ठक् प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वयेषु । ४३ोपवाहः ॥

20. The affix ठक् comes after the words निष्क &c, when they are not parts of a compound, the sense of the affix being that taught in the subsequent sūtras upto V. 1. 63.

The word आर्हान् is understood in this sūtra also. This ठक् debars ४३. Thus नैष्किकम्, पाणिकम्, पादिकम्, माषिकम् ॥

Why do we say असमासे 'when not compounds'? Observe वैरसनैष्किकम्, वैरसनैष्किकम् formed by ४३ (V. 1. 18.) Compare VII. 3. 17 by which the Vṛddhi of the second term takes place and not of the first.

Q. Is not the employment of the word असमासे in the Sūtra redundant? For by the maxim ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति "that which cannot

possibly be anything but a prâtipadika, does, contrary to I. 1. 72, not denote that which ends with it, but it denotes only itself ;" the prâtipadika निष्क being especially mentioned in the sūtra, the rule will apply to the word निष्क and not to a word ending with निष्क ॥

A. The employment of the word असमासे in this Sūtra, indicates by implication (jñâpaka), that in spite of the above maxim, the तदन्ताविधिः I. 1. 72 applies in the previous sūtras, while in the subsequent sūtras it does not. As उगवादिभ्यो यत् V. 1. 2, the यत् applies not only to गो &c but to words ending in गो &c. As गन्धम् and सुगन्धम्, अतिसुगन्धम् ॥ Not only अपुष्यम् अपुषीयम् V. 1. 4. but also यवापुष्यम्, यवापुषीयम् ॥ Not only दन्त्यम् V. 1. 6. but also राजदन्त्यम् ॥

While in the sūtras subsequent to this V. 1. 20, the tadanta-vidhi applies only to words preceded by a Sankhyâ and that also in Sūtras upto V. 1. 115 and not there after as, द्वैपारायणिकः and त्रैपारायणिक V. 1. 72. Even in this latter case, when an affix is elided by लुक् the tadanta vidhi does not apply. Thus द्वाभ्यां शृषीभ्यां क्रीतं = द्वि शृष + क्रीतं V. 1. 18 = द्विशृषम्, the affix being elided by V. 1. 28. Now in forming a tertiary derivative from this word द्विशृषम्, the tadanta vidhi will not apply. Thus द्विशृषेण क्रीतं, here what affix are we to subjoin? If tadanta-vidhi applied, we get the affix अञ् V. 1. 26 in the alternative. But tadanta-vidhi not applying, we get the general affix ठञ् V. 1. 8 and have द्विशृषिणम् ॥ Here the affix ठञ् is not elided by V. 1. 28, as there is no Dvigu compounding. The above rule is summarised in the following *ishti* प्राग्भतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तमहणमलुकि ॥

The words 1. निष्क, 2. पण, 2. माष, 4. बाहद्रोण and 5. पाश्वि belong to निष्कादि class.

शताच्च अन्यतावशते ॥ २१ ॥ पदानि ॥ शतात्, च, ठन्-यंतौ, अशते ॥

वृत्तिः ॥ आर्हान् इत्येव । शतशतशान् अन्यतौ प्रत्ययौ भवतः अशते ऽभिधेये । आर्हान्येष्वर्थेषु । कनोपदारः ।

21. The affixes ठन् (—/—इक्) and यत् (—/य) come in the senses taught upto V. 1. 63 after the word शत, when it is not a part of a compound, and when it does not mean merely a 'hundred'.

The word आर्हान् V. 1. 19 is understood here also. These affixes ठन् and यत् debar the affix कन् V. 1. 22. Thus शतेन क्रीतम् = शत्यम् or शतिकम् 'purchased for a hundred gold coins'.

Why do we say अशते 'when not meaning merely 'a hundred'? Observe शतं परिमाणमस्य = शतक्रं निदानम् 'a band whose measure is hundred'. The word अशते qualifies the sense of the affix, and not that of the base, the latter not being possible; for the word शत as a base must always mean 'a hundred'. The following examples will illustrate the meaning; शतमभ्याशाः परिमाणमस्य ग्रन्थस्य = शतकः 'a book con-

sisting of hundred Adhyayas'. In this case there is essentially no difference between the base (prakṛiti) and the sense of the affix (pratyayārtha), though there is apparent difference, for the sake of applying the affix. For शतकः is a book essentially consisting of hundred: while शत्यं 'a carriage purchased for a hundred coins', does not contain hundred as its essential part. Similarly शतको गोसंघः 'a herd of cows hundred in number'. Here the संघः essentially consists of शत and so there is the affix कन् and not ठन् or यन् (V. 1. 58). But not so in the case of शत्यं शादकशतं, शतिकं शादकशतं, for here the sense of the affix is formed by the sentence, and not discovered merely from the word. Hence the following Vartika शतप्रतिषेधेऽन्यशतत्वेष्वप्रतिषेधः ।

The word च in the sūtra draws in the word असमासे from the previous sūtra. Thus द्वौ च शतं च = द्विशतं, द्विशतेन क्रीत = द्विशतकम् 'purchased for a hundred and two coins'. Here the affix is कन् V. 1. 22. So विशतकम् ॥ According to the Iṣṭi given in the last Sūtra, the tadanta vidhi applies here.

संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ॥ २२ ॥ पदानि ॥ संख्यायाः, अतिशदन्तायाः, कन् ॥ वृत्तिः ॥ आर्हादित्येव । संख्याया अत्यन्ताया अशदन्तायाश्च कन् प्रत्यक्षो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । उज्जो उपवादः ।

22. The affix kan (॥ — क) comes after a Numeral, when it does not end with ति or शत्, the sense of the affix being that taught hereafter upto V. 1. 63.

The word आर्हां is to be read into this sūtra also. The word संख्या is defined in I. 1. 23. This कन् debars ठम् ॥ Thus पंचभिः क्रीतः = पंचकः, बहुकः, गणकः ॥

Why do we say 'when it does not end in ति or शत्'? Observe सौप्तिकः, चोत्वारिशतकः formed by ठम् ॥ But why कतिकः is formed by कन् and not by ठम् or ङ्, as the word कति also ends in ति? The word कति is formed by adding the affix इति, while the rule applies to the numerals which in their primitive state end with ति such as सप्ततिः, अशीतिः, विशति &c. Here apply the two maxims अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य 'a combination of letters capable of expressing a meaning denotes whenever it is employed in Grammar, that combination of letters in so far as it possesses that meaning, but it does not denote the same combination of letters void of a meaning;' and निरनुबन्धक ग्रहणे न सानुबन्धकस्य 'when a term void of Anubandhas is employed in Grammar, it does not denote that which has an Anubandha attached to it'. Therefore when ति is taken, it does not mean इति ॥

वतोरिद् वा ॥ २३ ॥ पदानि ॥ वतोः, इद्, वा ॥

वृत्तिः ॥ वत्सन्तस्य संख्यावान् कन् सिद्ध एव, तस्य स्वनेन वा इडागमो विधीयते । वतोः परस्य कनो वा इडागमो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु ।

23. The affix 'Kan' coming after a Numeral end-

ing with कन्, takes optionally the augment इन्, the sense of the affix being those given upto V. 1. 63.

The words ending in कन् are संख्या; see I. 1. 23 : and would consequently take कन् by V. 1. 22. The present sūtra ordains the optional affixing of इन् to this कन् ॥ Thus तावत्कः or तावत्तिकः, यावत्तिकः or यावत्कः ॥

विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुनसंज्ञायाम् ॥ २४ ॥ पदानि ॥ विंशति-त्रिंशत्भ्याम्-ड्वुन-असंज्ञायाम् ॥

वृत्तिः ॥ विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन् प्रत्ययो भवति असंज्ञायां विषये आर्हीयेष्वर्थेषु ।

24. The affix ड्वुन् (/ — अक) comes in the senses taught upto V. 1. 63, after the words 'Viṅśati' and 'triṅśat', when it does not denote a Name : the ति and अन् of the base being dropped before this affix.

Thus विंशति + ड्वुन् = विंश + अक (VI. 4. 142) = विंशकः; त्रिंशत् + ड्वुन् = त्रिंश + अक (VI. 4. 143) = त्रिंशकः ॥

Why do we say असंज्ञायाम् 'when not denoting a Name'? Observe, विंशतिकः, त्रिंशत्कः formed by affix कन् V. 1. 22. Q. Why do you affix कन्, when it is prohibited by the phrase अतिशयन्तायाः; for विंशति ends in ति and त्रिंशत् ends in शन्? The affix कन् will be added by dividing the sūtra into two: viz : (1) विंशतित्रिंशद्भ्यां (2) ड्वुनसंज्ञायाम्; the meanings being (1) The affix 'Kan' is added to viṅśati and triṅśat; (2) The affix ḍvun is added to the same words, when not denoting a name.

कंसाट्टिठन् ॥ २५ ॥ पदानि ॥ कंसात्-टिठन् ॥

वृत्तिः ॥ कंसाट्टिठन् प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । ठञोपवादः ।

वार्तिकम् ॥ अर्द्धाद्येति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ कार्पापणाट्टिठन्वक्तव्यः ॥

वा० ॥ प्रतिशब्दश्चास्यादेशो वा वक्तव्यः ॥

25 The affix टिठन् (/ — इक) comes in the senses taught upto V. 1. 63, after the word कंस ॥

This debarbs ठञ्; the anubandha टि of टिठन् shows that the feminine of the word will be formed by डीप् (IV. 1. 15), the इ of टि is for the sake of pronunciation, the न् of टिठन् is for accent (VI. 1. 197). Thus कंसिकः fem. कंसिकी ॥

Vārt.—So also it must be stated after the word अर्धः; e. g. अर्धिकः, अर्धिकी ॥

Vārt.—So also after the word कार्पापण, e. g. कार्पापणिकः fem. कार्पापणिकी ॥ Sometimes the word प्रति is substituted for कार्पापण before this affix, as, प्रतिकः fem. प्रतिकी ॥

शूर्पादअन्यतरस्याम् ॥ २६ ॥ पदानि ॥ शूर्पात्, अञ्, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ शूर्पशब्दान्यतरस्यामञ् प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । ङञोपवादः ॥ पक्षे सोऽपि भवति ।

26. The affix अञ् (+—अ) comes optionally in the senses taught upto VI. 1. 63, after the word 'śûrpa'.

This debars ङञ् which comes in the alternative. As, शूर्पेण क्रीतं = शूर्पम् or शूर्पिकम् ॥

शतमानार्विशतिकसहस्रवसनादण् ॥ २७ ॥ पदानि ॥ शतमान-विंशतिक-सहस्र-वसनात्-अण् ॥

वृत्तिः ॥ शतमानादिभ्यः शब्देभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । ङङ्ङञ्कनामपवादः ।

27. The affix अण् (+—अ) comes in the senses taught upto V. 1. 63, after the words 'śatamâna', 'viṅśatika', 'sahasra', and 'vasana'.

This debars ङञ्, ङक् and कञ् ॥ Thus शतमानेन क्रीतं = शतमानं so also विंशतिकम् साहस्रम् and वासनम् ॥

अध्यर्द्धपूर्वद्विगोलेगसंज्ञायाम् ॥ २८ ॥ पदानि ॥ अध्यर्द्ध-पूर्व-द्विगोः, लुक्, असंज्ञा-याम् ॥

वृत्तिः ॥ आर्हादिष्वेव । अध्यर्द्धशब्दः पूर्वो यस्मिन्तस्मादध्यर्द्धपूर्वात्पातिपठिकाद् द्विगोश्च परस्य आर्हायस्य लुक् भवति, असंज्ञायां विषये ।

28. The affix having the senses taught upto V.1.63, is elided by लुक्, after a stem beginning with the word adhyardha, and after a Dvigu compound, when it is not a Name.

The word आर्हात् is understood here also. Thus अध्यर्द्धकंसम्, द्विकंसम्, अध्यर्द्धशूर्पम्, द्विशूर्पम्, त्रिकंसम्, चिशूर्पम् ॥ Here the affixes ङिङ्ङञ् and अञ् are elided.

Though in the words द्विशूर्पम् &c. the affix is elided, it is only so when the affixing of the taddhita occasions a Dvigu compounding (II. 1. 51) such as in शम्भां शूर्पाभ्यां क्रीतं = द्विशूर्पम् ॥ Here the resultant is a Dvigu compound. But in forming tertiary derivatives the affix is not elided, as द्विशूर्पेण क्रीतं = द्विशूर्पिकम् ॥ Hence the following rule: द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणम् ॥ See IV. 1. 88, V. 1. 20. ॥

Why do we say असंज्ञायाम् 'when not a Name'? Observe पांचलोहितिकम् or पंचलौहितिकम् and पांचकलायिकम् being names of certain measures. The feminine word लोहिनी is changed into the masculine by the Vārtika अस्थौ तद्धिते given under VI. 3. 35.

The word अध्यर्द्ध is a Sāṅkhyā (See I. 1. 23), and a word beginning with it will be a Dvigu compound. Its separate mention in this sūtra may appear superfluous. It is however so mentioned, in order to indicate (jñāpaka) that

this word is not always a Sankhyā. Thus for the purposes of the application of the affix कृत्वसूच् (V. 4. 17), this word is not a sankhyā.

विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम् ॥ २९ ॥ पदानि ॥ विभाषा, कार्षापण, सहस्राभ्याम्, (लुक्) ॥

वृत्तिः ॥ अर्धपूर्वाद् द्विगोश्च कार्षापणसहस्रान्तादुत्तरस्यार्हीयप्रत्ययस्य विभाषा लुग्भवति ।

वा० ॥ सुवर्णशतमानयोरुपसंख्यानम् ॥

29. The affix having the senses taught up to V. 1. 63 is optionally luk-elided, after the words kârshâpaṇa, and sahasra, when they are preceded by adhyardha or are members of a Dvigu compound.

This sūtra makes the elision optional, when it was compulsory by the last sūtra. Thus अर्धर्द्धकार्षापणम् or अर्धर्द्धकार्षापणिकम्, द्विकार्षापणम् or द्विकार्षापणिकम्, here the affix टिट् (V. 1. 25) is elided in one case, and not elided in the other. When it is not elided, प्रति may be substituted for कार्षापण (V. 1. 25). अर्धर्द्धप्रतिकम्, द्विप्रतिकम् ॥

So also after the word सहस्र, e. g. अर्धर्द्धसहस्रम् or अर्धर्द्धसहस्रम्, द्विसहस्रम् or द्विसहस्रम् ॥ When the affix is not elided, the forms above shown with irregular Vṛiddhi of the second stem, are evolved by sūtra VII. 3. 15.

Vārt :—The words सुवर्ण and शतमान should also be enumerated. As, अर्धर्द्धसुवर्णम् or अर्धर्द्धसुवर्णिकम्, द्विसुवर्णम्, द्विसुवर्णिकम्, अर्धर्द्धशतमानम्, अर्धर्द्धशतमानम्, द्विशतमान or द्विशतमानम् ॥ The irregular Vṛiddhi of the second term takes place by VII. 3. 17.

द्वित्रिपूर्वाभिष्कात् ॥ ३० ॥ पदानि ॥ द्वि, त्रि, पूर्वात्, निष्कात्, (लुक्) ॥

वृत्तिः ॥ द्विगोरित्येव । द्विपूर्वाद् द्विगोर्निष्कान्तादार्हीयप्रत्ययस्य विभाषा लुग्भवति ।

वा० ॥ बहुपूर्वाद्येति वक्तव्यम् ॥

30. The Ârhiya-affix (V. 1. 63) is optionally elided after a Dvigu occasioning compound, of the word nishka, preceded by dvi and tri.

The word द्विगोः 'a taddhita occasioning a Dvigu compound' of V. 1. 28 is to be read into this sūtra. Thus द्विनिष्कम् or द्विनिष्ककम्, त्रिनिष्कम् or त्रिनिष्ककम् (VII. 3. 17).

Vārt :—So also when nishka is preceded by बहु, e. g. बहुनिष्कम् or बहुनिष्ककम् ॥ The irregular Vṛiddhi of the second term is caused by VII. 3. 17.

विस्ताब्ध ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ विस्ताब्ध-च (लुक्) ॥

वृत्तिः ॥ द्विपूर्वादिनिष्कादधिकार्येणानुक्रुष्यते, द्विपूर्वाद् द्विगोर्निष्कान्तादार्हीयप्रत्ययस्य विभाषा लुग्भवति ।

31. The ârhiya-affix (V. 1. 37-63) occasioning a

Dvigu compound, is optionally elided after the word *bista*, preceded by *dvi* or *tri*.

The word ख in the sūtra draws in the words द्विपूर्वात् ॥ Thus द्विबिस्तम् or द्विविस्तिकम्, त्रिबिस्तम् or त्रिविस्तिकम्, बहुबिस्तम्, बहुविस्तिकम् ॥

The separation of this sūtra is for the sake of the subsequent sūtra.

विंशतिकात्खः ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ विंशतिकात्-खः ॥

वृत्तिः ॥ अभ्यर्द्धपूर्वात्प्रातिपदिकादिगाश्च विंशतिकशब्दान्तादार्हीयेष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति ॥

32. The affix *kha* (ईन्) comes in the *ârhiya* senses (V. 1. 37-63) after the word *viṇśatika*, when preceded by the word *adhyardha* or a Numeral, occasioning a Dvigu.

Thus अभ्यर्द्धविंशतिकीनम्, द्विविंशतिकीनम् and त्रिविंशतिकीनम् ॥ Being especially ordained, this affix ख is not elided by V. 1. 28.

खार्या ईकन् ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ खर्याः, ईकन् ॥

वृत्तिः ॥ अभ्यर्द्धपूर्वाद् द्विगोरित्येव । अभ्यर्द्धपूर्वात्प्रातिपदिकाद् द्विगोश्च खारीशब्दान्तादार्हीयेष्वर्थेषु ईकन् प्रत्ययो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ केवलाच्चेति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ काकिण्याश्चोपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ केवलायाश्च ॥

33. The affix *ikan* (—ईक) comes in the *Ârhiya* senses (V. 1. 37-63), after the word *khâri*, when preceded by the word *adhyardha* or a Numeral occasioning a Dvigu.

Thus अभ्यर्द्धखारीकम्, द्विखारीकम् ॥

Vārt :—So also after the word *खारी* alone, as *खारीकम्* ॥

Vārt :—So also after the word *काकिणी*, as, अभ्यर्द्धकाकिणीकम्; द्विकाकिणीकम्, त्रिकाकिणीकम् ॥ So also when the word is alone : as, *काकिणीकम्* ॥

पणपादमाषशताद्यत् ॥ ३४ ॥ पदानि ॥ पण-पाद्-माष-शतात्, यत् ॥

वृत्तिः ॥ अभ्यर्द्धपूर्वाद् द्विगोरित्येव । अभ्यर्द्धपूर्वाद् द्विगोश्च पणपादमाषशतशब्दान्तादार्हीयेष्वर्थेषु यत् प्रत्ययो भवति ।

34. The affix *yat* (य्) comes in the *ârhiya* senses (V. 1. 37-63), after the words *paṇa*, *pâda*, *mâsha* and *śata*, when preceded by the word *adhyardha*, or a Numeral occasioning a Dvigu.

Thus अभ्यर्द्धपण्यम्, द्विपण्यम्, त्रिपण्यम् so also अभ्यर्द्धपाद्यम्, द्विपाद्यम्, त्रिपाद्यम् ॥ Here पाद् is not changed into पद्, by VI. 3. 53. The substitution enjoined by VI. 3. 53 takes place when पाद् means the *foot* of a living being, while here it means a measure of capacity. So also अभ्यर्द्धमाष्यम्, द्विमाष्यम्, त्रिमाष्यम्, अभ्यर्द्धशत्यम्, द्विशत्यम्, त्रिशत्यम् ॥

शाणाद्धा ॥ ३५ ॥ पदानि ॥ शाणात्-वा (यत्) ॥

वृत्तिः ॥ अर्धपूर्वाद्दिगारित्येव । शाणशब्दादर्थपूर्वाद्दिगोराहीयेष्वर्थेषु वा यत् प्रत्ययो भवति । उभो-
पवादः । पक्षे सोऽपि भवति ।

वार्तिकम् ॥ शताच्चेति वक्तव्यम् ॥

35. The affix yat comes optionally after the word śāṇa, in the ārhiya-senses (V. 1. 63), when it is preceded by the word adhyardha or a Numeral occasioning a Dvigu.

This debars ढञ् which also comes in the alternative, and is then elided by V, 1. 28. Thus अर्धर्द्धशाण्यम् or अर्धर्द्धशाणम्, द्विशाण्यम् or द्विशाणम्, त्रिशाण्यम् or त्रिशाणम् ॥

Vart :—So also optionally after the word शत, as, अर्धर्द्धशत्यम् or °शतम्, द्विशत्यम् or °शतम्, त्रिशत्यम् or °शतम् ॥

द्वित्रिपूर्वादपच ॥ ३६ ॥ पदानि ॥ द्वि त्रि-पूर्वात्, अण्, च ॥

वृत्तिः ॥ शाणाद्वैत्येव, द्वित्रिपूर्वाच्छाणान्तात्प्रातिपदिकाराहीयेष्वर्थेषु अण् प्रत्ययो भवति, चकाराद्यश्च वा ।

36. The affix aṇ (+—अ) as well as 'yat' optionally also comes after the word śāṇa, in the ārhiya-senses (V. 1. 37-63), when preceded by the words द्वि and त्रि.

The यत् comes optionally by the last sūtra and is also drawn into this by the word च. Thus we have three forms, द्विशाण्यम्, द्वैशाणम्, and त्रिशाणम्, so also त्रिशाण्यम्, त्रैशाणम् and त्रिशाणम् ॥

The irregular Vṛiddhi of the second term in cases of compounds of numerals, taught in VII. 3. 15-17, does not however take place in the case of शाण, this word being especially excluded from the operation of those rules, see VII. 3. 17. The Vṛiddhi here is regular as taught by the general rule VII. 2. 117.

तेन क्रीतम् ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ तेन-क्रीतम् ॥

वृत्तिः ॥ उभयस्योभयोरुभय प्रत्ययाः प्रकृताः तेषामितः प्रभृति समर्थविभक्तयः प्रत्ययार्थाश्च निर्दिश्यन्ते ॥ तेन-
ति तृतीयासमर्थान् क्रीतमित्ये तस्मिन्नर्थे यथावहितं प्रत्ययो भवति ॥

37. The thirteen affixes taught in V. 1. 18-36, have the sense of "purchased with this price", and are added to a word in the third case in construction.

The thirteen affixes ढञ्, ढक्, ढन्, यत्, कन्, इनुन्, टिडन्, अम्, अण्, ख, ईकन्, यत् and अण् have already been taught. Now is taught their sense, and the case in construction of the word to which they should be added. The तेन shows that the word must be in the 3rd case in construction : and क्रीतम् shows that the sense is that of 'purchased'. The illustrations have already been given in the previous sūtras. Some more may be mentioned here. Thus सन्निव्याक्रीतं = सामतिकम्, आशीतिकम्, नैष्किकम्, पाणिकम्, पादिकम्, माषिकम्, शस्यम्, शतिकम्, द्विकम्, त्रिकम् &c.

The affix will come after a word in the 3rd case in construction when it means 'price,' and the force of the 3rd case is that of 'instrument' (II. 3. 18) and not that of 'agent.' Therefore, there is no affixing in the words **देवदत्तस्य क्रीते** or **पाणिना क्रीते** ॥

Nor does the affix come after a dual or a plural. Thus **प्रत्याभ्यां क्रीते** or **प्रत्येः क्रीते**, there is no affixing, as it is not the idiom. But **द्वाभ्यां क्रीते** = **द्विकम्**, **त्रिकम्**, **पञ्चकम्**, **सुत्रैः क्रीते** = **मैत्रिकम्**, **माषिकम्**. Here there is affixing after a dual and plural, for the words **द्वि**, **त्रि** are essentially dual or plural, and in the case of **सुत्र** and **माष**, those are always used in the plural, for it is not possible to purchase anything with a single grain of **सुत्र** or **माष** ॥

तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ तस्य, निमित्तम्, संयोग-उत्पातौ ॥

वृत्तिः ॥ तस्येति षष्ठीसमर्थान्निमित्तमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्तन्निमित्तं संयोगवेत्त भवति उत्पातौ वा ॥

वार्तिकम् ॥ तस्यनिमित्तप्रकरणे वातपित्तश्लेष्मभ्यः शाननकोपनयोरुपसंख्यानम् ॥

वा० ॥ सन्निपाताच्चेति वक्तव्यम् ॥

38. The above affixes have further the sense of "for its sake", when the meaning is a relation or an unwonted appearance.

The word **तस्य** shows that the word in construction must be in the 6th case, the word **निमित्तं** 'cause or occasion' gives the sense of the affix; **संयोग** means 'a connection, or relation': **उत्पातः** means 'a portend indicative of good or bad luck.' Thus **शतस्य निमित्तं धनपतिना संयोगः** = **शस्यः** 'a connection with a rich man for the sake of getting a hundred.' So also **शक्तिकः**, **साहस्रः** ॥ So also **शतस्य निमित्त-उत्पातौ दक्षिणाक्षिर्बन्धनम्** = **शस्यम्**, **शक्तिकम्**, **साहस्रम्** "the twitching of the right eye for the sake of a hundred" i. e. indicative of acquiring or losing a hundred, a thousand &c.

Vart :—The above affixes come after the words **वात**, **पित्त**, and **श्लेष्म** in the senses of allaying or vitiating. As **वातिकम्** 'allaying or vitiation of windy humour.' So also **वैतिकम्**, **श्लैष्मिकम्** ॥

Vart :—Also after the word **सन्निपात**, as, **सन्निपातिकम्** ॥

गोद्वचोऽसंख्यापरिमाणाभ्यादेर्यत् ॥ ३९ ॥ पदानि ॥ गो-द्वचोः, अ-संख्या-परिमाण-अभ्यादेः, यत् ॥

वृत्तिः ॥ गोद्वचोऽसंख्यापरिमाणाभ्यादेः यत्तद्वचोऽसंख्यापरिमाणाभ्यादेर्विचितायाम् प्रत्ययो भवति तस्य निमित्तं संयोगोत्पातावित्येतस्मिन्नर्थे । ठमादीनामपवादः ॥

वार्तिकम् ॥ द्वावर्चसादुपसंख्यानम् ॥

39. After the word **गो** and after a word having two syllables, with the exception of a Numeral, or a Measure of

capacity, or *aśva* &c, the affix *yat* (य) is added, in the above sense of 'a relation or a portent for the purpose of that'.

This debars डम्. As गो निमित्तं संयोग उत्पातो वा = गौः 'a connection or a portent for the sake of a cow.' So also after a word of two syllables, as, धैव्यम्, स्वर्ग्यम्, यशस्यम्, आद्युष्यम् ॥

Why do we say "when not a word denoting a Numeral, or a Measure of capacity or अद्भ्य &c"? Observe पञ्चानां निमित्तं = पञ्चकम्, सप्तकम्, अष्टकम्; प्रास्थिकम् खारिकम्, आश्विकः formed by V. I. 22, 18, 19.

Vārt :—The word ब्रह्मवर्चस्य should be enumerated : e. g. ब्रह्मवर्चस्यस्य निमित्तं गुरुणा संयोगः = ब्रह्मवर्चस्यम् "relationship with a teacher in order to acquire Brahmanavarchasa."

1 अम्, 2 अम्भम्, 3 गणः, 4 ऊर्णा, 5 उमा, 6 यज्ञा (भङ्ग भङ्गा), 7 वर्षा (वर्ष), 8 वसु. ॥

पुत्राच्छ च ॥ ४० ॥ पदानि ॥ पुत्रात्, छ, च ॥

वृत्तिः ॥ पुत्रशब्दाच्छः प्रत्ययो भवति चकाराद्याश्च तस्य निमित्तं संयोगोत्पाताविद्येतस्मिन्निषये ॥

40. After the word *putra*, the affix *chha* (ह्य) also comes, as well as *yat* (य), in the above sense of 'a relation or a portent for the purpose of that.'

The word *पुत्र* being a dissyllabic word would always have taken यत् by the last aphorism. This ordains छ also. Thus पुत्रस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा = पुत्रायम् or पुत्र्यम् ॥

सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ ॥ ४१ ॥ पदानि ॥ सर्वभूमि-पृथिवीभ्याम्, अण-अञौ ॥

वृत्तिः ॥ सर्वभूमिपृथिवीशब्दाभ्यां ययासंख्यमणञौ प्रत्ययौ भवतः, तस्य निमित्तं संयोगोत्पाताविद्येतस्मिन्निषये । टकोपवासौ ॥

41. The affixes *aṇ* (+—अ) and *añ* (+—अ) are respectively added to the words *sarvabhūmi* and *prithivī*, in the above mentioned sense of "a connection or a portent for its purpose".

This debars डक्. Thus सर्वभूमेर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा = सार्वभौमः, so also पार्थिवः ॥ In सार्वभौमः there is *Vṛddhi* of both members of the compound by VII. 3. 20.

तस्येश्वरः ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ तस्य, ईश्वरः ॥

वृत्तिः ॥ तस्येति षष्ठीसमर्थोभ्यां सर्वभूमिपृथिवीशब्दाभ्यामणञौ प्रत्ययौ भवत ईश्वर इत्येतस्मिन्निषये ।

42. To the same bases *sarvabhūmi* and *prithivī*, are added the same affixes *aṇ* and *añ* respectively, in the sense of "lord thereof".

Thus सर्वभूमेरीश्वरः = सार्वभौमः 'the lord of the whole earth', पार्थिवः 'the lord of the earth'.

The word तस्य, showing the genitive construction of the base, has been repeated in this sūtra, though its anuvṛtti was running into it from V. 1. 38; in order to show that the senses given in V. 1. 38 do not extend further. Had तस्य not been repeated here, the word ईश्वरः would have been an attribute, like the words संयोग and उत्पत्ति, of the word निमित्तः ॥

तत्र विदित इति च ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ तत्र-विदितः-इति-च (अण्-अञौ) ॥

वृत्तिः ॥ तत्रेति सप्तमीसमर्थाभ्यां सर्वभूमिपृथिवीशब्दाभ्यां यथासंख्यमण्यौ प्रत्ययौ भवतः, विदित इत्येतस्मिन्नर्थे ।

43. To the same bases 'sarvabhūmi and pṛthivī, being in the 7th case in construction, are added the same affixes अण् and अञ् respectively, when the sense is that of "known therein".

The word विदितः means known published &c. सर्वभूमौ विदितः = सर्वभूमौ known in the whole world. So also पार्थिवः ॥

लोकसर्वलोकादृच्छन् ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ लोक-सर्वलोकात्, उच्छन् ॥

वृत्तिः ॥ लोकसर्वलोकशब्दाभ्यां तत्रेति सप्तमीसमर्थाभ्यां विदित इत्येतस्मिन्प्रत्यये उच्छन् प्रत्ययौ भवति ।

44 The affix त्हां (+/-इक्) comes in the sense of 'known therein', after the words loka and sarvaloka, in the 7th case in construction.

Thus लोके विदितः = लौकिकः, सर्वलौकिकः ॥ The irregular Vṛddhi of both members takes place by VII. 3. 20.

तस्य वापः ॥ ४५ ॥ पदानि ॥ तस्य-वापः ॥

वृत्तिः ॥ तस्येति सप्तमीसमर्थाद्वाप इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययौ भवति ।

45. The above mentioned affixes (V. 1. 18 &c) come after a word in the sixth case in construction, in the sense of 'sown with so much'.

The word वापः means 'sown therein' i. e. a field. Thus प्रस्थस्य वापः क्षेत्रं = मास्थिकम् 'sown with a Prastha', द्रोणिकम्, खारिकम्, i. e. a field sown with a quantity of grain measuring a Prastha or a Droṇa or a Khāri.

पात्रात्छन् ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ पात्रात्-छन् ॥

वृत्तिः ॥ पात्रात्छन्नात् छन् प्रत्ययौ भवति, तस्य वाप इत्येतस्मिन्प्रत्यये । उच्चापवाहः ।

46. The affix श्थान् (-'—इक्) comes in the sense of 'sown with so much', after the word pātra.

This debars छन्. The ण् of छन् is for accent (VI. 1. 197), the ण् is for ङीष् (IV. 1. 41). The word पात्र denotes a measure of capacity. Thus पात्रस्यवापः = मास्थिकं क्षेत्रम्, fem पात्रिकी क्षेत्रभक्तिः ॥

तदस्मिन्वृद्धायलाभशुल्कोपदा दीयते ॥ ४७ ॥ पदानि ॥ तद्, अस्मिन्, वृद्धि-
आय-लाभ-शुल्क-उपदा, दीयते ॥

वृत्तिः ॥ तदिति प्रयत्नासमर्थास्मिन्निति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रयत्नासमर्थं वृद्ध्याति
शेत्तरीयते ।

वार्तिकम् ॥ चतुर्थ्युपसक्त्यानम् ॥

47. The above mentioned affixes have also the sense of “an interest, or a rent, or a profit, or a tax, or a bribe given thereby or in that”.

The affix is added to a word in the first case (तद्) in construction. The sense of the affix is that of a locative (अस्मिन्). The word दीयते ‘is given’ in the singular number joins with each one of the word वृद्धि, आय &c. The sum paid by a debtor to his creditor over and above the principal, is called वृद्धि or interest. The share of profit taken by landlord in villages &c. is called आय or rent. The increase over the capital by sale of cloth &c. is called लाभ or profit. The share of the king for protection &c. is called शुल्क or tax. The present or bribe is called उपदा ॥ Thus पञ्चास्मिन् वृद्धिर्वा आयो वा लाभो वा शुल्को वा उपदा वा दीयते = पञ्चकः ‘that transaction &c. in which five per cent is given as interest, rent, profit, tax or bribe’. Similarly सप्तकः, शत्यः, दशतिकः, साहस्रः &c.

Vārt.—So also in the sense of a Dative. As पञ्चास्मे वृद्धिर्वा आयो वा लाभो वा उपदा वा दीयते = पञ्चको देवदत्तः “Devadatta to whom five per cent is given as Interest &c”. This Vārtika may be redundant, if we take the locative as sometimes having the force of dative also. As in the sentence सप्तमब्राह्मणे दानं ॥

पूरणाद्वाठन् ॥ ४८ ॥ पदानि ॥ पूरण, अर्द्धात्, ठन् ॥

वृत्तिः ॥ पूरणवाचिनः षष्ठादृद्ध्याच् ठन् प्रत्ययो भवति तदस्मिन्वृद्धायलाभशुल्कोपदादीयतइत्येतस्मि-
न्नर्थे । यथायथं ठक्ठिठनोरपवादः ।

48. The affix ṭhan (—इक्) comes in the same sense of “an interest, a rent, a profit, a tax or a bribe given thereby or therein”, after a word denoting an ordinal, and after the word ardha.

This debars ठक् and टिठन् ॥ Thus द्वितीयो वृद्ध्यादिस्मिन् दीयते = द्वितीयिकः, तृतीयिकः, पञ्चमिकः, सप्तमिकः, अष्टमिकः ॥ The word अर्द्ध is technically the name of रूपकार्थं

भागद्यच्च ॥ ४९ ॥ पदानि ॥ भागात्, यत्, च ॥

वृत्तिः ॥ भागशब्दाच्च प्रत्ययो भवति । चकाराद्ठञ् । तदस्मिन्वृद्धायलाभशुल्कोपदा दीयतइत्येतस्मिन्नर्थे ।

49. The affix yat (य) comes after the word bhāga in the sense of “an interest, a rent, a profit, a tax or a bribe given thereby or therein”.

By the word च in the sūtra ठन् also comes. This debars ठन् ॥ Thus भागो वृद्धादिरस्मिन् शीयते = भाग्यं or भागिकं शतम्; भाग्या or भागिका विशतिः ॥ The word भाग also denotes रूपकार्थं ॥

तच्छरति वहत्यावहति भाराङ्गशादिभ्यः ॥ ५० ॥ पदानि ॥ तत्, हरति, वहति, आवहति, भारात्, वशादिभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ तद्विधि द्वितीयासमर्थाङ्गरत्यादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।

50. The above mentioned affixes, after the word भार preceded by the word वंश &c, have the sense of 'who carries away, or conveys or brings that'.

The case in construction here is accusative (तत्). Thus वंशभारं हरति, वहति मावहति वा = वांशभारिकः, कौटुम्भभारिकः, बाल्वजभारिकः ॥

Why do we say "after भार"? Observe वंशं हरति, no affixing. Why do we say "preceded by वंश &c". Observe व्रीहिभारं हरति, no affixing.

According to another explanation, the phrase भाराङ् वंशादिभ्यः is explained as भारभूतेभ्यो वंशादिभ्यः. Then the sūtra will mean "the above named affixes come after वंश &c. when they denote a load". Thus भारभूतान् वंशान् हरति = वांशिकः, कौटुम्भिकः, बाल्वजिकः ॥ Why do we say "when denoting a load भार"? Observe वंशं हरति ॥ Why do we say after वंश &c.? Observe भारभूतान् व्रीहीन् वहति ॥ Both these explanations are valid and traditional.

The word हरति means to carry to another place or to steal; वहति means to carry on ones back or head, आवहति means to produce or bring.

1 वंश, 2 कुटज, 3 बल्वज, 4 मूल, 5 स्थुणा, (स्थुण), 6 अक्ष, 7 अद्मन्, 8 अश्व, 9 लक्षण, 10 उधु, 11 खट्व ॥

वस्नद्रव्याभ्यां ठन्कनौ ॥ ५१ ॥ पदानि ॥ वस्न-द्रव्याभ्याम्, ठन्, कनौ ॥

वृत्तिः ॥ वस्नद्रव्यशब्दाभ्यां द्वितीयासमर्थाभ्यां यथासंख्य ठन् कन् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो हरत्यादिष्वर्थेषु ।

51. The affixes than (८ — इक) and kan (८ — क) come respectively after the words vasma and dravya, in the second case in construction, in the same sense of 'who carries &c.'

Thus वस्नं हरति वहति वा = वस्निकः, द्रव्यिकः ॥

संभवत्यवहरति पचति ॥ ५२ ॥ पदानि ॥ सम्भवति, अवहरति, पचति ॥

वृत्तिः ॥ तद्विधि द्वितीया समर्थविभक्तिरनुवर्तते । तद्विधि द्वितीयासमर्थास्संभवत्यादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति । तत्तद्विधेयस्य प्रमाणानतिरेकः संभवः । उपसंहरणमवहारः । विद्वेदनं पाकः ।

पार्त्तिकम् ॥ तत्पचतीति प्रोणाकृष्टम् ॥

52. The above-mentioned affixes have also the

sense of "what is capable of holding that; or takes away that, or cooks that."

The word **तृ** is understood here, showing that the word in construction to which the affix is to be added should be in the accusative. The word **संभव** means the *capacity* to hold the exact quantity; **अवहर** means 'taking away, or containing.' Thus **प्रस्थं संभवति = प्रास्थिकः** 'a vessel capable of holding a Prastha measure.' So **प्रस्थमवहरति** or **पचति = प्रास्थिकः** 'a vessel or a person that takes away, holds or cooks a Prastha measure.' Similarly **कौडविकः** and **खारीकः** ॥ The word **संभव** does not govern the word **पचति**, thus **प्रस्थं पचति ब्राह्मणी = प्रास्थिकी** 'Brāhmaṇī who cooks a Prastha.'

Vārt:—The affix **अण्** also comes after the word **होण** in the sense of 'who cooks that.' e. g. **होणं पचति ब्राह्मणी = होणी** or **होणिकी** ॥

आढकाचितपात्रात्खोन्यतरस्याम् ॥ ५३ ॥ पदानि ॥ आढक, आचित, पात्रात्, खः, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ आढकाचितपात्रादशब्देभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो ऽन्यतरस्यां संभवाद्विष्वयेषु खः प्रत्ययो भवति ।

53. The affix **kha** (**ईन**) may optionally be added in the above sense of 'being capable of holding &c,' after the words **ādhaka**, **āchita**, and **pātra**.

This **ख** debars **ठम्** which comes in the alternative. Thus **आढकं संभवति, अवहरति, पचति वा = आढकीना** or **आढकिकी, आचितिना** or **आचितिकी, पात्रीणा** or **पात्रिकी** ॥

द्विगोष्ठश्च ॥ ५४ ॥ पदानि ॥ द्विगोः, छन्, च ॥

वृत्तिः ॥ आढकाचितपात्राद्विष्वेव । आढकाचितपात्रात्ताद् द्विगोः संभवत्याद्विष्वयेषु छन् प्रत्ययो भवति, चकारात्खः, अन्यतरस्याम् ॥

54. The affix **shṭhan** (**— इक्**) as well as the affix **ख** (**ईन**) may optionally come, after the same words **ādhaka**, **āchita**, and **pātra**, being final of a Dvigu compound, the sense being that of 'what can hold, &c.'

The **ख** is read into the sūtra by the word **च** of the aphorism These two affixes **ख** and **छन्** being especially ordained, are not to be elided by V. 1. 28. But when in the alternative, we add the general affix **ठम्**, then it is elided by V. 1. 28. The **न्** of **छन्** is for accent (VI. 1. 19). and the **ष्** for **डीप्** ॥ Thus we have 3 forms:—**आढकिकी, आढकीना, or आढकी; आचितिकी, आचितिना, आचिता.** In this case of **आचिता** the feminine is not formed by **डीप्** (IV. 1. 21) because of the specific prohibition contained in IV. 1. 22. So also **द्विपात्रिकी, द्विपात्रीणा** and **द्विपात्री** ॥

कुलिजाल्लुक्खौ च ॥ ५५ ॥ पदानि ॥ कुलिजात्, लुक्, खौ, च ॥

वृत्तिः ॥ द्विगोरित्येव कुलिजशब्दान्ताद् द्विगोः संभवत्याद्विष्वयेषु लुक्खौ भवतः । चकारात्खः अन्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्त्या लुगणि विकल्प्यते ॥

55. After the word *kulija*, being the final of a *Dvigu*, there is optionally the elision of the above affixes, or the adding of the affix ख (इन्), in the sense of 'what can hold that &c'

By च the affix छन् is also added. The elision being optional, the affix छन् V. 1. 18 may optionally be elided by V. 1. 28. Thus we get four forms: द्विकुलिजिकी (छन्), द्विकुलिजीना (ख), द्विकुलिजा (छम् लुक्), द्विकुलिजिकी (छम्) ॥ In the last example, there is not *vridhhi* of the second term, though it was so required by VII. 3. 17. The anomaly is explained by holding that the word कुलिज should be included in the exception along with संज्ञा and शाण of VII. 3. 17.

सोऽस्यांशवन्नभृतयः ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ सो, अस्य, अंश, वन्न, भृतयः ॥

वृत्तिः ॥ स इति प्रथमासमर्थादस्येति पठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तत् प्रथमासमर्थनंशवन्नभृतयेत्येता भवन्ति ॥

56. The affixes taught in V. 1. 18 &c have also the sense of 'this is his portion, price or pay.'

The सः shows that the case in construction is nominative. The word अंश means 'share,' वन्न means 'price,' भृति means 'wages.' Thus पंच अंशो वस्तो वा भृतिर्वास्य = पंचकः 'whose portion, price or pay is five' So सप्तकः, साहस्रः ॥

तदस्य परिमाणम् ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ तद्, अस्य, परिमाणम् ॥

वृत्तिः ॥ तदिति प्रथमासमर्थादस्येति पठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत् प्रथमासमर्थं परिमाणं चेत्तद्वदिति ।

57. The affixes V. 1. 18 &c have the sense of "this is its measure."

The word तद् shows that the word in construction should be in the nominative case. Thus प्रस्थः परिमाणमस्य = प्रास्थिको राशिः 'a heap whose mass is a Prastha.' So also खारीकः, शाल्यः, शतिकः, साहस्रः, द्वैगिकः, कौडविकः, वार्षशतिकः, वार्षसहस्रिकः ॥ So also षष्ठिर्जीवित परिमाणमस्य = षाष्ठिकः, द्विसप्ततिकः ॥

Why the words तदस्य have been repeated in this sūtra, when their *anuvṛtiti* could have been drawn from the last aphorism, the word सो ऽस्य and तदस्य being the same? The repetition shows that the affixes are again ordained, so that the elision taught in V. 1. 28 does not apply. Thus द्वे षष्ठी जीवित परिमाणमस्य = द्विषाष्ठिकः, द्विसप्ततिकः, ॥ Here the affix is not elided by V. 1. 28.

संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु ॥ ५८ ॥ पदानि ॥ संख्यायाः, संज्ञा-संघ-सूत्र-अध्ययनेषु ॥

वृत्तिः ॥ तदस्य परिमाणमिति वसन्ते । संख्यावाचिनः प्रातिपदिकात्परिमाणोपाधिकात्प्रथमासमर्थादस्येति पठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । संज्ञासंघसूत्राध्ययनेष्विति प्रत्ययार्थविशेषणम् ॥

वासिकम् ॥ स्तोत्रे उच्यते पञ्चदशावयवः ॥ वा० ॥ शान्शतोर्द्विनिष्ठस्य ॥

वा० ॥ विंशतमेति वक्तव्यम् ॥

58. The affixes V. 1. 18 &c come after a word denoting a numeral, in the sense of "this is its measure," when the word so formed means a Name, a Multitude, a Book, or a fixed way and mode of study.

The phrase तदस्य परिमाणं is understood here. The word in construction to which the affix is to be added should be in the nominative case. When it is a Name, the affix does not change the sense of the radical. Thus पंचकाः = पंचः 'the Five' as पंचका शकुनयः, त्रिकाः 'the Three' = शालङ्कायनाः ॥ The sense of the primitive is changed when it means a संघ 'a multitude or flock'; as पंचकः संघः, अष्टकः ॥ So also when it means a सूत्र 'a Book', as, अष्टावध्यायाः परिमाणस्य सूत्रस्य = अष्टकं पाणिनीयम् 'The Aṣṭaka of Pāṇini viz, a Book comprising Eight Adhyāyas'. So also दशकं वैयाघ्रपरीयम्, त्रिकं काशकृष्णम् ॥ Is not a collection of Adhyāyas the same as संघः? No, the word संघः is confined to a collection of living beings only.

The word अध्ययन means 'study'. Its numerical measure (संख्या परिमाण) means the particular number of times, or ways in which it should be read. Thus पंचकोऽधीतः 'what is studied five-times or in five modes' सप्तकोऽधीतः so also अष्टकः or नवकः ॥

Vārt:—The affix इ comes after the words पंचदश &c, when the word means a Stoma. As, पंचदश मन्त्राः परिमाणमस्य = पंचदशः स्तोमः, सप्तदशः स्तोमः &c. The indicatory इ causes the elision of final (दि) by VI. 4. 143, in the cases of words like एकाविंशः &c. In the case of पंचदशः the न् is elided by VI. 4. 141.

Vārt:—The affix ङिनि comes in the Chhandas after words ending in शान् and शान्, as, पंचदशिनोऽर्द्धमासाः, त्रिंशिनो मासाः ॥

Vārt:—So also after the word विंशति, as विंशिनोऽङ्गिरसः ॥

पङ्क्तिर्विंशति त्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवातिशतम् ॥ ५९ ॥
पदानि ॥ पङ्क्ति, विंशति, त्रिंशत्, चत्वारिंशत्, पञ्चाशत्, षष्टि, सप्तति, अशीति, नवाति शतम् ॥

वृत्तिः ॥ तदस्य परिमाणमिति वृत्तं । पङ्क्त्यादयः शब्दा निपात्यन्ते । यदिह लक्षणेनानुपपन्न तत्सर्वं निपातनास्तिद्धम् ।

59. The following words are anomalous : paṅkti 'a verse', viṁśati 'twenty', triṁśat 'thirty', chatvāriṁśat 'forty', pañchāśat 'fifty', shashṭhi 'sixty', saptati 'seventy', aṣīti 'eighty', navati 'ninty', and śata 'a hundred'.

The words तदस्य परिमाणम् are understood here also : पङ्क्ति is formed by adding ति to पंच, the final being elided, meaning 'a verse the measure of which is five', i. e. a half-quarter consisting of 5 syllables. The word विंशति is formed by adding शतिश्च to the word विन् which replaces the two word द्वा-

दशतः as दशतो परिमाणस्य संघट्य = विशतिः ॥ So the affix शत comes after चिन् representing चयोदशतः ; so for चतुर्णो दशतो we have चत्वारिन् and then add शत, similarly with पञ्चाशत् ॥ Similarly with the rest.

Note.—All the rest appears to be the conjectural etymology of Patanjali and Kāśikā-Kāra, and hence it is omitted.

The word पंक्ति also means 'a line'. As ब्राह्मणपंक्तिः, पिपीलिका पंक्तिः ॥ Here the sense has no relation to its etymology.

पञ्चदशतौ वर्गे वा ॥ ६० ॥ पदानि ॥ पञ्चत्-दशतौ-वर्गे-वा ॥

वृत्तिः ॥ पञ्चन् दशन् इत्येतौ निपात्येते तदस्य परिमाणमित्यस्मिन्विषये वर्गेभिधेये ।

60. The words pañchat and daśat in combination with varga, may be anomalously so formed, in the sense of 'this is its measure'.

This ordains डति instead of कन् V. 1. 22, which also comes in the alternative. As पञ्चवर्गः, दशवर्गः or पञ्चकोवर्गः, दशकोवर्गः ॥

सप्ततोञ् छन्दसि ॥ ६१ ॥ पदानि ॥ सप्तनः, अञ्, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ वर्गइत्येव । तदस्य परिमाणमिति च । सप्तनश्छन्दसि विषये ऽम् प्रत्ययो भवति वर्गेभिधेये ।

61. The affix añ (+/—अ) comes after the word saptan, in the Chhandas, when the meaning is that of a Varga.

As सप्त सामान्यसृजन् ॥ The phrase तदस्य परिमाण is understood here.

त्रिंशच्चत्वारिंशतोब्राह्मणे संज्ञायां ङण् ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ त्रिंशत्-चत्वारिंशतोः, ब्राह्मणे, संज्ञायाम्, ङण् ॥

वृत्तिः ॥ तदस्य परिमाणमत्येव । वर्गइति निवृत्तम् । त्रिंशच्चत्वारिंशच्छब्दभ्यां संज्ञायां विषये ङण् प्रत्ययो भवति, तदस्य परिमाणमित्येतस्मिन्विषये ब्राह्मणेभिधेये ॥

62. The affix ḍaṇ (+—अ) comes after the words triṅśat and chatvârīṅśat, in the sense of 'this is its measure', when it is the Namḥ denoting a Brâhmaṇa-book.

The word वर्ग does not govern this sūtra. The indicatory इ causes the elision of the last vowel with the consonant that follows it (VI. 4. 143). The force of the locative case in ब्राह्मणे is that of अभिधेय and not विषय, i. e. when the word means a Brâhmaṇa itself. Had the force been that of विषय, it would have meant, 'in the Brâhmaṇa literature'. As त्रिंशदध्यायाः परिमाणमेषां ब्राह्मणानां = त्रैशानि ब्राह्मणानि 'The Brâhmaṇa containing thirty Adhyâyas'. So चात्वारिंशानि ब्राह्मणानि ॥ These being the names of certain Brâhmaṇas,

तद्वर्हति ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ तद्-अर्हति ॥

वृत्तिः ॥ तद्वितीयासमर्थोवर्हति इत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

63. The affixes V. 1. 18. &c, have also the sense of 'who deserves that',

The case in construction here is accusative. Thus श्वेतच्छत्रमर्हति = श्वेतच्छत्रिकः "who deserves the White Umbrella". So also वाक्त्रयुग्मिकः, शाल्यः, शक्तिकः साहस्रः ॥

छेदादिभ्यो नित्यम् ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ छेदादिभ्यः, नित्यम् ॥

वृत्तिः ॥ नित्यमहं प्रत्ययार्थविशेषणम् । छेदादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो नित्यमर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

64. After the words छेद् &c in the second case in construction, the above-mentioned affixes have the sense of "who deserves that under all circumstances".

Thus छेद् नित्यमर्हति = छेदिकः, so also भैदिकः ॥

1 छेद्, 2 भेद्, 3 ब्रौह, 4 दोह, 5 नर्त (वर्त), 6 कर्ष, 7 तीर्थ*, 8 संप्रयोग, 9 विप्रयोग, 10 प्रयोग*, 11 विप्रकर्ष, 12 प्रेषण, 13 संप्रभ, 14 विप्रभ*, 15 विकर्ष*, 16 प्रकर्ष*, 17 विराग विरक्तं च (from विराग is formed वैरागिक), ॥

शीर्षच्छेदाद्यश्च ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ शीर्ष-छेदात्, यत्, च ॥

वृत्तिः ॥ शीर्षच्छेदादौ द्वितीयासमर्थान् नित्यमर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति च क्काराग्रयाविहितश्च ॥

65. The affix yat (य) as well as the above affixes come after the word Śirshahehveda in the accusative, in the sense of 'who deserves that under all circumstances'.

Thus शिरश्छेद् नित्यमर्हति = शीर्षच्छेद्यः, or शीर्षच्छेदिकः ॥ The word शिरस् is changed irregularly into शीर्ष before the affix.

दण्डादिभ्यो यः ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ दण्डादिभ्यः, यः ॥

वृत्तिः । नित्यामेति निवृत्तम् ॥ दण्डादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो ऽर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यः प्रत्ययो भवति । उक्तोपवादः ।

66. After the words dandā &c in the accusative, the affix ya comes in the sense of 'who deserves that'.

The word नित्य does not govern this sūtra. This य debars दृक् V. 1. 19. Thus दण्डमर्हति = दण्डयः 'deserving to be killed'. मुसल्यः &c.

1 दण्ड, 2 मुसल, 3 मधुपर्क, 4 कशा, 5 अर्घ, 6 मेघ, 7 मेधा, 8 सुवर्ण*, 9 उदक, 10 वध, 11 युग, 12 युद्ध, 13 भाग, 14 इभ, 15 भङ्ग*, ॥

Note.—The Sidhanta-Kaumudi gives the sūtra as दण्डादिभ्यो यत्; another version gives the sūtra as दण्डादिभ्यः only drawing the affix यत् from the last sūtra.

छन्दसि च ॥ ६७ ॥ पदानि । छन्दसि, च (यत्) ॥

वृत्तिः । प्रातिपदिकमात्राच्छन्दसि विषय तर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति । उभासीनामपवादः ।

67. The affix yat (य) comes in the sense of 'deserving that', in the Chhandas, after every prātīpadika.

This debars ठक् &c. Thus उदक्यो वृत्तयः, द्यूयः पलाशः, गैर्यो देशः ॥ See VI. I. 213.

पात्राद् घञ्च ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ पात्रात्, घन्, च ॥

वृत्तिः । पात्रशब्दाद् घन् प्रत्ययो भवति चकाराद्यच्च, तर्हतीत्यस्मिन्नर्थे । ठक्ठञोरपवादः ।

68. The affix ghan ($\underline{\text{इय}}$) together with yat (यं) comes in the sense of “deserving that”, after the word pātra.

This debars ठक् and ठञ् ॥ The word पात्र denotes measure also. Thus पात्रमर्हति = पात्र्यः or पात्रियः ॥

कडङ्करदक्षिणाच्छ च ॥ ६९ ॥ पदानि ॥ कडङ्कर-दक्षिणात्, छ, च ॥

वृत्तिः । कडङ्करदक्षिणाशब्दाभ्यां छः प्रत्ययो भवति, चकाराद्यच्च तर्हतीत्यस्मिन्नर्थे । ठकोपवादः ।

69. The affix chha (ईय) as well as yat (यं) comes in the sense of ‘deserving that’, after the words kaḍaṅkara and dakṣiṇā.

This debars ठक् ॥ Thus कडङ्करमर्हति = कडङ्करीयः or कडङ्क्यः ‘one deserving straw’ such as a cow. So also दक्षिणीयः or दक्षिण्यो ब्राह्मणः ‘a Brahmana deserving alms.’

स्थालीबिलात् ॥ ७० ॥ पदानि । स्थालीबिलात्-(छ-यतौ)

वृत्तिः । छयतावनुवर्त्तते । स्थालीबिलशब्दाच्छयतौ प्रत्ययो भवतः तर्हतीत्यस्मिन्नर्थे । ठकोपवादो ।

70. The affixes chha (ईय) and yat (यं) come in the sense of ‘deserving that,’ after the word sthālībīla.

This debars ठक् ॥ Thus स्थालीबिलीयास्तण्डुलाः or स्थालीबिल्याः ‘rice deserving the pot’ i. e. cookable rice.

यज्ञार्त्विग्भ्यां घञञौ ॥ ७१ ॥ पदानि । यज्ञ-ऋत्विग्भ्याम्-घ-ञञौ ॥

वृत्तिः । यज्ञशब्दादृत्विक्शब्दाच्च यथासंख्यं घञञौ प्रत्ययो भवतः तर्हतीत्यस्मिन्नर्थे । ठकोपवादो ।

वार्त्तिकम् ॥ यज्ञार्त्विग्भ्यां तत्कर्त्तव्यीत्युपसंख्यानम् ॥

71. The affixes gha (इय) and खञ् (+—ईन) come respectively after the words yajña and ṛitvija, in the sense of ‘deserving that.’

This debars ठक् ॥ Thus यज्ञियो ब्राह्मणः ‘a Brāhmaṇa worthy of honor at a sacrifice.’ आर्त्विजीनो ब्राह्मणः ॥

Vārt :—After the words yajña and ṛitvija, these affixes have also the sense of “deserving the performance thereof”. Thus यज्ञकर्त्तव्यमर्हति = यज्ञियो देशः ‘a place fit for the performance of sacrifice.’ ऋत्विक् कर्त्तव्यमर्हति = आर्त्विजीन ब्राह्मणकुलम् ॥

Here ends the governing power of ठक् V. I. 19: hence forward is the government of ठञ् V. I. 18.

पारायणनुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयति ॥ ७२ ॥ पदानि ॥ पारायण-नुरायण-चान्द्रा-यणम्, वर्त्तयति (उञ्)
वृत्तिः । समर्थविभक्तिरनुवर्त्तते । अर्हतीति निवृत्तम् । पारायणादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो वर्त्तयतीत्यस्मिन्नर्थे ङम् प्रत्ययो भवति ।

72. The affix *ṭhañ* (+/-—इक V. 1. 18) comes in the sense of 'who performs this', after the words *pârāyaṇa*, *turāyaṇa* and *chândrāyaṇa*, being in the 2nd case in construction.

The force of अर्हति ceases. Thus पारायणिक शिष्य 'a pupil, who reads under a teacher': तैरायणिको यजमानः, चान्द्रायणिकस्तपस्वी ॥ The word पारायण means a 'teacher' (परस्य करोति) ॥

संशयमापन्नः ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ संशयम्-आपन्न (उञ्) ॥

वृत्तिः । संशयशब्दाद् द्वितीयासमर्थ्यापन्न इत्येतस्मिन्नर्थे ङम् प्रत्ययो भवति ।

73. The affix *ṭhañ* (+/-—इक) comes after the word *saṁśaya* in the accusative construction, the sense being "fallen into this, or thrown into it".

Thus संशयमापन्नः प्राप्तः = सांशयिकः स्थायः "a doubtful pillar", i. e. in a precarious state.

योजनं गच्छति ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ योजनम्-गच्छति (उञ्) ॥

वृत्तिः ॥ योजनशब्दाद् द्वितीयासमर्थ्याद् गच्छतीत्यस्मिन्नर्थे ङम् प्रत्ययो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम् ॥

वा० ॥ ततो ऽभिगमनमर्हतीति च क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम् ॥

74. The affix *ṭhañ* comes in the sense of 'who goes', after the word *yojana* in the accusative construction.

Thus योजनं गच्छति = योजनिकः ॥

Vārt :—So also after the words क्रोशशत and योजनशत. As क्रोशशतिकः, योजनशतिकः ॥

Vārt :—The affix after these two words means also "who is worthy to be approached from so far". As क्रोशशतादभिगमनमर्हति = क्रोशशतिको भिक्षुः, योजनशतिक आचार्यः ॥

पथः ष्कन् ॥ ७५ ॥ पदानि ॥ पथः-ष्कन् ॥

वृत्तिः ॥ पथिशब्दाद् द्वितीयासमर्थ्याद् गच्छतीत्यस्मिन्नर्थे ष्कन्प्रत्ययो भवति ॥

75. The affix *shkan* (—क) comes in the same sense of 'who goes there', after the word *patha*, being in the 2nd case in construction.

Of the affix ष्कन्, ष् is for ङीष् (IV. 1. 41), and क् for accent (VI. 1. 197). As पन्थानं गच्छति = पथिकः fem. पथिकी ॥

पन्थो ण नित्यम् ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ पन्थो, ण, नित्यम् ॥

वृत्तिः ॥ नित्यमहणं प्रत्ययार्थविशेषणम् । पन्थः पन्थ इत्ययमादेशो भवति णञ्च प्रत्ययो नित्यं गच्छतीत्यास्मिन्विषये ॥

76. The affix ण (± अ) comes after the word pantha, which becomes the substitute of pathin, the sense of the affix being “who always goes”.

The word नित्यं qualifies the sense of the affix. Thus पन्थानं नित्यं गच्छति = पान्यः as पान्यो भिक्षां याचते ॥ Why नित्यं ? See पाथिकः ॥

उत्तरपथेनाहृतं च ॥ ७७ ॥ पदानि ॥ उत्तरपथेन-आहृतम्-च (ठञ्ज) ॥

वृत्तिः ॥ निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । उत्तरपथशब्दात्तृतीयासमर्थसाहृतमित्येतस्मिन्विषये ठञ्च प्रत्ययो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकान्तात्पूर्वपरादुपसंख्यानम् ॥

वा० ॥ अज्ञपथशङ्कुपथाभ्यां चोपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ मधुकमरिचयोरण् स्थलान् ॥

77. The affix ठञ्ज comes, after the word ‘uttarapatha’ in the third case in construction, in the sense of ‘who passes by that way’ and ‘what is conveyed by that way’.

The construction of the sūtra shows that the base must be in the 3rd case. The word च shows that the word गच्छति ‘who passes by that way’ should also be read into the aphorism. Thus उत्तरपथेनाहृतं = औत्तरपथिकम् or उत्तरपथेन गच्छति = औत्तरपथिकः ॥

Vārt :—So also after the word पथ preceded by the words वारि, जङ्गल, स्थल, कान्तात् the affix has the sense of ‘conveyed by that way’ or ‘passing by that way’. As वारिपथेनाहृतः = वारिपथिकम्, वारिपथेन गच्छति = वारिपथिकः, so also जङ्गल-पथिक, स्थलपथिक, कान्तात्पथिक, masculine or neuter according as the affix means conveyed or passing.

Vārt :—So also after the words अज्ञपथ and शङ्कुपथ as, अज्ञपथेनाहृतं गच्छति वा = अज्ञपथिकः, शङ्कुपथिकः ॥

Vārt :—The affix अण् comes after the word स्थलपथ when the thing conveyed or brought means ‘honey’ or ‘pepper’. As स्थलपथं मधुकं, स्थलपथं मरिचम् ॥

कालात् ॥ ७८ ॥ पदानि ॥ कालात् (ठञ्ज) ॥

वृत्तिः ॥ कालादित्यधिकारः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः कालादित्येवं तद्वदितव्यम् ॥

78. In the following sūtras, the phrase “after a word denoting time”, should be supplied to complete the sense.

The word कालात् bears rule in the following aphorisms upto V. i. 96 inclusive. Thus the next sūtra तेन निर्वृत्तम् means ‘accomplished by means thereof’. We must read the word काल into it. As मासेन निर्वृत्तम् = मासिकम् &c.

तेन निर्वृत्तम् ॥ ७९ ॥ पदानि ॥ तेन-निर्वृत्तम् ॥

वृत्तिः ॥ तेनेति तृतीयासमर्थाल्कालवाचिनः प्रातिपदिकादिनिर्वृत्तमित्यस्मिन्नर्थे ङम् प्रत्ययो भवति ॥

79. The affix *than* (+/-इक) comes after a word denoting time, being in the third case in construction, in the sense of “to be accomplished by that time”.

Thus अद्वा निर्वृत्तं = आद्विकम् “to be accomplished in a day” i. e. a certain portion of reading &c, आर्धमासिकम्, सांवत्सरिकम् ॥

तमधीष्टो भूतो भूतो भावी ॥ ८० ॥ पदानि ॥ तमधीष्टो, भूतः, भूतः, भावी ॥

वृत्तिः ॥ तमिति द्वितीयासमर्थाल्कालवाचिनः प्रातिपदिकादधीष्टो भूतो भूतो वा भावीत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

80. The above-affixes come after a word expressing time, in the accusative case in construction, in the senses of “solicited to instruct for such a period, hired for such a period, which had lasted for such a period, or which will last so long”.

The word अधीष्टः means “honorary office”, therefore ‘one solicited to teach, but who accepts no pay’ III. 3. 161, भूतः means “engaged on wages”, भूतः means ‘the time pervaded or occupied by its existence’, and भावी the same as last in the future. The word denoting time will be in the second case by II. 3. 5. Thus मासमधीष्टः = मासिकोऽध्यापकः, so also मासंभूतः = मासिकः कर्मकरः, मासंभूतः = मासिको व्याधिः, मासंभावी = मासिक उत्सवः ॥

Q. The solicitation (अध्येषण) and hiring (भरण) only take a short time, how can these acts extend over a month?

A. It is not these acts, but their results which extend over a month, such as, teaching and serving.

मासाद्वयसि यत्खञौ ॥ ८१ ॥ पदानि ॥ मासाद्, वयासि, यत्-खञौ ॥

वृत्तिः ॥ मासश्चमाद्वयस्यभिधेये यत्खञौ प्रत्ययो भवतः । ङञोऽपवासौ ॥

81. The affixes *yat* (+/-य) and *khañ* (+/-ईन) come after the word *māsa*, in denoting ‘age’.

This debars ङम् ॥ The word भूतः of the previous sūtra should be read into this. Thus मासंभूतः = मास्यः or मासीनः ‘a month old’.

Why do we say when denoting ‘age’? Observe मासिकः ॥

द्विगोर्यप् ॥ ८२ ॥ पदानि ॥ द्विगोः, यप् ॥

वृत्तिः ॥ मासाद्वयसीति वर्तते । मासान्ताद् द्विगोर्यप् प्रत्ययो भवति वयस्यभिधेये ।

82. The affix *yap* (+/-य) comes after the word *māsa* when forming a Dvigu compound; and meaning ‘age’.

Thus द्वौ मासौ भूतः = द्विमास्यः, त्रिमास्यः ॥

षण्मासाण् ण्यश्च ॥ ८३ ॥ पदानि ॥ षण्मासात्, ण्यत्-च ॥

वृत्तिः ॥ वयसीत्येव । षण्मासशब्दाद्वयस्यभिधेये ण्यत् प्रत्ययो भवति, यप् च ॥

83. After the word *ṣaṇmāsa*, come the affixes *ṇyat* (±—य) as well as *यप्* and *ठञ्*, in the sense of 'age'.

Thus षाण्मास्यः, षण्मास्यः, and षाण्मासिकः ॥

अवयसि ठञ्च ॥ ८४ ॥ पदानि ॥ अवयसि, ठन्, च ॥

वृत्तिः ॥ षण्मासशब्दाद्वयस्यभिधेये ठन् प्रत्ययो भवति ॥

84. The affix *ṭhan* (—इक्) comes also after the word *ṣaṇmāsa*, when 'age' is not meant.

The च draws in the affix *ण्यत्* also. Thus *षण्मासिकः* or *षाण्मास्यो रोगः* 'a disease lasting six months'.

समायाः खः ॥ ८५ ॥ पदानि ॥ समायाः, खः ॥

वृत्तिः ॥ अभीष्टाद्व्यञ्ज्यारो ऽर्था अनुवर्तन्ते । समाशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद् अभीष्टादिष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति । ठञोपवादः ॥

85. The affix *kha* (ईन्) comes in the fourfold senses of solicited, hired, lasted, and will last, after the word *saṃā*.

This debars *ठञ्* ॥ Thus *समामधीते*, भूतो भूता भावी वा = समीनः ॥ Some say, the sense of the affix is *तेन निर्वृत्तं* V. 1. 79, as *समया निर्वृत्तं* = समीनः ॥

द्विगोर्वा ॥ ८६ ॥ पदानि ॥ द्विगोः-वा (खः) ॥

वृत्तिः ॥ समायाः ख इत्येव । समाशब्दान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु पञ्चसु वा खः प्रत्ययो भवति ॥

86. The affix *kha* comes optionally in the senses taught in V. 1. 76, 80, after the word *Samā*, forming a *Dvigu*.

In the alternative *ठञ्* will also apply. The *Vārtika* taught in V. 1. 20 (*प्राग्वतः संख्यापूर्वपदानां सप्तमहणं मलुकि*) applies here also. Thus *द्विमासीनः* or *द्वैमासिकः*, *त्रिमासीनः* or *त्रैमासिकः* ॥

रात्रिचहस्संवत्सराश्च ॥ ८७ ॥ पदानि ॥ रात्रि-अहः-संवत्सरात्, च (खः) ॥

वृत्तिः ॥ रात्रि अहः संवत्सर इत्येवमन्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु वा खः प्रत्ययो भवति । खेन युक्ते पक्षे ठ-ञपि भवति ॥

87. The affix *kha* optionally comes in the fivefold senses (V. 1. 79, 82), after the words *rātri*, *ahan*, and *saṃvatsara*, occasioning a *Dvigu*.

In the alternative *ठञ्* will also come. Thus *द्विरात्रीनः*, *द्वैरात्रिकः*, *द्वयह्नीनः* VI. 4. 145 or *द्वैयद्विकः*, *द्विसंवत्सरीनः*, *द्विसंवत्सरिकः* VII. 3. 15.

वर्षालुक् च ॥ ८८ ॥ पदानि ॥ वर्षात् लुक्, च ॥

वृत्तिः ॥ इगोरित्थेव । वर्षान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु वा खः प्रत्ययो भवति । पक्षे ढम् । तयोश्च वा लुग्भवति ॥

88. The above affixes kha and th: ñ may also be elided after a Dvigu ending in varshâ.

The affix ख as well as ढम् come in the five fold senses V. 1. 79, 80, after the word वर्षा forming a Dvigu ; and these two affixes may also be elided optionally. Thus we have three forms ; द्विवर्षाणि, द्विवर्षिको or द्विवर्षो व्याधिः 'a disease that lasted two years'. Compare VII. 3. 16; but when the sense is that of भाषी, the form will be द्विवर्षिकः ॥

चित्तवति नित्यम् ॥ ८९ ॥ पदानि ॥ चित्तवति-नित्यम् (लुक्) ॥

वृत्तिः ॥ चित्तवति प्रत्ययार्थे अभिधेये वर्षाशब्दान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषूपलभ्यस्य प्रत्ययस्य नित्यं लुग्भवति ॥

89. The affixes meaning accomplished &c V. 1. 79, 80, are necessarily elided after the word varshâ forming a Dvigu, when it refers to a being endowed with reason.

Here the elision is compulsory and not optional as in the last. Thus द्विवर्षो शकः 'a boy two years old'. Why do we say चित्तवति "when meaning endowed with reason" ? Observe द्विवर्षाणि व्याधिः ॥

षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते ॥ ९० ॥ पदानि ॥ षष्टिकाः, षष्टिरात्रेण, पच्यन्ते ॥

वृत्तिः ॥ षष्टिकशब्दो निपात्यते. बहुवचनमतन्त्रम् । षष्टिरात्रशब्दाच्चृतीयासमर्थात्कन् प्रत्ययो निपात्यते पच्यन्तइत्येतस्मिन्नर्थे, रात्रिशब्दस्य च लोपः ॥

90. The anomalously formed word shashṭikâḥ has the meaning of "what are matured in six nights".

The word षष्टिकाः may be said to be formed by adding कन् to षष्टिरात्रि in the 3rd case in construction, then eliding the word रात्रि, the force of the affix being 'matured'. Thus षष्टिरात्रेण पच्यन्ते = षष्टिकाः 'a kind of barley'. It is a name of barley and therefore does not apply to pulse, beans &c, though they may also ripen in six days.

वत्सरान्ताच्छदच्छन्दसि ॥ ९१ ॥ पदानि ॥ वत्सरान्तात्, छः, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ वत्सरान्तात्प्रातिपदिकाभिर्वृत्तादिष्वर्थेषु छन्दसि विषये छः प्रत्ययो भवति । ढमोपवाहः ॥

91. The affix chha (ईय) comes in the Chhandas, in the fivefold senses taught in V. 1. 79, 80, after a stem ending with vatsara.

This debars ढम् ॥ Thus इहत्सरीयः, इवावत्सरीयः ॥

संपरिपूर्वात् ख च ॥ ९२ ॥ पदानि ॥ संपरिपूर्वात् ख च ॥

वृत्तिः ॥ संपरिपूर्वात्सत्सरान्तात्प्रातिपदिकाच्छन्दसि विषये निर्वृत्तादिष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति, चकाराच्छब्दः ॥

92. The affixes ख (ईन) and छ (ईय) come in the Chhandas in the fivefold senses taught in V. 1. 79, 80, after the word vatsara, when preceded by sam and pari.

Thus संवत्सरीणः and संवत्सरीयः, परिवत्सरीणः and परिवत्सरीयः ॥

तेन परिज्यलभ्यकार्यसुकरम् ॥ ९३ ॥ पदानि ॥ तेन-परिज्य, लभ्य, कार्य, सुकरम्-(ठम्) ॥

वृत्तिः ॥ तेनेति द्वितीयासमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकात्परिज्य लभ्य कार्य सुकर इत्येतेष्वर्थेषु ठम् प्रत्ययो भवति ॥

93. The affix थाँ ($\pm$ —इक or क) comes after a word denoting time, in the 3rd case in construction, in the sense of “to be subdued, to be gained or attained, to be completed and to be easily completed in that time”.

Thus मासेन परिज्यः (शक्यते जेतुं) = मासिको ध्याधिः, सांवत्सरिको ध्याधिः, मासेन लभ्यः = मासिकः पदः, मासेन कार्य = मासिकं चान्द्रायणं, मासेन सुकरा = मासिकः प्रासादः ॥

तदस्य ब्रह्मचर्यम् (ठम्) ॥ ९४ ॥ पदानि ॥ तत्-अस्य, ब्रह्मचर्यम् ॥

वृत्तिः ॥ तदिति प्रथमा समर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठम् प्रत्ययो भवति, यत्तदस्येति निर्दिष्टं ब्रह्मचर्यं चेद्भवति ॥ तदिति द्वितीयासमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकादस्येति षष्ठ्यर्थे ठम् प्रत्ययो भवति ब्रह्मचर्यं चेद्गम्यते ॥ वार्त्तिकम् ॥ महानाम्यादिभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्य उपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ तद्यत्तीति च ॥ वा० ॥ अद्यान्तरदीक्षादिभ्यो दिननिर्वक्तव्यः ॥ वा० ॥ अष्टाचत्वारिंशतो द्रुवंश्च दिनश्च वक्तव्यः ॥ वा० ॥ चातुर्मास्यानां यलोपश्च द्रुवंश्च दिनश्च वक्तव्यः ॥ वा० ॥ चतुर्मासाण्यो यज्ञे ॥ वा० ॥ संज्ञायामवक्तव्यः ॥

94. The affix थाँ comes after a word of time in the sense of “an abstinence that lasts so long” or “who practises abstinence so long”.

The word तद् shows that the word must be in the accusative case : अस्य shows the force of the affix, ब्रह्मचर्यः joins both. Thus मासं ब्रह्मचर्यमस्य = मासिको ब्रह्मचारी “who practises abstinence for a month”. So also आर्धमासिकः, सांवत्सरिकः ॥

Another explanation is, the affix थाँ comes after a word in the first case in construction, when the sense is that of an abstinence which lasts for such a period. As मासेऽस्य ब्रह्मचर्यस्य = मासिकं ब्रह्मचर्यम् “an abstinence lasting for a month”. आर्धमासिकं, सांवत्सरिकं ॥

In the first case the affix relates to a person, in the second, to the vow itself. Both these explanations are valid, as the structure of the aphorism is open to both constructions.

Vart :—So also after the words महानाप्ती &c in the genitive construction. As महानापिकम्, गौडानिकम्, आदित्य व्रतिकम् ॥

Vārt :—After those words, the affix means also 'who practises that'. As महानाडीचरति = महानादिकः, आदित्यव्रतिकः, गौडानिकः ॥ महानाडी + ठञ् = महानामन् + ठञ् (VI. 3. 35 Vārt) = महानामिकः (VI. 4. 144). महानाम्य ऋचः, तन् सहचरितं व्रतं ॥

Vārt :—The affix डिनि comes after the words अवान्तरक्षीक्षा &c, in the sense of 'who practices'. As अवान्तरक्षीक्षाचरति = अवान्तरक्षीक्षी, तिलव्रतिन् ॥

Vārt :—The affixes डुबुन् and डिनि come after the word अष्टचत्वारिंशान्, as अष्टचत्वारिंशदूर्वाणि व्रतचरति = अष्टचत्वारिंशकः or अष्टचत्वारिंशान् ॥

Vārt :—The same affixes come after the words चतुर्मास्य &c, the final य being elided. As चतुर्मास्यानि चरति = चातुर्मासकः or चातुर्मासिन् ॥

Vārt :—The affix ण्य comes after चतुर्मासि, in the sense of 'produced there'. As चतुर्षु मासेषु भवानि = चातुर्मास्यानि ॥ It refers to a sacrifice.

Vārt :—The affix अण comes, when it is a Name, as, चतुर्षु मासेषु भवा = चातुर्मासी पौर्णमासी ॥ So also आपादी, कार्तिकी, फाल्गुनी ॥

तस्य च दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः ॥ ९५ ॥ पदानि ॥ तस्य, च, दक्षिणा, यज्ञाख्येभ्यः (ठञ्)

वृत्तिः । तस्येति षष्ठीसमर्थेभ्यो यज्ञाख्येभ्यो दक्षिणेत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति ।

95. The affix *ṭhañ*, comes after a word being the name of a sacrifice, in the sense of "the fee thereof".

As अग्निष्टोमस्य दक्षिणा = अग्निष्टोमिकी, वाजपेयिकी, राजसूयिकी ॥

The word आख्या in the sūtra implies that the affix comes even after those sacrifice-denoting words which do not express time (V. 1. 78); had it not been used, the sūtra would have applied only to such sacrifice-denoting words as एकाहः, द्वादशाहः, which are time-denoting words as well. The Vartike in V. 1. 20 would apply to द्वादशाह &c. Some texts do not read च in the sūtra

तत्र च दीयते कार्यं भववत् ॥ ९६ ॥ पदानि ॥ तत्र, च, दीयते, कार्यं, भववत् (ठञ्) ॥

वृत्तिः ॥ तत्रेति सप्तमीसमर्थ्यात्कालादचिन् प्रातिपदिकादीयते कार्यमित्येतयोरर्थयोर्भववत्प्रत्ययो भवति ।

96. The affixes having the sense of भव (IV. 3. 53, IV. 3. 11) come after a time-denoting word, in the sense of "what is given in that, and what is done in that".

As मासे भवम् = मासिकं (IV. 3. 11). This word also means मासे दीयते and मासे कार्यं ॥ Similarly सांवत्सरिकं, प्रावृषेण्यं (IV. 3. 17), वासन्तिकम् (IV. 3. 20), वासन्त (IV. 3. 16), हैमन्तम् (IV. 3. 22), हैमन्तम् (IV. 3. 16), हैमन्तिकम् (IV. 3. 21), चारवम् (IV. 3. 16). All these words mean also what is given or done in those season

The word वत् in भववत् means that all the rules of तत्रभवः (IV. 3. 53) apply here

This sūtra should be divided into two parts, one joining with the previous sūtra, as तत्र च दीयते, यज्ञाख्येभ्यः, as अग्निष्टोमिकं भक्तं, राजसूयिकम्, वाजपेयिकम्

So far does the word काल V. 1. 78, bear rule. Hereafter general affixes will be taught.

व्युष्टादिभ्यो ऽण् ॥ ९७ ॥ पदादि ॥ व्युष्टादिभ्यः, अण् ॥

वृत्तिः । तत्रेति सप्तमीसमर्थेभ्यो व्युष्टादिभ्यो दीयते कार्यमित्येतयोरेण प्रत्ययो भवति ।

वार्तिकम् ॥ अण्प्रकरणे ऽग्निपदादिभ्य उपसंख्यानम् ।

97. The affix $\text{an} (+\text{—अ})$ comes after the words व्युष्ट &c in the 7th case in construction, the sense of “being given therein or done therein”.

Thus व्युष्टे दीयते कार्यं वा = वैयुष्टस्, नैत्यम् ॥

Vārti:—So also after the words अग्निपद &c. As, आग्निपदम्, पेलमूलम् ॥ This Vārtika can be dispensed with, as the word अग्निपद &c can be included in the व्युष्टादि list of words.

1 व्युष्ट, 2 नित्य, 3 निष्क्रमण, 4 प्रवेशन, 5 उपसंक्रमण, 6 तीर्थ, 7 अस्तरण (आस्तरण), 8 सं-
ग्राम, 9 संघात, 10 अग्निपद, 11 पीलमूल (पील, मूल), 12 प्रवास, 13 उपवास, 14 संभ्रम, 15 दीर्घ. ॥

तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां णयतौ ॥ ९८ ॥ पदानि ॥ तेन, यथा, कथाच, हस्ताभ्याम्,
णयतौ ॥

वृत्तिः । दीयते कार्यमिति वृत्तते । तेनेति तृतीयासमर्थ्यां यथाकथाचहस्तशब्दाभ्यां यथासंख्येण णयतौ प्रत्ययो भवतः ।

98. The affix $\text{ṇ} (+\text{—अ})$ and यत् come respectively after the words yathâ-kathâ-cha, and hasta, being in the third case in construction, having the sense of what is “given or is done in this way or with this”.

The words दीयते and कार्यं apply to both; the rule of यथासंख्यः (I. 3. 10) not applying to it. The word यथाकथाच is an Indeclinable, meaning contempt. Of course this word cannot take any case-affix, it therefore only gives the sense of third case. As यथा कथाच दीयते कार्यं वा = यथाकथाचम्; हस्तेन दीयते कार्यं वा = हस्त्यम् ॥

संपादिनि ॥ ९९ ॥ पदानि ॥ संपादिनि (ठञ्) ॥

वृत्तिः ॥ तेनेत्येव । तृतीयासमर्थ्यां संपादिभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति ।

99. The affix $\text{ṭhañ} (+\text{—इक्})$ comes after a word in the Instrumental case in construction, in the sense of “fitted for that”.

The word संपत्तिः means ‘suitable, proper, fit’. The word संपादिन् is formed by adding णिनि to संपद्, the force of the affix being that of necessity (III. 3. 170). As कर्णविष्टकाभ्यां संपादि मुखं = कर्णविष्टकिकं मुखं ‘a face fit for ear-rings’. बाह्ययुगिकम् शरीरम् i. e. बाह्ययुगेन विरोधतः शोभते ॥

कर्मवेषाद्यत् ॥ १०० ॥ पदानि ॥ कर्म-वेषात्-यत् ॥

वृत्तिः ॥ कर्मवेषाद्यत्-त्वात् तृतीयासमर्थ्याभ्यां यत्प्रत्ययो भवति संपादिनीत्येतस्मिन्निषेधे । ठञोपवादः ॥

100. The affix yat (य) comes in the sense of “being fitted with that”, after the words karma and veshā, in the third-case in construction.

This debars thañ. कर्मणा संपद्यते = कर्मण्यं क्षाराम्, वेषेण संपद्यते = वेष्ट्यो नटः ॥ For accent see VI. I. 213.

तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः ॥ १०१ ॥ पदानि ॥ तस्मै-प्रभवति, संतापादिभ्य (ठञ्) ॥

वृत्तिः ॥ तस्मादिति चतुर्थीसमर्थेभ्यः संतापादिभ्यः प्रभवतीत्यास्मान्विषये ठञ् प्रत्ययो भवति ।

101. The affix thañ (+/-इक) comes after the word santāpa &c in the dative construction, in the sense of “what is able to effect that”.

The word प्रभवति means ‘able, capable’. The dative here has the force of अलम् (II. 3. 16). As, संतापाय प्रभवति = संतापिकः, साम्राहिकः ॥

1 संताप, 2 संनाह, 3 संग्राम, 4 संयोग, 5 संपराय, 6 संवेदान, 7 संवेप, 8 निष्पेष, 9 सर्ग, 10 निसर्ग, 11 विसर्ग, 12 उपसर्ग, 13 प्रवास, 14 उपवास, 15 संचात, 16 संवेप*, 17 संवास*, 18 संमोदन, 19 सक्तु, 20 मांसौवनाद्विगृहीतादृषि, 21 असर्गः ॥

योगाद्यच्च ॥ १०२ ॥ पदानि ॥ योगात्, यत्, च ॥

वृत्तिः । योगशब्दाद्यत्प्रत्ययो भवति, चकाराद् ठञ्, तस्मै प्रभवतीत्यस्मिन्निषेधे ।

102. The affix yat (य) is also added in this sense of ‘able to effect that’, after the word yoga.

Thus योगाय प्रभवति = योग्यः or शैगिकः ॥

कर्मण उकञ् ॥ १०३ ॥ पदानि ॥ कर्मणः, उकञ् ॥

वृत्तिः । कर्मशब्दादुक्प्रत्ययो भवति तस्य प्रभवतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठञोऽपवादः ।

103. The affix ukañ (+/-उक) comes after the word Karman, in the same sense of ‘able to effect that’.

This debars ठञ्. As कर्मणे प्रभवति = कारुण्ये धनुः ॥ This word कारुण्यम् means always a ‘bow’, and is never employed to designate anything else.

समयस्तदस्य प्राप्तम् ॥ १०४ ॥ पदानि ॥ समयः, तत्, अस्य, प्राप्तम् (ठञ्) ॥

वृत्तिः । समयशब्दान् तासि प्रथमासमर्थ्याद् अस्यति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं प्राप्तं चेद् भवति ॥

104. The affix thañ (+/-इक) comes after the word samaya in the first case in construction, in the sense of “that has arrived for it”.

Thus सामयिकं कर्म = 'a work for which the time has come'.

ऋतोऽरण् ॥ १०५ ॥ पदानि ॥ ऋतोः, अण् ॥

वृत्तिः । तदस्य प्राप्तमित्यनुवर्त्तते । ऋतुशब्दश्चास्ति प्रथमा समर्थान्, अस्त्विति षष्ठ्यर्थे ऽण् प्रत्ययो भवति, तदस्य प्राप्तमित्येतस्मिन् विषये ।

वार्तिकम् । तदस्य प्रकरण उपवस्त्रादिभ्य उपसंख्यानम् ॥

105. The affix अण् (+—अ) comes after the word ऋतु, meaning "that has come for it".

As ऋतुःप्राप्तोऽस्य = आत्तवं पुष्पम् (Gūṇa by VI. 4. 146) "the flower for which the season has arrived".

Vārt.—So also after the words उपवस्त्र &c. As औपवस्त्रम्, प्राशिवम् ॥

छन्दसि घस् ॥ १०६ ॥ पदानि ॥ छन्दसि, घस् ॥

वृत्तिः । ऋतुशब्दाच्छन्दसि विषये घस् प्रत्ययो भवति तदस्य प्राप्तमित्यस्मिन्विषये । अणोपवाद् ।

106. In the Chhandas, the affix ghas (इय) comes after the word ऋतु in the same sense of 'season has come for it'.

This debars अण्. As अयंते धेनिर्कृत्वियः ॥ Here there is no Gūṇa by VI. 4. 146, because by sūtra I. 4. 16, ऋतु before the affix घस् gets the designation of पद, hence the gūṇa rule which applies to भ (I. 4. 18) does not apply.

कालाद्यत् ॥ १०७ ॥ पदानि ॥ कालात्, यत् ॥

वृत्तिः । कालशब्दाद्यत्प्रत्ययो भवति तदस्य प्राप्तमित्यस्मिन्विषये ।

107. The affix yat (यं) comes after the word Kāla, in the same sense of 'time has come for it'.

As काल्यस्तापः, काल्यं शीतं ॥ See VI. 1. 213.

प्रकृष्टे टञ् ॥ १०८ ॥ पदानि ॥ प्रकृष्टे टञ् ॥

वृत्तिः । कालादित्येव, तदस्येति च । प्राप्तमिति निवृत्तम् । प्रकर्षेण कात्रे विशेष्यते प्रकर्षे वर्तमानात्कालान्प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे टञ् प्रत्यया भवति ।

108. The affix ṭhañ (+—इक) comes after the word Kāla in the first case in construction, in the sense of "long-standing".

As प्रकृष्टो कालोऽस्व = कालिकमुण् "long-standing debt". कालिकम् वैरम् "long-standing enmity".

In this sūtra काल and तदस्य are understood, but not so the word प्राप्तम् ॥

प्रयोजनम् ॥ १०९ ॥ पदानि ॥ प्रयोजनम् (टञ्) ॥

वृत्तिः । तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे टञ् प्रत्ययो भवति, यत्तद्वयमासमर्थं प्रयोजनं चेत्तद्वति ॥

109. The affix ṭhañ (+—इक) comes after a word in the first case in construction in the sense of "that whose occasion or purpose is this".

As इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य = ऐन्द्रमहिकम्, गाङ्गामहिवाम् ॥

विशाखाषाढादणमन्यदण्डयोः ॥ ११० ॥ पदानि ॥ विशाखा-अषाढात्, अण्, मन्थ-दण्डयोः ॥

वृत्तिः ॥ विशाखाषाढादणमन्यदण्डयोः प्रत्ययो भवति तदस्य प्रयोजनमित्येतस्मिन्निषेधे यथासंख्यं मन्थदण्डयोरभिधेययोः ।

वार्तिकम् । चूडादिभ्य उपसंख्यानम् ॥

110. The affix an (अ) comes in the sense of 'that whose purpose is this', after the words viśâkhâ, and ashâ-dhâ, when the derivative of the first is combined with मन्थ and that of the second with दण्ड ॥

As वैशाखो मन्थः, अषाढो दण्डः ॥

Vart:—So also after the words चडा &c. As चडा प्रयोजनमस्य = चौडम्, अष्टा प्रयोजनमस्य = आष्टम् ॥

अनुप्रवचनादिभ्यदछः ॥ १११ ॥ पदानि ॥ अनुप्रवचनादिभ्यः, छः ॥

वृत्तिः ॥ अनुप्रवचनादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्छः प्रत्ययो भवति तदस्य प्रयोजनमित्येतस्मिन्निषेधे । उभोपवासः । वार्तिकम् ॥ विशिष्टपूरिपतिरुहप्रकृते त्वात्सपूर्वपरादुपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ रुग्णादिभ्यो यङ्कृत्यः ॥ वा० ॥ पुण्याहवाचनादिभ्यो लुग्वक्तव्यः ॥

111. The affix Chha (ईय) comes in the same sense of 'that whose purpose is this', after the words अनुप्रवचन &c.

This debars डम् ॥ Thus अनुप्रवचनं प्रयोजनमस्य = अनुप्रवचनीयम्, उत्थापनीयम् ॥

Vart:—So also after the derivatives formed by the affix an (अ) from the radicals विश्, 'to enter', पूर, 'to fill', पत, 'to fall', and रुह 'to mount', when preceded by a word. As गृहप्रवेशनीयम्, प्रपापूणीयम्, अश्वप्रपतनीयम्, प्रासादरोहणीयम् ॥

Vart:—The affix यन् comes after the words स्वर्ग &c. स्वर्गं प्रयोजनमस्य = स्वर्ग्यम्, यज्ञ्यम्, आयुष्यम्, काम्यम्, धन्यम् ॥

Vart:—The affix is elided after the words पुण्याहवाचन &c. As, पुण्याहवाचनं प्रयोजनमस्य = पुण्याहवाचनं, स्वस्तिवाचनं, शान्तिवाचनम् ॥

1 अनुप्रवचन, 2 उत्थापन, 3 उपस्थापन, 4 संवेशन, 5 प्रवेशन, 6 अनुप्रवेशन, 7 अनुवासन, 8 अनुवचन, 9 अनुवाचन, 10 अन्वारोहण, 11 प्रारम्भण, 12 आरम्भण, 13 आरोहण, 14 अनुवेशन, 15 अनुवादन, 16 प्ररोहण ॥

समापनात्सपूर्वपदात् ॥ ११२ ॥ पदानि ॥ समापनात्, सपूर्वपदात् (छः) ॥

वृत्तिः ॥ समापनशब्दात्पूर्वपदाद्विद्यमानपूर्वपदाच्छः प्रत्ययो भवति तदस्य प्रयोजनमित्येतस्मिन्निषेधे । उभोपवासः ।

112. The affix Chha comes in the same sense of "that whose purpose is this", after the word samâpana, when it has a word in composition preceding it.

This debars ठञ् ॥ Thus छन्दः समापनं प्रयोजनमस्य = छन्दः समापनीयम्, व्याकरण समापनीयम् ॥ The specific mention of the word पद in the aphorism indicates that the rule will not apply when a word other than a 'pada,' such as the affix 'bahuch,' V. 3. 68. precedes the word Samâpana.

ऐकागारिकद् चौरे ॥ ११३ ॥ पदानि ॥ ऐकागारिकद्, चौरे ॥

वृत्तिः ॥ ऐकागारिकद् इति निपात्यते चौरेभिधेये ।

113. The word ऐकागारिकद् is irregularly formed, in the sense of a 'thief'.

The feminine will be in डीप्. Thus एकागारं प्रयोजनमस्य = ऐकागारिकः fem. ° क्री ॥ This word can be regularly formed by टञ्, but it will always be restricted to mean a thief. When any other thing is designated, it will not take this affix. Thus एकागारं प्रयोजनमस्य भिक्षाः, here there will be no affixing. The feminine moreover will be in डीप् ॥ Some say the word is formed by adding the affix इकद् with the irregular Vpiddhi of the first syllable.

आकालिकडाद्यन्तवचने ॥ ११४ ॥ पदानि ॥ आकालिक द्, आद्यन्तवचने ॥

वृत्तिः ॥ आकालिकद् इति निपात्यते आद्यन्तवचने । समानकालादभ्यस्त्याकालादभ्य आदेशः । आद्यन्तयो-
द्देशेताद्विशेषणम् । इकद् प्रत्ययश्च निपात्यते ।
षात्तिकम् । आकालाद् टञ्च ॥

114. The word âkâlikat is irregularly formed in the sense of "what coincides with the beginning and the end i. e. what lasts only an instant".

The word आकाल is substituted for समानकाल. Thus आकालिकः स्तनयितुः 'a thunder lasting for an instant'. आकालिकी विद्युत् "a lightening lasting a twink-
kle". i. e. whose death is equal to its time of birth or dying as soon as born.

Vârt:—The affixes ठञ् and टञ् also come after आकाल; as आकालिका विद्युत् ॥

So far is the governing power of the affix टञ् V. 1. 18.

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ॥ ११५ ॥ पदानि ॥ तेन, तुल्यं-क्रिया-चेत् वतिः ॥

वृत्तिः ॥ तेनेति कृतीयासमर्थानुल्यमित्यर्थे वतिः प्रत्ययो भवति यत्तुल्यं क्रिया चत्सा भवति ॥

115. The affix vati (वत्) comes after a word in the third case in construction, in the sense of "like that", when the meaning is 'similarity of action'.

As ब्राह्मणेन तुल्यं वर्तते = ब्राह्मणवत्, राजवत् ॥

Why do we say "action"? The affix will not be joined when the similarity is in 'quality'. As पुत्रेण सह स्थूतः "as big as the son", पुत्रेण तुल्यः पित्रलः ॥

तत्र तस्येव ॥ ११६ ॥ पदानि ॥ तत्र, तस्य, इव (वतिः) ॥

वृत्तिः ॥ तत्रेति सप्तमीसमर्थान्तस्येति षष्ठीसमर्थान्त इवार्थे वतिः प्रत्ययो भवति ॥

116. The affix vati comes also in the sense of “like what is therein or thereof”.

As मथुरायानिव = मथुरावन् ‘like that in Mathura’. as मथुरावन् सुभे प्राकारः, पावलि-पुत्रवन् साकेते परिखा; देवदत्तस्यैव देवदत्तवद् यज्ञदत्तस्य गावः &c.

तदर्हम् ॥ ११७ ॥ पदानि ॥ तद्-अर्हम् (वतिः) ॥

वृत्तिः ॥ तदिति द्वितीयासमर्थान्तस्येति तस्मिन्नर्थे वतिः प्रत्ययो भवति ॥

117. The affix vati comes after a word in the second case in construction, in the sense of “befitting that or suited to that”.

As राजानमर्हति = राजवन् पालनम् “the protection as befits a king i.e. as a king should protect”. ब्राह्मणवन्, क्षत्रियवन्, क्षत्रियवन् ॥

उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ॥ ११८ ॥ पदानि ॥ उपसर्गात्-छन्दसि-धात्वर्थे(वति) ॥
वृत्तिः ॥ उपसर्गात्साधनं धात्वर्थे वर्त्तमानात्स्वार्थे वतिः प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये ॥

118. In the Chhandas, the affix vati is added to an Upasarga (Preposition), in the sense of a verbal root.

As the word उद्गतः and निवतः in the following Rik (X. 142. 4).

यदुद्गतो निवतो यागो बप्सन् पृथगेषि प्रगर्धिनीव सेना ॥ “When thou O Fire ! goest burning high (उद्गतः = उद्गतान्) and low (निवतः = निगतान्) trees &c.

तस्य भावस्त्वतलौ ॥ ११९ ॥ पदानि ॥ तस्य-भावः- त्वतलौ ॥

वृत्तिः ॥ तस्येति षष्ठीसमर्थान्त भाव इत्येतस्मिन्नर्थे त्वतलौ प्रत्ययो भवतः ॥

119. The affixes tva (त्व) and tal (— —/ त or ता) come after a word in the sixth case in construction, in the sense of “the nature thereof”.

As अभवस्य भावः = अभवत्वम् or अभवता, गोत्वम् or गोता ॥

आ च त्वात् ॥ १२० ॥ पदानि ॥ आ-च-त्वात् (त्व-तलौ) ॥

वृत्तिः ॥ ब्रह्मणस्त्व इति वक्ष्यति । आ एतस्मात्त्वयंसंज्ञादनाद् यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम, स्तत्र त्वतलौ प्रत्ययावधिकृतौ वेदितव्यौ ॥

120. From this forward as far as the aphorism V. 1. 136, the affixes त्व and तल् bear rule.

Thus in V. I. 122, त्व and तल् are read, giving the forms पृथुत्वम् and पृथुता &c. This rule is intended to secure admission for these two affixes notwithstanding the bars in the shape of subsequent aphorisms directing the employment of other affixes. These affixes signify, in addition to भाव (nature), कर्म (action) also, in V. I. 124. The word च in the aphorism is intended to secure their admission notwithstanding the affixes नञ् and कञ् (VI. I. 87). Thus स्त्रियाः भावः = स्त्रियम्, स्त्रीत्वम्, स्त्रीता ‘the nature of a female’. पुंस्तम्, पुंस्ता, पौंस्त्वम् ॥

न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषाच्चतुरसंगतलवणवटबुधकतरसलसेभ्यः ॥ १२१ ॥ पदानि ॥
ननञ्पूर्वात्, तत्पुरुषात्, अचतुर-संगत-लवण-वट-बुध-कत-रस-लसेभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ इत उत्तरे ये भावप्रत्ययास्ते नञ्पूर्वात्तत्पुरुषात् भवति चतुरसीन्यर्जयित्वा ॥

121. The affixes denoting 'nature', taught hereafter, do not come after a Tatpurusha compound formed by the negative particle नञ्, with the exception of the following:—
chatura, saṅgata, lavaṇa, vaṭa, budha, kata, rasa, and lasa.

Thus the words अपत्ति, अपट्ट and अरमणीय will have two forms only i. e. अपत्तित्वम् or अपत्तिता, अपट्टत्वम् or अपट्टता, अरमणीयत्वम् or अरमणीयता ॥ While by V. I. 128, other compounds will have यक् also, as सैनापत्यम् ॥ An exception to this is आविर्बुध्य (VII. 2, 25), as used by the author himself. Why do we say नञ् पूर्वात् "a Tatpurusha whose first member is नञ्"? Observe बार्हस्पत्यम्, प्राजापत्यम् ॥

Why do we say 'after a Tatpurusha'? Observe, when the word अपट्ट is a Bahuvrīhi compound meaning नास्य पटवः सन्ति, its derivative will be आपटवम्. So also, आलापवम् ॥

So also the compounds of चतुर &c, with नञ्, e. g. आचतुर्यम्, आसंगत्यम्, आलवण्यम्, आवटव्यम्, आबुध्यम्, आकत्यम्, आरस्यम्, आलस्यम् ॥ In some texts, there is युष instead of बुध ॥

पृथ्वादिभ्य इमनिच्वा ॥ १२२ ॥ पदानि ॥ पृथ्वादिभ्यः, इमनिच, वा ॥

वृत्तिः ॥ पृथु इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इमनिचप्रत्ययो भवति वा, तस्य भाव इत्येतस्मिन्नर्थे ॥

122. The affix imanich (इमेन) comes optionally in the sense of 'nature thereof', after the words prithu &c.

The word वा 'optionally' is employed with the intention of securing admission for the affixes अण् &c. Thus पृथोर्भावः = प्राथमन् nom. प्राथिमा (पृथु + इमन् = पृथ् + इमन् VI. 4. 155 = प्रथ् + इमन् VI. 4. 161 = प्राथिमा), or पार्थवम् by V. I. 131. So also अहिमा or माहवम् ॥ The उ of पृथु and मृदु is elided by VI. 4. 155, and र is substituted for क by VI. 4. 161. Of course, the affixes स्त्वं and तल् come here also as, पृथुस्त्वं, मृदुस्त्वं, पृथुता, मृदुता ॥

1 पृथु, 2 मृदु, 3 महत्, 4 पट्ट, 5 तटु, 6 लघु, 7 बहु, 8 साधु, 9 आशु (आशु!), 10 उरु (ऊरु), 11 गुरु, 12 बहुल, 13 खण्ड, 14 वण्ड, 15 चण्ड, 16 अकिंचन, 17 बाल*, 18 होड, 19 पाक, 20 वस्त, 21 मन्त्र, 22 स्वादु, 23 ह्रस्व, 24 दीर्घ, 25 मिय, 26 वृष, 27 कृजु, 28 क्षिप्र, 29 क्षुद्र, 30 अणु*, 31 वेणु (!).

वर्णदृढादिभ्यः प्यञ् च ॥ १२३ ॥ पदानि ॥ वर्ण-दृढादिभ्यः, प्यञ् च ॥

वृत्तिः ॥ वर्णविशेषवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो दृढादिभ्यश्च प्यञ् प्रत्ययो भवति, चकारादिमनिच, तस्य भाव इत्येतस्मिन्विषये ॥

123. The affix *shyañ* (+/-य) also comes, as well as *imanich*, after a word denoting colour, and after the words *drīḍha* &c, in the sense of 'nature thereof'.

Thus शुक्लस्य भावः = शौक्यस्य, शुक्लमन्, शुक्लत्व, शुक्लता, काण्यम्, कृष्णमन्, कृष्णत्वम्, कृष्णता; शार्ङ्गम्, द्रिढमन् (nom. िमा), दृढत्वम्, दृढता ॥

The ए of प्यञ् shows that the feminine is formed by ङीष् (III. 1. 41). As औचित्यः fem. औचिती (VI. 4. 148. and 150).

1 दृढ, 2 वृढ*, 3 परिवृढ, 4 भृश, 5 कृश, 6 वक्र (चक्र), 7 शुक्र*, 8 चुक्र*, 9 भ्राम् 10 कृष्ट, (आकृष्ट), 11 लवण, 12 ताम्र, 13 शीत, 14 उष्ण, 15 जड, 16 बधिर, 17 पण्डित 18 मधुर, 19 मूर्ख, 20 मूक, 21 वेद्यातलात्मनिमनःशारङ्गानाम् (लाभ is also read The affix *shyañ* is added to compounds ending in *yāta* &c preceded by *vi*, as, विद्यातस्वम्, विद्यायता, विद्यातिमा, वैयात्यः, विलाभत्वं, विलाभता, विलाभिमा, विलाभ्यं, विमतिस्त्वं, विमतिता, विमतिमा, वैमस्त्वं and वैमत् (V. 1. 131); विमनस्त्वं, विमनस्ता, विमनिमा, विमनस्य and विचारस्त्वं, विचारता, विचारदिमा, वैशारदम् ॥ 22 समो, मतिम नसोः, (The words *mati* and *manas* preceded by *sam* take *shyañ*, as संमतिस्त्वं, संमतिता, &c). 23 जवन. 24 भ्रम, 25 बाल, 26 तरुण, 27 मन्त्र, 28 स्थिर, 29 बहुल, 30 दीर्घ ॥

गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ॥ १२४ ॥ पदानि ॥ गुणवचन-ब्राह्मणादिभ्यः, कर्मणि, च (प्यञ्) ॥

वृत्तिः ॥ गुणयुक्तवन्तो गुणवचनाः गुणवचनेभ्यो ब्राह्मणादिभ्यश्च तस्येति षष्ठीसमर्थेभ्यः कर्मण्यभिधेये यञ् प्रत्ययो भवति । चकाराद् भावि च ।

वार्तिकम् ॥ चातुर्वर्ण्यादीनां स्वार्थेऽपसंख्यानम् ॥

124. The same affix *shyan* has after a word expressive of quality, and after *Brāhmaṇa* &c, the sense of the activity or occupation of something or some one.

The च in the aphorism is employed with the intention of including भाव or "nature". The word कर्म denotes activity. जडस्य भावः कर्म वा = जाड्यम् so also ब्राह्मण्यम्, माणव्यम् ॥

The words भाव and कर्म bear rule upto the end of the chapter. This class of ब्राह्मण &c, is *ākṛitigaṇa* i. e. the fact of a word belonging to which is known only from the forms met with in writers of authority.

Vārt.—The affix does not change the sense in चातुर्वर्ण्यं &c, as चत्वार एव वर्णाः = चातुर्वर्ण्यम् ॥ चातुराश्रम्यम्, वैलोक्यम्, वैस्वर्यम्, पाङ्गुण्यम्, सैन्यम्, साक्षिभ्यम्, सामीप्यम्, औपन्यम्, सौख्यम् ॥

1 ब्राह्मण, 2 वाडव, 3 माणव, 4 अर्हतो तुम् च, as आर्हन्त्यम् 5 चोर, 6 धूर्त 7 अपराध, 8 विप्राध, 9 अपराध, 10 उपराध, 11 एकभाव, 12 द्विभाव, 13 त्रिभाव, 14 अन्यभाव, 15 अनेकज्ञ, 16 संवादिन्, 17 संवेशिन्, 18 संभाषिन्, 19 बहुभाषिन्, 20 शीर्षपातिन् (शीर्षपातिन्), 21 विघातिन्, 22 समस्य, 23 विषमस्य, 24 परमस्य, 25 मध्यमस्य, 26 अनीश्वर, 27 कुशल, 28 अपल, 29 निपुण, 30 पिपुण, 31 कुतूहल*, 32 क्षेपज्ञ, 33 निद्रन*, 34 बालिष्ठा, 35 अलस, 36 दुष्पुरुष

37 कापुरुष, 38 राजन्, 39 गणपति, 40 अधिपति, 41 गङ्गुल, 42 दायाद, 43 विशास्ति*, 44 विषम*, 45 विपात*, 36 निपात*, 46 सर्ववेदाभ्यः स्थाप्ये, सावित्रेयः = सर्ववेदः ॥ 48 चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च, 49 चातुर्वेदश्च 49 शौरी 50 सूक्त, 51 कपि, 52 विशास्ति, 53 पिशाच, 54 विशाल, 55 धनपति, 56 नरपति, 57 निव 58 निधान 59 विष, 60 स्वभाव, 61 निर्धातिन्, 62 राजपुरुष, 63 विशाय 64 विशात, 65 विजात, 66 नयात, 67 सुहित, 68 क्षीन, 69 विदग्ध, 70 उचित, 71 समम्, 72 क्षील, 73 तत्पर, 74 इदं पर, 75 यथा तथा, 76 पुरस्, 77 पुनः पुनः, 78 अभाङ्ग, 79 तरतम, 80 प्रकाम, 81 यथाकाम, 82 निष्कुल, 83 स्वराज, 84 महाराज, 85 युवराज, 86 सम्राज, 87 अविद्व, 88 अपिशुन, 89 अनुशंस, 90 अयथा-स्य, 91 अयथापुर, 92 स्वधर्म, 93 अनुकुल, 94 परिमण्डल, 95 विश्वरूप, 96 कृत्विज, 97 उदासीन, 98 ईश्वर, 99 प्रतिभू, 100 साक्षि(न्), 101 मानुष, 102 आस्तिक, 103 नास्तिक, 104 युगपद, 105 पूर्वार्ध, 106 उत्तरार्ध ॥ आकृतिगण ॥

स्तेनाद्यञ्जलोपश्च ॥ १२५ ॥ पदानि ॥ स्तेनात्-यत्, नलोपः, च ॥

वृत्तिः ॥ स्तेनशब्दात्पञ्चमीसमर्थान्भावकर्मणोर्यत्प्रत्ययो भवति; नशब्दस्य लोपश्च भवति ॥

125. The affix yat (य) comes in the sense of “nature thereof or action thereof”, after the word stena, in the genitive, and न is elided before this affix.

As स्तेनस्य भावः कर्म वा = स्तयम् ॥ Some divide the sūtra into two स्तेनात् यम् भवति (2) ततो यत् लोपश्च as स्तयम् and स्तयम् ॥

सख्युर्यः ॥ १२६ ॥ पदानि ॥ सख्युः-यः ॥

वृत्तिः ॥ सखिशब्दाद् यः प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः ॥

वार्त्तिकम् ॥ वृत्तवर्णिग्यां चेति वक्तव्यम् ॥

126. The affix y comes in the sense of ‘nature or action thereof’, after the word सखि ॥

As सख्यम् ‘friendship’.

Vart.—So also after the words वृत्त and वर्णिक, as, दूत्यम् and वर्णिज्यम् ॥ The word वर्णिज्यम् is formed by V. 1. 124, वर्णिक् belonging to ब्राह्मणादि class.

कपिज्ञात्यादिक् ॥ १२७ ॥ पदानि ॥ कपि ज्ञात्योः, ढक् ॥

वृत्तिः ॥ कपिज्ञातिशब्दाभ्यां ढक् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः ॥

127. The affix dhak (±—एय) comes in the sense of ‘nature or action thereof’, after the words kapi and jñāti.

Thus कपे भावः कर्म वा = कपिधम, ज्ञातेष्वम् ॥ The rule of यथासंख्य (I. 3. 10) does not apply any where under this head.

पत्यन्तपुरोहितादिभ्योयक् ॥ १२८ ॥ पदानि ॥ पत्यन्त-पुरोहितादिभ्यः, यक् ॥

वृत्तिः ॥ पत्यन्ताद्यातिपदिकाल्युरोहितादिभ्यश्च यक् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः ॥

128. The affix yak (±—यै) comes in the sense of ‘nature or action thereof’, after a compound ending with pati, and after purohita &c.

Thus सेनापते भावः कर्म वा = सेनापत्यम्, गार्हपत्यम्, प्राजापत्यम्, पौरहित्यम्, राड्यम् ॥

1 पुरोहित, 2 राजासे (असमासे, राजन् भसे), 3 मामिक (संभ्रामिक), 4 पिण्डिक, 5 ह्यहित*, 6 बाल, 7 मन्त्र, 8 खण्डिक, 9 दण्डिक, 10 धर्मिक (धर्मित), 11 कर्मिक, 12 धर्मिक*, 13 शिल्पिक (शीलिक), 14 वृत्तिक, 15 मूलिक, 16 तिलक, (तिलिका), 17 अज्जलिक 18 अज्जनिक, (अज्जतिका), 19 ऋषिक, 20 पुत्रिक (पुत्रक), 21 अयिक*, 22 क्षत्तिक, 23 पर्विक*, 24 पथिक (पथिका), 25 चमिक, 26 प्रतिक, 27 सारथि (सारथिक), 28 आस्तिक*, 29 मूषिक, 30 संरक्ष*, 31 सूचक (संरक्षसूचक), 22 नास्तिक*, 33 अज्ञानिक, 34 शास्त्र (शास्त्र), 35 नागर*, 36 चूडिक, 37 एषिक, 38 मिलिक, 39 स्तनिक, 40 चूडितिक, 41 कृषिक, 42 पूतिक, 43 पत्रिक, 44 सलनिक, 45 पक्षिक, 46 जलिक, 47 धर्मिक, 48 तिथिक, 49 प्रथिक, 50 प्रविक, 51 परिक्षिक, 52 पूजनिक, 53 मूषिक, 54 स्वरिक ॥

प्राणभृजातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्यो ऽअ् ॥ १२९ ॥ पदानि ॥ प्राणभृत्-जाति-वयो वचन-उद्गात्रादिभ्यः, अञ् ॥

वृत्तिः ॥ प्राणभृजातिवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वयोवचनेभ्यः उद्गात्रादिभ्यश्चाञ् प्रत्ययो भवति भावकर्म-णोरर्थयोः ॥

129. The affix añ (+—अ) comes in the sense of 'nature or action thereof', after class names of animals, and words expressing age, as well as after udgâtpi &c.

Thus अश्वस्य भावः कर्म वा = आश्वम्, औष्ट्रम्, कौमारम्, कैशोरम्, औद्गात्रम्, औन्नेत्रम् ॥

1 उद्गात्र, 2 उन्नेत्र, 3 प्रतिहर्तृ, 4 प्रशास्त्र, 5 होत्र, 6 पोत्र, 7 हर्तृ (कर्तृ), 8 रथगणक 9 पक्षिगणक (पक्षिगणक पक्षिगणक), 10 सुष्ठु, ॥ दुष्ठु, 12 आश्वर्य, 13 बधू, 14 सुभग मन्त्रे ॥ In the Mantra literature subhaga takes अञ्, as महते सैभगाय; sometimes there is no अञ्, as सौभाग्य मस्ये इत्याय ॥

हायनान्तयुवादिभ्योण् ॥ १३० ॥ हायनान्त-युवादिभ्यः, अण् ॥

वृत्तिः ॥ हायनान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो युवादिभ्यश्चाण् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः ॥
वार्त्तिकम् ॥ श्रोत्रियस्य यलोपश्च वाच्यः ॥

130. The affix an (+—अ) comes in the sense of 'nature or action thereof', after compounds ending in hâyana, and after yuvana &c.

Thus द्विहायनस्य भावः कर्म वा = द्विहायनम्, त्रैहायनम्; यौवनम्, स्थाविरम् ॥

VArt:—The य of श्रोत्रिय is elided, as श्रोत्रियस्य भावः कर्म वा = श्रोत्रियम् ॥

1 युवन्, 2 स्थविर, 3 होत्र, 4 यजमान, 5 पुरुषासे (पुरुष असमासे), 6 भ्रातृ (भ्रातृ), 7 कुतुक (कतक), 8 भ्रमण (भ्रमण), 9 कटुक*, 10 कण्डुक, 11 कुली, 12 सुली, 13 दुःली, 14 सुहृथ 15 दुर्हृथ, 16 सुहृद, 17 दुर्हृद, 18 सुभ्रातृ, 19 दुर्भ्रातृ, 20 वृषल, 21 परिभ्राजक, 22 सङ्ग्रहचारिन्, 23 भर्तृयस, 24 हृथयासे (हृथ असमासे), 25 कुशक, 26 चपल, 27 निपुण, 28 पिशुन, 29 कुतूहल, 30 क्षे-
पत्त, 31 श्रोत्रियस्य यलोपश्च, 32 यान्, 33 कृतक, 34 कुतुक, 35 कन्दुक, 36 मिथुन, 37 कुलली, 38 म-
हत्, 39 कितव, 40 पोत. ॥

इगन्ताच्च लघुपूर्वात् ॥ १३१ ॥ इगन्तात्-च-लघुपूर्वात् (अण्) ॥

वृत्तिः ॥ इगन्ताच्च लघुपूर्वादण् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः ॥

131. The affix *an* (+—अ) comes in the sense of 'nature or action there of', after a stem ending in इक् (इ, ई, उ, ऊ or ऋ or लृ), when the preceding syllable is prosodially light.

Thus शुचेर्भावः कर्म वा = शौचम्, मौनम् (शुनि), नागरम् (नगर), हारितकम् (हरीतकी) पादवम् (पद), लाघवम् (लघु). Why do we say लघुपूर्वात् 'the preceding syllable being light'? Observe कण्डूत्वम्, पाण्डुत्वम् ॥ Why काव्यम् from कवि? The word कवि takes ष्यम् as belonging to Brāhmaṇādi class V. 1. 124.

N. B. The word *anta* in the Sūtra may will be dispensed with. The aphorism *laghu-pūrvād ikah* will give the same meaning.

योपधाद्गुरुपोत्तमाद्बुञ् ॥ १३२ ॥ पदानि ॥ योपधात्-गुरु-उपोत्तमात्-बुञ् ॥

वृत्तिः ॥ त्रिप्रधर्तानामन्तस्य समीपमुपोत्तमम् । गुरुपोत्तमम् यस्य तद्गुरुपोत्तमम् । यकारोपधाद्गुरुपोत्तमाद्बुञ् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः ॥

वार्त्तिकम् ॥ सहायद्वेति वक्तव्यम् ॥

132. The affix *vuñ* (+—अक) comes in the sense of 'nature or action there of', after a polysyllabic stem whose penultimate letter is य्, and whose penultimate syllable is prosodially heavy.

The word उपोत्तमं means the last syllable but one in a word of three syllables or more. That word whose penultimate syllable is गुरु 'heavy', is called गुरुपोत्तमम्: the योपधा means 'having penultimate य्'.

Thus रामणीयकम् from रमणीय, वासनीयकं from वसनीय ॥

Why do we say "the penultimate letter being य्"? Observe विमानत्वं from विमान ॥

Why do say गुरुपात्तनं "the penultimate syllable being heavy"? Witness शत्रियत्वं ॥

Vārt:—Optionally so after the word सहाय, as, साहायकम् and साहाय्यम् ॥

The words उपोत्तम and उपधा should be distinguished: the first means penultimate *syllable* (implying thereby the word is of more than two syllables), and the second means penultimate *letter*.

द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ॥ १३३ ॥ पदानि ॥ द्वन्द्व-मनोज्ञादिभ्यः-च (बुञ्) ॥

वृत्तिः ॥ द्वन्द्वसंज्ञकेभ्यो मनोज्ञादिभ्यश्च बुञ् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः ॥

133. The affix *vuñ* comes in the sense of 'nature or action there of', after a dvandva compound and after the words *manojña* &c.

Thus गोपालपशुपालानां भावः कर्म वा = गोपालपशुपालिका, शैव्योपाध्यायिका, कौत्सकुशिका, मानोज्ञकम्, कल्याणकम् ॥

1 मनोज्ञ, 2 प्रियरूप, 3 अभिरूप, 4 कल्याण, 5 मेधाविन्, 6 भाष्य, 7 कुलपुत्र, 8 छान्दस, 9 छात्र, 10 श्रोत्रिय, 11 चोर, 12 धूर्त, 13 विश्वदेव (वैश्वदेव), 14 युवन्, 15 कुपुत्र*, 16 ग्रामपुत्र, 17 ग्रामकुशल*, 18 ग्रामषण्ड (ग्रामखण्ड), 19 ग्रामकुमार, 20 सुकुमार, 21 बहल, 22 अवश्यपुत्र (अवश्य), 23 अशुश्रूषण, 24 अशुश्रूषण, 25 सारपत्रा*, 26 शतपुत्र, 27 कुशल, 28 अर्होपपन्नः ॥

गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतद्वेषेषु ॥ १३४ ॥ पदानि ॥ गोत्र-चरणात्, श्लाघा-
अत्याकार-तद्-अवेतेषु (वुञ्) ॥

वृत्तिः ॥ गोत्रवाचिनश्चरणाचिनश्च प्रातिपदिकाद् वुञ् प्रत्ययो भवति प्रत्येकं भावकर्मणोरर्थयोः श्लाघा-
रिषु विषयभूतेषु ॥

134. The affix वुञ् comes in the sense of 'nature or action thereof' after a family-name (Gotra), and after the Name of a Vedic School, when one boasts thereby, or manifests his contempt thereby, or when it means one who has attained that (or has come for an inspection or inquiring thereof).

The word श्लाघा means boasting; अत्याकार means 'contempt', तद् अवेतः means तद्ग्रामः 'who has gained that', or तद्भूतः 'who inquires that'. The word वुञ् refers to गोत्र and चरण ॥ The word तद्भूतः means "who has obtained that or who has known that".

To take first श्लाघा as गार्गिकया श्लाघते or काठिकया श्लाघते "boasts of belonging to the family of Garga, or the school of Kaṭha". To take अत्याकारः, as, गार्गिकयात्याकुरुते, काठिकयात्याकुरुते "he manifests contempt upon another, because of his belonging to the clan of Garga or School of Kaṭha". To take तद्भूतः as, गार्गिकामवेतः, काठिकामवेतः = ग्रामः or अवगतवान् ॥

Why do we say "when it means boasting &c" Observe गार्ग्यत्वम्, कण्डत्वम् ॥ The य of गार्ग्य is elided in the above examples by VI. 4. 148 & VI. 4. 151.

होत्राभ्यश्छः ॥ १३५ ॥ पदानि ॥ होत्राभ्य छः ॥

वृत्तिः ॥ होत्रासद्वद् द्वित्विविशेषवचनः द्वित्विविशेषवाचिभ्यश्छः प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः ॥

135. The affix छ्हा (ईय) comes in the sense of 'nature or action thereof', after words expressing Hotrāṇi priests.

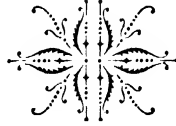
Thus आच्छावाकीयम्, मैत्रावरुणायम्, ब्राह्मणाच्छंसीयम्, आमीघ्रायम्, प्रातिप्रस्थात्रीयम्, नेष्ट्रीयम्, पोत्रीयम् ॥ होत्राभ्यः is plural to prevent application of I. 1. 68. therefore the rule does not apply to the word-form 'hotrā' derived from हु + ल्यप् meaning a pitorj.

ब्रह्मणस्त्वः ॥ १३६ ॥ पदानि ॥ ब्रह्मणः-त्व ॥

वृत्तिः ॥ होत्राभ्य इत्यनुवर्त्तते । ब्रह्मन्नुपशब्दाद्ब्रह्मणोऽचिनस्त्वः प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः; छस्यापवादः ॥

136. The affix tva (त्व) comes in the sense of 'nature or action thereof', after the word Brahman, denoting a kind of Hotrâ priest.

This debars छ. Thus ब्रह्मणो भावः कर्म वा = ब्रह्मत्वम् ॥ This debars तल ॥
When ब्रह्मण् means a Brâhman, by caste, we have ब्रह्मत्वम् or ब्रह्मता ॥
So much for the province of the affixes नस् and स्तस् (IV. 1. 87).

ओ३म् ।

अथ पञ्चमध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

BOOK FIFTH

CHAPTER SECOND

धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् ॥ १ ॥ पदानि ॥ धान्यानाम्-भवने-क्षेत्रे-खञ् ॥

वृत्तिः ॥ निर्देशोऽयं समर्थविभक्तिः । धान्यविशेषवाचिभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यो भवनेभिधेये खञ् प्रत्ययो भवति, तच्चैकवचनं क्षेत्रं भवति ॥

1. The affix khañ ($\pm$ —ईन) comes after the name of any particular corn, being in genitive case in construction, in the sense of a place of growing, when that place is a field.

According to Böhtlingk, the Sûtra should be thus translated, "To a corn-name is added ईन, to express the fields in which the corn grows". According to Ballantyne, it is translated "when we speak of a place for grain, or a field of it, there may be the affix khañ".

The word धान्यानां 'of grains', shows that the word in construction should be in the genitive case. The plural number shows that the affix is not to be added to the word-form धान्य, but to words which denote various kinds of dhânya (I. 1. 63). भवन means 'the place where a thing is produced or grows (भवन्ति जायन्ते)' ॥

Thus घृणानां भवनं क्षेत्रं = मीमीनम्, कौद्रवीणम्, कौलस्थीनम् ॥

Why do we say "of grains"? There will be no affixing in a case like this घृणानां भवनं क्षेत्रं ॥

Why do we say "when it is a field"? Observe घृणानां भवनं कुण्डलं 'a granary where kidney-beans grow'.

व्रीहिशाल्योर्दक् ॥ २ ॥ पदानि ॥ व्रीहि-शाल्योः-दक् ॥

वृत्तिः ॥ व्रीहिशालिशब्दाभ्यां दक् प्रत्ययो भवति भवने क्षेत्रे ऽभिधेये खञ्जोपवाहः ॥

2. The affix dhak ($\pm$ —पर्य) comes in the above sense of 'a place of growing, when it is a field', after the words व्रीहि and शालि ॥

Thus व्रीहिनां भवनं क्षेत्रे = व्रहेयम्, शोलयम् 'a field fit for growing rice'.

यवयवकषष्टिकाद्यत् ॥ ३ ॥ पदानि ॥ यव-यवक-षष्टिकात्, यत् ॥

वृत्तिः ॥ यवादिभ्यः शब्देभ्यो व्यत्ययो भवति भवने क्षेत्रे ऽभिधेये खत्रोपवाहः ॥

3. The affix yat (यं or -य) comes in the same sense of 'a place for growing, it being a field', after the words yava, yavaka, and shashtika.

This debars खत्र् ॥ Thus यवानां भवनं क्षेत्रं = यव्यम्, यवक्यम्, यष्टिक्यम् ॥ See VI. I. 213 for accent.

विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाण्यः ॥ ४ ॥ पदानि ॥ विभाषा, तिल-माष-उमा-भङ्गा-अण्यः (यत्) ॥

वृत्तिः ॥ तिल माष उमा भङ्गा अणु इत्येतेभ्यो विभाषा व्यत्ययो भवति भवने क्षेत्रे ऽभिधेये ॥

4. The affix yat comes, in the sense of 'a place for growing, it being a field', optionally after the words tila, mâsa, umâ, bhaṅgâ and aṇu.

The affix khañt comes in the alternative. Thus तिलं क्षेत्रम् or तैलीनम् 'a field for growing sesamum', माष्यम् or माषीणम् 'a field for growing beans', ऊम्यम् or औमीनम् 'a field of linseed', भङ्ग्यम् or भाङ्गीनम् 'a field of hemp', अणव्यम् or अणवीनम् 'a field for small grain'.

सर्वचर्मणः कृतः खखऔ ॥ ५ ॥ पदानि ॥ सर्व-चर्मणः-कृतः-खखऔ ॥

वृत्तिः ॥ सर्वचर्मणश्चानृतीयासमर्थाकृत इत्यस्मिन्नर्थे खखऔ प्रत्ययो भवति ॥

5. The affix kha (ईन) and khañ (±-ईन) come in the sense of "wholly made thereof", after the word sarva-charman.

The word सर्व is here a part of the sense of the affix, and joins with the word कृतः, and not with चर्मन्. The compounding is in fact made by the affix. Thus सर्वचर्मणकृतः = सर्वचर्मणः or सर्वचर्मणः "made wholly of leather."

यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः ॥ ६ ॥ पदानि ॥ यथामुख-संमुखस्य, दर्शनः, खः ॥

वृत्तिः ॥ यथामुखसंमुखस्य दर्शनस्य दर्शन इत्येतस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति ॥

6. The affix kha (ईन) comes in the sense of 'a mirror', after the words yathâmukha, and saumukha being in the 6th case in construction.

The word दर्शनः means that in which something is seen, such as, looking glass, mirror &c, which reflect things. The word यथामुख is an Avyayibhâva compound, the meaning of यथा being that of likeness II. I. 6. Thus यथामुख दर्शनः =

यथामुखीनः, 'showing or reflecting the likeness of the face'—a mirror. सर्वस्य मुखस्य दर्शनः = सम्मुखीनः 'showing or reflecting the whole face'—a looking-glass.

तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति ॥ ७ ॥ पदानि ॥ तत्-सर्वादेः, पथि-अङ्ग कर्म-पत्र-पात्रम्, व्याप्नोति (खः) ॥

वृत्तिः ॥ तसि हितीया समर्थविभक्तिः । व्याप्नोतीति प्रत्ययार्थः । परिशिष्टः प्रकृतिविशेषणम् ॥ सर्वादेः प्रातिपदिकान् पथि अङ्ग कर्मन् पत्र पात्र इत्येवमन्ताद् द्वितीयासमर्थव्याप्नोतीत्यस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति ।

7. After the words pathi, aṅga, karman, patra or pātra, preceded by sarva, being in the second case in construction, the affix kha (ईन्) comes in the sense of "what pervades or fills the whole of that".

Thus सर्वपथं व्याप्नोति = सर्वपथीनोरथः; सर्वाङ्गीणस्तापः, सर्वकर्मणः पुरुषः, सर्वपत्रीणः सारथिः, सर्वपात्रीण ओदनः ॥

आप्रपदं प्राप्नोति ॥ ८ ॥ पदानि ॥ आप्रपदम्-प्राप्नोति (खः) ॥

वृत्तिः ॥ प्रपदमिति पादस्याप्रमुच्यते । आङ्गपर्यादायां तयोरव्ययीभावः । आप्रपदश्चात्तदिति द्वितीयासमर्थव्याप्नोतीत्यस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति ॥

8. The affix kha (ईन्) comes after the word âprapada, in the sense of "reaching thereto".

The word प्रपद means the 'top of the foot'. आ means "upto". आप्रपद is an Avyayibhāva compound meaning 'to the top of the foot'. Thus आप्रपदं प्राप्नोति = आप्रपदीनः पटः 'cloth reaching to the end of the feet', i. e. showing the width of the cloth by comparison with the body.

अनुपदसर्वाभ्यायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु ॥ ९ ॥ पदानि ॥ अनुपद-सर्वान्न-अया नयं, बद्धा-भक्षयति-नेयेषु (खः) ॥

वृत्तिः ॥ अनुपददिभ्यः शब्देभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यो यथासंख्यं बद्धा भक्षयति नेय इत्येतेष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति ॥

9. The affix kha comes after the words anupada, sarvâṇna, and ayânaya, being in the second case in construction, in the senses of 'so bound', 'eating that', and 'to carry thereto' respectively.

Thus अनुपदं बद्धा = अनुपदीना 'a kind of shoe'; this word is always feminine. The force of अनु here is that of 'length' or 'likeness'. That is 'a shoe of the measure of a foot'. So सर्वान्नानि भक्षयति = सर्वान्नानोभिष्टुः 'a mendicant who eats the whole food'. So also अयायनीनः शारः 'a chessman or piece that is taken to the position on the chess called ayânaya'. The word अयायनय is compounded of two words अय, meaning 'going from right to left', and अनय 'from left to right';

and it means a particular position in which the pieces moving from right to left and left to right cannot move further, and attack the other pieces.

According to some अयानयानि is the name of the front pieces in ones own row of chess-men. A piece which moves only in one side, does not admit of this affix. The piece which is carried from one side to another, admits of this affix. Others move only in one direction अय or अनय, but not both. Kaiyyaṭa : यस्तु शार एक पादर्थ एव संचरति तत्र न भवति प्रत्ययो, यो हि शारः पार्श्वान् पार्श्वान्तरमा-नीयते, स एव अयानयं नीयते, अन्यास्तु अयमेव नीयते, अनयमेव नीयते वा ॥

परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति ॥ १० ॥ पदानि ॥ परोवर-परम्पर-पुत्रपौत्रम्, अनुभवति (खः) ॥

वृत्तिः ॥ परोवर परम्पर पुत्रपौत्र इत्येतेभ्यस्तद्विति द्वितीयासमर्थेभ्योऽनुभवतीत्यास्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति ॥

10. The affix kha comes in the sense of “who witnesses or experiences that”, after the words parovara, parampara and putrapautra, in the second case in construction.

The word परोवर is compounded of पर and अवर the ओ in व being irregular, the compounding being caused by the affix. परांश्चावरंश्च अनुभवति = परोवरीणः “who lives to see high and low”. The word परम्पर is compounded of पर and परतर, the compounding being caused by the affix. As, परांश्च परतरंश्चानुभवति = परम्परीणः ॥ Similarly पुत्रपौत्रिणः ॥

The word परम्पर is a separate word as well, not formed by or admitting this affix. As मन्त्रिपरम्परा मन्त्रं भिनत्ति ॥

आवारपारात्यन्तानुकामं गामी ॥ ११ ॥ पदानि ॥ अवारपार-अत्यन्त-अनुकामं, गामी (खः) ॥

वृत्तिः ॥ अवारपार अत्यन्त अनुकाम इत्येतेभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो गामीत्येतस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति ॥ वास्तिकम् ॥ विपरीताद्य ॥

11. The affix kha comes in the sense of “who purposes to go”, after the words avârapâra, atyanta, and anukâma, being in the accusative case in construction.

The word गामी means ‘गमिष्यति’, see III. 3. 3. The genitive case is prohibited by II. 3. 70: the word गामी governing the accusative. Thus अवारपारं गामी = अवारपारीणः ॥

Vart:—So also when the words are reversed. As पारावारीणः ॥ So also when the words are taken separately as, अवारिणः and पारीणः ॥

So also अत्यन्तं गामी = अत्यन्तीनः = यज्ञं गन्ता ॥ As अनुकामीनः = ययेष्टं गन्ता ॥

समांसमां विजायते ॥ १२ ॥ पदानि ॥ समांसमां-विजायते ॥

वृत्तिः ॥ समांसमामिति वीप्सायां सुबन्तसङ्ग्राहः प्रकृतिः । विजायते गर्भं धारयतीति प्रत्ययार्थः । गर्भधारणेन सकलापि समा व्याप्यतइति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥

वास्तिकम् ॥ पूर्वपदे सुपोऽलुक्त्वक्तव्यः ॥ वा० ॥ अनुत्पत्तादुत्तरपदस्य च वा यलोपो वक्तव्यः ॥

12. The affix *kha* comes after the word *samāmsa-mām* in the sense of 'who bears in the womb'.

The word *विजायते* means गर्भं धारयति 'who bears in the womb'. This verb governs the accusative of time समांसमां by II. 1. 29. Thus समांसमां विजायते = समांसमीना गौः, समांसमीना वडवा ॥

Vārt:—According to others the aphorism means 'the affix comes in the sense of to give birth to or to get a young'. i. e. विजायते = गर्भमोचनं ॥ According to them, the verb governs the locative: समायां समायां विजायते = समांसमीना, the *स्* of the first समायां being elided, the rest of the vibhakti (आम्) remaining. The word will mean "an animal that gives birth to a young one every year".

Vārt:—Sometime there is no affixing, but the whole sentence is to be used to express this meaning, or the *स्* only of both members is to be elided and a sentence formed. As समां समां विजायते or समयां समयां विजायते ॥

अद्यश्वीनावष्टब्धे ॥ १३ ॥ पदानि ॥ अद्यश्वीन-अवष्टब्धे ॥

वृत्तिः ॥ विजायतइति वर्त्तते । अद्यश्वीन इति निपात्यते अवष्टब्धे विजने । आसन्ने प्रसवे । आविष्ये हि मूर्धन्यो विधीयते, अवाचालम्बनाविष्येयोरिति ॥

13. The word *adyaśvīnâ* is anomalous, meaning "a female near delivery".

The word *विजायते* is understood here. The word *अवष्टब्ध* means 'imminent, near'. It is formed by अव + स्तम्भ + क्त, the *स्* being changed to *ष्* by VIII. 3. 68. Thus अद्य वा श्वो वा विजायते = अद्यश्वीना गौः "a cow likely to give birth to-day or to-morrow". So also अद्यश्वीना वडवा ॥

Some do not read *विजायते* into the sūtra, which then means "The word *adyaśvīna* is irregularly formed meaning imminent". As अद्यश्वीनि मरणं 'imminent death'. अद्यश्वीनि विद्योगः 'separation likely to take place to-day or to-morrow'.

आगवीनः ॥ १४ ॥ पदानि ॥ अगवीन ॥

वृत्तिः ॥ आगवीन इति निपात्यते । आङ्पूर्वाद् आ तस्य गोः प्रतिपादनात् कर्मकारिणि खः प्रत्ययो निपात्यते ॥

14. The word *âgavīna* is irregularly formed.

This word is formed by adding *ख* to the word *गो* preceded by the preposition *आ*, as आगो + ख = आगवीनः ॥ The force of the affix is that of 'a servant'. A person who is engaged in business till the return of the cows, i. e. a day-labourer.

अनुगवलंगामी ॥ १५ ॥ पदानि ॥ अनुगु-अलंगामी (खः)

वृत्तिः ॥ गोः पश्चाद् अनुगु । अनुगुशब्दादलंगामीत्यस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति ॥

15. The affix *kha* comes after the word *anugu* in the sense of 'who is fit to follow'.

Thus the word अनुयु means गोः पश्चाद् ॥ Thus अनुयु पर्याप्तं गच्छति = अनुगामीः 'who is suited or able to follow after the cows' i. e. a cowherd.

अध्वनोऽयत्खौ ॥ १६ ॥ पदानि ॥ अध्वनः, यत्-खौ ॥

वृत्तिः ॥ तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिरनुवर्तते । अलंगामीति च प्रत्ययार्थः । अध्वन्शब्दाद् द्वितीयासमर्थालंगामीत्येतास्मिन्नर्थे यत्खौप्रत्ययौ भवतः ॥

16. The affixes yat (य) and kha (ईन) come after the word adhvan, in the above sense of 'who is fit or able to follow'.

Thus अध्वानमलंगामी = अध्वनीनः or अध्वन्यः 'able to undertake a journey'. By aphorisms VI. 4. 168, 169, the word अध्वन् retains its original form before the affix य and ख, not losing its final अन् which it does before other affixes, by VI. 4. 144.

अभ्यमित्राच्छ च ॥ १७ ॥ पदानि ॥ अभ्यमित्रात्-छ-च (यत् खौ)

वृत्तिः ॥ अभ्यमित्रशब्दाद् द्वितीयासमर्थालंगामीत्यस्मिन्नर्थे छः प्रत्ययो भवति । चकाराद्यत्खौ च ।

17. The affix Chha (ईय) also as well as yat and kha, comes after the word abhyamitra, in the sense of 'who is able to go'.

The च् draws in यन् and ख. Thus अभ्यमित्रं अलंगामी = अभ्यमित्रियः, अभ्यमित्र्यः, अभ्यमित्रीणः 'an warrior who valiantly encounters his enemy' = अभिमित्राभिमुखं सुष्ठु गच्छति ॥

गोष्ठ्यात्खञ् भूतपूर्वे ॥ १८ ॥ पदानि ॥ गोष्ठ्यात्, खञ्, भूतपूर्वे ॥

वृत्तिः ॥ गावस्तिष्ठन्त्यत्रेति गोष्ठम् । गोष्ठशब्देन सन्निहितगोसमूहो देश उच्यते । भूतपूर्वग्रहणं तस्यैव विशेषणम् । गोष्ठशब्दाद्भूतपूर्वोपाधिकात्स्वार्थे खः प्रत्ययो भवति ॥

18. The affix khañ (+/—ईन) comes after the word gosht̥ha in the sense of 'it formerly had been'.

The word गोष्ठ is a compound of गो + स्था i. e. a cow-pen, it means the place all around a cow-pen. The word भूतपूर्व qualifies it. Thus गोष्ठ भूतपूर्वः = गौष्टीनो देशः 'a place which was formerly a Goshthā'. Otherwise when not meaning formerly, we have गोष्ठो वर्तते ॥

अश्वस्यैकाहगमः ॥ १९ ॥ पदानि ॥ अश्वस्य, एकाहगमः (खञ्) ॥

वृत्तिः ॥ निर्वैशादेव समर्थविभक्तिः । अश्वशब्दात्पृथीसमर्थैकाहगमइत्येतदर्थे खञ् प्रत्ययो भवति ॥

19. The affix khañ comes after the word aśva, in the genitive case in construction, the sense being 'what is travelled over or traversed in one day'.

The word अश्वस्य being in the sixth case shows the construction it should have before the affix. The एकाहगमः means एकाहिन गम्यते i. e. what is or can be gone over in one day. Thus अश्वस्यैकाहगमोऽश्वा = आश्वीनः, as आश्वीनानि शतं पतित्वा = यावन्ति योजनान्येकाहिनाश्चैन गम्यन्ते तावतां शतं गत्वा ॥ सहस्राश्वीने वा इतः स्वर्गो लोकः ॥

शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः ॥ २० ॥ पदानि ॥ शालीन कौपीने, अधृष्ट-अकार्ययोः ॥

वृत्तिः ॥ शालीनकौपीनशब्दे निपात्येते यथासंख्यमधृष्टे ऽकार्ये चाभिधेये अधृष्टोऽप्रगल्भः । अकार्यमकर्णाहं विरुद्धम् । शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः पर्यायौ यथाकथं षिद् व्युत्पाद्यितव्यौ ॥

20. The word śālīna and kaupīna are anomalous, when meaning 'modest' and 'a shameful action' respectively

The word अधृष्ट means 'not proud', अकार्यम् means 'unfit to be done' i. e. an infamous act. The words come from शाला "a hall" and कूप 'a well'. It is not easy to trace any connection between 'modesty' and 'a hall', or between 'shameful' and 'a well'. However some say शालाप्रवेशनमर्हति 'who deserves to enter a hall', = शालीनः, कूपावतारमर्हति 'who deserves to be thrown into a well' = कौपीनः, hence a thing to be concealed, and the dress that conceals it. As शालीनो जडः, कौपीनं पापं ॥

व्रातेन जीवति ॥ २१ ॥ पदानि ॥ व्रातेन, जीवति (खञ्) ॥

वृत्तिः ॥ निर्देशादेव तृतीया समर्थविभक्तिः । व्रातशब्दाच्चतृतीयासमर्थजीवतीत्यस्मिन्नर्थे खञ् प्रत्ययो भवति । नानाजातीया अनियतवृत्तय उल्लेखजीविनः संघा व्राताः ॥

21. The affix khañ comes after the word vrāta in the third case in construction, the sense being " who leads this life, or who lives by this".

The word व्रात means a multitude or mass composed of various castes, who have no fixed employment, and live by violence, or by bodily labor. व्रातेन जीवति = व्रातीनः 'a person who lives by the labour of his body, not of his brain'.

साप्तपदीनं सख्यम् ॥ २२ ॥ पदानि ॥ साप्तपदीनं, सख्यम् ॥

वृत्तिः ॥ सामपरीनमिति निपात्येते सख्येऽभिधेये ॥

22. The word śāptapadīna is anomalous, when meaning 'friendship'.

The word सामपरीन comes from सप्तपद् but the connection of senses is not very clear. It is said सप्तभिः परैरवाप्यते = सामपरीनम्, "formed by walking together seven steps or by talking together seven words". The circumambulation of the Fire by the bride and bridegroom in seven steps makes the marriage

age irrevocable. सामपरीनं seems to have some connection with that. The word सामपरीनः or 'ने means 'a friend' also; the abstract sense being made applicable by analogy to the person as well.

हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् ॥ २३ ॥ पदानि ॥ हैयङ्गवीनम्, संज्ञायाम् (खञ्) ॥

वृत्तिः ॥ हैयङ्गवीनं निपात्यते संज्ञायां विषये । ह्योगोरोहस्य ह्यिङ्वादेशः, तस्य विकारि खञ् प्रत्ययो भवति संज्ञायाम् ॥

23. The word haiyaṅgavīna is anomalous, when it is a Name.

The word हैयङ्गवीनम् means 'fresh butter'. The word comes from ह्यः 'yesterday' and गो 'cow'. ह्यो गोरोहस्य विकारः 'prepared from yesterday's milk' i. e. "fresh butter". The affix does not come in the sense of any विकारि in general. There is no affixing in ह्यो गोरोहस्य विकारि when it means उद्भिन्त or 'whey'.

तस्य पाकमूले पील्वदिकर्णादिभ्यः कुणञ्जाहचो ॥ २४ ॥ पदानि ॥ तस्य, पाक-मूले, पील्वदि, कर्णादिभ्यः, कुणञ्-जाहचो ॥

वृत्तिः ॥ तस्येति षष्ठीसमेभ्यः पील्वदिभ्यः कर्णादिभ्यश्च यथासंख्यं पाकमूलयोरर्थयोः कुणञ् जाहञ् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ॥

24. The affixes kuṇap (कुण) and jâhach (जाह) come after the words pilu &c and karna &c respectively, when the senses are respectively 'the fruiting-season of this' and 'the root of this'.

The word तस्य shows that the construction must be genitive. The affix कुणप् comes after पील्वदि words, signifying 'ripening', and the affix जाहच् comes after कर्णादि words signifying the 'root'.

Thus पील्वनां पाकः = पील्वकुणः, कर्कन्धुकुणः, so also कर्णस्य मूलं = कर्णजाहम्, अक्षि-जाहम् ॥

1 कर्ण, 2 अक्षि, 3 नख, 4 मुख, 5 केश, 6 पाद, 7 गुल्फ, 8 भ्रू, 9 शृङ्ग (भ्रूभङ्ग ! भ्रूशङ्ग), 10 हस्त, 11 श्रोत्र, 12 पृष्ठ, 13 मूत्र, 14 अङ्गुष्ठ. ॥

1 पील्व, 2 कर्कन्धु (नधू), 3 शमी, 4 क्रीर, 5 कुवल, 6 बदर, 7 अभ्यर्थ, 8 खदिर. ॥

पक्षात्तिः ॥ २५ ॥ पदानि ॥ पक्षात्, तिः ॥

वृत्तिः ॥ तस्येत्येव । तस्येति षष्ठीसमर्थात्पक्षशब्दान् मूलभिधेये तिः प्रत्ययो भवति ॥

25. The affix ti (ति) comes after the word paksha in the genitive case in construction, in the sense of 'the root of it'.

The word मूल of the last sūtra is drawn into this aphorism; and not the word पाक as well. This is an exceptional case of अनुवृत्ति, generally the whole is drawn and not a portion. Hence arises the following maxim ववचि-

इकोशोऽप्यनुवर्तते “ Sometimes it also happens that only a part of the words of a rule which are mutually connected is valid in a subsequent rule, while the rest ceases to be valid ”.

Thus पक्षस्य मूल = पक्षतिः i. e. प्रतिपत् ‘the root or the first day of a Paksha or a fortnight’.

तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ ॥ २६ ॥ पदानि । तेन, वित्तः, चुञ्चुप्-चणपौ ॥

वृत्तिः ॥ तेनेति तृतीयासमर्थोऽस्मिन्नर्थे चुञ्चुप् चणप् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ॥

26. The affixes chuñchup (चुञ्चु) and chaṇap (चण) come after a word in the third case in construction, in the sense of ‘celebrated through this’.

The word वित्त means known, illustrious. Thus विद्यया वित्तः = विद्याचुञ्चुः, विद्याचणः, केशचणः ॥ The initial च् in these affixes is not इत् (I. 3. 7).

विनञ्भ्यां नानाञौ नसह ॥ २७ ॥ पदानि ॥ वि-नञ्भ्याम्, ना-नाञौ, नसह ॥

वृत्तिः ॥ वि नञ् इत्येताभ्यां यथासंख्यं ना नञ् इत्येतौ भवतः । नसहेति प्रकृतिविशेषणम् । असहायं पृथग्भावे वर्तमानाभ्यां विनञ्भ्यां स्वार्थे नानाञौ प्रत्ययौ भवतः ॥

27. The affixes ना and नञ् come respectively after the words वि and नञ्, in the sense of ‘not being together’.

Thus वि + ना = विना ‘without’; नञ् + नञ् = नाना ‘several’.

वेः शालच्छङ्कटचौ ॥ २८ ॥ पदानि ॥ वेः, शालच्, शङ्कटचौ ॥

वृत्तिः ॥ विशङ्काश्च शालच् शङ्कटच् इत्येतौ भवतः । साधनक्रियावचनादुपसर्गात्स्वार्थे प्रत्ययौ भवतः ॥

28. The affixes śālach (शाले) and śaṅkaṭach (शङ्कटे) come after the preposition वि, without changing the sense.

Thus विगते शृङ्गे = विशाले, विशङ्कटे ॥ Thus these words may apply to a cow, as विशालः, विशङ्कटः ॥ According to some these words are adjectives meaning ‘great, large’ &c. There is no connection here of sense of base and the affix.

सम्प्रोदश्च कटच् ॥ २९ ॥ पदानि ॥ सम्-प्र-उद्, च, कटच् ॥

वृत्तिः ॥ सम् प्र उद् इत्येतेभ्यः कटच् प्रत्ययो भवति । चकारादेशः ॥

वार्त्तिकम् ॥ कटच्प्रकरणे ज्ञातुतिलोमाभङ्गाभ्यां रजस्तुपसंख्यानम् ॥

वा० ॥ गोष्ठादयः स्थानादिषु पशुनामादिभ्य उपसंख्यानम् ॥

वा० ॥ संपाते कटच् वक्तव्यः ॥ वा० ॥ विस्तारे पटच् वक्तव्यः ॥ वा० ॥ द्विले गोयुगम् ॥

वा० ॥ प्रकृत्यर्थस्य घटले षड्गवच् ॥ वा० ॥ विकारे स्नेहने तैलच् ॥

वा० ॥ भवनेक्षेत्रे इक्ष्वादिभ्यः शाकटशाकिनी ॥

29. The affix kaṭach (कट) comes after the words sam, pra, ud, (and vi).

The वि is read into the sūtra by virtue of the word च ॥ Thus संकटम्, प्रकटम्, उत्कटम्, विकटम् ॥

Vart:—The affix कटच् comes after अलाबु, तिल, उमा, and भङ्गा in denoting dust thereof. As अलाबुर्ना रजः = अलाबूकटम्, तिलकटम्, उमाकटम्, भङ्गाकटम् ॥

Vart:—The affix गोष्ठच् comes after the names of animals, in denoting the places. As गवां स्थानं = गोगोष्ठं, महिषीगोष्ठं, &c.

Vart:—When a flock is denoted, the affix कटच् is added, as अविकटम् ॥

Vart:—When spreading is denoted, the affix is पटच्, and अविपटः ॥

Vart:—When a couple is denoted, the affix is गोयुगम्, as, अश्वगोयुगम्, उष्ट्रगोयुगम् ॥

Vart:—When six is denoted, the affix is षड्गवच्, as, हस्तिषड्गवम्, अश्वषड्गवम् ॥

Vart:—The affix तैलच् comes when it means the oil of it. As एरण्ड-तैलम्, इन्दुतीतैलम्, तिलतैलम् ॥

Vart:—The affixes शाकट and शाकिन denote 'a field where it grows', after the words इक्षु &c. As इक्षुशाकटम्, मूलशाकटम्, इक्षुशाकिनं, मूलशाकिनम् ॥

अवात्कुदारश्च ॥ ३० ॥ पदानि ॥ अवात्, कुदारश्च, च ॥

वृत्तिः ॥ अवशाब्दात् कुदारश्च प्रत्ययो भवति । चकारात् कटच् ॥

30. The affix कुदारश्च as well as कटच् comes after the word अव ॥

As अवकुदारम्, अवकटम् 'downwards', 'very deep'.

नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्-नादञ्-भ्रदचः ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ नते, नासिकायाः, संज्ञायाम्, टीटञ्-नादञ्-भ्रदचः ॥

वृत्तिः ॥ अवाहित्येष । नमनं नतम् । नासिकायाः संबन्धिनि नतेऽभिधेये टीटञ् नादञ् भ्रदञ् इत्येते प्रत्यया भवन्ति संज्ञायां विषये ॥

31. The affixes टीटञ्, नादञ् and भ्रदञ् come after the word अव, in the sense of a hooked nose, when the word so formed is a Name.

Thus नासिकायां नतम् = अवटीटम्, or अवनाटम्, अवभ्रदम् ॥ The word signifies the nose, as well as the person also, as अवटीटा नासिका, अवटीटा पुरुषः ॥

नेर्बिडज्विरीसचौ ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ नेः, बिडञ्-बिरीसचौ ॥

वृत्तिः ॥ नते नासिकाया इत्यनुवर्त्तते, संज्ञायामिति च । निशब्दान्नासिकाया नतेऽभिधेये बिडञ् बिरीसच् इत्येतौ प्रत्ययो भवतः ॥

32. The affixes बिडञ् and बिरीसच् come after the word नि, in the above sense of a hooked nose, the whole word being a Name.

Thus निबिडम् and निबिरीसम् ॥ How do you say निबिडाः/केषाः or निबिडं वक्ष्यम It is by analogy.

इनच् पिटच्चिक चि च ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ इनच्, पिटच्, चिक्, चि च ॥

वृत्तिः ॥ नेरित्येय, नते नासिकाया इति च । निशब्दात्रासिकाया नतेभिधेये इनच् पिटच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतस्तत्संनिधौनेन च निशब्दस्य यथासंख्य चिक चि इत्येतावद्विधौ भवतः ॥

वार्तिकम् ॥ ककारः प्रत्ययो वक्तव्यश्चिक्च प्रकृत्या देशः ॥

वा० ॥ क्लिन्नस्य चिल् पिङ्गाभास्य चाक्षुषी ॥ वा० ॥ चुलद्विधौ वक्तव्यः ॥

33. The affixes इनच् and पिटच् come after the word नि in the above sense of a hooked nose; and चिक् and चि are the substitutes of नि before those affixes respectively.

Thus नि + इनच् = चिक् + इनच् = चिकिनः; नि + पिटच् = चि + पिटच् = चिपिटः ॥

Vart:—So also comes क, and चिक् replacing नि, as नि + क = चिक् + क = चिक्कः ॥

Vart:—The affix ल comes after the word क्लिन्न in the sense of 'its eyes'; and चिल् and पिल् are substitutes of क्लिन्नः as, क्लिन्ने अस्व्य चाक्षुषी = चिक्कः, पिङ्गः 'blear-eyed'

Vart:—चुल is also the substitute. As, चुल्लः ॥ These words apply to 'eye' also, as चिल्ले, पिङ्गे, चुल्ले 'sore-eyes.' They apply to person also.

उपाधिभ्यां त्यकत्रासन्नारूढयोः ॥ ३४ ॥ पदानि ॥ उप-अधिभ्याम्, त्यकन्, आसन्न-आरूढयोः ॥

वृत्तिः ॥ उप अधि इत्येताभ्यां यथासंख्यमासन्नारूढयोर्वर्त्तमानाभ्यां स्वार्थेत्यकन्प्रत्ययो भवति ॥

34. The affix tyakan (/ —त्यक) comes after the words upa and adhi, in the sense of 'nearness' and 'elevation' respectively; the words so formed being Names.

Thus उपत्यका = पर्वतस्यासन्नम् 'lowland, a land at the foot of the mountain', अधित्यका = पर्वतस्यारूढम् 'a table-land, high-land'. The rule VII. 3. 44 does not apply here, so we do not get the forms उपत्यिका or अधित्यिका ॥

कर्मणि घटो ऽठक् ॥ ३५ ॥ पदानि ॥ कर्मणि, घटः, अठक् ॥

वृत्तिः ॥ निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । कर्मशब्दात्सप्तमीसमर्थाद् घट इत्येतस्मिन्नर्थे ऽठक् प्रत्ययो भवति ॥

35. The affix athach (अठ) comes after the word karma in the seventh case in construction, in the sense of 'employing oneself zealously in it'.

The word घटः means zealous work. Thus कर्मणि घटते = कर्मठः पुरुषः 'a clever, proficient person'.

तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ॥ ३६ ॥ पदानि ॥ तत्, अस्य, संजातम्, तारकादिभ्यः, इतच् ॥

वृत्तिः ॥ तदिति प्रथमासमर्थेभ्यस्तारकादिभ्यः शब्देभ्यो ऽस्येति षष्ठ्यर्थे इतच् प्रत्ययो भवति ॥ संज्ञातमहणं प्रकृतिविशेषणम् ।

36. The affix itach (इत) comes after the words tārakā &c. in the first case in construction, in the sense of 'that whereof this is observed'.

Thus तारकाः संज्ञाता अस्य नभसः=तारकितं नभः 'a starry sky' i. e. a night in which stars are visible. पुष्पितो वृक्षः 'a tree in which flowers have grown'.

The तारकादि class is आकृतिगण ॥

1 तारका, 2 पुष्प, 3 कर्णक*, 4 मञ्जरी*, 5 ऋजीष, 6 क्षण*, 7 सूच (सूचक), 8 मन्त्र, 9 निष्क्रमण, 10 पुरीष, 11 उच्चार, 12 प्रचार, 13 विचार, 14 कुड्मल, 15 कण्डक, 16 सुसल*, 17 मुकुल, 18 कुसुम, 19 कुतूहल, 20 स्तम्भक, 21 किसलय, 22 पल्लव, 23 खण्ड, 24 वेग, 25 निद्रा, 26 शुद्रा, 27 बुभुक्षा, 28 धेनुष्या, 29 विपासा, 30 श्रद्धा, 31 अभ्र, 32 पुलक, 33 अङ्गारक, 34 वर्णक, 35 द्रोह, 36 शोह, 37 सुख, 38 दुःख, 39 उत्कण्ठा (उत्कण्ठ), 40 भर, 41 व्याधि, 42 वर्मेन्*, 43 व्रण*, 44 गौरव*, 45 शास्त्र, 46 तर्ग, 47 तिलक, 48 चन्द्रक (चन्द्र), 49 अन्धकार, 50 गर्व, 51 मुकुर, 52 हर्ष, 53 उत्कर्ष, 54 रण*, 55 कुवलय, 56 गर्भ, 57 क्षुध (क्षुधा), 58 सीमन्त, 59 उजर, 60 गर*, 61 रोग, 62 रोमाञ्च, 63 पण्डा, 64 कज्जल, 65 तृष्*, 66 कोरक, 67 कल्लोल, 68 स्थपुट*, 69 फल, 70 कञ्चुक*, 71 शृङ्गार*, 72 अङ्कुर, 73 शैवल, 74 बकुल*, 75 श्वभ्र*, 76 आराल*, 77 कलङ्क, 78 कर्दम, 79 कन्दल, 80 मूर्छा*, 81 अङ्गार, 82 हस्तक (हस्त), 83 प्रतिबिम्ब*, 84 विघ्नतन्त्र (विघ्न, तन्त्र)*, 85 प्रत्यय*, 86 वीक्षा*, 87 गर्ज, 88 गर्भावप्राणिनि. (गर्भिताः शालयः but गर्भिणी गौः) 89 तन्द्रा, 90 स्रवक, 91 कर, 92 आन्धोल, 93 गोर, 94 राग.

प्रमाणे द्वयसज्दघ्नमात्रचः ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ प्रमाणे, द्वयसच्-दघ्नच्-मात्रचः ॥

वृत्तिः ॥ तदस्येत्यनुवर्त्तते । तदिति प्रथमासमर्थेभ्यस्तदस्येति षष्ठ्यर्थे द्वयसच् दघ्नच् मात्रच इत्येते प्रत्यया भवन्ति यत्प्रथमासमर्थे प्रमाणं चेत्तद्वति ॥

वाचिकम् ॥ प्रमाणे लो वक्तव्यः ॥ वा० ॥ द्विगोर्नित्यम् ॥ वा० ॥ उद स्तोमे वक्तव्यः ॥

वा० ॥ शनशतोर्दिनिर्वक्तव्यः ॥ वा० ॥ विशतेभ्यो वक्तव्यम् ॥

वा० ॥ प्रमाणपरिमाणभ्यां संख्याया अपि संशये मात्रचवक्तव्यः ॥

वा० ॥ वचन्तास्त्वर्थे द्वयसमात्रचौ बहुलम् ॥

37. The affixes dvayasach (द्वयस्), daghnach (दघ्न) and mâttrach (मात्र), come in denoting "that whereof this is the lineal measure" after a word in first case in construction.

The word तदस्य is understood here. Thus ऊरुः प्रमाणमस्य=ऊरुद्वयसम्, ऊरुद्वयसम्, ऊरुमात्रम् 'as high as the thigh'. So also जानुमात्रम्, जानुद्वयसम् and जानुदघ्नम् ॥ As ऊरुद्वयसमुपकम् 'water reaching upto the thigh'. According to some the first and the second affixes (dvayasa and daghna) come in denoting the measure of altitudes and depths, and not horizontal measures. The affix मात्रच comes in a general sense also. As प्रस्थमात्रम् 'a cubit long'.

Vart.—The affixes denoting lineal measure are elided after words which are themselves recognised as standards of measure. Thus शनः प्रमाणमस्य

= शमः 'that which is śama (a hand) in length'. Similarly शिष्टिः, वितस्तिः ॥ The affix mâtṛa only is elided, the other two affixes are never applicable to these words.

Vart.—The elision is invariable after a Dvigu. As द्वौ शमौ प्रमाणमस्य = द्विशमः, द्विवितस्तिः ॥ Why do we say "invariable"? The elision will take place even where there is doubt. द्वे शिष्टी स्यातां वा न वा = द्विशिष्टिः ॥

Vart.—The affix डद् comes after a word, when it denotes a stoma; अ९, पंचदशस्तोमः, पंचदशी रात्रिः ॥ The ड् causes डीप् (IV. 1. 15).

Vart.—The affix डनि comes after words ending in शन् or शन्, as पंच-दशिनोर्दमासाः, त्रिंशिनो मासाः ॥

Vart.—So also after the word विशति, as विशिनोऽङ्गिरसः ॥

Vart.—The affix मात्रच् comes after words denoting lineal measure, and mass measure, and after a numeral, even when there is doubt. As शममात्रम्, = शमः प्रमाणमस्य स्यान्न वा, शिष्टिमात्रम्, प्रस्थमात्रम्, कुडवमात्रम्, पंचमात्रम्, दशमात्रा गावः ॥ An exception to this is contained in the 2nd Vārtika, where mâtṛa is elided in Dvigu compounds, owing to the word नित्य being used there.

Vart.—The affixes द्वयसच् and मात्रच् come without changing the sense, diversely after a word ending in वतु; as तावद्वयसम्, = तन् परिमाणमस्य धान्यादिस्तावत् तावन्मात्रम्, एतावद्वयसम्, एतावन्मात्रम् &c.

पुरुषहस्तिभ्यामण्च ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ पुरुष, हस्तिभ्याम्, अण्, च् ॥

वृत्तिः ॥ तदस्येत्येव, प्रमाणहति च । पुरुषहस्तिभ्यां प्रथमासमर्थभ्यां प्रमाणोपाधिकाभ्यामस्येति षष्ठ्यर्थे ऽण् प्रत्ययो भवति, चकाराद् द्वयसजावयश्च ॥

38. The affix an (+—अ) also, as well as dvaya-sach &c, comes after the words purusha and hasti, in the first case in construction in the sense of 'that whereof this is the lineal measure'.

The phrase तदस्य प्रमाणं is understood here. By च the affixes द्वयसच् &c are drawn in. Thus पुरुषः प्रमाणमस्य = पौरुषम्, पुरुषद्वयसम्, पुरुषद्वयम्, पुरुषमात्रम्, हस्तिद्वयसम्, हस्तिवयम्, हस्तिमात्रम्, हस्तिनम् ॥

Vart.—The affix is always elided after a Dvigu. As द्विपुरुषयुवकम्, त्रिपुरुषम्, द्विहस्ति, त्रिहस्ति, द्विपुरुषी, त्रिपुरुषी, द्विहस्तिनी त्रिहस्तिनी ॥

यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ॥ ३९ ॥ पदानि ॥ यत्-तद्-एतेभ्यः, परिमाणे, वतुप् ॥

वृत्तिः ॥ तदस्येत्येव । यत्तदेतेभ्यः प्रथमासमर्थेभ्यः परिमाणोपाधिकेभ्योऽस्येति षष्ठ्यर्थे वतुप् प्रत्ययो भवति ॥

Kārikā डावतावर्थवैशेष्यान्निर्देशः पृथुगुच्यते ।

मात्राद्यप्रतिपाताय भावः सिद्धश्च डावतोः ॥

वार्तिकम् ॥ वतुपकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्यव्यपसंस्थानम् ॥

39. The affix vatup (वतु) comes after the words yad, tad, and etad, being in the first case of construction, in signifying "that where of this is the measure of volume".

The phrase तदस्य is understood here. As यन् परिमाणस्य = यावान्, This form is thus evolved; यन् + वतुप् = यावन् (the ti अन् being replaced by आ by VI. 3. 91) = यावन् (the तुम् being added by VII. 1. 70) = यावान् (the अ being lengthened by VI. 4. 41); the vibhakti सु being elided by VI. 1. 68, and त् being elided by VIII. 2. 23 we get finally यावान्, तावान्, एतावान् ॥ The परिमाण is used in this sūtra, in order to distinguish it from the word प्रमाण used in the last aphorism (See V. 1. 19). Therefore यन्, तद् & एतद् take the affixes 'mātra' &c also in the sense of प्रमाण, which would not have been the case, had परिमाण not been used in the sūtra, for then the special affix वतुप् would have debarred matrach &c in the case of यन् &c. The word डावतु in the kārīkā is the name given to this affix वतुप् by the ancient grammarians; so that according to them there was no necessity of VI. 3. 91 to replace टि of यन् &c, by आ; thus यन् + डावतु = यावन् ॥

Moreover the affix वतुप् being added in the sense of परिमाण, (capacity) only after यन् &c, it follows that the words so formed, may take the further affix माजश्च &c in the additional sense of प्रमाण (length); which would not have been the case had the word परिमाण not been used in the sūtra. Thus तन् परिमाण मस्व = तावद् as धान्यं राक्षीकृतं । From this तावन् we have तावन् प्रमाणमस्य कुड्यधरेः = तावन्माजश्च meaning यावद् राक्षीकृतस्य धान्यस्य दैर्घ्यं, तादृग् अस्यापि ॥

Vart:—The affix वतुप् comes in the sense of 'like this', after the words युष्मद् and अस्मद् in the Chhandas. As त्वावतः पुरुवसो यत्नं विप्रस्य मावतः ॥

किमिदंभ्यां वो घः ॥ ४० ॥ पदानि ॥ किम्-इदम्भ्याम्, वः, घः ॥

वृत्तिः ॥ किमिदंभ्यामुन्नरस्य वतुपो वकारस्य घकारदेशो भवति ॥

40. After the words kim and idam, घ (इय्) is substituted for the च् of vatup.

Thus किम् + वतुप् = की + वतुप् (VI. 3. 90) = क् + वतुप् (VI. 4. 148) = कियन् nom. कियान्. Similarly इयन् nom. इयान् ॥

किमः संख्यापरिमाणे इति च ॥ ४१ ॥ पदानि ॥ किमः, संख्यापरिमाणे, इति, च ॥

वृत्तिः ॥ संख्यायाः परिमाणं, संख्यापरिच्छेद इत्यर्थः । संख्यापरिमाणे वर्त्तमानान् किमः प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे इतिः प्रत्ययो भवति । चकारावतुप् । तस्य च वकारस्य घादेशो भवति ॥

41. The affix datī (अति with the elision of इम्) as well as the affix vatup comes after the word किम्, in the first case in construction, in the sense of 'numerical quantity'.

The च introduces the affix वतुप् which is changed into वतुप् (इयत्) ॥

The word संख्यापरिमाणे means संख्यायाः परिमाणं i. e. संख्यापरिच्छेदः 'making estimate by numbers'. As का संख्या परिमाणं मेषां ब्राह्मणानां = कति ब्राह्मणाः or कियन्तो ब्राह्मणाः 'how many Brahmanas in number do you estimate these'. This always comes in the plural.

This word is formed, in fact, when a question is put relating to the numerical quantity (saṅkhyā-parimāṇa) of any thing. But the word saṅkhyā-parimāṇa may be explained also as a Karmadhāraya, in which the attributive word has been placed second. It will then mean "quantitative number". The sūtra will be rendered thus: "kim takes ḍati, when it means a quantitative number". It should not be objected that numbers are always quantitative, and therefore parimāṇa is redundant in the aphorism. For sometimes numbers are used not to define any quantity but merely to mark contempt. As in the following :—

अन्नतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् । सहस्रशः समेतानां पारषत्वं न विद्यते ॥ Here the word सहस्रशः is used indefinitely in a contemptuous sense. Therefore, it is not true that a number always defines a quantity. Where किय is used to express contemptuous number, no affixing takes place: as केयमेषां संख्या इष्टानाम् ॥ The word parimāṇa in this sūtra is not used in its technical sense; as in Sūtra 39 ante: for its very repetition here shows that it is used here to denote 'quantity' in general, and not 'capacity', for a number cannot mean 'capacity'.

संख्याया अवयवे तयप् ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ संख्यायाः, अवयवे, तयप् ॥

वृत्तिः ॥ तदस्यत्वेव । संख्याया अवयवे वर्त्तमानाया अस्येति षष्ठ्यर्थे तयप् प्रत्ययो भवति ॥

42. The affix tayap (तयप्) comes after a numeral, in the sense of "that whereof the parts are so many".

The word तदस्य is understood here. Thus पञ्च अवयवा अस्य = पञ्चतयम् 'having five parts'. The part being connected with the whole, the force of the affix is to denote the whole. So also दशतयम्, चतुष्टयम्, चतुष्टयी (VIII. 3. 101 and IV. 1. 15)

द्वित्रिभ्यां तयस्यायच्चा ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ द्वि-त्रिभ्याम्, तयस्य, अयच्, वा ॥

वृत्तिः ॥ पूर्वेषु विहितस्य तयस्य द्वित्रिभ्यां परस्य वा ऽयच्चादेशो भवति ॥

43. The affix ayach (अयच्) is optionally the substitute of tayap, after words dvi and tri.

As द्वावयवावस्य = द्वयम् or द्वितयम्, त्रयम् or त्रितयम् 'a couple' 'a triad' (VI. 4 148).

The word तय is used in the sūtra to indicate the sthānin or thing to be replaced. Had it not been used, the sūtra would have run thus द्वित्रिभ्यामयच् वा "ayach optionally comes after dvi and tri". Here ayach would have be

come a separate affix, instead of being a mere substitute. Where is the harm in its being a separate affix? Then the word **वयम्** or **हयम्** will not form their feminine in **ह्यीम्**; but **अय** being taken as sthānivat to **तय** (I. 1. 56), the affix **ह्यीम्** which by IV. 1. 15, applies to **तय**, applies to **अय** also. Thus we have **वयी गतिः** ॥ Moreover by I. 1. 33, words ending in **तय** are declined as Pronouns optionally before nominative plural termination. By the rule of sthānivat *ideśa* (I. 1. 56), the words ending in **अय** will also be Pronouns. As **हये** or **हयाः**, **हये** or **वयाः** ॥ The **च्** in **अयच्** is for accent, showing that the substitute 'aya' differs in accent from the sthānī taya.

उभातुदात्तो नित्यम् ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ उभात्, उदात्तः, नित्यम् ॥

वृत्तिः ॥ "उभाश्चात्परस्य तयपो नित्यमयज्जेशो भवति स चोदात्तः ॥

43. After the word *ubha*, *ayach* is always the substitute for *tayap*, having the acute (*udāṭṭa*) accent on its first syllable.

The affix **अयच्** having indicatory **च्** takes the acute accent on the final syllable (VI. 1. 163), i. e. on **य**, the special mention of the *udāṭṭa* in the sūtra shows that the accent should be on a syllable which would otherwise not have taken it i. e. the first syllable i. e. **अ**; for had this not been the meaning, there was no necessity of using the word *udāṭṭa* in the sūtra.

If **उभ** is a Sankhyā word (I. 1. 23) in the secular sense, it would have taken **तयप्**, the present sūtra ordains **अयच्** instead as a substitute always. If it is not a Sankhyā, then we should first ordain **तयप्** after it, by the process of splitting the sūtra 42 ante into two, thus **संख्यायाः तयप्, अवयवे तयप्** and then replace **तयप्** by **अयच्** ॥

Thus **उभौ पीतलोहितौ अवयवौ यस्य = उभयः ॥ उभये देवमनुष्याः ; उभयोः मणिः ॥**

तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताद् ॥ ४५ ॥ पदानि ॥ तत्, अस्मिन्, अधिकम्, इति-

दशान्तात् ३ः ॥

वृत्तिः ॥ तदिति प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे दशान्तात्प्रातिपदिकाद्बुः प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थमधिकं चेन्नङ्गवति । इतिकरणस्तत्तद्विवक्षा ॥

Kārikā अधिके समानजाताविष्टं शतसहस्रयोः ।

यस्य संख्या तदधिक्ये ३ कर्त्तव्या मतो मम ॥

45. The affix *da* (**अ** with the elision of **अन्** of the base), comes after a Numeral ending in *daśan*, being in the first case in construction, in the sense of "this is surplus in it".

Thus **एकादश अस्मिन् शते = एकादशं शतं** "hundred + eleven". So also **एकादशं सहस्रं ॥**

Why do we say ending in दशन् ? Observe पञ्चाधिका अस्मिन् शते ॥

Why do we say "ending" ? Observe दशाधिका अस्मिन् शते ॥

Ishti :—This rule applies when both words denote a thing of the same denomination. As एकादश कार्पाषणा अधिका अस्मिन् कार्पाषण शते = एकादश कार्पाषणशतं ॥ But not here :—एकादश भाषा अधिका अस्मिन् कार्पाषणशते ॥

Ishti :—This applies only after शत and सहस्र, therefore it does not apply here :—एकादशाधिका अस्यां त्रिशति ॥

The word इति in the sūtra is for clearness. The rule applies to शतसहस्रं also, as एकादशं शतसहस्रं which may mean either (1) एकादश शतान्यधिकान्यस्मिन् or (2) एकादश सहस्रान्यधिकान्यस्मिन् ॥

शदन्तविंशतेश्च ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ शदन्त-विंशतेः च (ङः) ॥

वृत्तिः ॥ तदस्मिन्प्रथिकमित्यनुवर्त्तते, ङ इति च । शदन्ताद्यातिपदिकाद्विंशतेश्च ङः प्रत्ययो भवति तदस्मिन्प्रथिकमित्येतस्मिन्विषये ॥

वार्त्तिकम् ॥ तदन्तादपीति वक्तव्यम् ॥

46. The affix दा comes in the sense of "this is surplus in it", after a Numeral ending in शत and after विंशति ; with the elision of अत् and अति ॥

The indicator इ causes elision of हि portion VI. 4. 142 &c. Thus त्रिंशदधिका अस्मिञ्छते = त्रिंशं शतं, एकत्रिंशं शतं, एकचत्वारिंशं शतं ॥ This rule applies to abstract Numerals. Hence not here, गोत्रिंशदधिका अस्मिन् गोशते ॥

So also after विंशति ; as विंशं शतं ॥

Vārt—So also after compounds ending in विंशति, as, एकविंशं शतं ॥ This also applies to pure Numbers. Therefore not here, गो विंशतिरधिका अस्मिन् गो शतं ।

संख्याया गुणस्य निमाने मयट् ॥ ४७ ॥ पदानि ॥ संख्यायाः, गुणस्य, निमाने, मयट् ॥

वृत्तिः ॥ तदस्येत्यनुवर्त्तते तदस्य संज्ञातमित्यतः । तदिति प्रथमासमर्थसंख्यावाचिनः प्रातिपदिकादस्येति षष्ठ्यर्थे मयट् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थे गुणस्य चेन्नमाने वर्त्तते ॥

47. The affix mayat (मय with feminine in डीप्) comes after a Numeral in denoting a thing given in exchange ; in the sense of "containing so many times more of something" or "the price of a portion of this is so many equal portion of the other".

The word तदस्य from V. 2. 36 should be read in this. The sense of the aphorism is "after a Numeral in the first case in construction (तद्), with the force of a genitive (अस्य), comes the affix मयट्, when the word in the first case in construction denotes the value (निमान) of a portion (गुण)". The word गुण means भाग or "portion", and निमान means 'price'. In comparing the quality of one thing with another, निमान is the value or price. Thus दधानां द्वौ भागौ निमान-

मस्योदधिद्भागस्य = द्विमयमुदधिव्यानाम् “two parts of Yava is the price of one part Udaśvit”. Similarly त्रिमयद्, चतुर्मयम्, lit. “Udasvit is द्विमय or ‘two-times’ the value of yava”.

The word गुणस्य is in the singular number. The comparison must therefore be made with *one* portion of a thing, with the several portions of the other. The ratio must be $x:1$, but never $x:2$, or $x:3$ &c. Therefore the rule does not apply here, द्वा भागौ यवानां त्रय उदधितः ॥ The x also must be more than one. The rule therefore does not apply here: एको भागो निमानस्य ॥

The word गुण denotes an integral number, therefore the rule will not apply to fraction. As द्वौ भागौ यवानामभ्यर्द्ध उदधितः ॥

The affix also comes in the sense of purchasing or the comparative value of a thing, i. e. in denoting the thing received in exchange. (निमेष) As उदधितः द्वौ भागौ निमेषस्य यवभागस्य = द्विमयाः, as द्विमया यवा उदधितः = “उदधितो द्वौ गुणा निमेषो येषामेकगुणानां यवानां” “the exchange value of Udaśvita is twice as much as that of a Yava”. The word निमान means the thing *given* in exchange; and निमेष the thing *received* in exchange. Both words are reciprocal and are terms of barter or exchange, but they do not apply to sales or purchases for coins.

Why do we say गुणस्य ‘of a portion’? Observe द्वौ त्रीहियवौ निमानमस्योदधितः ॥ Here being no comparison of ratios, there is no affixing.

Why do we say निमाने “In denoting the thing given in exchange”? Observe, द्वौ गुणौ क्षीरस्य एकस्तैलस्य = द्विगुणं पच्यते तैले क्षीरेण “one part of oil cooks or absorbs as much as two parts of milk”. Here the sense is that of ‘cooking’ and not of purchasing.

In short मयद् has the meaning of ‘time or fold’. As द्विमय “two time”, the word qualifying sometime the निमान, sometime the निमेष; e. g. द्विमयमुदधित्वं यवानां “Udasvit is two-times or two-fold of Yava in value”; or त्रिमया यवा उदधितः “two-times Yava are equal to one Udasvit”.

तस्य पूरणे उद् ॥ ४८ ॥ पदाति ॥ तस्य, पूरणे, उद् ॥

वृत्तिः ॥ तस्येति षष्ठीसमर्थात्संख्यावाचिनः प्रातिपदिकात्पूरणइत्यास्मिन्नर्थे उद् प्रत्ययो भवति ॥

48. The affix दा॒ (अ, causing the elision of the last vowel with the consonant following it) comes after a Numeral in the sixth case in construction, when the sense is “making full this number”.

That by which a thing is completed is called पूरण ॥ Thus एकादशानां पूरणः = एकादशः the “eleventh” (i. e. the one which, added to ten, completes the eleven). Similarly त्रयोदशः ॥ By this affix, ordinals are formed. The rule therefore, does not apply to a case like this :—पञ्चानां मुष्टिकानां पूरणे षट् ॥

नान्तादसंख्यादेर्मद् ॥ ४९ ॥ पदानि ॥ नान्तात् असंख्यादेः मद् ॥

वृत्तिः ॥ उक्तिरिति वर्तते । नकारान्तात्संख्यावाचिनः प्रातिपदिकादसंख्यादेः परस्य उदो मडागमो भवति ॥

49. The augment mat (म) comes before इद्, in the above sense, after a Numeral which ends in न् when no other Numeral precedes it.

Thus पंचमः 'fifth' (the completer of the five), सप्तमः ॥ Why do we say 'ending in न्'? Observe विंशतेः पूरणो = विंशः 'twentieth'. Why do we say 'not preceded by a Numeral'? Observe एकादशानां पूरणं = एकादशः ॥

थद् चछन्दसि ॥ ५० ॥ पदानि ॥ थद्, च, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ नान्तावसंख्यतेः परस्य इदच्छन्दसि विषये थडागमो भवति, चकारात्पक्षे मडपि भवति ॥

50. The थद् is the augment of इद्, in the Chhandas, after a Numeral ending in न् and not preceded by another numeral : as well as the augment मद् ॥

Thus पंचमः, सप्तमः or पंचमः, सप्तमः ॥ As पर्णमयानि पञ्चयानि भवन्ति and पञ्चमविन्द्रियमस्यापाक्रामन् ॥ See V. 2. 56.

षट्कतिकतिपयचतुरां थुक् ॥ ५१ ॥ पदानि ॥ षट्-कति-कतिपय-चतुराम्, थुक् ॥

वृत्तिः ॥ इडित्यनुवृत्तते तत्सप्तम्या विपरिणम्यते । षट् कति कतिपय चतुरइत्येतेषां इडि परतस्थुगागमो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ चतुरछयतावाद्यक्षरलोपभ ॥

51. When ढाट् follows, थुक् is the augment of the words शाट्, कति, katipaya and chatur.

The इद् is to be read into this sūtra, and it should be changed into locative, as इडि 'when ढाट् follows'. The word कतिपय is not a Numeral, it takes इद् by force of this sūtra. Thus षण्णां पूरणो = षष्ठः 'sixth'. कतिथः 'the which in order?' कतिपयथः 'the one in order after several', चतुर्यः 'the fourth'.

Vart.—The affixes छ (ईय) and चत् come after चतुर् and there is elision of the first letter. As तुरीयः or तुर्यः ॥

In this and the two following sūtras, the action of the इ of इद् vanishes when an augment is added.

बहुपूगगणसंघस्य तिथुक् ॥ ५२ ॥ बहु-पूग-गण-संघस्य, तिथुक् ॥

वृत्तिः ॥ इडित्येव । बहु पूग गण संघ इत्येतेषां इडि परतस्थिथुगागमो भवति ॥

52. When ढाट् follows, तिथुक् is the augment of the words bahu, pūga, gaṇa, and saṅgha.

The word इडि is understood here also. The words पूग and संघ are not Numerals; they take the affix इद् by virtue of this sūtra. Thus बहुणां पूरणो = बहुतिथः, पूगतिथः, गणतिथः, and संघतिथः ॥

वतोरिथुक् ॥ ५३ ॥ पदानि ॥ वतोः, इथुक् ॥

वृत्तिः ॥ इडित्येव । वतइडि परत इथुगागमो भवति । वत्स्यन्तस्य संख्यात्वात्पूर्वेण इडिहितस्तस्मिन्नवभागां विधीयते ॥

53. When *ḍaṭ* follows, *इधुक्* is the augment of a stem ending in *vatu*.

The word *इदि* is understood here also. The words ending in *वतु* are Numerals (I. 1. 23): and they will take *इद्* by V. 2. 48; the present *sūtra* declares the augment. Thus *यावतां पूरणो* = *यावतियः*, *तावतियः*, *एतावतियः* ॥

द्वेस्तीयः ॥ ५४ ॥ पदानि ॥ द्वेः, तीयः ॥

वृत्तिः ॥ *द्विषाब्धस्तीयः* प्रत्ययो भवति तस्य पूरणइत्यस्मिन्विषये । *उदोपवादः* ।

54. The affix *तीय* comes in the sense of 'completer thereof', after the word *dvi*.

This debars *इद्* ॥ Thus *द्वयोः पूरणो* = *द्वितीयः* 'the second'—that which completes the two.

त्रेः संप्रसारणं च ॥ ५५ ॥ पदानि ॥ त्रेः, संप्रसारणं, च (तीयः) ॥

वृत्तिः ॥ *त्रिषाब्धस्तीयः* प्रत्ययो भवति तस्य पूरणइत्येतद्विषये । *उदोपवादः* । तत्सन्निधौ त्रेः संप्रसारणं च भवति ॥

55. The affix *तीया* comes in the sense of 'completer thereof', after the word *tri*; and there is *samprasāraṇa* (vocalisation) of the stem.

The substitution of a vowel for a semi-vowel is *samprasāraṇa* (I. 1. 45). Thus *त्रि + तीय = तृ + इ + तीय = तृतीयः* (VI. 1. 108, the *इ* of *त्रि* assumes the form of the prior letter *क्व* which is substituted for *र*). In *तृतीयः* the *क्व* is not lengthened by VI. 4. 2, because that rule applies to the lengthening of the *अण्* letters only, this word being read into VI. 4. 2, by *anuvṛitti* from VI. 3. 111. The *pratyāhara* *अण्* is formed by the first *ण्*, and means the letters *भ, इ* and *उ* ॥

विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ विंशत्यादिभ्यः, तमद्, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ *विंशत्यादिभ्यः* परस्य उदस्तमडागमो भवत्यन्यतरस्याम् ।

56. After the words *viṁśati* &c, *tamaṭ* (तम fem. in *डीप्*) is optionally the augment of *ḍaṭ*.

This rule falling under the jurisdiction of *पूरण*, we must read the word *इद्* into this *sūtra*, as the affix to which the augment *तमद्* is added. Thus *विंशतेः पूरणः* = *विंशतितमः* or *विंशः* 'twentieth'. *एकविंशतितमः* or *एकविंशः*, *निविंशतितमः* or *निविंशः*, *त्रिविंशतितमः* or *त्रिविंशः*, *एकत्रिविंशतितमः* or *एकत्रिविंशः* ॥

There is no *विंशान्यादि* class given in *Gaṇapāṭha*. These are ordinary words like *विंशति*, *विंशन्* &c. The words *विंशति*, *विंशन्* &c of V. 1. 59, should not be taken as the *विंशत्यादि* alluded to by this *sūtra*. For had it been so, we

could not have formed the words like **एकविंशतितमः** ; because the rule applying to **विंशति** specifically mentioned, will not apply to **विंशति** as the end of a compound. As this maxim declares, **ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति** "that which cannot possibly be anything but a Pratipadika, does, contrary to I. 1. 72 ; not denote that which ends with it, but it denotes only itself". This being the case, the word **विंशति** &c must be taken in their popular signification, and not as particular *prātīpadikas* ; and hence also becomes valid the exception given in V. 2. 58, in the case of **षट्ति** &c when preceded by another numeral. For the very prohibition **असंख्यादेः** in that rule, shows, that with the exception of **षट्ति** &c, the present rule applies to other **संख्यादि** words, as, **एकविंशति** &c.

Böhtlingk takes **मद्**, **यद्** and **तमद्** as separate affixes and not as augment. He says "The commentators take **तमद्** here and in the following Sūtras as an Augment of **उद्** (V. 2. 48), because **विंशति** &c with the affix **तमद्** would yield **विंशतितमै** by III. 1. 3, whilst otherwise it would be accented as **विंशतितमै** ॥ According to this interpretation **मद्** V. 2. 49 and **यद्** V. 2. 50 are Augments, though they would yield the right form as affixes also. That Pāṇini by forms **मद्**, **यद्** and **तमद्** so much resembling **उद्**, should not have meant an affix, is not probable. Moreover one does not understand well this, why he, if he intended that **म**, **य** and **तम** should be taken as augments, does not, for the sake of clearness, ordain this after the stem, which could have been expressed by adding of the servile **क्** (i. e. **मुक्**, **युक्** and **तमुक्**), as he does in the case of the augments **युक्** V. 2. 51, **तिथुक्** V. 2. 52 and **इयुक्** V. 2. 53. I also think this, that Pāṇini, when he designated this affix **तमद्**, did not think of the accent."

In the case of **मद्** and **यद्** there will be no difference whatever whether we take them as affixes or as augments. Thus **पंचन् + मद् = पंच् + मद्** (VI. 4. 144) = **पंचम** ॥

नित्यं शतादिमासार्द्धमाससंवत्सराश्च ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ नित्यम्, शतादि, मासार्द्ध, मास, संवत्सरात्, च, (तमद्) ॥

वृत्तिः ॥ शतादयः संख्याशब्दा लौकिका गृह्यन्ते । शतादिभ्यो मासार्द्धमाससंवत्सराशब्देभ्यश्च परस्य ङो निष्पद्यते तमडागमो भवति ॥

57. Always after the words *śata* &c, and after *māsa*, *ardha-māsa*, and *saṃ-vatsar*; *tamaḥ* is the augment of *daḥ*.

The words **शतादयः** are numerals. The words **मास** &c, are not numerals; they would not have taken **उद्**, but by the implication of this sūtra. Thus **शतस्य पूरणः** = शततमः 'hundredth'; **सहस्रतमः**, **लक्षतमः** ॥ Similarly **मासस्य पूरणः** = मासतमो दिवसः 'the last day of the month'. **अर्द्धमासतमः**, **संवत्सरतमः** ॥

By the next Sûtra V. 2. 58, the words दान् &c, would also have taken तमद्; but the scope of that sūtra is confined to numerals not preceded by another numeral. There is no such restriction here. Hence we have एकशत-तमः, द्विशततमः ॥

षष्ठ्यादेश्चासंख्यादेः ॥ ५८ ॥ पदानि ॥ षष्ठ्यादेः, च, असंख्यादेः, (तमद्) ॥
वृत्तिः ॥ षष्ठ्यादेः संख्याशास्त्रसंख्यादेः परस्य डेटो नित्यं तमडागमो भवति ॥

58. After the words shashti &c, when no other Numeral precedes them; tamaḥ is always the augment of ḍaṭ.

By sūtra V. 2. 56, the augment was optional, this makes it compulsory. Thus पञ्चतमः, सप्ततितमः ॥

Why do we say "when not preceded by a Numeral"? Observe, एकषष्ठः एकषष्ठितमः, एकसप्तमः or एकसप्ततितमः ॥ Here V. 2. 56, applies also.

मतौ छः सूक्तसाम्नोः ॥ ५९ ॥ पदानि ॥ मतौ, छः सूक्त, साम्नोः ॥
वृत्तिः ॥ मताविति मत्वर्थ उच्यते । प्रातिपदिकान्मत्वर्थे छः प्रत्ययो भवति सूक्ते सामनि चाभिधेये ॥

59. When a Sūkta or a Sâman is to be expressed, the affix Chha (छ) comes after a prâtipadika (nominal-stem), in the sense of the affix matup (V. 2. 94).

The word मतौ means 'in the sense of मतुर् affix'. The sense of मतुर् is "whose is it or in whom it is". Thus अच्छावाक् शब्दोऽस्मिन् = अच्छावाकीयम् सूक्तम् । मित्रावरुणीयम्, यज्ञायज्ञीयम् साम, वारवन्तीयम् साम ॥

The affix comes after a collocation of words, as अस्यवामीयं 'the Sūkta containing the words अस्य वाम' e. g. Rig Veda Maṇḍala I. sūkta 164. Here the words अस्य वामस्य are considered as a Nominal Stem. So also कयापुभीयम् ॥

अध्यायानुवाकयोर्लुक् ॥ ६० ॥ पदानि ॥ अध्याय, अनुवाकयोः, लुक् ॥

वृत्तिः ॥ मतावित्येव । मत्वर्थउत्पन्नस्य छस्व लुग् भवति, अध्यायानुवाकयोरभिधेययोः ॥

60. When an Adhyâya or an Anuvâka is to be expressed, there is luk-elision of the affix Chha having the above sense of matup.

This sūtra indicates by implication (ज्ञापकः), that the affix छ comes after a nominal stem, to denote an Adhyâya or an Anuvâka. According to Patanjali the elision is optional. Thus गर्हभाण्ड शब्दोऽस्मिन्नस्ति = गर्हभाण्डोऽध्यायः, अनुवाको वा ॥ In the alternative, गर्हभाण्डीयः ; so also दीर्घजीवितः or दीर्घजीवतीयः, पलित-स्तम्भः or पलितस्तम्भीयः ॥

विमुक्तादिभ्यो ण् ॥ ६१ ॥ पदानि ॥ विमुक्तादिभ्यः, अण् ॥

वृत्तिः ॥ मतावित्येव, अध्यायानुवाकयोरिति च । विमुक्तादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ण् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे, अध्यायानुवाकयोरभिधेययोः ॥

61. The affix an (+—अ) comes in the sense of matup, when an Adhyâya or an Anuvâka is to be expressed, after the words vimukta &c.

Thus विमुक्तशब्दोऽस्मिन्नस्ति = वैमुक्तोऽध्यायोऽनुवाको वा ॥ So also देवासुरः &c.

1 विमुक्तः, 2 देवासुरः, 3 रक्षोऽसुरः, 4 उपसद्, 5 सुवर्ण (सुपर्ण), 6 परिसारक (परिषावक!) 7 सदसन्, 8 वसु, 9 मरुन् (मरुत्वन्), 10 पत्नीवन्, 11 वसुमन्, 12 महीयस्व (महीयल), 13 सत्वन्, 14 बर्हवन्*, 15 दशार्ण, 16 दशार्ह, 17 वयस् (दशार्हपयस्), 18 हविर्धान, 19 पतविन् (पतञ्जि), 20 महि-
षी, 21 अस्यहत्य, 22 सोमपूषन्, 23 इडा, 24 अग्राविष्णु (विष्णू), 25 उर्वशी, 26 वृषहन् (वृषहति),
27 मित्री, 28 सोम, 29 इतुः ॥

गोषदादिभ्यो वुन् ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ गोषदादिभ्यः, वुन् ॥

वृत्तिः ॥ मतावित्येव, अध्यायानुवाकयोस्ति च । गोषदादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वुन्प्रत्ययो भवति मत्वर्थे अध्या-
यानुवाकयोः ॥

62. After the nominal stems goshada &c, there is the affix vun (१—अक), in the sense of matup, when an Adhyâya or an Anuvâka is to be expressed.

Thus गोषदशब्दोऽस्मिन्नस्ति = गोषदकोऽध्यायोऽनुवाको वा ॥ इषेत्वकः, मातरित्थकः &c.
Another reading is गोषद् the final consonant being mute.

1 गोषद् (गोषद), 2 इषे स्वा (स्व), 3 मातरित्थन्, 4 देवस्य स्वा, 5 देवीरापः, 6 कृष्णो ऽस्या,
खरेष्ठः, 7 देवी (देवी) धिय धिया (धियन्), 8 रक्षोहण, 9 युञ्जान, 10 अञ्जान, 11 प्रभूत, 12 प्रवूर्त, 13
कुशानु (दशान), 14 सहस्रशीर्षा, 15 वातस्य ते, 16 कुशाश्च, 17 स्वाहाप्राण, 18 प्रसप्त (!). ॥

तन् कुशलः पथः ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ तन्, कुशलः, पथः, (वुन्), ॥

वृत्तिः ॥ वुनित्येव । तन्नति सप्तमी समर्थत्वयिन् शब्दशङ्कुशल इत्यस्मिन्नर्थे वुन्प्रत्ययो भवति ॥

63. The affix vun comes, after the word pathin, being in the seventh case in construction, when the sense is “versed therein or skilled therein”.

Thus पथि कुशलः = पथकः (पथिन् + वुन् = पथ् + वुन् VI.4.144 = पथ् + अक् VII.1.1).

आकर्षादिभ्यः कन् ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ आकर्षादिभ्यः, कन् ॥

वृत्तिः ॥ तन्नित्येव, कुशल इति च । आकर्षादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यः कुशल इत्येतस्मिन्नर्थे क-
न्प्रत्ययो भवति ॥

64. The affix kan (१—क) comes in the sense of ‘versed therein, skilled therein’, after the nominal stems âkarsha &c, being in the seventh case in construction.

Thus आकर्षे कुशलः = आकर्षकः, स्वरुक्. Another reading has आकष (Böhlingk),

1 आकर्ष (आकष), 2 स्वरु, 3 विशाच (विपासा), 4 पिचण्ड, 5 अद्यानि, 6 अद्यम्, 7 नि-
चय (निचय), 8 चय, 9 विजय*, 10 जय, 11 आचय, 12 नय, 13 पाद् (निपाद्), 14 शीप, 15 ह्र-
द्वाद्, 17 ह्रान्, 18 गान्द्, 19 शकुनि, 20 अयः ॥

धनहिरण्यात्कामे ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ धन्, हिरण्यात्, कामे (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ तत्रेत्येव, कनिति च । धनहिरण्यशब्दाभ्यां तत्रेति सप्तमीसमर्थाभ्यां कामइत्यास्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति ॥

65. The affix kan comes, after the words dhana and hiranya, being in 7th case in construction, in the sense of 'a desire thereafter'.

The word काम means 'desire, wish'. Thus धने कामः = धनको देवदत्तस्य, हिरण्यको देवदत्तस्य ॥

स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ स्वाङ्गेभ्यः, प्रसिते (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ तत्रेत्येव, कनिति च । स्वाङ्गवार्त्तभ्यः शब्देभ्यस्तत्रेति सप्तमीसमर्थेभ्यः प्रसितइत्येतस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति ॥

66. The affix kan comes after a word denoting a part of one's body, in the sense of 'who takes care of it, who bestows care upon it'.

The words तच्च and कन् are understood in this sūtra. The word प्रसित means 'devoted to, intent upon, craving after'. Thus केशेषु प्रसितः = केशकः i. e. केशादिरेचनायां प्रसक्त एवमुच्यते ॥ The स्वाङ्गेभ्यः is in the plural number, indicating that the affix comes even after a collective compound of Svānga terms. Thus दन्तौष्ठकः, केशनखकः ॥ See II. 3. 44.

उदरादुत्थाद्यूने ॥ ६७ ॥ पदानि ॥ उदरात्, ठक् आद्यूने ॥

वृत्तिः ॥ तत्रेत्येव, प्रसितइति च । उदरादुत्थाद्यूनेभ्यस्तत्रेति सप्तमीसमर्थेभ्यः ठक् प्रत्ययो भवति ॥

67. The affix thak (±—इक्) comes in the sense of 'voracious', after the word udara.

The translation given above is according to Dr. Bohtlingk. According to the Kāśikā, the ānuvṛtti of प्रसित is also read into this sūtra. The meaning then would be "thak comes after the word udara in the seventh case in construction, in the sense of 'who is devoted therein', when the word so formed means "voracious". A person who is very much distressed by hunger is so called ; उद्रेदविजिगीषुर्भण्यते ॥ Thus उद्रे प्रसितः = औद्रेकः (i. e. आद्यूनः).

Why do we say when it means 'voracious'? Observe उद्रेकः 'abdominal'.

सस्येन परिजातः ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ सस्येन, परिजातः, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ कन्प्रत्यय इत्येव स्मर्यते, न ठक् । निर्देशादेव तृतीया समर्थविभक्तिः । सस्यशब्दात्तृतीयासमर्थात्परिजात इत्यास्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति ॥

68. The affix kan (±—क) comes after the word sasya, being in the third case in construction, when the sense is "to supply richly with it".

The anuvṛtti of कन्, not of ङक्, is to be read here. The word सस्य here means 'good quality', and not 'corn'. Another reading is शस्य. The word परि means 'all, every where'. That which is full of (परिजात) good qualities (सस्य) in which there is no defect, that is the signification here. Thus सस्येन परिजातः = सस्यकः शालिः 'a rice, above all praise', सस्यकः साधुः 'a good man, not equalled by any'. सस्यको मणिः 'a precious stone of the best quality', i. e. perfect in form'.

अंशं हारी ॥ ६९ ॥ पदानि ॥ अंशम्, हारी, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ अंशशब्दादत्रिंशदंश द्वितीयासमर्थाद्द्वारित्येतस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति ॥

69. The affix kan comes after the word aṅśa 'a share' in the second-case in construction, the sense being 'who must take that'.

The word अंश is used in the accusative in the aphorism, showing that the construction must be accusative. The word हारिन् nom. हारी is formed by adding णिनि to the root ह, the force of the affix being that of "must, or necessity". See III. 3. 170. The word हारिन् will govern accusative and not genitive II. 3. 70.

Thus अंशं हारी = अंशकः 'an heir', i. e. who is entitled to take a share at partition i. e. a शायरः । अंशकः पुत्रः ॥

तन्त्रादचिरापहृते ॥ ७० ॥ पदानि ॥ तन्त्रात्, अचिर, अपहृते, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ तन्त्रशब्दादत्रिंशदंश पञ्चमीसमर्थाद् अचिरापहृतइत्येस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति ॥

70. The affix Kan comes after the word tantra 'a loom', in the sense of "taken off therefrom not long ago or shortly before".

The word तन्त्र must be in the fifth case in construction, by the very fact of its being so employed in the sūtra. The word अचिर means 'short time, not long' अपहृत means "taken off". Thus तन्त्रादचिरापहृतः = तन्त्रकः 'a cloth just taken off the loom' i. e. an unbleached cloth. As तन्त्रकः पटः, तन्त्रकः प्राशारः 'a new mantle' = प्रत्ययः or नवः ॥

ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् ॥ ७१ ॥ पदानि ॥ ब्राह्मणक, उष्णिके, संज्ञायाम् (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ ब्राह्मणक उष्णिक इत्येतौ शब्दौ निपात्येते कन्प्रत्ययान्तौ संज्ञायां विषय ॥

71. The words Brāhmaṇaka and uṣṇika are anomalous, when they are a Name.

Thus ब्राह्मणको देशः, उष्णिका यवागूः ॥ The affix कन् is added to ब्राह्मण, with the force of 'a place where Brāhmaṇas who live by profession of arms dwell'. Similarly उष्णिक means अस्पात्राः ॥

शीतोष्णाभ्यां कारिणि ॥ ७२ ॥ पदानि ॥ शीत, उष्णाभ्याम्, कारिणि, (कन्) ॥
वृत्तिः ॥ शीतोष्णशब्दाभ्यां कारिण्यभिधेये कन्प्रत्ययो भवति ॥

72. The affix kan comes after the words śīta and uṣṇa, in the sense of 'who goes to work thus'.

The word शीत and उष्ण being used as adverbs will be in accusative construction. As शीतं करोति 'who goes to work coldly' i. e. a lazy man = शीत-कः = अलसः, जडः. Similarly उष्णकः = श्रमिकारी, दक्षः 'who goes to work hotly'.

अधिकम् ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ अधिकम्, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ अधिकमिति निपात्यते । अभ्यारूढस्योत्तरपदलोपः कश्च प्रत्ययः ॥

73. The word adhika is anomalous.

The word अधिकः meaning 'more', is formed by adding कन् to the word अभ्यारूढ; there being elision of the second term before the affix. Thus अधिको द्रोणः खार्याम् "a Droṇa is superior to Khârī" अधिका खारी द्रोणेन "a Khârī is inferior to Droṇa". The word अभ्यारूढ governs nominative or accusative indifferently.

अनुकामिकाभीकः कमिता ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ अनुक, अभिक, अभीकः, कमिता ॥
वृत्तिः ॥ अनुक अभिक अभीक इत्येते शब्दाः कन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते कमितेत्येतस्मिन्नर्थे ॥

74. The words anuka, abhika and abhika are anomalous, meaning 'being at liberty to do or being fond of'.

Thus अनुकामयते = अनुकः 'desirous, libidinous'. अभिकामयते = अभिकः or अभीकः 'a lover, voluptuous person'.

पार्श्वेनान्विच्छति ॥ ७५ ॥ पदानि ॥ पार्श्वेन, अनु, इच्छति, (कन्) ॥
वृत्तिः ॥ पार्श्वशब्दात्तृतीयासमर्थाद्विच्छतीत्यस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति ॥

75. The affix kan (—क) comes after the word pārśva, in the third-case in construction, signifying "who strives to gain something by that".

The word पार्श्वम् means 'a fraudulent or crooked expedient'. One who endeavours to obtain any thing by fraud is called पार्श्वकः 'a cheat, a juggler, a partisan'. पार्श्व = a rib, a crooked thing; as पार्श्वकः = मायाविन्, कौतुकिक, जालिकः &c.

अयः शूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ अयःशूल, दण्डाजिनाभ्याम्, ठक्, ठञौ ॥

वृत्तिः ॥ अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां तृतीयासमर्थाभ्याम्विच्छतीत्यस्मिन्नर्थे ठक्ठञौ प्रत्ययौ भवतः ॥

76. The affixes ṭhak (±—इक्) and ṭhañ (±'—इक्) come respectively after ayaḥśūla and daṇḍājina, in the same sense of "who strives to gain something by that".

The word **अभिच्छति** is understood here also. The word **अदःशूलम्** means 'a violent proceeding'. Who seeks to obtain any thing by violent means is called **आदःशूलिकः** = **साहसिकः** ॥ The word **दण्डाजिन** means 'staff (daṇḍa) and hide (ajina)' i. e. outer badges of devotion or hypocrisy. Who seeks to gain something by hypocrisy and 'deceit is called **दण्डाजिनिकः** = **शाम्भिकः** ॥

तावतिथं ग्रहणमिति लुक्वा ॥ ७७ ॥ पदानि ॥ तावतिथम्, ग्रहणम्, इति, लुक् वा ॥

वृत्तिः ॥ तावतां पूरणे तावतिथम् । गृह्यते ऽनेनेति ग्रहणम् । प्रकृतिविशेषणं चेतद् । पूरणप्रत्ययान्तात्मा-
तिपदिकाद् ग्रहणोपाधिकात्स्वार्ये कन्प्रत्ययो भवति ॥

वार्तिकम् । तावतिथेन गुह्यतीति कन्प्रत्ययः, पूरणप्रत्ययस्य च नित्यं लुक् ॥

77. The affix **kan** (**क**) is added to an ordinal number, in the sense of "acquiring a subject after so many attempts"; and there is optionally the elision of the affix denoting the ordinal number.

The word **तावतिथं** (V. 2. 53) stands here as a type of all words ending in affixes denoting **पूरण** i. e. ordinals. The word **ग्रहण** means 'acquired or learned hereby'. This qualifies the base. Thus **द्वितीयेन रूपेण ग्रन्थं गुह्यति** = **द्विकं ग्रहणम्** or **द्वितीयकं ग्रहणम्** 'the acquisition of the knowledge or book by the second time' i. e. "successful mastery by the second time". So also **त्रिकं** or **त्रितीयकम्**, **चतुष्कम्** or **चतुर्थकम्** ॥

Vart.—When the word, formed by the affix **kan**, means the *person* who acquires after so many times then the elision of the **पूरण** affix is compulsory and not optional. Thus **षष्ठेन रूपेण ग्रन्थं गुह्यति** = **षट्को देवदत्तः** 'Devadatta who learns the book for the sixth time' i. e. 'who succeeds in learning the book at the sixth attempt'. Similarly **पंचकः**, **चतुष्कः** ॥ The word **ग्रहण** here is confined to books only and to nothing else.

स एषां ग्रामणीः ॥ ७८ ॥ पदानि ॥ स, एषाम्, ग्रामणीः, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ स इति प्रथमासमर्थोद्देशामिति षष्ठ्यर्थे कन्प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थे ग्रामणीभेदो भवति ॥

78. The affix **kan** comes after a word in the first case in construction, with the force of a genitive case, when the sense is 'he is their leader':

The word **ग्रामणी** means 'head-man, leader, spokes-man'. Thus **देवदत्तो ग्रामणीरेषां** = **देवदत्तका**, **यज्ञदत्तकाः** ॥

Why do we say 'when meaning a leader'? Witness **देवदत्तः शत्रुरेषाम्** ॥ Here there is no affixing.

शृङ्खलमस्य बन्धनं करमे ॥ ७९ ॥ पदानि ॥ शृङ्खलम्, अस्य, बन्धनम्, करमे ।

वृत्तिः ॥ शृङ्खलशब्दाग्रप्रथमासमर्थोद्देश्येति षष्ठ्यर्थे कन्प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थे बन्धनं चेतद् । यत्तत्प्रत्ययेति निर्दिष्टं करमभेदो भवति ॥

79. The affix kan comes after the word *śrinkhala* 'a clog', in the sense of "clog is its fetter", when the whole word means a young camel.

Thus शृङ्खलं बन्धनमस्य करभस्य = शृङ्खलकः ॥. The young ones of camel are called करभ ॥ The wooden clogs put on their feet to prevent them from straying are called शृङ्खल ॥ Though the ropes &c are also used along with the clog, yet *śrinkhala* being the principal object that takes away the freedom is called बन्धन or bond or fetter.

उत्क उन्मनाः ॥ ८० ॥ पदानि ॥ उत्कः, उन्मनाः, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ उत्क इति निपात्यते उन्मनाश्चेत्स भवति । उन्नतं मनो यस्य स उन्मनाः ।

80. The word *utka* is anomalous, meaning 'longing after, yearning'.

He whose mind anxiously desires or yearns after a thing is called उन्मनः ॥ The word उत्कः is formed by adding कन् to the preposition उद्. Thus उत्को देवदत्तः, उत्कः प्रवासी = उत्सुकः or उत्कण्ठितः ॥

कालप्रयोजनाद्भोगे ॥ ८१ ॥ पदानि ॥ काल, प्रयोजनात्, रोगे, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ अर्थाभ्यां समर्थविभक्तिः । कालप्रयोजनाच्च यथायोगं समर्थविभक्तियुक्ताद्भोगेऽभिधेये कन्प्रत्ययो भवति ॥

81. The affix kan comes after a word expressing a time, or a cause or effect (of the disease), when an illness is denoted.

The word काल means 'days' &c, and प्रयोजन means 'the cause (of disease) or its effect'. Thus द्वितीयेऽद्भिभवः = द्वितीयको ज्वरः 'the fever which comes on the second day'. चतुर्थकः 'a fever which comes on the fourth day'. Similarly after a word denoting प्रयोजनः, as, विषपुष्पैर्जनितः = विषपुष्पको ज्वरः 'a fever caused by poisonous flowers'. So also काशपुष्पकः ॥ So also उष्णं कार्यमस्य = उष्णकः 'a fever producing heat'. शीतको ज्वरः ॥

When 'illness' is not meant, then there is no affixing, as, द्वितीयो दिवसोऽस्य ॥ The word संज्ञा is to be read into this sūtra from the next sūtra. Therefore words द्वितीयकः &c are Names.

तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम् ॥ ८२ ॥ पदानि ॥ तत्, अस्मिन्, अन्नम्, प्राये, संज्ञायाम्, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ तदिति प्रथमासमर्थ्याश्चिन्ति सन्नमर्थे कन् प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थमन्नं चेत्प्रायविषयं तद् भवति ॥

षात्तिकम् ॥ षट्कोभ्य इनिर्वक्तव्यः ॥

82. The affix kan is added to a word denoting food, in the first case in construction, in the sense of "this

is the principal food on this particular occasion", when the whole word so formed is a Name.

Thus गुडापूषाः प्रायेणान्नमस्या पौर्णमास्यां = गुडापूपिका पौर्णमासी "The Guḍāpūpikā—Paurṇmāsi" i. e. that particular Full-Moon day in which cakes of sugar form the principal accompaniment of food. Similarly तिलापूपिका, कृद्यारिका, त्रिपुटिका &c.

Vart:—The affix इनि comes after वटक् in the same sense. As वटकिनी पौर्णमासी ॥

कुल्माषादञ् ॥ ८३ ॥ पदानि ॥ कुल्माषात्, अञ् ॥

वृत्तिः ॥ कुल्माषशब्दादञ् प्रत्ययो भवति, तदस्मिन्नञ् प्राये संज्ञायामित्येतस्मिन्नर्थे ॥

83. The affix ञ् (+/—अ) comes after kulmāṣa, in the same sense "this is the principal food on this particular occasion"—and the whole word is a Name.

The ञ् of अञ् is for the sake of causing Vṛddhi and accent. Thus कुल्माषाः प्रायेणान्नमस्यां = कौल्माषी पौर्णमासी ॥

श्रोत्रियं छन्दो ऽधीते ॥ ८४ ॥ पदानि ॥ श्रोत्रियम्, छन्दस्, अधीते, ॥

वृत्तिः ॥ श्रोत्रियमिति निपात्यते छन्दो ऽधीतइत्यस्मिन्नर्थे ॥

84. The word śrotriyaṇ is irregularly formed meaning 'who has studied the Chhandas'.

The ञ् in श्रोत्रियन् is for the sake of accent. As श्रोत्रियो ब्राह्मणः "a Brāhmaṇa learned in the Vedas". The word श्रोत्रिय is either a condensed expression for the full sentence छन्दोऽधीते, referring to no particular base or affix. Or the word छन्दस् is replaced by श्रोत्र, and then is added the affix घन् ॥ But how do you form then छान्दस्, in the sense of छन्दोऽधीते, by adding the affix अण् by IV. 2. 59? The present sūtra is optional, the word वा of V. 2. 77 being understood here: so that we have the form श्रोत्रियः also. Some say that श्रोत्रिय applies only to that person who has not only studied the Vedas but who acts upon its purport also, while छान्दस् applies to a student in general, so one sūtra does not debar the other, as they apply to different objects.

आद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ ॥ ८५ ॥ पदानि ॥ आद्धम्, अनेन, भुक्तम्, इनि, ठनौ ॥

वृत्तिः ॥ आद्धमिति प्रकृतिः । अनेनेति प्रत्ययार्थः । भुक्तमिति प्रकृतिविशेषणम् । आद्धमस्याभुक्तोपाधिका-
दनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिठनौ प्रत्ययौ भवतः ॥

85. The affixes ini (इन्) and ṭhan (—इक्) come after the word śrāddha, in the sense of "this is eaten by him".

Thus आद्धं भुक्तमनेन = आद्धी or आद्धिकः "a person who has eaten obsequial food". This relates to a person who eats on the day the Śrāddha ceremony takes place; and not at any other time nor who eats stale food of śrāddha. अथ

भुक्ते आह्ने भवः आह्निक इति माधुन् ॥ The word आह्निक originally means a certain ceremony, and is derived from the word अह्ना with the affix ण V. 2. 101. In a figurative sense, it here means the food taken at that ceremony.

पूर्वादिनिः ॥ ८६ ॥ पदानि ॥ पूर्वात्, इनिः, ॥

वृत्तिः ॥ अनेनेति प्रत्ययार्थः कर्तारुवर्त्तते न च क्रियामन्तरेण कर्त्ता संभवतीति यां कां चित्क्रियामभ्याहृत्य प्रत्ययो विधेयः । पूर्वाद्नेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो भवति ॥

86. The affix ini (इन्) comes after the word pûrva, in the sense of 'by whom something was done formerly'.

The word अनेन of the last sūtra is understood here. But what is the verb of which अनेन is the agent. The भुक्ते does not come to be read into this sūtra. Therefore we must supply some general verb such as 'doing' &c, to complete the sense. Thus पूर्व गतमनेन = पूर्वी ॥ So also पूर्वं भुक्ते, पीते &c. अनेन = पूर्वी s. पूर्वौ d. पूर्वणः pl. In fact पूर्वन् means by whom some thing was done &c, formerly.

सपूर्वाच्च ॥ ८७ ॥ पदानि ॥ सपूर्वात्, च, (इनिः) ॥

वृत्तिः ॥ विद्यमानं पूर्वं यस्मादिति सपूर्वं प्रातिपदिकम् । तस्य पूर्वशब्देन तदन्तविधिः । सपूर्वात्प्रातिपदिका-पूर्वशब्दान्ताद्नेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो भवति ॥

87. The affix ini comes after the word pûrva, also when another word precedes it, the sense being 'by whom something is done'.

Thus कृतपूर्वी कटम् = पूर्व कृतमनेन 'who formerly made'. भुक्तपूर्वी ओदनम् ॥

In these words, first कृत and पूर्व are compounded by II. 1. 4; and then the affix is added. These two sūtras V. 2. 86, 87, give rise to these two maxims पहनवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति "that which cannot possibly be anything but a Prâtipadika or Nominal-stem, does, (contrary to I. 1. 72) not denote that which ends with it, but it denotes only itself." व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन "The rule of vyapadesivad-bhâva does not apply to a prâtipadika". That rule is embodied in the following paribhâṣhâ—व्यपदेशिवद्भवस्मिन्—"an operation which affects some thing on account of some special designation, which for certain reasons attaches to the latter, affects likewise that which stands alone and to which therefore, just because the reasons for it do not exist, that special designation does not attach".

इष्टादिभ्यश्च ॥ ८८ ॥ पदानि ॥ इष्टादिभ्यः, च, (इनिः) ॥

वृत्तिः ॥ अनेनेत्येव । इष्टादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो भवति ॥

88. The affix ini comes after iṣṭa &c. in the sense of 'by him'.

Thus इष्टमनेन = इष्टी यज्ञे; पृथीआह्ने &c. "who wished", "who performed a charitable act". The words इष्टिन्, पृथीन् &c. formed by इन् will govern locative instead of accusative. See vârtika under II. 3. 36.

1 इह, 2 पूर्त, 3 उपासाहित (उपसाहित), 4 निगदित, 5 परिगदित*, 6 परिव्राहित, 7 निक्षिप्त, 8 निषाहित*, 9 निषदित, 10 संकलित, 11 परिकलित, 12 संरक्षित, 13 परिरक्षित, 14 अर्क्षित, 15 गणित*, 16 अवकीर्ण, 17 आयुक्त, 18 गृहीत, 19 आम्नात, 20 भुत (आम्नातभुत), 21 अधीत, 22 अवधान (!)*, 23 आसेवित, 24 अवधारित, 25 अवकल्पित, 26 निराकृत, 27 उपकृत, 28 उपाकृत, 29 अनुयुक्त, 30 अनुगणित, 31 अनुपठित, 32 व्याकुलित, 33 परिकथित, 34 संकल्पित, 35 विकलित, 36 निपातित, 37 पठित, 38 पूजित, 39 परिगणित, 40 उपगणित, 41 परित (!), 42 अपवारित, 43 उपनत, 44 निगृहीत, 45 अपचित. ॥

छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि ॥ ८९ ॥ पदानि ॥ छन्दसि, परिपन्थि, परिपरिणौ, पर्यवस्थातरि ॥

वृत्तिः ॥ परिपन्थिन् परिपन्थि इत्येतौ शब्दौ छन्दसि विषये निपात्येते पर्यवस्थातरि वाच्ये ॥ पर्यवस्थाता पतिपक्षः संपन्नउच्यते ॥

89. In the Chhandas, the words paripanthin and pariparin are anomalously formed by this affix, and have the sense of 'an antagonist'.

The word पर्यवस्थातृ means 'an adversary, an antagonist' Thus मा स्वां पत्तिरिणो विदुन् मा स्वां पत्तिरिणो विदुन् (Yaj. Ved. IV. 34). These words are obsolete in current literature. See however Gita III. 34.

अनुपद्यन्वेष्टा ॥ ९० ॥ पदानि ॥ अनुपदी, अन्वेष्टा ॥

वृत्तिः ॥ अनुपदीति निपात्येते ऽन्वेष्टा चेत्स भवति ॥ परस्य पश्चादनुपदम् ॥

90. The word anupadin, formed anomalously by ini, denotes 'who goes after, who searches'.

Thus अनुपदी गवांश्च, अनुपदी उष्ट्राणाम् "going after or searching the cows and camels'.

साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम् ॥ ९१ ॥ पदानि ॥ साक्षात्, द्रष्टरि, संज्ञायाम् (इनि) ॥
वृत्तिः ॥ साक्षाच्छब्दो ऽप्ययम् । तस्मादिनिः प्रत्ययो भवति द्रष्टरि वाच्ये ॥ संज्ञा ग्रहणमभिधेयनियमार्थम् ॥

91. The affix ini comes after the word sâkshât, in the sense of 'a spectator, looker on', when the word so formed is a Name.

The word साक्षात् is an Indeclinable. The word संज्ञा is used in the aphorism to restrict the sense of the word. Thus साक्षाद् द्रष्टा = साक्षी, d. साक्षिणी, pl. साक्षिण. 'an eye-witness'. In any transaction like loan, &c, three person directly see the fact, and may be called द्रष्टा, viz. who gives, who takes, and another who merely looks on. By using the word संज्ञा, the word साक्षिन् is restricted to the mere looker on, and not to the lender or borrower.

क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः ॥ ९२ ॥ पदानि ॥ क्षेत्रियच्, परक्षेत्रे, चिकित्स्यः

वृत्तिः ॥ क्षेत्रियजिति निपात्येते । परक्षेत्रे चिकित्स्य इत्येतस्मिन् वाक्यार्थे पदवचनम् । परक्षेत्राद्वा तर्पेति सप्तमीसमर्थान् चिकित्स्य इत्येतस्मिन्नेव वाक्ये प्रत्ययः पराशब्दलोपश्च निपात्येते ॥

92. The word kshettriyach (क्षेत्रियं) is anomalous, meaning "curable in another body" i. e. "not curable in this life".

The whole word enunciated here in the sense of para-kshetre chikitsya; or the word क्षेत्रिय, with acute on the last syllable, is formed by adding the affix पञ्च to the word परक्षेत्र, the force of the affix being 'curable therein' and the word पर is elided before this affix. Thus क्षेत्रियो व्याधिः 'incurable disease'. क्षेत्रियं कुष्ठम् 'incurable leprosy': i. e.—organic disease. The word परक्षेत्र means body assumed in the next reincarnation. The word क्षेत्रिय applies to an irremediable disease.

The word क्षेत्रियं means 'poison' also = यन् पराक्षेत्रे परशरीरे संक्रमय्य चिकित्स्यते ॥ 'that which is to be removed from another's body where it has entered'. Or क्षेत्रिय means 'rank growth or grass', i. e. यानि सस्यायं क्षेत्रे जातानि चिकित्स्यानि मासृजित्त्यानि ॥ "that like grass &c, which grows in a para-kshetra or another's field i. e. a field set apart for grain &c, and not for grass, and which therefore must be weeded out (chikitsya)" Or क्षेत्रिय is an 'adulterer', i. e. परदारः परक्षेत्रं, तच्च चिकित्स्यः निगृहीतव्यः ॥ These are all secondary meanings.

इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा ॥ ९३ ॥ पदानि ॥

इन्द्रियम्, इन्द्रलिङ्गम्, इन्द्रदृष्टम्, इन्द्रसृष्टम्, इन्द्रजुष्टम्, इन्द्रदत्तम्, इति, वा, (घञ्) ॥

वृत्तिः ॥ इन्द्रियमित्यन्तोशात्तं शब्दरूपं निपात्यते । रुद्धिरेषा षष्ठुरादीनां करणानां, तथा च व्युत्पत्तेरनियमं दर्शयति । इन्द्रशब्दात्पृथीसमर्थाल्लिङ्गमित्येतस्मिन्नर्थे घञ्प्रत्ययो भवति ॥ इन्द्रस्य लिङ्गमिन्द्रियम् । इन्द्र आत्मा स षष्ठुरपिना करणेनानुमीयते । नाकतुक् कारणमस्ति । इन्नेण दृष्टम् । तृतीयासमर्थान्प्रत्ययः । आत्मना दृष्टमित्यर्थः । इन्नेण जुष्टम् । आत्मना सृष्टम् । तत्कृतेन शुभाशुभेन कर्मणोत्पन्नमिति कृत्वा ॥

93. The word Indriyam, (having udātta on the last), is anomalous, meaning an organ of sense; and so called, either because it is "the characteristic from which the existence of Indra is inferred", or 'it is seen by Indra', or 'it is created by Indra', or 'it is wished for by Indra', or 'it is given by Indra'.

The word इन्द्रिय is a primitive word, meaning organs of sense, such as eyes &c. Its derivation is obscure, if it is a derivative word at all. In the latter alternative, it may be said to be formed by the affix पञ्च added after इन्द्र, in the sense of either 'a mark thereof'. As इन्द्रस्य लिङ्गम् = इन्द्रियम् ॥ The senses (indriyas) are so called because, Indra is Atma or soul, and it is inferred by the existence of the senses, eyes, ears &c. So that these organs are the 'marks' or signs or linga of Indra: because they being an instrument presuppose an agent, there being no instrument without an agent.

Or the senses (indriyas) are so-called because they are 'seen or known by Indra or Atma' (इन्द्रेण दृष्टं=ज्ञातं). The affix is here added to a word in the third case in construction. The knowing or perceiving of the senses by the Self is an allusion to the following Śruti of the Aitareya Upanishad Chapter III. verse. 13, where the Self having created the physical body took a survey of it. स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततमम पश्यद्विदमदर्शयिमीति "He beheld this Brahma who dwells in the body who pervades everywhere, and exclaimed—'I have seen this'. Or they are so called because they are created by Indra or Atma (इन्द्रेण सृष्टं) i. e. the senses are formed according to the good and bad deeds of the Self. Or they are so called because they are wished for by Indra or Self (इन्द्रेण श्रुष्टं सेवितं) as they are the gate-ways of knowledge. Or they are so called because they are given by Indra (इन्द्रेण दत्तं) i. e. they are allotted to their respective objects by Indra e. g. the eye is given to perceive forms, the ear to perceive sounds and so on. The word वा 'or' joins every one of the above. The word इति shows, that there may be other appropriate significations also: As, इन्द्रेण दुर्जयम् = इन्द्रियम् 'senses'—difficult to be subdued by the Soul.

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ॥ ९४ ॥ पदानि ॥ तत्, अस्य, अस्ति, अस्मिन्, इति मतुप् ॥

वृत्तिः ॥ तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः अस्यास्मिन्निति प्रत्ययार्थः, अस्तीति प्रकृतिविशेषणम् । इतिकरणो विवक्षार्थः । तदितिप्रथमासमर्थोक्त्यातं षष्ठ्यर्थे ऽस्मिन्निति सप्तम्यर्थे वा मतुप् प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थमस्ति चेत्तद्वति ॥

Kārikā भूमाविन्दाप्रसंसासु निर्ययोगे ऽतिशायने ।

संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबाहयः ॥

वार्त्तिकम् ॥ गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग्वक्तव्यः ॥

94. The affix *matup* (मत्, मन्त् *f. ई*) comes after a word in first case in construction in the sense of 'whose it is,' or 'in whom it is'.

Thus गावोऽस्य सन्ति = गोमान् *nom.* गोमान् 'having cows', as गोमान् देववत्तः ॥ वृक्षा अस्मिन् सन्ति = वृक्षवान् (व being substituted for म् by VIII. 2. 9), as वृक्षवान् पर्वतः ॥ Similarly यवमान्, श्लक्ष्मवान् ॥ The word इति shows that the use of मतुप् and cognate affixes are restricted in their application. For example, a person who has three barley grains only will not be called यववान् ॥ This affix comes when the significations are (1) A large quantity or number, as गोमान् 'having many cows'. (2) When censure (निन्दा) is implied, as ककुदावर्त्सी, संखावर्त्सी, (3) when praise (प्रशंसा) is meant, as रूपवती कन्या, (4) when an inherent or permanent quality of a thing is meant (निर्ययोगे) as, क्षीरिणी वृक्षः ॥ (5) When excellence (अतिशयान्न) is meant, as, उर्वरिणी कन्या ॥ (6) When accompaniment (संसर्ग) is meant, as इण्डी, छत्री ॥ (7) When the sense of अस्ति 'to be' is denoted, as अस्तिमान् ॥

Vart:—The affix मतुप् is elided after words of quality (गुणवचन), as गुह्यं गुणोऽस्यास्ति = गुह्यः रूपदः ॥ ३ कृष्णः, श्वेतः &c.

रसादिभ्यश्च ॥ ९५ ॥ पदानि ॥ रसादिभ्यः, च ॥

वृत्तिः ॥ रसादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो मतुप् प्रत्ययो भवति, तदस्यास्यस्मिन्नित्येतस्मिन्विषये ॥

95. The affix matup comes after the nominal stems rasa &c, in the sense of 'whose it is', or 'in whom it is'.

As रसवान्, रूपवान्, गन्धवान् ॥ Why this special sūtra with regard to रसादि words, when they would have taken मतुप् by the last sūtra? This prevents the application to these words of other affixes having the sense of मतुप् ॥ How do you form then रूपिणी कन्या, रूपिको शरकः ॥ These are rare forms. According to Patanjali this sūtra is useless. Or the word रस &c, must denote qualities, perceivable by the organs of taste, touch &c, i. e. रस should mean taste, रूप form. Therefore the forms रूपिणी and रूपिकः are valid, meaning शोभायोग्यता ॥ So also रसिको तटः = भावयोगः, here रूप and रस do not mean 'form' and 'taste'. And all words of quality having one syllable are governed by this sūtra, and form their derivative in मतुप् ॥ See V. 2. 115.

1 रस, 2 रूप, 3 वर्ण*, 4 गन्ध, 5 स्पर्श, 6 शब्द, 7 ज्ञेह, 8 भाव*, 9 गुणात् (गुणमहर्णं रसादीनां विशेषणम्), 10 एकाचः (स्ववत्). ॥

प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् ॥ ९६ ॥ पदानि ॥ प्राणिस्थान्, आतः लच्, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ प्राणिस्थवाचिनः शब्दाशकापन्ताल्लच् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यां मत्वर्थे ॥
वार्तिकम् ॥ प्राण्यङ्गादिति वक्तव्यम् ॥

96. The affix lach (लृच्) comes optionally, in the sense of matup, after a stem ending in long आ, the word expressing something which is found only in a living being.

Thus from चूडा 'a crest', we have चूडालः or चूडावान्. So also कर्णिकालः or कर्णिकावान् ॥ Why do we say 'which is found in a living being'? Observe शिखिवान् महीपः 'the crested flame of a lamp'. Why do we say "ending in आ"? Observe हस्तवान्, पादवान् ॥

Vart:—It should be stated that the affix लृच् comes only after what denotes member or limb of a living being, (and not anything like love, passion, intelligence &c, that are also found in living being). Hence there is no affixing of लृच् here: चिकीर्षाऽस्यास्ति = चिकीर्षावान्, जिहीर्षावान् ॥

Every affix is udātta (III. 1. 3), unless contrary is indicated by some anubandha. The लृच् would have been udātta by III. 1. 3, even without the indicative च् (VI. 1. 163). The employment of this anubandha, however

indicates that this udātta will never be changed into svarita, as other udāttas are by rule VIII. 2. 6, as चूडलोऽसि ॥

सिध्मादिभ्यश्च ॥ ९७ ॥ पदानि ॥ सिध्मादिभ्यः, च, (लच्) ॥

वृत्तिः ॥ लजन्यतरस्यामिति वृत्तं । सिध्मादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो लच् प्रत्ययो भवत्यन्तरस्यां मत्वर्थे ॥

वार्तिकम् ॥ पार्ष्णिधमन्योर्ध्वश्च ॥ वा० ॥ वातइन्तबलललाटगलानामूह् च ॥ वा० ॥ जटाघटाकलाः क्षेपे ॥
वार्तिकम् ॥ क्षुद्रजन्तुपतापाद्येभ्यः ॥

97. The affix lach comes in the sense of matup, after the words sidhma &c, and optionally matup also.

Thus सिध्मलः or सिध्मवान्, गडुलः or गडुवान् ॥ The word अन्यतरस्याम् understood in this sūtra, causes the employment of the affix मतुप् in the alternative. It does not mean that the affix लच् is optional. For were लच् optional, then the affix इनि and ठन् would come by V. 2. 115 after those words of सिध्मादि class which end in भ् । But that is not the case.

Vārt:—The words पार्ष्णि and धमनि lengthen the vowel before ल, as पार्ष्णीलः, धमनीलः ॥

Vārt:—The words वात, इन्त, बल, ललाट and गल take the augment कङ् before लच्, as वातूलः, इन्तूलः, बलूलः, ललाटूलः, गलूलः ॥

Vārt:—The word जटा, घटा, कटा and कला take लच्, when censure is meant, as जटालः, घटालः, कटालः and कटालः, but जटावास्तापसः when no censure is meant.

Vārt:—This affix comes after words denoting lower organisms, and word denoting disease : as सूकालः, मक्षिकालः, विषर्षिकालः, विपादिकालः, मूछालः ॥

1 सिध्म, 2 गडु, 3 मणि, 4 नाभि, 5 बीज (जीव), 6 शीणा*, 7 कूष्ण*, 8 निष्पाव, 9 पांडु, 10 पार्श्व, 11 पशू (परशु), 12 हतु, 13 सक्तु, 14 मांस, 15 पार्ष्णिधमन्योर्ध्वश्च 16 वातइन्तबलललाटानामूह् च 17 जटाघटाकटाकलाः (कटा) क्षेपे, 18 पर्ण, 19 उरक, 20 मृत्ता, 21 सत्त्विक, (सत्त्विय) 22 कर्ण, 23 श्लेष्म, 24 शीत, 25 इयाम, 26 पिङ्ग, 27 पित्त, 28 पुष्क (शुष्क), 29 पृथु, 30 वृद्ध, 31 मज्ज, 32 मण्ड, 33 पद्म, 34 चटु, 35 कपि, 36 गण्डु (कण्डु), 37 ग्रन्थि, 38 श्री*, 39 कुश, 40 धारा*, 41 वर्धन्*, 42 पद्मन्*, 43 श्लेष्मन्, 44 पेश*, 45 निष्पाद्*, 46 कुण्ड*, 47 क्षुद्रजन्तुपतापयोश्च 48 गण्ड, 49 संज्ञा ॥

वत्सांसाभ्यां कामबले ॥ ९८ ॥ पदानि ॥ वत्स, अंसाभ्याम्, कामबले, (लच्) ॥
वृत्तिः ॥ वत्सांसशब्दाभ्यां लच्प्रत्ययो भवति यथासंख्यं कामवति बलवति चार्थे ॥

98. The affix lach comes after the words vatsa and aṇsa, in the sense of love and strength respectively.

Thus वत्सलः 'loving the calf, loving, tender'. अंसलः 'strong, lusty'. The word वत्स means 'calf'; in वत्सल there is no trace of its origin, for it is applied to father, master &c, as वत्सलः स्वामी, वत्सलः पिता &c. The word अंस means 'shoulder': but अंसल means 'strong'. The affix लच् in these cases is not optional, but necessary and debars मतुप् ॥ In other senses, the matup only is added as अंसवती गौः, अंसवान् दुर्बलः ॥

केनादिलच् ॥ ९९ ॥ पदानि ॥ केनात्, इलच्, च ॥

वृत्तिः । केनादिलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । चकाराल्लच् । अन्यतरस्यां ग्रहणं मतुप्सुचयार्थं सर्वत्रैवा-
नुवर्तते ।

99. The affix *ilach* (इल) as well as *lach*, comes after the word *phena*, in the sense of *matup* : and optionally the affix *matup* also.

The word च् draws in लच् ; and the word अन्यतरस्याम् understood in the sūtra adds मतुप् in the alternative. As केनिलः, केनलः and केनवान् ॥

लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ॥ १०० ॥ पदानि ॥ लोमादि-पामादि-पि-
च्छादिभ्यः, श-न-इलचः ॥

वृत्तिः । लोमादिभ्यः पामादिभ्यः पिच्छादिभ्यः बिभ्यो गणेशो यथासंख्यं श न इलच् इत्येते प्रत्यया भवन्ति
मत्वर्थे मतुप् च ॥

100. The three affixes *śa* (श), *na* (न), and *इलच्* ('इल') come in the sense of *matup*, respectively after the words of these three classes i. e. *lomādi*, *pāmādi*, and *pichehādi* : and the affix *matup* also comes in the alternative.

The affix श comes after *लोमादि* words as, *लोमशः* or *लौमवान्* 'hairy'. The affix न comes after *पामादि* words, as, *पामनः* or *पामवान्* 'scabby'. The affix *इलच्* comes after *पिच्छादि* words, as, *पिच्छिलः* or *पिच्छिवान्* 'broth'.

Vart:—The affix न comes after the word *अङ्ग* in the sense of 'beautiful', as *अङ्गना* 'the fair one' i. e. a woman.

Vart:—The words *शाकी*, *पलाली* and *दहू* shorten their final vowel before न, as *शाकिनम्* 'a field', *पलालिनम्*, *दहूणम्* ॥

Vart:—The word *विष्वक्* (*विषु* + *अंच्*) loses its second member, before न, and the change caused by sandhi (उ in to व्) is undone. Otherwise the form would be *विष्णः* (*वक्* being elided), as *विष्वक्जितानि सन्ति अस्य* = *विषुणम्* 'moving variously'.

Vart:—The affix न comes after *लक्ष्मी*, before which ई is changed to अ, as *लक्ष्मीरस्थास्ति* = *लक्ष्मणः* ॥

Vart:—The affix *ilach* comes after *jaṭā*, *ghaṭā*, and *kalā*, when censure is meant, as *जटिलः*, *घटिलः* *कलिलः* but *जटावान्* when no censure is meant.

1 लोमन्, 2 रोमन्, 3 बभ्रु, 4 हरि, 5 गिरि*, 6 कर्क*, 7 कपि, 8 धुनि, 9 तर ॥

1 पामन्, 2 शामन्, 3 वेमन्, 4 हेमन्, 5 श्लेष्मन्, 6 कङ्ग (कङ्गु), 7 बाल, 8 सामन्, 9 ऊष्मन्, 10 कुदि*, 11 अङ्गान् कल्याण, 12 शाकीपलालीदहूणां (शाकीपलालीदहूणां), इत्येते च, 13 विष्वगित्यु-
त्तरपक्षोपधाकृतसंघेः (विषुण), 14 लक्ष्म्या अश्च (लक्ष्मणः), 15 श्रेष्ठ, 16 पलल ॥

1 पिच्छा (पिच्छ), 2 उत्स, 3 ध्रुवक (ध्रुवक), 4 ध्रुवक (ध्रुवका), 5 जटाघटा-
कलात्, क्षेपे, 6 वर्ण, 7 उवक, 8 पङ्क, 9 प्रज्ञा ॥

प्रज्ञाभञ्जार्चाभ्यो णः ॥ १०१ ॥ पदानि ॥ प्रज्ञा-भञ्जा-अर्चाभ्यः, णः ॥

वृत्तिः । प्रज्ञा भञ्जा अर्चा इत्येतेभ्यो णः प्रत्ययो भवति मतुबर्थे ।

101. The affix *ṇa* (± अ) comes in the sense of *matup* after the words *prajñā*, *śraddhā* and *archā* : as well as the affix *matup*.

As *प्राज्ञः* or *प्रज्ञावान्*, *आदः* or *अज्ञावान्*, *आर्चः* or *अर्चावान्* ॥ The *Kāśika* has introduced the word *वृत्ति* into the *sūtra* from the *vārtika* *वृत्तेष्व* ॥

Vārt :—So also after *वृत्ति*, as *वार्त्तः* or *वृत्तिमान्* ॥

तपः सहस्राभ्यां विनीनी ॥ १०२ ॥ पदानि ॥ तपः-सहस्राभ्याम्, विनि-इनी ॥

वृत्तिः । तपःसहस्राभ्याभ्यां विनि इनि इत्येतौ प्रत्ययो भवतो मत्वर्थे ॥

102. The affixes *vinī* (विन्) and *inī* (इन्) come, with the force of *matup*, after the words *tapas* and *sahara* respectively.

The word *तपस्* ends in *अस्*, and therefore by V. 2. 121, it would have taken *विनि*; similarly *सहस्र* ends in *अ*, and by V. 2. 115, it would have taken *इनि*; it may, therefore, be objected, where is the necessity for the present *sūtra*? To this it is replied, that by the next *sūtra*, these words take the affix *अण्* also; so that, had there not been this present *sūtra*, the *अण्* would have debarred the application of *इनि* and *विनि* of V. 2. 115 and 121. The affix *इन्* (V. 1. 115) is also debarred after the word *सहस्र*, though it ends in *अ* ॥

Thus *तपोऽस्त्यास्मिन्* वा *विद्यते* = *तपस्विन्* nom. *तपस्वी* ॥ Similarly *सहस्रिन्* nom. *सहस्री* ॥

अण् च ॥ १०३ ॥ पदानि ॥ अण्, च ॥

वृत्तिः ॥ तपः सहस्राभ्यामण्य प्रत्ययो भवति ।

वार्त्तिकम् ॥ अण्प्रकरणे ङ्योस्त्वादिभ्य उपसंख्यानम् ॥

103. And also *aṇ* (± अ) comes after *tapas* and *sahasra*.

Thus *तापसः*, *साहस्रः* ॥ The separation of this *sūtra* from the last is for two purposes, 1st the *anuvṛtti* of *अण्* runs in the subsequent *sūtras*, which could not have been done had it been included in the last *sūtra*, 2nd the rule of *yathāsaṅkhyā* (I. 3. 10) would not have applied in the last *sūtra*, had *अण्* been read along with *विनि* and *इनि* ॥

Vārt :—The words *ङ्योस्त्वा* &c, are governed by this rule and take *अण्*. As *ङ्योस्त्वा* *विद्यतेऽस्मिन्* पक्षे = *ङ्योस्त्रः* पक्षः ॥ Similarly *तामिस्रः* (a kind of hell) *क्रौञ्चलः*, *कौतपः*, *वैसर्पः*, and *वैपादिकः* ॥

सिकताशर्कराभ्यां च ॥ १०४ ॥ पदानि ॥ सिकता-शर्कराभ्याम्-च- (अण्) ॥

वृत्तिः ॥ सिकताशर्कराभ्यामण्य प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।

104. The affix *an* comes, in the sense of *matup*, after *sikatā* and *śarkarā*.

Thus *सैकटो घटः*, *शार्करं मधु* ॥ These are the examples, when they do not denote a place. In denoting a place they will take *इल्* and *लुप्* of the next sūtra.

देशे लुबिलचौच ॥ १०५ ॥ पदानि ॥ देशे, लुप्, इलचौ च ॥

वृत्तिः ॥ सिकताशार्कराभ्यां देशे अभिधेये लुबिलचौ भवतः 'पकाराण् च, मतुप् च' ।

105. When the sense is of 'a locality', there may take place the *lup*-elision of the affixes denoting *matup* (with the preservation of the gender and number of the word), or there may be the affix *ilach* (इल्), as well as *an* and *matup*, after the words *sikatā* and *śarkarā*.

By *च* in the sūtra, *अण्* and *मतुप्* are introduced. The *लुप्* refers to *मतुप्* and every affix in general. Thus *सिकता अस्मिन् विद्यन्ते* = *सिकता देशः* or *सिकतिलः*, *सैकतः* or *सिकतावान्* 'a sandy country'. So also *शार्करा देशः* or *शार्करिलः* or *शार्करः* or *शार्करावान्* 'a stony locality'.

Why do we say when meaning a 'locality'? Observe *सैकतः* 'a vessel of sand', *शार्करं* "honey or sugar". In the case of the elision of the affix, the gender and number are preserved by I. 2. 51.

दन्त उन्नत उरच् ॥ १०६ ॥ पदानि ॥ दन्ते उन्नते उरच् ॥

वृत्तिः ॥ उन्नत इति प्रकृति विशेषणम् । दन्तशब्दादुन्नतौपाधिकादुरच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।

106. The affix *urach* (उरच्) comes after *danta*, denoting 'having projecting teeth'.

Thus *दन्ता उन्नता अस्मिन्* = *दन्तुरः* ॥ The words in the sūtra are either in the nominative or the locative case, but have the force of ablative.

Why do we say when the meaning is that of 'projecting'? Observe *दन्तवान्* 'having teeth'.

ऊषसुषिमुष्कमधो रः ॥ १०७ ॥ पदानि ॥ ऊष, सुषि, मुष्क, मधोः, रः ॥

वृत्तिः ॥ ऊष सुषि मुष्क मधु इत्येतेभ्यो रः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।

पार्त्तिकम् ॥ रप्रकरणे खडुलकुञ्जेभ्य उपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ नगर्पासुपाण्डुभ्योति वक्तव्यम् ॥

वा० ॥ कण्डूा द्वस्वयं च ॥

107. The affix *r* comes, after the words *ûsha*, *sushi*, *mushka* and *madhu*, with the force of *matup*.

Thus *ऊषरं क्षेत्रम्* 'a barren soil, impregnated with *ûsha* or salt'. *सुषिरं काष्ठं* 'a perforated wood i. e. containing *सुषि* or hole'. *मुष्करः पशुः* 'a beast having testicles or *mushka*'. *मधुरो गुडः* 'sweet sugar'. The word *इति* shows that the words formed with *r* are names of certain things. Therefore it will not apply

here ऊषोऽस्मिन् घटे विद्यते 'there is salt in this pot', we cannot say ऊषरो घटः, nor मधुरो घटः for मधुस्मिन् घटे विद्यते ॥

Vart:—The affix र comes after ख, मुख and कुञ्ज, as खमस्यास्ति कण्ठविस्त्रं महत् = खरः 'an ass, lit. having a wide throat'. मुखमस्यास्ति इति सर्वस्मिन् वक्तव्ये = मुखरः 'talkative', कुञ्जावस्थ स्तः = कुञ्जरः 'an elephant having tusks'. The word कुञ्ज means the tusk of an elephant or the lower jaw of an elephant. The word कुञ्जर is a common name for all elephants.

Vart:—The affix र comes after नग, पांसु and पाण्डु, as नगरम् 'a city, lit. having trees (naga = tree)', पांसुरम्, पाण्डुरम् ॥

Vart:—So also after कण्ठ, the vowel being shortened: as कण्ठुरम् ॥

सुदुभ्यां मः ॥ १०८ ॥ पदानि ॥ सु-दुभ्याम् मः ॥

वृत्तिः । सुदुशब्दाभ्यां मः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।

108. The affix म comes after dyu and dru, in the sense of matup.

Thus द्युमः and द्रुमः ॥ These are primitive words, and therefore do not take मतुप् in the alternative.

केशाद्वोऽन्यतरस्याम् ॥ १०९ ॥ पदानि ॥ केशात्, वः, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ केशाद्वोऽन्यतरस्याम् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे अन्यतरस्याम् ।

वार्तिकम् ॥ वप्रकरणेऽन्येभ्योऽपि दृश्यत इति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ अर्णस्यो लोपश्च ॥

वा० ॥ छन्वसीवनिपौ च वक्तव्यौ ॥ वा० ॥ मेधास्याभ्यामिरग्निरथौ वक्तव्यौ ॥

109. The affix व comes optionally, with the force of matup, after keśa.

Though the word अन्यतरस्याम् was understood here from V. 2. 96 (see sūtra 97); its repetition shows that in the alternative we have not only मतुप् but the affixes इनि and ङम् (V. 2. 115) also. Thus we have four forms : केशवः, केशी, केशिकः and केशवान् ॥

Vart:—The affix व is seen after other words also. As मणिवः 'a kind of serpent', हिरण्यवः 'a kind of gem', कारवः, कुमारवः, राजीवम्, कुञ्जावः, इटकावः ॥

Vart:—The final of अर्णस् is elided before व, as अर्णवः ॥

Vart:—In the Chhandas, the affixes ई, वनिप्, व and मतुप् come in the sense of मतुप् ॥ Thus ईः—रथीरभून् सुम्रलानी गविदौ (रथीः), सुम्रलीरिबं वधूः; वनिप्—मधवा-ममीनहः; व and मतुप्, as उद्वा or उद्दती ॥

Vart:—The affixes हरन् and हरच् come respectively after मेधा and रथः as, मेधरः, रथरः ॥

गाण्ड्यजगात्संज्ञायाम् ॥ ११० ॥ पदानि ॥ गाण्डी, अजगात्, संज्ञायाम् (वः) ॥

वृत्तिः ॥ गाण्डी अजग इत्येताभ्यां वः प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये मत्वर्थे ।

110. The affix व comes after gāṇḍī and ajaga, in the sense of matup, when the word is a Name.

As गाण्डीवं 'the bow Gāṇḍiva of Arjuna' अजगवं 'the bow Ajagava of Śiva'. There is shortening also, as गाण्डिवं ॥ The sūtra is so framed, that the word गाण्डी and गाण्डि are both included.

काण्डाण्डादीरञ्जीरचौ ॥ १११ ॥ पदानि ॥ काण्ड, अण्डात्, ईरन्-ईरचौ ॥
वृत्तिः ॥ काण्ड अण्ड इत्येताभ्यां यथासंख्यमीरञ्जीरचौ प्रत्ययौ भवतो मत्वर्थे ।

111. The affixes îran (८ ईर) and îrach (ईरँ) come in the sense of matup, after the words kâṇḍa and aṇḍa respectively.

Thus कौण्डीरः and अण्डीरैः ॥ Another reading has अण्ड and अण्डीरः ॥

रजःकृष्यासुतिपरिषदो बलच् ॥ ११२ ॥ पदानि ॥ रजः-कृषि-आसुति-परिषद्, बलच् ॥

वृत्तिः ॥ रजःप्रश्रुतिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो बलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।
प्रातिपदिकम् ॥ बलच्प्रकरणे ऽन्येभ्योपि दृश्यतइति वक्तव्यम् ॥

112. The affix valach (वलँ) comes, in the sense of matup, after rajas, kṛishi, âsuti, and parishad.

As रजस्वल जी, कृषीवलः कुटुम्बी, आसुतीवलः शौण्डिकः, परिषदो राजा ॥ The lengthening of vowel in कृषि and आसुति takes place by VI. 3. 118. The affix बलच् comes only under certain senses and conditions, as shown in the above examples. Thus in रजोऽस्मिन् वाने विद्यते, there is no affixing.

Vārti:—The affix valach is seen after other words also. As आसुतलः, पुषवलः, पितुवलः, उत्साहवलः ॥

दन्तशिखात्संज्ञायाम् ॥ ११३ ॥ पदानि ॥ दन्त-शिखात्, संज्ञायाम् (बलच्) ॥
वृत्तिः ॥ दन्ताशिखाशब्दाभ्यां बलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे संज्ञायां विषये ।

113. The affix valach comes in the sense of matup, after danta and śikhâ, when a Name is formed.

Thus दन्तावलः सैन्यः, दन्तावलो राज्ञः, शिखावलं नगरम्, शिखावलो स्थूपा ॥ The final vowel of दन्त is lengthened before बल by VI. 3. 118.

ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विभर्जूस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः ॥ ११४ ॥ पदानि ॥
ज्योत्स्ना-तमिस्रा-शृङ्गिण-उर्जास्विन्-गोमिन्-मलिन-मलीमसाः ॥

वृत्तिः ॥ ज्योत्स्नावयः शब्दा मत्वर्थे निपात्यन्ते मत्वर्थे संज्ञायां विषये ।

114. The words jyotsnâ, tamisrâ, śringîṇa, ūrja-svin, ūrjasvala, gomin, malina, and malîmasa are irregularly formed, in the sense of matup and are Names.

They are thus formed. ज्योतिष् + न = ज्योत्स्ना 'moon-light' (the इ being elided). तमस् + र = तमिस्रा 'night'. (इ being added): it has other genders than, feminine as तमिस्र नभः 'dark sky'. शृङ्ग + इनच् = शृङ्गिणः ॥ The augment

अष्टक is added to ऊर्ज्, and then the affix विनि and वलच्; as ऊर्ज् + अल् + विन् = ऊर्ज-स्विन्; ऊर्जस्वलः ॥ गो + विनि = गोमिन्; मल + इनच् = मलिनः; मल + ईमसच् = मलीमसः ॥

अत इनिठनौ ॥ ११५ ॥ पदानि ॥ अतः, इनि-ठनौ ॥

वृत्तिः ॥ अकारान्ताप्यातिपदिकादिनिठनौ प्रत्ययौ भवतः ।

115. The affixes ini (इन्) and than (—इक्) come in the sense of matup, after nominal stems ending in short अ; and in the alternative matup also comes.

Thus इण्डिन्, इण्डिकः, छविन् nom. छवी, छविकः ॥ The word अन्यतरस्यान् (V. 2. 96) is understood here also, so we have मतुप्, as इण्डवान्, छववान् ॥ Why do we say 'short अ'? Observe खट्वावन्. Here there is neither इन् nor ठन् ॥

These two affixes इनि and ठन् do not come after words of one syllable, after words ending in kṛit-affixes, after words denoting genus (jāti), and when the construction is that of locative. As ह्व and ख form only स्वावान्, खवान् ॥ Kṛit: as, कारकवान् ॥ Genus, as, व्याघ्रवान्, सिंहवान् ॥ Locative; as इण्डा अस्यां सन्ति = इण्ड-वती शाला ॥ There are, however, some exceptions to this, as kṛit:—कार्यिन्, कार्यिकः शार्येन्, शार्यिकः ॥ Genus (jāti):—तण्डुलिन्, तण्डुलिकः ॥

ब्रीह्यादिभ्यश्च ॥ ११६ ॥ पदानि ॥ ब्रीह्यादिभ्यः, च (इनि-ठनौ ॥

वृत्तिः ॥ ब्रीह्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिठनौ प्रत्ययौ भवतौ मत्वर्थे ॥

116. The affixes ini and than come in the sense of matup, after the words vrīhi &c; as well as the affix matup.

Thus ब्रीहिन् (nom. ब्रीही), ब्रीहिकः, ब्रीहिमान्, मायी, मायिकः, मायावान् ॥

These two affixes, however, do not come after all ब्रीह्यादि words. According to Patanjali, the affix इनि comes after शिखादि sub-division, and the affix इकन् after यवखडादि sub-division, after the remaining words, both इनि and ठन् (=इकन्) come. The शिखादि after which इनि only comes are:—1 शिखा, 2 मेखला, 3 संज्ञा, 4 बलाका, 5 माला 6 वीणा, 7 वडवा, 8 अटका, 9 पताका, 10 कर्मन्, 11 चर्मन्, 12 हंसा, ॥ The यवखड् &c. are the following 1 यवखड्, 2 कुमारी, 3 नौ; they take इकन् only. The rest take both. The word ब्रीहि will get these affixes by the next sūtra also, why is it then read in this class? The word ब्रीहि in the Tundādi class V. 2. 117, does not mean the word-form ब्रीहि, but words synonym with it. Thus शालयोऽस्य सन्ति = शालिनः, शाली, शालिकः, शालिमान् ॥ The word वीरि preceded by the negative particle, takes these affixes, as अवीरिणी and अवीरिणिकः ॥ The remaining words are ब्रीहि, माया, शाला, केका, वर्मेन्, दंष्ट्रा, संज्ञा ॥

तुन्दादिभ्य इलच् ॥ ११७ ॥ पदानि ॥ तुन्दादिभ्यः, इलच्, च ॥

वृत्तिः ॥ तुन्दादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । अकारान्तिनिठनौ मतुप् च ।

117. The affix ilach (इलच्) also comes in the sense of matup, after the nominal-stems tunda &c.

The force of च is that इनि, ठन् and मनुप् also come. As तुन्दिलः, तुन्दी, तुन्दिकः, तुन्दवान्. Similarly उदरिलः, उदरी, उदरिल्लैः, उदरवान् ॥

The following is the list of तुन्शदि words 1 तुन्द, 2 उदर, 3 पिचण्ड, 4 घट, 5 यव, 6 ब्रीहि, 7 स्वाङ्गादिवृद्धौ च ॥ That is to say, the affix इलच् comes after words denoting parts of one's body, when the largeness (विवृद्धि) of those organs is implied : as विवृद्धौ कर्णौ यस्य स = कर्णिलः, कर्णी, कर्णिकः, कर्णवान् ॥

एकगोपूर्वाद्धठम् नित्यम् ॥ ११८ ॥ पदानि ॥ एक-गोपूर्वात्, ठम्, नित्यम् ॥
वृत्तिः ॥ एकपूर्वांशेपूर्वाच्च प्रातिपदिकान्नित्यं ठम् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।

118. The affix ṭhañ (±-इक) comes always in the sense of matup, after a stem, which in composition is preceded by एक or गो ॥

Thus एकशतमस्यास्ति = एकशतिकः ; गौशतिकः, गौशर्शकः ॥

The word अतः of V. 2. 115, is understood here also ; so that, stems not ending in अ are not governed by this rule, such as एकविंशतिरस्यास्ति, no affixing. The word ऐकगविकः is an apparent exception, it being formed by adding ठम् to the samāsānta word एकगव (V. 4. 92). How do you explain गौशकटिकः formed by ठम् from गौशकटी ? Here शकट is taken for शकटी, both being synonyms. (N. B. This opinion of the Kāśika-author is not in harmony with that of Patanjali, who does not read the anuvṛtti of अतः into this sūtra. According to him गौशकटिक is formed from गौशकटी ; and एकविंशति &c, do not take this affix, because it is against usage. But the author of Kāśika says—अवश्यं चात इत्यनुवर्त्यम् ; इन्द्रापतेपगर्ह्यात् इत्येवमाद्यर्थम्—the anuvṛtti of अतः must surely be read, for the sake of sūtras like V. 2. 128, though in the sūtras, like वातातिसाराभ्यां &c there is no necessity of reading the anuvṛtti of अतः) ॥

The word नित्यम् 'always', is used in the sūtra to indicate that मनुप् does not come in the alternative. In all the previous sūtras मनुप् came in the alternative. How do you form ऐकद्व्यवत् in एकद्व्यवत्वाद् ? This is not a correct form ; or it may be said to be a compound of एक and द्व्यवत्वात् ॥

शतसहस्रान्ताच्च, निष्कात् ॥ ११९ ॥ पदानि ॥ शत-सहस्रान्तात्, च, निष्कात् ॥
वृत्तिः ॥ शतान्तात् सहस्रान्ताच्च प्रातिपदिकाद् ठम् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । तौ चेच्छतसहस्रशब्दौ निष्कात्प-
रौ भवतः ।

119. The affix ṭhañ comes in the sense of matup, after the words śata and sahasra, when they follow after nishka.

Thus निष्कशतमस्यास्ति = नैष्कशतिकः, नैष्कसहस्रिकः ॥ But not so after सुवर्ण-
निष्कशतं, it being never so found in usage.

रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् ॥ १२० ॥ पदानि ॥ रूपात्, आहत, प्रशंसयोः, यप् ॥

वृत्तिः ॥ आहतप्रशंसे प्रकृत्युपाधी, आहतप्रशंसाविधितार्थवर्त्तमानाद्रूपशब्दाद्यप् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ॥
वार्त्तिकम् ॥ यप्रकरणे ऽन्येभ्योपि दृश्यतइति वक्तव्यम् ॥

120. The affix yap (य) comes in the sense of matup, after the words rūpa, when stamping (coining) or praise is denoted.

Thus आहतं रूपमस्य = रूप्यो दीनारः 'a Dinâra having stamped on it the form of some king &c'. रूप्यः केदारः, रूप्यं कार्षापणम्. Similarly प्रशस्तं रूपमस्यास्ति = रूप्यः पुरुषः 'a lovely person'. The form impressed on a dinâr &c by hammering &c, is called आहत or stamping.

Why do we say 'when stamping or praise is denoted?' Observe रूपवान् 'having form'.

Vârt:—The affix यप् is seen after other words also, as हिम्याः पर्वताः, गुण्या ब्राह्मणाः ॥

अस्मायामेधास्त्रजो विनिः ॥ १२१ ॥ पदानि ॥ अस्, माया-मेधा-स्त्रजः, विनिः ॥
वृत्तिः ॥ असन्तात्पतिपदिकान्माया मेधा स्त्र इत्येतेभ्यश्च विनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ॥

121. After a stem ending in अस्, and after mâyâ, medhâ and sraj, comes the affix vini (विनि) in the sense of matup.

Thus पयस्—पयस्विन्, यशस्—यशस्विन् ॥ मायाविन्, मेधाविन्, स्त्रविन् ॥ The word माया being included in व्रीह्यादि class, will take इनि, and ण् also V. 2. 116. As मायी, मायिकः ॥

बहुलं छन्दसि ॥ १२२ ॥ पदानि ॥ बहुलम्, छन्दसि (विनिः) ॥
वृत्तिः ॥ छन्दसि विषये बहुलं विनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।
वार्त्तिकम् ॥ छन्दसि विनिप्रकरणे ऽष्टमेखलाद्वयोभयरुजाद्वयानां दीर्घत्वं वेति वक्तव्यम् ॥
वार्त्तिकम् ॥ मर्मणश्चेति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ सर्वत्रामयस्योपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्वक्तव्यः ॥
वा० ॥ फलवर्हाभ्यामिनञ्च वक्तव्यः ॥ वा० ॥ हृदयाश्चालुरन्यतरस्याम् ॥
वा० ॥ शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तत्र सहस्रइत्यालुञ्च वक्तव्यः ॥ वा० ॥ तत्र सहस्रइति हिमाचेलुः ॥
वा० ॥ बलाचालश्च ॥ वा० ॥ वातात्समूहे च ॥ वा० ॥ तन् पर्वमरुद्भ्यां वक्तव्यः ॥
वा० ॥ अर्थान्तवभावे इनिर्वक्तव्यः ॥

122. In the Chhandas, the affix vini is added diversely in the sense of matup.

As अग्ने तेजस्विन् ॥ Sometimes it is not added, as सूर्यो वर्षस्त्वान् ॥

Vârt:—In the Chhandas, the final अ of ह्य, उभय and ह्रय is lengthened optionally before विनि; and it comes after अष्टा, मेखला and रुजा also: as अष्टावी, मेखलावी, ह्रयावी, उभयावी, रुजावी, ह्रयावी ॥

Vârt:—So also after मर्म, as मर्मावी ॥

Vârt:—Always after आमय, in the sacred as well as secular literature.
As आमयावी ॥

Vårt :—The affix आरकन् comes after शृङ्ग and वृन्; as शृङ्गारकः, वृन्सारकः ॥

Vårt :—The affix इनच् comes after फल and बह्; as फलिन्; and बहिर्भ्यः ॥

Vårt :—So also after हृदय; the affix चालु comes optionally: as, हृदयालुः, हृदयी, हृदयिकः, हृदयवान् ॥ The च् is इत् by I. 3. 7.

Vårt :—The affix आलुच् comes after शीत, उष्ण, and तृप, in the sense of not being able to bear that. As शीतं न सहते = शीतालुः 'shivering from cold'. उष्णालुः, तृपालुः ॥

Vårt :—So also after हिम comes the affix एलु in the above sense: as हिमं न सहते = हिमेलुः ॥

Vårt :—The affix ऊलुच् in the same sense after बल; as बलं न सहते = बलूलः ॥

Vårt :—So also after वात; as वातानां समूहः, or वातं न सहते = वातूलः ॥

Vårt :—The affix सन् comes after पर्व and मरुत्. As पर्वतः and मरुतः ॥

Vårt :—The affix इनि comes after अर्थ in the sense of 'not having that', as अर्थी 'a beggar, who has not artha or wealth'. Otherwise अर्थवान् 'rich'. All these are obtained by बहुलः ॥

ऊर्णाया युस् ॥ १२३ ॥ पदानि ॥ ऊर्णायाः, युस् ॥

वृत्तिः ॥ ऊर्णाशब्दाद्युस् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।

123. The affix युस् is added to ऊर्णा in the sense of matup, (in the Chhandas).

The स् of युस् makes the word ऊर्णा अ पर (I. 4, 16); the result of which is that rules applicable to अ Bha do not apply; e.g. VI. 1. 148, by which the final इ or ई, अ or आ is elided. Thus ऊर्णायुः ॥ According to some; छन्नासि is to be read in this sūtra. The author of Siddhānta Kaumudī says that this is reasonable; for if yus is added to ūrṇā in secular literature also, then there was no necessity of this sūtra. The word ūrṇā could have been read along with aham and śubham in V. 2. 140.

वाचो ग्मिनिः ॥ ११४ ॥ पदानि ॥ वाचः, ग्मिनिः ॥

वृत्तिः ॥ वाक्शब्दात् ग्मिनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।

124. The affix gmini (मिन्) comes after the word vâch, in the sense of matup.

Thus वाग्मी, वाग्मिनौ, वाग्मिनः. The affix is not मिन्, for had it been so, the form would have been वाङ्मिन् by VIII. 4. 45 Vårt.

आलजाटचौ बहुभाषिणि ॥ १२५ ॥ पदानि ॥ आलच्-आटचौ, बहुभाषिणि ॥

वृत्तिः ॥ वाक्शब्दाद्यप्यमासमर्थांशलच् आटच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो मत्वर्थे बहुभाषिण्यभिधेये ॥

वार्तिकम् ॥ क्वात्सितइति वक्तव्यम् ॥

125. The affixes âlach (आल) and âtach (आट) come in the sense of matup, after vâch, the word denoting 'a talkative'.

This debars ग्मिन् ॥ Thus वाचालः 'garrulous', वाचाटः ॥

Vārt.—These affixes come when contempt is expressed. An orator (वाग्मी) also talks much, but to the purpose, He will not be called वाचालः or वाचाटः ॥

स्वामिन्नेद्वय्ये ॥ १२६ ॥ पदानि ॥ स्वामिन्, ऐद्वय्ये ॥

वृत्तिः । स्वामिन्निति निपात्यते ऐद्वय्ये गम्यमाने । स्वराब्धौ ऐद्वय्यवाचिनो मन्वय्ये आमिन्प्रत्ययो निपात्यते ।

126. The irregularly formed word svāmin denotes 'Sir or Lord'.

The affix आमिन् comes in the sense of lordship after the word स्व ॥ Thus स्वमस्यास्ति = ऐद्वय्यमस्यास्ति = स्वामिन् ॥ Why do we say when meaning 'Sir', Observe, स्ववान् ॥

अर्शआदिभ्यो ऽच् ॥ १२७ ॥ पदानि ॥ अर्शआदिभ्यः, अच् ॥

वृत्तिः ॥ अर्शस् इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽच्प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ॥

127. The affix ach (अच्) comes in the sense of matup after the words arśa &c.

Thus अर्शासि अस्य विद्यन्ते = अर्शसः उरसः &c. ॥ After a word denoting a member of the body comes the affix अच्, when defect is meant. As खड्गः पाशेऽस्यास्ति = खड्गः, काणः ॥ So also after words denoting color, as शुक्लोऽस्यास्ति = शुक्लः पटः ॥

1 अर्शस्, 2 उरस्, 3 तुन्, 4 चतुर, 5 पलित, 6 खडा, 7 घटा, 8 घटा*, 9 अघ (अभ्र), 10 कर्दम, 11 अम्ल (आम), 12 लवण, 13 स्वाङ्गाद्धीनात्, 14 वर्णात्. आकृतिगण ॥

द्वन्द्वोपतापगर्हात्प्राणिस्थादिनिः ॥ १२८ ॥ पदानि ॥ द्वन्द्व-उपताप-गर्हात्-प्राणिस्थात्, इनिः ॥

वृत्तिः ॥ द्वन्द्वः समासः । उपतापो रोगः । गर्हो निन्द्य, ताद्विषयेभ्यः गर्ह्येभ्यः प्राणिस्थार्थवाचिभ्य इनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । वा० ॥ प्राण्यङ्गात् ॥

128. The affix ini (इन्) comes, in the sense of matup, after a dvandva compound, after the name of a disease, and after anything denoting fault, when the thing is found in a living being.

Thus Dvandva:—कटकवलयिनी 'a woman having a bracelet and a zone'. शङ्खनूपुरिणी 'a woman having śankha and nūpur ornaments'. So after diseases:—कुष्ठी 'a leper', श्वित्वासी 'a white leper'. So after names of faults:—ककुशावर्ती, काकतालुकी ॥

Why do we say 'when found in a living being?' Observe: पुष्पकलवारं वृक्षः ॥ The affix, according to a Vārtika, does not come after words denoting members of a living body: as, पाणिपादवती ॥ The word अतः V. 2. 115, is understood in this sūtra, so that the affix does not come after words not

nding in अ; as चित्रकलादिकास्ती ॥ Though Dvandva compounds &c. ending in अ, would have taken इनि by V. 2. 115, the repetition of this affix in the present sūtra shows that Dvandva compounds &c. take only इनि, and not इन् &c.

वातातिसाराभ्यां कुक् च ॥ १२९ ॥ पदानि ॥ वात-अतिसाराभ्याम्-कुक्, च ॥
वृत्तिः ॥ वातातिसाराशब्दाभ्यामिनिः प्रत्ययो भवति, तत्संनियोगेन च तयोः कुगागमो भवति ॥
वार्तिकम् ॥ पिशाचाद्येति वक्तव्यम् ॥

120. The augment kuk (क्) comes before इनि, after the words vāta and atisāra.

The words वात and अतिसार being names of diseases, will take इनि by the fore-going sūtra; the present aphorism only teaches the affixing of the augment. Thus वातकी, अतिसारकी ॥ Another reading is अतीसारकी ॥

Vārt:—So also after पिशाच, as पिशाचकी वैश्ववर्णः 'the Kubera'.

This is when the words वात and अतिसार denote diseases. Otherwise, वातवती हृष्टा ॥

वयसि पूरणात् ॥ १३० ॥ पदानि ॥ वयसि, पूरणात्, (इनिः) ॥
वृत्तिः ॥ इनिरनुवर्त्तते । पूरणप्रत्ययान्तात्प्रातिपदिकादिनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे वयसि द्योत्ये ॥

130. The affix ini comes in the sense of matup, after an ordinal numeral, when age is denoted.

Thus पञ्चमोऽस्यास्ति मासः संवत्सरो वा = पंचमिन् 'five months or years old', as पंचमी इष्टः ॥ Similarly नवमी, दशमी &c. By V. 2. 115 the affix इनि would have come after these words; the present sūtra is a restrictive rule teaching that इन् does not come in this sense.

Why do we say वयसि 'when age is denoted'? Observe, पंचमवान् मासरागः ॥

सुखादिभ्यश्च ॥ १३१ ॥ पदानि ॥ सुखादिभ्यः, च, (इनिः) ॥
वृत्तिः ॥ सुख इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिः प्रत्ययो नियम्यते मत्वर्थे ॥

131. The affix ini comes (to the exclusion of other affixes) in the sense of matup, after the words sukha &c.

Thus सुखिन् nom. सुखी; दुःखिन् &c. When censure is implied, then इन् comes after माला, to the exclusion of मतुप्, as माली ॥

The following is the list of सुखादि word:—

1 सुख, 2 दुःख, 3 हृष, 4 कृच्छ, 5 आश्र (आश्र), 6 अल, 7 अलीक, 8 करुण (करुणा), 9 सोद, 10 प्रसीप (प्रमीप), 11 शील, 12 हल, 13 माला क्षेपे, 14 कृपण, 15 प्रणय (प्रणाय) 16 हल*, 17 कक्ष* ॥

धर्मशीलवर्णान्ताच्च ॥ १३२ ॥ पदानि ॥ धर्म, शील, वर्णान्तात्, च, (इनिः) ॥
वृत्तिः ॥ अन्तर्गच्छः प्रत्येकमभिसंबध्यते, धर्माद्यन्तात्प्रातिपदिकादिनिः प्रत्ययो नियम्यते ॥

132. The affix ini comes in the sense of matup, (to the exclusion of others), after nominal steps ending in dharma, śīla, and varṇa.

Thus ब्राह्मणानां धर्मः = ब्राह्मणधर्मः, सोऽस्यास्ति = ब्राह्मणधर्मी ॥ ब्राह्मणशीलिनः, ब्राह्मणवर्णिनः ॥

हस्ताज्जातौ ॥ १३३ ॥ पदानि ॥ हस्तात्, जातौ, (इनिः) ॥

वृत्तिः ॥ हस्तशब्दादिभिः प्रत्ययो नियम्यते मत्वर्थे समुदायेन चेज्जातिरभिधीयते ॥

133. The affix ini comes in the sense of matup, after the word hasta, when a genus is denoted by the word so formed.

Thus हस्तोऽस्यास्ति = हस्तिन् 'elephant'. Why do we say when meaning a जाति 'a genus'? Observe हस्तवान् पुरुषः ॥

वर्णाद्ब्रह्मचारिणि ॥ १३४ ॥ पदानि ॥ वर्णाद्, ब्रह्मचारिणि, (इनिः) ॥

वृत्तिः ॥ वर्णशब्दादिभिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे समुदायेन चेद्ब्रह्मचारी भण्यते ॥

134. The affix ini comes in the sense of matup, after the word varṇa, when the word so formed means a Brahmachârin.

Thus वर्णिन् 'a Brahmachâri'. The first three वर्ण or castes, who are entitled to the investiture with sacred thread, and lead the life of a Brahma-student are so called. When the meaning is not of Brahmachâri we have वर्णवान् ॥

पुष्करादिभ्यो देशे ॥ १३५ ॥ पदानि ॥ पुष्करादिभ्यः, देशे, (इनिः) ॥

वृत्तिः ॥ पुष्कर इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिः प्रत्ययो भवति समुदायेन चेद्देशोऽभिधीयते ॥

वार्तिकम् ॥ इनिप्रकरणे बलाद्वाहूरुपुर्वादुपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ सर्वदेशेति वक्तव्यम् ॥

वा० ॥ अर्थाच्चासन्निरिति ॥ वा० ॥ तदन्ताच्चेति वक्तव्यम् ॥

135. The affix ini comes in the sense of matup, after the words pushkara &c, when the word so formed denotes a locality.

Thus पुष्कराणी 'a tank', पद्मिनी &c. Why do we say when 'locality' is expressed? Observe पुष्करवान् हस्ती ॥

Vârt:—The affix इन् comes after बल preceded by बाहु or कर, as बहुबलिनः करबलिनः ॥

Vârt—So also after words preceded by सर्व; as, सर्वधनिन्, सर्वबीजिनः, सर्वकेशी नटः ॥

Vârt:—So also after अर्थ when meaning 'not near'; as अर्थिन् meaning अर्थोऽसनिहतोऽस्य 'distant from wealth'. Otherwise अर्थवान् 'having wealth'.

Vârt:—So also after a compound ending in अर्थ, as धान्यार्थी, हिरण्यार्थी ॥

1 पुष्कर, 2 पद्म, 3 इत्थल, 4 तमाल, 5 कुमुद, 6 नट, 7 कपित्थ, 8 बिस, 9 वृणाल, 10 कर्षद

11 शालुक, 12 विगर्ह, 13 करीष, 14 शिरीष, 15 यवास, 16 प्रवाह (प्रवास), 17 हिरण्य, 18 कैरव, 19 कलोल, 20 तट*, 21 तरंग, 22 पङ्कज*, 23 सरोज*, 24 राजीव*, 25 नालीक*, 26 सरोरुह*, 27 पुटक, 28 भरविन्द*, 29 अम्भोज*, 30 अञ्ज*, 31 कमल*, 32 पयस्*, 33 वयस. ॥

बलादिभ्यो मनुष्यतरस्याम् ॥ १३६ ॥ पदानि ॥ बलादिभ्यः, मनुष्य, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः । बलादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो मनुष्यत्ययो भवति । अन्यतरस्यामिहणन प्रकृत इनिः समुच्चीयते ।

136. After the nominal-stems *bala* &c, comes the affix *matup* optionally, as well as *ini*.

The affix इनि will come in the alternative. Thus बलवान् or बली (v. बलिन्) ; उत्साहवान् or उत्साही (v. उत्साहिन्) ॥

1 बल, 2 उत्साह, 3 उद्भास (उद्भाव), 4 उद्भास*, 5 उद्भास*, 6 शिखा*, 7 कुल, 8 चूडा*, 9 सुल*, 10 कुल*, 11 आयाम, 12 व्यायाम, 13 उपयाम, 14 आरोह, 15 अवरोह, 16 परिणाह, 17 युद्ध, 18 उद्गम, 19 शिखाबल, 20 वृगमूल, 21 वंश. ॥

संज्ञायां मन्माभ्याम् ॥ १३७ ॥ पदानि ॥ संज्ञायाम्, मन्-माभ्याम् (इनिः) ॥

वृत्तिः ॥ मन्मात्प्रातिपदिकान्मशाब्दान्ताच्च इनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे, समुदायेन चैतन्त्रा गम्यते ।

137. After a nominal-stem ending in *मन्* or *म*, comes the affix *ini*, in the sense of *matup*, when the whole word so formed means a name.

Thus प्रथिमन् + इनि = प्रथिम् + इन्ने (VI. 4. 144) = प्रथिमिन् fem. प्रथिमिनी ॥ So also शमिनी ॥ Similarly होम, होमिनी, सोमिनी ॥ Why do we say, 'when meaning a name'? Observe, सोमवान्, होमवान् ॥

कंशंभ्यां बभयुस्तिवतयसः ॥ १३८ ॥ पदानि ॥ कं-शंभ्याम्, बभ-युस्-ति-तु-त-यसः ॥

वृत्तिः ॥ कंशमिति मकारान्ताबुदकसुखयोर्वाचकौ, ताभ्यां ब भ युस् ति तु त यस् इत्येते सप्त प्रत्यया भवन्ति मत्वर्थे ।

138. The seven affixes *ba*, *bha*, *yus*, *ti*, *tu*, *ta* and *yas*, come in the sense of *matup*, after कम् 'water and happiness', and शम् 'happiness'.

Thus कम्बः, कम्भः, कंयुः, कन्तिः, कन्तुः, कन्तः, कंयः, शम्बः, शम्भः, संयुः, शन्तिः, शन्तुः, शन्तः, शंयः ॥

The स् in युस् and यस्, make the stem, a Pada (I. 4. 16), the result of which is that व of कम् and शम् is changed into Anusvāva before these two affixes by VIII. 3. 23. When denoting a Name, the forms will be कम्बः and शम्बः ॥

तुन्दिबलिबदेभः ॥ १३९ ॥ पदानि ॥ तुन्दि-बलि-बदेः, भः ॥

वृत्तिः ॥ तुन्दि बलि बदि इत्येतेभ्यो भः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ॥

139. The affix bha (भ) comes in the sense of matup, after tundi, vali and vaṭi.

Thus तुदिभः 'having a protuberent belly'. वलिभः and वादिभः ॥ Another form is वलिनः, because वलि is included in the Pāmādi class V. 2. 100. The forms तुन्दिनः &c, are valid by V. 2. 117.

अहंशुभमोर्युस् ॥ १४० ॥ पदानि ॥ अहं-शुभमोः, युस् ॥

वृत्तिः ॥ अहमिति शब्दान्तरमहंकारे वर्त्तते, शुभमित्यव्ययं शुभपर्याय, स्ताभ्यां युस्प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ॥

140. The affix yus (यु) comes in the sense of matup, after the word aham 'I', and the indeclinable śubham 'good'.

Thus अहंयुः = अहंकारवान्, 'selfish haughty', शुभंयुः = कल्याणवान् ॥ 'auspicious', The स् of युस् makes the words अहम् and शुभम्. Padas; and म् is changed into Anusvāra (I. 4. 16; VIII. 3. 23). See V. 2. 123.

ओ३म् ।

अथ पञ्चमध्यायस्य तृतीयः पादः ।

BOOK FIFTH.

CHAPTER THIRD.

प्राग्दिशो विभक्तिः ॥ १ ॥ पदानि ॥ प्राक्दिशः, विभक्तिः ॥

वृत्तिः ॥ विकृतादेश्य सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्य इति वक्ष्यति, प्रागेतस्मादिक् संशब्दनाथानित ऊर्ध्वमनुक्रमि-
ष्यामो विभक्तिसंज्ञास्ते वेदितव्याः ।

1. The affixes taught from this aphorism forward as far as V. 3. 27 (exclusive) are called Vibhakti.

The affixes herein taught do not change the sense of the word, i. e. they are स्वार्थ affixes which leave to the word their own denotation. The rule IV. 1. 82, extends no further than this, hence the words formed by these affixes do not produce epithets connoting the sense of the primitive and denoting something else.

Thus V. 3. 7 declares, that after the words किम् in the ablative there is the affix तसिल्, as कुतः, ततः यतः ॥

The purpose served by designating these affixes as Vibhakti is (a) to debar the elision of final स् and ण् of the affixes as इत् (I. 3. 4). Thus in the affix शनीष् V. 3. 18, ण् is not इत्, had it been so, rule I. 1. 47 would have applied: (b) to regulate the accent of इदम्, thus इदम् + तसिल् = इदं: here by VI. 1. 171, the affix तसिल् becomes udâtta by virtue of its being Vibhakti, otherwise the accent would have been regulated by the indicatory न् (VI. 1. 193); (c) to make applicable to these words the rules of त्यहादि, that is, the rules given in the Sûtras VII. 2. 102, and those that follow. Thus स्यद् + तसिल् = स्यतः, the इ being replaced by अ by VII. 2. 102.

The affixes now to be taught being स्वार्थिकः, the anuvṛitti of समर्थानाम् and प्रथमाद् of IV. 1. 82, does not apply to them. The word वा of IV. 1. 82 however applies here, so that these affixes are optional, thus we may have कुतः or कस्माद्, कुत्र or कस्मिन् ॥

किं-सर्वनामबहुभ्यो ऽद्वादिभ्यः ॥ २ ॥ पदानि ॥ किम्-सर्वनाम-बहुभ्यः, अद्वादिभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ प्राग्दिश इत्येव । किम्-सर्वनामो बहुशब्दाच्च प्राग्दिशः प्रत्यया वेदितव्याः ।
वार्तिकम् । बहुग्रहणे संख्याग्रहणम् ॥

2. These Prâgdiśīya affixes come after the word kim, and after a stem called sarvanâma, and after bahu ; but not after dvi &c.

The words द्वि &c, though सवनाम are exempted. Thus कुत्र, कुतः, यतः, यत्र, बहुतः, बहुत्र ॥

Why do we say अद्वादि 'not dvi &c'. Observe द्वाभ्याम्, द्वयोः ॥ Why do we say किम् &c? Observe वृक्षान्, वृक्षे &c. The word किम् is a सर्वनाम, but it being included in the dyâdi class, would have been exempted from the operation of this rule had it not been separately mentioned.

Vârt:—The word बहु here is a Sankhyâ. Therefore, the affix does not apply here, बहोः सुप्तान्, बहौ सृपे ॥

इदम् इश् ॥ ३ ॥ पदानि ॥ इदम्, इश् ॥

वृत्तिः ॥ प्राग्दिश इत्येव । इदम् इश् इत्ययमादेशो भवति प्राग्दिशीयेषु प्रत्ययेषु परतः ।

3. For idam, there is the substitute इश् (इ), when a Prâgdiśīya affix follows.

The word प्राग्दिशः is understood here also. The श् of इश् is indicative of the substitution of the whole (I. 1. 55). Thus इदम् + इ V. 3. 11, = इद ॥

एतेनो रथोः ॥ ४ ॥ पदानि ॥ एत-इतौ, र-थोः ॥

वृत्तिः ॥ रेफ्यकारादेश प्राग्दिशीये प्रत्यये परत इदम् एतेतायांदेशो भवतः । इशोपवादः ।

4. The substitutes एत and इत come instead of idam, when a Prâgdiśīya affix beginning with र and थ respectively follows.

This debars इश् ॥ The अ in र is for the sake of euphony. Thus इदम् + हिल् = एतर्हि (V. 3. 16); इदम् + थमु = इत्थम् (V. 3. 24).

एतदोश् ॥ ५ ॥ पदानि ॥ एतदः, अश् ॥

वृत्तिः ॥ प्राग्दिश इत्येव । एतदः प्राग्दिशीये परतो ऽर्शाव्ययमादेशो भवति ।

5. The substitute अश् comes in the place of एतद् when a Prâgdiśīya affix follows.

The श् of अश् causes the replacement of the whole (I. 1. 55). According to Patanjali the substitute is अन् and not अश् ॥ Thus एतद् + तसिल् = अतः V. 3. 7; अश् V. 3. 10.

Vârt:—This sūtra must be divided into two एतदः, and अश्, the mean-

ing being. (1) The substitutes एत and इत् come in the place of एतद् when affixes beginning with इ and थ respectively follow, as एतद् + हिंल = एतर्हि (V. 3. 21) एतद् + थमु = इत्थम् ॥ The थ must be the थ of थमु which comes after idam (V. 3. 24) for the application of this rule (1), and not the थ of थाल् (V. 3. 23) before which the substitute will be अश् ॥ The word एतद् will take थमु by the implication of this rule. (2) The substitute अश् replaces एतद् before other Prāgdiśīya affixes.

सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि ॥ ६ ॥ पदानि ॥ सर्वस्य, सः, अन्यतरस्याम्, दि ॥
वृत्तिः । सर्वस्य स इत्ययमादेशो भवति प्राग्दिशीये वक्रापांशे प्रत्यये परतोऽन्यतरस्याम् ।

6. The स is substituted optionally for सर्व before a Prāgdiśīya vibhakti beginning with द् ॥

Thus सर्वस or सस ॥ When the affix is not Prāgdiśīya, there is no substitution: as, सर्वे ददाति = सर्वस ब्राह्मणी 'a Brāhmaṇi who gives all'.

पञ्चम्यास्तसिल् ॥ ७ ॥ पदानि ॥ पञ्चम्याः, तसिल् ॥

वृत्तिः ॥ पञ्चम्यन्तेभ्यः किसर्वनामबहुभ्यस्तसिल्प्रत्ययो भवति ।

7. The affix (— तस्) comes after the word kim, a sarvanāma, and bahu, when ending in the ablative case.

As किम् + तसिल् = कु + तस् (VII. 2. 104) = कुतः, यतः, ततः, बहुतः ॥

तसेश्च ॥ ८ ॥ पदानि ॥ तसेः, च ॥

वृत्तिः ॥ प्रतियोग पञ्चम्यास्तसिः, अपादाने चाहीयस्तेति वक्ष्यति । तस्य तसेः किसर्वनामबहुभ्यः परस्य तसिलोदेशो भवति ।

8. The affix tasil (— तस्) is substituted for तस् (V. 4. 44, 45) when kim, a sarvanāma, and bahu follow.

Thus कुतः, यतः, ततः, or बहुत आगतः ॥ This substitution is for the sake of accent; and for giving it the designation of vibhakti.

पर्यभिभ्यां च ॥ ९ ॥ पदानि ॥ परि-अभिभ्यां, च (तसिल्) ॥

वृत्तिः । परि अभि इत्येताभ्यां तसिल् प्रत्ययो भवति ॥

9. The affix tasil comes after pari and abhi also.

This affix comes when परि means 'all'; and अभि means 'both'. Thus परितः = सर्वतः; 'all round'; अभितः, उभयतः 'on both sides'.

सप्तम्यात्रल् ॥ १० ॥ पदानि ॥ सप्तम्याः, त्रल् ॥

वृत्तिः ॥ किसर्वनामबहुभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः त्रल् प्रत्ययो भवति ।

10. The affix tral (— त्र) comes after kim, a sarvanāma, and bahu, when ending in a locative.

Thus कुत्र (VII. 2. 104) 'where', तत्र (VII. 2. 102) 'there', बहुत्र 'in many places'.

इदमो हः ॥ ११ ॥ पदानि ॥ इदमः, हः ॥

वृत्तिः ॥ इदमः सप्तम्यन्ताद्धः प्रत्ययो भवति । बलोऽपवादः ॥

11. The affix ह comes after इव् ending in the locative.

This debars बल् ॥ Thus इह (V. 3. 3.) 'here'.

किमो ऽत् ॥ १२ ॥ पदानि ॥ किमः अत् ॥

वृत्तिः ॥ किमः सप्तम्यन्तादप्यत्ययो भवति । ब्रलोऽपवादः ।

12. The affix अत् (अ) comes after kim ending in the locative.

This debars बल् ॥ Thus किम् + अत् = कृ + अ (VII. 2. 105) = क as कृ भोक्ष्यसे 'where will you eat'. क्वायेष्यसे । According to some बल् also comes, as कुव् ॥ This is done by drawing the word वा 'optionally' from the next sūtra. So that this sūtra becomes an optional one.

वा ह चच्छन्दसि ॥ १३ ॥ पदानि ॥ वा, ह, च, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ किमः सप्तम्यन्ताद्वा हः प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये । यथाप्राप्तं च ।

13. Optionally the affix ह also comes in the Chhandas, after the word kim in the locative : as well as the other affixes.

Thus कुह (VII. 2. 104), क, कुव्. As in Rig Veda VIII. 62. 4 : कुहस्यः कुहजग्मथुः कुहं द्युनेव पेतथुः ॥ 'Where are ye two? Where are you (or did you) going? Where do you fall like eagles?'

इतराभ्योपि हृदयन्ते ॥ १४ ॥ पदानि ॥ इतराभ्यः, अपि, हृदयन्ते ॥

वृत्तिः ॥ सप्तमीपञ्चम्यपेक्षमितरत्वम् । इतराभ्यो विभक्तिभ्यस्तसिलादेशो हृदयन्ते ।

14. The above affixes are seen coming after kim, a sarvanama and bahn, ending with other case-affixes also, besides the locative and ablative.

That is to say, the affixes तसिल्, बल्, ह &c come after kim &c which are not in the ablative or the locative case. By the employment of the expression 'are seen', it is hinted that this may take place not on every occasion, but only when in juxtaposition with such words as भवन् 'Your Honor', दीर्घायुः 'long-lived', आयुष्मान् 'having long-life', and देवानामिहः 'the beloved of the Gods'. Thus :

Nom.	ततो भवान् or तत्र भवान् = स भवान् ॥
Acc.	तत्र भवन्तम् or ततो भवन्तम् = तं भवन्तम् ॥
Ins.	तत्र भवता or ततो भवता = तेन भवता ॥
Dat.	ततो भवते or तत्र भवते = तस्मै भवते ॥
Abt.	ततो भवतः or तत्र भवतः = तस्माद् भवतः ॥
Gen.	ततो भवतः or तत्र भवतः = तस्य भवतः ॥
Loc.	ततो भवति or तत्र भवति = तस्मिन् भवति ॥

Similarly with the words *सीषांयुः*, *आयुष्मान्* and *देवानां मित्रः* ॥

सर्वैकान्यकियत्तदः काले दा ॥ १५ ॥ पदानि ॥ सर्व, एक, अन्य, किम्, यत्, तदः, काले, दा ॥

वृत्तिः ॥ सप्तम्या इति वर्त्तते, न त्वितराभ्य इति । सर्वादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो रा प्रत्ययो भवति । बलोपवादः ।

15. After *sarva* 'all', *eka* 'one', *anya* 'other', *kim* 'what', *yad* 'which', and *tad* 'that', when time is denoted, comes the affix *दा*, the words being in the locative case.

The word *सप्तम्याः* V. 2. 10 is understood here and not the word *इतराभ्यां* of the last. This debars *चल्* ॥ Thus *सर्वदा* or *सदा* (V. 3. 6) 'at every time' or 'always', *एकदा* 'once', *अन्यदा* 'at another time', *कदा* (VII. 2. 103) 'when', *यदा* 'when', *तदा* 'then'.

Why do we say *काल* 'when time is denoted'? Observe *सर्वत्रदेशे* (where although the case is the 7th, the affix is not *दा*, because the sense is) 'in every place' or 'every where'.

इदमो हिँल् ॥ १६ ॥ पदानि ॥ इदम्, हिँल् ॥

वृत्तिः ॥ सप्तम्या इत्येव । काल इति च । इदमः सप्तम्यन्तात्काले वर्त्तमानाद् हिँल् प्रत्ययो भवति । ह्रस्वापवादः ।

16. After *idam* 'this', ending in the locative case, comes the affix *rhil* (—*हिँ*), when time is denoted.

The words *सप्तम्याः* and *काले* are understood. This *rhil* debars *ha*. The *ह* of *हिँल्* is for accent. Thus *अस्मिन् काले=एतर्हि* (V. 3. 4) 'at this time'. Why 'when time is denoted'? Observe, *इह* 'in this place', as *इह देशे* ॥ See V. 3. 4.

अधुना ॥ १७ ॥ पदानि ॥ अधुना ॥

वृत्तिः ॥ अधुनेति निपात्यते । इदमेऽशभावो धुना च प्रत्ययः ।

17. The word *adhunâ* is anomalous, having the same sense.

As *अस्मिन् काले=अधुना* 'at this time'. *अश्* is substituted for *इदम्* and, *धुन* affix is added.

दानीं च ॥ १८ ॥ पदानि ॥ दानीम्, च ॥

वृत्तिः ॥ इदमः सप्तम्यन्तात्काले वर्त्तमानादानीं प्रत्ययो भवति ।

18. The affix *dânîm* also comes after *idam*, ending in the locative, and denoting time.

Thus *अस्मिन् काले=इदानीम्* (V. 3. 3) 'at this time'.

तदो दा च ॥ १९ ॥ पदानि ॥ तदः, दा, च ॥

वृत्तिः ॥ तदः सप्तम्यन्तात्काले वर्त्तमानाद् दा प्रत्ययो भवति चकारादानीं च ।

19. After *tad*, ending in the seventh case, when time is denoted, comes the affix *दा*, and also *dânîm*.

The शानीम् is read into the sūtra by force of the word च 'also'. Thus तस्मिन् काले = तदा or तदानीम् 'at that time'. This sūtra, so far as it ordains दा after the word तद् is useless, because the word तद् already takes दा by V. 3. 15.

तयोर्दाहिंलौ चच्छन्दसि ॥ २० ॥ पदानि ॥ तयोः, दा, हिंलौ, च, छन्दसि ॥
वृत्तिः ॥ तयोःपि प्रातिपदिकनिर्देशः । तयोरिदम् तदश्च यथासंख्यं दाहिंलौ प्रत्ययौ भवतु छन्दसि विषये ।
चकाराद्यप्राप्तं च ।

20. After these two (nominal stems idam and tad), come respectively the affixes dâ and rhil, in the Chhandas, and also the other affixes.

The affix दा comes after इदम् and हिं after तद् ॥ Thus दा (V. 3. 3), तर्हि (VII. 2. 102). So also ददानीम् and तदानीम् ॥ As दा हि वृषस्तुतिमिषा ग्रामस्य भुक्त्यं (Rig Veda VIII. 27. 11).

अनद्यतने हिंलन्यतरस्याम् ॥ २१ ॥ पदानि ॥ अनद्यतने, हिंल, अन्यतरस्याम् ॥
वृत्तिः । छन्दसांति न स्मर्यते । सामान्यं विधानम् । क्लृप्तवर्णानवहुभ्यः सप्तम्यन्तेभ्योऽनद्यतने कालविशेषं
वर्त्तमानेभ्यो हिंल प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्याम् ।

21. The affix rhil (— ङ्हि) comes optionally, in denoting time not of the current day, after the words 'kim, the sarvanâma, and bahu &c.' in the 7th case.

The anuvṛtti of छन्दसि is not read into this sūtra. This is a general rule. Thus कर्हि or कदा (VII. 2. 103), यर्हि or यदा, तर्हि or तदा ॥

सद्यःपरुत्परार्यपमःपरेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरभयेद्युर-
चरेद्युः ॥ २२ ॥ पदानि ॥ सद्यः, परुत्, परारि, पेपमः, परेद्यवि, अद्य, पूर्वेद्युः, अन्येद्युः,
इतरेद्युः, अपरेद्युः, अधरेद्युः, उभयेद्युः, उत्तरेद्युः ॥

वृत्तिः । सप्तम्याः काल इति वर्त्तते । सद्यःप्रभृतयःशब्दा निपात्यन्ते प्रकृतिप्रत्यय आदेशः कालविशेष इति
सर्वमेतन्निपातनाल्लभ्यते ।

वार्त्तिकम् । शुभोभयाद्वक्तव्यः ॥

22. The following words are anomalous : sa-dyaḥ, parut, parâri, aishamas, paredyavi, adya, pûrvedyus, anyedyus, anyataredyus, itaredyus, aparedyus, adharedyus, ubhayedys, and uttaredyus.

The words सप्तम्याः and काल are understood here. The base, the substitute, the affix, the particular time &c, must all be deduced from these forms. Thus सद्यः is formed from समान, by substituting स for समान, and adding the affix द्यस; in the sense of 'a day'. समानेऽहनि = सद्यः 'the same day'. The पूर्व and पूर्वतर are replaced by पर, and then the affixes उत् and आरि are added, in the sense of 'a year'. Thus पूर्वास्मिन् संवत्सरे = परुत् 'last year'. पूर्वतरं संवत्सरे = परारि 'the year before last'. The दा replaces इदम्, and affix सप्तम्यन् is added, in the

sense of 'year'. Thus अस्मिन् सवत्सरे=एषमः 'during this year'. To पर is added एद्यावि in the sense of 'a day': as, परस्मिन्नहनि=परेद्यवि 'the other day'. The अश replaces इवम् and the affix द्यस is added in the sense of 'a day'. Thus अस्मिन्नहनि=अद्य 'to day'. To the words पूर्व, अन्य, अन्यतर, इतर, अपर, अधर, उभय and उत्तर is added the affix एद्यस्, in the sense of 'a day': as पूर्वस्मिन्नहनि=पूर्वद्यस् 'on the day before', अन्यस्मिन्नहनि=अन्येद्यस् 'on the following day', अन्यतरस्मिन्नहनि=अन्यतरेद्यः 'on either of two days', इतरस्मिन्नहनि=इतरेद्यः 'on another day', अपरस्मिन्नहनि=अपरेद्यः 'on the following day', अधरस्मिन्नहनि=अधरेद्यः 'on a previous day', उभयोरहन्ताः=उभयेद्यः 'on both days'.

प्रकारवचने थाल् ॥ २३ ॥ पदानि ॥ प्रकारवचने, थाल् ॥

वृत्तिः । किसर्वनामबहुभ्यो ऽह्वादिभ्य इति वृत्तते । सप्तम्याः कालहति निवृत्तश्च । सामान्यविशेषो भेदकः प्रकारः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चेतत् । प्रकारवृत्तिभ्यः किसर्वनामबहुभ्यः स्वार्थे थाल् प्रत्ययो भवति ।

23. The affix thāl (—^१था) comes, after the words kim &c V. 3. 2, when we speak of a kind or manner of being.

The sūtra V. 3. 2, is to be read into this. The anuvṛtti of सप्तम्याः and काले ceases. The word प्रकार means the differentiating quality distinguishing a species among the genus: it means 'sort', 'kind', 'mode', 'manner' &c. Thus तेन प्रकारेण=तथा 'so, in that manner'. Similarly यथा, सर्वथा ॥ The affix जातीयर् taught in V. 3. 69 has also the same force, with this difference that jātiyar applies to words which denote things possessing such a quality (प्रकारवान्, while thāl denotes mode itself. Therefore, one does not debar the other, so that we have forms like तथाजातीयः, and यथाजातीयः ॥

इदमस्थमुः ॥ २४ ॥ पदानि ॥ इदमः, थमुः ॥

वृत्तिः । इदंशब्दात्प्रकारवचने थमुः प्रत्ययो भवति । थालोपवादः ।

24. After idam comes the affix thamu (थम्) in the same sense i. e. in denoting manner.

This debars थाल्; thus: अनेन प्रकारेण=इत्थम् V. 3. 4, 'in this manner. The उ in थमु protects the म् from becoming इत् (See I. 3. 4.)

किमश्च ॥ २५ ॥ पदानि ॥ किमः, च, थमुः ॥

वृत्तिः । किमश्चात् प्रकारवचने थमुः प्रत्ययो भवति ।

25. Also after kim, comes the affix thamu in the sense of manner.

Thus केन प्रकारेण=कथम् 'how?'

था हेतौ चच्छन्दासि ॥ २६ ॥ पदानि ॥ था, हेतौ, च, छन्दासि ॥

वृत्तिः । किमश्चाद्धेतौ वर्त्तमानास्था प्रत्ययो भवति, चकारात्प्रकारवचने । छन्दासि विषयो ।

26. The affix **था** comes in the sense of 'cause' also (as well as 'manner'), in the Chhandas, after the word kim.

The word **प्रकार वचने** is read into the sūtra by force of **च ॥** Thus **कथा** wherefore? why? for what reason?, **कथा** 'how'. The former is an example of हेतु 'reason or cause', the second of प्रकार 'manner'. As in the following sentences : **कथा मामं न पृच्छसि = केन हेतुना मामं न पृच्छसि ॥ कथा देवा आसन् पुराविः ॥**

Here end the affixes having the designation of Vibhakti.

दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः ॥ २७ ॥ पदानि ॥
दिक्शब्देभ्यः, सप्तमी-पञ्चमी-प्रथमाभ्यः, दिक्-देश-कालेषु, अस्तातिः ॥

वृत्तिः । दिशां शब्दाः दिक्शब्दाः तेभ्यो दिक्शब्देभ्यो दिग्देशकालेषु वर्त्तमानेभ्यः सप्तमीपञ्चमी प्रथमान्तेभ्यो ऽस्तातिः प्रत्ययो भवति स्वार्थे ॥

27. After words of 'direction', ending in the locative, ablative and nominative, and referring to 'direction', 'locality' or 'time', comes the affix **astāti** (**अस्तात्**), without change of sense.

The word **दिक् शब्दाः** means 'words denoting directions'. Thus **पुरस्तात्**, has all these three significations in the following sentences, **पुरस्ताद्वसति** 'he lives eastward', **पुरस्ताद्गतः** 'he came from east' **पुरस्ताद् रमणीयम्** 'It was delightful previously'. Similarly with **अप्यस्तात् ॥**

Why do we say 'after words of direction'? Observe **ऐन्द्र्यां दिशि वसति ॥** Why do we say 'ending in the locative, ablative and nominative'? Observe **पूर्वम् मामं गतः ॥** Why do we say when the sense is 'a direction', 'a locality' or 'a time'? Observe **पूर्वास्मिन् गुरो वसति** 'he lives in the presence of the guru'.

This affix is a **स्वार्थक** affix, like the affixes taught previously. The words denoting direction must be primitive words of direction; and not derivative words like **ऐन्द्री** &c. which also denote direction. The rule of **यथासंख्य** does not apply here.

दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् ॥ २८ ॥ पदानि ॥ दक्षिणा-उत्तराभ्याम्, अतसुच् ॥
वृत्तिः । दक्षिणोत्तराभ्यां दिग्देशकालेषु वर्त्तमानाभ्यां सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्ताभ्यां स्वार्थे ऽतसुच् प्रत्ययो भवति अस्ततिरपवादः ।

28. After **dakṣhiṇā** and **uttara**, (referring to a direction or a locality or a time, and ending with locative, ablative or nominative) comes the affix **atasuch** (**अतसुच्**) ॥

This debars **अस्ताति ॥** The word **दक्षिणा** can never refer to time, so with regard to it direction and locality are only taken. Thus **दक्षिणतो वसति**, **दक्षिणत आगतः**, **दक्षिणतो रमणीयम् ॥ उत्तरतो वसति**, **उत्तरत आगतः**, **उत्तरतो रमणीयम् ॥** The **अ** of **अतसुच्** is for the sake of differentiating this affix from **तसुच्** in sūtras like II: 3. 30.

विभाषा परावराभ्याम् ॥ २९ ॥ पदानि ॥ विभाषा-पर-अवराभ्याम् (अतसुच्) ॥
वृत्तिः । परावराब्दाभ्यां विभाषाऽतसुच्प्रत्ययो भवति अस्तातिरर्थः ।

29. Optionally after para and avara, comes the affix atasuch, in the sense of astâti.

Thus परतः or परस्तीत् or अवरस्तात् or अवरतो वसन्ति, आगतः or रमणीयम् ॥

अञ्चेलुक् ॥ ३० ॥ पदानि ॥ अञ्चः, लुक् ॥

वृत्तिः । अञ्चत्यन्तेभ्यो दिक्शब्देभ्य उत्तरस्यास्तातिप्रत्ययस्य लुक् भवति ।

30. After words of direction ending in अञ्च्, there is luk-elision of the affix astâti.

Thus प्राक् or प्रत्यक्; as, प्राच्यां दिशि वसति = प्राग् वसति, प्रागागतः, प्रागमणीयम् ॥
The feminine affix of प्राची is also elided, when the taddhita affix is elided by लुक् ॥ See I. 2. 49.

उपर्युपरिष्ठात् ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ उपरि-उपरिष्ठात् ॥

वृत्तिः । उपरि उपरिष्ठात् इत्येतौ शब्दौ निपात्येते अस्तातिरर्थः । ऊर्ध्वस्योपभावः रिप् रिष्टातिनौ च प्रत्ययो निपात्येते ।

31. The word upari and uparishât are anomalous in the sense of astâti.

These words are derived irregularly from the word ऊर्ध्व, by changing it into उप, and adding the affixes रिप् and रिष्टातिन् ॥ Thus ऊर्ध्वायां दिशि वसन्ति = उपरि वसन्ति. So also उपर्यागतः, उपरि रमणीयम् ॥ उपरिष्ठाद्भवति, उपरिष्ठाद्गतः, उपरिष्टमणीयम् ॥

पश्चात् ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ पश्चात् ॥

वृत्तिः ॥ पश्चादित्ययं शब्दो निपात्येत अस्तातिरर्थः । अपरस्य पश्चभाव आतिश्च प्रत्ययः ।

वार्तिकम् ॥ दिक्पूर्वपदस्यापरस्य पश्चभावा वक्तव्यः, आतिश्च प्रत्ययः ॥

वा० ॥ अर्द्धोत्तरपदस्य दिक्पूर्वपदस्य पश्चभावो वक्तव्यः ॥

वा० ॥ विनापि पूर्वपदेन पश्चभावो वक्तव्यः ॥

32. The word paśchât is anomalous, in the sense of astâti.

The word is formed by changing अपर into पश्च, and adding the affix आति ॥ As अपरस्यां दिशि वसति = पश्चाद्भवति, आगतः, रमणीयम् &c.

Vart:—So also when अपर is preceded by another word denoting direction, it is changed into paścha and âti is added. As वृत्तिपश्चात्, उत्तरपश्चात् ॥

Vart:—So also when अर्ध follows such a compound, अपरा is changed into paścha; as, वृत्तिर्णपश्चार्धः, उत्तरपश्चार्धः ॥

Vart:—Apara is changed into paścha, when followed by ardha, and not preceded by any other word. As, पश्चार्धः ॥

पश्च पश्चा चच्छन्दसि ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ पश्च, पश्चा, च, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ पश्चपश्चाच्छौ निपात्येते छन्दसि विषये, अस्तातिरर्थः । चकारात्पश्चादित्यपि भवति । अपरस्य पश्चभावाऽकाराकारौ च प्रत्ययो निपात्येते ॥

33. The words paścha and paśchâ are anomalous in the Chhandas, having the force of astâti.

By च्, the word पश्चात् is also included. As पुरा व्याघ्रो जायते, पश्च, पश्चा or पश्चात् सिंहः ॥ As पश्चात् पुरस्तादधरादुक्तात् (Rig Ved X. 87. 21) पश्चेदमुन्यदभयजं वम् (R. V. X. 149. 3).

उत्तराधरदक्षिणादातिः ॥ ३४ ॥ पदानि ॥ उत्तर, अधर, दक्षिणात्, आति ॥
वृत्तिः ॥ उत्तराधरदक्षिणशब्देभ्य आतिः प्रत्ययो भवति अस्तातिरर्थे ।

34. To the words uttara, adhara and dakṣiṇa is added the affix âti, in the sense of astâti.

Thus उत्तरस्यां विशि वसति - उत्तराद्वसति ; उत्तराशागतः, उत्तराद्गमनीयम् ॥ Similarly अधरात् and दक्षिणात् ॥

एनबन्धनरस्यामदूरे ऽपञ्चम्याः ॥ ३५ ॥ पदानि ॥ एनप्, अन्यतरस्याम्, अदूरे, अपञ्चम्याः ॥

वृत्तिः । उत्तराधरदक्षिणशब्देभ्य एनप् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यामस्तातिरर्थे । अदूरे चेद्वधिमानवधेर्भवति ।

35. The affix enap (एन) comes optionally, (after the words uttara, adhara and dakṣiṇa, in the sense of astâti,) when the limit indicated is not remote, and when it is not a substitute of the ablative case-affix.

The affix अस्ताति and the other affixes taught above come with the force of locative, ablative and nominative. The एनप् comes with the force of locative and nominative and not that of ablative. The adverbs so formed refer to objects not at a distance. Thus उत्तरेण or उत्तरात् or उत्तरतो वसति or गमनीयम् ॥ Similarly अधरेण, अधरात्, अधस्ताद् वसति &c, so also दक्षिणेन, दक्षिणात्, दक्षिणतो, वसति &c, 'He lives near by in the north-ward or southward'. Why do we say 'when not denoting distance'. Observe उत्तराद्वसति 'he lives far away in the north'. Why do we say 'when not having the force of ablative'? Observe उत्तराशागतः 'come from the north'.

The word अपञ्चम्याः governs all the succeeding sūtras upto V. 3. 39, exclusive. Some do not read उत्तर &c into this sūtra: according to them this is a general rule applicable to all words denoting direction. As पूर्वो ग्रामम्, अपरेण ग्रामम् (II. 3. 31). The प् in enap is for the sake of accent (III. 1. 4).

दक्षिणादाच् ॥ ३६ ॥ पदानि ॥ दक्षिणात्, आच् ॥

वृत्तिः ॥ अदूरेष्विति न स्वयमेव । अपञ्चम्या इति वृत्तिः । दक्षिणशब्दादाच् प्रत्ययो भवति अस्तातिरर्थे ।

36. The affix âch (आँ) comes after the word dakṣiṇa, in the sense of astâti, but not as a substitute of the ablative case-affix

The word अदूरे of the last sūtra is not read into this: though the word अपञ्चम्याः governs it. Thus दक्षिणा वसति or रमणीयम्, but दक्षिणत आगतः ॥ The च् in आच् is not for the sake of accent (VI. 1. 163) for the simple affix आ would be udāta by the general rule III 1. 3. The च् serves the purpose of differentiating this आ from other affixes in Sūtra II. 3. 29.

आहि च दूरे ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ आहि, च, दूरे, (आच्) ॥

वृत्तिः । दक्षिणशब्दशङ्काः प्रत्ययो भवति अस्तातरर्थे, चकाराशङ्क । दूरे चेद्व्यभिमानवधेर्भवति ।

37. The affix āhi (आहि) comes after the word dakṣiṇa, in the sense of astāti, as well as āch, when the reference is to a distant limit.

Thus दक्षिणाहि वसति or दक्षिणा वसति 'he lives far away in the south'. Similarly दक्षिणाहि रमनायम्, दक्षिणा रमणीयम् ॥

Why do we say दूरे 'when the adverb denotes a distant limit'? Observe दक्षिणतो वसति ॥ The word अपञ्चम्याः governs this also: as, दक्षिणत आगतः ॥

उत्तराश्च ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ उत्तरात्, च, (आच्-आही) ॥

वृत्तिः । उत्तरशब्दशङ्काही प्रत्ययो भवतः, अस्तातरर्थे. दूरे चेद्व्यभिमानवधेर्भवति ।

38. The affixes आच् and आहि come after uttara in the sense of astāti; when the reference is to a distant limit.

Thus उत्तरा or उत्तराहि वसति or रमणीयम् "He lives far away in the north: or the northward far away is pleasant". But when 'distance' is not meant we have उत्तरेण प्रयाति ॥ The word अपञ्चम्याः governs this also: as उत्तरागतः ॥

पूर्वाधरावराणामसि पुरध्वश्चैवाम् ॥ ३९ ॥ पदानि ॥ पूर्व-अधर-अवराणाम-असिः, पुर-अध-अवः च, एवाम् ॥

वृत्तिः । अपञ्चम्या इति निवृत्तम् । तिसृणां विभक्तीनामिह ग्रहणम् ॥ पूर्वाधरावराणामसि प्रत्ययो भवति अस्तातरर्थे । तत्सन्नियोगेन चैषां यथासंख्यं पुर् अध् अव् इत्येते आदेशा भवान्ते ।

39. After pūrva, adhara and avara comes the affix asi (अस्) in the sense of astāti; and pur, adh, and av are their respective substitutes before this affix.

The word अपञ्चम्याः does not govern this sūtra. Thus पुरो वसति, पुर आगतः, पुरो रमणीयम् ॥ Similarly अधस् and अवस् with वसति, आगतः and रमणीयम् ॥ As अधोवसति अध-आगतः, अधोरमणीयम्, अवोवसति, अवआगतः and अवोरमणीयम् ॥

अस्ताति च ॥ ४० ॥ पदानि ॥ अस्ताति, च ॥

वृत्तिः । सप्तम्यन्तमेतत् । अस्तातिप्रत्यये परतः पूर्वासीनां यथासंख्यं पुरादय आदेशा भवान्ते ।

40. The same substitution takes place when the affix astāti (अस्तात्) follows.

That is **पुर** for **पूर्व**, **अध्** for **अधर** and **अव्** for **अवर** ॥ This sūtra indicates by implication that the affix **अस्ताति** V. 3. 27 is not debarred by **अस्** after these words. Thus **पुरस्तात्** or **अधस्तात्** or **अवस्तात्** **वसति** or **आगतः** or **रमणीयम्** ॥

विभाषा ऽवरस्य ॥ ४१ ॥ पदानि ॥ विभाषा, अवरस्य ॥

वृत्तिः ॥ पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । अवरस्यास्तातो परतो विभाषा अव् इत्ययमोद्देशो भवति ॥

41. The substitution of **अव्** for **अवर** is optional when **astāti** follows.

This declares option when by last it was compulsory. As **अवस्तात्** or **अवस्तात्** **वसति** **आगतः**, or **रमणीयम्** ॥

संख्याया विधार्थे धा ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ संख्यायाः, विधार्थे, धा ॥

वृत्तिः ॥ संख्यावाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो विधार्थे वर्त्तमानेभ्यो धा प्रत्ययो भवति स्तार्थे । विधा प्रकारः सर्व क्रियाविषय एव गृह्यते । क्रियाप्रकारे वर्त्तमानायाः संख्याया धा प्रत्ययः ॥

42. The affix **dhâ** (धा) comes after a nominal-stem denoting a Numeral, when it means the mode or manner of an action.

The word **विधा** and **प्रकार** have the same meaning. The adverbs so formed apply to every kind of action. Thus **एकधा भुङ्क्ते** 'he eats once'. **विधा गच्छति** 'he goes twice'. Similarly **त्रिधा**, **चतुर्धा**, **पञ्चधा** ॥

अधिकरणविचाले च ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ अधिकरण-विचाले, च, (धा) ॥

वृत्तिः ॥ संख्याया इत्येव । अधिकरणं द्रव्यं, तस्य विचालः संख्यान्तरापादनम् । एकस्यानेकीकरणमनेकस्य वा एकीकरणम् । अधिकरणविचाले गम्यमाने संख्यायाः स्तार्थे धा प्रत्ययो भवति ॥

43. The affix **dhâ** comes after a numeral, when the sense is a change in the apportionment or distribution of substances.

The word **संख्यायाः** is understood here. The word **अधिकरण** means 'matter, stuff, substance'. **विचालः** 'change in numbers'. Thus to make one into many, or to make many into one. Thus **एकं राशिं पञ्चधा कुरु** 'divide one heap into five'. **अष्टधा कुरु**, **अनेकैकधा कुरु** ॥

एकाद्वो ध्यमुग्रन्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ एकात्-ध्, ध्यमुज्-अन्यतरस्याम् ।

वृत्तिः ॥ एकशब्दात्परस्य धाप्रत्ययस्य ध्यमुग्रशोऽं भवत्यन्यतरस्याम् ।

44. After the word **eka** the substitute **dhyanu** (+/-—**ध्यम्**) comes optionally instead of **dhâ**.

Thus **एकधा राशिं कुरु** or **एकं राशिं कुरु**; **एकधा भुङ्क्ते** or **एकं राशिं भुङ्क्ते** ॥ The repetition of **धा** in the sūtra shows that the substitution takes place when the sense is that of **विधा**, as well as when it is that of **अधिकरण विचाल** ॥ Had **धा** not been repeated, the substitution would have come in the sense of **अधिकरण विचाल** only, as immediately preceding this sūtra.

द्वित्रयोश्च धमुञ् ॥ ४५ ॥ पदानि । द्वित्रयोः, च, धमुञ् ॥

वृत्तिः । धा इत्यनुवर्तते । द्वित्रयोः संबन्धिनो धाप्रत्ययस्य विधायोऽधिकारणाच्चात् च विहितस्य धमुमादेशो भवत्यन्यतरस्याम् ।

वार्तिकम् । धमुमन्तात्स्वार्थे उद्देशनम् ॥

45. The substitute dhamuñ ($\frac{1}{2}$ —धम्) comes optionally, in the place of धा, after the words dvi and tri.

Here also it comes in both the विधाय and अधिकरण विद्याल senses. By च, the word 'optionally' is drawn into the sūtra. Thus द्विधा or द्वैधम्, त्रिधा, or त्रैधम् ॥

Vartt :—The affix ड (ḍa, with the elision of the final vowel) comes without changing the sense, after words ending in dhamuñ. As द्वैध, त्रैध, in एषि द्वैधानि संभ्रयन्ते, मति त्रैधानि संभ्रयन्ते ॥

एधाञ्च ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ एधात्, च ॥

वृत्तिः । द्वित्रयोः संबन्धिनो धाप्रत्ययस्य एधाजादेशो भवत्यन्यतरस्याम् ।

46. The substitute edhâch (एधौ) comes optionally in the place of dhâ, after dvi and tri.

Thus द्वैधा (VI. 4. 148) or द्वैधम् or द्विधा, त्रैधा, त्रैधम् or त्रिधा ॥

याप्ये पाशप् ॥ ४७ ॥ पदानि ॥ याप्ये-पाशप् ॥

वृत्तिः । अप्यः कुस्तिर उच्यते । याप्य वर्त्तमानात्मातिपदिकात्स्वार्थे पाशप् प्रत्ययो भवति ।

47. The affix pâsap (पाश) denotes something as insignificant.

The word याप्य means 'contempt, trifling' &c. Thus याप्यो वैयाकरणः = वैयाकरणपाशः 'a very bad Grammarian'. So also याज्ञिकपाशः ॥ Of course this will not come in denoting a person who is a good Grammarian, but bears bad character, or who is a good performer of sacrifices but immoral.

पूरणाद्भागे तीयादन् ॥ ४८ ॥ पदानि ॥ पूरणात्, भागे-तीयात्, अन् ॥

वृत्तिः । पूरणप्रत्ययो यस्तीयस्तदन्तात्मातिपदिकाङ्गणे वर्त्तमानात्स्वार्थे ऽन् प्रत्ययो भवति ।

48. After (a nominal stem being) an ordinal number ending in tiya, comes the affix अन् ($\frac{1}{2}$ —अ), (the word retaining its denotation), when a 'part' is meant.

This sūtra is made only to teach accent, for the word to which अन् is added undergoes no other change of form except in accent. Thus द्वितीयः (V. 2. 54) has udatta on ती (III. 1. 3) but when अन् is added, the accent falls on द्वि (VI. 1. 197). Thus द्वितीयो भागः = द्वितीयः 'the moiety'. Similarly तृतीयः 'the one-third'. Why do we say when 'part' is meant? Otherwise, there is no change in accent. The affix तीय always comes in forming ordinal numbers and for no other purpose, for the तीय in words like मुख्यतीय is not significant as it is not an

affix. The employment of the word पूरण in the aphorism is useless for the purposes of this sūtra. Its anuvṛitti, however, runs in the other sūtras, and that is the only purpose that it serves here.

प्रागेकादशभ्यो ऽच्छन्दासि ॥ ४९ ॥ पदानि ॥ प्राक्, एकादशभ्यः, अछन्दसि (अन्) ॥
वृत्तिः । पुराणाङ्गादित्येव । प्रागेकादशभ्यः संख्यावाचिभ्यः प्ररणप्रत्ययान्तेभ्यो भागे वर्त्तमानेभ्यः स्वार्थे ऽन्
प्रत्ययो भवति अछन्दसि विषये ।

49. After an ordinal numeral upto eleven exclusive, comes the affix अन्, the word retaining its denotation, when a 'part' is meant : but not so in the Chhandas.

This is for accent also. Thus चैतुर्थः, पँचमः, सैप्तमः, नैवमः, दैशमः ॥ Why do we say प्रागेकादशः 'before eleven'? Observe एकादशैः, द्वादशैः no change of accent (VI I. 223). Why do we say 'not in the Chhandas'? Observe, पञ्चममिन्द्रियस्यापाक्रामत (पञ्चमं has acute on the final being formed by ड् preceded by मद् V. 2. 4⁸, 49).

षष्ठाष्टमाभ्यां अ च ॥ ५० ॥ पदानि ॥ षष्ठ-अष्टमाभ्याम्, अ, च ॥
वृत्तिः ॥ भागइत्येव । अछन्दासीति च । षष्ठाष्टमाभ्यां भागे ऽभिधेये ऽच्छन्दासि विषये अः प्रत्ययो भवति ।

50. The affix ण (±—अ) also comes as well as अन्, after shasṭha and aṣṭama, when a 'part' is meant, but not in the Chhandas.

The words भागे and अछन्दासि are understood here. By च, the affix अन् is included. Thus षष्ठः or षौष्ठः, अष्टमः or अष्टमः ॥

मानपश्वङ्गयोः कन्लुको च ॥ ५१ ॥ पदानि ॥ मान-पशु-अङ्गयोः, कन्-लुको, च ॥
वृत्तिः ॥ भागइत्येव । षष्ठाष्टमाभ्यां यथासंख्यं कन्लुको च भवतां मानपश्वङ्गयोर्भागयोरभिधेययोः । षष्ठ-
को भागो मानं च तद्वति । अष्टमो भागः पश्वङ्गं च तद्वति । कस्य लुक् । अस्य लुक् अनो वा । चकार-
यथाप्राप्तं च ॥

51. After the words shasṭha and aṣṭama there may come respectively कन् (—क) and लुक् elision of the affix, when the meaning is a division of a measure called māna or grain, or the part of the body of a beast respectively.

The word मान means a grain weight (व्रीहि परिमितं सुवर्णं). That is to say, कन् comes after षष्ठ when a division of मान 'measure' is expressed; and लुक् comes after अष्ट when a part of पश्वङ्ग is denoted. Thus षष्ठको भागः 'a sixth of a grain measure'. अष्टमौ भागः 'an-eighth part of the body of a beast'. The लुक् here takes the place of the affix अ as well as अन् ॥ By च, the affixes above mentioned are also employed : as षष्ठः or षष्ठः, अष्टमः or अष्टमः ॥ When a measure or the body of an animal is not denoted, this rule (though optional) will not apply.

एकादाकिनिच्चासहाये ॥ ५२ ॥ पदानि ॥ एकात्, आकिनिच्, च, असहाये ॥
वृत्तिः ॥ एकशब्दसहायवाचिनः स्वार्थे आकिनिच् प्रत्ययो भवति । चकारात्कन्लुको च । आकिनिच्-
कनो बालुग्विज्ञायते ।

52. After the word eka, comes also the affix âkin-
ich (आकिन्), (the word retaining its denotation), when the
sense is 'without a companion'.

By the word च, the affix कन् and the elision लुक् also take effect: the
elision being of कन् or आकिनिच् ॥ Thus एकाकिन् (nom. एकाकी), एककः or एकः ॥
By using असहाय, it is indicated that the word एक here is not a numeral meaning
'one', but a noun meaning 'alone'. एकोऽन्यार्थे प्रधानं च, प्रथमे, केवले तथा ॥ साधारणे, समाने
ऽस्ते, सख्यायां च प्रयुज्यते ॥ So that this word will have dual एकाकिनौ, and the
plural एकाकिनः ॥

भूतपूर्वं चरद् ॥ ५३ ॥ पदानि ॥ भूत पूर्वं, चरद् ॥
वृत्तिः ॥ पूर्वं भूत इति विग्रह्य सुप्सुपेति समासः । भूतपूर्वशब्दातिक्रान्तकालवचनः । प्रकृतिविशेषणं चेतन् ।
भूतपूर्वत्वविशिष्टेयं वर्त्तमानात्प्रातिपदिकास्वार्थे चरद् प्रत्ययो भवति ॥

53. The affix चर (with the feminine in डीप्)
comes, after a nominal stem, the word retaining its denota-
tion, when the meaning is 'this had been before'.

The word भूतपूर्व is a compound of पूर्वं and भूतः the compounding being
by सुप्सुपा, and denotes something done in a past time. Thus आढ्यो भूतपूर्वः =
आढ्यचरः 'once opulent'. सुकुमारचरः ॥ The द् indicates that the feminine will be in
डीप्, as, आढ्यचरी ॥ The च् is not इत् in चरद् though required by I. 3. 7. This
proves that चुटु rule is anitya. The sūtra V. 2. 18 might have been read after
this, with the saving of the word भूतपूर्वः, but then खम् would have debarred चरद्
which is, however, not intended.

पष्ठ्यारूप्य च ॥ ५४ ॥ पदानि ॥ पष्ठ्याः, रूप्यः, च ॥
वृत्तिः ॥ पष्ठपन्तात्प्रातिपदिकारूप्यः प्रत्ययो भवति चकाराच्चरद् च ॥

54. After a nominal-stem ending in the sixth-
case, comes the affix रूप्य, and also चरद्, in the sense of
'having belonged formerly to somebody'.

The word भूतपूर्व here qualifies the sense of the affix, and not the sense
of the base, as it was in the last sūtra. Thus देवदत्तस्य भूतपूर्वो गोः = देवदत्तरूप्यः
'the cow that formerly belonged to Devadatta'. Similarly देवदत्तचरः ॥

अतिशायने तमविष्टनौ ॥ ५५ ॥ पदानि ॥ अतिशायने, तमप्, इष्टनौ ॥
वृत्तिः ॥ अतिशायनमतिशायनं, प्रकर्षः । निपातनार्थः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चेतन् । अतिशायनविशिष्टेयं
वर्त्तमानात्प्रातिपदिकास्वार्थे तमविष्टनौ प्रत्ययो भवतः ॥

55. When the sense is that of surpassing, there come the affixes तमप् (तम्) and इष्टन् (—इष्ट), after a nominal stem, the word retaining its denotation.

These affixes form the superlative degree. The word अतिशायन is an irregular form of अतिशयने, and it qualifies the sense of the primitive. The स्वार्थिक affixes sometimes qualify the sense of the primitive. Thus आज्यतमः = सर्व इमे आज्याः, अयमेवामतिशयनाज्यः 'the richest' i. e. 'these are all rich, but he surpasses them all in riches'. Similarly दर्शनीयतमः 'most handsome'. सुकुमारतमः &c. Similarly पटु—पटिष्ठः, गुरु—गरिष्ठः, लघु—लघिष्ठः (VI. 4. 155). When among superlatives, further excellence is indicated, then these words may take additional affixes: as श्रेष्ठ, though a superlative, forms श्रेष्ठतमः ॥ As देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे । युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरुणामिति ॥

तिङ्श्च ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ तिङः, च ॥

वृत्तिः ॥ तिङन्ताच्चातिशयने धाव्ये तमप् प्रत्ययो भवति ॥

56. So also after a finite verb, comes the affix tamap, when 'surpassing' is meant.

By डचाप्प्रातिपदिकान् IV. 1. 1 whose force runs throughout, the taddhita affixes are ordained only after nominal stems; they would not have come after verbs; hence this sūtra. Thus पचतितमाम्, (the आम् is added by V. 4. 11) = सर्व इमे पचन्तीति, अयमेवामतिशयने पचति, 'he cooks surprisingly'. जल्पतितमाम् &c. The affix इष्टन् never comes after a verb, as by V. 3. 58, it is restricted to adjectives.

द्विवचनविभज्योपपदे तरवीयसुनौ ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ द्विवचन, विभज्य-उपपदे, तरप्, ईयसुनौ ॥

वृत्तिः ॥ द्वयोरर्थयोवचनं द्विवचनम् । विभक्त्यो विभज्यः । निपातनांयन् । द्वये विभज्ये उपपदे प्रातिपदिकात्तिङन्ताच्चातिशयने तरवीयसुनौ प्रत्ययो भवतः । तमविष्टनोरपवादौ ॥

57. The affixes tarap (तर) and īyasun (=—ईयस्) come in the sense of 'surpassing', after a nominal stem or a finite-verb, when it expresses (comparison between) two things, or when that which is added to it (upapada), is to be distinguished from another.

The word द्विवचन does not mean 'dual', but means an expression for two. विभेज्ये is irregularly formed by धत्, and means 'that which is to be distinguished or differentiated'. This debars तमप् and इष्टन् ॥ The rule of यथासख्य (I. 3. 10) does not apply here. First to take an example of द्विवचन or when comparison is between two things: thus: द्वाविमावाज्यौ, अयमनयोरतिशयने = आज्यतरः 'both are rich but he is richer amongst the two'. Similarly सुकुमारतरः, पचतितराम्,

अल्पतितराम् (V. 4. 11): or with ईयसुन्: as, द्वविमौ पदं, अयमनयोरातिशयेन पदं = पदीयाम् 'more skillful of the two', लघीयान् ॥ Secondly to take an example of विभज्ये चोप-
पदे i. e. when a word in construction is to be differentiated: thus माथुराः पाटलिपुत्र-
केभ्य आज्यतराः 'The men of Mathurā are richer than those of Pāṭaliputra'. Here there are more than two things, but as the words are expressed in the sentence, the comparative degree in plural number is used. Similarly दर्शनीय-
तराः, पदीयांसः, लघीयांसः ॥ Of course all these words must be plural, as they refer to more than two persons.

अजादौ गुणवचनादेव ॥ ५८ ॥ पदानि ॥ अजादौ, गुणवचनात्, एव, (इष्टन्, ईयसुनौ) ॥

वृत्तिः ॥ इष्टनीयसुनावजादौ सामान्येन विहितौ तयोरेयं विषयनियमः क्रियेत । गुणवचनोदेव भवतस्तौ ना-
न्यस्मादिति ॥

58. The two affixes beginning with a vowel (i. e. ईयस् and इष्ट) are added only after words denoting attributes.

The affixes इष्टन् and ईयसुन् are restricted in their scope by this sūtra i. e. they come only after adjectives or adverbs, in expressing comparative and superlative degrees. Thus लघीयान्, लघिटः, पदीयान्, पट्टिः; but not after words like पाचक &c. There we have पाचकतरः, पाचकतमः ॥ The word एव 'only' res-
tricts the scope of the affixes, and not of the *primitives*. Thus पटुतरः, पटुतमः
are also valid forms.

तुश्छन्दसि ॥ ५९ ॥ पदानि ॥ तुः, छन्दसि, (इष्टन्, ईयसुनौ) ॥

वृत्तिः ॥ तुरिति तुन्तुभ्योः सामान्येन ग्रहणम् । अन्ताच्छन्दसि विषये अजादौ प्रत्ययो भवतः ॥

59. These affixes ishtān and iyasun come in the Chhandas after a nominal stem ending in तु ॥

The तुः is ablative of तु which includes both तुन् and तुच् ॥ This ex-
tends the application of these affixes to words other than attributes. Thus
अतिशयेन कर्ता = करिष्ठः (कर्तृ + इष्टन् = कर् + इष्ट by VI. 4. 154, तु is elided). As आसुति
करिष्ठः, रोहीयसी धेनुः ॥ By Vārtika under VI. 3. 35, रोहिचि is changed into masculine
राहिन् and then ईयस् is added, when तु is elided by VI. 4. 154.

प्रशस्यस्य श्रः ॥ ६० ॥ पदानि ॥ प्रशस्यस्य, श्रः ॥

वृत्तिः ॥ प्रशस्यशब्दस्य श्र इत्ययमादेशो भवति अजाद्योः प्रत्ययोः परतः ॥

60. For प्रशस्य is substituted श्र, when these affixes ishtān and iyasun follow.

Though प्रशस्य is not an attribute, it takes these affixes by the applica-
tion of this rule. The anuvṛtti of अजादी runs here, but the word must be
changed into locative for the purposes of this aphorism, and which will read
thus प्रशस्यस्य श्रोऽजाद्योः ॥ Thus सर्व इमे प्रशस्या अयमेवामतिशयेन प्रशस्यः = श्रेष्ठः, उभाविमौ
प्रशस्यौ, अवमनयोरातिशयेन प्रशस्यः = श्रेष्ठान् ॥ Rule VI. 4. 163 prevents the elision of the

अ of अ, which otherwise would have been elided by VI. 4. 148 and 155), These words are equal to प्रास्यतरः and प्रास्यतमः ॥

ज्य च ॥ ६१ ॥ पदानि ॥ ज्य, च ॥

वृत्तिः ॥ प्रास्यशब्दस्य ज्य इत्ययमादेशो भवति अजायोः प्रत्यययोः परतः ॥

61. For प्रास्य, ज्य is also substituted before these two affixes.

As ज्येष्ठः, ज्यायान् (आ is substituted for the ई of ईयस् by VI. 4. 160).

वृद्धस्य च ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ वृद्धस्य, च (ज्य) ॥

वृत्तिः ॥ वृद्धशब्दस्य च ज्य इत्ययमादेशो भवत्यजायोः प्रत्यययोः परतः ॥

62. ज्य is also substituted for वृद्ध, when ishṭan and iyaś follow.

Thus ज्येष्ठः 'the oldest', ज्यायान् 'the older'. By VI. 4. 157, वर्धि is also substituted for वृद्ध; and we have वर्धाष्टः and वर्धायान् also. The word वृद्ध though not a guṇavachana, takes these affixes by the implication of this sūtra.

अन्तिकवाढयोर्नेदसाधौ ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ अन्तिक, वाढयो, नेद, साधौ ॥

वृत्तिः ॥ अन्तिकवाढयोर्धासंख्ये नेदं साध इत्येतावादेशौ भवतोऽजायोः परतः ॥

63. For आन्तिक is substituted नेद, and for वाढ is साध, when these affixes follow.

Thus नेदिष्ठम्, नेदीयः, साधिष्ठः and साधायान् ॥ सर्वाणीमान्यन्तिकानि इदमेवामतिशयेन, नेदिष्ठम् । उभे इमे अन्तिके इदमनयोरतिशयेन नेदीयः । इदमस्मान्नेदीयः । सर्वइमे वाढमधीयते । अयमस्मात्साधीयोधीयते ॥

युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ युव, अल्पयोः, कन्, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ युवाल्पशब्दयोः कनित्ययमादेशो भवत्यन्यतरस्यामजायोः परतः ॥

64. Before these affixes, कन् is optionally substituted for युवन् and अल्प ॥

Thus कनिष्ठः, कनीयान् or यविष्ठः, यवीयान्; similarly अल्पिष्ठः, अल्पीयान्, or कनिष्ठः, कनीयान् ॥ सर्वइमे युवानः, अयमेवामतिशयेन, कनिष्ठः । द्वाविमौ युवानौ अयमनयोरतिशयेन, कनीयान् । यविष्ठः, यवीयान् ॥ सर्वइमेऽल्पाः । अयमेवामतिशयेन, कनिष्ठः । उभाविमाल्पाययमनयोरतिशयेन कनीयान् । अयमस्मात्कनीयान् । अल्पिष्ठः अल्पीयानिति वा ॥

विन्मतोर्लुक् ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ विन्, मतोः, लुक् ॥

वृत्तिः ॥ विनौ मतुपञ्च लुक् भवति अजायोः प्रत्यययोः परतः ॥

65. The affixes विन् and मन् are luk-elided, when ishṭan and iyaśun follow.

Thus सग्विन्—सजिष्ठः, सजीयान्; स्वग्वन्—स्वधिष्ठः, स्वधीयान् ॥ सर्वइमे सग्विणः, अयमेवामतिशयेन, सजिष्ठः । उभाविमौ सग्विणौ, अयमनयोरतिशयेन, सजीयान् । अयमस्मान् सजीयान् ॥ सर्वइमे स्वग्वन्तः, अयमेवामतिशयेन, स्वधिष्ठः । उभाविमौ स्वग्वन्तौ, अयमनयोरतिशयेन, स्वधीयान् । अयमस्मात्स्वधीयान् ॥ This sūtra is a jñāpaka or indicator that words ending in विन् and मन् or वन् form their comparative and superlative degrees by adding ईयस् and इष्टन् ॥

प्रशंसायां रूप् ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ प्रशंसायाम्, रूप् ॥

वृत्तिः ॥ प्रशंसा स्तुतिः । प्रकृत्यर्थस्य विशेषणं चेतन् । प्रशंसाविशिष्टे ऽर्थवर्त्तमानान् प्रातिपदिकान् स्वायं रूप् प्रत्ययो भवति ॥

66. The affix **रूप्** (**रूप**) comes without change of connotation after a stem (nominal or verbal) denoting praise.

The word **प्रशंसा** means 'praise', and it qualifies the sense of the primitive; i. e. when the sense of the primitive is that of 'praise', then **रूप्** is added. As a general rule the **स्वार्थिक** affixes, which do not change the denotation of the word, serve the purpose of prominently bringing forward one particular meaning out of the several meanings possessed by a primitive. Thus **प्रशस्तो वैयाकरणः** = **वैयाकरणरूपः** 'a celebrated Grammarian'. So also **याज्ञिकरूपः** ॥ The praise may be implied by the sense of the primitive, without being absolute praise: thus **चोररूपः** 'a celebrated thief', **हस्त्युरूपः** 'a celebrated robber'; a person very expert in his evil courses even; these word being applied to a thief who is so dexterous that he can steal 'the collyrium from the eye-lashes', or 'a horse from under the rider', without the latter being aware of it.

The affix comes after a verbal word ending in **तिङ्**, for the word **तिङ्श्च** V. 3. 56 is understood here also. Thus **पचतिरूपम्**, **पचतोरूपम्** or **पचन्तिरूपम्** 'who is celebrated, who two are celebrated or who all are celebrated in cooking'. These words **पचतिरूपम्** &c cannot take dual or plural; because the action denoted by the verb is only one, not many. These words are always in the neuter gender, by the general usage of the people.

ईषदसमाप्तौ कल्पन्द्देश्यदेशीयरः ॥ ६७ ॥ पदानि ॥ ईषत्, असमाप्तौ, कल्पन्, देश्य, देशीयरः ॥

वृत्तिः ॥ संपूर्णता, पदार्थानां समाप्तिः । स्तोकेनासंपूर्णता, ईषदसमाप्तिः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चेतन् । ईषदसमाप्तिविशिष्टे ऽर्थवर्त्तमानान् प्रातिपदिकान् कल्पन् देश्य देशीयर इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥

67. The affixes **कल्पन्** (**कल्प**), **देश्य**, and **देशीयर** (**देशीय**) come after a nominal or verbal stem which connotes a slight incompleteness.

The word **समाप्ति** means 'fullness of objects'. A little non-fullness is called **ईषदसमाप्ति** ॥ Thus **पटुकल्पः**, **पटुदेश्यः** or **पटुदेशीयः** 'clever but slightly incomplete' i. e. 'toberably clever'. **शृदुकल्पः**, **शृदुदेश्यः**, **शृदुदेशीयः** ॥ So also after verbs, as **पचतिकल्पम्**, **जल्पतिकल्पम्** ॥ &c.

विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात् ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ विभाषा, सुपः, बहुच्, पुरस्तात्, सु ॥

वृत्तिः ॥ ईषदसमाप्तिविशिष्टे ऽर्थवर्त्तमानान् सुबन्ताविभाषा बहुच् प्रत्ययो भवति, स च पुरस्तादेव भवति, न परतः ॥

68. Optionally to a declined noun may be added the affix बहुच् (बहु), but it stands before: when the sense is slight incompleteness.

This is the only exception to the general rule that an affix is added *after* a word. The affix बहुच् however is added *before* the word. The च् of बहुच् indicates that the udatta will fall on the final vowel of the word. See VI. I. 163. Thus बहुपटुः 'a tolerably skillful person'. बहुपुटुः, बहुयुडौ दाक्षः ॥ By the word 'optionally' it is indicated that the affixes कल्प &c also come. By using the word सुप्: 'to a noun ending in a case-affix i. e. a declined noun', it is indicated that the affix is not added to finite verbs (तिङन्त) ॥

प्रकारवचने जानीयर् ॥ ६९ ॥ प्रकारवचने, जानीयर् ॥

वृत्तिः ॥ सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः, तस्य वर्चन प्रकृत्यर्थावधारणं चेत्तत् । सुबन्तात्मकारविशिष्टे ऽर्थे वर्चमानान् प्रातिपदिकान् स्वार्थं जानीयर् प्रत्यया भवति ॥

69. The affix जानीय comes after a case-inflected word which expresses 'a speciality'.

That which distinguishes one thing from another is called प्रकार or 'speciality'. When a word expresses speciality, it is called प्रकारवचनः ॥ This word qualifies the sense of the primitive. The affix जानीयर् and the affix धात् V. 3. 23 both denote प्रकार, but while जानीयर् denotes प्रकारवान्, the other denotes प्रकारमात्र i. e. merely प्रकार ॥

Thus पटुजानीय 'he may be reckoned among the clever persons'. So also मृदुजानीय, दर्शनीयजानीयः ॥

The above Sūtra may, therefore, be translated in these words also, "the affix जानीय has the sense of "belonging to the class of", "being of the nature of".

प्रागिवात्कः ॥ ७० ॥ पदानि ॥ प्राक्, इवात्, कः ॥

वृत्तिः ॥ इवे प्रतिपुन्यार्थेति वक्ष्यति । प्रागेतस्मादिवसंशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमित्यामः कप्रत्ययस्तेष्वपि कृतो वेदितव्यः ॥

70. The affix ka (क) governs all the sūtras, as far as ive pratikritan (V. 3. 96).

Properly speaking क extends only upto V. 3. 86. Thus in the sūtra अजाने V. 3. 73, the word क must be supplied to complete the sense. As अचकः गर्भकः ॥ This affix क does not come after finite verbs (तिङन्त), but the affix अकच् (V. 3. 71) comes after such verbs. In other words, the phrase तिङश्च V. 3. 56, should be connected, by way of anuvritti, with the next sūtra, and not with this.

अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्देः ॥ ७१ ॥ पदानि ॥ अव्यय, सर्वनाम्नाम, अकच्, प्राक्, देः ॥

वृत्तिः ॥ तिङश्चेत्येव । अव्ययानां सर्वनाम्नां च प्राग्विधीष्वर्थेष्वकचप्रत्ययो भवति, सच प्राक् देः, न परतः । कस्यापवाद् ॥

वार्तिकम् ॥ अकच्प्रकरणे तूष्णीमः काम् प्रत्ययो वक्तव्यः ॥ वा० ॥ शीले को मलोपश्च वक्तव्यः ॥

71. The affix *akach* (अक) is added to an Indeclinable and to a Pronominal, before the last vowel of those words; in the sense of *Prāgiviya* affixes.

The च् shows that the acute accent falls on the final (VI. 1. 163), though the affix is inserted in the middle of the word. The phrase तिङश्च V. 3. 56 is understood here also. This अकच् debars क ॥ Thus उच्चेः + अक् = उच्छच् + अक् + ऐः = उच्छचैः; similarly नीचकैः, शनकैः from नीचैः and शनैः ॥ So also after Pronominals, as सर्वकैः, विद्वकैः, and उभयकैः from सर्वैः, विद्वे and उभये ॥ In these last examples, it will be seen that the affix is added to *सुबन्त* words i. e. to declined nouns, and not to *प्रातिपदिक* or crude-noun: as was required by IV. 1. 1. Sometimes, however, the affix is added after a *Prātipadika* also. The usage will determine when the affix should be added to a Nominal stem (*Prātipadika*) and when to a Subanta word. Thus in युष्मकाभिः, अस्मकाभिः, युष्मकासु, अस्मकासु, युवकयोः, भावकयोः, the affix is added to *prātipadika* viz to युष्मद्, अस्मद्, giving युष्मकद्, अस्मकद् which are then declined as Pronominals. But in the examples य क र, मयका त्वयकि, मयकि, the affix अक् is added to the त्वया, मया (the Instrumental case of युष्मद् and अस्मद्), and त्वयि and मयि the Locative singular of the same. From the above examples, this rule may be deduced; the affix अक् is added to the *Prātipadika*, when case-affixes beginning with ओ, स or भ follows; and the affix is added to the *declined* pronoun, in the remaining cases.

Vārt:—The affix काम् is added to the Indeclinable तूष्णीम् ॥ The म् is indicatory, therefore, का comes before the final vowel (I. 1. 47). As तूष्णीम् + का = तूष्णीकाम्, as तूष्णीकामास्ते, तूष्णीकां तिष्ठति 'he remained silent'. When, however, the meaning is that 'whose habit is so', then the affix क is added, and the म् of तूष्णीम् is elided. As तूष्णीकः 'a taciturn'.

The phrase तिङश्च (V. 3. 56) being understood here, the affix अक् comes after finite verbs also. As पचति—पचातक. जल्पति—जल्पतकि ॥

कस्य च दः ॥ ७२ ॥ पदानि ॥ कस्य, च, दः, (अक्) ॥

वृत्तिः ॥ ककारान्तस्य प्रातिपदिकस्याकच्सन्निधौ चकारादेशो भवति । चकारः सन्निधौगार्थः ॥

72. The letter द् is the substitute of the final क् of an Indeclinable, when the affix *akach* is added.

The word अव्यय is to be read into this sūtra and not सर्वनाम, because no Pronominal ends in क् ॥ Thus भक्तिन्, हिरकुर् and पृथक् from भिक्, हिरक् and पृथक् ॥ Thus हिरक् + अक् = हिर + अक् + उक् = हिरकुक्. Now comes the present rule and the final क् is changed into द्, as हिरकुद् or 'त् ॥

अज्ञाते ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ अज्ञाते ॥

वृत्तिः ॥ अज्ञातविशेषो ज्ञातः । अज्ञातस्योपाधिकेऽर्थे वर्त्तमानाव्यातिपदिकान्तिङन्ताच्च स्वार्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

73. The affix क (V. 3. 70) and अक् (V. 3. 71) come after a word, noun or verb, when something or somebody not known, is spoken of.

This अज्ञात or want of knowledge refers not to the object itself, but to its relation with some other object. As अश्वकः 'whose horse?' गर्भकः 'the ass' (of whom is this)? उच्चकः &c. Similarly in उच्चकैः 'high' (is it so?) नीचकैः 'Is it low?' सर्वकैः 'was this agreed to by all'? So also विश्वकैः ॥ Similarly पचतकि "He cooks, is it?" जल्पतकि, 'He speaks, does he?'

कुत्सिते ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ कुत्सिते ॥

वृत्तिः ॥ कुत्सितो गर्हितो निन्दितः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतन् । कुत्सितत्वापधिके ऽर्थे वर्त्तमानायातिपदि-
कात्कार्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

74. The above affixes come when the thing is spoken of as contemptible.

Thus अश्वकः 'a sorry horse'. उच्चकः, गर्भकः, उच्चकैः, नीचकैः, सर्वकैः, विश्वकैः ॥ पचतकि 'he cooks contemptibly'. जल्पतकि 'he speaks insignificantly'.

संज्ञायां कन् ॥ ७५ ॥ संज्ञायाम्, कन् ॥

वृत्तिः ॥ कुत्सितइत्येव । कुत्सितत्वापधिके ऽर्थे वर्त्तमानात् प्रातिपदिकात् कन् प्रत्ययो भवति । कस्यैवाहः ।

75. The affix kan (— क) comes in the above sense of contemptible, when the whole word is a Name.

The word कुत्सिते of the last, sūtra is understood here also. This कन् debars क ॥ शुद्रकः, धारकः, चूर्णकः ॥

अनुकम्पायाम् ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ अनुकम्पायाम् ॥

वृत्तिः ॥ कारुण्येनाभ्युपपात्तः परस्यानुकम्पा । तस्यां गम्यमानायां सुबन्तासिङ्गताच्च यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।

76. The above affixes come when compassion is denoted.

The word अनुकम्पा means 'compassion, pity, endearment'. Thus पुत्रकः 'the little child', 'poor child'. वस्त्रकः, दुर्बलकः, शुश्रूषकः, विश्वसितकः 'fie! he trusts'. स्वपितकः 'alas! he sleeps'. The two latter are examples of finite verbs taking this affix.

नीतौ च तद्युक्तात् ॥ ७७ ॥ पदानि ॥ नीतौ, च, तद्युक्तात् ॥

वृत्तिः ॥ सामशानादश्रुपायो नीतिः । नीतौ च गम्यमानायां तद्युक्तादनुकम्पायुक्ताद्यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।

77. Also as an expression of courteousness, the above mentioned affix is added to that by which compassion is shown.

The word नीति means 'policy' or 'expedient', such as 'conciliation', 'dissension' and 'punishment'. तद्युक्तात् means 'joined with that, i. e. with gift

compassion'. In other words, the things signified by the bases, are connected as means of relief with the persons or things that have been objects of compassion. Thus, **इन्त ते धानकाः** 'alas! here are barley for you'. **इन्त ते तिलकाः** 'alas! here are sesamun for you'. **एहकि, अद्गकि** 'O dear! come and eat'. (These words are supposed to be addressed to a person who is starving, by one who wants to relieve him. *Iyengar*). Being moved with compassion, he entreats courteously the object of sympathy, with gifts to relieve his want. In the last Sūtra, the affix was added, in the sense of compassion, to the name of the person or action that evoked pity. In the present sūtra, the affix is added to the object or action by which pity is shown. The word **एहकि** is from **एहि** the Imperative second person Singular of **इ** 'to go' with the upasarga **आ** ॥

बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ट्वा ॥ ७८ ॥ पदानि ॥ बह्वचः, मनुष्यनाम्नः, ठच्, घा ॥

वृत्तिः ॥ अनुकम्पायां नीतौ च तद्युक्तादिति वर्त्तते । **बह्वचः** प्रातिपदिकान्मनुष्यनामधेयाद्वा ठच्प्रत्ययो भवति अनुकम्पायां गम्यमानायां नीतौ च ।

78. The affix **thach** (**इक्**) is optionally added to a word of more than two syllables, being the name of a human being, as an expression of compassion, or of courtesy joined with compassion.

In the alternative we have **कन्** also. As **अनुकम्पितो देवदत्तः** = **देविकः** (**देवदत्त + इक् = देव + इक्** V. 3. 83). When **कन्** is added there is no shortening of the base, as **देवदत्तकः** ॥ Similarly **यज्ञिकः** or **यज्ञदत्तकः** ॥

Why do we say **बह्वचः** 'after a polysyllable?' Observe **इत्तकः, शुभकः** ॥ Why do we say 'being a Man-name'? Observe **मद्वबाहुकः, भद्रबाहुकः** which are epithets and not Proper Nouns (**मद्वौ बाहु यस्य**); or these are names of quadrupeds.

घनिलचौ च ॥ ७९ ॥ पदानि ॥ घनृ, इलचौ, च ॥

वृत्तिः ॥ अनुकम्पायामित्यादि सर्वमनुवर्त्तते । पूर्वेषु ठचि विकल्पेन प्राप्ति वचनम् । **बह्वचो मनुष्यनाम्नो घनृ इलच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः** ।

79. Also the affixes **ghan** (**ल**—**इय**) and **ilach** (**इल**) come after a word of more than two syllables, being the name of a human being, when compassion or courtesy joined with compassion is expressed.

The force of **च** is that the other affix **कन्** also comes, as well as **ठच्** ॥ Thus from **देवदत्त** we have: **देवियः, देविलः, देविकः, देवदत्तकः** ॥ So from **यज्ञदत्तः**—**यज्ञियः, यज्ञिलः, यज्ञिकः, यज्ञदत्तकः** ॥ V. 3. 83.

प्राचामुपादेरडज्युचौ च ॥ ८० ॥ पदानि ॥ प्राचाम्, उपादेः, अडच्, बुचौ च ॥

वृत्तिः ॥ पूर्ववत् सर्वमनुवर्त्तते । उपशब्द आदिष्वित्यतस्मादुपादेः प्रातिपदिकाद् **बह्वचो मनुष्यनाम्नोऽडज्यु बुच्** प्रत्ययो भवतः । **चकाराद् घनिलचौ प्रत्ययो भवतः** । **ठच् घा** ।

80. According to the opinion of Eastern Gram-
marians, the affixes aḍach (अडँ) and vuch (अक्) also come
after a human-name beginning with the word उप ॥

The च shows that the former affixes also come. The sense of the
affixes are the same as above viz. compassion or courtesy. Thus from the
word उपेन्द्रवृत्त, we have, 1. उपेन्द्रवृत्तकः (kan), 2. उपिकः (ṭhach), 3. उपिलः (ilach), 4. उपिक्
(ghan), 5. उपक् (vuch), 6. उपडः (aḍach). The shortened forms are by V. 3. 83.
In diminutives, the forms are generally shortened. The word प्राची is used as
a sign of respect (pujārtha), for the word वा was understood in the aphorism
by anuvṛitti from V. 3. 78.

जातिनाम्नः कन् ॥ ८१ ॥ पदानि । जातिनाम्नः, कन् ।

वृत्तिः । बह्वच इति नातुवर्त्तते । सामान्येन विधानं, जातिशब्दो यो मनुष्यनामधेयी व्याघ्र सिंह इत्येवमादि,
सस्मादनुकम्पायां नीतौ च कन्प्रत्ययो भवति ।

81. The affix kan (८—क) is added to a Name of a
human being, which expresses a special idea : when compas-
sion or courtesy is meant.

The जातिनाम्नः are words like व्याघ्र &c which are well-known names of
particular species of animals &c, but which are come to be applied to men by
way of metaphor. The anuvṛitti of बह्वचः does not extend to it. This is a
general rule. Thus व्याघ्रकः, सिंहकः, शरभकः ॥ The word वा being understood
in the sūtra, the previous affixes also come, as व्याघ्रिलः, सिंहिलः ॥ The word
नाम्नः is used along with जाति, to prevent the affix being added to the word-form
जाति (I. 1. 68).

अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च ॥ ८२ ॥ पदानि ॥ अजिनान्तस्य, उत्तरपदलोपः, च ।

वृत्तिः । कनित्यनुवर्त्तते, मनुष्यनाम्न इति च । अजिनशब्दान्तात्प्रातिविकान्मनुष्यनाम्नोऽनुकम्पायां कन्-
प्रत्ययो भवति तस्य चोत्तरपदलोपः ।

82. The affix kan (८—क) comes in the sense of
compassion, after a man-name ending in अजिन, and this second
member is elided before the affix.

The words कन् and मनुष्यनाम्नः are understood in this sūtra. Thus व्या-
घ्रकः from व्याघ्राजिनः, and सिंहकः from सिंहाजिनः ॥ Vyāghrājina and Sinhājina are
names of men.

ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः ॥ ८३ ॥ पदानि ॥ ठ, अजादौ, ऊर्ध्वम्, द्वितीयात्, अचः ॥

वृत्तिः ॥ लोप इत्यनुवर्त्तते । अस्मिन्प्रकरणे यष्टोऽजादिश्च प्रत्ययस्तस्मिन्परतः प्रकृतेर्द्वितीयादच ऊर्ध्वं यष्ट
इत्युक्तं तस्य लोपो भवति । ऊर्ध्वमर्हणं सर्वलोपार्थम् ॥

वर्त्तिकम् ॥ चतुर्थ्यादच ऊर्ध्वस्य लोपो वक्तव्यः ॥ वा० । अनजादौ विभाषा लोपो वक्तव्यः ॥

वा० । लोपः पूर्वपदस्य च ठाजाशवनजादौ च वक्तव्यः ॥

वा० । विना ऽपि प्रत्ययेन पूर्वोत्तरपदयोर्विभाषा लोपो वक्तव्यः ॥ वा० । उदणानि इत्यस्य च ॥

Kārikā चतुर्थादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च ।

अप्रत्यये तथैवेष्ट उदर्णाद्ध इलस्य च ॥

वार्त्तिकम् । एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्यः ॥

83. When *tha* (V. 3. 78) or one of the affixes beginning with a vowel (V. 3. 79, 80) taught above, follows, there is elision of all that portion which comes after the second vowel of the name of a human being.

The word लोप is understood here from the last sūtra. The word ऊर्ध्वम् indicates that the *whole* of that portion of the term which follows the second vowel should be elided, otherwise, only the first letter of the third syllable would have been elided by I. 1. 54. The illustrations have been given above. Thus देवदत्त + इक्; here all the letters after the *अ* of देव should be elided: as देविक, so also देवियः, देविलः ॥

The affix ठ is replaced by इक् or क (VII. 3. 50 and 51) hence its special mention in this sūtra. For had it not been used, the sūtra would have run thus. 'When an affix beginning with a vowel follows &c'. This rule would have applied to इक् substitute of ठ, but not to क substitute of ठ which comes after words ending in उ, क्, त्, इस् and उस् ॥ But it is intended that क (and not इक्) substitute of ठ should be added to words whose second syllables end in उक् (उ or क्) vowels. If it be said that इक् substitute of ठ would be sufficient for words like वायुदत्त &c. also as it will cause the elision of the third and subsequent syllables; and when such syllables are elided, क would be the proper substitute to add to वायु and not इक्, which we can do by the rule of sthanivat; we say, it is not so. For if it were the case, we should add the क substitute and not इक् in the following: मयित् + ठक् (VI. 4. 51) = मयित् + ठक् (VI. 4. 143), because, after elision, मयित् ends with त् ॥ But we know that क is not added but क्, and we have मयित्कः ॥ Hence the employment of ठ in the sūtra is proper as वायुदत्तः—वायुकः, पितृदत्तः—पितृकः ॥

Vārt :—It should be stated that the portion after the *fourth* vowel is elided in certain cases. As अनुकम्पितो बृहस्पतिदत्तः—बृहस्पतिकः, बृहस्पतियः, बृहस्पतिलः ॥

Vārt :—When an affix not beginning with a vowel follows, the elision is optional. Thus देवदत्त + कन् = देवदत्तकः or देवकः, यत्तदत्तकः or यत्तकः ॥

Vārt :—There is elision of the first term, when these affixes ठक् &c denoting compassion, whether beginning with vowel or not, follow. Thus त्तिकः, त्तिलः, त्तियः, दत्तकः from देवदत्त or यत्तदत्त or वायुदत्त &c.

Vārt :—The diminutive of compassion or endearment may be formed without adding any affix, by simply dropping either the first or the second term of the name. Thus इत्तः or इव from देवदत्तः, सत्यभामा—भामा or सत्या ॥

Vart:—The affix **ल** is replaced by **ल** after a word ending in **उ** as, **भानुलः** from **भानुदन्तः**, **बसुलः**—**बसुदन्तः** ॥ So also after a word ending in **ऋ** as **सावनूलः** ॥

Vart:—When the second vowel is **ओ**, **औ**, **ए** or **ऐ**, then this is also elided. As **लहिकः** from **लहोडः**, **कहिकः** from **कहोडः** ॥

Vart:—When the first member consists of a single syllable, there is elision of the second member: as **वाचिकः** from **वागीशाः** (the **गु** changed back to **च्** because the stem is now **भ** and not **पद्**, and rule VIII. 2. 39 does not apply.) So also; **बुचिकः**, **स्वचिकः** ॥ The form **बडिकः** (and not **बचिकः** from **बच्**) is an exception. It is diminutive of **बडङ्गुलिदन्तः** ॥

शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमादीनां तृतीयात् ॥ ८४ ॥ पदानि ॥ शेवल, सुपरि, विशाल, वरुण, अर्यमादीनाम्, तृतीयात् ॥

वृत्तिः ॥ शेवलादीनां मनुष्यनाम्नां ढाजादौ प्रत्यये परतः तृतीयादश्च ऊर्ध्वस्य लोपो भवति । पूर्वस्यायमपवादः । वार्तिकम् । शेवलादीनां तृतीयादश्चो लोपः स आकृतसन्धीनामिति वक्तव्यम् ॥

84. There is elision of that portion of the word, which follows the third vowel, in the case of a man-name beginning with Śeṣala, Supari, Viśāla, Varuṇa, and Aryaman, when the above affixes *tha* or those having initial vowel follow.

This debars the previous sūtra. Thus अनुक्रमितः शेवलदन्तः = शेवलिकः, शेवलियः, शेवलिलः; सुपरिकः, सुपरियः, सुपरिलः from सुपरिदन्तः; so also विशालिकः, विशालियः, विशालिलः; वरुणिकः, वरुणियः, वरुणिलः; अर्यमिकः, अर्यमियः, and अर्यमिलः ॥

Vart:—The *third* vowel must be the original third vowel, and not that which results from Sandhi. Thus in शेवलेन्द्रदन्तः and सुपार्याशीर्दन्तः; though the apparent third vowels are **ए** and **आ**, but they being the result of compounding between शेवल + इन्द्र and सुपारि + आशीस्; the original vowels are taken. Thus शेवलिकः from शेवलेन्द्रदन्तः, and सुपरिकः from सुपार्याशीर्दन्तः; and not शवेलिकः and सुपयिकः ॥

अल्पे ॥ ८५ ॥ पदानि ॥ अल्पे ॥

वृत्तिः । परिमाणपञ्चये अल्पशब्दः, प्रकृतिविशेषणं चैतन् । अल्पस्त्वविशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानात्प्रातिपदिकाद्यथा विहितं प्रत्ययो भवति ॥

85. The above-mentioned affixes क (V. 3. 70) and the rest come in expressing the small quantity or small number of anything.

Thus अल्पं तैलं = तैलकं 'a little oil'. सर्वकम्, घृतकम्, विश्वकम्, उच्चकैः, नीचकैः 'a somewhat high, a somewhat low &c'. पचतकि 'he cooks a little'. जल्पतकि 'he speaks somewhat'.

ह्रस्वे ॥ ८६ ॥ पदानि ॥ ह्रस्वे ॥

वृत्तिः । ह्रस्वत्वविशिष्टे र्थे वर्त्तमानान् प्रातिपदिकान् यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।

86. The above mentoned-affixes (V. 3. 70) come in expressing shortness of length or diminutive.

The ह्रस्व here is opposed to दीर्घ or 'long'. Thus ह्रस्वोवृक्षः = वृक्षकः 'a small tree'. वृक्षकः, स्तम्भकः ॥

संज्ञायां कन् ॥ ८७ ॥ पदानि ॥ संज्ञायाम्, कन् ॥

वृत्तिः । ह्रस्वइत्येव । ह्रस्वत्वे हेतुका या संज्ञा तस्यां गम्यमानायां कन् प्रत्ययो भवति । पूर्वस्यायमपवादः ॥

87. The affix kan (कन्) comes when the short thing is a Name.

Thus वंशकः, वेणुकः, वण्डकः ॥ This debars क ॥

कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः ॥ ८८ ॥ पदानि ॥ कुटी, शमी, शुण्डाभ्यः, रः ॥

वृत्तिः । ह्रस्वइत्येव । संज्ञाग्रहणं नानुवर्तते, सामान्येन विधानम् । कुटीशमीशुण्डाभ्यो ह्रस्वार्थे ङ्योत्ये रः प्रत्ययो भवति । कस्यापवादः ।

88. The affix र comes after the words kuṭī, śamī, and śuṇḍā, when shortness of length is meant.

The word ह्रस्व is understood here, but not संज्ञा ॥ This debars क V. 3. 70. Thus ह्रस्वा कुटी = कुटीरः, शमीरः and शुण्डारः ॥ The derivatives are masculine names; though the primitives are feminine.

कुत्वाः, डुपच् ॥ ८९ ॥ पदानि ॥ कुत्वाः, डुपच् ॥

वृत्तिः । ह्रस्वइत्येव । कुतूषाश्च ह्रस्वत्वे ङ्योत्ये डुपच्प्रत्ययो भवति । कस्यापवादः ।

89. The affix ḍupach (डुपच्) comes, in expressing diminution, after the word kutū 'a jar'.

This debars क ॥ Thus कुतुपः, from कुतू the long ऊ being elided owing to ड ॥ It means a small leathern vessel for oil. This word is neuter also, as, कुतुपम् ॥

कासूगोणीभ्यां ण्रच् ॥ ९० ॥ पदानि ॥ कासू, गोणीभ्याम्, ण्रच् ॥

वृत्तिः । ह्रस्वइत्येव । कासूगोणीशब्दाभ्यां ह्रस्वत्वे ङ्योत्ये ण्रच्प्रत्ययो भवति । कस्यापवादः ।

90. The affix śṭarach (तर with feminine इ IV. 1. 40) comes in expressing diminutive, after the words kâsū and goṇī.

Thus ह्रस्वा कासूः = कासूतरी 'a small lance'; गोणीतरी 'a small sack'.

वत्सोक्षाद्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे ॥ ९१ ॥ पदानि ॥ वत्स, उक्ष, अश्व, ऋषभेभ्यः, च, तनुत्वे, (ष्ट्रच्) ॥

वृत्तिः । ह्रस्वइति निवृत्तम् । वत्स उक्ष अश्व ऋषभ इत्येतेभ्यस्तनुत्वे ङ्योत्ये ष्ट्रच्प्रत्ययो भवति ।

91. The affix śṭarach expresses slenderness, after the words vatsa, ukshan, aśva, and pishava.

The anuvṛitti of ह्रस्व ceases. Thus वस्सतरः 'a weaned calf' becoming slender in reaching the second period of its age. उक्षतरः 'a slender bull': being the third age of a वस्स ॥ अश्वतरः 'a mule': (तस्य तनुस्वमन्यपितृकता); वृषभतरः 'a slender bull or that cannot draw the load'.

कियत्तदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य उतरच् ॥ ९२ ॥ पदानि ॥ किम्, यत्, तद्, निर्धारणे, द्वयोः, एकस्य, उतरच् ॥

वृत्तिः । किं यत् तद् इत्येतेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो द्वयोरेकस्य निर्धारणे उतरच् प्रत्ययो भवति । निर्धार्यमाणवाचिभ्यः स्वार्थे प्रत्ययः ।

92. After the words किम्, यद् and तद्, in determining of the one out of two, comes the affix ḍatarach (अतरच् with the elision of the final इम् and अद्)

This affix comes in the svārtha sense. The differentiation of a portion from the whole by means of its peculiar caste, action, attribute or name is called निर्धारण or specification. Thus कतरौ भवतोः कठः 'amongst you two, who is Kaṭha'. कतरौ भवतोः कारकः 'amongst you two, who is the agent'. कतरौ भवतोः पटुः 'amongst you two, who is clever'. कतरौ भवतोः देवदत्तः 'which of the two amongst you is Devadatta'. Similarly यतरः 'of the two the one who', ततरः 'of the two—that one'. as यतरौ भवतो देवदत्तः, ततर आगच्छतु 'of the two, let that one who is Devadatta, come'. The taddhita affixes being optional (IV. i. 82), this idea may be expressed by a sentence also. As, को भवतो देवदत्तः, स आगच्छतु 'who amongst you two is Devadatta, let him come'.

वा बहूनां जातिपरिप्रश्नेऽतमच् ॥ ९३ ॥ पदानि ॥ वा, बहूनाम्, जातिपरिप्रश्ने, अतमच् ॥ वृत्तिः । कियत्तद् इति वृत्तं, निर्धारणे एकस्येति च । बहूनामीति निर्धारणे षष्ठी । बहूनां मध्ये एकस्य निर्धारणे गम्यमाने जातिपरिप्रश्नविषयेभ्यः किमादिभ्यः वा अतमच् प्रत्ययो भवति ।

93. The affix ḍatamach (अतमच् with the elision of the last syllable) comes after kim, yat and tat, optionally, when the object is the determining of the one out of many, the question being that of caste.

The words कियत्तद् and निर्धारणे एकस्य are to be read into the sūtra. Thus कतमो भवतां कठः 'which of you, Sirs, is a Kaṭha Brāhmaṇa?' यतमो भवतां कठः, तत आगच्छतु 'that one of you, Sirs, who is a Kaṭha, let him come'. The word वा 'optionally' indicates that the affix अकच् (V. 3. 71) also comes, as यको भवतां कठः, सकः, आगच्छतु ॥ This idea may be expressed by a sentence also, owing to the महाविभाषा (IV. i. 82): as, को भवतां कठः; यो भवतां कठः, स आगच्छतु ॥

Why do we say 'when question is that of caste'? Observe, को भवतां देवदत्तः. Here the question is about a Name: and not jāti. The word परिप्रश्न applies to किम् only, the pronouns यद् and तद् not being interrogative pronouns. But the word जाति applies to all these three pronouns.

According to some, the affix उत्तर has also this force, after the word किञ्च, as, कतरो भवतां कठः 'which of you, Sirs, is a Kāṭha Brāhmāṇa?' कतरो भवतां कलापः. As may be inferred from the sūtra कतरकतमौ जातिपरिग्रहे (II. 1. 63)

एकश्च प्राचाम् ॥ ९४ ॥ पदानि ॥ एकात्, च, प्राचाम् (उतरच्, उतमच्) ॥
वृत्तिः । एकशब्दात्प्राचामाचार्याणां मतेन उतरच् उतमच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः स्वस्मिन्निषये । चकारो उतरचो ऽनुकर्षणार्थः ।

94. After the word एक, according to the opinion of Eastern grammarians, may be added the affixes ḍatarach and ḍatamach in the above senses.

The च draws in उतरच् ॥ That is उतरच् comes when one out of two is to be specified; and उतमच् when one out of many is to be specified. The word जातिपरिग्रहे does not govern this sūtra: it being a general rule. Thus एकतरो भवतो ईवइत्तः, एकतमो भवतां देवइत्तः ॥

The word प्राचाम् is for puṣārtha; the word वा being already understood in the sūtra.

अवक्षेपणे कन् ॥ ९५ ॥ पदानि ॥ अवक्षेपणे, कन् ॥
वृत्तिः ॥ अवशिष्यते येन तदवक्षेपणम् । तस्मिन्वर्त्तमानान्यातिपरिकाल्कन्प्रत्ययो भवति ।

95. The affix kan (क—क) comes after a nominal stem, in expressing scoffing.

Thus व्याकरणकः 'Grammar' used in a derisive sense, when its study produces pride. As व्याकरणकेन नाम त्वं गर्वितः 'thou art proud, because thou hast read *grammar* only'. याज्ञिक्यकेन नाम त्वं गर्वितः ॥ Here the words व्याकरणक and याज्ञिक्यक are used in a mocking sense. When, however, the derision applies to the person itself, then कन् is added by V. 3. 14: as देवइत्तकः &c.

So far the governing power of क V. 3. 70.

इवे प्रतिकृतौ ॥ ९६ ॥ पदानि ॥ इवे, प्रतिकृतौ, (कन्) ॥
वृत्तिः ॥ कनिष्ठ्यनुवर्त्तते । इवार्थे यद्यातिपरिकं वर्त्तते तस्मात्कन् प्रत्ययो भवति ।

96. The affix कन् means also 'like this'; when the imitation of a thing is to be expressed.

The word कन् is understood here. Thus अश्व इवायमश्व प्रतिकृतिः = अश्वकः 'an imitation of a horse' in wood or clay &c. उष्ट्रकः, गर्वभकः ॥ Why do we say 'imitation?' Observe गौरिव गवयः "The gayal cow".

संज्ञायां च ॥ ९७ ॥ पदानि ॥ संज्ञायाम्, च, (कन्) ॥
वृत्तिः । इवेत्यनुवर्त्तते, कनिष्ठि च । इवार्थे गम्यमाने कन्प्रत्ययो भवति सप्रुसायेन चेत् संज्ञागम्यते ॥

97. The affix kan comes in the sense of 'like this', when the whole word so formed is a Name.

This applies when imitation is not meant. Thus अश्वसदृशस्य संज्ञा = अश्वकः 'a thing reminding a horse'. उट्टकः, गर्दभकः ॥ .

लुम्मनुष्ये ॥ ९८ ॥ पदानि ॥ लुप, मनुष्ये ॥

वृत्तिः । संज्ञायामित्येव । संज्ञायां विहितस्य कनो मनुष्ये ऽभिधेये लुब् भवति ।

98. When in the same way a Man is denoted, the affix is elided by lup; the word retaining its number and gender.

Thus चञ्चा (चञ्चेवमनुष्यः) 'straw-man' i. e. an effigy in straw. So also हासी, खरकुटी ॥ For accent see VI. 1. 204.

Why do we say 'a man'? Observe अश्वकः, उट्टकः &c. This sūtra may be considered to be an enlargement of V. 3. 100.

जीविकार्थे चापण्ये ॥ ९९ ॥ जीविकार्थे, च, अपण्ये (लुप) ॥

वृत्तिः । जीविकार्थे यदपण्यं तस्मिन्नभिधेये कनो लुब् भवति ।

99. A similar elision of the affix कन् takes place then also, when the figure is made a means of livelihood, it being presumed, that no traffic is driven thereby.

That which is bought and sold is called पण्य; that which is not so dealt with is अपण्यः ॥ The rule applies to the *images* of gods which are made means of subsistence by a low order of Brāhmaṇas, not by selling them, but by exhibiting them from door to door. Thus वासुदेवः 'the idol of Vāsudeva'; शिव 'the idol of Śiva'. स्कन्दः, विष्णुः, आदित्यः &c.

Why do we say अपण्य? Observe, हस्तिकान् विक्रीणीते 'he sells the images of elephant'. अश्वकान्, रथकान् ॥

This rule is also an amplification of V. 3. 100.

देवपथादिभ्यश्च ॥ १०० ॥ पदानि ॥ देव पथादिभ्यः च ॥

वृत्तिः । इवे प्रकृतिकृतौ संज्ञायां च विहितस्य कनो देवपथादिभ्य उत्तरस्य लुब् भवति ।

अर्चासु पूजनायासु चित्रकर्मभ्रजेषु च ।

इवे प्रतिकृतौ लोपः कनो देवपथादिषु ॥

100. After the words devapatha &c, there is similar elision of the affix kan, (V. 3. 96 and 97) expressing an image or a Name.

The देवपथ class is आकृतिगणः ॥ Thus देवपथः, हंसपथः ॥

1 देवपथ, 2 हंसपथ, 3 वारिपथ, 4 रथपथ, 5 स्थलपथ*, 6 करिपथ*, 7 अजपथ*, 8 राजपथ, 9 शालपथ, 10 शङ्खपथ, 11 सिन्धुपथ (सिंहपथ), 12 सिद्धगति (सिंहगति), 13 उट्टपीव (उट्टपीवा), 14 वायव्यशु (वायव्यशु), 15 हस्त, 16 इन्द्र, 17 इण्ड, 18 पुष्प, 19 मत्स्य, 20 जलपथ, 21 रज्जु, It is आकृतिगण ॥

Karika :—The affix कृत् is elided when the imitation is an image of a god that is worshipped, or a picture, or a design on a flag. As शिवः, विष्णुः are examples of gods, अर्जुनः 'the picture of Arjuna', दुर्योधनः 'the picture of Duryodhana'. कपिः 'the flag having the figure of monkey', गरुडः 'the eagle-flag'.

वस्तेऽङ् ॥ १०१ ॥ पदानि ॥ वस्तेः, ङ् ॥

वृत्तिः । इवेत्यनुवर्त्तते, इतः प्रशति प्रत्यया सामान्येन भवन्ति प्रतिकृतौ चाप्रतिकृतौ च । वस्ति शब्दादिवाच्यं योत्ये ङम् प्रत्ययो भवति ।

101. The affix ḍhañ ($\pm$ '-एय) comes after vasti, in the sense of 'like this'.

The word इव is understood here. The affixes taught hence forward come in a general sense, and are not confined to images. Thus वस्तिरिव = वास्तेयः fem. वास्तेयी 'like the abdomen'.

शिलाया ङः ॥ १०२ ॥ पदानि ॥ शिलायाः, ङः ॥

वृत्तिः ॥ शिलाशब्दादिवाच्यं ङः प्रत्ययो भवति ।

102. The affix ḍha (एय) comes after śilâ, in the sense of 'like this'.

Thus शिलेव = शिलेयं कृषिः 'curd, hard as stone'. According to some, the affix ङम् also comes after शिला, as शैलेयम् ॥

शाखादिभ्यो यत् ॥ १०३ ॥ पदानि ॥ शाखादिभ्यः, यत् ॥

वृत्तिः । शाखा इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो यत्प्रत्ययो भवति इवाच्यं ।

103. The affix यत् comes, in the sense of 'like this', after śākhâ &c.

Thus शाखेव = शाख्यः, मुख्यः (VI. 1. 213), जघन्यः &c.

1 शाखा, 2 मुख्य, 3 जघन, 4 शृङ्ग, 5 मेघ, 6 अश्व*, 7 चरण, 8 स्कन्ध, 9 स्कन्ध*, 10 वरस्, 11 शिरस्, 12 अग्र, 13 शरण ॥

द्रव्यं च भव्ये ॥ १०४ ॥ पदानि ॥ द्रव्यम्, च, भव्ये (यत्) ॥

वृत्तिः । द्रव्यशब्दो निपात्यते भव्ये ऽभिधेये । द्रुशब्दादिवाच्यं यत्प्रत्ययो निपात्यते ।

104. The word द्रव्य is anomalous, meaning 'beautiful'.

The word द्रव्य is formed by adding यत् to the word द्रु ॥ The word भव्य means 'nice, excellent, proper, fit; having or containing in himself all the desired requisites'. As द्रव्योऽयं राजपुत्रः 'how nice is this Prince'. द्रव्योऽयं माणवकः ॥

कुशाम्राच्छः ॥ १०५ ॥ पदानि ॥ कुशाम्रात्, छः ॥

वृत्तिः । कुशाम्राशब्दादिवाच्यं छः प्रत्ययो भवति ।

105. The affix chha (ईय) comes in the sense of 'like this', after the word kuśâgra.

Thus कुशाभीया (कुशामिव सुक्ष्मत्वात्) बुद्धिः “Intellect sharp as the point of the kuśa grass”. कुशाभीयं वक्ष्यम् ॥

समासाच्च तद्धिषयात् ॥ १०६ ॥ पदानि ॥ समासात्, च, तद्धिषयात्, (छः) ॥
वृत्तिः । तादृश्येन प्रकृते इवार्यो निर्दिश्यते । इवार्यविषयात्समासादपरस्मिन्निवार्ये एव छः प्रत्ययो भवति ।

106. The affix chha (ईय) comes, also only in the sense of ‘like this’, after a compound noun which contains in itself the force of ‘like this’.

The word तद् refers to इव, and तद्धिषय means इवार्यविषय ॥ A compound which is formed with the force of इव, takes the affix छ, when a second इव is to be indicated. In the chapter on Compounds, no samāsa is taught with the force of इव ; this sūtra, therefore, indicates by implication that such a samāsa of two nouns can be formed, having hidden in it the sense of इव ॥ Such a samāsa will come under the head of सुप सुपा समासः (II. 1. 4).

Thus काकतालीयम्, अजाकृपाणीयम्, अन्धकवर्चनीयम् ॥

The word काकतालीय means ‘like the crow and the palm-fruit’ : ‘the unexpected and sudden fall of a plam-fruit upon the head of a crow so as to kill it, at the very moment of its sitting on a branch of that tree ; and is used to denote a very unexpected and accidental occurrence’. Thus Devadatta happens to enter a village, and on that very day, robbers happen to attack the village, and in the fray, Devadatta is killed, this coincidence of the robbers and Devadatta is called काकतालीयसमागमः, and the killing of Devadatta is like that of the crow by the ताल fruit. The first case of समागमः will form the compound, the second case of वधः will give rise to the affixing of छ, as काकतालीयो देव-दत्तस्य वधः (the compound काकताल meaning काकतालसमागमसदृशश्चोर समागमः) and the derivative word काकतालीय meaning काकमरणसदृशः) :

Similarly अजाकृपाणीय means “like the death of a goat (ajā) by the accidental falling of a sword (kṛipāṇa) as the goat was passing”. Similarly अन्धकवर्चनीय means “like the accidental falling of a vulture (vartikā) in to the hands of a blind person who thus captures it”. All these are unintentional (atarkita and curious (chitrikarana) coincidences. In short, these words mean ‘accidentally’, ‘unexpectedly’.

शर्करादिभ्यो ऽण् ॥ १०७ ॥ पदानि ॥ शर्करादिभ्यः, अण् ॥

वृत्तिः । शर्करा इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इवार्ये ऽण्-प्रत्ययो भवति ।

107. The affix an (अ) comes in the sense of ‘like this’, after the words śarkarā &c.

Thus शर्करेव = शर्करम्, कापालिकम् ॥

1 शर्करा, 2 कपालिका, 3 कपाटिका*, 4 कनिष्ठिका (कपिष्ठिका; पिष्ठिका, कनिष्ठिक!), 5 पुण्डरीक, 6 शतपत्र, 7 गोलोमन्, 8 लोमन्*, 9 गोपुच्छ, 10 नराची (नरालि), 11 मकुल (मकुला), 12 सिकता ॥

अङ्गुल्यादिभ्यष्टक् ॥ १०८ ॥ पदानि ॥ अङ्गुल्यादिभ्यः, ष्टक् ॥

वृत्तिः ॥ अङ्गुल्यादिभ्य इवार्थे ष्टक् प्रत्ययो भवति ।

108. The affix *ṭhak* ($\pm$ —इक् or क्) comes in the sense of 'like this', after the words *āṅgulī* &c.

Thus आङ्गुलिकः (= अङ्गुलीव), भारुजिकः ॥

1 अङ्गुलि (अङ्गुली), 2 भरुज, 3 बहु, 4 वल्गु, 5 मण्डर, 6 मण्डल, 7 शङ्कुली (शङ्कुत), 8 हरि*, 9 कपि, 10 धुनि*, 11 रुह*, 12 खल*, 13 उरुश्वित्, 14 गोणी, 15 उरस्, 16 कुलिश, 17 शिला ॥

एकशालायाष्टज्यन्तरस्याम् ॥ १०९ ॥ पदानि ॥ एकशालायाः, ष्टच्, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ एकशालाशब्दाविवाये ज्यन्तरस्यां ष्टच् प्रत्ययो भवति ।

109. The affix *ṭhach* (इक्) also comes optionally after the word *ekaśālā* : with the force of 'like this'.

Thus एकशालिकः or एकशालिकः by ष्टक् ॥

कर्कलोहितादीकक् ॥ ११० ॥ पदानि ॥ कर्क, लोहितात्, ईकक् ॥

वृत्तिः ॥ कर्कलोहितशब्दाभ्यामिवार्थे ईकक् प्रत्ययो भवति ।

110. The affix $\pm$ —ईक comes in the sense of 'like this', after *karka* and *lohita*.

Thus कर्काकः 'like कर्क or white horse'. लौहितीकः स्कटिकः 'a crystal though not itself red, appears red, owing to the reflection of some thing behind it'.

प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल् छन्दसि ॥ १११ ॥ प्रत्न, पूर्व, विश्व, इमात्, थाल्, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ प्रत्न पूर्व विश्व इम इत्येतेभ्य इवार्थे थाल् प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये ।

111. In the Chhandas, the affix *thāl* ($\pm$ —था) comes in the sense of 'like this', after *pratna*, *pūrva*, *viśva*, and *ima* (*idam*).

Thus :—

सं प्रत्नया पूर्वया विश्वेमेमा ज्येष्ठतर्ति बहिर्षदे स्तुर्विदम् ॥

(Rig Veda V. 44. 1). 'Him (Indra), as the ancients, as the predecessors, as all creatures, and as these living men have worshipped &c'.

पूगाभ् ज्योऽग्रामणीपूर्वात् ॥ ११२ ॥ पदानि ॥ पूगात्-ज्यः, अग्रामणी-पूर्वात् ॥

वृत्तिः ॥ इवार्थे इति नवृत्तम् । नानाजातीया अनियतवृत्तयोऽर्थकामप्रधानाः संधाः पूगाः । पूगवाचिनः प्रातिपदिकारग्रामणीपूर्वात्त्वार्थे ज्यः प्रत्ययो भवति ।

112. The affix *ñya* ($\pm$ —य) is added without changing the connotation, to a word denoting a horde, but not when the word is derived from the name of their leader.

The *anuvṛtti* of इय ceases. The word *pūga* means a crowd of men of various castes, having no fixed livelihood, connected together with the object

of acquiring wealth &c. Thus लोहदण्ड्यः 'the trident bannered horde'. *dual* लोहदण्ड्यौ, *pl.* लोहदण्ड्याः ॥ Similarly, शैब्यः, शैब्यौ, शैब्याः, चातक्यः, चातक्यौ, चातकाः ॥ In the plural, the affix is elided by II. 4. 62.

Why do we say अग्रामणीपूर्वात्? Observe देवदत्तकाः (V. 2. 78) 'a horde whose leader is Devadatta'. From this sūtra, commence the तन्नाज affixes &c, the affixes that have the sense of 'King thereof'. The affix ड्य, therefore, has this meaning also viz. 'the leader of the horde'.

व्रातच्छजोरस्त्रियाम् ॥ ११३ ॥ पदानि ॥ व्रात, च्छजोः, अस्त्रियाम्, (ड्यः) ॥
वृत्तिः ॥ नानाजातीया अनियतवृत्तयस्तेष्वजीविनः संघा व्राताः । व्रातवाचिभ्यः ष्वमन्तेभ्यः प्रातिपदिके-
भ्यश्च स्वार्थेऽड्यः प्रत्ययो भवत्यस्त्रियाम् ॥

113. The affix ñya comes after the name of a wild band, and after a word ending in chphañ (±—आयनं IV. 1. 98), without change of sense ; but not in the feminine.

A collection of persons of different castes, having no determined livelihood, and living by violence are called व्रात or 'wild band'. Thus कापोतपाक्यः 'a wild band living on pigeons', कापोतपाक्यौ and कपोतपाकाः, त्रैहिम्यः, त्रैहिम्यौ *pl.* त्रैहिम्यताः ॥ So with words ending in च्छप्, as कौञ्जायन्यः, कौञ्जायन्यौ, *pl.* कौञ्जायनाः, ब्राधायन्यः ब्राधायन्यौ *pl.* ब्राधायनाः ॥

Why do we say "not in the Feminine?" Observe कपोतपाकी, त्रैहिम्यती, कौञ्जायनी, ब्राधायनी ॥

आयुधजीविसंघाञ् अयद्वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्यात् ॥ ११४ ॥ पदानि ॥ आयुध-
जीविसंघात्, अयद् वाहीकेषु, अब्राह्मण-राजन्यात् ॥
वृत्तिः ॥ आयुधजीविनां संघः आयुधजीविसंघः । स वाहीकैर्विशेष्यते । वाहीकेषु च आयुधजीविसंघस्तद्वा-
चिनः । प्रातिपदिकाद्ब्राह्मणराजन्यवर्जितास्वार्थेऽयद् प्रत्ययो भवति ।

114. To a name expressing a multitude living by the trade of arms, is added the affix ñyaṭ (±—य with the fem. in ई), when it is the name among the Vāhika, but not when it is the name of a Brāhmaṇa, nor when the word is Rājanya.

The anuvṛtti of अस्त्रियाम् does not govern this sūtra. Thus कौण्डीव्यः, कौण्डीव्यौ *pl.* कौण्डीव्याः, fem. कौण्डीव्यी; शौद्रक्यः, शौद्रकौ, *pl.* शूद्रकाः fem. शौद्रकी, मालव्यः, मालव्यौ *pl.* मालवाः fem. मालवी ॥

Why do we say 'living by the profession of arms'? Observe मन्नाः, शयण्डाः ॥ Why do we say 'a multitude'? Observe सन्नाद् ॥ Why do we say 'amongst the Vāhika'? Observe चरराः, पुलिन्दाः ॥ Why do we say "not a Brāhmaṇa or the word-form Rājanya"? Observe गोपालवा ब्राह्मणाः, चालङ्कावना राजन्याः ॥

वृकाट्टेण्य ॥ ११५ ॥ पदानि ॥ वृकात्, टेण्य ॥

वृत्तिः । आयुधजीविसंघावसि वसति । वृकाट्टराश्यायुधजीविनः स्वार्थे टेण्य प्रत्ययो भवति ।

115. The affix *ṭenyan* ($\pm$ —एण्य with the fem. in *ṭ*) comes after the word *Vṛika*, a class of persons living by trade of arms.

Thus वार्केण्य वार्केण्यौ, pl. वृका, fem. वार्केणी ॥ The affix will not come, when *ṭk* means 'a wolf'. As कामक्रोधो मनुष्याणां खादितारो वृकाविव ॥

दामन्यादित्रिगर्त्तपष्टाच्छः ॥ ११६ ॥ पदानि ॥ दामन्यादि, त्रिगर्त्त, पष्टात्, छः ॥
वृत्तिः । आयुधजीविसंघादित् वर्तते । दामन्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽस्त्रिगर्त्तपष्टाभ्यामुधजीविसंघवाचिभ्यः
त्वार्ये छः प्रत्ययो भवति । येषामायुधजीविनां संघानां षडन्तवर्गास्तत्र च त्रिगर्त्तः षष्ठः ॥

आहुस्त्रिगर्त्तपष्टास्तु कौण्डोपरथशण्डकी ।

कौष्ठिकिर्जालमानिश्च ब्रह्मयुगोप जानकिः ॥

116. The affix *chha* (ईय) comes without changing the sense, after *dāmini* &c, and after the six warrior-stocks called *Traigarta shashṭha*.

The following are the six warrior races of *Trigarta* :—कौण्डोपरथ, शण्डकि, कौष्ठिक, जालमानि, ब्रह्मयुगः and जानकिः ॥

Thus दामनीयः दामनीयौ, pl. दामनयः; औलपीयः औलपीयौ, pl. उलपयः; कौण्डोपरथीयः pl. कौण्डोपरथाः; शण्डकीयः pl. शण्डकयः; कौष्ठकीयः pl. कौष्ठकयः; जालमानीयः pl. जालमानयः; ब्रह्मयुगीयः pl. ब्रह्मयुगाः; जानकीयः pl. जानकयः ॥

1 दामनि, 2 औलपि, 3 देववापि*, 4 औदकी (औतकि औतकि), 5 औदङ्कि*, 6 अच्युतन्ति (अच्युतन्ति), 7 अच्युतन्ति* (अच्युतन्ति), 8 शाकुन्तकि*, 9 आकिरन्ति, 10 औडवि*, 11 काक-
रन्ति (काकरन्ति), 12 शार्धुतपि, 13 सार्वसन्ति, 14 बिन्दु, 15 बन्धवि*, 16 तुलभ, 17 मौञ्जायन, 18
काकन्धि, 19 सावित्रीपुत्र, 20 काकरन्ति 21 देववापि, 22 अपच्युतका, 23 कर्की, 24 पिण्ड ॥

पश्वादिद्यौधेयादिभ्यामणञौ ॥ ११७ ॥ पदानि ॥ पश्वादि, यौधेयादिभ्याम् अ-
ण, अञौ ॥

वृत्तिः । आयुधजीविसंघादिस्त्रेव । पादवादिभ्यो यौधेयादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्य आयुधजीविसंघवाचिभ्यः
स्वार्येऽणञौ प्रत्ययौ भवतः ।

117. The affix *an* ($\pm$ —अ) comes after *parśu* &c, and the affix *añ* ($\pm$ —अ) comes after *yaudheya* &c, without changing the sense : when these words denote warrior classes.

Thus पार्श्वः, pl. पार्श्वः आसुरः pl. असुराः, यौधेयः pl. यौधेयाः ॥

1 पशु, 2 असुर, 3 रक्षस्, 4 वाहीक (बाल्हीक), 5 वयस्, 6 वसु, 7 मरुत्, 8 सत्वन्, 9
वैशाह 10 पिशाच, 11 अश्वनि, 12 कार्षापण ॥

1 यौधेय, 2 कौशेय, 3 शौकेय, 4 शौधेय, 5 घार्तेय*, 6 धार्तेय 7 ज्यात्राणेय (ज्यात्रालेय),
8 विगत, 9 भरत, 10 उशीनर 11 कौशेय, 12 वास्य ॥ See IV. 1. 178.

अभिजिह्विद्भृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावधूमदणा यञ् ॥ ११८ ॥ पदानि ॥
अभिजित्, विद्भृत्, शालावत्, शिखावत्, शमीवत्, ऊर्णावत्, ध्रुमत्, अणः, यञ् ॥

वृत्तिः । आयुधजीविसंपादति निवृत्तम् । अभिजिह्वाभ्यो ऽणन्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्वार्थे यञ् प्रत्ययो भवति ।

118. The affix *yañ* (±—अ) comes without changing the sense, after the words *abhijit*, *bidabhrit*, *śālāvat*, *śikhāvat*, *śamīvat*, *ūrṇāvat*, and *śrumat*, when those words end in the Patronymic affix अण् ॥

The *anuvṛtti* of आयुधजीविसंधात् ceases. Thus अभिजितोऽपत्यम् = अभिजित, add यञ् to this, अभिजित्यः; pl. अभिजिताः, वैदधृत्यः pl. वैदधृताः, शालावत्यः pl. शालावताः, शैखावत्यः pl. शैखावताः, शमीवत्यः pl. शमीवताः, ओर्णावत्यः ओर्णावता, श्रूमत्यः and श्रूमताः ॥ The अण् here is Patronymic. Otherwise अभिजितो बहुलं and अभिजितः स्थालीपाकः, the affix here is अण् of नक्षत्रेण युक्तः कालः IV. 2. 3 and of सास्यदेवता IV. 2. 24 respectively.

ज्यादयस्तद्राजाः ॥ ११९ ॥ पदानि ॥ ज्यादयः, तद्राजाः ॥

वृत्तिः । पूगाभ्यो ग्रामणीपूर्वावित्यतः प्रभवति ये प्रत्ययाः ते तद्राजसंज्ञा भवन्ति ।

119. The affixes *ñya* &c, (V. 3. 112 &c) are called *tadrāja*.

The illustrations of *Tadrāja* affixes have been given above. The word तद्राज occurs in Sūtra II. 4. 62:

ओ३म् ।

अथ पञ्चमध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

BOOK FIFTH.

CHAPTER FOURTH.

पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन्लोपश्च ॥ १ ॥ पदानि ॥ पाद, शतस्य, संख्यादेः, वीप्सायाम् वुन्लोपः, च ॥

वृत्तिः ॥ पादशतान्तस्य संख्यादेः प्रातिपदिकस्य वीप्सायां द्योत्यायां वुन् प्रत्ययो भवति । तत्सन्निधौ चान्तस्य लोपो भवति ॥

1. The affix *vun* (वुन्—अक) comes after the words *pāda* and *śata* when preceded by a numeral, the sense being that of distributive relation ; and the final of the stem is elided.

Prātipadikas preceded by a numeral and ending in the words *पाद* or *शत* take the affix *वुन्* when a distributive sense (वीप्सा) is to be expressed : and by the addition of this, the final is elided.

By VI. 4. 148 the final *अ* of *pāda* and *śata* would have been elided before the *taddhita* affix *vun* ; even if such elision was not taught in this rule. The repetition of the word *लोप* in this rule, therefore, indicates that the elision ordained here is not one *caused* by the affix. For if the elision had been *caused* by the affix, then by I. 1. 57, such *लोपदेश* or “substitute” would be equivalent to the principal (*sthanivat*) ; and would thus debar the application of the rule VI. 4. 130 by which *पाद्* *pād* (and *not* *pāda*) is changed into *पद्* ॥ In other words, the *lopa* taught by *यस्येति च* is *परानिमित्तक* or caused by some thing which is subsequent, namely by a *taddhita* affix or by *इ* or *ई* affix ; therefore, this *lopa* would be *sthāni-vat* for the purposes of the rule which would apply to something preceding it (I. 1. 57). Therefore, *pād* becomes *sthāni-vat* to *pāda*. Therefore, the *anga* or base ending with ‘*pāda*’ will be called *अ*, and not the base ending with ‘*pād*’, and therefore VI. 4. 130 which applies to *अ* bases will not apply, and there will be no substitution of *पद्* for

पाद्, as there is not in the form पाशय. But we want such substitution and hence the employment of words "the final of the stem is elided".

Thus दो दो पाशे ददाति "he gives two quarters to each" = द्विपदिकां ददाति (द्विपाद् + दुन् = द्विपाद् + दुन् = द्विपन् + दुन् VI. 4. 130 = द्विपदिका VII. 3. 44 by which अ of अङ् is changed into इ). Similarly दो दो शते ददाति = द्विशतिकां ददाति ॥

The compounds above formed are taddhitārtha Tatpurusha compounds, viz. compounds containing the sense of a taddhita affix, by rule II. 1. 51. After the compound is formed, then the affix दुन् is added. Thus first we have द्विपाद् and द्विशत compounded by II. 1. 51 and then the affix is added. The words पाद् and शत when not so compounded, take दुन् affix only in the feminine.

Why do we say "of the words पाद् and शत"? Observe दो दो माषौ ददाति, no affixing. Why do we say "preceded by a numeral"? Observe पादं पादं ददाति ॥ Why do we say "in a distributive sense"? Observe दोपाशे ददाति "He gives two quarters:" ॥ दो शते ददाति ॥

The enumeration of पाद् and शत is useless, as the affix is found after other words also. As, द्विमादिकां ददाति "he gives two cakes to each". त्रिमादिकां ददाति ॥

दण्डव्यवसर्गयोश्च ॥ २ ॥ पदानि ॥ दण्ड, व्यवसर्गयोः, च, (दुन्) ॥

वृत्तिः ॥ समन दण्डः । शतं व्यवसर्गः । दण्डव्यवसर्गयोगम्यमानयोः पादशतान्तस्य प्रातिपदिकस्य संख्या-द्वन्द्वं प्रत्ययो भवति अन्तलोपश्च ॥

2. Also when the sense is of a punishment or a donation.

The word दण्ड means "punishment", and व्यवसर्ग means "gift or donation". The prātipadikas पाद् and शत preceded by a numeral, and conveying the sense of punishment or donation, take the affix दुन्, and the final अ is elided. This sūtra is begun to show that the "distributive sense" does not apply here. Thus दो पाशे दण्डितः = द्विपदिकान् दण्डितः "punished with the infliction of a fine of two Padas (a quarter coin)". दो पाशे व्यवसृजति = द्विपदिकां व्यवसृजति "he makes a gift of two Padas". Similarly द्विशतकां दण्डितः "punished with a fine of two hundreds". द्विशतकां व्यवसृजति &c.

स्थूलादिभ्यः प्रकारवचनं कन् ॥ ३ ॥ पदानि ॥ स्थूलादिभ्यः, प्रकारवचने, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने षोडशं कन् प्रत्ययो भवति । आसीयलोपश्च ॥

वाचक ॥ कर्मकरणे षचद्वन्द्वोरुपसंख्यानम् ॥

3. The affix kan (क) comes in the sense of "like that or specialty", after the words sthūla &c.

This debars the affix आसीय (V. 3. 69). Thus स्थूलप्रकारः = स्थूलकः "bulky. So also अणुकः, माषकः ॥

Vart:—The words चंचन् and वृहन् should be included in the list of sthūlādi words. As, चंचत्कः, वृहत्कः ॥ According to one version the words are चंचा and वृहा and not चंचन् and वृहन्. So the derivatives will be वृहकः and चंचकः the words that end in long vowels आ, ई or ऊ, shorten their vowels before this affix, by VII. 4. 13. As, सुरा + कन् = सुरकः “snake-like”. The word कृष्ण takes कन् when tila is meant; as कृष्णप्रकारास्तिला = कृष्णकाः ॥ यव takes कन्, when meaning व्रीहि, as यवकाः ॥ इक्षु, तिल, पाय, काल, and अवदात take this affix when wine is meant, a पायिका, कालिका, अवदातिका “a kind of wine”. गोमूत्र takes this affix when meaning a covering, as गोमूत्रकः ‘a covering of the colour of cow’s wine, or go-mūtra may mean a certain arrangement of colours such as white and black’. सुरा takes कन् meaning a snake, as सुरकः (VII. 4. 13) “a kind of snake of the color of wine”. जीर्ण takes it when meaning śāli grain, as जीर्णकाः = जीर्ण-कल्पा शालयः ॥ The following is a list of Sthulādi words.

1 स्थूल, 2 अणु, 3 माष, 4 इषु, 5 कृष्ण तिलेषु, 6 यव व्रीहिषु, 7 इक्षुतिलपायकालावदातः सुरायाम्, 8 गोमूत्र आच्छादने, 9 सुरा अर्हा, 10 जीर्ण शालिषु, 11 पत्रमूले समस्तव्यस्ते, 12 कुमारीपुत्र, 13 कुमारीश्वशुर (कुमार, श्वशुर), 14 मणि ॥

अनत्यन्तगतौ कात् ॥ ४ ॥ पदानि ॥ अनत्यन्तगतौ, कात्, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ अनत्यन्तगतिरूपेण संबन्धः । तद्भावेऽनत्यन्तगतिः । अनत्यन्तगतौ गम्यमानायां कान्तात्क-
न्प्रत्ययो भवति ॥

4. After a participle ending in kta, comes the affix kan, when the meaning is something not yet wholly completed.

The word अनत्यन्तगति means an act which has been fully accomplished; अनत्यन्तगति therefore, means, an act which has not been fully accomplished. Thus भिन्न + कन् = भिन्नकः “not yet wholly divided” So also छिन्नकः &c.

Why do we say “something not wholly completed”? Observe भिन्नम् “totally divided”, छिन्नम् ‘totally cut’.

न सामिवचने ॥ ५ ॥ पदानि ॥ न, सामिवचने ॥

वृत्तिः ॥ सामिवचने उपपत्तेः कान्तात्कन्प्रत्ययो न भवति ॥

5. Not so when a word in the sense of “half”, precedes such participle.

When the word सामि or any other word having this sense, is compounded with a participle in क्त, the affix कन् is not added to denote the sense of incompleteness. Thus सामिकृतम्, सामिभुक्तम् &c (II. 1. 27). The word वचन shows that the synonyms of सामि are also to be taken. Thus अर्धकृतम्, नेमकृतम् &c.

Objection :—It is redundant to have prohibited कन् after a word preceded by ‘half’, because the word “half” itself shows that the action has not been completed.

Answer :—The prohibition contained in this sūtra does not refer to the कन् of the last sūtra, where it has the sense of “incompleteness”. It refers to that कन् which comes after a word, without changing the sense of that word (स्वाय कन्) ॥ Thus the words भिन्नतर and भिन्नतम (the comparative and superlative degrees of भिन्न) show by the very fact of their comparison, that the action denoted by them is not complete. These words भिन्नतर and भिन्नतम also take the affix कन् with out change of sense. As भिन्नतरकः and भिन्नतमकः ॥ and बहुतरकं &c as used by Patanjali himself in the following sentences :—एवं हि सूत्रमभिन्नतरकं भवति, एतर्हि बहुतरकं व्याप्यते ॥ This कन् is also prohibited in the case of compounds with सामि ॥ In fact, this sūtra teaches by implication (Jñāpaka) that कन् comes also in the sense of svārtha.

बृहत्या आच्छादने ॥ ६ ॥ पदानि ॥ बृहत्याः, आच्छादने, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ कत्रनुवर्त्तते, न प्रतिषेधः । बृहतीशब्दाच्छादने वर्त्तमानात्स्वार्थे कन्प्रत्ययो भवति ॥

6. The affix kan comes after the word brihati when it means “an article of dress”.

The word कन् is to be read into this sūtra and not its prohibition. The force of this कन् is *niz*, or it is an example of स्वार्थे कन् ॥ Thus बृहती + कन् = बृहतिका (भावारः) (VII. 4. 13 by which long vowel is shortened) “an upper garment or mantle”.

Why do we say “when it means dress”? Observe बृहती छन्दः “the metre called Brihati”.

अषडक्षाशितङ्ग्वलंकर्मालं पुरुषान्युत्तरपदात्खः ॥ ७ ॥ पदानि ॥ अषडक्ष, अ-
शितङ्गु, अलङ्कर्म, अलंपुरुषः, अध्युत्तरपदात् ख ॥

वृत्तिः ॥ अषडक्ष आशितङ्गु अलंकर्म अलंपुरुष इत्येतेभ्यो ऽध्युत्तरपदाच्च स्वार्थे खः प्रत्ययो भवति ॥

7. The affix kha (ईन) comes after the words ashadāksha, āsitaṅgu, alaṅkarma, alampurusha, and after a stem ending with adhi.

The force of ख is स्वार्थे i. e. it does not change the sense of the word. The word अषडक्ष means “that which has not six eyes”. षडक्ष is compounded from षट् + अक्षिण by adding षच् (V. 4. 113) “having six eyes”. The affix ख is to be added to this word already ending in the affix shach. Thus अषडक्षीर्णो मन्त्रः “a secret not having six eyes”. i. e. “a secret known or determined by two persons only to the exclusion of a third”. Similarly आशितङ्गवीनं अरण्यम् = आशिता गावोऽस्मिन्नरण्ये = गभूतयवसं “a forest where formerly cattle had grazed”. The augment दुष् is added to आशित by nipāta, or irregularly. So also अलंकर्षीणः = अलं समर्थः कर्मणे पर्याप्तः = competent to do any act, clever. So अलं पुरुषीणः = अलं समर्थः पुरुषाय = प्रतिमल्लाहिः = fit for a man.

A word ending with अधि, will be a Tatpurusha compound, by II. 1. 40, as the word अधि belongs to Saundādi class. As राजार्धिनः ॥

The affix kha in the case of these words is invariable (nitya), because the word विभाषा occurs in the next sūtra ; and it is a maxim of interpretation that a rule occurring between two optional rules is nitya. The above words always occur with this affix and never without it. while in the case of other words taught hereafter this affix comes optionally. There are other affixes also which are svārthika and nitya. Such as तमस् &c up to the affix कन् (V. 3. 55 to 95). ज्य &c upto जुन्, (V. 3. 112 to V. 4. 1) आम् &c upto मयद्, (V. 4. 11 to 21) and affixes taught from V. 4. 6 i. e. कर्त् to V. 4. 9. (ख). ending in जाति and all Samāśānta affixes.

विभाषाश्चेरदिक्स्त्रियाम् ॥ ८ ॥ पदानि ॥ विभाषा, अश्चेः, अदिक्, स्त्रियाम्, (खः) ॥

वृत्तिः ॥ अञ्चत्यन्तात्प्रातिपदिकाददिक्स्त्रियां वर्त्तमानात्स्वार्थे विभाषा खः प्रत्ययो भवति ॥

8. The affix kha (ईन्) may optionally be added without change of sense to a stem ending in anch (अञ्च्), when it does not mean a point of the compass used in the feminine gender.

Thus प्राक् or प्राचीनम् "old", अर्वाक् or अर्वाचीनम् "new".

Why do we say "when not denoting a direction in the feminine?" Observe प्राची दिक् "eastern region", प्रतीची दिक् "western region." Why do we say "a point of the compass"? Other words in the feminine will take this affix. As प्राचीना ब्राह्मणी, अर्वाचीना सिखा ॥ Why do we say "in the feminine"? A direction or दिक्' used in any other gender will take this affix. As प्राचीनं दिग्मणीयम्, प्रतीचीनं दिग्मणीयम् ॥

जात्यन्ताच्छ बन्धुनि ॥ ९ ॥ पदानि ॥ जात्यन्तात्, छः, बन्धुनि ॥

वृत्तिः ॥ जात्यन्तात्प्रातिपदिकाद्बन्धुनि वर्त्तमानात्स्वार्थे छः प्रत्ययो भवति ॥

9. The affix chha (ईय) is added without change of sense, to a stem ending in the word जाति, when it means appropriateness.

The word बन्धु means the substance or substratum in which jāti or generic quality adheres or any thing by which a thing is regulated and individualised (बन्धते नियम्यते स्वतन्त्री क्रियते). Thus बन्धु means that substance by which the genus Brāhmaṇa, Kshatriya &c is distinguished. Thus ब्राह्मणजातीयः "appropriate to a Brāhmaṇa". क्षत्रियजातीयः, वैश्यजातीयः &c.

Why do we say "when meaning appropriateness". Observe ब्राह्मण-जातिः शोभना "the Brāhmaṇa caste is beautiful".

स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत् ॥ १० ॥ पदानि ॥ स्थानान्तात्, विभाषा,

सस्थानेन, इति, चेत् ॥

वृत्तिः ॥ स्थानान्तात्प्रातिपदिकाद्विभाषा छः प्रत्ययो भवति सस्थानेन चेत् स्थानान्तमर्थवद्भवति ॥

10. The affix *chha* (ईय) is optionally added to a stem ending in *स्थान*, if it is compounded with something with which another is made to take an equal place.

The word *सस्थान* means *समानं स्थानमस्य* 'whose place is the same' or *तुल्य* or equal. Thus *पित्रा तुल्यः* = *पितृस्थानीयः* or *पितृस्थानः* (*पितुर्वि स्थानमस्य* whose place is that of a father). Similarly *मातृस्थानीयः* or *मातृस्थानः*; *राजस्थानीयः* or *राजस्थानः* ॥

Why do we say "when it means equal to". Observe *गांस्थानम्* "cowshed" *अश्वस्थानम्* "stable". The word *इति* in *सस्थानेनेति* is for the sake of distinctness. The word *सस्थान* as a Bahuvrīhi compound is the appropriate word to be taken here, and not when it is taken as a Tatpurusha compound like *समानं च तत् स्थानं च* ॥ The word *चेत्* "when", is a conjunction : and joins the two meanings.

The rule 9 occurring between this rule and 8th rule, both of which are optional, must be taken to be a *nitya* rule, as explained above. द्वयोर्विभाषयोर्नित्या विधयः ॥

किमेत्तिङ्गव्ययघादाम्बद्रव्यप्रकर्षे ॥११॥ पदानि ॥ किम्, एत्, तिङ्, अव्यय, घात्, आमु, अद्रव्यप्रकर्षे ॥

वृत्तिः ॥ किम् एकारान्तात्तिङन्ताद्व्ययेभ्यश्च यो विहितो घः स किमेत्तिङ्गव्ययः, तदन्तात्प्रातिपदिकाद्व्ययप्रकर्षे आम् प्रत्ययो भवति ॥

11. To the affix *तर* and *तम* (घ I. 1. 22) ordained to come after the word *किम्* (V. 3. 55) or after a word ending in *ए* (VI. 3. 17) or after a finite verb (V. 3. 56, 57) or after an indeclinable, is added the affix *âm* (आम्), but not if the excess belongs to a substance (and not to an action or quality).

The *घ* or *तरप्* and *तमप्* affixes are employed for comparison (*प्रकर्ष* 'excess') of adjectives and adverbs. This rule applies to adverbs and not to adjectives : i. e. when an adverb qualifies a verb or another adjective, but not when an adjective qualifies a noun. The *द्रव्य* denoting word by itself has no 'excess' &c, it is the adjective which qualifies such substance that is capable of excess or comparison. The prohibition in *अद्रव्यप्रकर्षे* therefore really relates to the *quality* of a substance; i. e. to adjectives. *द्रव्यस्याव्ययपदस्य न विना भेद हेतुना । प्रकर्षोविद्यते नापि शब्दस्येति वाच्यताम् ॥*

Thus *कितराम्* or *किन्तमाम्* "how excessively", *पूर्वाङ्गेतराम्* or *पूर्वाङ्गेतमाम्*, *पचन्तिराम्* or *पचन्तितमाम्* "he cooks surprisingly", *उच्चैस्तराम्*, *उच्चैस्तमाम्* "more or most loftily or loudly".

But when the excess belongs not to an action or attribute, but to a substance, the *âmu* *आम्* is not added. As *उच्चैस्तमः तरुः* "a most lofty tree".

अमु, च ङङ्दसि ॥ १२ ॥ पदानि ॥ अमु, च, छन्दसि ॥
वृत्तिः ॥ किमेत्तिङ्ग्यथाङ्ग्यप्रकर्षे अमु, प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये । चकारादामु च ॥

12. In the Chhandas, the affix *amu* (अम्) also is added after the above, under similar conditions.

To the word *किम्*, words ending in *ए*, finite verbs and indeclinables, when taking the comparative affixes *तर* and *तम्* is added the affix *अम्* in the Vedas, when these words are used as adverbs. By the force of the word *च* 'also' in the sūtra, the affix *आमु* is also included. Thus *प्रतरम् नयामः ॥* or *प्रतराम् वस्यः । प्रतर* means *प्रकृष्टतर* ॥

The words ending in *आम्* and *अम्* are indeclinables as they are included in the class of *Svarādi* (I. 1. 37).

अनुगादिनष्टक् ॥ १३ ॥ पदानि ॥ अनुगादिनः, ठक् ॥
वृत्तिः ॥ अनुगत्ताद्यनुगादी । अनुगादिनष्टास्त्वार्ये ठक् प्रत्ययो भवति ॥

13. The affix *ṭhak* (+—इक्) comes after the word *anugādin*, without changing its sense.

Thus *आनुगादिकः* "repeater or who echoes back".

णच् स्त्रियामञ् ॥ १४ ॥ पदानि ॥ णच्, स्त्रियाम्, अञ् ॥
वृत्तिः ॥ कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियामिति णाञ्चहितः, तदन्तास्त्वार्ये ऽञ् प्रत्ययो भवति स्त्रियां विषये ॥

14. The affix *añ* (अ) comes without changing the sense, after a word ending in the affix *ṇach* (+—अ), when the word is feminine.

By III. 3. 43 the affix *णच्* is ordained after feminine words denoting reciprocity of action. The affix *अञ्* comes after such a word without changing the sense, when the thing denoted is feminine. Thus *व्यावक्रोशी*, *व्यावहासी* वर्तन्ते ॥

Q.—Why the word *स्त्री* "feminine" is repeated in this sūtra, when we already know from III. 3. 43 that *णच्* comes only after feminine words; and a *svārthika* affix like *अञ्* coming after a feminine word will keep the word feminine ?

Ans.—The repetition of the word *स्त्री* in this sūtra, teaches by implication (*jñāpaka*) the following "स्वार्थक्राः प्रत्ययाः प्रकृतितो लिंगवचनान्यतिवर्तन्तेऽपि" :— "Sometimes it happens that bases which are derived by means of affixes that do not convey any particular meaning of their own, but leave the meaning which is conveyed by the original to which they are added, unchanged, do not take their gender and number from those original bases from which they are derived". Thus *युङ्कल्पा* *द्राक्षा*, *तेलकल्पा* *प्रसन्ना* (*सुरा विशेषः*) formed by adding the *svārtha* affix *कल्प्* (V. 3. 67) to *युङ्* and *तेल*, the resultant words being in the feminine gender. Similarly from *देव*—*देवता* is derived without change of meaning, but change of gender.

अणिनुणः ॥ १५ ॥ पदानि ॥ अण्, इनुणः ॥

वृत्तिः ॥ अभिविधो भावइनुण् विहितस्तदन्तात्स्वार्थे ऽण् प्रत्ययो भवति ।

15. The affix *an* (+—अ) comes without changing the sense, after a stem ending in the affix *inuṇ* (इनुण्).

By III. 3. 44, the affix *इनुण्* is added to a root to express a condition resulting from a universal co-operation of the action denoted by the root. But a word formed by *इनुण्* is after all an imaginary word, it requires the further addition of this affix *अण्* to make it a complete word. In fact, all *svārtha* affixes generally complete the not fully developed word. Thus *संराविणम्* वर्तते. *सांकृतिनम्* ॥

विसारिणोमत्स्ये ॥ १६ ॥ पदानि ॥ विसारिणः, मत्स्ये, (अण्) ॥

वृत्तिः ॥ विसरतीति विसारी । विसारिन्शब्दात्स्वार्थे ऽण् प्रत्ययो भवति मत्स्ये ऽभिधेये ॥

16. The affix *an* (+—अ) is added to the word *विसारिन्* when a word expressing “fish” is to be made.

Thus *वैसारिणः* “a fish”. Why do we say “when it means a fish”? Observe *विसारी देवदत्तः* “Devadatta who is gliding out”.

संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् ॥ १७ ॥ पदानि ॥ संख्यायाः, क्रियाभ्यावृत्तिगणने, कृत्वसुच् ॥

वृत्तिः ॥ संख्याशब्दभ्यः क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्त्तमानेभ्यः स्वार्थे कृत्वसुच् प्रत्ययो भवति ॥

17. The affix *kṛtvasuch* (कृत्वस्) is added to a Numeral, when the repetition of an action is to be counted.

This is also a *svārtha* affix. The word *अभ्यावृत्तिः* means “again and again or repetition”. The counting of actions belonging to the same class and having the same agent, which occur again and again is called *क्रियाभ्यावृत्तिगणनम्* ॥ Thus *पंचवारान् भुङ्क्ते* = *पंचकृत्वोभुङ्क्ते* “he eats five times”. So also *सप्तकृत्वः* &c.

Why do we say “after a Numeral”? Observe *भूरीन् वारान् भुङ्क्ते* “he eats many times”.

Objection :—Why do we say “action” when we know that an ‘action’ alone can be repeated, and not a substance or an attribute? *Reply* : The word *क्रिया* is employed in this sūtra for the sake of the next sūtras, into which its *anuvṛtti* flows. Thus in sūtra 19, *एकस्य सकृच्च* when the affix does not apply to count repetition, because it is impossible for a unit to express repetition ; but merely to count the “action” only.

Why do we use the word “repetition”? The affix will not apply when merely “actions” are counted. Thus *पंचपाकाः* “five cookings”, *इष्टापाकाः* &c.

Why do we use the word “counting”, when we know that a Numeral is nothing but counting? Had the sūtra been merely *संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तौ कृत्व-*

सुच्, there would arise this anomaly. The numerals upto ten denote only the thing numbered (संख्येय), but the numerals above those denote both the counting (संख्यान) and the thing counted (संख्येय) ॥ If गणन were not used, the affix would come only after the numeral denoting saṅkhyeya and not saṅkhyāna. Thus it will apply to शतवारान् भुङ्क्ते = शतकृत्वः, but not here शतं वाराणां भुङ्क्ते; because here the word शत does not denote repetition, but merely a counting. By using the word गणन it applies to both.

द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ॥ १८ ॥ पदानि ॥ द्वि, त्रि, चतुर्भ्यः, सुच् ॥

वृत्तिः ॥ द्वि त्रि चतुर् इत्येतेभ्यः संख्याशब्देभ्यः क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्त्तमानेभ्यः सुच् प्रत्ययो भवति । कृत्वसुचोऽपवादः ।

18. The affix “such” (स्) is added to the numeral dvi, tri and chatur, in the same sense of counting the repetition of an action.

This debars कृत्वसुच् ॥ Thus द्वि—द्विस्, त्रि—त्रिस्, चतुर्—चतुर् in द्विर्भुङ्क्ते, त्रिर्भुङ्क्ते, चतुर्भुङ्क्ते ॥ The स् in the last example is elided by VIII. 2. 24: but चतुर् meaning “four”, and चतुर् meaning “four-times”, are differently accented: the च् of सुच् indicating that the accent udātta falls on the last syllable. Thus चतुर् (चतेस्त्वं) Un V. 58, being formed with the affix ‘uran’ added to चत्, and चतुर् (with सुच्).

एकस्य सकृच्च ॥ १९ ॥ पदानि ॥ एकस्य, सकृत्, च (सुच्) ॥

वृत्तिः ॥ एकशब्दस्य सकृदित्ययमादेशो भवति सुच्च प्रत्यय क्रियागणने कृत्वसुचोऽपवादः ।

19. The word सकृत् is substituted for एक before the affix सुच्, when an action is to be counted.

This debars कृत्वसुच् ॥ The ‘repetition’ being impossible, the action alone is counted: so the anuvṛtiti of क्रिया only runs into this sūtra and not of अभ्यावृत्तिः ॥ Thus सकृदभुङ्क्ते “he eats once” सकृदधीते ॥ The स् of सुच् is elided by VIII. 2. 23. But not here in एकः पाकः as being against usage.

विभाषा बहोर्द्धाऽविप्रकृष्टकाले ॥ २० ॥ पदानि ॥ विभाषा, बहोः, धा, अविप्रकृष्टकाले ॥

वृत्तिः ॥ बहुशब्दान् क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्त्तमानान् विभाषा धा प्रत्ययो भवति । कृत्वसुचोऽपवादः ॥

20. The affix धा is optionally added to the numeral बहु, to count the repetition of an action, occurring in a not distant period of time.

This debars कृत्वसुच् which comes in the alternative. The word अविप्रकृष्ट “not remote”, qualifies क्रियाभ्यावृत्तिः; i. e. when the recurring of the action takes place within a short time, it is अविप्रकृष्टकाल ॥ Thus बहुधा or बहुकृत्व दिवसस्य भुङ्क्ते “he eats many times a day”. But when a remote time is denoted then धा does not apply. Thus बहुकृत्वो मासस्य भुङ्क्ते ‘he eats many times in a month, not daily, owing to poverty &c.’

तत्प्रकृतवचने मयद् ॥ २१ ॥ पदानि ॥ तत्, प्रकृतवचने, मयद् ॥

वृत्तिः ॥ तद्विनि प्रथमा समर्थविभक्तिः, प्राचुर्येण प्रस्तुत प्रकृतम् । प्रथमासमर्थान् प्रकृतोपाधिकेयं वर्त्तमानात्त्वार्थे मयद् प्रत्ययो भवति ॥

21. The affix mayat (मय with the feminine in grave ई) is added to a word in first case in construction, when the sense is “made thereof”, or “subsisting therein”.

The translation of the sūtra given above is according to the rendering of Prof. Böhtlingk. According to Kāśikā :—तन् signifies that the word in construction to which the affix is to be added should be in the nominative case (IV. 1. 82) the word प्रकृतम् means “happening to be in abundance”. So that according to this interpretation the sūtra should be translated, as done by Dr Ballantyne, “The affix mayat may be employed after a word denoting some substance, when we require an expression for it as abundant”. Thus अन्नं प्रकृतम् = अन्नमयम् “abundance of food”, अपूपमयम् “abundance of cake”. According to others, that in which there is abundance of the thing signified by the word to which the affix मयद् is added, is denoted by the whole word. Thus अन्नं प्रकृतमस्मिन् = अन्नमयो यज्ञः “a feast in which there is abundance of food”, अपूपमयं पर्व, वदकमयोयात्रा ॥ Both senses are possible, as the sūtra is constructed.

“The word वचन in the sūtra has two senses. It being made by the affix ल्युट् conveys the force both of the *nature* (III. 3. 114) and the *site*. In the former case, (taking, तन् प्रकृतवचन to mean “the mention of that as abundant”), we have अन्नमयम् “abundance of grain”. But in the second case, (taking it to mean “that in which something is spoken of as abundant”) we have अन्नमये यज्ञः “a sacrifice at which food is abundant”. (Dr. Ballantyne's Laghukaumudi)

समूहवच्च बहुषु ॥ २२ ॥ पदानि ॥ समूहवत्, च, बहुषु, (मयद्) ॥

वृत्तिः ॥ तत्प्रकृतवचनइत्येव । बहुषु प्रकृतवचनानेषु समूहवत्प्रत्यया भवन्ति । चकारान्मयद् च ।

22. When that, whereof something is made or subsists in, is a multitude, then the affixes expressing a great quantity (IV. 2. 37 &c) may also be employed to denote “made thereof, subsisting therein”.

The च shows that मयद् also comes in the same sense. Thus मोदकाः प्रकृताः प्राचुर्येण प्रस्तुताः = मोदकिकम् (IV. 2. 47) or मोदकमयम् ; so also शाष्कुलिकम् or शाष्कुलीमयम् ॥ In the second sense we have, मोदकाः प्रकृताः अस्मिन् यज्ञे = मोदकिको or मोदकमयो यज्ञः ; शाष्कुलिकः or शाष्कुलीमयः ॥

अनन्तावसथेतिहभेयजात् ज्यः ॥ २३ ॥ पदानि ॥ अनन्त, आवसथ, इतिह, भेयाजात्, ज्यः ॥

वृत्तिः ॥ अनन्तादिभ्यः स्वार्थं ज्यः प्रत्ययो भवति ॥

23. The affix ñya (±—य) comes, without changing the sense, after the words ananta, âvasatha, itiha and bhesaja.

Thus आनन्त्यम् = अनन्तः, आवसथ्यम् = आवसथः 'a dwelling place, a sanctuary for sacred fire'. ऐतिह्यम् = इति ह 'traditional account', the affix here is added to a word which is not a prâtipadika. The word इति ह means tradition, as इति ह स्तोपाध्यायाः कथयन्ति ॥ भैषज्यम् = भैषजम् ॥

It is optional to add this affix, owing to the general optional nature of all taddhita affixes. See IV. 1. 82.

देवतान्तात्तादर्थ्ये यत् ॥ २४ ॥ पदानि ॥ देवतान्तात्, तादर्थ्ये, यत् ॥
वृत्तिः ॥ देवताशब्दान्तात्प्रातिपदिकाच्चतुर्थीसमर्थात्तादर्थ्ये यत् प्रत्ययो भवति ।

24. After a stem ending in the word देवता being in the fourth case in construction comes the affix यत्, in the sense of "appointed for it".

The word तादर्थ्यम् has the same meaning as तदर्थ "for the sake of that" (II. 1. 37). Thus अग्निदेवताये इदम् = अग्निदेवत्यम् "offering &c, sacred to Agni". So also पितृदेवत्यम्, वायुदेवत्यम् ॥

पादार्थाभ्यां च ॥ २५ ॥ पदानि ॥ पाद, अर्धाभ्याम्, च, (यत्) ॥
वृत्तिः ॥ तादर्थ्यइत्येव । पादार्थशब्दाभ्यां चतुर्थीसमर्थाभ्यां तादर्थ्यभिधेये यत्प्रत्ययो भवति ।
वात्तिकम् ॥ आमुष्यायणासुष्यपुत्तिकेत्युपसख्यानम् ॥ वा० ॥ समशब्दारावतुप्रत्ययोवक्तव्यः ॥
वा० ॥ नवस्य नू आदेशस्तत्तनपूखाश्च प्रत्ययाः ॥ वा० ॥ न श्च पुराणं प्रात् ॥
वा० ॥ भाग रूपनामभ्यां धेयः प्रत्ययो वक्तव्यः ॥ वा० ॥ मित्राच्छन्दसि ॥ वा० ॥ आग्नीध्रसाधारणादृश् ॥
वा० ॥ अयवसमरुद्भ्यां छन्दस्यञ्जन्तव्यः ॥

25. The affix यत् comes after the words पाद and अर्ध, being in the fourth case in construction, when the meaning is 'for the purpose of that'.

The word तादर्थ्यम् is understood here also. Thus पादार्थमुदकं = पाद्यम् "water, meant for washing the feet". So also अर्घ्यम् ॥ The accent of these words is governed by VI. 1. 213, the udâtta being on the first syllable.

The च in the sūtra implies the inclusion of words other than पाद and अर्ध, not mentioned here. The affix यत् applies to other words also, as एष वै समश्वाक्षर इच्छन्त्यः प्रजापतिः । So also वसु, अयस्, ओक, कवि, क्षेम, उदक, वर्चस्, निष्क्रेवल, उक्थ, जन, पूर्व, नव, सूर, मर्त, यविष्ठ ॥ These words take यत् in the Vedas. Thus वसव्यः, अयस्यः, ओक्यः, कव्यः, क्षेम्यः, उदक्यः, वर्चस्यः, निष्क्रेवल्यम्, उक्थ्यः, जन्त्यः, पूर्व्यः, नव्यः, सूर्यः, मर्त्यः and यविष्ठ्यः in अग्निरीशेवसव्यस्य । अयस्यो वसानाः (द्वितीयाबहुवचनस्यालुक् । अपो वसाना इत्यर्थः) स्वओक्ये । कव्योसि । क्षेम्यस्य वस्यति । वायुर्वर्चस्यः ॥ निष्क्रेवल्यं शंसति । उक्थं शंसति । जन्वताभिः । पूर्व्या विशः । स्तोमैर्जनयामि नव्यम् । सूर्यः । मर्त्यः । यविष्ठ्यः ॥ So also the words आमुष्यायम् and आमुष्यपुत्तिका ॥

Vart:—The affix आबतु comes after the word सम; as समाबतु वसति, समाव गृह्णाति ॥

Vart:—नू is the substitute of नव, and the affixes ळप्, तनप् and ख् are added to it; as, नूतनम्, नूतनम्, नवीनम् ॥

Vart:—To the word प्र meaning 'old', the affix न is added as well as the affixes ळ, तन and ख् e. g. प्रणम्, and प्रतनम्, प्रतनम् and प्रीणम् ॥

Vart:—The affix धेय is added to the words भाग, रूप and नाम, e. g. भाग धेयम्, रूपधेयम्, नामधेयम् ॥ This affix comes after निव्र in the Vedas, as, निव्रधेयं यतस्व ॥

Vart:—The affix अम् comes after आग्नीध्र and साधारण, as, आग्नीध्रम् साधारणम् ॥ The feminine is formed by डीप् as आग्नीध्रा, साधारणी ॥ All these are illustrations of the option allowed by IV. 1. 82, so that sometimes these affixes do not apply, as अग्नीध्रा शाला, साधारणा भूः ॥

Vart:—In the Chhandas, अम् comes after अयवस and मरुत्, आयवसं and मारुतं in आयवसे रमन्ते, मारुतं शर्द्धः ॥

अतिथेर्ज्यः ॥ २६ ॥ पदानि ॥ अतिथेः, ज्यः ॥

वृत्तिः ॥ तादर्थ्यइत्येव । अतिथिशब्दाच्चतुर्थीसमर्थ्यात्तादर्थ्ये ऽभिधेये ज्यः प्रत्ययो भवति ॥

26. The affix ñya (+य) comes after अतिथि in the fourth case in construction, in the sense of "for the purpose of that".

The word तादर्थ्य is understood here also. Thus अतिथये इदम् = आतिथ्यम् ॥

देवात्तल् ॥ २७ ॥ पदानि ॥ देवात्, तल् ॥

वृत्तिः ॥ तादर्थ्यइति निवृत्तम् । देवशब्दान् स्वार्थे तल् प्रत्ययो भवति ।

27. The affix तल् comes after देव, without change of sense.

The anuvritti of तादर्थ्य does not apply here and ceases. Thus देवता = देवः ॥ This word is always in the feminine, another example of the rule that a word derived by a svārthika affix does not always follow the gender of its primitive.

अवेः, कः ॥ २८ ॥ पदानि ॥ अवेः, कः ॥

वृत्तिः ॥ अविशब्दान् स्वार्थे कः प्रत्ययो भवति ॥

28. The affix क comes after अवि, without change of sense.

Thus अविकः = अविः ॥

यावादिभ्यः कन् ॥ २९ ॥ पदानि ॥ यावादिभ्यः, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ याव इत्येवमादिभ्यः स्वार्थे कन् प्रत्ययो भवति ।

29. The affix कन् comes after the words याव &c, without changing their sense.

Thus यावकः = यावः, मणिकः = मणिः ॥

1 याव, 2 मणि, 3 अस्थि, 4 तालु*, 5 जातु*, 6 लान्द्र* 7 पीत, 8 स्तम्ब (पीतस्तम्ब पोत, स्तम्ब)
कृतावुष्णशीते, 10 पशौ लूनविपाते (वियाति), 11 अणु निपुणे, 12 पुत्र कृत्रिमे, 13 स्नात वेदसमामौ, 14
शून्य रिक्ते, 15 शान कुत्सिते, 16, तनु सूत्रे, 17 ईयसश्च (श्रेयस्क) 18 ज्ञात, 19 अज्ञात*, 20 कुमारीक्री-
डनकानि च 21 चण्ड,

N. B. The affix कन् is added to उष्ण and शीत when denoting a season: as, उष्णक ऋतुः, शीतक ऋतुः ॥ Otherwise उष्णोऽग्निः, शीतघृत् ॥ लून and वियात take कन् when denoting an animal, as लूनकः or वियातकः पशुः, otherwise लूनादर्भा, वियातो नीचः, ॥ अणु takes कन् when meaning 'clever', as अणुकः सूक्ष्मदृक् otherwise अणु only. पुत्र takes कन् when meaning 'artificial', as, पुत्रको लोहादिनिर्मितः ॥ स्नात takes कन् when denoting a student who has completed his study of the Vedas, as स्नातकः ॥ शून्य takes कन् when meaning empty, as उद्कादिना रिक्तोपदः शून्यकः, otherwise शून्यः प्रत्ययः i, e. बाह्यार्थ रहितः ॥ शान takes कन् when contempt is meant, as कुत्सितवानं = शानकम् ॥ तनु takes कन् when meaning thread, as तनुकं सूत्रं सूक्ष्मतन्तुः, otherwise तनुः शरीरम् ॥ The word ending in ईयसुन् takes कन्, as श्रेयस्कः ॥ The words denoting play things of girls take कन्, as कण्डुकम् ॥

लोहितात्मणौ ॥ ३० ॥ पदानि ॥ लोहितात्, मणौ, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ लोहितशब्दशान्मणौ वर्त्तमानास्त्वार्थे कन् प्रत्ययो भवति ।

30. The affix कन् comes, without changing the sense, after the word लोहित, when it means a precious stone.

Thus लोहितकः = लोहितः "Ruby". Why do we say 'when it means a precious stone?' Observe, लोहितः 'red'.

वर्णे चानित्ये ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ वर्णे, च, अनित्ये, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ अनित्ये वर्णे वर्त्तमानालोहितशब्दशान्मणौ कन् प्रत्ययो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ लोहिताङ्गिर्वाधनं वा वक्तव्यम् ॥

31. The affix कन् comes after लोहित, when it means color which is not permanent.

Thus लोहितकः क्रोधेन "red with anger." लोहितकः पीडनेन ॥

Why do we say "not permanent." Observe लोहितो गौः "a red cow". लोहितं रश्मिर् "the red blood".

Vārt:—The derivative of लोहित may not take the gender of the primitive, as लोहितिका or लोहिनि का क्रोधेन ॥

रक्ते ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ रक्ते, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ लाक्षादिना रक्ते यो लोहितशब्दस्तस्मात्कन्प्रत्ययो भवति ।

32. The affix कन् comes after the word लोहित mean-
ing a substance dyed red.

As लोहितकः कम्बलः or पटः ॥ Similarly लोहितिका or लोहिनि का शायी ॥

कालाञ्च ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ कालात्, च ॥

वृत्तिः ॥ वर्णे चाभित्ये रक्तेति द्वयमप्यनुवर्त्तते । कालशब्दादभित्ये वर्त्तमानाङ्गते च कन् प्रत्ययो भवति ॥

33. The affix कन् is added to the word काल, when it means a passing color, or dyed with color.

The word वर्णेच अनित्ये and रक्ते are both understood here. Thus कालकं मुखं वैलङ्घ्येण "the face black with shame or confusion". कालकः पटः 'a cloth dyed blue-black'. कालिका शारी ॥

विनयादिभ्यष्टक् ॥ ३४ ॥ पदानि ॥ विनयादिभ्यः, ठक् ॥

वृत्तिः ॥ विनय इत्येवमादिभ्यः स्वार्ये ठक् प्रत्ययो भवति ॥

34. The affix ठक् (+—क or +—इक) comes without changing the sense after the word विनय and the rest.

Thus वैनयिकः = विनयः, सामयिकः ॥ The आ of उपाय is shortened, as, औपयिकः ॥ The word अकस्मान् should be read as अकस्माद् in order to apply इक् and not क. as, आकस्मिकः ॥ The टि is elided, because it is an Avyaya. See VI. 4. 149. The affix is optional by IV. 1. 82.

1 विनय, 2 समय, 3 उपायो. (उपायाद्) ह्रस्वत्वं च (औपयिक), 4 संप्रति*, 5 संगति, 6 कथं-
चिन्, 7 अकस्मान्, 8 समाचार, 9 उपचार, 10 समयाचार, 11 व्यवहार, 12 संप्रदान, 13 सद्युत्कर्ष,
14 समुह, 15 विशेष, 16 अत्यय, 17 अस्थि, 18 कण्डू.

वाचो व्याहृतार्थायाम् ॥ ३५ ॥ पदानि ॥ वाचः, व्याहृतार्थायाम्, (ठक्) ॥

वृत्तिः ॥ व्याहृतः प्रकाशितो ऽर्थो यस्यास्तस्यां वाचि वर्त्तमानाद्वाक्शब्दास्त्वार्ये ठक् प्रत्ययो भवति ॥

35. The affix ठक् comes after वाच् when it means the purport of the message spoken by another.

The word व्याहृत means 'declared, expressed'. That which was spoken formerly by another, and which is carried by a third party as a 'tiding' or 'news', is called व्याहृतार्थः ॥ Thus वाचिकं कथयति 'he relates the verbal message'. वाचिकं श्रद्धे ॥ Some say it applies to *written* message also.

Why do we say "when it means a verbal message?" Observe, मधुरा वाक् देवदत्तस्य 'the speech of Devadatta is sweet'.

तद्युक्तात्कर्मणो ऽण् ॥ ३६ ॥ पदानि ॥ तद्युक्तात्, कर्मणः, अण् ॥

वृत्तिः ॥ व्याहृतार्थया वाचा यत्कर्म युक्तं तदभिधायिनः कर्मशब्दास्त्वार्ये ऽण् प्रत्ययो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ अण्प्रकरणे कुलालवरुडनिषादकर्मार षण्डालनिषादिविभेभ्यश्छन्त्युपसङ्ख्यानम् ॥

36. The affix अण् comes after the word कर्मन् 'occupation', when it occurs in connection therewith (i. e. when it is the result of an oral message or commission).

Thus कार्मणम् = कर्म 'an occupation of a commission agent(?)'. i. e. when an act is done in pursuance to or on hearing of a verbal message or commission.

Vārt :—The words कुलाल, वरुड, निषाद, कर्मार, षण्डाल, निषा and आनिषा take the affix अण् in the Vedas. As कोलालः = कुलालः; so also वारुडः, निषादः, कार्मारः, षण्डालः, निषा, आनिषा ॥

The following words formed by अण् without change of sense, occur in

the Vedic and the secular literature:—साम्राज्यः, आनुजावर, (अनुजावरः), आनुषूकः (अनु-गता सूरेतश्च) आनुष्टुभः, चातुष्पाथः, (चतुर्भिः प्राश्यं = ब्रह्मादिनं) राक्षोघ्नाः, (रक्षांसि हन्यन्तेऽनेन) वैयातः, वैकुलः, वारिवस्तुतः, (वरिवः परिचर्यां तत् करोति) आघ्रायणः, आघ्राहायणः, सान्तपनः ॥

ओषधेरजातौ ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ ओषधेः, अजातौ, (अण्) ॥

वृत्तिः ॥ ओषधिशब्दाद्जातौ वर्त्तमानास्त्वार्ये ऽण् प्रत्ययो भवति ॥

37. The affix अण् comes after ओषधि when it does not mean a species.

Thus ओषधं पिबति "he drinks medicine". ओषधं ददाति "he gives medicines". Why do we say "when not meaning a जाति or species". Observe, ओषधयः क्षत्रे रूपा भवन्ति 'the herbs are growing in the field.'

प्रज्ञादिभ्यश्च ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ प्रज्ञादिभ्यः, च, (अण्) ॥

वृत्तिः ॥ प्रजानातीति प्रज्ञः । प्रज्ञ इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकभ्यः स्वार्ये ऽण् प्रत्ययो भवति ॥

38. The affix अण् comes after the words प्रज्ञ &c. (the words retaining their sense).

Thus प्राज्ञः = पज्ञः "a wise person", feminine प्राज्ञी; while प्राज्ञः "a man possessed of wisdom" with feminine प्राज्ञा comes from प्रज्ञा "wisdom" by the affix ण् having the sense of मनुष्य ("being possessed of"), taught in V. 2. 101. The प्रज्ञ of this sūtra comes from the root प्रजानाति = प्रज्ञः "he who knows fully".

The word विदन् occurs in the list of प्रज्ञादि words. It is formed by the addition of the affix शन् (III. 2. 124) to the root, as, विद् + शन् = विदन् nom. s. विदन् ॥ The very fact that we have such a form विदन् shows that the substitution of वसु for शन् after the word विद् taught in VII. 1. 36 (by which we get विद्वान्) is an optional substitution, the word "optionally" being drawn in from Sūtra VII. 1. 35. The word श्रोत्र takes अण् when meaning 'body', as श्रोत्रम्; otherwise श्रोत्रम् 'the sense of hearing', जुह्वन् takes अण् when meaning 'a black antelope', as जौह्वन् ॥ The word कृष्ण takes अण् when meaning 'a black antelope', as, काष्णः ॥

1 प्रज्ञ, 2 वणिज्, 3 उशिज्, 4 उष्णिज् (उष्णिक्, उष्णिह्), 5 प्रत्यक्ष, 6 विद्वस्, 7 विदन्, 8 बोद्धन्, 9 विद्या, 10 मनस्, 11 श्रोत्र शरीरे, 12 जुह्वन्, 13 कृष्ण मृगे, 14 चिकीर्षन्, 15 चोर, 16 शत्रु (शक), 17 बोध, 18 चक्षुस् (वक्षस्), 19 वसु (वसु!), 20 एनस् (एन्!) 21 मरुन्, 22 कुञ्च (कु-ह्) 23 सत्यन्तु (सत्यन्, सत्यन्त), 24 दशार्हः, 25 वयस्, 26 व्याकृत*, 27 असुर (आतुर!) 28 रक्षस्, 29 पिशाच, 30 अश्विनि, 31 कर्षापण (का!), 32 देवता, 33 बन्धु, 34 बाण्डश, 35 धूर्त, 36 राजाः ॥

मृदस्तिक् ॥ ३९ ॥ पदानि ॥ मृदः, तिक् ॥

वृत्तिः ॥ मृच्छन्नास्त्वार्ये तिकम् प्रत्ययो भवति ॥

39. The affix तिक् comes after मृद (the word retaining its sense).

Thus मृत्तिका = मृद 'mud', Of course this is also an optional affix not a *nitya* affix like many of the svārthika affixes enumerated in V. 4. 7.

सकौ प्रशंसायाम् ॥ ४० ॥ पदानि ॥ स, कौ, प्रशंसायाम् ॥

वृत्तिः ॥ प्रशंसोपाधिकेर्धे वर्त्तमानान् वृच्छन्नास् अ इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । रूपोपवाहः ॥

40. The affix स and अ come after मृद् when it means 'excellence'.

This debars the affix रूप V. 3. 66. Thus प्रशस्ता वृद् = वृत्ता or वृत्ता ॥ These two affixes are *nitya* or invariable, i. e. whenever superiority is to be expressed we must add these affixes. The reason for our calling it *nitya* is that the word अन्यतरस्याम् 'optionally' follows it in V. 4. 42, so that this affix is not optional. c. V. 4. 7, 10, &c.

वृक्ज्येष्ठाभ्यां तिङ्तात्तिलौ चच्छन्दसि ॥ ४१ ॥ वृक्, ज्येष्ठाभ्याम्, तिङ्, ता-
तिलौ, च, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ प्रशंसायामित्येव । वृक्ज्येष्ठाभ्यां प्रशंसोपाधिकेर्धे वर्त्तमानाभ्यां यथासंख्यं तिङ्तात्तिलौ प्रत्ययौ भवतश्छन्दसि विषये । रूपोपवाहौ ॥

41. In the Chhandas, the affix तत्(—/ति) and तातत् come after वृक् and ज्येष्ठ, when excellence is denoted.

The word प्रशंसायाम् is to be read into this sūtra. This also debars रूप V. 3. 66. Thus वृक्तिः or वृक्तातिः, as, यानो मरुतो वृक्तातिमर्त्यः (Rig. Veda II. 34. 9). Similarly ज्येष्ठतातिः ॥

बहुल्यार्थच्छस्कारकादन्यतरस्याम् ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ बहु, अल्पार्थात्, शस्, कारकात्, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ बहुल्यार्थत्वात् शस् कारकाभिधायिनः शस्वाच छस् प्रत्ययो भवति अन्यतरस्याम् ।

42. After a word signifying much or little, comes the affix शस् optionally, when the word stands in agreement with a verb (as kāraka).

No especial कारक being mentioned, all cases such as accusative &c are to be taken. Thus बहुनि वशाति = बहुशो वशाति, बहुभिर्वशाति = बहुशो वशाति ॥ So also बहुभ्यः आगच्छति or बहुश आगच्छति &c. Similarly अल्पशो वशाति = अल्पं or अल्पेन &c.

Why do we say "signifying much or little"? Observe गां वशाति, अश्वं वशाति ॥

Why do we say "when it is a kāraka"? Observe बहुनां स्वामी "lord of many". Here the words are in genitive case and a genitive or 6th case is not a कारक or a case, dependent or related to a verb; and so the affix is not applied here.

By the word 'signifying', the synonyms of बहु and अल्प are also included. Thus वृत्तिशो वशाति, स्तोत्रशो वशाति ॥

This affix is to be applied only when the action refers to an auspicious act. Thus बहुशो वशाति = अभ्युदयिकेयुक्कर्मसु; अल्पशो वशाति = अनिष्टेषु कर्मसु ॥ Thus बहुशो वेदि "Give much on auspicious occasions as sacrifices &c". अल्पशो वेदि "give a little on unauspicious, occasions as funeral feasts &c".

संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ संख्या, एकवचनात्, च, वी-
प्सायाम्, (शस्) ॥

वृत्तिः ॥ संख्यावाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य एकवचनाच्च वीप्सायां द्योत्यायां वास् प्रत्ययो भवति अन्यतरस्याम् ।

43. The affix **शस्** comes optionally after crude forms denoting numbers, and words denoting units of a coin in the singular number, when a distributive sense is to be expressed (and the word is a *kâraka*).

Thus द्वौ द्वौ मोदकौ ददाति = द्विषो मोदकौ ददाति "He gives two sweet-meats to each". So also द्वादशः ॥ Similarly after words in the singular number as, कार्षापणस्यो ददाति "he gives a Karshâpana coin to each". So also माषशः, पाशशः ॥ That by which the sense of unit is expressed is called *eka-vachana*. The words *kârshâpana* &c denote quantity, but their function in the sentence is to denote one-ness i. e. one to each, though in fact many are given.

Why do we say "after Numerals and units of coin"? Observe घटं घटं ददाति "he gives a pot to each". Why do we say "when a distributive sense is meant"? Observe द्वौ ददाति "He gives two". कार्षापणश्च ददाति "he gives a *kârshâpana*".

This rule of course applies when the word is in relation with a verb viz. when it is a *kâraka*, and not when it is in the genitive case governing another noun, As द्वयोर्द्वयोः स्वामी "Lord of two each". कार्षापणस्य कार्षापणस्य स्वामी "Possessor of a *karshapanas* each". In fact the work "*kârakât*" of the last sūtra is understood here also. This sūtra is exception to VIII. 1. 4.

प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ प्रतियोगे, पञ्चम्याः, तसि ॥

वृत्तिः ॥ प्रतिना कर्मप्रवचनीयेन यागे या पञ्चमी विहिता तदन्ताचासिः प्रत्ययो भवति ।

वार्षिकम् ॥ तसिप्रकरणे आद्यादिभ्य उपसंख्यानम् ॥

44. The affix **तसि** comes after that Ablative case which is ordained owing to the union with the *Karma-pravachanīya* word **प्रति** ॥

This Ablative case is ordained by Sūtra II. 3. 11. Thus प्रदुन्नः वायुदेवतः प्रति, अभिमन्युरर्जुनतः प्रति ॥ The *anuvṛtti* of वा "optionally" runs here also: thus it is an optional rule; we have the regular forms वायुदेवान् &c, also.

Vart :—The affix **तसि** comes after the words आदि &c: as, आदितः, मध्यतः, पार्श्वतः, पृष्ठतः, &c. This is an *ākṛitigaṇa*, no complete list being given.

अपादाने, चाहीयरुहोः ॥ ४५ ॥ पदानि ॥ अपादाने, च, अहीय, रुहोः ॥

वृत्तिः ॥ अपादाने वा पञ्चमी तस्याः पञ्चम्या वा तसिः प्रत्ययो भवति । तच्चेत्पादानं हीयरुहोः संबन्धि न भवति ।

45. The affix **तसि** comes after that Ablative case which has the force of an *Apâdâna Kâraka*, except when this

apâdâna relation arises owing to the union with the verbs हीय (passive of ह्य) and रुह ॥

Thus ग्रामत आगच्छति or ग्रामात्, so also चोरात् or चोरतो बिभेति, अभ्ययनतः or अभ्ययनात् पराजयते ॥ See Sûtras I. 4. 24, 25, and 26 &c. Not so when the verbs हीय and रुह govern the ablative: as, सार्थात् हीयते, पर्वताद् अवरोहति ॥ The form हीय is given in the sûtra to indicate that the verb ह्य whose present tense is जहाति is to be taken, and not जिहीति ॥ Thus we have भूमित् जिहीते or भूमेरुजिहीते ॥ How do you explain the use of "tasi" in the following well-known verse: "मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा"? The words here are not in the ablative, but in the Instrumental case i. e. स्वरेण वर्णेन वा हीनः ॥

अतिग्रहाव्यथनक्षेपेष्वकर्त्तरि तृतीयायाः ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ अतिग्रहः, अव्यथनः, क्षेपेषु, अकर्त्तरि, तृतीयायाः, (तसिः) ॥

वृत्तिः । अतिक्रम्य ग्रहो अतिग्रहः । अव्यथनमव्यथनम् । क्षेपो निन्दा । अतिग्रहाद्विषयः यो तृतीया तदन्ताद्वा तसिः प्रत्ययो भवति सा च कर्त्तरि न भवति ।

46. The affix tasi comes after that Instrumental case which does not denote an agent, and is governed by a verb having the sense of "to excel", "not to give way", and "to blame",

Thus वृत्तेनातिगृह्यते or वृत्ततोऽतिगृह्यते, चारिष्वेन or चारिष्वतोऽतिगृह्यते ॥ This means when a person of good conduct surpasses others through his conduct, he is said 'to have excelled through his conduct and character'. So also वृत्तेन or वृत्ततो न व्यथते; similarly चरिष्वेन or चरिष्वतो &c, the sense being he does not succumb or is not moved owing to his strength of conduct or character. Similarly वृत्तेन or वृत्ततः क्षिप्तः, चरिष्वेन or चरिष्वतः क्षिप्तः "blamed owing to his bad conduct".

Why do we say "when not denoting an agent"? Observe देवदत्तेन क्षिप्तः "blamed by Devadatta".

हीयमानपापयोगाच्च ॥ ४७ ॥ पदानि ॥ हीयमानः, पापः, योगात्, च, (तसिः) ॥

वृत्तिः ॥ अकर्त्तरि तृतीयाया इत्येव । हीयमानेन पापेन च योगो यस्य तद्वाच्यः शब्दात्परा या तृतीया विभक्तिर्कर्त्तरि तदन्ताद्वा तसिः प्रत्ययो भवति ।

47. And the affix tasi comes optionally after a word ending in the third case-affix, when such word is joined to the verb "hiya", or the noun "pâpa"; not denoting an agent.

The words अकर्त्तरि and तृतीयायाः are understood in this aphorism. Thus वृत्तेन हीयते or वृत्ततो हीयते ॥ चारिष्वेन हीयते or चारिष्वतो हीयते ॥ So also in construction with the word पापः, as, वृत्तेन पापः or वृत्ततः पापः ॥ चारिष्वेन पापः or चारिष्वतः पापः ॥ This

use of the affix is in places other than those where censure is meant: in other words, it comes where no censure is implied but a simple fact is mentioned. Where censure is implied, the affix *tasi* would come by force of the preceding aphorism V. 4. 46.

The word अकर्तरि being understood here also, the affix does not come when the 3rd case-affix has the force of an agent: as देवदत्तेन हीयते ॥

षष्ठ्या व्याश्रये ॥ ४८ ॥ पदानि ॥ षष्ठ्याः, व्याश्रये, (तसिः) ॥

वृत्तिः ॥ नानापक्षसमाश्रयो व्याश्रयः । व्याश्रये गम्यमाने षष्ठ्यन्ताद् वा तसिः प्रत्ययो भवति ।

48. The affix *tasi* comes optionally after a word ending in the sixth case, when the sense is that of a party-name or faction.

Taking sides with one faction or another is called व्याश्रयः ॥ Thus देवा अर्जुनस्य पक्षेऽभवन् = देवा अर्जुनतोऽभवन् ॥ 'The Devas became Arjunites'. So also आदित्याः कर्णतोऽभवन् "The Adityas became Karnāites".

Why do we say "when it denotes a Party-name?" Observe, वृक्षस्य शाखा "the branch of the tree".

रोगाश्चापनयने ॥ ४९ ॥ पदानि ॥ रोगात्, च, अपनयने, (तसि) ॥

वृत्तिः ॥ रोगो व्याधिः । तद्वाचिनः शाखाया वष्टी विभक्तिः, तद्वन्ताद्वा तसिः प्रत्ययो भवति अपनयने गम्यमाने ।

49. The affix *tasi* comes optionally after a word denoting a disease, ending in the sixth case, when the healing of the same is denoted.

The word रोग means 'disease', and अपनयन means 'healing', 'curing'. Thus प्रवाहिकायाः प्रतीकारं कुरु = प्रवाहिकात् कुरु; so also छिर्दकात् कुरु ॥

Why do we say 'when healing is meant?' Observe प्रवाहिकायाः प्रकोपनंकुरु ॥

अभूततद्भावे कृश्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः ॥ ५० ॥ पदानि ॥ अभूततद्भावे, कृ, भू, अस्ति, योगे, सम्पद्य, कर्तरि, च्वि ॥

वृत्तिः ॥ कारणस्य विकाररूपेण भूतस्य तदालम्बना भावोऽभूततद्भावः । संपद्यतेः कर्त्ता संपद्यकर्त्ता । संपद्यकर्त्तरि वर्त्तमानानुप्रातिपदिकादभूत तद्भावं गम्यमाने कृश्वस्ति भिर्धातुभिर्योगे च्विः प्रत्ययो भवति ।

50. The affix *chvi* comes after a word, when the agent has attained to the new state expressed by the word, what the thing previously was not, and when the verbs *kṛi* 'to make', *bhū* 'to be', and *ast* 'to be' are conjoined with it.

The words अभूततद्भावे are not words of Pāṇini, but of the Vārtika-Kāra, and read into the sūtra by the author of Kāśikā. When something or somebody has become that which is expressed by the stem, then this affix च्वि

is added. When the cause of a thing arrives at the state of being that very thing so produced, it is said to be abhūtatadbhāva—the state of that what it was not'. The agent of the action of attaining is called sampadya kartā. Thus अशुक्लः शुक्लः सम्पद्यते, तं करोति = शुक्ली करोति "he whitens"—when some one who is not white becomes white: i. e. some one makes him so, then we say शुक्ली करोति ॥ So also शुक्ली भवति, शुक्ली स्यात् = मलिनं शुक्ली भवति ॥ The word शुक्ली is thus formed:—शुक्ल + श्वि = शुक्ल् + ई + (the अ of śukla is changed into ई by VII. 4. 32, and the whole affix is elided by VI. 1. 67) = शुक्ली ॥ Similarly घटी करोति इदम् 'he makes a jar of the clay': घटी भवति, घटी स्यात् ॥

Why do we say 'becoming that what it was not'? Observe शुक्लं करोति 'he makes white'. Here the thing that has been made white is not expressed, and hence no affixing takes place.

Why do we say "when conjoined with the verbs कृ, भू and अस?" Observe अशुक्लः शुक्ले जायते The verb here is जन् 'to produce', and hence no affixing. Why have we used the words sampadya kartari 'the agent that has attained', for even without their use, the words abhūta-tadbhava 'becoming what the thing previously was not', would imply that the attainment was of the agent? The use of sampadya-kartari shows that the attainment spoken of here should be of the 'agent', and not of any other kāraka, as, अद्वैतगृहे देवगृहे भवति 'becoming in the temple what was not before in the temple; such as a tree &c'. Here the kāraka is locative and not agent, and the becoming of what the thing previously was not refers to location and not to agency. Hence no affix is added here.

अरुमनश्चक्षुषेतोरहोरजसां लोपश्च ॥५१॥ पदानि ॥ अरुस्, मनस्, चक्षुष्, चेतस् रहस्, रजसाम लोपः, च ॥

वृत्तिः ॥ अरुः प्रवृत्तीनामन्तस्य लोपो भवति श्विष प्रत्ययः ।

51. The affix chvi comes after the words arus, manas, chakshus, chetas, rahas, and rajas, and there is elision of their final consonant.

The affix च्वि would have come after these words by force of the last sūtra which is of universal application: the present sūtra is made in order to teach the elision of the consonant. Thus अरुहरुः सम्पद्यते, तं करोति = अरु करोति, अरु भवति, अरु स्यात् ॥ So also उन्मनी करोति, भवति or स्यात्, so also उच्चक्षुः, विचेत्सी, विरही, and विरजी करोति or भवति or स्यात् ॥ The short उ of अरु and चक्षु is lengthened by VII. 4. 26, and the अ of the other words is changed into ई by VII. 4. 32.

विभाषा साति कात्स्न्ये ॥ ५२ ॥ पदानि ॥ विभाषा, साति कात्स्न्ये ॥

वृत्तिः ॥ अभूततत्त्वादे कृष्णस्तिथौ संपद्यकर्त्तरीति सर्वमनुवर्त्तते । अस्मिन्विषये विभाषा सातिः प्रत्ययो भवति कात्स्न्ये गम्यमाने ।

52. The affix *sâti* may be employed optionally in the sense of *chvi*, when something is changed in all its parts into something else.

The whole phrase "when the agent has attained to a state it previously had not and the verbs *kpi*, *bhû* and *asti* are in conjunction", is understood here. The affix *साति* is employed when the original is changed in its totality (कृत्स्न). Thus *अग्निसाद् भवति शस्त्रम्* "the whole weapon is in a blaze—has become fire". We may also say *अग्नी भवति शस्त्रम् ॥* So also *उदकसाद् भवति लवणम्* or *उदकी भवति लवणम्* "The salt becomes all water".

Why do we say "in its totality"? Observe *एकं द्योतते पटः शुद्धी भवति* "the cloth whitens in part".

The word "optionally" shows that the affix *chvi* also comes in the same sense. While the optional affixing of these terminations *chvi*, *sâti* & *c* is governed by the *Mahâ-vibhâshâ* of *sûtra* IV. 1. 82 (see V. 3. 1).

अभिविधौ संपदा च ॥१३॥ पदानि ॥ अभिविधौ, संपदा, च, (साति) ॥

वृत्तिः ॥ अभिविधिरपेक्ष्यातिः । अभिविधौ गम्यमानं चिविपद्ये सातिः प्रत्ययो भवति संपदा योगे, चकारात्कृत्वास्तिभिश्च ।

53. The affix *sâti* comes after a word in the sense of *chvi*, when it is in construction with the verb *sam-pad*, and the meaning is that all things of a kind are changed into something else, though partially.

The word *अभिविधिः* means 'pervasion'. The force of the word *च* in the *tra* is that the same sense is expressed when the verbs *कृ*, *भू* and *अस्* are in construction as well. By drawing the *anuvṛtti* of the word *vibhâshâ* into this *tra*, we may, in the alternative, employ the affix *चि* in the same sense of *abhidhi*: but then it must be followed by the verbs *कृ*, *भू* and *अस्* only and not by the verb *संपद* ॥

Thus *अग्निसात् संपद्यते* or *अग्निसात् भवति*; *उदकसात् संपद्यते* or *भवति* &c. Or *उदकी भवति* or *अग्नी भवति* ॥

What is the difference between the words *abhidhi* and *kârtsnya* of these two *sûtras*? Where *all* things of similar origin get changed, though it is partially only, it is called *abhidhi*; *vikâra*. As, *अस्यां सेनायां उत्पातेन सर्वं क्षयं* or *अग्निसात् संपद्यते*; or *वर्षासु सर्वं लवनम् उदकसात् संपद्यते* ॥ Here *सर्वं* has the force of *विकारः कृत्स्नः*, namely, *all* things belonging to the kind of weapons such as spears, lances and all things of the nature of salt, but not these things individually in its totality. While the word *kârtsnya* means that one thing in all its parts assumes the form of another thing. In short, the difference between these two words is this: when *one* object is changed in *all* its parts,

it is kârtsnya change, when *many* objects are changed in *some* of their parts, it is abhividhi change.

तदधीनवचने ॥ पदानि ॥ ५४ ॥ तदधीनवचने, (साति) ॥

वृत्तिः । अभूततद्भावहाते निवृत्तम् अर्थान्तरोपपत्त्यान् कृष्णस्तिथोगे संपदा चेति वर्तते । तदधीनं तदायन्तं तत्त्वान्निकामित्यर्थः । स्वामिसामान्यमीशितव्यसामान्यं च तदधीनशब्देन निर्दिश्यते । स्वामिविशेषवार्त्तिनः प्रातिपदिकशिशितव्यं अभिधेये सातिः प्रत्ययो भवति कृष्णस्तिभिः संपदा च योगे ।

54. The affix sâti comes after a word expressing 'a master or lord', in the sense of 'dependent upon this', when it is in conjunction with the above verbs kṛi, bhû asti, and sam-pad.

The anuvṛitti of अभूततद्भावे ceases here, as a different sense altogether is assigned to the affix. The anuvṛitti of the four verbs Kṛi &c, however, runs into the sūtra. The word तदधीन means 'under the supremacy or control of that', 'under the proprietorship of that'. Proprietor in general and the object of rulership in general are indicated by the word tadadhina. Thus राजाधीनं करोति = राजसात् करोति "he (a king) brings it (a kingdom) under his dominion". Similarly राजसात् स्यात् or भवति or संपद्यते ॥ So also ब्राह्मणसाद् भवति, करोति, स्यात् or संपद्यते ॥

देये वा च ॥ ५५ ॥ देये, वा, च ॥

वृत्तिः ॥ तदधीनवचनद्वयानुवर्तते । तस्य विशेषणं देयग्रहणम् । दातव्यं देयं, तदधीनं देये वा प्रत्ययो भवति चकारात्सातिश्च कृष्णस्तिभिः संपदा च योगे ।

55. The affix trî comes in the sense of 'to be given to that', as well as the affix sâti, in conjunction with the above verbs kṛi, bhû, asti and sampad.

The phrase "dependent upon that" is understood here also. The word देय qualifies the above phrase. When a thing which is known as a proper gift for the Brahmanas, is put under their control by offering it to them, then the affix trî is employed. Thus ब्राह्मणाधीनं देयं करोति = ब्राह्मणत्रा or ब्राह्मणसात् करोति "He gives it to the Brâhmaṇas, as it is an object which ought to be given to them". ब्राह्मणत्रा भवति "it becomes given to the Brahmanas". So also with यात् and संपद्यते ॥ Why do we say "when the sense is that of to be given"? Observe राजसाद् भवति राष्ट्रम् ॥

देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्वहुलम् ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ देव, मनुष्य, पुरुष, पुरु, मर्त्येभ्यः, द्वितीया, सप्तम्योः बहुलम्, वा ॥

वृत्तिः ॥ सातिनिवृत्तिः चाप्रत्ययेऽनुवर्तते । देवादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो द्वितीयासप्तम्यन्तेभ्यः वा प्रत्ययो भवति बहुलम् ।

56. After the words deva, manushya, purusha, puru and martya ending in the 2nd or 7th case, the affix trî

is diversely employed, having the force of the accusative or locative case.

The anuvṛitti of sāti ceases, that of trā continues. The verbs kṛi, bhū and asti also have no scope here. This is a general sūtra. Thus देवान् गच्छति = देवन्ना गच्छति, देवेषु वसति = देवन्ना वसति ॥ So also मनुष्यन्ना, पुरुषन्ना, पुरुषा, and मर्त्यन्ना ॥

By using the word 'diversely' in the aphorism it is intended that the affix comes in this sense after other words also ; as बहुन्ना जीवतो मनः ॥

अव्यक्तानुकरणाद्यजवराद्धादिनितौ डाच् ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ अव्यक्तानुकरणात्, यच्, अवराद्धात्, अनितौ डाच् ॥

वृत्तिः ॥ यत्र ध्नावक्रादया वर्णा विशेषरूपेण न व्यज्यन्त साऽव्यक्ताः । तस्यानुकरणमव्यक्तानुकरणम् । द्वाच् अवराद्धे यस्य तद् द्वाजवराद्धम् । अवराद्धोपकर्षे । यस्यापकर्षे क्रियमाणे सुष्ठु न्यूनमर्द्धे द्वाच् संपद्यते तस्मादव्यक्तानुकरणादिति पराङ्मुखाऽप्यस्यो भवति ।

57. The affix ḍāch comes after the half of a word denoting an imitation of an inarticulate sound, when such half consists of at least two syllables, and when it is not followed by the quotation-mark 'iti'.

The sound in which the letters अ आ &c are not distinctly expressed is called avyakta 'unmanifest' or 'inarticulate'. The imitation of such a sound is called avyaktā-anukaraṇa. That whose half consists of at least two syllables is called dvyajavarārdha, that is a polysyllabic word of four syllables or more when doubled, the smallest number of whose vowels are two, not less, when halved. The phrase "when joined with kṛi, bhū and asti" is understood here. The affix comes after that word which when reduplicated is such that its half (ardha) is at least (avara) of two syllables (dvyach). When the affix डाच् is added there is reduplication of the word. That is first the word is reduplicated and then the affix is added. Thus पदन् is a sound imitation word. By reduplication it becomes पदपदन् (e. g. पदन् + पदन् = पदप् पदन् the final न् of the first word is changed in to the form of the next letter प्, and then for two प one is substituted by व् VI. 1. 100). Thus पदपदन् करोति = पदपदा करोति "he makes a sound like paṭaṭ paṭaṭ". So also with भवति and स्यात् ॥ So also समस्ता करोति, भवति or स्यात् ॥ The final अन् of पदपदन् is elided by VI. 4. 143 before the affix डाच् having an indicatory इ, the real affix being आ ॥

Why do we say "when it is name of an imitative sound?" Observe पदन् करोति "it makes or turns to stone". Why do we say "after that half which consists of at least two vowels?" Observe अन् करोति 'he utters the exclamation srat'. Why do we say "at least"? Observe खरदखरदा करोति where the half consists of more than two syllables and the rule still applies. So

also चपटचपटा करोति ॥ Why do we say "when इति does not follow"? Observe पठिति करोति (VI. 1. 98). The च् of डाच् is for the sake of accent, it prevents the circumflex (swarita) accent. Thus, पटपटौ + अस्ति ॥ Here first the प of मति which was udātta, becomes anudātta by VIII. 1. 28. Then by VIII. 2. 5, औ of ए and अ of अस्ति coalesce into an udātta औ, as पटपटास्ति ॥ But then comes in rule VIII. 2. 6 which would make this औ optionally svarita, the indicator च् prevents it. Some read ह्यञ्चवार्थान्, the च however does not change the sense.

कृजो द्वितीयतृतीयशम्भबीजात्कृषौ ॥ ५८ ॥ पदानि ॥ कृजः द्वितीय, शम्भ, बीजात्, कृषौ, (डाच्) ॥

वृत्तिः ॥ द्वितीयतृतीयादिभ्यः शब्देभ्यः कृषावभिधेयायां डाच् प्रत्ययो भवति कृमो योगे नान्यच्च ॥

58. The affix dāch comes after the words dvitīya, tṛtīya, śamba, and bīja when connected with the verb kṛi, and meaning to plough in such a way.

The repetition of the word कृ in this sūtra indicates that the वृ and अस्ति are not to be taken. Thus द्वितीया करोति = द्वितीयं कर्षे (= विरेखनं) करोति 'he makes the second ploughing of the field'. So also तृतीया करोति, शम्भा करोति 'he makes the field ploughed contrariwise to what it was ploughed before = अनुलोम कृषं क्षेत्रं पुनः प्रतिनोमं कृषात् ॥ So also बाजी करोति = सव्रीजेन विरेखनं करोति ॥

Why do we say when meaning "to plough"? Observe द्वितीयं करोति पश्य ॥

संख्यायाश्च गुणान्तायाः ॥ ५९ ॥ संख्यायाः, च, गुणान्तायाः, (डाच्) ॥

वृत्तिः ॥ कृम इत्यनुवर्त्तते. कृषाविति च । संख्यावाचिनः शब्दस्य गुणशब्दो ऽन्त समीपे यच्च संभवति सा संख्या गुणान्तेत्युच्यते । तादृशाप्यातिपरिकाङ्क्षार्थमभिधेयायां डाच् प्रत्ययो भवति कृमो योगे ॥

59. The affix dāch comes after a Numeral followed by the word guṇa, the sense being to plough so many times.

The word कृ is understood here. Thus द्विगुणा or त्रिगुणा करोति क्षेत्रम् "he ploughs the field twice or thrice" = द्विगुणं विरेखनं करोति क्षेत्रम् ॥

Why do we say "when meaning to plough"? Observe द्विगुणां करोति एतद्गुणं "he doubles the rope".

समयाच्च यापनायाम् ॥ ६० ॥ पदानि ॥ समयात्, च, यापनायाम्, (डाच्) ॥

वृत्तिः ॥ कृम इत्येव । कृषाविति निवृत्तम् । कर्तव्यस्यावसरमाप्तिः समयस्तरसातिव्रजनं यापना । समय-शब्दायापनायां गम्यमानायां डाच् प्रत्ययो भवति कृमो योगे ॥

60. The affix dāch comes after the word samaya when कृ follows, when the sense is that of 'neglecting'.

The word कृ is understood here also. The anuvṛtti of कृष्य ceases. The getting of leisure from the duties is called समय or 'time'; the neglect or loss of such time is meant by the word यापना ॥ Thus समया करोति = कालक्षेपं करोति

(अद्य मे पारवश्यं, २२: परम्भो वास्य समय इत्येवं यो बहुषु दिवसेषु अतिवर्त्तते, स एवमुच्यते) 'who procrastinates'. Why do we say when the sense is that "neglecting"? Observe समयं करोति "he makes time".

सपत्त्रनिष्पत्त्रादतिव्यथने ॥ ६१ ॥ पदानि ॥ सपत्र, निष्पत्त्रात्, अतिव्यथने ॥
वृत्तिः ॥ कृम इत्येव । सपत्रनिष्पत्रशब्दाभ्यामतिव्यथने डाच् प्रत्ययो भवति कृमो योगे सति ॥

61. The affix *ḍāch* comes after the words *sapatra*, and *nishpatra* followed by the verb *kṛi*, when the sense is that of causing intense pain.

The word *कृ* is understood here also. The word *ati-vyathana* means violent pain. Thus सपत्रा करोति घृगं व्याधः = सपत्रं शरमस्य शरीरे प्रवेशयति "the hunter pierces the stag with the arrow so violently that the feathered part of the arrow also enters the body". So also निष्पत्रा करोति = शरीराच् छरमपरार्धे निष्क्रामयति "he pierces so violently that the arrow entering one side comes out of the other with its feathers". Why do we say when meaning to cause violent pain"? Observe सपत्रं वृक्षं करोति जलसेचकः, निष्पत्रं वृक्षतले करोति भूमिशोधकः ॥

निष्कुलाग्निष्कोपणे ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ निष्कुलात्, निष्कोपणे, (डाच्) ॥
वृत्तिः ॥ कृम इत्येव । निष्कुलशब्दाग्निष्कोपणे वर्त्तमानाङ्कर्मो योगे डाच् प्रत्ययो भवति ॥

62. The affix *ḍāch* comes after the word *nishkula* followed by the verb *कृ*, when the sense is 'to disembowel'.

The verb *कृ* should be read into the sūtra. The word *निष्कोपण* means to bring the inner organs out, or to eviscerate. Thus निष्कुल करोति पशून् "he disembowels or guts the animals". निष्कुल करोति शडिमम् "he takes out the kernel or seeds of the pomegranite". Why do we say "when meaning to disembowel or take out the kernel"? Observe निष्कुलान् करोति शत्रून् "he makes the enemies family-less".

सुखप्रियादानुलोम्ये ॥ ५३ ॥ पदानि ॥ सुख, प्रियात्, आनुलोम्ये (डाच्) ॥
वृत्तिः ॥ सुखप्रियशब्दाभ्यामादानुलोम्ये वर्त्तमानाङ्कर्मो योगे डाच् प्रत्ययो भवति ।

63. The affix *ḍāch* comes after the words *sukha* and *priya*, followed by *kṛi*, when the meaning is ('to con-
cede', 'gratify') 'to go with the grain'.

The word *आनुलोम्य* means 'agreeability', 'to conform to the wishes of the object of adoration'. Thus सुखा करोति, प्रिया कपाति स्वामिन् = स्वाम्योर्दक्षिन् मारा धवति "tries to please the heart of the master &c". This affix comes when, while doing a pleasant or agreeable thing, the idea is to please another by such an act. Otherwise observe: सुखं करोति or प्रियं करोति औषधपानम् "the drinking of medicines gives pleasure &c".

दुःखात्प्रातिलोम्ये ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ दुःखात्, प्रातिलोम्ये, (डाच्) ॥

वृत्तिः ॥ कृम इत्येव । दुःखशब्दात्प्रातिपक्षिकात्प्रातिलोम्य गम्यमाने डाच् प्रत्ययो भवति कृमो योगे ॥

64. The affix *dâch* comes after the word *duḥkha* followed by *kpi*, when meaning to do something against the grain or “to contravene”.

The verb *कृ* is understood and *prâtilomya* means ‘to oppose’ or “to act against another’s wishes”, “to pain the heart of one’s master &c”. As *दुःखा करोति श्रूयः* “the servant pains the master”.

Why do we say “when meaning to go against the grain”? Observe *दुःखं करोति कर्मन्* ॥

शूलात्पाके ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ शूलात्, पाके, डाच् ॥

वृत्तिः ॥ कृम इत्येव । शूलशब्दात्पाकविषये डाच् प्रत्ययो भवति कृमो योगे ॥

65. The affix *dâch* comes after the word *śula* followed by *kpi*, when the sense is that of roasting.

Thus *शूलं पचति* = *शूला करोति मांसम्* “he roasts the meat on a spit”. Why do we say “when meaning to roast”? Observe *शूलं करोति कर्मन्* “the bad food causes colic”.

सत्यादशपथे ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ सत्याद्, अशपथे, (डाच्) ॥

वृत्तिः ॥ कृम इत्येव । सत्यशब्दादशपथे डाच् प्रत्ययो भवति कृमो योगे ॥

66. The affix *dâch* comes after the word *satya*, followed by *kpi*, when not meaning to swear.

The word *सत्य* means ‘truth’ as opposed to ‘falsehood’. Sometimes it means to swear, as in the sentence “*सत्येन शपथेद् विप्रम्*” ॥ This latter sense is prohibited. Thus *सत्या करोति वनिकृ भाण्डम्* “the merchant concludes the bargain of the goods i. e. he settles that he will purchase these wares”. Why do we say ‘when not meaning to swear’? Observe *सत्यं करोति ब्राह्मणः* “the Brahmana swears”.

मद्रात्परिवापणे ॥ ६७ ॥ पदानि ॥ मद्रात्, परिवापणे, (डाच्) ॥

वृत्तिः ॥ कृम इत्येव । मद्रशब्दात्परिवापणे डाच् प्रत्ययो भवति कृमो योगे ॥

67. The affix *dâch* comes after the word *madra* followed by *kpi*, in the sense of ‘to shave’.

The word *परिवापण* means ‘to shave’ ‘to raze’. The word *मद्र* means ‘auspicious’. Thus *मद्रं नृपुणं करोति* = *मद्रा करोति* ॥

Vârt :—So also after the word *भद्रा*; as *भद्रा करोति नापितं कुमारं* “the barber shaves the hair of the boy on the auspicious occasion”.

Why do we say when meaning ‘to shave’. Observe *मद्रं* or *भद्रं करोति* ॥

समासान्ताः ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ समासान्तः ॥

वृत्तिः ॥ अधिकारायमापादपरिसमाप्ते, ये प्रत्यया विहितास्ते समासस्यान्ताययया एकदेशा भवन्ति, तद्ग्रहणेन गृह्यन्तइति वेदितव्यम् ।

68. The following affixes are added to the ends of compounds without changing their sense.

This is an adhiṅkāra or regulating sūtra : and governs all sūtras upto the end of this chapter. All the affixes to be ordained here after become the final part and integral portion of a compound, so that whenever a compound is formed, these affixes must be added to complete the compound. These affixes are useful in forming the Avyayi bhāva, the Dvigu, the Dvandva, the Tatpuruṣa and the Bahu-vrīhi compounds : in fact so long as these affixes are not added, the compounds do not get the designation of Avyayibhāva &c. Thus उप + राजन् = उपराजन् : now before this word can be properly called an Avyayibhāva, we must elide the final अन् by adding the samāsānta affix टच् (V. 4. 108), and we get the form उपराज, to which अम् is added by II. 4. 83 and we have उपराजम्, so also अधिराजं ॥ So also द्विपुत्री, त्रिपुत्री the samāsānta अ being added to पुर् by V. 4. 74, then the feminine affix ङीष् by IV. 1. 21, the whole word द्विपुर् being called Dvigu. So also, कटकवलायनी and शङ्खनृपुत्तिणी ॥ Here the affix इनि (V. 2. 128) is added to the whole, samāsānta word कटकवलय &c which gets the name of Dvandva. Similarly विधुरः (दिगतोधुरः), प्रैधुरः (प्रगतोधुरः). Here the whole samāsānta (V. 4. 74) word gets the name of Tatpuruṣa, and hence the first member retains its accent by VI. 2. 2, namely udātta. (phi IV. 12 and 13) उच्चेधुरः, नीच्धुरः being Bahu-vrīhi, the first member retains its accent, namely acute on the final, as उच्धेः, नीच्धेः have been taught as antodātta in the very list of Svarādi (I. 1. 37).

As a general rule all affixes come at the end of a word (II. 1. 2), what is the use of employing the word "anta" in this sūtra? It means that when words like avyayibhāva &c are employed, they mean words having those affixes already at their end. Thus the Dvigu compound of द्वि + धुर = द्विधुर् + अ (V. 4. 74) = द्विधुरः so that when rule IV. 1. 21 says that the feminine of Dvigu compounds ending in अ take ई, it refers to Dvigu compounds which have already taken the samāsānta affix अ, otherwise the rule IV, 1. 21 would not have applied, for strictly speaking द्विधुर् ends in र r and not in अ ॥ Similarly rule V. 2. 128 ordaining इनि after Dvandva compounds, means that the affix comes after a Dvandva compound that has already taken the samāsānta affix टच् (V. 4. 106), as कौश + निषन् = कौश + निषद् + टच् (V. 4. 106) कौशनिषद्, कौशनिषदिनी ॥

न पूजनात् ॥ ६९ ॥ पदानि ॥ न, पूजनात् (समासान्ताः) ॥

वृत्तिः ॥ यान् शब्दानुपासय समासान्ता विधीयन्ते राजाहः सखिभ्यष्टजित्वेवमासीन् यरा ते पूजनात् पूजन-पथनास्यरे भवन्ति तदा समासान्तो न भवति ॥

वार्तिकम् ॥ पूजायां स्वतिग्रहणं कर्तव्यम् ॥ या० ॥ प्राग्बहुव्रीहिग्रहणं च कर्तव्यम् ॥

69. The samâsânta affixes are not applied to those words, the first member of which is a word expressing praise.

Later on will be mentioned certain words which when standing as member in a compound take these samâsânta affixes. The present rule prohibits the application of those affixes when such words are preceded by a word expressing praise. Thus V. 4. 91 ordains the affix टच् when the word राजन् enters a compound, as, महा + राजन् = महा + राजन् + टच् = महाराजः, and not महा-राजा ॥ But सुराजा, अतिराजा, so also सुगोः, अतिगोः (V. 4. 92 prohibited).

Vârt:—The word expressing praise must be सु or अति and not any word expressing praise in general. Therefore, the prohibition does not apply in परमराजः and परमगवः ॥

Vârt:—This prohibition applies up to sūtra V. 4. 113 exclusive. Thus सुसकृयः, अतिसकृयः, स्वक्षः, अत्यक्षः, here the affix षच् (V. 4. 113) is not prohibited.

किमः क्षेपे ॥ ७० ॥ पदानि ॥ किमः, क्षेपे, (समासान्तः, न) ॥

वृत्तिः ॥ क्षेपे यः किञ्चिदस्ततः परस्य समासान्तो न भवति ॥

70. The samâsânta affix is not applied to a word preceded by किम् in the sense of reproach.

Thus किं + राजन् = किराजन् as किराजा यो न रक्षति "He is no-king who does not protect". किंसखा योऽभिद्रुहति, किर्गायौ न वहति ॥ (V. 4. 91, V. 4. 92, II. 1. 64). The compounding here takes place by Rule II. 1. 64.

Why do we say 'when meaning reproach'? Observe कस्य राजा = किराज किंसखः, किंगवः ॥

नञस्तत्पुरुषात् ॥ ७१ ॥ पदानि ॥ नञः, तत्पुरुषात्, (समासान्तः, न) ॥

वृत्तिः ॥ परं वक्ष्यमाणा ये राजादयस्तदन्तात्तत्पुरुषात्समासान्तो न भवति ।

71. The samâsânta affix does not come after a Tatpurusha compound of words like rājan &c, herein taught, when the negative particle न precedes them.

Thus अराजा, असखा, अगोः (V. 4. 91 and 92 prohibited). Why do we say "after a Tatpurusha compound?" The same words preceded by the negative particle will take the samâsânta affix when forming compounds other than Tatpurusha, as अणुचो मानवकः, अधुरं शक्तम् ॥ (V. 4. 74 applied).

पथो विभाषा ॥ ७२ ॥ पदानि ॥ पथः, विभाषा, (समासान्तः) ॥

वृत्तिः ॥ नञस्तत्पुरुषादिति वर्त्तते । नञः परो यः पथिन्शब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषात्समासान्तो विभाषा न भवति ॥

72. The samâsânta affix does not optionally come after a Tatpurusha compound of the word पथिन् with नञ् ॥

This declares an option, where under the last sūtra the omission would have been necessary. Thus अपथम् or अपन्थाः ॥ (See V. 4. 74 and II. 4. 30).

बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात् ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ बहुव्रीहौ, संख्येये, डच्, अवहु, गणात् ॥

वृत्तिः ॥ संख्येये यो बहुव्रीहिर्वर्तते तस्मादबहुगणान्ताड्डच् प्रत्ययो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ डच् प्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं कर्तव्यं निश्चिन्नाद्यर्थम् ॥

73. The affix *dach* comes after a Bahuvrīhi compound denoting numeral, except when the last term of such compound is *bahu* and *gaṇa*.

This Bahuvrīhi is formed by rule II. 2. 25. Thus उपदशाः, उपविंशः, उपत्रिंशः, आसन्नदशाः, अवृद्धदशाः, अधिकदशाः, द्विधाः, पंचधाः, पंचदशाः ॥

Why do we say 'denoting a numeral'? Observe चित्रयुः, शबलयुः ॥ Why do we say 'not after *bahu* and *gaṇa*'? Observe, उपबहवः, उपगणाः ॥ The difference here is in the accent for had डच् been added, it would have made the final of उपगण acute, but it not being so, the first member retains its accent, namely acute on the first.

Vart:—The Tatpuruṣa compounds of numerals like निस्त्रिंश &c, take also the affix डच् ॥ Thus निर्गतानि त्रिंशतः = निस्त्रिंशानि वर्षाणि देवदत्तस्य 'Devadatta is more than thirty years old' ॥ निर्गतस्त्रिंशतांगुलिन्य = निस्त्रिंशः खड्गः 'the sword is more than thirty fingers long'.

ऋक्पूरुषः पथामानक्षे ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ ऋक्, पूरु, अप्, धूर, पथाम, अ, अनक्षे ॥

वृत्तिः ॥ बहुव्रीहौ विधिति न स्वर्च्यते । सामान्येन विधानम् । ऋक् पुर अप् धूर पथिन् इत्येवमन्तानां समासानामकारः प्रत्ययो भवति समासान्तो ऽक्षे च ॥

74. The affix *अ* comes after *rik*, *pur*, *ap*, *dhūr* and *pathin* when finals in a compound, but not so when *dhūr* is in conjunction with *aksha*.

The anuvritti of the word bahuvrīhi does not enter here. It applies to all compounds in general. The word अनक्षे qualifies धूर, as it cannot qualify the words ऋक् &c.

Thus अनृचः बह्वचः, अर्द्धचः, *pathr* : as, ललाटपुरम्, नान्दीपुरम् ॥ *ap* as, द्वीपम् = (द्विगता आपो यस्मिन्) = द्वि + अप् = द्वि + ईप् (VI. 3. 97) = द्वीपं, अन्तरीपम्, समीपम् ॥ *dhur*, as, राजधुरा, महाधुरा ॥ *pathin*, as, जलपथः ॥

Why do we say "when not in conjunction with *अक्ष*?" Observe, अक्षस्य षः = अक्षधूरः, दहधूरक्षः ॥

The words अनृचः and बह्वचः apply to students of *Rik*: thus अनृचः means "a boy who has not read the *Rik*". बह्वचः "a Brahmana who has read many

Rig verses". The affix अच् is not applied when it refers to the Vedas, as अमृक् साम, बहुक् सूक्तम् ॥

अच् प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोमन् ॥ ७५ ॥ पदानि ॥ अच् प्रति, अनु, अव, पूर्वात्, साम, लोमन् ॥

वृत्तिः ॥ प्रति अनु अव इत्येवंपूर्वात्सामान्तालोमान्ताच्च समासाच्च प्रत्ययो भवति ॥

कृष्णोदक्पाण्डुपुर्वया भूमिरच् प्रत्ययः स्मृतः ।

गोदावर्थाश्च नद्याश्च संख्याया उत्तरे यदि ॥

75. The affix ach comes after the words sâman and loman, when prati, ann and ava precede them.

As प्रतिसामम्, अनुसामम्, अवसामम् ॥ प्रतिलोमम्, अनुलोमम्, अवलोमम् ॥

Vart :—The affix अच् comes after the word भूमि preceded by the words कृष्ण, उदक्, पाण्डु, and also after the words गोदावरी and नदी when preceded by a numeral. As, कृष्णभूमः पाण्डुभूमः, उदग्भूमः ॥ पञ्चनदम्, सप्तगोदावरम् (see II. 1. 20).

Vart :—The affix अच् is added to भूमि when preceded by a numeral. As, द्विभूमः प्रासादः, त्रिभूमः &c, दशभूमकं सूत्रं ॥ This affix is added to words other than those mentioned above: as पद्मनाभः, ऊर्गनाभः, समरात्रः, दीर्घरात्रः, अरात्रः ॥ Here the affix अच् is added to नाभि and रात्रि ॥ All this can be done by dividing the above sūtra into two parts viz. (1) अच् (2) प्रत्यन्व &c. That is अच् comes after all compounds and (2) after सामन् and लोमन् preceded by प्रति &c.

अक्ष्णो ऽदर्शनात् ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ अक्ष्णः, आदर्शनात्, (अच्) ॥

वृत्तिः ॥ अजित्यनुवर्त्तते । दर्शनादन्यच्च यो ऽभिशाब्दस्तदन्तादच् प्रत्ययो भवति ॥

76. The affix ach comes after the word akshi when not meaning 'the eye'.

The word अच् is understood here. Thus लवणाक्षम्, पुष्कराक्षम् ॥ These are Tatpuruṣa metaphors formed by II. 1. 56.

Why do we say "when not meaning the eye"? Observe ब्राह्मणाक्षि ॥ How do you explain the forms कवराक्षः, गवाक्षः, which apparently contradict this rule, because कवराक्ष is a many-holed leather horse-veil through which the horses can see, and so also गवाक्ष is a window through which men see? This is no fault. The word दृशेन in the sūtra does not mean 'to see', here, but is a synonym of 'eye'.

अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्कसामवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वेष्टीवप-
दष्टीवनक्तदिवरात्रिदिवाहर्दिवसरजसनिश्रेयसपुरुषायुषद्वयायुषत्रयायुषर्ग्यजुषजातो
क्षमहोक्षवृक्षोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः ॥ ७७ ॥ पदानि ॥ अचतुर, विचतुर, सुचतुर, स्त्रीपुंसी,
धेन्वनडुह, ऋक्साम, वाङ्मनस, अक्षिभ्रुव, दारगव, उर्वेष्टीव, पदष्टीव, नक्तं दिव,
रात्रिन्विच, महार्दिव, सरजस, निश्रेयस, पुरुषायुष, द्वयायुष, त्रयायुष, ऋग्यजुष, जातो-
क्ष, महोक्ष, वृक्षोक्ष, उपशुन, गोष्ठश्वाः ॥

वृत्तिः ॥ अचप्रत्ययान्ता एते वाक्या निपात्यन्ते । समोस व्यवस्थापि निपातनोदिव प्रतिपत्तव्या ।
वासिकम् ॥ चतुरोऽच्यकरणे ऽनुपाभ्यामुपसंख्यानम् ॥

77. The following words are irregularly formed by adding the affix ach :—achatura, vichatura, suchatura, stri-puṁsau, dhenv-anaḍuhai, rik-sāme, vān-manase, akshibhruvam, dāra-gavam, ūrvashthīvam, padaśthīvam, naktam-divam, rātrim-divam, ahar-divam, sarajasam, niḥ-śreyasam, purushā-yusham, dvyā-yusham, tryā-yusham, rig-yajñsham, jāto-kshaḥ, maho-kshaḥ, vriddho-kshaḥ, upaśunam, and go-shthasvaḥ.

The first three of these words are Bahuvrihi : अचतुरः = अदृश्यान्वविद्यमानानि वा चत्वारि यस्य 'that whose four are absent or non-existent'. विचतुरः = गतानि चत्वारि यस्य "whose four are gone". सुचतुरः = शोभनानि चत्वारि यस्य 'whose four are good'.

The next eleven words are Dvandva compounds. They are clear. Thus स्त्री च पुमाश्च = स्त्रीपुंसौ 'the man and woman' but not here स्त्रियाः पुमान् (स्त्रियं प्रति पुमान् शूरः) = स्त्रीपुमान् "a brave towards women only". धेनुश्च अनङ्गाश्च = धेनवनङ्गौ "cow and bull". ऋक् च साम च = ऋक्सामे "the Rik and the Saman". वाक् च मनश्च = वाङ्मनसे "the speech and mind". अक्षि च भ्रुवा च = अक्षिभ्रुवम् "the eye the brow". The compound is singular as being parts of members of human body, (II. 4. 2). साराश्च गावश्च = सारगवम् "the wives and cows". रात्रि च दिवा च = रात्रिदिवम् ॥ ऊरु + अष्टीवन्तो + अच् = ऊरुष्टीवम् ॥ Here the final syllable (called णि) is elided : so also पार्श्वे + अष्टीवन्तो = पार्श्वे + अष्टीव् + अच् = पार्श्वीवम् ॥ नक्तं च दिवा च = नक्तंदिवं 'by night and day'. These are two indeclinables having the force of locative, and this compounding is also irregular. The words अहर and दिवा both mean 'day': the compound अहर्दिवम् is not, however, a superfluous compound of two synonyms. It is used here in a distributive sense = अहन्यहनि "day by day". The word सरजसम् is an Avyayibhāva, meaning 'all', as सरजसमभ्यवहरति ॥ The affix does not come when it is a Bahuvrihi : as सह + रजसा = सरजः पङ्कजम् ॥ The word निः श्रेयसं = निश्चितं श्रेयः and is a Tatpurusha : but not so in निश्रेयस्कः पुरुषः ॥ Then is the word पुरुषायुषम् a Genitive Tatpurusha = पुरुषस्यायुः ॥ Not so when it is a Dvandva, as पुरुषश्च आयुश्च = पुरुषायुषी ॥ The words ह्यायुषम् and त्र्यायुषम् are Samāhāra Dvigu compounds. Therefore not here, द्वयोरायुः = ह्यायुः, त्र्यायुः ॥ The word ऋग्यजुषम् is a Dvandva. Therefore not here ऋग्यजुष्योन्मुषस्य = ऋग्यजुष्योन्मुषः (च ऋचोऽयं ऋषि मन्यते) ॥ The three words ending in उक्त are Karmadhāraya. Not so when these are Bahuvrihi : as जातोक्ता ब्राह्मणाः &c. The word उपशुनम् is an Avyayibhāva = शुनः सनीपम् ॥ Here the non-elision of the final syllable, and

the change of व of अच् into उ (samprasāraṇa), are irregular. The word गोष्ठश्च is a Locative Tatpurusha, as गोष्ठेऽश्वाः = गोष्ठिभ्यः ॥

• *Vārt* :—The affix अच् comes after चतुर् when preceded by चि and उप, as चिचतुराः, उपचतुराः ॥

ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ॥ ७८ ॥ पदानि ॥ ब्रह्म, हस्तिभ्याम्, वर्चसः, (अच्) ॥

वृत्तिः ॥ ब्रह्महस्तिभ्यां परौ यो वर्चःशब्दस्तदन्तात्समासादच् प्रत्ययो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ पल्लवराजभ्यां चेति वक्तव्यम् ॥

78. The affix ach comes after the word varchas, when preceded in a compound by the words Brahma or hasṭi.

Thu ब्रह्मवर्चसम्, हस्तिवर्चसम् ॥ • Varchas means 'light', 'strength'.

Vārt :—So also when Varchas is preceded by the words pallya and rājan : as, पल्लववर्चसम्, राजवर्चसम् ॥

अवसमन्वयेभ्यस्तमसः ॥ ७९ ॥ पदानि ॥ अव, सम, अन्वेष्यः, तमसः, (अच्) ॥

वृत्तिः ॥ अव सम् अन्व इत्येतेभ्यो यः परस्तम् शब्दस्तदन्तात्समासादच् प्रत्ययो भवति ॥

• 79. The affix ach comes after the word tamas when preceded by the words ava, sam and andha in a compound.

Thus अवतमसम्, सान्तमसम्, अन्धतमसम् ॥

श्वसो वसीयःश्रेयसः ॥ ८० ॥ पदानि ॥ श्वसः, वसीयः, श्रेयसः, (अच्) ॥

वृत्तिः ॥ श्वसः परौ यौ वसीयः श्रेयःशब्दौ तदन्तात्समासादच् प्रत्ययो भवति ॥

80. The affix ach comes after the words vasiyas and śreyas, when they follow the word śvas in a compound.

Thus श्वोवसीयसम्, श्वःश्रेयसम् ॥ These compounds belong to the class of Mayūravyaṅśakādi (II. i. 72) The word श्वः is usually employed in blessing or praising the object expressed by the second term. Thus श्वः श्रेयसम् ते भूयात् = शोभन् श्रेयस्ते भूयात् ॥ The word श्वोवसीयसम् is a synonym of श्वः श्रेयसम् ॥ The word वसीयः is derived from वसु meaning "praiseworthy", "rich", by adding the affix ईवसुन् (V. 3. 57).

अन्ववतसाद्रहसः ॥ ८१ ॥ पदानि ॥ अनु, अन्व, तप्तात्, रहसः, (अच्) ॥

वृत्तिः ॥ अनु अव तप्त इत्येतेभ्यः परौ यौ रहस्यशब्दस्तदन्तात्समासादच् प्रत्ययो भवति ॥

81. The affix ach comes after the word rahas, when it follows anu, ava, and tapta in a compound.

Thus अनुरहसम्, अवरहसम्, तप्तरहसम् ॥

प्रतेहरसः सप्तमीस्थात् ॥ ८२ ॥ पदानि ॥ प्रतेः, उरसः, सप्तमीस्थात्, (अच्) ॥

वृत्तिः ॥ प्रतेः परौ य उरःशब्दस्तदन्तात्समासादच् प्रत्ययो भवति स चैदुरःशब्दः सप्तमीस्थो भवति ॥

82. The affix *ach* comes after the word *uras* when it follows the word *prati* in a compound, and it has the sense of the locative.

Thus प्रत्युरसम् = उरसि वृत्तम् ॥ This is an Avyayibhava compound, the indeclinable having the force of a vibhakti (II. 1. 6).

Why do we say "when having the sense of the locative?" Observe प्रत्युरः = प्रतिगतपुरः ॥

अनुगवमायामे ॥ ८३ ॥ पदानि ॥ अनुगवम्, आयामे, (अच्) ॥

वृत्तिः ॥ अनुगवमित्यच् प्रत्ययान्तं निपात्यते आयामेऽभिधेयम् ॥

83. The word *anugava* is irregularly formed by adding the affix *ach*, and has the sense of "suited to the length of the cows".

Thus अनुगवं यानं "the chariot suited to the length of the oxen". This compound is formed by II. 1. 16. Why do we say when meaning "the length"? Observe, गवां पश्चाद् = अनुगु ॥

द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः ॥ ८४ ॥ पदानि ॥ द्विस्तावा, त्रिस्तावा, वेदिः ॥

वृत्तिः ॥ द्विस्तावा त्रिस्तावेति निपात्यते वेदिश्चतुर्भिधेया भवति । अच् प्रत्ययद्विधाः समासश्च निपात्यते ।

84. The words *dvistâvâ* and *tristâvâ* are irregularly formed meaning a *vedi* or 'altar'.

The affix *अच्* is added and the final syllable i. e. *रि* is elided. Thus *द्विस्तावा वेदिः* "an altar twice as big as an ordinary one". *त्रिस्तावा वेदिः* "thrice as big as an altar". The words are compounds of *द्विः* and *त्रिः* plus *तावन* meaning "as much". Why do we say "when applied to an altar"? Observe *द्विस्तावती रज्जुः*, *त्रिस्तावती रज्जुः* ॥

उपसर्गाद्ध्वनः ॥ ८५ ॥ पदानि ॥ उपसर्गात्, अध्वनः, (अच्) ॥

वृत्तिः ॥ उपसर्गात्परो यो ऽध्वन्शब्दस्तस्मात्समासाद् अच् प्रत्ययो भवति ॥

85. The affix *ach* comes after the word *adhvan*, preceded by an *upasarga* in a compound.

Thus प्रगतोऽध्वानं = प्राग्भा रथः, प्राध्वम् शकटं, निरध्वम्, प्रत्यध्वम् ॥

Why do we say "when preceded by an *Upasarga*"? Observe परमाध्वा,

वसमाध्वा ॥

तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः ॥ ८६ ॥ पदानि ॥ तत्पुरुषस्य, अङ्गुलेः, संख्या, अव्ययादेः, (अच्) ॥

वृत्तिः ॥ अङ्गुलिप्राधान्यात् तत्पुरुषस्य संख्यादेरव्ययादिभाच्च प्रत्ययो भवति ॥

86. The affix *ach* comes after a *Tatpuruṣa* compound ending in the word *anguli*, when a Numeral or an Indeclinable precedes it.

Thus हे अंशुलो प्रमाणमस्य = अंशुलम्, अंशुलम् ॥ This compounding takes place by II. 1. 51. This is a Taddhitārtha compound, the taddhita affix माचञ् being elided by the Vārtika प्रमाणेनो द्विगानस्यम् "there is always the elision of the affix माचञ् denoting measure when a Dvigu compound is formed". See V. 2. 37 Vārt.). So also when an Indeclinable precedes it: as निर्गतनंगुलिभ्यो = निर्गुलम्, अत्यंगुलम् ॥ 'Why' do we say when a Tatpurusha compound? Observe ऐच्छ-गुलिः, अत्यंगुलिः पुरुषः ॥ The word "Tatpurusha" is understood in all the subsequent sūtras up to V. 4. 106.

अहस्सर्वैकदेशसंख्यातपुण्याश्च रात्रेः ॥८७॥ पदानि ॥ अहः, सर्व, एकदेश, संख्यात, पुण्यात, च, रात्रेः ॥

वृत्तिः ॥ अहरादिभ्यः परो यो रात्रिशब्दस्तदन्तस्य सत्पुरुषस्याच् प्रत्ययो भवति चकारात्संख्यादिरव्ययदिश्च । अहर्महणं द्वन्द्वार्थम् । अहश्च रात्रिश्च, अहोरात्रः । सर्वरात्रः । एकदेशः । पूर्वं, रात्रेः, पूर्वरात्रः । अपररात्रः । पूर्वापररात्रेति समासः ॥

87. The affix ach comes after the word rātri, when preceded by ahan, or sarva, or a word denoting a portion of night, or saṅkhyāta or punya, when the compound is a Tatpurusha, as well as when a Numeral or an Indeclinable precedes the word rātri.

The anuvritti of संख्याव्ययादेः is drawn in to this sūtra by force of the word च "and" of the sūtra. The word अहन् forms a Dvandva compound as अहश्च रात्रिश्च = अहोरात्रः "day and night". So also सर्वरात्रः, पूर्वरात्रः 'the first part of night': अपररात्रः 'the latter part of night. These are formed by II. 2. 1. So also संख्याता रात्रिः = संख्यातरात्रः ॥ This compound is formed by II. 1. 57. So also पुण्या रात्रिः = पुण्यरात्रः ॥ So also when compounded with a Numeral or an Indeclinable: as, हे रात्री समाहते = द्विरात्रः, त्रिरात्रः, अतिक्रान्ता रात्रिश्च = अतिरात्रः, नोरात्रः ॥

अहोह एतेभ्यः ॥ ८८ ॥ पदानि ॥ अहः, अहः, एतेभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ राजाहःसखिभ्यष्टितिर्वक्ष्यति । तस्मिन् परभूते अहन्नित्येतस्याहन् इत्ययमादेशो भवति एतेभ्य उच्यते ॥

88. For ahan is substituted ahna, when preceded by the above words, (and taking the affix tach to be mentioned in V. 4. 91).

When the affix टच् follows अहन्, and the latter is preceded by the words सर्व &c, then अहन् is substituted for अहन् ॥ By the term एतेभ्यः "these words", is meant the numerals (with the exception of एक V. 4. 90) the Indeclinables, the words सर्व, संख्यात and words denoting a part of a day, for these are the words mentioned in the last sūtra. The word अहन् is also mentioned therein, but it is not taken here, for there can be no Tatpurusha compound of अहन् with अहन् ॥ The word पुण्य is also excluded by V. 4. 90. Thus द्वयोर्द्वनोर्मवः = द्वहन्, अहन्, अहर्तिक्रान्तः = अत्यहन्, निरहन् ॥ So also सर्वाहः, (VIII. 4-7), पूर्वाहः, अपराहः, संख्याताहः (according to some संख्याताहः V. 4. 90).

The ordaining of substitution is redundant according to the Vārtika-kāra. In his opinion, the sūtra अहन् एतेभ्यः alone would have been enough. The meaning then would have been "the affix अच् comes after the word अहन् when preceded by these words सर्व &c". The adding of अच् would produce the same result : as द्वि + अहन् + अच् = द्वि + अहन् + अच् (VI. 4. 134 the middle अ of अहन् is elided) = द्वाहन् ॥ The only specific result which टच् would have produced was to make the feminine of these words end in long ई (IV. 1. 15), and the elision of the final अच् of अहन् (VI. 4. 145). But the compounds of अहन् are masculine always (II. 4. 29), they can have no feminine : and as the desired form is द्वाहन्, the sūtra VI. 4. 145 cannot apply. The affix अच् is therefore, the proper affix and the substitution of अहन् for अहन् is redundant.

न संख्यादेः समाहारे ॥ ८९ ॥ पदानि ॥ न, संख्यादेः, समाहारे, ॥

वृत्तिः ॥ संख्यादेस्तत्पुरुषस्य समाहारे वर्तमानस्याह शब्दस्याङ्गादेशो न भवति ॥

89. This substitution of aha for ahan, does not take place after a Numeral, when it forms a Collective noun meaning a number of days taken as a unity.

This substitution is prohibited in the case of Samāhāra-Tatpurusha. Thus द्वे अहनी समाहते = द्वाहः, so also त्रयहः ॥ Here rule V. 4. 91 applies.

Why do we say "when meaning a collective noun?" Observe द्वयोरह्नोर्भवो = घहन्, द्व्यहन् ॥ This is a Taddhitārtha Dvigu compound formed by II. 1. 51; the affix अण् denoting तच्च भवः (IV. 3. 53) is elided by IV. 1. 88: and the final अच् of अहन् is elided by VI. 4. 145.

उत्तमैकाभ्यां च ॥ ९० ॥ पदानि ॥ उत्तम, एकाभ्यां च ॥

वृत्तिः ॥ उत्तमैकशब्दाभ्यां च परस्याहन् इत्ययमादेशो न भवति । उत्तमशब्दोन्यवचनः पुण्यशब्दमाचष्टे ॥

90. And also after the word that stands last in the above list (i. e. पुण्य) and eka, this substitution does not take place.

The word उत्तम means 'last'; and refers to पुण्य which is the last word in V. 4. 87. The word उत्तम 'last' is used instead of पुण्य as a वैचित्र्य ॥ Thus पुण्यहः, एकाहः ॥ Some include the penultimate word संख्यात् also in the prohibition. According to them संख्याताहः is the proper form and not संख्याताहन् ॥

राजाहस्सखिभ्यश्च ॥ ९१ ॥ पदानि ॥ राजा, अहः, सखिभ्यः, टच् ॥

वृत्तिः ॥ राजा अहन् सखि इत्येवमन्तात्मातिपदिकाद् टच् प्रत्ययो भवति ॥

91. The affix tach is added to the words rājan, ahan, and sakhi, when standing at the end of a Tatpurusha compound.

Thus महराजः, महराजः, परमाहः, इक्ष्वाहुः (VI. 4. 145) राज्ञः सख्यः = राजसख्यः ॥ ब्राह्मणसखः ॥ Why not so here महराजां राज्ञी = महराज्ञी instead of महराजी ॥ For according to the maxim "a pratipadika denotes, whenever it is employed in Grammar, also such a nominal stem as is derived from it by the addition of an affix denoting gender" (प्रतिपदिकग्रहणं लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्); the stem राजन् would denote the feminine also. To this we reply, that the construction of the sūtra shows that the feminine राज्ञी is not to be taken. Because अहन् being a prosodially lighter word than राजन् ought to have been placed first in the compound. Its not being so placed indicates that that form राजन् only is to be taken whose final vowel becomes lengthened into आ in compounding with अहन्, i. e. राजा + अहन्; and not राज्ञी + अहन् ॥

गोस्ताद्धितलुकि ॥ ९२ ॥ पदानि ॥ गोः, अतद्धितलुकि, (टच्) ॥

वृत्तिः ॥ गोस्ताद्धितात्तत्पुरुषाट्ठच् प्रत्ययो भवति स चेतत्पुरुषस्तद्धितलुक्प्रत्ययो न भवति ॥

92. The affix तच् comes after गो standing at the end of a Tatpurusha compound, when no elision of a Taddhita affix has taken place in forming such compound.

Thus परमगवः, उत्तमगवः, पंचगवम्, दशगवम् ॥ Why do we say "when no Taddhita affix has been elided in forming the compound?" Observe, पंचभिर्गोभिः क्रीतः = पंचगुः (Here the affix कृ V. 1. 37 is elided by V. 1. 28 and hence the samāsanta affix टच् is not added). So also दशगुः ॥

Why do we say "when a Taddhita is elided"? The prohibition does not apply when a सुप् affix is elided: as राजगवनिच्छति = राजगवीयति (III. 1. 8 and II. 4. 71).

Why do we say 'when there is elision'? Merely adding a Taddhita affix in forming a Tatpurusha, will not debar the samāsanta affix: as पंचभ्यो गोभ्य आगतं = पंचेगा + टच् + ह्रस्व (the तच् is added by this sūtra, and the taddhita ह्रस्व to denote तत् आगतः by IV. 3. 81) = पंचगवह्रस्वम्, पंचगवमयम्, दशगवह्रस्वम् दशगवमयम् ॥

अग्राख्यायामुरसः ॥ ९३ ॥ पदानि ॥ अग्राख्यायाम्, उरसः (टच्) ॥

वृत्तिः ॥ उरः शब्दान्तात्तत्पुरुषाट्ठच्प्रत्ययो भवति स चेदुरःशब्दोऽग्राख्यायां भवति ॥

93. The affix तच् comes after the word uras standing at the end of a Tatpurusha compound, when it has the sense of 'the most excellent of its kind'.

The word अग्र means 'the principal': as the word उरस् is the principal member of an animal, so by metonymy it has come to mean 'the principal'. Thus अश्वानां उरः = अश्वोरसम् so also हस्त्युरसम् "the most excellent of horses or elephants".

Why do we say "when meaning the most excellent". Observe देवदेवस्योरः = देवदेवोरः "the breast of Devadatta".

अनोद्गम्यस्सरसां जातिसङ्गयोः ॥ ९४ ॥ पदानि ॥ अनः, अश्म, अयः, सरसाम्, जाति, सङ्गयोः, (दच्) ॥

वृत्तिः ॥ अनस् अश्मन् अयस् सरम् इत्येवमन्तात्तत्पुरुषादृच् प्रत्ययो भवति जातौ संज्ञायां च विषये ॥

94. The affix *ṭach* comes after *anas*, *aśman*, *ayas*, and *saras* when at the end of a *Tatpuruṣa* compound, it denotes a genus or a name.

Thus *उपानसम्*, *अमृताश्मः*, *कालायसम्*, and *मण्डूकसरसम्* are examples of *जाति* words, while *महानसम्*, *पिण्डाश्मः*, *लोहितायसम्*, and *अलसरसम्* are examples of *संज्ञा* ॥

Why do we say "when meaning a *jāti* or a *sañjñā*?" Observe *सदनः*, *सहस्राः*, *सत्सरः* ॥

ग्रामकौटाभ्यां च तक्ष्णः ॥ ९५ ॥ पदानि ॥ ग्राम, कौटाभ्याम्, च, तक्ष्णः, (दच्) ॥

वृत्तिः ॥ जातिसङ्गयोपि नादुवर्त्तते । ग्रामकौटाभ्यां परा यस्तक्ष्णशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषादृच् प्रत्ययो भवति ।

95. The affix *ṭach* comes after *takṣha* when preceded by *grām* and *kauṭa*, in a *Tatpuruṣa* compound.

The *anuvṛtti* of *jāti* and *sañjñā* does not run into this *sūtra*. Thus *ग्रामस्य तक्षा* = *ग्रामतक्षः*, बहुनां साधारणः 'the public carpenter of all'. कुम्भां भवः = *कौटः*; *कौटस्य तक्षा* = *कौटतक्षः* meaning *स्वतन्त्रः कर्मजीवी*, न कस्यचित्प्रातिबद्धः 'and independent artisan, not particularly bound under engagement to any one'.

अतेः शुनः ॥ ९६ ॥ पदानि ॥ अतेः, शुनः, (दच्) ॥

वृत्तिः ॥ अतिशयस्वरां यः श्वशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषादृच् प्रत्ययो भवति ॥

96. The affix *ṭach* comes after the word *śvan* preceded by *ati*, in a *Tatpuruṣa* compound.

Thus *अतिक्रान्त श्वानम्* = *अतिश्वो वराहः* "the boar that surpasses the dog" i. e. *अववाय* "very swift". So *अतिश्वो सेवकः* "the dog-surpassing servant i. e. more devoted to his master than a dog". So also *अतिश्वी सेवा* "service worse than that of a dog" = *अतिनीचासेवा* ॥

उपमानादप्राणिषु ॥ ९७ ॥ पदानि ॥ उपमानात्, अप्राणिषु, (दच्) ॥

वृत्तिः ॥ उपमानवाची यः श्वशब्दोऽप्राणिषु वर्त्तते तदन्तात्तत्पुरुषादृच् प्रत्ययो भवति ॥

97. The affix *ṭach* comes after the word *śvan* ending in a *Tatpuruṣa* compound, when another thing not being a living object is compared with it.

Thus *आकर्षः श्वेव* = *आकर्षद्वः* 'a dog-like bow'. *फलकद्वः* "a dog-like blade". This compounding takes place by II. 1. 56.

Why do we say "when something is likened to it"? Observe *वक्त्रा* = *वक्त्रा लोहः* "a clod of earth which is not a dog". This is not a very happy counter-example of *Kāśikā*: for in the case of *नञ्* *Tatpuruṣa* compound

there is express prohibition taught in V. 4. 71. The proper example should be निःश्वालोष्टः ॥ Why do we say "when the thing compared is not a living being"? Observe वानरः श्वेव = वानरश्वा "a dog-like monkey".

उत्तरमृगपूर्वाच्च सकृधः ॥ ९८ ॥ पदानि ॥ उत्तर, मृग, पूर्वात्, च सकृधः (टच्) ॥
वृत्तिः ॥ उत्तर मृग पूर्व इत्येतेभ्यः परो यः सकृधिश्चकारादुपमानाच्च, तदन्तात्तत्पुरुषाह् च प्रत्ययो भवति समासान्तः ॥

98. The affix *ṭach* comes after *sakthi* when preceded by *uttara*, *mṛiga*, and *pūrva* in a *Tatpurusha* compound, as well as when a thing is compared with it.

By the force of the word च in the *sūtra*, we read in the word उपमानान् also. Thus उत्तरसक्यम्, मृगसक्यम्, पूर्वसक्यम् ॥ So also in फलकमिव सकथि = फलकसक्यम् ॥

नावो द्विगोः ॥ ९९ ॥ पदानि ॥ नावः, द्विगोः, (टच्) ॥
वृत्तिः ॥ नौशब्दान्ताद् द्विगोश्चप्रत्ययो भवति समासान्तः ॥

99. The affix *ṭach* comes after the word *nav*, when at the end of a *Dvigu* compound.

Thus द्वे नावौ समाद्वेते = द्विनावम्, so also त्रिनावम् ॥ Thus द्विनावधनम्, पंचनावधियः are also formed. So also द्वाभ्यां नौभ्यामागतं = द्विनावरूप्यम्, द्विनावमयम् (IV. 3. 31).

Why do we say 'when in a *Dvigu* compound'? Observe राजनौः "the king's ship". The phrase अतद्धितमुक्ति "when a *Taddhita* affix is not elided" of *sūtra* V. 4. 92 applies here also. Therefore टच् does not apply in पंचभिर्नाभिः क्रीतः = पंचनौः, दशनौः ॥

अर्द्धाच्च ॥ १०० ॥ पदानि ॥ अर्द्धात्, च, (टच्) ॥
वृत्तिः ॥ अर्द्धशब्दात्परो यो नौशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाह्चप्रत्ययो भवति ॥

100. The affix *ṭach* comes after the word *nav*, when preceded by the word *ardha*, in a *Tatpurusha* compound.

Thus अर्द्धे नावः = अर्द्धनावम् ॥ The compounding takes place by II. 2. 2. The compound is of neuter gender, and does not take the gender of the term as required by II. 4. 26: for gender is regulated by usage more than any grammatical rules (लोकाभ्ययत्वं लिङस्य) ॥

खार्याः प्राचाम् ॥ १०१ ॥ पदानि ॥ खार्याः, प्राचाम्, (टच्) ॥
वृत्तिः ॥ द्विगोरर्द्धाच्चोति द्वयमप्यनुवर्त्तते । खारीशब्दान्ताद् द्विगोरर्द्धाच्च परो यः खारीशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाह्चप्रत्ययो भवति प्राचामाचार्याणां मतेन ॥

101. To the word *khârî*, at the end of a *Dvigu* compound, and to the same, when preceded by the word *ardha*,

in a Tatpurusha compound, the affix *tach* is added, according to the opinion of the Eastern Grammarians.

The words *द्विगोः* and *अर्द्धान्* are both understood here. Thus *द्वे खार्यौ समाहते* = *द्विखारम्* or *द्विखारि* ॥ So also *अर्धं खार्या* = *अर्धखारम्* or *अर्धखारी* ॥ According to Padamanjari this sūtra could be dispensed with: as *खार* is synonymous with *खारी*, as *द्विखारं*, *त्रिखारं* ॥ And it will be governed by the Vārtika *अन्येभ्योऽपि दृश्यते खारं शतादयश्च* under V. 1. 57 and 58, in Mahābhāṣya.

द्वित्रिभ्यामञ्जलेः ॥ १०२ ॥ पदानि ॥ द्वि, त्रिभ्याम्, अञ्जलेः, (टच्) ॥

वृत्तिः ॥ द्वित्रिभ्यां परौ योऽञ्जलिशब्दस्तदन्तात्तेत्पुरुषादृच्छत्ययो भवति ॥

102. The affix *tach* is added to the word *añjali*, when preceded by *dvi* or *tri*, in a Dvigu Tatpurusha compound.

Thus *द्वाञ्जली समाहता* = *द्वाञ्जलम्*, so also *त्र्यञ्जलम्* ॥ The word *द्विगोः* is understood here also, so that when the compound is not a Dvigu, the rule does not apply. Thus *द्वयोर्द्विजलिः* = *द्विजलिः* ॥ The phrase "when a Taddhita is not elided (V. 4. 92)" is understood here also. Therefore the affix *टच्* does not apply here: *द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतः* = *द्विजलिः* ॥ So also *त्र्यञ्जलिः* (V. 1. 28.) The phrase "according to the opinion of the Eastern Grammarians" V. 4. 101 is to be read into this sūtra. Thus in the alternative we have *द्विजलिप्रियः* ॥

अनसन्तान्प्रसक्ताच्छन्दसि ॥ १०३ ॥ पदानि ॥ अनसन्तात्, नपुंसकात्, छन्दसि, (टच्) ॥

वृत्तिः ॥ अन्नतादसन्ताच्च नपुंसकालिङ्गात्तत्पुरुषादृच्छत्ययो भवति छन्दसि विषये ॥

वार्तिकम् ॥ अनसन्तान्प्रसक्ताच्छन्दसि वाच्यम् ॥

103. In the Chhandas, the affix *tach* comes after a Tatpurusha compound in Neuter Gender ending in *अन्* or *अस्* ॥

Thus *हस्ति + चर्मन्* = *हस्तिचर्मम्* as in *हास्तचर्मं जुहोति*, so also *ऋषभचर्मं ऽभिषिचति* ॥ So also when a word ends in *अस्* as, *देवच्छन्दसानि* (*देव + छन्दस्* = *देव + छन्दस् + टच्* = *देवच्छन्दसम्*) so also *मनुष्यच्छन्दसानि* ॥

Why do we say "when ending in *अन्* or *अस्*"? Observe *बल्वारु जुहोति* ॥ Why do we say "in the Neuter"? Observe *सुत्रामाणं पृथिवीं ग्रामनहसम्* ॥

Vārt.—The word *वा* "optionally" should be read into the sūtra. Therefore *टच्* is optionally added, as *ब्रह्मसाम* or *ब्रह्मसामम्*, *देवच्छन्दः* or *देवच्छन्दसम्* ॥

ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम् ॥ १०४ ॥ पदानि ॥ ब्रह्मणः, जानपदाख्यायाम्, (टच्) ॥

वृत्तिः ॥ ब्रह्मणोऽशब्दान्तात्तत्पुरुषादृच्छत्ययो भवति समासेन चेद्ब्रह्मणो जानपदत्वमाख्यायते ॥

104. The affix *tach* comes after the word *brahmana* in a Tatpurusha compound, when the compound denotes a person belonging to a certain country.

The word **जानपदः** = **जनपदेषु भवः** 'belonging to a country'. This affix comes after that Tatpurusha the first member of which is a word denoting a country. Thus **सुराष्ट्रेषु ब्रह्मा** = **सुराष्ट्रब्रह्मा**, and **अवन्तिब्रह्म** : "a Brāhmaṇa of Surashṭra or Avanti". This is an example of Locative Tatpurusha compound.

Why do we say "when referring to the name of a country"? Observe **ब्रह्मा नारदः** 'Narada the bard of the gods'.

कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम् ॥ १०५ ॥ पदानि ॥ कु, महद्भ्याम्, अन्यतरस्याम्, (टच्) ॥
वृत्तिः ॥ **कुमहद्भ्यां** परो यो ब्रह्मा तदन्तात्तत्पुरुषाट् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्याम् ॥

105. The affix **ṭach** comes optionally after the word **brahmaṇ** preceded by the words **कु** and **सहत्**, in a Tatpurusha compound.

Thus **कुब्रह्म** or **कुब्रह्मा**, **महाब्रह्म** or **महाब्रह्मा** ॥ The word **ब्रह्मन्** is a synonym of **ब्राह्मण** "a Brāhmaṇa".

इन्द्राच्चुदपहान्तात्समाहारे ॥ १०६ ॥ पदानि ॥ इन्द्रात्, चु, द, ष, हान्तात्, समाहारे (टच्) ॥

वृत्तिः ॥ **तत्पुरुषाधिकारे निवृत्तः । इन्द्राच्चवर्गान्ताद् एकापन्तात् एकापन्तात् इकापन्ताच्च टच् प्रत्ययो भवति, स चेद् इन्द्रः समाहारे वृत्तं नेतरन्त्येति ॥**

106. The affix **ṭach** comes after a Dvandva compound ending in a palatal, or a **दू** or a **षू** or a **हू** when the compound is a Samāhāra Dvandva (collective noun taken as a unity.)

The anuvṛtti of Tatpurusha which commenced at V. 4. 86, ceases. The rule applies to **समाहारइन्द्र** "an aggregate Dvandva" which is always in Neuter singular; and not to **इतरेतरइन्द्र** "or mutual conjunction". Thus **वाक् च स्वक् च** = **वाक्स्वचम्**, so also **सूक्ष्मचम्**, **श्रीसूक्ष्मम्**, **इदृजम्**, **वागूर्जम्**, **सपिदृषयम्**, **संपद्विषयम्**, **वाग्निषु-हम्**, **छत्रोपानहम्**, **धेनुगोदुहम्** ॥

Why do we say "after a Dvandva"? The affix will not come after a Tatpurusha, as, **पञ्च वाक्** : **समाहृताः** = **पञ्चवाक्** ॥ Why do we say "when ending in a consonant of च class, or द, ष and ह"? Observe **वाक्स्वचम्** ॥ Why do we say "in a Samāhāra Dvandva"? Observe **प्रावृद्धशरदौ** ॥

अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः ॥ १०७ ॥ पदानि ॥ अव्ययीभावे, शरत्प्रभृतिभ्यः, (टच्) ॥

वृत्तिः ॥ **शरत्प्रभृतिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्च प्रत्ययो भवत्यव्ययीभावे ॥**

107. The affix **ṭach** comes after the words **śarat** &c, when forming an Avyayībhāva compound.

Thus **शरत्** : **समीपम्** = **उपशरत्**, **प्रतिशरत्**, **उपविषाद्यम्**, **प्रतिविषाद्यम्** ॥

Why do we say when forming an Avyayibhâva compound? Observe परमशरन् ॥ Those words of शरदादि class which end in a झय् consonant add invariably (नित्य) the affix तच् in spite of V. 4. 111. The anuvṛtti of avayayibhâva extends upto V. 4. 113.

1 शरद्, 2 विपाश्, 3 अनस्, 4 मनस्, 5 उपानह्, 6 अनडुह्, 7 दिह्, 8 हिमयन्, 9 हिरुक्*, 10 विह्*, 11 सद्*, 12 दिश्, 13 दृश्, 14 विश्, 15 चतुर्, 16 स्थद्*, 17 तद्, 18 यद्, 19 कियन्*, 20 जराया जरस् च (as उपज्जरस्), 21 प्रतिपरसमनुभ्यो ऽङ्गः (as प्रत्यक्षं, परोक्षं, समक्षम्, and अन्य-क्षम्, The second is Tatpursha) 22 पयिन्, 23 सदृश् ॥

अनञ्च ॥ १०८ ॥ पदानि ॥ अनः, च ॥

वृत्तिः ॥ अन्नन्तादव्ययीभावादृच् प्रत्ययो भवति समासान्तः ॥

108. The affix तच् comes after an Avayayibhâva compound ending in अन्, as the final of the compound.

Thus उपराजन्, अध्यात्मम्, प्रत्यात्मम् ॥ The final अन् is elided by VI. 4. 144.

नपुंसकादन्यतरस्याम् ॥ १०९ ॥ पदानि ॥ नपुंसकात्, अन्यतरस्याम्, (टच्) ॥

वृत्तिः ॥ अन् इत्येव । नपुंसकमहणपुत्तरपदविशेषणम् । अन्नन्ते यन्नपुंसकं तदन्तादव्ययीभावाद्व्यतरस्यां टच् प्रत्ययो भवति समासान्तः ॥

109. The affix तच् comes optionally after an Avayayibhâva compound, ending with a neuter word, whose final syllable is अन् ॥

The word अन् is understood here also. The word 'Neuter' qualifies, the second i. e. last term of the compound. This allows option, where as the previous sūtra had made it compulsory. Thus प्रतिचर्मम्, or प्रतिचर्म, उपचर्मम् or उपचर्म ॥

नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः ॥ ११० ॥ पदानि ॥ नदी, पौर्णमासी, आग्रहाणीभ्यः, (टच्) ॥

वृत्तिः ॥ नदी पौर्णमासी आग्रहायणी इत्येवमन्तादव्ययीभावाद्व्यतरस्यां टच् प्रत्ययो भवति ॥

110. The affix तच् comes optionally after an Avayayibhâva ending in nadi, paurṇamâsî, and âgrahâyanî.

Thus नद्याः समीपम् = उपनद्म् or उपनदि, उपपौर्णमासम् or उपपौर्णमासि, उपग्रहायणम् or उपग्रहायणि ॥

झयः ॥ १११ ॥ पदानि ॥ झयः ॥

वृत्तिः ॥ झय इति प्रत्याहारग्रहणम् । झयन्तादव्ययीभावाद्व्यतरस्यां टच् प्रत्ययो भवति ॥

111. The affix तच् comes optionally after an Avyayibhâva compound ending in a letter of jhay class (a mute letter).

The झय् here means the pratyâhâra झय् i. e. all the Mute consonants. Thus उपहृमिषम्, or उपहृमिह्, उपहृषद्म्, or उपहृषत् ॥

गिरेश्च सेनकस्य ॥ ११२ ॥ पदानि ॥ गिरेः, च, सेनाकस्य, (टच्) ॥
वृत्तिः ॥ गिरिशब्दान्तादव्ययीभावाद् टच् प्रत्ययो भवति सेनकस्याच्चार्यस्य मतेन ॥

112. The affix ṭach comes after an Avyayibhâva compound ending in 'giri', according to the opinion of the Grammarian Senaka.

Thus अन्तर्गिरम् or अन्तर्गिरिः उपगिरम् or उपगिरिः ॥ The name of Senaka is mentioned for the sake of respect (pujârtha), for the anuvritti of the word मन्यतरस्याम् "optionally" was understood here already.

बहुव्रीहौ सकथ्यशब्दोः स्वाङ्गात् षच् ॥ ११३ ॥ पदानि ॥ बहुव्रीहौ, सकथ्य, अशब्दोः, स्वाङ्गात्, षच् ॥

वृत्तिः ॥ स्वाङ्गात्वाची यः सकथ्यशब्दोऽक्षिशब्दश्च तदन्ताद्बहुव्रीहिः षच् प्रत्ययो भवति समासान्तः ॥

113. The affix shach comes after the words sakthi and akshi, final in a Bahuvrîhi compound and denoting a portion of one's body.

Thus दीर्घे सकथ्य यस्य = दीर्घसकथ्यः, so also कल्याणाक्षः, लोहिताक्षः, विशालाक्षः ॥ The word सकथ्यशब्दोः is genitive dual, while it ought to be ablative. Why do we say "in a Bahuvrîhi compound"? Observe परमसकथ्यः, परमाक्षिः ॥ Why do we say "after sakthi and akshi"? Observe दीर्घजातुः, मुखाहुः ॥ Why do we say "when denoting a part of the body"? Observe दीर्घसकथ्य शकटं, स्थूलाक्षिरिक्षुः ॥

The new affix षच् is employed instead of टच् for the sake of the accent. Thus चक्रसकथी स्त्री, दीर्घसकथी स्त्री ॥ By sūtra IV. 1. 41 the feminine of words ending in an affix having an indicative ष् is formed by डीप् and not ङीप् ॥ Had the affix here been टच्, then the feminine would have been formed by डीप् (IV. 1. 15), which is anudâtta (III. 1. 4). Now by rule VI. 2. 198 the second term 'saktha' has *optionally* udâtta accent, on this final in a Bahuvrîhi. When therefore, it is not oxytone, then by adding डीप् the final of दीर्घसकथी would have been anudâtta, so that the feminine in one case would be oxytone, in the other not, which would be anomalous. But when डीप् is added, it is *always* udâtta, which is desired : and removes the anomaly. The anuvritti of Bahuvrîhi extends up to the end of the chapter.

अङ्गुलेर्दक्षिणि ॥ ११४ ॥ पदानि ॥ अङ्गुलेः, दक्षिणि, (षच्) ॥
वृत्तिः ॥ अङ्गुलिशब्दान्ताद्बहुव्रीहिः षच्प्रत्ययो भवति समासान्तो दक्षिणि समासार्थे ॥

114. The affix shach comes after a Bahuvrîhi compound ending in the word ânguli, when the compound means "a piece of wood".

Thus अङ्गुलेर्दक्षिणः, अङ्गुलेर्दक्षिणः, so also पञ्चाङ्गुलः ॥ This is the name of a wooden spoon or fork of the figure of a finger by which barley &c are scattered.

Why do we say "in a Bahuvrīhi"? Observe **अंगुलायदिः = द्वे अंगुली प्रमाण-
मस्या ॥** It is a Tatpurusha compound formed by V. 4. 86, by adding **अच्** as
samāsānta affix, the *āṅguli* meaning here *size* and not *figure*. Why do we say
"when meaning a wood"? Observe **पंचांगुलिर्हस्तः ॥**

द्वित्रिभ्यां ष मूर्द्धः ॥ ११५ ॥ पदानि ॥ द्वि, त्रिभ्याम्, षः, मूर्द्धः ॥
वृत्ति ॥ द्वित्रिभ्यां परो यो मूर्द्धन्शब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहिः षः प्रत्ययो भवति समासान्तः ।

115. The affix *sha* comes after a Bahuvrīhi com-
pound ending in *mūrdhan*, and preceded by *dvi* and *tri*.

Thus **द्विमूर्धः, त्रिमूर्धः ॥** The feminine is formed by **ङीष्** and the accent
is regulated by VI. 2. 197.

Why do we say "preceded by *dvi* and *tri*?" Observe **उच्चैर्मूर्धा ॥**

अप्पूरणीप्रमाण्योः ॥ ११६ ॥ पदानि ॥ अप् पूरणी, प्रमाण्योः ॥
वृत्ति ॥ पूरणप्रत्ययान्ताः स्त्रीलिङ्गाः शब्दाः पूरणीग्रहणेन गृह्यन्ते ॥ प्रमाणीतिस्वरूपग्रहणम् । पूरण्यन्ता-
प्रमाण्यन्ताच्च बहुव्रीहेरप्रत्ययो भवति समासान्तः ॥
वार्तिकम् ॥ अपि प्रधानपूरणीग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥ वा० ॥ नेतुर्नक्षत्रउपसंख्यानम् ॥
वा० ॥ छन्दसि च नेतुरुपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ मासाङ्कतिप्रत्ययपूर्वसंज्ञाद्विधिः ॥

116. The affix *ap* comes after a Bahuvrīhi com-
pound ending in a feminine ordinal Numeral or in the word
pramāṇi.

The word **पूरणी** means words in the feminine gender ending in an or-
dinal affix (V. 2. 48 &c). **प्रमाणौ** means 'a witness, a principal'. Thus **कल्याणी
पंचमी आसां रात्रीणां = कल्याणीपंचमा रात्रयः** "the nights, the fifth of which is auspici-
ous". **कल्याणीदशमा रात्रयः ॥** So also **स्त्री प्रमाणी एषा = स्त्रीप्रमाणाः कुडम्बिनः** meaning
मार्गप्रधानाः "having a woman for authority".

Vart:—The affix **अप्** applies when the Ordinal Numeral is the prin-
cipal (*pradhāna*) member in a compound. When the Ordinal enters fully
into another object, and is not merely wrapped up as it were in another ob-
ject in a secondary way, there the Ordinal is the principal. The prohibition
of *puṇvad-bhāva*—the change of feminine into masculine ordained by VI.
3. 24—applies also to the Ordinal when it is *pradhāna*. Therefore, the affix
is not added here. **कल्याणपंचमीकः पक्षः = कल्याणी पंचमी अस्मिन् पक्षे ॥**

Vart:—The affix **अप्** comes after **नेतृ** when preceded by a word de-
noting asterism. As **मृगनेत्रा रात्रयः = मृगो नेता आसां रात्रीणां** "the night whose
leader is the asterism *mriga*" so also **पुष्यनेत्राः ॥** Why do we say "an aste-
rism"? Observe **देवदत्तनेतृकाः ॥**

Vart:—The affix **अप्** comes after **नेतृ** in the *Chhandas*. As, **बृहस्पति
नेत्रा देवाः, सोमनेत्राः ॥**

Vart:—The affix **ङच्** comes after the word **मास** when preceded by an
ordinal having an affix denoting wages of service. Thus **पंचको मासोऽस्य = पंचक**

नासिकः कर्मकरः so also रघकनासिकः कर्मकरः ॥ Sûtra V. 1. 56 gives the rule for forming words denoting 'wages' by adding कच् (V. 1. 22). Therefore रघकनासिकः means "an artist whose monthly wages are ten coins".

अन्तर्बहिर्भ्यां च लोमः ॥ ११७ ॥ पदानि ॥ अन्तर्, बहिर्भ्याम्, च लोमः, (अच्)

वृत्तिः ॥ अन्तर् बहिस् इत्येताभ्यां परो यो लोमश्चाब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहिरेष्यत्ययो भवति ॥

117. The affix *ap* comes after a Bahuvrīhi ending in *loman* and preceded by *antar* and *bahis*.

Thus अन्तर्गतानि लोमान्यस्य = अन्तर्लोमः प्रावारः 'a cloak having the hairy surface inside'. Similarly बहिर्लोमः पटः ॥

अञ्जनासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ॥ ११८ ॥ पदानि ॥ अच्, नासिकायाः, संज्ञायाम्, नसम्, च, अस्थूलात् ॥

वृत्तिः ॥ नासिकान्ताद्बहुव्रीहिरेष्यत्ययो भवति नासिकायाब्दश्च नसमादेशमापद्यते ॥

वार्तिकम् ॥ खुरखुराभ्यां नसं वक्तव्यः ॥

118. The affix *ach* is added to the word *nâsikâ* final in a Bahuvrīhi, when it expresses a Name, whereby *nas* is substituted for *nâsikâ*, but not so when the word *sthûla* precedes the word *nâsikâ*.

Thus वृत्तिः नासिकाऽस्य = दुणसः, वादधीणसः ॥ The *n* is changed to *ṇ* by VIII. 4. 3 so also गोनसः ॥ Why do we say "when it is a Name"? Observe तुंगनासिकः ॥ Why do we say "not after स्थूल"? Observe स्थूलनासिको वराह ॥

Vārt:—After the words *खुर* and *खर*, for *नासिका* is substituted *नस्* but no affix is added: as, *खुरणाः*, *खरणाः* ॥ In the alternative, the affix *अच्* is added, as *खुरणसः*, *खरणसः* ॥

Ishti:—The forms *घतिनाः*, *अर्चनाः* and *अहिनाः* are valid in the Revelation (the Vedas).

उपसर्गाच्च ॥ ११९ ॥ पदानि ॥ उपसर्गात्, च, (अच्) ॥

वृत्तिः ॥ उपसर्गात्परो यो नासिकायाब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहिरेष्यत्ययो भवति नासिकायाब्दश्च नसमापद्यते ॥

वार्तिकम् ॥ वेदो वक्तव्यः ॥

119. The affix *ach* comes after the word *nâsikâ* final in a Bahuvrīhi, when an *upsarga* precedes it, and *नस्* is substituted for *नासिका* ॥

This rule applies where the word is not a *sañjñâ*, as it was in the last. Thus उन्नता नासिकाऽस्य = उन्नसः, प्रणसः ॥ The *n* is changed into *ṇ* by VIII. 4. 28.

Vārt:—The *ṇ* is substituted for *नासिका* when *वि* precedes it. As, *विणनासिकाऽस्य* = *विण*, so also *विखवः* in the same sense.

सुप्रातसुश्वसुदिशारिकुक्षचतुरध्रैणीपदाजपदप्रोष्ठपदाः ॥ १२० ॥ पदानि ॥ सुप्रातः, सुश्वसुदिशः, शारिकुक्षः, चतुरध्रः, एणीपदः, अजपदः, प्रोष्ठपदाः ॥

वृत्तिः ॥ सुप्राताश्चो बहुव्रीहिसमासा अचप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । अन्येऽपि च टिलोपाधिकं निपातनविधं सिद्धम् ॥

120. The following Bahuvrīhis are irregularly formed by adding ach :—su-prāta, su-śva, su-diva, śārīkuksha, chaturaśra, eṇi-pada, aja-pada, and proshṭha-pada.

In some of the above compounds the टि (syllable) is elided. शोभनं प्रातरस्य = सुप्रातः, शोभनं श्वोऽस्य = सुश्वः, शोभनं दिवाऽस्य = सुदिवः ॥ शारिरि च कुक्षिरस्य = शारिकुक्षः, चतस्रोऽश्वोऽस्य = चतुश्श्वः, एण्या इव पाशवस्य = एणीपवः, So अजपवः, मोष्टो गौः, तस्यैव पाशवस्य = मोष्ठपावः ॥

नञ्नुःसुभ्यो हलिसकथ्योरन्यतरस्याम् ॥ १२१ ॥ पदानि ॥ नञ्, दुः, सुभ्यः, हलि, सकथ्योः, अन्यतरस्याम्, (अच्) ॥

वृत्तिः ॥ नञ् दुस् सु इत्येतेभ्यः परौ यौ हलिसकथिशब्दौ तदन्ताद्बहुव्रीहेरन्यतरस्यामच् प्रत्ययो भवति समासान्तः ॥

121. The affix ach comes optionally after the words hali and sakthi, final in a Bahuvrīhi, when preceded by a Negative particle or by the words dus and su.

Thus अविद्यमाना हलिरस्य = अहलः or अहलिः, दुर्हलः or दुर्हलिः, सुहलः or सुहलिः ॥ So also असकथः, असकथिः, दुःसकथः or दुःसकथिः, सुसकथः or सुसकथिः ॥

Some read the text as हलिशक्तयोः ॥ According to this reading we have अशक्तिः or अशक्तः, दुःशक्तिः or दुःशक्तः (विरूपा शक्तिरस्य), सुशक्तिः or सुशक्तः ॥

नित्यमसिच् प्रजामेधयोः ॥ १२२ ॥ पदानि ॥ नित्यम्, असिच्, प्रजा, मेधयोः ॥

वृत्तिः ॥ नञ्दुस्सुभ्य इत्येव । नञ् दुस् सु इत्येतेभ्यः परौ यौ प्रजामेधशब्दौ तदन्ताद्बहुव्रीहेरनित्यमसिच् प्रत्ययो भवति समासान्तः ।

122. The affix asich (अस्) comes invariably after prajā and medhā, final in a Bahuvrīhi, when the above particles नञ्, सु and दुस् precede them.

Thus अविद्यमाना प्रजाऽस्य = अप्रजस् nom. s. अप्रजा, so also दुष्प्रजा, सुप्रजा, अमेधा, दुर्मेधा, सुमेधा ॥ The word “invariably” (नित्य) shows that the anuvṛtti of the word “optionally” of the last sūtra does not run here. The word nitya also indicates that the affix ach comes after prajā and medhā even when preceded by other words. As :

श्रुत्रियस्यैव ते राजन्मन्त्रकस्याल्पमेधसः
अनुवाककृता बुद्धिनैवा तत्त्वार्थदर्शनी ॥

बहुप्रजाश्छन्दसि ॥ १२३ ॥ पदानि ॥ बहुप्रजाः, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ बहुप्रजा इति छन्दसि निपात्यते ॥

123. The form bahuprajās is valid in the Vedas.

Thus बहुप्रजा निर्द्धतिमाविश ॥ In the secular literature, the form is बहु-
प्रजः, as बहुप्रजो ब्राह्मणः ॥

धर्मादनिच् केवलात् ॥ १२४ ॥ पदानि ॥ धर्मात्, अनिच्, केवलात् ॥

वृत्तिः ॥ केवलाद् यो धर्मशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरनिष्पत्त्ययो भवति समासान्तः ॥

124. The affix *anich* (अन्) comes after the word *dharma*, when it is the last member of a *Bahuvrīhi* compound, and is itself the only word without any other word joined with it or when the first member is a single word.

Thus कल्याणो धर्मोऽस्य = कल्याणधर्मन् *nom. sin.* कल्याणधर्मा so also प्रियधर्मा ॥ Why do we say केवलात् “when it alone is the last member”? Observe परमः स्त्री धर्मोऽस्य = परमस्वधर्मः ॥ The word केवलात् according to Kāsikā qualifies the word पूर्वपद understood. That is, the first member must be *o e* word though a *compound* word, according to Kaumudī, and it explains such forms as सन्निग्धसाध्यधर्मा, अनुच्छेत्तिधर्मा (e. g. अविनाशी वा अंरडयमात्माऽनुच्छेत्तिधर्मा) ॥ According to Prasādlakāra त्वलात् qualifies both the words धर्मात् and पूर्वपदात् ॥

जम्भा सुहरितवृणसोमेभ्यः ॥ १२५ ॥ पदानि ॥ जम्भा, सु, हरित, वृण, सोमेभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ बहुव्रीहां समासे स्वादिभ्यः परं जम्भेति कृतसमासान्तपुत्तरपदं निपात्यते ॥

125. The word *jambhā* stands at the ending of a *Bahuvrīhi*, when preceded by *su*, *harita*, *triṇa*, and *soma*.

The *जम्भन्* is a word that has already taken the *samāsānta* affix *भन्* regularly, and means ‘food’ or ‘tooth’. Thus सुजम्भन्, as (शोभनो जम्भोऽस्य), सुजम्भा इदन्तः so also हरितजम्भा, वृणजम्भा (वृणं भक्ष्यं यस्य) सोमजम्भा ॥ When it means ‘tooth’, the compound should be analysed as, वृणमिव or सोममिव जम्भोऽस्य ॥ If *su* & *c* do not precede it, we have पतितजम्भः ॥

दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे ॥ १२६ ॥ पदानि ॥ दक्षिणेर्मा, लुब्धयोगे ॥

वृत्तिः ॥ दक्षिणेर्मणि कृतसमासान्तो निपात्यते बहुव्रीहां समासे लुब्धयोगे ॥

126. The form *dakṣhiṇerman* is an irregularly formed *Bahuvrīhi*, when used in conjunction with a hunter.

The word लुब्ध means व्याध or a fowler, a hunter. Thus दक्षिणमीर्मस्य = क्षिणेर्मा मृगः ‘a stag wounded by the hunter on the right flank’. But in the following verse:—बाही हमाब्जमाली गुणानिधिरनुगानिर्मितो दक्षिणेर्मा, it denotes merely hunting. The word ईर्मस्य means ‘a wound’. Why do we say ‘in reference to a hunter’? Observe दक्षिणेर्मस्य शकटम् ॥

इच्छ कर्मव्यतिहारे ॥ १२७ ॥ पदानि ॥ इच्छ, कर्मव्यतिहारे ॥

वृत्तिः ॥ कर्मव्यतिहारे यो बहुव्रीहिस्तस्मादिच्छ प्रत्ययो भवति । तत्र तेनेदमिति सरूपइत्ययं बहुव्रीहिर्गुह्यते ॥

127. The affix *ich* comes after a *Bahuvrīhi* when the compound denotes the reciprocity of an action.

The compound denoting reciprocity of action is formed by II. 2. 27. Thus केशाक्षि = केशेषु केशेषु गृहीत्वा इदं युद्धं प्रयुक्तं ॥ So also कथाकथि, कुसुमाकुसुमि, इत्या-

इण्डि ॥ The affix इच् forms also avyayibhāva compounds, as it occurs in the list of तिष्ठद्गु words II. 1. 17.

द्विदण्ड्यादिभ्यश्च ॥ १२८ ॥ पदानि ॥ द्विदण्ड्यादिभ्यः, च ॥

वृत्तिः ॥ द्विदण्ड्यादयः शब्दा इच्छप्रत्ययान्ताः साधवो भवन्ति । द्विदण्ड्यादिभ्य इति तादर्थ्ये एषा चतुर्थी, न पञ्चमी ॥

128. The words dvidanḍi &c are valid forms in ich.

The word द्विदण्ड्यादिभ्यः is in the dative case, and not the Ablative case. The dative here has the force of "for the purpose of that" (II. 1. 36). This word is therefore equal to द्विदण्ड्यर्थमिच्छ प्रत्ययो भवति "the affix इच् comes for the sake of the words dvidanḍi &c", i. e. it comes in such a way as to form the words dvidanḍi &c. These words are used in fixed senses. Thus द्विदण्डि प्रहरति, द्विमुसलि प्रहरति, but not here, द्विदण्डा शाला ॥ Though the context is that of Bahuvrīhi, yet some of these words are Tatpurusha : as निकुच्य कर्णोधावति = निकुच्यकर्ण धावति ॥ प्रोक्षपादो हस्तिनं वाहयति = प्रोक्षपादि हस्तिनं वाहयति ॥ The compound-ing takes place by II. 1. 72.

1 द्विदण्डि, 2 द्विमुसलि, 3 उभाञ्जलि, 4 उभयाञ्जलि, 5 उभादन्ति, 6 उभयादन्ति, 7 उभाहस्ति, 8 उभयाहस्ति, 9 उभाकर्णि, 10 उभयाकर्णि, 11 उभापाणि, 12 उभयापाणि, 13 उभाबाहु, 14 उभयाबाहु, 15 एकपदि, 16 प्रोक्षपादि, 17 आढ्यपदि, (आच्यपदि), 18 सपदि, 19 निकुच्यकर्णि, 20 सहतपुच्छि, 21 अन्तेवासि ॥

प्रसम्भ्यां जानुनोर्भुः ॥ १२९ ॥ पदानि ॥ प्र, सम् भ्याम्, जानुनोः, भुः ॥

वृत्तिः ॥ प्र सम् इत्येताभ्यामुत्तरस्य जानुशब्दस्य सुरदेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ ॥

129. After the words pra and sam, there is the substitution of jñu for jānu, when forming the Bahuvrīhi compound.

Thus प्रकृष्टे जानुनी अस्य = प्रभुः, So also संभुः ॥

ऊर्ध्वोर्द्विभाषा ॥ १३० ॥ पदानि ॥ ऊर्ध्वोर्त्, विभाषा (भुः) ॥

वृत्तिः ॥ ऊर्ध्वशब्दादुत्तरस्य जानुशब्दस्य विभाषा लुटित्ययमादेशो भवति ॥

130. The substitution of jñu for jānu is optional, when the word ūrdhva precedes it.

Thus ऊर्ध्वे जानुनी अस्य = ऊर्ध्वजानुः or ऊर्ध्वभुः ॥

ऊधसो ऽनङ् ॥ १३१ ॥ पदानि ॥ ऊधसः, अनङ् ॥

वृत्तिः ॥ ऊधःशब्दान्तस्य बहुव्रीहेर्नङ्ङादेशो भवति समासान्तः ॥

131. The syllable anaṇ is the substitute of the final of ऊधस् in a Bahuvrīhi.

As कुण्डमिव ऊधोऽस्याः = कुण्डोधी, घटोधी ॥ The feminine is formed by adding डीष् (IV. 1. 25); and these words are always used in this form for the feminine only; no substitution takes place in the masculine, as महोधाः पञ्चन्यः;

पदोपो धेनुकम् ॥ ऊधन् + ण् = ऊधन् (VI. 4. 148). ऊधन् + णीप् = ऊधन् + ई (अ being elided by VI. 4. 134) = ऊध्नी ॥

धनुषश्च ॥ १३२ ॥ पदानि ॥ धनुषः, च ॥

वृत्तिः ॥ धनुःशब्दान्तस्य बहुव्रीहेर्निष्ठादेशो भवति ॥

132. The *anañ* is the substitute of the final of *dhanus* in a *Bahuvrihi*.

As शार्ङ्ग धनुस्य = शार्ङ्गधन्वन् nom. s. शार्ङ्गधन्वा ॥ So also गाण्डावधन्वा, पुष्पधन्वा, भविष्यधन्वा ॥

वा संज्ञायाम् ॥ १३३ ॥ पदानि ॥ वा, संज्ञायाम्, (अनङ्) ॥

वृत्तिः ॥ धनु शब्दान्ताद्बहुव्रीहेर्निष्ठादेशो वा भवति संज्ञायां विषयं । पूर्वेण नित्यः प्राप्नो विकल्प्यते ॥

133. The substitution of *अनङ्* does not optionally take place when the *Bahuvrihi* is a Name.

This declares an option, where the last *sūtra* had made the substitution compulsory. As शतधनुः or शतधन्वा, दृढधनुः or दृढधन्वा ॥

जायाया निङ् ॥ १३४ ॥ पदानि ॥ जायायाः, निङ् ॥

वृत्तिः ॥ जायाशब्दान्तस्य बहुव्रीहेर्निष्ठादेशो भवति ॥

134. For the final of *जाया* is substituted *निङ्* in a *Bahuvrihi*.

Thus युवतिर्जाया यस्य = युवजातिः (जाया + निङ् = जाय् + निङ् = जा + नि, the य् being elided by VI. 1. 66). So also वृद्धजातिः ॥ There is *punvad-bhava* also.

गन्धस्येदुत्पतिसुसुरभिभ्यः ॥ १३५ ॥ पदानि ॥ गन्धस्य, इत्, उत्, पूति, सु, सुरभिभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ उत् पूति सु सुरभि इत्येतेभ्यः परस्य गन्धशब्दस्य इकारादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे ।

135. For the final of *गन्ध* is substituted *इ* when preceded by *उत्*, *पूति*, *सु* and *सुरभि* in a *Bahuvrihi*.

Thus the अ of *गन्ध* is replaced by इ, as उद्गन्धिः, पूतिगन्धिः, सुगन्धिः, सुरभिगन्धिः ॥ Why after these only ? See तीव्रगन्धा वानः ॥

Vārt :—The word *गन्ध* is a material noun as *गन्धान् विनष्टि*, and an adjective as *चन्दनगन्धः* 'having the scent of sandal'. The rule of substitution applies when it is used as an attribute. Therefore, not here, शोभना गन्धा अस्य = सुगन्ध आपणिकः "a shop-keeper having many sweet perfumes for sale".

अल्पाख्यायाम् ॥ १३६ ॥ पदानि ॥ अल्पाख्यायाम्, (इत्) ॥

वृत्तिः ॥ अल्पाख्यायां यो गन्धशब्दस्तस्यकारादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे ॥

136. The *इ* is substituted for the final अ of *गन्ध* at the end of a *Bahuvrihi* compound, when *गन्ध* means 'a little'.

Thus सुपोऽल्पाऽस्मिन् = सुपगन्धि भोजनम् "food with a little broth". So पूतगन्धि "food with a little—a mere scent-of ghee". So तीव्रगन्धि ॥ Here *गन्ध* is a synonym of *अल्प* ॥

उपमानाच्च ॥ १३७ ॥ पदानि ॥ उपमानात्, च, (इत्) ॥

वृत्तिः ॥ उपमानात्परो यो गन्धशब्दस्तस्यकारादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे ॥

137. The इ is substituted for the final अ of गन्ध at the end of Bahuvrihi, when preceded by a word denoting a thing with which it is compared.

As पद्मस्यैव गन्धोऽस्य = पद्मगन्धिः, उत्पलगन्धिः करीषगन्धिः ॥

पादस्य लोपो ऽहस्त्यादिभ्यः ॥ १३८ ॥ पदानि ॥ पादस्य, लोपः, अहस्त्यादिभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ उपमानादित्येव । उपमानाद्दस्त्यादिवाजित्तात्परस्य पादशब्दस्य लोपो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे ॥

138. The final अ of पाद is elided when it is at the end of a Bahuvrihi compound, preceded by a word denoting a thing with which it is compared, but not so when such word is हस्ति &c.

The word उपमानात् is understood here. The लोप substitution is a samâsanta affix in a way. Thus व्याघ्रस्यैव पादस्य = व्याघ्रपात्, सिंहपात् ॥ But हस्तिपादः, कटोलपादः ॥

1 हस्तिन्, 2 कुशाल*, 3 अश्व*, 4 कशिक*, 5 कुरुत, 6 कटोल, 7 कटोलक*, 8 गण्डोल, 9 गण्डोलक, 10 कण्डोल*, 11 कण्डोलक*, 12 अज*, 13 कपात*, 14 जाल*, 15 गण्ड*, 16 महेला, (महिला), 17 हासी, 18 गणिका, 19 कुसुल. ॥

कुम्भपदीषु च ॥ १३९ ॥ पदानि ॥ कुम्भपदीषु, च, (लोपः) ॥

वृत्तिः ॥ कुम्भपदीप्रभृतयः कृतपादलोपाः पठ्यन्त सप्तशया एव । तत्रैवंसूत्रं ज्ञेयम् । पादस्य लोपो भवति कुम्भपद्यादिविषये । यथा कुम्भपद्यादयः सिध्यन्ति ॥

139. The words kumbhapadi &c, have been formed by the similar elision of the अ of पाद ॥

The forms कुम्भपदी &c, are formed by eliding the final अ of पाद, and then substituting पद् for पात् before the feminine affix ई by IV. 4. 130. This substitution takes place only before the feminine affix डीप्, and no where else, as कुम्भपदी, शतपदी ॥ Those words in the list, the first members of which denote an object of comparison or a numeral, would have elided अ by V. 4. 138 or V. 4. 140. In their case, this sūtra teaches the invariable affixing of डीप् to such words ; so that the optional rule IV. 1. 8 does not apply to them.

1 कुम्भपदी, 2 एकपदी, 3 जालपदी, 4 शूलपदी,* 5 मुनिपदि, 6 गुणपदी,* 7 शतपदी, 8 सूत्रपदी, 9 गोधापदी, 10 कलशपदी, 11 विपदी,* 12 तृणपदी,* 13 द्विपदी, 14 त्रिपदी*, 15 षट्पदी*, 16 हासीपदी, 17 शित्तिपदी*, 18 विष्णुपदी*, 19 सुपदी, 20 निष्पदी, 21 आर्द्रपदी, 22 कुण्ठिपदी, (कुण्ठपदी), 23 कृष्णपदी, 24 शुचिपदी*, 25 श्लोणपदी, (श्लोणीपदी), 26 ह्रपदी, 27 सूकरपदी, 28 शकृत्पदी, 29 अष्टापदी, 30 स्थूणापदी, (स्थूलपदी), 31 अपरी*, 32 सूचिपदी, 33 मालापदी, 34 गोपदी, 35 घृतपदी, 36 सूपपदी, 37 पञ्चपदी, 38 अर्धपदी, 39 स्तनपदी, 40 कलहंसपदी, 41 विषपदी ॥

संख्यासुपूर्वस्य ॥ १४० ॥ पदानि ॥ संख्या, सुपूर्वस्य, (लोपः) ॥

वृत्तिः ॥ संख्यापूर्वस्य सुपूर्वस्य च बहुव्रीहिः पादशब्दान्तस्य लोपो भवति समासान्तः ॥

140. The final अ of पाद is elided also when a Numeral or the word सु precedes it, in a Bahuvrīhi.

Thus द्वौ पादावस्य = द्विपात्, त्रिपात्, so also शोभनौ पादावस्य = सुपात् ॥

वयसि दन्तस्य दृ ॥ १३१ ॥ पदानि ॥ वयसि, दन्तस्य, दृ ॥

वृत्तिः ॥ संख्यापूर्वस्य सुपूर्वस्य च बहुव्रीहियों दन्तशब्दस्य दृ इत्ययमादेशो भवति सामासान्तो वयसि गम्यमानः ।

141. For दन्त is substituted दृ in a Bahuvrīhi, when a Numeral or सु precedes it, and the whole word expresses a stage of life i. e. an age.

The दृ of दृ is indicatory, making Rule VII. 1. 70 applicable, by which a nasal is added before दृ in declining these words in sarvanamasthāna cases: and rule IV. 1. 6 also applies to them. All rules relating to उगित् apply to these. Thus द्वौ दन्तावस्य = द्विदन् "a child of the age in which two teeth have appeared". So also त्रिदन्, चतुर्दन् ॥ शोभनादन्तावस्य समस्ता जाताः = सुदन् कुमारः "a boy of the age in which all his teeth have appeared beautifully". Why do we say denoting 'age'? Observe द्विदन्तः कुञ्जरः ॥

छन्दसि च ॥ १४२ ॥ पदानि ॥ छन्दसि, च, (दृ) ॥

वृत्तिः ॥ छन्दसि च दन्तशब्दस्य दृ इत्ययमादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहि समासे ॥

142. For danta is substituted dat in the Vedas, when final in a Bahuvrīhi.

Thus पञ्चदन्तमालभेत. उभयदन्त भालभेत ॥

स्त्रियां संज्ञायाम् ॥ १४३ ॥ पदानि ॥ स्त्रियाम्, संज्ञायाम्, (दृ) ॥

वृत्तिः ॥ स्त्रियामन्यपदार्थे संज्ञायां विषये दन्तशब्दस्य दृ इत्ययमादेशो भवति ॥

143. For danta is substituted dat when in the feminine gender denoting a name.

Thus अयोदन्ती, फान्दन्ती ॥ Why do we say when denoting a Name? Observe समदन्ती, निग्धन्ती ॥

विभाषा श्यावारोकाभ्याम् ॥ १४४ ॥ पदानि ॥ विभाषा, श्याव, आरोकाभ्याम् (दृ) ॥

वृत्तिः । श्याव आरोक इत्येताभ्यां परस्य दन्तशब्दस्य दृ इत्ययमादेशो भवति ॥

144. Optionally dat is substituted for danta, in a Bahuvrīhi compound, when it is preceded by the words श्यावा and aroka.

Thus श्यावदन्तः or श्यावदन्, आरोकदन्तः or आरोकदन् ॥ आरोक means 'dark,' 'non-luminous'. The word संज्ञायाम् of the last sūtra governs this also, so that

when the compound is not a Name, the substitution does not take place; as
व्यावदन्तः, अरोकदन्तः ॥

अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च ॥ १४५ ॥ पदानि ॥ अग्रान्त, शुद्ध, शुभ्र, वृष,
वराहेभ्यः, च, (दत्) ॥

वृत्तिः ॥ विभाषेत्येव । अग्रान्ताच्छब्दान् शुद्ध शुभ्र वृष वराह इत्येतेभ्यश्च परस्य दन्तशब्दस्य विभाषा दत्
इत्ययमादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे ॥

145. The substitution of dat for danta is optional
in a Bahuvrīhi, when it is preceded by a word ending in अग्र
or by शुद्ध, शुभ्र, वृष and वराह ॥

The word "optionally" is understood here also. Thus कुङ्कुमलाघवन्, or
कुङ्कुमलाघवन्तः, so also शुद्धवन्तः or शुद्धवन्, शुभ्रवन्तः or शुभ्रवन्, वृषवन्तः or वृषवन्, वराहवन्तः
or वराहवन् ॥

The च of the sūtra indicates that the substitution optionally takes
place in other cases not enumerated : as आहिदन्तः or आहिदन्, मूषिकवन् or मूषिकवन्तः,
गर्भवन्तः or गर्भवन्, शिखरवन्तः or शिखरवन् ॥

ककुदस्यावस्थायां लोपः ॥ १४६ ॥ पदानि ॥ ककुदस्य, अवस्थायां, लोपः ॥

वृत्तिः । ककुदशब्दान्तस्य बहुव्रीहेर्लोपो भवति समासान्तो ऽवस्थायां गम्यमानायाश्च । कालाधिकृता वस्तु-
नां यद्यप्रभृतयो ऽवस्था इत्युच्यते ॥

146. The final letter of kakuda is dropped in a
Bahuvrīhi, when it denotes age or condition of animals.

The word अवस्था means the changes which things undergo by lapse
of time, such as age &c. Thus असंजातं ककुदस्य = असंजातककुद = बालः "the young
of an animal". पूर्णककुद = मध्यमवया "middle-aged animal" : उन्नतककुद = वृद्धवया
old. स्थूलककुद = बलवान् 'strong', यष्टिककुद = नातिस्थूलो नातिकृशः ॥

Why do we say when denoting a condition? Observe श्वेतककुदः ॥

त्रिककुदपर्वते ॥ १४७ ॥ पदानि ॥ त्रिककुद, पर्वते ॥

वृत्तिः ॥ त्रिककुदि बहुव्रीहौ ककुदशब्दस्य लोपः समासान्तो निपात्यते पर्वते ऽभिधेये ।

147. The Bahuvrīhi word Trikakud, formed by
the elision of the final अ of kakuda, is the name of a moun-
tain.

त्रीणिककुदान्यस्य = त्रिककुद "a three-peaked hill, the peaks having the shape
of a hump". All three-peaked hills are not so called it is the name of a
particular hill. When not denoting a hill we have त्रिककुदः ॥

कद्विभ्यां काकुदस्य ॥ १४८ ॥ पदानि ॥ उद, विभ्याम्, काकुदस्य, (लोपः)

वृत्तिः ॥ उन् वि इत्येताभ्यां परस्य काकुदशब्दस्य लोपो भवति बहुव्रीहौ समासे ॥

148. After ut and vi, the final of kâkuda is elided in a Bahuvrîhi compound.

Thus उन्नतंकाकुदमस्य = उन्नाकुन्, so also विककुन् ॥ The word काकुन् 'palate'.

पूर्णाद्विभाषा ॥ १४९ ॥ पदानि ॥ पूर्णात्, विभाषा, (लोपः) ॥

वृत्तिः ॥ पूर्णात्परस्य काकुदशब्दस्य विभाषा लोपो भवति बहुव्रीहौ समासे ॥

149. After pûrṇa, the final of kâkuda is optically elided in a Bahuvrîhi compound.

Thus पूर्णम् काकुदमस्य = पूर्णकाकुन् or पूर्णकाकुदः ॥

सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः ॥ १५० ॥ पदानि ॥ सुहृद्, दुर्हृदौ, मित्र, अमित्र
वृत्तिः ॥ सुहृन् दुर्हृन् इति निपात्यते यथासंख्य मित्रामित्रयोर्भिन्नध्वयोः । सुशब्दात्परस्य हृदयशब्दस्य
निपात्यते बहुव्रीहौ, तथा दुःशब्दात्परस्य ।

150. The words suhrîṭ and durhîṭ are irregularly formed Bahuvrîhi compounds, denoting "a friend" a foe" respectively.

The word सुहृन् is derived from सु + हृदय, the अय of हृदय being the Bahuvrîhi. It means one whose heart is favourably disposed another. So also दुर्हृन् is derived from दुर् + हृदय, he whose heart is evil.

Why do we say "when meaning a friend" and a foe respectively? Observe सुहृदयः "कारुणिकः" 'the kind-hearted, merciful', दुर्हृदयभोरः "the evil ed thief".

उरःप्रभृतिभ्यः कप् ॥ १५१ ॥ पदानि ॥ उरः प्रभृतिभ्यः, कप् ॥

वृत्तिः ॥ उरः प्रभृत्यन्ताद्बहुव्रीहौः कप् प्रत्ययो भवति ।

151. The affix कप् comes after uras &c in a Bahuvrîhi compound.

Thus व्यूढारस्कः = व्यूढसुरोऽस्य ॥ So also प्रियसिर्षस्कः, अवयुक्तोपापस्कः ॥

The words पुमान्, अनुज्ञान्, पयः, नीः and लक्ष्मीः are exhibited in t urasâdi words as nominative singular, and not in their crude-forms case with other words. The reason of this is, that the singular in these words take the affix कप्, and not their dual and plural number regard to the dual and plural of these, the affix कप् is optionally : force of sôtra V. 4. 154. Thus द्विपुमान् or द्विपुस्कः, बहुपुमान् or बहुपुस्कः ॥

1 उरस, 2 सर्पिस्, 3 उपानह, 4 पुमान्, 5 अननुज्ञान्, 6 पयस्, 7 नीः, 8 लक्ष्मी
10 नपु, 11 शालि, 12 अर्धात्रयः ॥ (The affix कप् is added to अर्थ when precede Negative particle नप्, as अनर्थकः)

इनः स्त्रियाम् ॥ १५२ ॥ पदादि ॥ इनः, स्त्रियाम्, (कप्) ॥

इमन्ताद्बहुव्रीहिः कप् प्रत्ययो भवति स्त्रियां विषये ॥

152. The affix कप् is added to a Bahuvrīhi the member of which ends in इन्, when a feminine word is ted.

Thus बहवो रुग्णिनाऽस्यां शालायां = बहुरुग्णिका शाला ॥ So also बहुछविका; बहुस्वामिका हुवागमिका सभा ॥ Why do we say when denoting a feminine? Observe राज्ञा or बहुरुग्णिकः ॥ The latter form is derived by adding कप् optionally V. 4. 154.

तृश्च ॥ १५३ ॥ पदानि ॥ नदी, ऋतः, च, (कप्) ॥

नयन्ताद्बहुव्रीहिर्नकारान्ताच्च कप् प्रत्ययो भवति ॥

153. The affix कप् is added to a Bahuvrīhi the member of which is a feminine word ending in long ई defined as nadī words, or which ends in a short ऋ ॥

The word नदी is defined in I. 4. 3. Thus बहुकुमारीको वेशः (बह्व्यः कुमर्योऽ बहुव्रजबन्धूकः ॥ बहुकर्तृकः ॥ The त् in कर्तृ is for the sake of euphony.

तद्विभाषा ॥ १५४ ॥ पदानि ॥ शेषात्, विभाषा, (कप्) ॥

यस्माद्बहुव्रीहिः समासान्तो नविहितः स शेषस्तस्माद्विभाषा कप्प्रत्ययो भवति ॥

154. After all other Bahuvrīhi compounds not ed by the foregoing rules, may optionally be added the त् ॥

Thus बहुखट्वाकः or बहुखट्वाकः or बहुखट्वा, बहुमालकः or बहुमालकः or बहुमालः, or बहुवीणः or बहुवीणाकः &c. The word शेष denotes all those Bahuvrīhi which no special rule has been given above. How do you explain the नृकं साम, बह्वृकं सूक्तं, in which the affix कप् is added, though these words are governed by the general rule V. 4. 74, and ought to have taken the sama-affix अ? The affix अ is added to कृक् when the compound has a meaning such as अनृषः means 'a boy', बह्वृषः 'a charaṇa'.

Why do we say "after the rest"? Observe प्रियपथः, प्रियधुरः ॥

ज्ञायाम् ॥ १५५ ॥ पदानि ॥ न संज्ञायाम्, (कप्) ॥

ज्ञायां विषये बहुव्रीहिः समासे कप् प्रत्ययो न भवति । पूर्वेण प्राप्तः प्रतिसिद्धते ॥

155. The affix कप् does not come after a Bahuvrīhi when a Name is meant.

This debars कप् ordained by the last. Thus विश्वेदेवा अस्य = विश्वेदेवः, वि-

ईयस्श्च ॥ १५६ ॥ पदानि ॥ ईयस्, च ॥

वृत्तिः ॥ ईयसन्ताद्बहुव्रीहिः कप् प्रत्ययो न भवति । सर्वा प्राप्तिः प्रतिषिध्यते ।

156. The affix कप् does not come after a vṛihi the last member of which ends in the affix ईयस् ॥

This debars all the previous rules. Thus बहवः श्रेयांसोऽस्य = here rule V. 4. 154 is debarred. बह्व्यः श्रेयस्योऽस्य = बहुश्रेयसी, here rule V is prohibited. By rule I. 2. 48 the long final ई ought to have been short but this is not done by considering it as a masculine "ईयसो बहुव्रीहौ पुं" Vārtika under I. 2. 48.

वन्दिते भ्रातुः ॥ १५७ ॥ पदानि ॥ वन्दिते, भ्रातुः (न कप्) ॥

वृत्तिः ॥ वन्दितेऽर्थे यो भ्रातृशब्दो वर्त्तते तदन्ताद्बहुव्रीहिः कप् प्रत्ययो न भवति ॥

157. The affix कप् does not come after a vṛihi ending in the word bhrâṭṛi, when it means 'praise

The word वन्दितः means 'praised', 'respected' &c. Thus शोऽस्य = सुभ्राता 'one having a good brother'. Why do we say when "praised"? Observe सूर्यभ्रातृकः, दुष्टभ्रातृकः ॥

ऋतश्छन्दसि ॥ १५८ ॥ पदानि ॥ ऋतः, छन्दसि, (न कप्) ॥

वृत्तिः ॥ ऋवर्णान्ताद् बहुव्रीहेऽछन्दसि विषये कप् प्रत्ययो न भवति ॥

158. The affix कप् does not come after a vṛihi ending in short ऋ in the Veda.

Thus हता माताऽस्य = हतमाता, हतपिता, हतस्वसा, सुहोता ॥

नाडीतन्त्रयोः स्वाङ्गे ॥ १५९ ॥ पदानि ॥ नाडी, तन्त्रयोः, स्वाङ्गे (कप्,

वृत्तिः ॥ स्वाङ्गे यो नाडीतन्त्रीशब्दो तदन्ताद्बहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो न भवति ॥

159. The affix कप् does not come after the nâḍi, and tantrî final in a Bahuvṛihi, when they mean of body.

Thus बह्व्यो नाड्योऽस्य = बहुनाडिः कायः, बहुतन्त्रीर्यावा ॥ The word हन् 'artery'. Why do we say meaning "parts of body"? Observe, स्तम्भः, बहुतन्त्रीका वीणा ॥ The word नाडी is a feminine word formed by comes after jāti; तन्त्री is formed by the uṇādi affix ई (uṇ III. 158). If the long ई is shortened as being an upasarjana (I. 2. 48); but the ई is not shortened, as ई here is not a feminine affix, but a kṛit affix (कृति-वेषः; See I. 2. 48 also).

गणिश्च ॥ १६० ॥ पदानि ॥ निष्प्रवाणिः, च ॥

प्रवाणिरिति नदीलक्षणस्य कपः प्रतिषेधो निपात्यते ।

160. The word निष्प्रवाणि is irregularly formed, but adding the affix कप्, though the last word is a Nadi

The word प्रवाणी means either प्रीयतेऽस्यां or प्रवयन्ति तया ॥ Here ल्युट् is to the root वि 'to weave': and denotes the instrument of weaving i. e. 'the'. निर्गता प्रवाणी अस्य = निष्प्रवाणिः पटः, निष्प्रवाणिः कम्बलः = अपनीतशालाकः "a new shed cloth or blanket", from which the shuttle has not yet been exchanged, fresh from the loom. The न is changed to ण by VIII. 4. 29.

B. G. R. 147

12 MAR 1962

12 MAR 1962

